

T. C.

**HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ BİLİM DALI**

RA'SÜ'L-AYN TARİHİ (ORTAÇAĞ DÖNEMİ)

DOKTORA TEZİ

Abdülbaki BOZKURT

Danışman:

Prof.Dr. Abdullah EKİNCİ

ŞANLIURFA - 2017

T. C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

TARİH Anabilim Dalı, Ortaçağ Bilim Dalı'nda 115268103 numaralı Abdülbaki BOZKURT'un hazırladığı "Ra'sü'l-Ayn Tarihi (Ortaçağ)" konulu Doktora Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 02/01/2017 tarihinde, saat 11.00'te yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABUL (başarılı) olduğuna oybirliği/oy çokluğu ile karar verilmiştir.

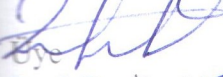
02.01.2017

Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ

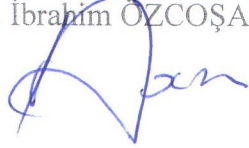

Üye

Prof. Dr. Kazım PAYDAŞ

Prof. Dr. İbrahim ÖZCOŞAR

Üye

Doç. Dr. Şevket ÖKTEN

Üye

Doç. Dr. Mehmet AKBAŞ

Bu Tezin TARİH Anabilim Dalında Yapıldığını ve Enstitümüz Kurallarına Göre Düzenlendiğini Onaylıyorum

Prof. Dr. Recep ÇİĞDEM

Enstitü Müdürü

2.3.2017

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan alıntılarının, çizelge, şekil ve fotoğraflarının kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ORJİNALLİK RAPORU VE BEYAN BELGESİ

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ

Adı-Soyadı Abdulbaki BOZKURT
Öğrenci Numarası 115268103
Enstitü Anabilim Dalı Tarih
Programı Doktora
Başlık (Türkçe) Ra'sü'l-Ayn Tarihi (Ortaçağ Dönemi)

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

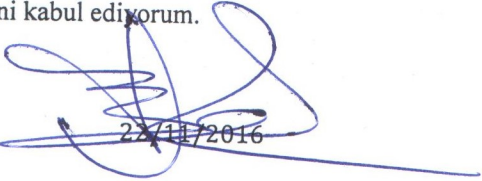
Yukarıda başlığı belirtilen doktora tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 405 sayfalık kısmına ilişkin, 22/11/2016 tarihinde şahsım/ danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, benzerlik oranı % 20'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 6 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

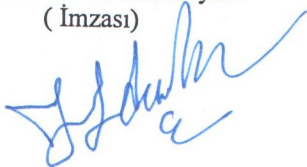
Yukarıda bilgileri verilen tezli/tezsiz lisansüstü programlarda seminer, dönem projesi, tez vb Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından kabul edilen lisansüstü orijinallik raporu alınması uygulama esasları ile belirlenen azami benzerlik oranlarını aşmadığımı ve bütün bilgilerin, akademik kurallara uygun olarak toplanıp sunulduğunu, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı, blok şeklinde alıntılar yapmadığımı ve tüm alıntıların bilimsel atıf kuralları çerçevesinde kaynağını gösterdiğimi, Yükseköğretim kurulu bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesi ile Harran Üniversitesi bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesinin 8. maddesinde yer alan etik ihlallerden herhangi birisinin yer almadığını, etik ihlal tespiti halinde, Enstitü yönetim kurulunca, diplomamın iptal edilmesini kabul ediyorum.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

22/11/2016
İmzası

Yukarıda yer alan raporun ve beyanın doğruluğunu onaylarım. 22/11/2016

Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ
Danışmanın Unvanı-Adı-Soyadı
(İmzası)

ÖNSÖZ

İnsani vakalar ve harabeler! Gelip giden hanlar, hükümdarlar, kavimler, ordular. Tıpkı açık denizlerin azgın dalgaları gibi sürekli ardı ardına gelen saldırılar, istilalar, yangınlar, katliamlar! Her adımda bir iki burcu kalmış kaleler, göğsünde derin yaralar açılmış surlar, surlarının bir bölümü ayakta olan bedenler, kurumuş kuyular, parçalanmış kanallar, bir iki kemeri görülen köprüler, sağa sola savrulmuş sütunlar, kolonlar, parçalanmış heykeller, büstler, duvara kazınmış kabartmalar, kapılara işlenmiş motifler, bir duvarı sağlam konaklar, saraylar, hanlar, hamamlar, bir ağacın bile yetişmediği höyükler, tepeler ve toprak altında yeni araştırmacıları bekleyen şehirler, yerleşim birimleri! İşte burası Mezopotamya!

Bölge sakinleri Samiler, genişlemek için komşu bölgelere durmadan saldırı düzenleyen Babil-Asur İmparatorluğu, kuzeyden gelen Pers ve Med istilaları, Batı'dan Makedonya ordularıyla gelen Büyük İskender, Yukarı Mezopotamya hâkimi Kral Darius, ardından gelen Helen ve Roma orduları, birbirlerini izleyen Sasaniler, İslami Emeviler, Abassiler! Geçtikleri yerlerden otun bile artık bitmediği Hülagu Han ve Moğol istilasını. İslam halifelerinin mekânlarındaki bu istila bitmeden yine Orta Asya bozkırlarından gelen yeni bir akın, Timurlenk ve Tatar yağması, sonra da Osmanlı paşaları ve orduları. Her yeni istilayla birlikte eskinin acımasızca yok edilmesi. Yeninin tam da güçlendiği, görkemli bir merkez haline geldiği dönemde eskisinden de gaddar ve zalim başka yeni bir istila! Sonuçta ötekenden daha güçlü olma duygusu, onu egemenlik altına alma arzusu ve kılıç ile gücün yarattığı bir kültür, bir uygarlık! Mezopotamya Uygarlığı!

Layard'ın "Ninova ve Kalıntıları" kitabının 1. Cildinde Mehmet Uzun'un Mezopotamya'yı takdim etmek amacıyla hemen ilk sayfalarda ifade ettiği duygulardır bunlar. Uzun, burada her ne kadar Mezopotamya'yı anlatmışsa da aslında büyük oranda aynı kaderi paylaşan Ra'sü'l-Ayn'i de anlatmış olduğu söylenebilir. Çünkü zaman, mekân, konular, hadiseler ve sonuçların çoğu, Ra'sü'l-Ayn'in Tarihi ile eşleştiğine şahit olunacaktır.

Bugüne kadar söz konusu eşleşmenin keşfedilebilmesini sağlayan çok önemli bilimsel çalışmalar yapılmış ve bu çalışmalarda ortaçağın önemli bazı kentlerinin tarihi ortaya çıkarılmıştır (Urfa, Harran ve Nusaybin Tarihi gibi). Ancak bölgenin bu önemli kentleri arasında Ra'sü'l-Ayn de yer almasına rağmen, bahse konu olan çalışmalar içerisinde şimdiye kadar kendine ayrıntılı olarak yer bulamamış, böylece bölge ile ilgili yapılan çalışmalarda adeta inşa edilen bir binada eksik taş hükmünde kalmıştır. Bir taraftan bu eksikliği gidermek diğer taraftan da yapılacak araştırma ile bölge tarihi hakkında karanlıkta kalmış olması muhtemel olan bazı nokta veya noktaları aydınlatmaya aracı olmak maksadıyla bu çalışma tercih edilmiştir.

Bununla birlikte araştırmaya konu olan şehir, gerek coğrafi konumu ve gerekse iskâna elverişliliği ile önemliydi. Üstelik tarihin en önemli kaynaklarından birçoğunda da ismi geçmekteydi. Dolayısıyla bu isimlerin alta alta yazılıp ne anlama geldiğini ortaya koymak gerekiyordu. Bunun yanı sıra, araştırmaya başlarken de projede belirttiğimiz, Ra'sü'l-Ayn'ın tarihte geçen isimleri ile birlikte bilinen ilk yerleşiminden Osmanlılara kadar geçen süre içerisinde beşiklik ettiği medeniyetleri ortaya çıkarıp, gerek İslam öncesi ve gerekse de İslam sonrası yaşanmış siyasi, sosyal ve kültürel gelişim konularına ışık tutmak, başlıca amaçlarımızdandı. Amaçlarımızın gerçekleştirilmesindeki temel gaye ise tarih ilminin ana gayesi ile aynıdır. Bu gayede, geçmişten yükselen seslere kulak verip kaybolmasına engel olmak gibi ahlaki ve vicdani bir yükümlülük de yer almaktadır.

Yükümlülüğümüzü yerine getirmek üzere yaptığımız bu çalışmanın konusu ile ilgili bugüne kadar detaylı bir araştırma yapılmamış (Oppenheim'in hazırladığı *Tell-Halaf-A New Culture in Oldest Mesopotamia*'da Ra'sü'l-Ayn'ın yalnızca ilkçağ tarihine ağırlık vermesi; İslam Ansiklopedisinde, Ernst Honigmann ve Besim Darkot'un hazırladığı "*Ra'sü'l-Ayn*" ile Mükrimin Halil Yımanç'ın kaleme aldığı "*Aynülverde*"; Weissbach tarafından Almanca olarak yazılmış olan ve Paulys Realencyclopedia'da geçen "*Resaina*"; Safiye 'İd tarafından "*Ra'sü'l-Ayn*" başlığıyla Arab Enclopedia'da yazılmış olan makalelerin çok sınırlı) olması, çalışmamızın özgünlüğünü, bu özgünlük ise şüphesiz araştırmanın önemini öne çıkaran en önemli unsurlardandır.

Bu unsurların gözetilmeye çalışıldığı çalışmamızın hazırlanmasında karşılaşılan en önemli ve en büyük güçlük şüphesiz bölgede patlak veren savaştır. Bu savaş, (her ne kadar şehrin ortaçağ dönemi incelenecekse de) şehre gidişi ve yerinde yapılacak tespitleri engellemiş olduğu aşikârdır. Dolayısıyla en azından coğrafyacıların bahsettiği pınarlardan arta kalanlar veya İbn-i Cubeyr'in bahsettiği medrese ve camiler, kendileri yoksa dahi, nerede olabileceklerine ilişkin değerlendirmelerden ile mimari yapılarla ilgili genel bir kanaatin oluşması hakkında doğrudan bilgi edinilmesinden mahrum kalmıştır. Bunun dışında çalışma esnasında karşılan en büyük ikinci güçlük, oğlumun hastalığı olmuştur. İki yaşından beri konulan Otizm teşhisi ile birlikte namını duyup da gitmediğimiz doktor kalmamış olmasına rağmen herhangi bir netice alamamış olmamız bizleri derinden sarsmıştır. Oğlum şu anda yedi yaşında ve aynı zorluklar maalesef artarak devam etmektedir. Bu tür engellerin de insanı madden ve manen yorduğu bilinmektedir.

Ancak bütün zorluklara rağmen katkısını esirgemeyip her anlamda bana yardımcı olan başta danışman hocam Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ'ye; özellikle ders aşamasında iken katkılarını esirgemeyen Prof. Dr. Kazım PAYDAŞ ve Prof. Dr. Nuri ÇEVİKEL hocalarıma; V. Yüzyıldan başlayıp aşağı yukarı IX. Yüzyıla kadar süren, hem bölge tarihi ve hem de konumuzla alakalı son derece büyük bir önem arzeden Süryani Kroniklerini tercüme edip yayına hazır bir kitap haline dönüştüren ve yayınlanmamış olmasına rağmen kullanmama müsaade eden Yrd. Doç. Dr. Zafer DUYGU'ya; çalışmada kullanılan İngilizce metinlerinin tercümelerinde büyük katkılar sağlayan Mimarlık Fakültesi Araştırma görevlisi Ömer Faruk GÖNENÇ'e ve fakültenin diğer öğretim elemanlarına; desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen ve burada ismini zikretmediğim tüm dostlarıma; çalıştığım süre içerisinde hem bana hem de engelli oğluma tahammül gösteren hayat arkadaşım ve iki kızım Merve ile Seyran Buşra'ya teşekkürlerimi bir borç

Haziran, 2016

Abdülbaki BOZKURT

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	I
KISALTMALAR	XII
ÖZET	XIV
ABSTRACT.....	XV
GİRİŞ	1
1.BÖLÜM	44
1.AD ve KURULUŞ	44
1.1. Ra'sü'l-Ayn Adının Menşei ve Kuruluşu.....	44
1.2. Şehrin Kuruluşu.....	47
1.3. İslam Coğrafyacılarının Ra'sü'l-Ayn'de Bulunan Pınarlar ile İlgili Tasvirleri.....	51
1.4. Bazı Coğrafyacıların Ra'sü'l-Ayn Tasvirleri	54
1.5. Şehrin Coğrafi Konumu	57
1.6. Ra'sü'l-Ayn'ın el-Cezire'deki Konumu	59
2.BÖLÜM	61
2.TARİH ÖNCESİNDEN PERS HÂKİMİYETİNE KADAR RA'SÜ'L-AYN VE ÇEVRESİ	61
2.1. Ra'sü'l-Ayn'de Halaf Kültürü	62
2.2. Ra'sü'l-Ayn'de Ubeyd ve Ninive V Kültürü.....	66
2.3. M.Ö. 3000–2000 Hurriler Döneminde Ra'sü'l-Ayn.....	67
2.4. Habur'un Kaynağında Hurri-Mittani Konfederasyonu.....	68
2.5. Waşşukani ve Tel-Fahriya Hakkında.....	70
2.6. Hititlerin Waşşukani Bölgesindeki Hâkimiyet Mücadelesi	72
2.7. M.Ö. 2000 Asurlular Döneminde Ra'sü'l-Ayn.....	74
2.8. Arami İstilas ve Ra'sü'l-Ayn.....	76
2.9. Asur'un Bölgede Yeniden Dirilişi ve Aramilerle Yapılan Mücadelede Ra'sü'l-Ayn'ın El Değiştirmesi	77
2.10. Babillilerin Kısa Süren Bölge Hâkimiyeti.....	79

3. BÖLÜM	81
3. PERS, BÜYÜK İSKENDER VE ROMA HÂKİMİYETLERİ.....	81
3.1.Pers Hâkimiyetinde Ra'sü'l-Ayn.....	81
3.2. Büyük İskender ve Selevkoslar Döneminde Ra'sü'l-Ayn.....	83
3.3. Partlar, Osrhoene (Edessa)Kralığı ve Erken Romalılar Devrinde Ra'sü'l-Ayn.....	86
3.4. Bizans-Sasani Mücadelesi.....	92
3.4.1.Ra'sü'l-Ayn Savaşı (243).....	93
3.4.2. Constantinus Dönemi (306-337) ve Ra'sü'l-Ayn Hıristiyanlarının İznik Konsiline Katılımı.....	98
3.4.3.Ra'sü'l-Ayn'ın Amed Eyaletine Bağlanması.....	100
3.4.4.Nusaybin'in Sasanilere Geçmesi ve Bunun Ra'sü'l-Ayn'e Etkisi.....	101
3.4.5. I.Theodosius Dönemi (379-395) ve Ra'sü'l-Ayn'ın Şehir Konumuna Yükseltilmesi	103
3.4.6. II. Theodosiusios (408-450) Dönemi ve Ra'sü'l-Ayn'de Yapıldığı Söylenen Savaşlara Dair Tereddütler.....	105
3.4.7. Anastasius Dönemi (491-518), Ra'sü'l-Ayn'in Tahkim Edilmesi ve Yaşanan Talihsiz Gelişmeler	107
3.4.8. Justin Dönemi (518-527) ve Ra'sü'l-Ayn Hıristiyanlarının Takibata Uğrattılıp Sürgün Edilmesi	116
3.4.9. II. Justinos Dönemi (565-578) ve Ra'sü'l-Ayn'ın Defalarca Yağmalanarak Sasanilerin Eline Geçmesi	119
3.4.10. Maurikios-II. Hüsrev Dostluğu ve Ra'sü'l-Ayn'ın El Değiştirmesi.....	123
3.4.11. Dostluğun Bitmesi ve Ra'sü'l-Ayn'ın Sasanilere Son Defa Geçmesi .	125
3.4.12. Heracleios ve Ra'sü'l-Ayn'de Son Roma Egemenliği.....	129
3.4.13. Ra'sü'l-Ayn ve Çevresini İslami Fetihlere Hazırlayan Genel Bazı Hususlar	132
4. BÖLÜM	134
4. İSLAM SONRASI RA'SÜ'L-AYN.....	134
4.1. Bölgede İlk Fetihler.....	134

4.1.1. El-Cezire Bölgesinin İslam Ordularınca Fethi	134
4.1.2. El-Cezire'nin Irak Ordularınca Fethedildiğine Dair Rivayetler	136
4.1.3.Cezire'nin Fethinin Şam Ordularınca Gerçekleştiğine Dair Nakledilen Rivayetler	138
4.1.4. Ra'sü'l-Ayn'ın İslam Ordularınca Fethi	141
5. İSLAM FETİHLERİNİN ARDINDAN RA'SÜ'L-AYN	148
5.1. Fethin Ardından El-Cezire Bölgesinde İskân Hareketleri	148
5.2.El-Cezire Bölgesinin Yönetimi ve Ra'sü'l-Ayn'de Siyasi Hadiseler	150
5.3. Emeviler Dönemi el-Cezire-Ra'sü'l-Ayn'de Siyasi Durum.....	153
5.3.1. Ra'sü'l-Ayn'de "Tevvabun" Hareketi	153
5.4. Emeviler Döneminde Bölgede Harici İsyancıları ve Emevilerin Sonu	160
5.4.1. Said b. Bahdal Ayaklanması	160
5.4.2. Dehhak İbn-i Kays eş-Şeybani Ayaklanması	161
5.5.Emevilerin Sonu	162
6. ABBASİLER DÖNEMİ.....	163
6.1. Bölge İdaresi ve Harici-Siyasi İsyancıları	163
6.1.1. Mülebbed b. Harmele Ayaklanması (H.137/754)	165
6.1.2. Abdüsselam İbn-i Haşim el-Yeşkürî Ayaklanması H.160/776	166
6.1.3. Velid b. Tariyf Ayaklanması H.178/794.....	167
6.1.4. Habib İbn-i Cahim İsyancı	168
6.1.5. Ebu's-Süreyya İsyancı	169
6.2. El-Memun'un Rum Seferi ve Ra'sü'l-Ayn'a Geçışı.....	170
6.3. Me'mun Sonrası Bölgede Bazı Hadiseler	171
7. TULUNOĞULLARI DÖNEMİNDE RA'SÜ'L-AYN	173
8. RA'SÜ'L-AYN'DE HAMDANİLER DÖNEMİ.....	176
8.1. Karmatilerin Ra'sü'l-Ayn'e Gelmesi	179
8.2. Hamdanilerin Devamı ve Bu Dönemin Önemli Siyasi Olayları.....	179
8.2.1. Ağar İbn-i Matar Ayaklanması	181

8.3.Diyar-ı Rebia'da Siyasi Bunalım ve Hamdanilerin Yeniden Hâkimiyet Tesis Etmesi	182
8.4. Rumlar'ın Ra'sü'l-Ayn'e Saldırısı (331-332/943-944)	184
8.5. Hamdanilerin Diyar-ı Rebia'daki Hâkimiyetlerinin Sonu.....	186
9. HAMDANİLERDEN SONRAKİ SİYASİ GELİŞMELER VE BÖLGEDE UKAYLİ-SELÇUKLU HÂKİMİYETLERİ	187
9.1. Ukayliler Dönemi	188
9.2. Selçuklular Dönemi.....	189
10. HAÇLI SEFERLERİ VE RA'SÜ'L-AYN	190
10.1.Ra'sü'l-Ayn'de Bir İttifak, Harran Savaşı (497/1104).....	192
10.2. Haçlılar Döneminde Ra'sü'l-Ayn'de İstilalar.....	194
11.RA'SÜ'L-AYN'IN ARTUKLULARA GEÇMESİ.....	195
11.1. Ra'sü'l-Ayn'ın Zengiler ile Artukluların Arasında El Değiştirmesi	199
12. EYYÜBİLER DÖNEMİNDE RA'SÜ'L-AYN	202
12.1. Selahaddin'in Ra'sü'l-Ayn'de Konaklaması	203
12.2. Ra'sü'l-Ayn'ın Selahaddin Tarafından Fethi.....	204
12.3. Selahaddin'in Ra'sü'l-Ayn'e Gelmesi ve Aleyhindeki Oluşumun Dağılması	206
12.4. Selahaddin'in Ardından Eyyübi Hanedanının Ra'sü'l-Ayn'ı Paylaşımı	208
12.5. Melikü'l-Adil'in Mardin'i Yeniden Kuşatması ve Ra'sü'l-Ayn'ın El Değiştirmesi	213
12.6. Ra'sü'l-Ayn'ın Melikü'l-Eşref'ten Melikü'l-Kamil'e Geçmesi	217
12.7. Hazar İstilasası ve Ra'sü'l-Ayn'de Melik Salih Necmeddin Dönemi.....	219
13. MEMLÜKLER DÖNEMİNİN BAŞLAMASI VE RA'SÜ'L-AYN HÂKİMİYETİ.....	228
14. MOĞOLLAR RA'SÜ'L-AYN'DE	229
14.1. Bölgede Moğol-Melük Mücadelesi.....	232
14.2. Gazan Han'ın Bölgeye Gelmesi, Ra'sü'l-Ayn'de Kısa Süreli Memlük Hâkimiyeti	234
14.3. Memlük ve Moğollar Arasında Mardin Artuklularının Durumu	236

14.4. Yeniden Başlayan Moğol-Memlûk Savaşları ve Moğolların Yenilmesi	238
14.5. Moğolların Sonuçsuz Kalan Dirilme Çabaları ve Bölgede Yoğun Kıtık	240
14.6. Moğol Hâkimiyetinin Sonu Türkmenler ve Ra'sû'l-Ayn	244
15. TİMUR İSTİLASI	248
16. AKKOYUNLULARIN KARAKOYUNLULARLA MÜCADELESİ VE RA'SÛ'L-AYN'IN TÂBİ OLDUĞU ARTUKLULARIN SONU	254
17. BÖLGEDE SÛREN MÜCADELELER VE RA'SÛ'L-AYN'IN OSMANLI HÂKİMİYETİNE GİRMESİ	256
5.BÖLÜM	265
18. RA'SÛ'L-AYN'DE KÜLTÜR, SOSYAL VE İKTİSADİ HAYAT	265
18.1. Eğitim ve Kültür	265
18.1.1. Hristiyanlık Dönemi Kültürel Gelişmeleri	265
18.1.2. Riş-Ayno/Ra'sû'l-Ayn Okulu (536-?)	266
18.1.3. Sergis İbn-i İlyas er-Rafi' er-Ra'si:	271
18.2. İslam Dönemi Kültürel Gelişmeleri	273
18.3. Ra'sû'l-Aynli Meşhurlar	275
18.3.1. El-Muafi İbn-i Süleyman er-Ras'ani	275
18.3.2. Ebu Yahya Zekeriyya İbn-i el Hakem el-Esedi el-Ras'ani	276
18.3.3. İshak İbn-i Zureyk el-Ras'ani	276
18.3.4. Cafer İbn-i Muhammed İbn-i El-Fudayl er-Ras'ani	277
18.3.5. Ebu Said el-Hasan İbn-i Musa İbn-i Nasih İbn-i Yezid el-Haffaf er-Ras'ani	277
18.3.6. Süleyman İbn-i el-Muafi Ebu Eyyub er-Ras'ani	278
18.3.7. El-Kasim İbn-i El-Leys ebi Salih er-Ras'ani	278
18.3.8. Mansur İbn-i İsmail İbn-i Ömer Ebu Hasan et-Temimi el-Mısri ez-Zarir	279
18.3.9. Muhammed İbn-i Ahmed İbn-i Musa, Ebu Abdullah el-Massisi:	280
18.3.10. Hilal İbn-i Mahfuz İbn-i Hilal er-Ras'ani el-Fakih	280
18.3.11. Ebubekir İbn-i Yusuf İbn-i Muhammed el-Hekim Takiyeddin Er-Ras'ani	280

18.3.12. Abdurrezzak İbn-i Rizkullah İbn-i Ebubekir İbn-i Halef; İzzeddin Ebu Muhammed er-Ras'ani el-Muhaddis el-Hanbeli	282
18.3.13. Muhammed İbn-i Abdurrezzak İbn-i Rezekallah İbn-i Ebibekir; el-Adil, el-Âlim Şemseddin İbn-i el-Muhaddis er-Res'ani, el-Hanbeli	283
18.3.14. Hilal İbn-i Mahfuz İbn-i Hilal, Eş-Şeyh Bedreddin er-Ras'ani	284
18.3.15. Abdurrahman İbn-i Mahfuz İbn-i Hilal Seyfeddin er-Ras'ani:	284
18.3.16. Muhammed İbn-i Muhammed İbn-i el-Muhaddis Nasireddin el-Adil Şemseddin er-Ras'ani el-Hanbelî.....	284
18.3.17. Ebubekir İbn-i İlyas İbn-Muhammed İbn-i Said İbn-i Muhammed İbn-i Harun İzeddin el-Humeydi el-Kurdi er-Ras'ani el-Hanbelî.....	284
18.3.18. İbrahim İbn-i Abdurrezzak İbn-i Ebubekir İbn-i Rizkullah İbn-i Halef Burhaneddin Ebu İshak er-Ras'ani	285
18.3.19. Muhammed İbn-i Ebibekir İbn-i Berekat İbn-i Yusuf İbn-i Batih	285
18.3.20. Ömer İbn-i İbrahim İbn-i Hüseyin İbn-i Selame İbn-i el-Hüseyin Cemaluddin Ebu Hafs el-Ensari el-Akimi er-Ras'ani.....	285
18.3.21. Mansur En-Namri.....	286
18.3.22. İbrahim İbn-i Halil İbn-i İbrahim er-Ras'ani el-Halebi el Kadı Burhaneddin.....	287
18.3.23. El-Hasan İbn-i Abdulahad İbn-i Abdurrahman el-Bedr Ebu Muhammed el-Karşi et-Teymi el-Bekri el-Harrani er-Ras'ani.....	287
18.3.24. Abdurrahman İbn-i Ebi Bekr Zeyneddin e-Sâlihi el-Hanefi el-Ma'ruf bi'l-Ayni.....	287
18.3.25. El-Kasım İbn-i El-Leys İbn-i Mesrurİbn-i El-Leys İbn-i Malik İbn-i Ubeydullah (Kendisine İbn-i Ubeyd de denilmektedir).....	288
18.3.26. Muhammed İbn-i Ahmed İbn-i Hamdan İbn-i İsa Ebu't-Tayyib el-Mürveruzi er-Ras'ani el-Varrak.....	288
18.3.27. Muhammed İbn-i Ruh el-Cezeri er-Ras'anî el-Kazî	289
18.3.28. Abu'l-Fazl Cafer İbn-i Muhammed İbn-i el-Fazl er-Rasiy:	289
18.3.29. Ebu'l-Fazl Cafer İbn-i Muhammed İbn-i Fudayl er-Ras'ani	290
18.3.30. Avf İbn-i Muhalleme el-Huzai.....	291
18.3.31. Süleyman İbn-i el-Muafi İbn-i Süleyman er-Ras'ani.....	291

18.3.32. El-Hasan İbn-i Ali İbn-i Ruşeyd; Ebu Ali el-Mukri’u er-Ras’ani ez-Zarir.....	292
18.3.33. Muhammed İbn-i Said İbn-i Hilal er-Ras’ani İbn-i el-Benna	292
18.4. Ra’sü’l-Ayn ile Bağlantılı Bilim Adamları.....	293
18.4.1 Abdullah İbn-i Muhammed İbn-i Hacer eş-Şami.....	293
18.4.2 Abbas İbn-i Ahmed İbn-i El-Abbas	293
18.4.3. Mübeşşir İbn-i Ahmed İbn-i Ali Ebu’r-Raşid er-Razi	294
18.4.4. Mubeşşir İbn-i Ahmed İbn-i Ali Ebu er-Raşid er-Razi el-Bağdadi	294
18.4.5. Ali İbn-i el-Kasım İbn-i Yuannis Ebu el-Hasan İbn-i Zukak el-İşbiliyyu en-Nahviyyu.....	294
18.4.6. Ali İbn-i Nabit İbn-i Talib El-Fakih Ebu el-Hasan el-Ezecci el-Hanbeli el-Vaiz.....	295
18.4.7. Muhammed İbn-i İsa İbn-i Berke el-Cessas, Ebu’l-Feth	295
18.4.8. Muhammed İbn-i el-Hüseyn İbn-i Ebi’l-Mekarim Ahmed İbn-i el-Hüseyn İbn-i Behram, el-Kadi es-Salih, el-Âlim Mecdud-din Ebu el-Mecd el-Kazvini es-Sufi	296
18.4.9. El-Hüseyn İbn-i Ebi Bekr el-Mubarek İbn-i Muhammed İbn-i Yahya İbn-i Musellem.....	297
18.4.10. El-Feth İbn-i Musa İbn-i Hammad İbn-i Abdullah İbn-i Ali, El-Fakih Necmeddin Ebu’n-Nasr el-Ceziyri; aslen el-Kasri el-Murabba eş-Şafii el-Usuli.....	298
18.4.11. Ebubekir İbn-i Hayat İbn-i Ebubekir İbn-i eş-Şeyh el-Kebir.....	298
18.4.12. Muhammed İbn-i Yusuf el-İsbahani	299
18.4.13. Abdullah İbn-i Muhammed İbn-i Hucr eş-Şami, Ra’sü’l-Ayn’ın Konuğu.....	299
18.4.14. Muhammed İbn-i Bektaş el-Emir Nasıruddin Mütevellî Medine’t-Dımaşk (Şam Valisi).....	299
18.4.15. Ebu el-Hasan Ali İbn-i Muhammed İbn-i Uceyf er-Ras’ani.....	300
19. RA’SÜ’L-AYN’DE SOSYAL VE İKTİSADİ HAYAT	300
19.1. İslam’dan sonra Ra’sü’l-Ayn ve Yakın Çevresinde Yaşayan Süryaniler ve Arap Kabileleri.....	307
19.1.1. Süryaniler	308

19.1.2. Arap Kabileleri.....	309
19.2. Bölgenin Temel Geçim Kaynakları	314
19.3. Bölgenin Ticaret Yolları	315
20. DİNÎ DURUM	319
20.1. Ra'sü'l-Ayn'le Alakalı Süryani Hiyerarşisinde Bazı Rahipler	321
20.1.1. II. Severus (Bar Maske): (668–684).....	321
20.1.2. II. Atanasiyos Baldoyo (684–687)	321
20.1.3. III. Atanasiyos (724–739)	321
20.1.4. Yasal Olmayan iki Patrik, İshok Ve Sandloyolu Atanasiyos (755–759).....	321
20.1.5. Filluksinos	322
20.1.6. Dördüncü Yuhanon (847–874)	322
20.1.7. Baseliyos (923–935).....	323
20.2. Ra'sü'l-Ayn'ın Süryaniler İçin Önemi ve Hıristiyanlığın Bölgede Zayıflamaya Başlaması.....	323
20.3. Bölgede İslam'ın Yayılışı	325
20.3.1. Arap Kabilelerinin İslam'ı Kabulü.....	325
20.3.2. Hıristiyanlar'ın İslam'ı Kabulü (İhtida)	327
20.3.3. İslam Neden Tercih Edildi?	329
21. RA'SÜ'L-AYN'DE MİMARİ YAPI	330
SONUÇ	332
KAYNAKÇA.....	335
Haritalar İçin Kaynakça.....	369
Ra'sü'l-Ayn Paraları için Kaynakça	369
EKLER	370
RA'SÜ'L-AYN DARPHANESİNDE DEĞİŞİK DÖNEMLERDE BASILAN SİKKE ÖRNEKLERİ	381
ÖZGEÇMİŞ.....	390

KISALTMALAR

AC	: After Christmas (İsa'dan Sonra)
AD	: Anno Domini (Hıristiyan takvimi)
B.D.Doğu Sınırı	: Bizans Devletinin Doğu Sınırı
<i>B.O.s.</i>	: <i>Bibliotheca Orientalis</i> 'teki sayfa numarası
BC	: Before Christmas (İsa'dan Önce)
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
Çev.	: Çeviri (Çeviren)
d.n.	: Dipnot
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
ed.	: Editör
H	: Hicrî
H.s.	: Amir Harrak çevirisine göre sayfa numarası
Haz.	: Hazırlayan
<i>İ.s.</i>	: İngilizce tercümesinde sayfa
İA	: İslam Ansiklopedisi (MEB)
İng.	: İngilizce
JRAS	: Journal of Royal Asiatic Society
<i>JTS</i>	: The Journal of Theological Studies (Oxford)
M.	: Miladi
M.Ö.	: Milattan önce
M.S.	: Milattan sonra
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
<i>O.s.</i>	: Orijinal metinde sayfa
ö.	: Ölüm
P.s.	: Andrew Palmer tercümesi sayfa numarası.
pp	: Sayfa aralığında (ss'in İngilizce karşılığı)
s.	: Sayfa
S.	: Sayı

ss	: Sayfaları arasında
t.y.	: Tarih yok/Tarih belirtilmemiş
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
trc.	: Tercüme/Tercüme eden
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
v.d.	: ve diğerleri
Vol.	: Volume (Cilt)
vs.	: ve sair
y.	: Yaklaşık olarak
y.y.	: Basım yeri yok/ Basım Yeri Belirtilmemiş
Yay.	: Yayınları/yayımlayan
YKY	: Yapı Kredi Yayınları

ÖZET

RA'SÜ'L-AYN TARİHİ (ORTAÇAĞ DÖNEMİ)

Bu çalışma, Mezopotamya'nın önemli yerleşimlerinden biri olan Ra'sü'l-Ayn şehrini incelemektedir. Arapça ve İngilizce kaynaklar kullanılarak bu şehrin 375-1516 tarihleri arasındaki siyasi, sosyal ve ekonomik gelişiminin tespit edilmesi amaçlanmaktadır.

Çalışma, Ra'sü'l-Ayn'ın, Roma döneminde ordugâh olarak bir lejyoner merkezi rolü üstlendiğini, İslami dönemde ise zamanla şehir olma özelliğini kaybedip, daha çok iktidar çatışmalarında tarafların stratejik olarak ellerinde tutmayı önemsedikleri bir mıntıkaya dönüştüğünü göstermiştir. 1516'da Osmanlı Devleti'nin bölgeye hâkim olmasıyla 15. Yüzyıldan itibaren devam eden sosyal ve ekonomik krizlerin sona erdiği tespit edilmiştir. Bu bölgede Rasülaynî hekim Sergius, Ebubekir İbn-i Yusuf İbn-i Muhammed el-Hekim Takiyeddin Er-Ras'ani, El-Muafi İbn-i Süleyman er-Ras'ani, İshak İbn-i Zureyk el-Ras'ani, El-Kasım İbn-i El-Leys Ebi Salih er-Ras'ani, Hilal İbn-i Mahfuz İbn-i Hilal er-Ras'ani, Mansur En-Namri gibi önemli bilim insanlarının yetiştiği belirlenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Ra'sü'l-Ayn, Ortaçağ, El-Cezire, Mezopotamya, Sergius, Takiyeddin Er-Ras'ani.

ABSTRACT

THE HISTORY OF RA'S AL-AYN (THE PERIOD OF MIDDLE AGES)

This study examines the city of Ra's Al-Ayn, which was one of the important settlements of Mesopotamia. It aims to find out the political, social and economic development of this city between 375-1516 via Arabic and English sources.

The study has showed that Ra's al-Ayn played the role of a legionary centre as an army camp in the Roman period and that it lost the features of city in the Islamic period and turned into strategically important region in which the sides wanted to hold it for power conflicts. It has been found out that the social and economic crises which had been enduring since 15th century ended with the domination of the Ottoman Empire in 1516. It has been underlined that important scientists such as doctor Sargius, Abubakr ibn Yusuf ibn Muhammed al-Hakim, Takiyüddin ar-Ras'ani, El-Muafi ibn Sulaiman ar-Ras'ani, İshak ibn Zurayk al-Ras'ani, Al-Kasım ibn al-Lays Abi Salih ar-Ras'ani, Hilal ibn Mahfuz ibn Hilal ar-Ras'ani, Mansur An-Namri were trained in this region.

Keywords: Ra's al-Ayn, Middle Ages, Al-Jazira, Mesopotamia, Sargius, Takiyuddin ar-Ras'ani.

GİRİŞ

Tarihçiler, bilindiği üzere, tarih öğrenimini kolaylaştırmak amacıyla mantık kurallarından biri olan “tümdengelim”den faydalanma yoluna gitmişlerdir. Bu bağlamda değerlendirebildikleri dönemleri çeşitli bölümlere ayırarak, her bölüme bir ad vermişlerdir. Buna göre yazının icadına kadar geçen süreye “Tarih Öncesi” bundan sonrasına ise “Tarih çağları” içerisinde “İlkçağ” “Ortaçağ” “Yeniçağ” v.s. gibi isimler vermişlerdir. Her bir dönemin kendine özgü bir takım özellikleri bulunuyorsa da gerçekte bu ayırımların sanal olarak zamanı belirli aralıklara bölmekten başka bir önemiyetinin de olmadığı bilinmektedir. Çünkü tarihi meydana getiren olay ve olgular, bizatihi dinamiktir ve sebep-sonuç ilişkisi ile birbirlerine sürekli irtibatlı olmaktadır. Bir olay, kendisinden sonraki olayın sebebi olabileceği gibi, kendinden önceki olayın da bir sonucudur. Bu ilişkiler, aynı zamanda medeniyetlerin oluşumunda da önemli rol oynamakta ve medeniyetleri de dinamik kılmaktadır. Bununla birlikte gerçekte yeryüzünde dinamikliği sağlayan temel faktör, insanın kendisidir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken en önemli hususlardan biri, her insanın bu dinamikliğe dâhil olmadığıdır. Bazı aksi görüşlere rağmen bu dinamikliği sağlayanların özne konumundaki insanlar olduğu, dolayısıyla tarihi meydana getirenlerin de bunlar olduğu açıkça görülebilmektedir. Çünkü tarih, nesne insanların sadece edilgenliğinden bahsederken, özne insanların özneliği her zaman üst satırlarda yerini almakta ve her çağa damgasını vurmaktadır.

Bahsettiğimiz çağlardan biri olan Ortaçağ Tarihi, çalışma alanımızın özünü teşkil etmesi bakımından kısmen detaylandırmayı hak ettiği söylenebilir. Yukarıda da değinildiği gibi, tarihçiler, tarihi olayları sanal olarak böldüklerinde, insanlık tarihinin ortak veya evrensel kabul ettikleri olayları başlangıç veya bitiş olarak kabul etmişlerdir. Buna göre “Ortaçağ” olarak bilinen dönemin başlangıcı, kimi tarihçiler tarafından 375 yılı “Kavimler Göçü” olarak kabul edilirken kimilerine göre ise 395 yılı Roma İmparatorluğunun ikiye bölünmesi idi. Her halükarda Ortaçağ, “İlkçağ” bitiren ve İstanbul’un fethiyle son bulan bir dönemdir. Söz konusu çağa damgasını

vuran en önemli gelişmelerden biri ise kuşkusuz İslam'ın gelmesi ve buna paralel olarak Avrupa'da yaşanan bir takım hadiseler ile buna bağlı olarak ortaya çıkan Haçlı Seferleri olmuştur.

Bu bilgiler ışığında, her ne kadar yaptığımız çalışmanın kapağında “Ortaçağda Ra'sü'l-Ayn Tarihi” yazılmışsa da olayların birbirlerinden bağımsız değerlendirilemeyeceği gerçeğinden hareketle, Ra'sü'l-Ayn'ın ulaşılabilen bütün tarihine yer verilmeye çalışılmıştır. Ancak bu yer vermede kapak konumuzun belirleyici olduğuna da şüphe yoktur. Bunun anlamı da şudur: Ortaçağa gelinceye kadar olan konular, kendilerinden sonra gelecek konular kadar detaylandırılmamıştır.

Ra'sü'l-Ayn'ın Ortaçağ Tarihi hazırlanırken, genelde tarih ilminin kullanmış olduğu bilimsel çalışmalardan faydalanma yoluna gidilmiştir. Bu amaçla öncelikle konu hakkında kaynak taraması yapılmış ve çalışmayı kolaylaştırmak amacıyla bu kaynaklar tasnif edilmiştir. Zamana, mekâna ve konularına göre yapılan bu tasnifler, fişleme yönteminden ziyade elektronik ortamda dosyalama yöntemiyle yapılmış ve istenildiği anda bunlara ulaşılmıştır. Yapılan Tasnifin ardından eser içeriklerinde konuyla alakalı bilgilerin tespiti yapılmıştır. Bu bilgilerin bir kısmı Türkçe bir kısmı da diğer dillerden bilgilerdi. Yabancı dillerden olan bilgi ve belgelerin Arapça olanları tarafimca; İngilizce, Almanca ve Fransızca olanları da bu alanda bilgilerine güvenilen ve bilimsel kriterlerden geçmiş kişilerin yardımına başvurularak tercüme edilmiştir. Yapılan tercümelere elde edilen bilgiler, karşılaştırmalı olarak ele alınmış ve bunların içerisinde en doğru veya gerçeğe en yakın olanları tespit edilmeye çalışılarak çalışmanın içerisine dâhil edilmiştir. Bazen de gerçeğe en yakın olanı tam olarak kestirilemediğinden birden fazla görüşe yer verilerek, anlatılanlar hakkında okuyucu veya gelecekteki araştırmacıların kararına bırakmak suretiyle objektif olmaya gayret gösterilmiştir. Kısacası, çalışma esnasında tarihin kullanmış olduğu tasnif, tahlil, tenkit ve terkip metotlarına riayet edilmiş ve yapılan terki bin objektif olmasına özen gösterilmiştir.

Bu metot kapsamında yapılan bu çalışmada yalnızca zamansal bir sınırlama getirilmiştir. Yukarıda da ifade edildiği gibi her ne kadar konu “Ra'sü'l-Ayn'ın Ortaçağ Tarihi” şeklinde belirlenmişse de gerek başlangıçta gerekse son kısımlarda da bu “Ortaçağ” sınırlamasına uyulmamış ancak verilen 1517 yılı Osmanlı fetih

tarihine uyulmuştur. Dolayısıyla konuya getirilen zamansal sınırlama bundan ibaret olmuştur. Bunun dışında, belirlenen tarihe kadar Ra'sü'l-Ayn ile ilgili tarihi değer taşıyıp da ulaşılabilen bütün konulara yer verilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte teze başlanmadan önce de belirtildiği gibi, tez için getirilen zaman sınırlamasının amacı, ana konuya daha çok odaklanmayı sağlamak ve konunun dağılmasını önlemek idi. Yapılan çalışmada buna riayet edildiğine inanılmakta ve "Ortaçağ" odaklı çalışılmış olmakla birlikte diğer çağlarla da bağlantı kurulmaktadır. "Ortaçağın" aşılma kısmı da bundan ibaret olup böylelikle projede belirtilen sınırlara da bağlı kalmıştır.

Bu çerçevede Ra'sü'l-Ayn ile ilgili yapılan bu çalışmada genel muhteva olarak öncelikle şehrin adı ve kuruluşu hakkında bilgiler verilmiş ve zaman zaman bu bilgiler detaylandırılmıştır. Devamında, şehrin tarih öncesi ve tarihin ilk dönemleri ile ilgili bilgilere yer verilmiş ve bunlarda da ana konunun dışında başka bir zaman dilimine ait olmaları nedeniyle çok fazla detaylarına girilmemiş ancak bu konuya dipnotlarda dikkat çekilmiştir. Tarih döneminin ilk yüzyılları özellikle Roma ve Sasanilerin bölge üzerinde kendi hegemonyalarını kurmaya çalıştıkları bir dönem olup bu sebeple yoğun şekilde birbirleriyle çatıştıkları dönem olmuştur. Roma-Sasani çatışması, özellikle ortaçağdan itibaren Sasani-Bizans çatışmasına yerini bırakmış ve İlkçağ uygarlıklarının işlendiği dönemden hemen sonraki kısımda bu çatışma ve sonuçlarının Ra'sü'l-Ayn ile bağlantılı kısımlarına yer verilmiştir. Bu çatışmaların belki de en yoğun yaşandığı dönem, İslam'ın geldiği dönem olmuştur. Tam da birbirlerini yıpratıp bitiş noktasına geldiklerinde İslam'ın bölgedeki fetihleri başlayacak ve bu fetihlerle birlikte Ra'sü'l-Ayn'ın fethi de gerçekleşecektir. Bizans-Sasani mücadelesinin ardından işlenen konu da bu olmuştur. Tezdeki son muhteva, şehrin içinde veya yakın çevresinde tespit edilebilen bilimsel, kültürel ve diğer uygarlık konuları olmuştur.

Tezin araştırılması sırasında karşılaşılan birçok kavram olmuştur. Bu kavramların bir kısmı coğrafi terimler olup, geçtiği konular içerisinde ilgili kaynaklara müracaat edilerek tanımlamaları yapılmıştır. Ancak bunların dışında kalan ve neredeyse konunun başından sonuna kadar sürekli bir şekilde konuyu takip eden bazı kavramlar olmuştur ki bunların tanımlanması zaruri olarak görülmüştür. Bu kavramlardan biri olan "el-Cezire" ismine geçmeden önce hemen hemen her

bölge tarihi çalışmasının başında haklarında ayrıntılı bilgiler verildiği tespit edilen Fırat ve Dicle nehirlerinin yeniden tanımlanmayacağına bilinmesinde yarar görülmektedir.

El-Cezire

“Cezire”, kelime olarak Arapçada ada¹biçiminde tanımlanmaktadır. Tarihsel anlamda el-Cezire, Asya’da Fırat ile Dicle nehirleri arasındaki bölgenin adıdır.² Buraya, eski Yunanlılar “Mezopotamya”³, Araplar ise “el-Cezire” demektedir.⁴ Bölgenin iki nehir arasında yer alması, Arap coğrafyacılarının bu şekilde isimlendirmesinde etken olmuştur.⁵

“Ceziret-i Akur”⁶ veya “İklim-i Akur”⁷ olarak da anılan bu bölgenin neden bu şekilde isimlendirildiği kesin olarak bilinmemektedir. Ancak özellikle kuzey Mezopotamya bölgesinin düz veya ovasal bir yapıya sahip olması nedeniyle

¹Muallim Naci, *Lugat-ı Naci*, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1995, s.319.

²İbn-i Havkal en-Nasibi, *Sûretü'l-Arz*, Beyrut, Menşurat Dar Mektebeti'l-Hayat, 1992, s.189; Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el Farisi, *El Mesalik ve'l-Memalik*, Dar Sader, Beyrut, 1927, s.71; Ahmed İbn-i Muhammed İbn-i Abd-i Rabbihi el-Endelüsi, *El-İkdü'l-Ferid*, Tahkik: Abdülmecid et-Terhini, 2. Baskı, Beyrut, Darü'l-Kütüb el-İlmiyye, 1983, c.7,s.279; Fraser, s.19; Bu konuda bütün coğrafyacılar ittifak halindedir.

³Mşihha Zha, Erbil Vakayinamesi, Çeviren: Erol Sever, Gözden Geçirilmiş 1. Baskı, İstanbul, Yaba Yayınları, 2002, s.9; Şemseddin Sami, *Kamusu'l-A'lam*, Ankara, Kaşgar Neşriyat, 1996, s.1803.

⁴G.Le Strange, *Büldan el-Halife eş-Şarkiyye (Halife'nin doğu illeri)*, Arapçaya Çev. Beşir Fransis-Gorgis Avvad, 2. Baskı, Beyrut, Müesseseti'r-Risale, 1985, s.114; Mşihha Zha, s.9; Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, Yayına Hazırlayan: Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, Elazığ, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2004, s.xix.

⁵Eş-Şeyh el-İmam Şihabuddin Ebi Abdullah Yakut İbn-i Abdullah el-Hamavi er-Rumi el-Bağdadi, *Mu'cem*, Lübnan-Beyrut, Darsader, 1977,c.2, s.134; İzzeddin Muhammed İbn-i Ali İbn-i İbrahim İbn-i Şeddad, *El-A'lak el-Hatira fi Zikr-i Ümera eş-Şam ve'l-Cezire*, Tahkik: Yahya Abbara, Dimaşk(Şam), Menşurat Vezaret es-Sekafe ve'l-İrşad el-Kavmi, 1978, c.3,s.4; Konuya ilişkin yapılan “Araplarda ada ile yarımada ayırımını yapacak terim bulunmamaktadır” (Bkz.Monsieur D'anville, *Compendium of Ancient Geography*, Designed for Private Libraries, as well as the Use of School, Printer for R.Faulder, New Bond-Street, London, Part I, 1791, s.433) şeklindeki izahlar, gerçekten uzak gibi görünmektedir. Zira Arapçada ifade edilen “şibh-i cezire” kelimesi,(شبه “şibh” kelimesi için bkz. Serdar Mutçalı, *El-Mu'ceme'l-Arabî el-Hadis (Arapça-Türkçe Sözlük)*, İstanbul, Dağarcık Yayınları,1995,s.429) yarımada anlamındadır. Arapça dili ile okuyup yazabilen herkesin bu kelimeyi kullanmak isterse rahatlıkla kullanabileceği unutulmamalıdır.

⁶ Yakut el-Hamavi, *Mu'cem el-Büldan*, c.2, s.134; Austen Henry Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, Çev. Zafer Avşar, 1. Baskı, İstanbul, Avesta Yayınları, 2000, c.1, s.413, 15 nolu bilgilendirme notu.

⁷ El-Makdisi, Bölge için şunları yazmaktadır: İklim-i Akur, nefis bir bölgedir. Enbiya ve evliyaların göçüp gittiği bir yer olması sebebiyle de faziletli bir bölge olduğu söylenebilir. Hz. Nuh'un gemisinin durduğu yer olan Cudi'nin olduğu bölgedir. Gemiden inip de bölgeyi iskân etmek için Semanyin (Seksen) şehrini kuranlar da bu topluluktu. Burası aynı zamanda Hz. Yunus'un kavminin Allah'ın affına uğrayıp kendilerine su kaynağı gönderilen yerdir. Zü'l-Karneyn'in girdiği, Cercis'in olağanüstülüklerini (acayıpliklerini) sergilediği, Hz. Yunus için Allah'ın Yaktin ağacını yeşerttiği, mübarek Dicle nehrinin kaynağı, Hz. Yunus'un mescitlerini inşa ettiği bir yer olarak geçmektedir. Bkz. Şemseddin Ebi Abdullah Muhammed İbn-i Ahmed İbn-i Ebibebr el-Makdisi, *Ehsanü't-Tekasim fi Ma'rifeti'l-Ekalim*, 2. Baskı, Leiden, Darsader, 1906, s.136.

geçmişte bu şekilde anılmasında etkili olduğu tahmin edilmektedir.⁸ İlk kez Makdisî tarafından yapılan bu isimlendirme ile muhtemelen milattan önce el-Cezîre'de uzun müddet önemli bir role sahip olan bölgede mümeyyiz kültürel nizamlar ve esaslar kuran Asurluların işaret eden, Asur kelimelerinin tahrif edilmiş, bozuk ya da yanlış kullanımından kaynaklanmış⁹ olabileceği gibi iki nehir arasındaki müthiş genişlikteki ovanın kastedilmiş olma ihtimalinin de bulunduğu söylenebilir.¹⁰ Nitekim İbn-i Şeddâd, eski kaynakların, el-Cezire'yi, bölgede bulunan ve aynı adı taşıyan bir şehre nispetle "Asur" diye isimlendirdiklerini, ayrıca Musul yakınlarında kalıntıları olan bu şehrin de adını bir zamanlar bölgede hüküm sürmüş olan Asurlulardan aldığını belirtmektedir.¹¹ Bunu teyit eden bir kaynakta da kadim tarihlerde, Musul'un el-Cezire'nin başkenti olduğunu bildirmektedir.¹²

Denizden yüksekliği yaklaşık 500 metre olan¹³ El-Cezire'nin matematiksel konumu, Kuzey yarımkürenin 33° 20' ile 38° kuzey enlemleri ve 42°- 35° 30' doğu boylamları arasında yer alıp takriben 140.000 km² lik bir alanı kapsamaktadır. Batısında, Suriye; kuzeybatısında, Gaziantep, Maraş ve Malatya; kuzeydoğusunda, Doğu Anadolu; güneyinde ise Irak yer almaktadır¹⁴.

Genel bir coğrafi tanımlamaya göre de; el-Cezîre, Fırat ve Dicle nehirlerinin Toros dağlarındaki membalarından başlayıp, bu iki nehrin, güneyde Dicle nehri üzerinde bulunan Tikrit ile Fırat nehri üzerindeki Anbâr şehirlerinin birbirlerine yaklaştıkları noktada sona ermektedir. Buna ilaveten, Arap coğrafyacılarının, Dicle

⁸G.Le Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate*, New York, Cambridge: At the University Press, New York, 1905, s.85.

⁹ Yakut el-Hamavi, "Musul bugünkü ismini almadan önce Atur(أثور) olarak, bazen de Akur (أكور) şeklinde adlandırılmaktaydı. Ayrıca el-Cezire'nin Selimiye yakınlarındaki küçük bir yerleşim yerine de bu ismin verildiği söylenmektedir. Burası Musul'un doğusunda yer alan küçük bir beldeydi. Bu iki beldenin arası bir fersah kadardı. İşte bu yerleşim yerine Akur denilmekteydi" şeklinde rivayeti mevcuttur. Bkz. el-Hamavi, *Mu'cem el-Büldan*, c.1, s.92; Layard, c.2,s.413; Adnan Çevik, *XI-XIII Yüzyıllarda Diyar-ı Bekir Bölgesi Tarihi*, İstanbul, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2002, s.45.

¹⁰G.Le Strange, Beyrut, s.114.

¹¹ İbn-i Şeddâd, *el-A'lak el Hatira*, c.3,s.4.

¹²Bkz. Eş-Şeyh Ebi'l-Abbas Ahmed El-Kalkaşendi, *Subhu'l-A'sa fi Kitabetu'l-İnşa*, 1.Baskı (Krallık Baskısı), Mısır-Kahire Dare'l-Kütüb el-Hudeyviyye, 1914,c.4,s.315; Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetü'l-Kulüb*, İngilizceye Çeviren: G.Le Strange, Leyden, E.J. Brill, Imperimerie Orientale, 1919, s.102.

¹³Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1960, s.2.

¹⁴ Sami, s.1803.

ile Fırat arasındaki toprakları iki kısma ayırdığı ve bölgenin güney kısmına Irak veya Sevad, kuzey kısmına ise el-Cezîre adını verdikleri de görülmektedir.¹⁵

Bölgenin sınırları, dönemin coğrafyacılarınca her ne kadar ana hatları ile birbirlerine yakın ifade etmişlerse de, bazı ayrıntılarda birtakım farklılıklar dile getirdikleri görülmektedir. Söz konusu farklılıkların da daha çok Dicle'nin doğusu ve Fırat'ın batısında kalan topraklar ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle de bazı coğrafyacıların yapmış oldukları el-Cezire tanımından bunu çıkarmak mümkün olabilmektedir. Örneğin; Eserinde, harita eşliğinde bölgenin coğrafi, fiziki, siyasi ve ekonomik yapısı hakkında ayrıntılı bilgi veren İbn-i Havkal, Fırat ve Dicle nehirlerinin doğdukları yerlere işaret ettikten sonra Dicle'nin doğusunda ve Fırat'ın batısında yakınlık ve uzaklığına göre bazı şehir ve köylere işaret ederek bunların da el-Cezîre'den sayılabileceğini ifade etmektedir.¹⁶ Ebu'l-Fida da aynı kanaati paylaşarak Anbar ve Tikrit şehirlerinin dışında da, bölge içerisinde yer almamasına rağmen yine bölgeye yakınlığı nedeniyle Rahbe şehrinin de Cezire'nin kentlerinden biri olarak sayılması gerektiğini dile getirmektedir.¹⁷ İbn-i Havkal'ın izahının yerinde olduğunu ifade eden geç dönem araştırmacılarından Sevadi Abid, daha açık bir izahla konuya yaklaşımını şu şekilde ortaya koymaktadır:

El-Cezire Bölgesi, Kuzey Irak bölgesi ile Fırat ve Dicle nehirleri arasındaki alanı içine alan, yukarı tarafı Toroslara, doğu tarafı ise Fars dağlarına kadar uzanan alandır. Fırat nehri Anbar şehrinden itibaren batı sınırını oluştururken, Dicle nehri de Tikrit şehrinden itibaren doğu sınırını oluşturmaktadır. Bazı coğrafyacılar göre Dicle nehrinin doğusunda ve Fırat nehrinin batısında kalan şehirler de Cezire sınırları içerisinde. H. 4.yüzyıldan beri yapılan bu taksimat, ilgili şehirlerin söz konusu nehirler üzerindeki bölgeye çok yakın olmasından kaynaklanmaktadır. İbn-i Havkal, Fırat nehrinin Anbar'ı geçerken Cezire sınırını aşmakta olduğunu ifade etmekte ve doğru olan bu tespit, son dönem coğrafyacılarınca da teyit edilmektedir. Bu da bize gösteriyor ki batıda sınır Anbar'dan, doğuda Tikrit'e kadar uzanmaktadır.¹⁸

¹⁵Çevik, s.46.

¹⁶İbn-i Havkal, s.189; Kalkaşendi de bu bilgiyi kendi eserinde paylaşmıştır. Bkz. Kalkaşendi, *Subhu'l-A'sa*, c.4, s.314-315.

¹⁷İmaduddin İsmail İbn-i Muhammed İbn-i Ömer Ebu'l-Fida, *Takvimü'l-Büldan*, Basım Yeri: Paris, Neşir:Lübnan-Beyrut, Darsader, 1840, s.273.

¹⁸Sevadi Abid Muhammed, *Ehvâle'l-İctima'iyye ve'l-İktisadiyye fi Bilade'l-Cezire el-Furatiyye*, Basra, Dare'ş-Şuun es-Sakafiyye el-'amme, 1989, s.37-38.

Yukarıdaki tanımı biraz daha detaylandırarak anlatan geç dönem yerli araştırmacılardan Abdulgani Efendi'ye (Bulduk) göre de el-Cezire'nin sınırları şu şekildedir: Kuzeyden Keban Kasabası'nın önünden geçen Fırat Nehri'nden başlar ve güneye doğru Samsat(Sümeysat), Rumkale, Birecik, Rakka ve Hille beldelerinden geçerek güneyde bulunan Divaniye'ye yaklaştıktan sonra, Dicle sınır kabul edilerek doğuya doğru yönelir ve İmare, Bender, Tikrit, Hadise, Musul, Ceziret-i İbn-i Ömer ve Hasankeyf taraflarını da içine alarak, Batman şehrine ulaştıktan sonra kuzeye yönelir. Oradan Meyyafarikin, Tercil (Hazro), Atak (Lice) ve Hani kasabalarından geçerek, Palu önünden Murat nehrine ulaşır. İslâm fetihleri sırasında ise Diyarbakır'dan başlayarak, Tikrit'e kadar uzanan kısma el-Cezire adı verilmiştir. Araştırmacıya göre bu sınırlar, el-Cezire'nin en geniş sınırlarını kapsamaktadır.¹⁹

Babylon'un komşusu olarak tanımladığı Mezopotamya'nın Fırat ile Dicle nehirleri arasında olduğunu ifade eden batılı coğrafyacı Monsieur, Mezopotamya'yı, Diyar-ı Bekir, Ermenilerin oturduğu yerler; Diyar-ı Rebia, Dicle'ye yakın yerler; Diyar-ı Mudar Fırat yakınlarındaki yerler olarak tanımlamaktadır. Monsieur, ayrıca kuzeyde Masius Dağlarının, Fırat'ın Dicle ile olan sınırına kadar uzandığını, (Masius Dağı, Türkler arasında Karacadağ veya Siyahdağ olarak bilindiğini) Mezopotamya bölgesinin de Fırat Nehri ile Suriye'den ayrıldığını²⁰ ifade etmektedir.

Makdisi de bölgedeki Arap kabilelerini daha iyi tanımlayabilmek amacıyla, yerleşik olan kollara göre Diyar-ı Rebia, Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı Bekir olmak üzere üç bölgeye ayrıldığını yazarak, (Bkz. Ekler, Harita-12) söz konusu idari taksimatı şu şekilde ayrıntılandırmaktadır: Diyar-ı Rebia: Musul, el-Hadise, Ma'lasla, el-Hasine, Tel-Afar, Sincar, el-Cibal, Beled, Ezreme, Berkaid, Nusaybin, Dara, Kefertusa, Ra'sü'l-Ayn, Semanyin, Ceziret-i İbn-i Ömer, Fişabur, Bainsa, el-Muğise, ve ez-Zuzan; Diyar-ı Mudar: Rakka, el-Muhtarika, er-Rafika, el-Hanuka, el-Hariş, Tel-Mahre, Bacirvan, Hısn-ı Mesleme, Ter'uz, Harran, Ruha, Suruç, Keferzab ve Kefersirin; Diyar-ı Bekir ise: Amed, Meyyafarikin, Tel-Fafan, Hısn-ı Keyfa, el-Far ve Haziye, bölgenin önemli şehirlerinden olduğunu aktarmaktadır. Bunların dışında Fırat şehirleri (Müdün el-Furatiyye) olarak tanımlayıp en büyükleri olarak zikrettiği,

¹⁹ Bulduk, s.XIX.

²⁰ D'anville, s.433-434.

İbn-i Tavk, Karkisya, Ane²¹, ed-Daliye, el-Hadise gibi şehirlerin yanı sıra aynı coğrafi alanın içinde kalan Habur şehirlerini de yazarak, bunların da Araban, el-Husayn, eş-Şemsaniyye, Meykisin, Sukeyr el-Abbas, el-Hayşe, es-Sekiniyye, et-Tunaniyr gibi şehirlerden oluştuğunu bildirmektedir.²²

Cezire'yi oluşturan söz konusu üç ana bölgeyi ayrıntılı aktaran asrî coğrafyacılarımızdan biri de Ramazan Şeşen'dir. Şeşen'e göre: "Verimli Hilalin²³" orta kısmını teşkil eden el-Cezire'nin Diyar-ı Mudar kısmında, Urfa, Harran, Rakka (Suriye), Suruc, Samsat (Sümeysat); Diyar-ı Rebia kısmında, Ra'sü'l-Ayn, Musul, Beled, Ezreme, Nusaybin, Sincar (Irak), Dara, Habur, Ceziret-i İbn-i Ömer; Diyar-ı Bekir kısmında ise, Erzen, Amed (Diyarbakır), Mardin, Meyyafarikin (Silvan) ve Hasankeyf gibi önemli merkezler yer almaktadır.²⁴Bu taksimatın oluşumunda demografik yapının etkili olduğunu belirten araştırmacı A. Çevik de el-Cezîre bölgesi başlangıçta Rebia ve Mudar aşiretlerinin yerleştiği bir yöre olması hasebiyle önce Diyâr-ı Rebîa ve Diyâr-ı Mudar adında iki idari mıntıkaya ayrıldığını ancak bu taksim IX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Rebîa aşiret guruplarından Bekr b. Vail'e bağlı oymakların ki, bunlardan özellikle Şeybanilerin Yukarı Dicle Havzasında yoğunlaşması üzerine, X. yüzyılın ilk yarısından itibaren Diyâr-ı Bekr adıyla müstakil bir idari birim haline getirilmek suretiyle üçe çıkarıldığını belirtmektedir.²⁵

Cezire coğrafyası ile ilgili farklı bir yaklaşımda bulunan Işıltan, *RE*, "Msopotamia"daki bilgilere dayanarak Mezopotamya ile el-Cezire'nin aynı yerler olmadığını ifade etmekte ve konu ile ilgili vermiş olduğu bilgilendirme notunda da şunları aktarmaktadır: "Coğrafi ve tarihî anlamda bu iki adlandırma şeklinin işaret ettiği yerler aynı yerler değildir; Mezopotamya ismi Dicle ve Fırat arasında kalan

²¹ Fırat'ın orta yerinde bir adanın üzerinde bulunan küçük bir köydür. Bkz. Ebu'l-Fida, *Takvimü'l-Büldan*, s.287.

²² Makdisi, *Ahsenü't-Tekasim*, s.137-138.

²³Verimli Hilal: Batı'da Büyük Sahra ve Akdeniz, doğuda Tar Çölü ve Himaleyalar, kuzeyde, Avrasya Sıradağları Omurgası, Balkanlar, Kafkaslar, El Burs, Hindikuş dağları ve güneyde Yengeç dönencesinin oluşturduğu alan. Bkz.Gordon Childe, *Tarihte Neler oldu*, Çev. Mete Tunçay, Alaaddin Şenel, İstanbul, Alan Yayınları, 1993, s.53.

²⁴İbn-i Şeddad, *A'lak el-Hatira*, c.3, s.5-6; Ramazan Şeşen, "Cezire", *DİA*, İstanbul, TDV, 1993, c.7, s.510; Şeşen, Ra'sü'l-Ayn'ı *DİA*'daki "Cezire" makalesinde Diyar-ı Mudar'ın içerisinde zikrederken, Harran Tarihi adlı kitabında ise Diyar-ı Rebia içerisinde zikretmektedir. Bkz. Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, Ankara, TDV yayınları, 1993, s.9.

²⁵Çevik, s.53; Ramazan Şeşen de Cezire'nin üç bölgeye ayrılmış olmasında buraya yerleşen Arap kabilelerine göre yapılmış olduğunu bildirmektedir. Bkz. Şeşen, "Cezire", s.509.

bütün sahayı içine aldığı halde, el-Cezire sözkonusu alanın Anbâr ile Tikrit arasında çizilecek bir hattın kuzeyinde kalan alan için kullanılmaktadır”.²⁶

Ceziretü'l-Furatiyye²⁷ olarak da anılan bölge, Anadolu, Irak ve Suriye Bölgelerini birbirine bağlaması itibariyle büyük bir tarihi ve stratejik öneme sahiptir. Bölgenin kuzey yarısı Türkiye, güney yarısı ise, Suriye ve Irak topraklarında bulunmaktadır.²⁸ Kıtalar arası geçiş noktalarının da merkezi konumunda olan el-Cezire, askeri ve siyasi bakımdan da çok hareketli bir bölge olmuştur. Bu sebeple tarihin en eski çağlarından beri büyük güç merkezlerinin kesişme noktasında yer almış ve doğuda Pers, batıda Roma ve güneybatıda Mısır gibi, tarihin en büyük imparatorlukları arasında sürekli bir mücadele alanı olmuştur.²⁹ Bölgenin, anılan özelliğini devam ettirmesi ise ilginç olup, bu da Cezire'nin coğrafi ve tarihi özelliğinden kaynaklandığı söylenebilir.³⁰

El-Cezire, aynı zamanda Fırat ile Dicle gibi önemli nehirler ve bu nehirlere dökülen Habur, Çağçağ ve Aynar suları gibi çayların suladığı zengin, ziraata ve iskâna elverişli bir bölgedir.³¹ Özellikle kaynağı Ra'sü'l-Ayn olan Habur ve Belih çaylarının üzerinde çoğunluğu Hıristiyan veya Harici olduğu söylenen Rebia Kabilesinin evleri uzanmaktadır.³² Bunun yanında İran'dan Suriye'ye ve Mısır'a, Basra ve Bağdat'tan Anadolu'ya giden ticaret yolları da Cezire'den geçtiği görülmektedir. Bu yönüyle de önemli bir ticaret merkezi durumunda olduğu gibi aynı zamanda büyük bir zenginliğin de kaynağı olmuştur.³³

Zengin verimli ovaları, dağlarındaki altın, gümüş, bakır, demir ve kurşun gibi madenlerin işletilmesi ile ticaretine ait bilgilerin Babil ve Asur çağlarına kadar uzanması,³⁴ zenginliğinin tarihin en eski çağlarından beri bilinmekte olduğunu ortaya koymaktadır. Abdulgani Efendi, Cezire'nin bu özellikleri ile ilgili kendi anlatımıyla şunları söylemektedir:

²⁶İşıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.1 (3 nolu dipnot)

²⁷ Kalkaşendi, *Subhu'l-A'sa*, c.4, s.314.

²⁸Şeşen, “Cezire”, s.509.

²⁹İşıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.2; Bulduk, s.xix.

³⁰ Bulduk, s.xix.

³¹ Bulduk, s.xix.

³²İbn-i Abd-i Rabbihi, *el-İkdü'l-Ferid*, c.7, s.276.

³³ Bulduk, s.xix.

³⁴ Bulduk, s.xx.

Cezire ile mülhakatı, Asur ve Babil Devletlerinin ellerinde iken memba-ı servetinden edilen istifade, her cihetini gülzare çevirtmiş, medeniyetin umranın son derecesine ulaştırmıştı. Sair devletlerin, kavimlerin bu havaliye ait olan arzuy-ı hırs ve zaptları hicret-i seniyyeden mukaddem ki M.Ö. 14. Asrın ortasında şiddet kesbetmekle, AsurDevleti aleyhine büyük bir muharebe vukuuna sebebiyet vermiştir....³⁵.

İslâm öncesinde el-Cezire'ye, sırasıyla önce Babilliler, Asurlular, Hititler, Persler, Büyük İskender, Selekiler, Romalılar, Bizans ve Sasaniler sahip olmuşlardır. Bu bölge, III ve IV. yüzyıllarda Romalılar ile Sasaniler arasındaki mücadelelere sahne olduğu görülür. İslâmiyet'in zuhuru sırasında bölge önce Sasanilerin daha sonra da Bizanslıların eline geçmişti. Bizans, Ra'sü'l-Ayn'dan Tur-Abdin'in güneyindeki yerlere kadar olan bölgeleri elinde tutuyordu. İki imparatorluk arasındaki sınır, Nusaybin ile Dara, arasından geçmekteydi.³⁶

Tarihin önemli bir kesitinde Sasani ve Romalılar arasında önemli bir çekişme alanı olan bölgenin, özellikle Roma döneminde yapılan idari taksimatına dikkat çeken Segal, bu konuda önemli bilgiler aktarmaktadır. Segal'e göre:

Diocletianus, kazandığı zaferlerle Roma'ya Fırat'ın öte yanında bulunan bölgenin tartışmasız kontrolünü sağladıktan sonra bölgenin idari yapısını elden geçirdi. Mezopotamya adı, başkenti Diyarbakır olan Habur'un doğusundaki bir eyalete verildi. Habur'la Fırat'ın büyük yayı arasındaki bölgeye ise Osrhoene denilerek bölgenin başkenti Edessa olarak belirlendi. Her iki eyalet de Antakya patriğinin kilise yetkisi içinde bırakıldı. Bu iki eyalet, (Mezopotamya ve Osrhoene) tüm Bizans dönemi boyunca ve Araplar gelinceye kadar varlığını sürdürdü. Diocletianus'un idari reformu stratejik nedenlerle meşrulaştırılmıştı. Genel karargâhları askeri harekâtın değişen seyrine uygun olarak yer değiştiren doğu eyaleti, 507'de kurulmuş olan Dara gibi ileri garnizon şehirleri ve İran sınırı boyunca uzanan kaleler üzerinde doğrudan murakabeyi devam ettirmekteydi. Osrhoene ise geride güvenilir bir ikmal üssünü temsil etmekteydi. Onun batı ve güneydeki sınırları Fırat Nehri'ydi. Bu sınırlar Samsat'ın yaklaşık yüz kilometre kuzeydoğusundan başlayarak Kirkesion'a, doğuda ise aşağı Habur'dan başlayarak bu çayın Mgydonius'la birleştiği noktadan yaklaşık 30 kilometre kadar ileriye uzanmakta ve oradan kuzeyde, Dara'nın yaklaşık yirmi kilometre kuzeybatısındaki bir noktadan geçmekteydi. Kuzey sınırı Mardin yakınından ve

³⁵Bulduk, s.2.

³⁶Şeşen, "Cezire", s.509.

oradan kuzeybatı istikametinde Suriye'nin kuzeyinden geçerek Siverek'e kadar uzanmış gibi görünmektedir. Osrhoene önemli şehirleri içinde bulundurmaktaydı: Tümü Fırat üzerindeki geçiş noktaları olan Birecik (Birtha), Dausara (daha sonraları Caber Kalesi), Kallinikos (Nikeforion) ve Kirkesion, sonra Edessa'nın doğusunda ve kuzeydoğusunda Ra'sü'l-Ayn (Resaina, Theodosiupolis), Viranşehir (Telia, Constantia) ve Siverek, onun güneydoğusu ve güneyinde ise Suruç (Seruc, Batnae) ve Harran.³⁷

Batılı bir başka coğrafyacı olan Leonhard Schmitz de Osrhoene bölgesinin sınırlarını basitçe “Fırat’ın doğusu, nehir ile Edessa arasında kalan bölge” olarak tanımlamakta ve buranın Makedonlar tarafından kurularak Trajan zamanında Romalıların eline geçtiğini bildirmektedir. Bu önemli konumunun yanında burası aynı zamanda Hint ve Suriye mallarının sergi alanı olduğunu belirten Schmitz de buranın başkentinin Edessa olduğunu belirtmektedir.³⁸ Osrhoene bölgesinin her ne kadar farklı sınırlarla izahı yapılmışsa da aslında burada yapılan taksimatın fiziki olmaktan ziyade idari bir taksimat olduğu gözden kaçırılmamalıdır.³⁹ Bu idari taksimatta Ra'sü'l-Ayn, biri Mezopotamya diğeri Osrhoene olan yönetim merkezleri için bir merkez konumunda olduğu görünmektedir.⁴⁰

Habur

Fırat ve Dicle nehirleri ile bu nehirleri besleyen kaynaklar hakkında bölge coğrafyasını anlatan kitapların hemen hemen büyük çoğunluğunda önemli bilgiler yer almaktadır. Bu iki büyük ve önemli nehrin birçok çalışmada uzun uzadıya tanımı yapılmış olması sebebiyle burada ayrıca tanımlarının yapılması düşünülmemektedir. Bununla birlikte dolaylı da olsa her iki nehirden zaman zaman söz edilecektir. Özellikle Fırat nehrinin önemli kaynaklarından biri olan Habur nehri, taşıdığı isim ve memba yeri nedeniyle mutlaka tanımlanması gereken bir nehir olduğu anlaşılmaktadır. Bunu gerektiren durum da, gerek Fırat gerekse de Dicle nehirlerinin kaynağında Habur nehri isminin geçmesi ve bunun da çoğu zaman yanlışlıklara neden

³⁷Judah Benziol Segal, *Edessa/Urfa “Kutsanmış Şehir”* Çev. Ahmet Arslan, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s.164-165; Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.1; Mehmet Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya*, Ankara, Atılım Yayınları, 2007, c.1, s.184-185.

³⁸Leonhard Schmitz, *Manual of Ancient Geography*, Philadelphia, Blanchard And Lea, 1857, s.325.

³⁹ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.1.

⁴⁰ Micael H.Dodgeon and Samuel N.C.Lieu, *The Roman Eastern Frontier and The Persian Wars Ad 226-363*, London and New York, Routledge, 2005, s.341.

olmasıdır. Bu nedenle araştırma konumuzu yakından ilgilendirmiş olmasının yanında, söz konusu yanlışları da önleyebilmek amacıyla Habur nehrinin tanımının yapılmasının yerinde olacağı düşünülmüştür.

Habur, bölgede yer alan iki akarsuyun ismidir. Bunlardan ilki Büyük Habur, diğeri ise Küçük Habur'dur.⁴¹ Habur nehri, İlkçağ coğrafyacılarınca Araxes,⁴² Aburas, Chaboras,⁴³ Habura,⁴⁴ Chaboras⁴⁵ şeklinde de anılmış olduğu görülmektedir.

Büyük Habur Nehri:Fırat nehrini besleyen Büyük Habur nehrinin kaynağı, neredeyse bütün ortaçağ Arap coğrafyacılarına göre Ra'sü'l-Ayn veya Ayn'e'l-Verde'dir.⁴⁶ Habur nehrini besleyen Ra'sü'l-Ayn'deki pınarların yanı sıra başka kaynaklara da dikkat çeken araştırmacılar, bu konuda şunları aktarmaktadırlar: Habur'u besleyen farklı kollarının membaları özellikle 3 belli başlı şehir ile ilgilidir. Kuzeybatıda, Ra'sü'l-Ayn; Kuzeyde, Mardin ve Kuzeydoğuda, Nusaybin. Sachau'nun haritasında "Nahr Zergân" olarak gösterdiği ve Arap coğrafyacılarının ise Savr⁴⁷ dedikleri, Mardin Deresi, Ra'sü'l-Ayn'in güneyinde Hâbur 'a ulaşır. Eski müelliflerin Mygdonius ismini verdikleri, Arap coğrafyacılarının da Hirmas⁴⁸ olarak

⁴¹İA, "Habur" İstanbul, MEB, 1987, c.V.I, s.11; Burada geçen bilgilerin dışında birçok Arap Coğrafyacı Hirmas'ın Karkisya yakınlarında Habur'a katıldığını bildirmektedirler. Bkz.Ebi'l-Farac Abdurrahman İbn-i Ali İbn-i el-Cevzi, *El-Muntazam fi Tarihe'l-Müluk ve'l-Umem*, Tahkik: Muhammed Abdulkadir Atta, Mustafa Abdulkadir Atta, 1.Baskı, Beyrut, 1992, Dare'l-Kütüb el-İlmiyye, c.1,s.161; El-Mutahhar İbn-i Tahir el-Makdisi, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, (y.y.), Mektebet Sekafetü'd-Diniyye, (t.y.), c.4, s.58; Zekeriyya İbn-i Muhammed İbn-i Mahmud el-Kazvini, *Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbad*, Beyrut, Darsader, (t.y.), s.373; Kemaleddin İbnü'l-Adim, *Buğyetu't-Taleb fi Tarih-i Haleb*, Takdim: Suheyl Zakkar, Lübnan-Beyrut, Dare'l-Fikr, 1988, s.359; Ebi'l-Kasım Abdullah İbn-i Abdullah İbn-i Hurdezbih, *el-Mesalik ve'l-Memâlik*, Leiden, Brill Matbaası, 1882, s.175.

⁴²Ksenophon, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*,Tercüme: Tanju Gökçöl, 2.Baskı, İstanbul, Sosyal Yayınlar, 1998, s.28; *Dictionary of Greek and Roman Geography*, "Arabia" Edited by William Smith, London, 1854, volume 1, s.175.

⁴³Ammian Marcellus, *The Roman History of Ammianus Marcellinus, During The Reigns of The Emperor Constantius, Julian, Jovianus, Valentian and Valens*, İng. çev. C. D. Yonge,M.A., London, George Bell, Sons, 1902, s.324.

⁴⁴ M.Çelik, *Urfa*, c.1, s.58.

⁴⁵ G.La Strange, Beyrut, s.125.

⁴⁶Ebi'l-Hasan Ali İbn-i el-Hüseyin el-Mes'udi, *Et-Tenbih ve'l-İşraf*, Leiden, Beyrut, Darsader-Brill Matbaası, 1893, s.54; İbn-i el-Cevzi, *El-Muntazam*, c.1,s.161; Tahir el-Makdisi, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, c.4,s.58; Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.2, s.334; Eba Eyyüb Abdullah İbn-i Abdüaziz el-Bekri, *Mu'cem Maste'cem Min Esmâ'l-Bilad ve'l-Mevazi'*, Tahkik: Mustafa Es-Sakka, Beyrut, Aleme'l-Kütüb, 1945,(Birleştirilmiş 4 cilt),s.481; İbnü'l-Adim, *Buğye*, (El-Bed' ve't-Tarih'ten naklen) s.359; İbn-i Hurdezbih, s.175.

⁴⁷ Günümüzde Mardin'e bağlı Savur ilçesi.

⁴⁸ Yakut el-Hamavi Nusaybin'den akan bu nehre Hirmas demektedir. Bkz. Aynı müellif, *Mu'cem*,c.2, s.334; Zekeriyya Kazvini, bu nehir ile ilgili ilginç bir hadise aktarmaktadır. Kazvini, Hirmas'ın Nusaybin yakınlarında akan bir çay olduğunu belirttikten sonra burada akan suyun aslında çok fazla olduğunu ancak bu fazlalığın şehrin sular altında kalmasını önlemek amacıyla önünün kurşun taşları

adlandırıp, Sachau'nun da haritasında Çağçağa olarak kaydettiği Nusaybin Deresi de Cebel Âbdulaziz ile Sincâr dağları arasından tam geçmeden önce Habur nehrine katılır.⁴⁹ Ra'sü'l-Ayn'den çıkan pınarların da akıntısı ile birlikte büyük bir nehre dönüşen Büyük Habur, Karkisya'da Fırat nehri ile birleştikten sonra akıntısına devam eder.⁵⁰

Nehir, beslendiği kaynaklarla birlikte akış yönü ve etki oranına göre çevresindeki coğrafyanın isimlendirilmesinde de etkili olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Kuzeydoğu Suriye ile Yukarı Mezopotamya bölgesinin batı kısmını içine alan Habur, Fırat'la orta çığırlarda buluşacak biçimde güneye doğru akan ırmak sistemi ve havzasının adıdır (Habur Havzası). Bölgede Belih ve Habur'u oluşturan pek çok çay, bu havzayı sulayarak bereketli bir alan meydana getirirler. Bu kollarla beslenen Haseke, Ra'sü'l-Ayn ve Nusaybin yerleşim merkezleri arasında kalan bölge de "Habur Üçgeni" olarak adlandırılmaktadır.⁵¹ Mardin Eşiği'nin eteklerinde başlayan bölge, "Yukarı Habur" sahasının içinde kalmaktadır. Yukarı Habur'un kuzey kesiminde sulandığında çok verimli olacak alüvyon topraklarla örtülmüş olan bugünkü "Harran ovası" yer almaktadır. Habur Havzasının batısında, büyük ölçüde Urfa ilini içine alarak Suriye'de yine Fırat'a kavuşan "Belih Irmağı"⁵² Havzası" başlar.⁵³ Gerek Harran ovası gerekse de Habur'un kaynaklarının geçtiği bütün yerlerdeki toprakların münbitliği pek çok kişi tarafından bilinmektedir. Bundan etkilenmiş olan

ile kapatıldığını, Halife el-Mütevekkil'in Nusaybin'e uğradığı sırada buradaki su ile ilgili anlatılanları duymuş olması sebebiyle suyun önünün açılmasını emrettiğini, ancak suyun önü açılır açılmaz büyük bir akıntı oluştuğunu bu yüzden derhal eski haline dönüştürülmesi emrini verdiğini kaydetmektedir. Bkz. Kazvini, *Asar el-Bilad*, s.368; M.Halil Yınanç'tan alıntı ile Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos'un Vakayinamesi ve Papaz Grigorius'un Zeyli*, Türkçe Çev: Hrant D.Andreasyan, Ankara, TTK, 2000,s.181,182 nolu bilgilendirme notu; G.La Strange, Beyrut, s.115.Aynı müellif eski Yunanlıların Hirmas için Mygdonius ismin kullandıklarını ifade etmektedir. Bkz. s.124.

⁴⁹ İA, "Habur" c.5, s.11.

⁵⁰ Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.2, s.334; İA, "Habur" c.5, s.11.

⁵¹ M.Çelik, *Urfa*, c.1, s.53.

⁵² Belih'in kaynağı Harran'da bulunan Ayne'z-Zehbaniyye olup Rakka'nın yukarı kesiminde Fırat'a dökülür. Bkz. İbn-i Hurdezbih, s.175; Aynı nehir hakkında günümüz araştırmacılarının verdiği bilgilere göre de Belih nehri, Fırat'ın diğer bir kolu olup, Habur havzasıyla Fırat arasındaki havzayı oluşturan ve Türkiye -Suriye sınırında Akçakale'nin güneyindeki Tell-Abyaz'dan çıkıp, Urfa sekisinden gelen ve Harran Ovasını sulayan kollarla beslenir. Suriye içinde Rakka yakınlarında sol sahilten Fırat'a kavuşan ve tarihsel adı *Bilebas olan* Belih Irmağı, kültür tarihi açısından Haburla Orta Fırat kültürleri arasındaki sınırı oluşturmaktadır. Bkz. Suavi Aydın, Kudret Emiroğlu, Oktay Özel, Süha Ünsal, *Mardin -Aşiret- Cemaat- Devlet*, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 2001, s.8; M.Çelik, *Urfa*, c.1, s.59.

⁵³ M.Çelik, *Urfa*, c.1, s.53.

Arap şairleri bile ağaçlarından bahseder ve meyvelerinin Irak şehirlerine kadar ihraç edildiğinden söz etmektedirler.⁵⁴

Büyük Habur nehrinin günümüz araştırmacılarınca yapılmış olan tanımı da şu şekildedir: Akış alanındaki havzaya adını veren ve eski metinlerde Aburas, Khaboras ve Habura biçimleriyle geçen ırmak, bugün Suriye sınırları içerisinde kalmaktadır. Hakkâri-Beytüşşebab havzasından çıkan Habur adlı ikinci bir ırmaktan ayırmak için Büyük Habur olarak adlandırılan ırmak, Tektek Dağlarından güneye inen ve Circîp adıyla anılan bir sel yatağı vadisinden başlayarak, Tûr-Abdin eteklerinden kaynaklanan Ra'sü'l-Ayn, Zergan, Aviç, Çağçağ, Muhabin, Cerrah ve Vadi-i Radd çaylarının katılımıyla, Cebel Abdülaziz-Sincar sisteminin oluşturduğu boğazda, Haseke kentinde, tek bir ırmağa, yani Habur'a dönüştükten sonra güneye dönerek Karkîsye yakınında sol sahilde Fırat'la birleşir.⁵⁵ Habur Irmağı ile ona katılan çayların oluşturduğu havzaya dayanılarak Habur kültür bölgesi denilen bu bölge, Yukarı Mezopotamya'nın kültür tarihinde çok önemli bir rol oynamıştır. Hem sulu tarımın hayata geçirilmesi, hem de bir ulaşım yolu olarak tarihin bütün dönemlerinde önemini korumuş olan bölge, bu sebeple birçok tarihsel kaynakta anıldığı görülmektedir.⁵⁶

Arap coğrafyacılarından İbn-i Hurdezbih, Habur Nehri üzerinde şu beldelerin yer aldığını ifade etmektedir: Sur, el-Fediyn, Makisin, Şemsaniyye, Sekir, Araban, Tâbân, Tenanir (yukarı), Tenanir (aşağı) ve Simağa.⁵⁷ G.L. Strange da buradakilere ayrıca eş-Şââ, el-Ğudeyr ve es-Suvar'ı da ekleyerek Makisin'de duba üzerinde kurulu bir köprünün varlığına işaret etmektedir.⁵⁸

Küçük Habur: Dicle'nin bir kolu olup menbainı Doğu Anadolu'nun güneydoğusunda Van Gölü'nün dağlık bölgesinden almaktadır. Küçük Habur, bugün

⁵⁴ İA, "Habur" c.5, s.11.

⁵⁵ Oppenheim, bahsedilen bölgelerde özellikle kış aylarında birikip akan ve yaz aylarında da kuruyan bu suların, nehre önemli bir kaynaklık teşkil ettiğini, bu sebeple Mezopotamya'da Fırat'a doğru devamlı akan tek nehrin Habur olduğunu söylemektedir. Bu arada Oppenheim, 1920'li yılları kastederek "bugün bile Haseke ile Ra'sü'l-Ayn arasında bazı noktalarda Habur nehri üzerinde kurulan dubalarla karşıdan karşıya geçilebilmektedir" diyerek Habur'un akıntısının sürmekte olduğuna işaret etmektedir. Bkz. Max von Oppenheim, *Tell Halaf, (A New Culture in Oldest Mesopotamia)*, Almanca'dan İngilizceye çeviren: Gerald Wheeler, Printed In Great Britain By Robert Maclehose And Co. Ltd. The University Press, Clascow, (t.y.); s. 28; Ayrıca Bkz. Layard, s.53.

⁵⁶ Süavi Aydın v.d.s.7-8.

⁵⁷ İbn-i Hurdezbih, s.74.

⁵⁸ G.La Strange, Beyrut, s.127; İA, "Habur" c.5, s.11.

Harbal Dağı (kuzeyde) ve Zaho Dağı (güneyde) adını alan sıra dağların arasından geçerek, Magâra ile Mazra arasından Dicle'ye ulaşır.⁵⁹

Ortaçağın önemli şahsiyetlerinden tarihçi-coğrafyacı el-Mesudi de İki farklı Habur nehrinden söz ederek bunların farklılıklarını ortaya koymaya çalışmış ve doğuda akan küçük Habur nehrini anlatırken, “bu Habur, Ra’sü’l-Ayn’ın pınarlarından beslenip Karkisya’da Fırat nehrine katılan Habur nehrinden ayrıdır⁶⁰” dedikten sonra nehrin kaynağı hakkında şunları aktarmaktadır: Dicle Haburu’nun kaynağı, Ermenniye toprakları olarak bilinen Zozan Bölgesindeki Ayne’l-Batrik denilen yerdir. Buradan çıktıktan sonra Basoriyn ile Sabur Mezarı arasından Cudi, Tanin ve başkaca dağları aşarak Dicle nehrine ulaşır. Hatta nehrin üzerinde Rehzadiyye Kürtlerinden Ali b.Davut el-Kürdi ve başkalarına ait saraylar olduğu da görülmektedir.⁶¹ Günümüz araştırmacılarının tespitine göre de nehrin kaynağı Hakkâri-Beytüşebbap havzasıdır.⁶²

Rebia ve Mudar

Nizar Kabilesinin iki önemli ve büyük kolu; biri Rebia, diğeri de Mudar’dır.⁶³ Kindermann, “bunlar, eski kuzey Arabistan’ın en büyük ve en kudretli iki kabile zümreleridir”⁶⁴ derken, söz konusu kabileler hakkında önemli bilgiler Kahelle’den gelmektedir. Kahelle’ye göre,Rebia İbn-i Nizar, büyük bir halk topluluğudur. İçerisinde büyük kabile ve kollar barındırmaktadır. Soyu: Rebia İbn-i Nizar İbn-i Maad, İbn-i Adnan olarak bilinmektedir. “Rebiatü’l-Faras” (At Rebia) olarak da bilinmektedir. Bunların ilk anayurdu Necd ve Tihame’nin çevresinde yer alan çeşitli yerleşim yerleriydi. Buldukları bölgelerde yağma faaliyetleri ile uğraşır bazen de Şam ve Yemen taraflarına kadar giderlerdi. Bir süre sonra aralarında kopan büyük bir

⁵⁹ İA, “Habur” c.5, s.11.

⁶⁰ Ebi’l-Hasan Ali İbn-i el-Hüseyin İbn-i Ali el-Mes’udi, *Mûruc ez-Zeheb ve Maadin el-Cevher*, Tahkik: Muhammed Muhyiddin AbdulhAmid, 5. Baskı, Beyrut, Dare’l-Fikr, 1973, c.1, s. 105; Mes’udi, *Et-Tenbih*, s.54; G.La Strange de bu nehir hakkında bilgi verirken Yakut’a atıfta bulunarak bu Habur’un Ra’sü’l-Ayn kaynaklı Habur’dan ayrı olduğunu bildirerek kaynağının Musul’un kuzeyinde yer alan Zozan bölgesi olduğunu bildirmektedir. Bkz. G.La Strange, Beyrut, s.122.

⁶¹ El-Mes’udi, *Et-Tenbih*, s.54; Mes’udi, *Mûruc ez-Zeheb*, s. 105; Yakut el-Hamavi, *Mu’cem*,c.2, s.334.

⁶² Aydın, v.d. s.8.

⁶³ Abdurrahman İbn-i Haldun, *el-İber ve Divan el-Mübtede ve’l Haber fi Tarih el-Arab ve’l-Berber ve Men Âsarahum Min Zuvi’l-Şan el-Akbar-Tarih İbn-i Haldun*, Takdim: Halil Şehade, Suheyl Zekkar, Lübnan-Beyrut, Dare’l-Fikr, 2000, c.2, s.359.

⁶⁴ H.Kindermann, “Rebia ve Mudar”, *İA*, İstanbul, MEB,1964, c.9, s.653.

iç savaş nedeniyle içlerinden birçok kişi öldü. Bu savaşın sonucunda Rebialılar ayrılığa düşerek farklı bölgelere göç etmeye başladı. Bir kısmı Bahreyn, diğer bir kısmı Necd'in dışında kalan yakın çevreye, bir kısmı da Hicaz'a giderken, önemli bir kısmı da el-Cezire bölgesi ile Irak toprakları arasına yerleşti.⁶⁵ Bu sebeple özellikle bu göçlerin ardından yaşananlar göz önünde bulundurularak Rebia'nın genel anlamda yurdu, "el-Cezire ile Irak toprakları arasındır"⁶⁶denilmeye başlanmıştır. Bölgenin geniş coğrafyası içinde de özel olarak "Ceziretü'l-Furatiyye'de yer alan Ra'sü'l-Ayn"⁶⁷ başta olmak üzere, Nusaybin, Erzen, Amed, Meyyafarikin, Mardin, Baarbaya, Beled, Sincar, Karda, Bazebe ve Turabidin, Rebialıların yaşadığı alanlar olarak tespit edilmiştir.⁶⁸

Rebia'nın kollarından Heneb ibn-i Akza, en-Nemr ve Vail; Kasıt ibn-i Heneb'in çocukları olup, Nemr ibn-i Kasıt'ın yurdu da Ra'sü'l-Ayn'dir.⁶⁹ Bunun yanında İyad ve Enmar kabileleri de Nizar Kabilesinin kollarından olduğu kabul edilmektedir.⁷⁰ Adnanilerden olan Zühl'ün oğlu Şeyban'ın çocukları da Rebia'nın kollarından bir koldur.⁷¹

Esasında Rebia olarak geçen bu kabilenin ismi birçok farklı yerde de anılmış olduğu görülmektedir. Ancak çalışmamız içerisinde geçen "Rebia" ile burada kısaca soyundan⁷² bahsettiğimiz Nizar Kabilesinin bir kolu olan topluluğu kastettiğimizin bilinmesinde yarar görülmektedir.

⁶⁵Ömer Rıza Kahhale, *Mu'cem Kabaili'l-Arab el-Kadime ve'l-Hadise*, Dımaşk, Mektebeti'l-Haşimiyye, 1949, c.2, s.424-425; Kalkaşendi, Yemame Bahreyn arası ile Irak topraklarını Rebia'nın anayurdu olarak zikretmektedir. Daha sonra da yaşanan göçlerin ardından "Ceziretü'l-Furatiyye"yi, Rebia'nın yeni yurdu olarak zikredecektir. Bkz. Ebi'l-Abbas Ahmed el-Kalkaşendi, *Nihayet el-Ereb fi Ma'rifeti Ensabü'l-Arab*, Tahkik: İbrahim el-Ubari, 2. Baskı, Beyrut, Dare'l-Kitab el-Lübnani, 1980, s.77, 261.

⁶⁶İbn-i Haldun, c.2, s.359.

⁶⁷ Kalkaşendi, *Nihayet el-Ereb*, s.77.

⁶⁸ İbn-i Hurdezbih, s.95.

⁶⁹İbn-i Haldun, c.2, s.359; H. Kindermann, s.653.

⁷⁰İbn-i Haldun, c.2, s.359.

⁷¹ Kahhale, c.2, s.420.

⁷² Rebia'nın soy kütüğü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ebi Muhammed Ali İbn-i Said İbn-i Hazm el-Endelüsi, *Camharat Ensabü'l-Arab*, Tahkik: Lefi Brujnisal, Mısır, Darü'lş-Maarif, (t.y.), s.283-291.

Çalışmada Kaynaklarla İlgili Yapılan Tahliller

Kaynaklar, bir tezin değerini belirleyen en önemli hususlardan biri olduğunu her bilim adamı kabul etmektedir. Özellikle sosyal bilimlerde yapılan tezlerde bu önemin daha da artmakta olduğu görülebilen bir durumdur. Bu sebeple, başta sosyal bilimler olmak üzere bütün bilimlerdeki araştırmalarda kaynakların özenle seçilmesi, seçilecek kaynakların özgün ve olabildiğince 1. Elden kaynaklar olması, en kabul edilebilir olarak değerlendirilmektedir.

Yapılan bu çalışmada, her dönemin kendine özgü kaynaklarından yararlanma yoluna gidilmiş olmakla birlikte bazı kaynakların farklı dönemlerinden de yararlanılmıştır. Tezin I. Bölümünde kullanılan kaynaklar, genelde 1. Elden Arapça kaynakların olmasına özen gösterilmiştir. Çünkü Ra'sü'l-Ayn bir Ortadoğu kenti idi ve özellikle ortaçağ Arap coğrafyacı ile seyyahların çok önemseydiği el-Cezire bölgesinde yer almaktaydı. Bu sebeple söz konusu coğrafyacı ve seyyahların kentle ilgili yazacakları, batı coğrafyacılarının nakil yoluyla yazacaklarından daha değerliydi. Bundan dolayı, örneğin araştırmacıların sıkça başvurdukları G. Le Strange'nin "*The Lands of The Eastern Caliphate*" adlı eserinde, bölge ile ilgili aktarmış olduğu bilgilerin büyük bir kısmının sözü edilen coğrafyacıların kitaplarından yapılan alıntılardan oluştuğu görülebilmektedir.⁷³ Buna rağmen bu çalışmada sözü edilen kaynağın kullanımından imtina edilmemiş ve bu kaynakla birlikte gerek ortaçağ Arap coğrafyacıları gerekse batılı coğrafyacıların bilgisine başvurulmuş, yazılanların tekdüze olmasından uzaklaştırılmaya gayret gösterilmiştir. Bu arada Le Strange'nin metin içerisinde biri New York (İngilizce) diğeri de Beyrut (Arapça) olmak üzere iki farklı baskısından faydalandığını da belirtmek gerekir.⁷⁴

I.Bölümdeki kaynakların kullanımında, müelliflerin yaşadığı yıllara dikkat edilmiş ve bilgi sıralaması da ona göre düzenlenmiştir. Bunun yanında bu kaynaklarda

⁷³ El-Cezire başlığı altında en fazla yararlandığı kaynaklardan biri Yakut el-Hamavi'nin (ö.1228) Mu'cem el-Bûldan adlı eseri olduğu görülmektedir. Bunun yanında Mesudi, *Et-Tenbih ve'l-İşraf* ile Mûruc *ez-Zehab*; Mukaddesi veya Makdisi, *Ehsanü't-Tekasim*; Kazvini, *Asaru'l-Bilad*; Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetü'l-Kulüb*; İstahri, *Mesalik el-Memalik*; Yakub el-Hemdani, *Sifâtu Ceziretü'l-Arab* ve İbn-i Havkal en-Nasibi, *Sûretü'l-Arz* gibi konu hakkında önemli bilgiler aktaran ve aynı zamanda bu çalışmada da çokça faydalanılan kaynaklardan yararlanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Çalışmamızda genel olarak Ra'sü'l-Ayn'ın ismi, coğrafi yapısı ve konumu hakkında bilgiler aktarırken bu kaynaklardan yararlanılmıştır.

⁷⁴ Önce İngilizce baskısı kullanılmış ardından Arapça tercüme elimize geçince bu nüsha kullanılmıştır.

rastlanmayan bazı bilgiler de günümüze yakın kitaplar ve farklı ansiklopedi maddelerinden alıntılanma yoluna gidilerek sağlanmaya çalışılmıştır (örneğin: Abdulgani Bulduk, *el-Cezire*; Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi* ve Suavi Aydın, *Mardin Aşiret-Cemaat Devleti*; İA, DİA, Real Enc. gibi). Kullanılan kaynakların büyük çoğunluğunda ortak bazı bilgiler (örneğin Ra'sü'l-Ayn'deki pınarların varlığı hakkındaki bilgiler) yer alırken, İbn-i Cubeyr, *Rihle*'sinde aktardığı bilgilerle şehri görmüş olmanın ayrıcalıklarını hissettirmektedir. Aynı bölümde yer alan bazı kaynaklara (bunlardan biri, En-Nüveyri'nin "*Nihayetü'l-Ereb*" adlı eserinin bir cildidir) ulaşamadığı için eserin internet üzerinde yayınlanmış ilgili cildine müracaat edilmiştir. Bu bölümde kullanılan kaynaklar, daha çok Ra'sü'l-Ayn'ın adının belirlenmesi, ismin kökeni, şehrin kuruluşu, coğrafi yapısı ve genelde Arap coğrafyacılarının şehri tasviri ile ilgili olmuştur. Bu bağlamda, genel olarak Ra'sü'l-Ayn'ın adının Sami kökenli ve burada akan pınarlardan geldiği, el-Cezire bölgesinin orta yerlerinde olduğu ancak şehri kimin kurduğu konusunda kesin bilgi olmadığı görülmüştür.

Çalışmanın II. Bölümünde yer alan kaynaklar, genelde araştırma konumuzun ilkçağ ile ilgili kısmını kapsayan kaynaklardır. Bu bölümde çoğunlukla dönem ile ilgili araştırmaları olan yerli ve yabancı bilim adamlarının kaynaklarına yer verilmiştir. Burada en dikkat çeken kaynak eser, Oppenheim'e ait *Tell-Halaf (A New Culture in Oldest Mesopotamia)* adlı eser olup aynı zamanda Ra'sü'l-Ayn'ı anlatan en önemli eserlerden biridir. Özellikle Tel-Halaf Tarihi başlığı altında fazla detaylandırmadan, I. Dünya Savaşı yıllarına kadar olan dönemleri kısa kısa anlatıp geçmiştir. Bu son derece önemli bilgilere, çalışmanın içinde serpiştirilmiş olarak yer verilmiştir. İlkçağ dönemi dışındaki dönemlere az yer vermiş olmasına rağmen bölgenin ilkçağ tarihi açısından 1.elden kaynak eser olarak değer bulan bu inceleme, çalışmamızda en çok faydalandığımız eserlerden biri olmuştur.

Bu dönemle ilgili en çok faydalanılan bir başka eser de Kemalettin Köroğlu'nun *Eski Mezopotamya Tarihi* adlı eseridir ki özellikle sade, yalın ve anlaşılabilirliği ile dikkat çekmektedir. Eserde neredeyse bütün İlkçağ uygarlıkları hakkında bilgiler verilmiş ve bu bilgiler detaylandırılmıştır. Eserin yalınlığı tercihte önemli bir etken olmuştur. Bunun yanında bölgenin özelde Hurri-Mittanilerle ilgili araştırmasıyla öne çıkan Adil Alpman'ın "*Hurriler*" makalesi, en çok faydalanılan

makalelerden biri olmuş ve yine aynı konu üzerinde Ahmet Ünal'ın yazmış olduğu "*Hurriler, Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojisiyle İlgili Yeni Buluntular ve Gelişmeler*", makalesinden de oldukça önemli bazı bilgiler çıkarılmıştır. Bölüm içerisinde en dikkat çeken kaynaklardan biri de Layard'a ait *Ninova ve Kalıntıları* ile bunun yanında yine bölgede kazıları ile tanınan Seton Lloyd'un özellikle Harran-Sultantepe ve diğer Anadolu kazılarından oluşan değerlendirmelerini topladığı *Türkiye'nin Tarihi-Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları* adlı eserleridir. M.E. L.Mallowan'ın Irak bölgesinde yaptığı kazı neticesinde yayınlamış olduğu *The Excavations at Tall Chagar Bazar, and an Archaeological Survey of the Habur Region* adlı makalesinin yanı sıra bölgede kazı yapıp da neticelerini kamuoyu ile paylaşan yerli araştırmacıların makale ve eserleri, (Ekrem Akurgal, Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, Veli Sevin, Tuncer Baykara, Haldun Aydıngün, Serap Bora Uysal, Sırrı Erinç, Necmi Karul, Mücella Erdalkıran, Eşref Abay, Gülriz Kozbe, Eyüp Ay, Zahide Ayşen Ay v.d.) de araştırmamız için önemli bir kaynak oluşturmuştur. Bunlara ilaveten başka yerli ve yabancı araştırmacıların yazmış olduğu eser ve makaleler de bu bölümün oluşturulmasında önemli katkılar sağlamıştır (Modern kaynaklardan özellikle Michael Roaf'un *Atlaslı Büyük Uygarlık Tarihi* ve Marc Van De Mieroop'un *Antik Yakındoğunun Tarihi*, Amelie Kuhrt'un *Eskiçağda Yakındoğu* adlı eserleri gibi). Ekrem Akurgal'ın bu bölümde *Anadolu Uygarlıkları* ve *Anadolu Kültür Tarihi* adlı iki farklı eserinden yararlanılmış ve bu sebeple her iki eserin isimleri devamlı şekilde dipnotlarda zikredilerek verilmiştir.

Araştırmanın III. Bölümü, genelde önceleri Pers hâkimiyeti daha sonra da Pers-Roma mücadelesinin anlatıldığı dönem olmuştur. Şüphesiz dönemin en önemli kaynaklarından biri Herodotos'tur. M.Ö. 484 yılında doğduğu söylenen Herodotos, tarihin babası olarak bilinmektedir. Gençliğinde yaşadığı bölgenin Tiranının sürgününe hedef olan Herodotos, aralarında Mezopotamya'nın da olduğu birçok yeri gezmiş ve gezip gördüklerini kaleme almış olması sebebiyle 1. Elden kaynak niteliğindedir. Çalışmada Herodotos'un Müntekim Ökmen'in Türkçe çevirisinden, özellikle Pers hâkimiyetinin kurulması ile ilgili bilgilerin aktarımında faydalanma yoluna gidilmiştir.

Bu bölümde geçen en eski ve değerli kaynaklardan biri de C. Pliny Secundi'nin *Naturalis Historiae* adlı eseridir. Miladi 23 yılında doğmuş ve 79 yılında

ölmüş olan Pliny'in bu muhteşem eseri aslında bir "Doğa Tarihi" niteliğindedir. Bununla birlikte Partların Mezopotamya bölgesindeki Selevkoslarla olan mücadelesinden de bahsetmiş ve özellikle Part yönetiminin boşluğundan dolayı bölgede kurulan devletlere işaret etmiştir. İşaret edilen bu devletlerin açıklanması amacıyla da söz konusu eserden faydalanma yoluna gidilmiştir.

Bölümde öne çıkan bir başka eser, IV. yüzyılın şahitlerinden ve Roma ordusu içinde görev yapmış biri olarak Amannius Marcellus'un *The Roman History* adlı eseridir. 400 yılına kadar yaşadığı tahmin edilen Marcellus'un özellikle 353 yılında Mezopotamya'da bir ordu komutanı olarak atanıp şahit olduğu Pers-Roma mücadelesini anlatmış olması bakımından eserinin değeri büyüktür. Gerek söz konusu yıllarda Pers-Roma arasında geçen ve Ra'sü'l-Ayn'ı ilgilendiren siyasi hadiseler, gerekse Ra'sü'l-Ayn'ın isim tespiti konularında bu eserden faydalanılmıştır.

Bölümde geçen bir başka önemli kaynak Prokopius'un *Bizans'ın Gizli Tarihi* adlı eseridir. Prokopius, yaşamış olduğu 500-565 yılları arasında Justinianus döneminin resmi saray tarihçisi olarak bilinmektedir. Yazmış olduğu savaş kitaplarıyla da şöhret bulmuş olan Prokopius, normal resmi kitaplarında imparatorun "Büyük" diye söz ederken, *Bizans'ın Gizli Tarihi* adlı eserinde bunun tam tersini yaparak, imparatoru yerden yere vurmaktadır. Eserinden, imparator Justinianus'un kısa bir takdiminden yararlanılmıştır.

Dönemde en fazla tartışılan konulardan birinin de dini konular olduğu görülmekte, bu sebeple sözkonusu konularda eserler yazmış olan Eusebios'un *Kilise Tarihi* adlı eserine müracaat edilmiştir. Kilise Tarihinin kurucusu olarak bilinen Eusebios'un, Hıristiyan dünyasının meşhur efsanelerinden de söz etmiş biridir. Ra'sü'l-Ayn çevresinde gelişen bazı dini konuların aydınlatılmasında yararlanılmıştır. Bu eserlerin dışında Bizans'ı yakından tanıyıp tasvir edenlerden Theophanes'in (758-818), 284-813 yılları arasındaki olayları kronolojik olarak kaleme aldığı *The Chronicle of Theophanes Confessor* adlı eseri; Bölge Hıristiyanlarına yönelik uygulanan baskıları anlatan Sozomen'in (400-450), *History of The Church (from A.D.324 to AD.440)* adlı eseri; Yaratılıştan başlayıp 565 yılına kadar yaşanmış hadiseleri anlatan ve bundan dolayı zaman zaman Bizans-Sasani

mücadelesi aktarılrken yararlanma yoluna gittiğimiz Malalas'ın (490-570) *The Cronicle of John Malalas* adlı eseri;yaşadıkları dönemi aydınlatmaları sebebiyleçalışmamıza dâhil edilmiş ayrıca I. elden kaynaklar olmasının yanında güvenilirliği de kabul edilmiş olması sebebiyle tercih edilmiştir.

Bu değerli ve önemli batı kaynaklarının yanında belki de tezin en önemli kaynakları denilebilecek Süryani kaynaklarından da bahsetmek gerekir. Süryani kaynaklar, genelde kronik tarzında yazılmış, bazıları kendi dönemlerini, bazıları da kendi dönemlerinin öncelerini de aktarmışlardır. Sözü edilen kronikler içerisinde en eskisi ve önemlilerinden biri şüphesiz Mar Yeşua veya Sütuncu Yeşua'ya atfedilen kroniktir. Kronik yazarının kim olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte yazarının 494-507 yılları arasında Urfa ve çevresinde yaşanmış siyasi, iktisadi ve sosyal birtakım hadiseleri yaşayarak aktarmış olması bakımından önemli bir eserdir. Çalışma alanımızı çok yakından ilgilendiren bu eserden birebir aktarımlar yapılarak dönemin aydınlatılmasına gayret edilmiştir. Eser, *494-507 Yıllarına ait Urfa, Amed ve Güneydoğu Anadolu Vak'aları Bizans-Sasani Savaşları* adıyla Mualla Yanmaz tarafından tercüme edilmiş olup çalışmada bu tercümeden yararlanılmıştır. Bunun dışında yararlanılan diğer Süryani Kroniklerinden, *Urfa Kroniği*;⁷⁵*Erbil Vakayinamesi*; ⁷⁶*Zachariah Of Mitylene Kroniği*;⁷⁷*Yuhanna Bar Penkaye'nin Ktobo d-Riş Mele*⁷⁸(Sözcüklerin Anası/Başı Kitabı) adlı eseri; *Urfalı Yakub*

⁷⁵ Yerel bir Urfa Tarihidir. VI. Yüzyılda yaşamış olduğu tahmin edilen yazarı ise bilinmemektedir.

⁷⁶ Mşiha Zha tarafından VI. Yüzyılın ortalarında yazılmış olduğu tahmin edilmektedir. Erbil merkezli bir tarih olmakla birlikte Sasani-Bizans mücadelelerine de zaman zaman yer vermiş, konumuzla alakalı olarak da Erol Sever'in yapmış olduğu Türkçe tercümesinden yararlanılmıştır (Eser hakkında geniş bilgi için bkz. Mşiha Zha, s.12-22).

⁷⁷ Süryani Kronikleri hakkında önemli araştırmaları ile bilinen Zafer Mutlu, "Zekeriya'ya atfedilen Kilise Tarihi" şeklinde bahsettiği bu kronikle ilgili şunları aktarmaktadır: Miafizit görüşlü meçhul bir Süryani tarafından yazılmıştır. Ancak yazarın hayatı hakkında hiç bir bilgi yoktur. Bu tarih çalışmasının 570'li yıllarda kaleme alındığı düşünülür. Fakat 600 yılı civarlarında meçhul başka bir yazar tarafından tamamlandığı kabul edilir. Böylece, metin, sonraki bu müstensihin nüshasında istinsah edilmiş bir versiyonuyla günümüze ulaşmıştır. Söz konusu bu tarih çalışması, ihtiva ettiği III. Ve VI. kitaplarında, ismini de zikretmek suretiyle Grek yazar Zekeriya Retor'un Kilise Tarihi'ni kullanmıştı. Bu olgu araştırmacıları yanlışlığa sevk etmiştir ve uzun bir müddet bu kroniğin Zekeriya'ya ait olduğu düşünülmüş ancak kitap hakkında yapılan çalışmalar bunun böyle olmadığını ortaya koymuştur⁷⁷ dedikten sonra 12 kitaptan oluşan bu eserin günümüze intikali hakkında önemli bilgiler vermektedir. I. Kitabın 4. Bölümünün Ra'sü'l-Ayn halkından olan Beruya ailesine ait bir kütüphanede bulunmuş⁷⁷ olması ayrıca çalışmamız için ayrı değer taşımaktadır. Eserden, özellikle yazıldığı dönem ile ilgili bazı dini çekişmelerin yanı sıra İran hükümdarı Kavad'ın Bizans'a karşı yapmış olduğu bazı seferlerin aktarımında faydalanılmıştır (Vakayiname hakkında geniş bilgi için bkz. Zafer Duygu, *Süryani Historiyografisi*, yayına hazır basılmamış kitap çalışması, s.46).

⁷⁸ Eserin yazarı, Zağros Dağları'nda yer alan Mor Yuhanna Manastırı'nın Doğu Kilisesi'ne mensup bir rahip idi. VII. yüzyılın sonlarında yaşayan Yuhanna, 686 yılından kısa bir süre sonra teolojik eğilimli 15 kitaptan oluşan söz konusu eserini Sabaryeşu' adında birisine hitaben yazmış olduğu

*Kroniği*⁷⁹; *Zuknin Kroniği*⁸⁰ (*Dionysius'a Atfedilen Kronik*); 754-813 Dönemi *Kroniği*⁸¹; 846 Yılı *Kroniği*⁸² *Tel Mahreli Dionysius'un Tarihi*⁸³ *Süryani Mihayel Rabo Kroniği*⁸⁴ ile birlikte Gregory Abu'l-Farac (Bar Habreus)'ı da zikretmek

anlaşılmaktadır. Bir dünya tarihi olarak kaleme alınan eserin özellikle İslam'ın ilk dönem fetihleri, ilk ihtilaflar ve ilk Emevi halifelerinin Hıristiyanlara bakışının konu edinildiği XIV. kitabından faydalanılmıştır. Burada amaç, İslam tarihinde çokça anlatılan bu meselelere farklı bir bakış açısının yaklaşımını yansıtmaktır (Eserle ilgili geniş bilgi için bkz. Zafer Duygu, *Süryani Historiyografisi*, yayına hazır basılmamış kitap çalışması, s.53-54).

⁷⁹ Satırlara numara verilerek olayların da arka arkaya dizilip anlatılmış olması sebebiyle "Urfalı Yakub'un Kronolojik Kanonu" olarak da nitelendirilmiştir. Kroniğin yazarı Urfa episkoposu Yakup (y. M.S. 633-708), Süryani Hıristiyanlığının en kayda değer simalarından biri olup özellikle müntesibi olduğu Süryani Ortodoks (Miafizit) Kilisesi'nin önemli entelektüeli ve Hıristiyan-Arami geleneğinin de en büyük bir bilginiydi. Pek çok alanda çalışmalar yapmış olan Yakup, tarih ile de ilgilenmiş ve Eusebius'un devamı mahiyetinde bir kronoloji çalışması kaleme almıştı. Nitekim ona ait bu metin, X. veya XI. yüzyıldan kalma istinsah edilmiş bir elyazmasında, oldukça yıpranmış bir halde günümüze intikal etmiştir. W. Wright'ın Süryanice Elyazmaları Kataloğu vasıtasıyla ilk defa bilim dünyasına tanıtılan bu kronik, Latince ve İngilizce tercümeleriyle birlikte E.W.Brooks tarafından yayınlanmıştır. Çeşitli araştırmacıların metin üzerine çalışmaları sürdürdüğü bu kronik, çalışmamızda özellikle Bizans-Sasani mücadelesi anlatılırken en çok faydalanılan kroniklerden biri olmuştur. Kronikten yapılan alıntılarda, satır numarası ile birlikte yayınlandığı eserdeki orijinal sayfa numarası ve Türkçe çevirisini yapıp kitaplaştıran Zafer Duygu'nun yayınlanma aşamasındaki kitabın sayfa numarası da verilmiştir. (Kronik hakkında geniş bilgi için bkz. Zafer Duygu, *Süryani Historiyografisi*, yayına hazır basılmamış kitap çalışması, s.54).

⁸⁰ Kronikle ilgili araştırma yapan Zafer Duygu, önemli sayılabilecek birtakım sonuçlara ulaştığı görülmektedir. Duygu'ya göre "Bilim dünyasında *Zuknin Kroniği* ya da *Dionysius'a Atfedilen Kronik* isimleriyle bilinen Süryanice tarih çalışması, VIII. yüzyıldan günümüze intikal etmiştir ve Kuzey Mezopotamya'da kaleme alınmıştır. Yazarı meçhuldür. Bu durum belki de çalışmanın yegâne el yazmasının kötü bir halde muhafaza edilmesinden kaynaklanmış olabilir. Yani şayet mevcutsa bile, yazarın ismine el yazmasında rastlanmamaktadır. Bu tarih çalışmasının yazarı olarak genellikle Antakya Süryani Kilisesi patriği Dionysius (ö. 845)'a atıf yapılır. Nitekim bu yaygın kullanım, Süryanice metnin standart basımında da sürdürülmüştü. Fakat sonraki dönemlerin araştırmaları, bu tarih çalışmasının yazarının aslında *Zuknin Manastırı*'nda yaşamış olduğu kanıtlanmış, dolayısıyla, eserin *Zuknin Kroniği* adıyla yaygın olarak kullanımını sağlamış oldu" (Bkz. Zafer Duygu, *Süryani Historiyografisi*, yayına hazır basılmamış kitap çalışması, s.58-69) Çalışmada özellikle Bizans'ın Justin ve Justinianos dönemlerinde yaşanmış, bölge ile ilgili gelişmelerinin aktarımında yararlanılmıştır.

⁸¹ X. veya XI. yüzyıla ait bir el yazmasından günümüze intikal etmiş olan Süryanice tarih yazımına dair bir fragmandır. 754 yılının Ocak ayında, patrik İvannis'in ölmesiyle birlikte başlar ve 813 yılında sona erer. El yazmasında başlangıç ve son bölümler okunamadığı gibi, 754-813 yılları arasında da okunamamış halde bazı boşluklar mevcuttur. Kronikten özellikle Abbasiler döneminde halifelerin (Ebu Cafer Mansur Dönemi) patrik seçimindeki etkilerinin anlatıldığı bilgilerin aktarımından faydalanılmıştır.

⁸² Yaratılıştan 846 yılına kadar uzanan kısa bir kroniktir. X. yüzyıla ait bir elyazmasında muhafaza edilmiştir. Başlangıç kısmı kayıptır ve metin içinde de okunamayan boşluklar mevcuttur. Midyat'taki Mor Gabriel Manastırı'nda kaleme alındığı sanılmaktadır.

⁸³ *Zuknin Kroniği* başlığı altında evvelce de aktarılmış olduğu gibi, Süryani literatürü üzerine çalışan araştırmacıları yanılığa sevk etmiş olan önemli bir tarih çalışması, Antakya Süryani Kilisesi patriği Dionysius (ö. 845) tarafından yazıldığı bilinen, buna karşın günümüze intikal etmeyi büyük oranda başaramamış olan Süryanice bir metindir.

⁸⁴ Ortodoks Süryani Kilisesi tarihinin en önemli patriklerinden (1166-1199) biri olan Mihayel, Süryani tarihçiliğinin de en seçkin ismidir. Yazmış olduğu kronik, yaratılışla birlikte başlayıp 1195/6 yılına kadar uzanmaktadır. Kronik, her biri yedi kısım ihtiva eden 21 kitaba ayrılmıştır. Aktarılan bilgiler sırasıyla kilise tarihi, seküler tarih ve çeşitli konuların kaydedildiği üç sütuna yerleştirilmiştir. Çalışmamızda, Türkçeye tercüme edilmiş nüshasının yanı sıra bu tercümede yer almayan bazı kısımlar için İngilizce yayınlanmış nüshasından yararlanılmıştır (Ayrıntılı bilgi için bkz. Zafer Duygu, *Süryani Historiyografisi*, yayına hazır basılmamış kitap çalışması, s.73-76).

gerekir.⁸⁵ Ayrıca Süryanilerin özellikle bölge kültürüne sağlamış oldukları kültürel katkıları dile getiren E.R.Hayes'in *Urfa Akademisi, Adday Şer'in Siirt Vakayinamesi* ile *Nusaybin Akademisi* gibi eserler, aynı zamanda yazıldıkları dönem içinde yaşanmış bazı siyasi hadiseleri yansıtmaları bakımından da büyük önem arz etmektedir. Süryani Kroniklerinin dipnotlarda gösteriminde, öncelikle ana metni yayımlayanla birlikte yayına ilişkin diğer bilgiler ve bunların yanında Zafer Duygu'nun yayınlanmamış kitap çalışmasının sayfa numaraları kullanılmıştır. Herhangi bir karışıklığa yol vermemek için de kroniklerin yayınlandığı orijinal metinlerdeki sayfa numaraları da ayrıca dipnotlara eklenmiştir.

III. Bölümde kullanılan bu kronik ve eski kaynaklarla birlikte modern kaynaklara da yer verilmiştir. Bu kaynakların kullanımında da özgün kaynakların seçimine özen gösterilmiştir. Örneğin B. İskender dönemini anlatan Droysen'in, *Büyük İskender Tarihi*; Oğuz Tekin'in, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, V.Diakov-S.Kovalev, *İlkçağ Tarihi*; Andre Bonnard'ın *Antik Yunan Uygarlığı*; Jona Lendering'in, *Büyük İskender*; Bülent İplikçioğlu'nun, *Hellen ve Roma Tarihinin Anahatları*, gibi. Eserlerin belli bir konu üzerinde odaklanmış olmaları, istenilen bazı ayrıntıları sunmaktadır. Bu sebeple İskender dönemi ve Helenistik dönemin anlatımında genelde bu kaynaklara müracaat edilmiştir.

Helen uygarlığının parçalanması ve bu parçalanma sonucunda içinde Ra'sü'l-Ayn'ın da yer aldığı Selevkoslar Devletinin, çevresinde yer alan topluluklarla (Partlar ve Ermeniler gibi) münasebetleri ve Roma Tarihinin ilk dönemlerinin anlatımında da aynı yol izlenmiş ve önemli özgün modern kaynakların kullanımına burada da dikkat edilmiştir. Örneğin bu dönem anlatılırken, Rene Grousset, *Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi*; Steveven K. Ross, *Roman Edessa, Politics and Culture on the Eastern Fringes of the Roman Empire, 114-242 CE*; A.H.M.Jones, *Cities of the Eastern Roman Provinces*; Philip K.Hitti, *Tarih Suriye*; İrfan Şehit, *Roma ve'l-Arab (Rome and The Arabs)*; Cyril Mango, *Bizans*,

⁸⁵ Yazmış olduğu birçok eserin içinden *Abu'l-Farac Tarihi* adıyla Türkçeye tercüme edilip yayımlanan eserinin yanında Arapça olarak basılan ve Abul'l-Farac İbn-i el-İbri adıyla yayımlanan *Tarih-i Muhtasar ed-Düvel* adlı eserleri de kullandığımız kaynaklar arasında önemli bir yer işgal etmişlerdir. Her iki eser de Hz. Âdem'den başlayıp 1292 yılına kadar olan dünya olaylarını içermektedir. Bütün önemine rağmen, Yahudilikten dönme koyu bir Hıristiyan olan Ebu'l-Farac'ın yazmış olduğu eserlerin değerini düşüren en önemli etken, Müslüman ve Türklere karşı olan önyargısı nedeniyle kaydettiği bazı bilgilerdir (Ayrıntılı bilgi için bkz. Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, İstanbul, Endülüs Yayınları, 1991, s.195-200).

Yeni Roma İmparatorluğu; Peter M.Edwell, *Between Roma and Persia: The Middle Euphrates, Mesopotamia and Palmyra Under Roman Control*;Fergus Millar, *The Roman Near East (31 BC-AD 337)*;Rubens Duval, *Histoire, Politique, Religieuse Et Litteraire D'Edesse, Jusqua La Premiere Croisade*,Maurice Sartre, *The Middle East Under Roma*,Peter Michael Swan, *The Augustan Succession: An Historical Commentary on Cassius Dio's Roman History Books 55-56 (9 B.C.–A.D. 14)*;John Haldon, *Bizans Tarih Atlası*;George Rawlinson, *The Seven Great Monarchies of The Ancient Eastern World*;⁸⁶John Drinkwater, *The Cambridge Ancient, The Crisis of Empire A.D. 193-337*;Michael H.Dodgeon and Samuel N.C.Lieu, *The Roman Eastern Frontier and The Persian Wars, A.D. 226-363* gibi önemli eserlerle birlikte yerli ve yabancı bazı araştırmacıların makaleleri ve önemli Ansiklopedi maddelerinden faydalanılmıştır.

Roma imparatorluğunun parçalanmasına doğru gidilen yolda yukarıda adı geçen eserlerin bir kısmı ortak olarak kullanıldığı gibi bu dönemi anlatan başka eserler de öne çıktığı görülür. Bunlardan bazılarını zikretmek gerekirse: Glandville Downey, *Antioch in The Age of Theodosius The Great* ile J.B.Bury, *History of The Late Roman Empire From The Death of Theodosius I to the Death of Justinian* gibi eserlerdir.

Bunların dışında Roma ve Bizans'ın hemen hemen her dönemini anlatan önemli eserlerin varlığı da gözlerden kaçmamaktadır. Bu eserlerin başını çekenlerden biri şüphesiz Judah Benziol Segal'in *Edessa/Urfa "Kutsanmış Şehir"* adlı eseridir. Eser, Urfa şehrinin ilkçağ Tarihinden başlayıp 1146 yılına kadar geçen hadiseleri anlatmakta ve bölge tarihini araştırarak olanlara önemli bir kaynaklık teşkil etmektedir. Yapmış olduğumuz bu çalışmada, sıkça başvurulan kaynaklardan biri olmuştur. Bunların dışında bölgenin genel tarihini işleyip özellikle Bizans-Sasani mücadelesi üzerinde yoğunlaşan, bunun yanında Bizans'taki dini çekişmeleri de işleyen önemli kaynaklardan da yoğun bir şekilde faydalanma yoluna gidilmiştir. Bunlardan en önemlilerden biri, Ernst Honigmann'ın *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* adlı eseridir. Adından da anlaşıldığı gibi bu eser, Bizans'ın doğu şehirlerini ve burada Sasanilerle yapılan mücadeleyi anlatan önemli eserlerden biridir. Honigmann,

⁸⁶ Bu eserin özellikle 3. Cildinden faydalanılmıştır. Söz konusu cildin bir kısmı Süreyya Ülker tarafından tercüme edildiğinden ilkin bu tercümeden yararlanılmış daha sonra da İngilizce kısmından yararlanılmaya devam edilmiştir. Bu durum dipnotlarda belirtilmiştir.

aynı zamanda İslam Ansiklopedisinde Besim Darkot ile birlikte “Ra’sü’l-Ayn” maddesini yazan kişidir. Her ne kadar bu maddede fazla ayrıntıya girilmemişse de kullanılacak kaynaklar ve şehir yapısı hakkında genel bir fikir vermesi bakımından büyük bir önem arz etmektedir. Çalışmamızda gerek *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* eserinden gerekse de “*Ra’sü’l-Ayn*” maddesinden oldukça faydalanılmıştır.

Ra’sü’l-Ayn’den bahseden başka bir Ansiklopedi maddesi de Mükrimin Halil Yınanç tarafından kaleme alınan ve “*Aynülverde*” başlığıyla yazılan maddedir. Bu madde çok kısa yazılmış ve ancak “*Aynülverde*”nin Ra’sü’l-Ayn olduğu belirtildikten sonra burada cereyan eden “Tevvabûn” hareketinden söz edilmiştir. Dolayısıyla bu makaleden kısmi bir alıntı yapılmış olmakla birlikte bibliyografyasından yararlanılmıştır. Ra’sü’l-Ayn hakkında yazılmış bir başka Ansiklopedi maddesi de *Paulys Realencyclopädie*’de geçmektedir. Weissbach tarafından Almanca olarak yazılmış olan bu makale, Türkçeye tercüme ettirildikten sonra uygun yerlerde kullanılmıştır. Bu makalede de çok önemli bilgiler saptanmış gerek bu bilgilerin kullanımı gerekse de bibliyografya kullanımı açısından oldukça faydalı olan kaynaklardan biri olmuştur. Ra’sü’l-Ayn’ın geçtiği bir başka Ansiklopedi “*Arab Enclopedia*”dır. Burada Safiye ‘İd tarafından “Ra’sü’l-Ayn” başlığıyla yazılmış olan makalede, Ra’sü’l-Ayn ile ilgili, çoğunlukla güncel olmakla birlikte şu bilgilere yer verilmektedir:

Sınırları içindeki tarihi eserlerden eski bir medeniyet şehri olduğu anlaşılan Ra’sü’l-Ayn’ın kuzeyinde Türkiye; doğusunda Kamışlı; güneyinde ise Haseke ve Deyru’z-Zor yer almaktadır. Bağlı olduğu Haseke’ye iki yol ile bağlanmakta ve bunlardan biri Habur’un doğusunda diğeri ise batısında geçmektedir. Bunların dışında Rakka’ya bağlanan asfalt bir yol da mevcuttur. Kuzeyde Türkiye sınırında da Doğu ekspresine ait demiryolu hattı geçmektedir.

Ra’sü’l-Ayn, çevresi kaynayan pınarlarla bilinen bir yerdir. Bu pınarlardan nabi’(kaynak) ez-Zerka ve nabi’ el-Kebrit pınarları meşhur olup aynı zamanda Habur nehrinin esas kaynaklarından sayılmaktadırlar. Burada bulunan pınarlar, genelde şehrin güneyinde yer almaktadır.

Osmanlılar zamanında Ra’sü’l-Ayn, küçük bir köy olup buraya yakın olan yerleşimlerden Tel-Fahriya’da bir Osmanlı askeri garnizonu bulunmaktaydı. 1900 yıllarında bu garnizon Ra’sü’l-Ayn’e taşınarak Osmanlı’nın askeri üslerinden biri

haline getirildi.⁸⁷ Fransız işgali sırasında burası Suriye'ye ait bir nahiye haline getirildikten sonra 1962 yılında bir merkeze(ilçeye) dönüştürüldü. Bundan sonra içinde imar faaliyetleri gelişerek uzunlamasına 4, enine ise 1 (bir) Km. genişlemiş ve buna paralel olarak da nüfusu artmaya başladı. Doğu yönünde Derbesiyye (Türkiye'deki karşılığı Şenyurt)'ye; batı yönünde ise Rakka yoluna doğru genişleme gösterdi. Burada yapılan evler, taş ve betondan yapılmış olup çoğunlukla tek katlıdır. Son dönemlerde ise az sayıda da olsa birden fazla katlı binalar yapılmaya başlanmıştır.

Ra'sü'l-Ayn, verimli topraklarıyla bilinen bir yerdir. Bu sebeple halkın büyük bir çoğunluğu sulu ve kuru tarıma bağlı olarak çiftçilikle uğraşmaktadır. Bunların yanında tavukçuluk ve ticaret de önemli bir gelir kaynağıdır. El sanatları ve özellikle halı-kilim dokumacılığı da yaygındır. Şehrin içinde devletin yaptığı birçok kamu binası ile birlikte yaş gruplarına göre okullar da mevcuttur. Burada ayrıca Suriye Libya ortaklığında bir tarım şirketi ile birlikte hava gözlem istasyonu da bulunmaktadır.⁸⁸ (Ra'sü'l-Ayn'ın güncel konumu için bkz. Ekler, Harita 1-2)

Ra'sü'l-Ayn'le ilgili özel olarak Oppenheim'in hazırlamış olduğu *Tell-Halaf (A New Culture in Oldest Mesopotamia)* eserinin yanında Carl O. Castelin'in *Die Münzen Von Rhesaina (Ra'sü'l-Ayn Paraları)*⁸⁹ eserini zikretmek gerekir. Bu eserlerin dışında Ra'sü'l-Ayn'le ilgili yapılan araştırmaların yukarıda geçen makalelerden ibaret olduğu tahmin edilmektedir.

Yapmış olduğumuz çalışmada yukarıda zikredilen ve Ra'sü'l-Ayn'ın değişik dönemleri hakkında genel bilgiler veren başka kaynakların varlığı da dikkat çekmektedir. Bunlardan, Edward Gibbon, *Roma İmparatorluğunun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi-Bizans*, John Julius Norwich, *Bizans I (Erken Dönem)*, Charles Diehl, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, A.A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Auguste Bailly, *Bizans Tarihi*; Judith Herrin, *Bizans, Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı*; Metrofan Vasiliyeviç Levchenko, *Bizans Tarihi*, gibi kaynaklar, özellikle 4. yüzyıl sonrası Roma (Bizans) döneminin siyasi ve dini çekişmelerini aktarmak suretiyle oldukça önemli bilgiler

⁸⁷ Bu bilgiler, Oppenheim tarafından da onaylanmaktadır. Bkz. Oppenheim, s.30.

⁸⁸ Safiye 'İd, "Ra'sü'l-Ayn", <http://www.arab-ency.com/details.php?full=1&nid=10535> (15.6.2016- Burada yapılan tercümede bazı cümlelerin yeri değiştirilmek suretiyle bir düzenleme yapılmıştır).

⁸⁹ Eser temin edilemediğinden kullanılamamıştır.

vermektedirler. Çalışmamızda en çok faydalanılan kaynaklar arasında bunlar da yer almaktadır.

Çalışmamızın IV. Bölümünde ağırlıklı olarak İslam Tarihi kaynakları kullanılmıştır. Bu kaynakların başını çeken iki önemli eser, Taberi'nin *Tarih er-Rûsul ve 'l-Mûluk*⁹⁰ ve İbnü'l-Esir'in *El-Kamil fi 't-Tarih*⁹¹ adlı eserleridir. Taberi'nin İslam Tarihi kaynakları içerisinde yazılmış en eski ve güvenilir kaynaklar arasında yer alması, İbnü'l-Esir'in de Taberi'yi çoğu yerde onaylayan ve tamamlayan eser olması nedeniyle tercih edilmiştir. Her iki eserin de çalışmamızın hemen başında Türkçe tercümelelerinden yararlanılmış ancak daha sonra Arapça baskılarının temini ile birlikte Arapça ciltlerinden faydalanma yoluna gidilmiştir. Bu arada İbnü'l-Esir'in, *el-Lübebe fi Tehzib el-Ensab* adlı eserinden de bazı Ra'sü'l-Aynlı bilim adamlarının hayatının aktarılmasında faydalanılmıştır.

Bölümün en önemli kısımlarından biri, İslam fetihleridir. Bu fetihlerin günümüze kadar aktarımını sağlayan en önemli eserler içerisinde yukarıda bahsedilenlerle birlikte Belazuri'nin⁹² *Fütuh el-Büldan* adlı eseridir. Gerek el-

⁹⁰ Taberi, 224/839 yılında Taberistan'ın Amûl şehrinde doğmuştur. Kıraat, tefsir, hadis, fıkıh ve tarihçilik alanında kendi döneminde en meşhur kişilerdendi. Bağdat'ta Abbasi Halifelerinin siyasi çalkantılarına şahitlik yaptı. Bu çalkantılar içinde yazılan bu eser, tarihi klasiklerden sayılmaktadır. İslam dünyasının Herodot'u kabul edilen Taberi, kendisinden sonra gelen tarihçiler için geniş bir inceleme kaynağı olmuştur. Eser, yaratılıştan başlayıp 302/924 yılına yani ölümünün sekiz yıl öncesine kadar olan olayları içermektedir (Eser ve yazar hakkında geniş bilgi için bkz. Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, s.34-46). Eserin 302 yılından sonra 11. Cildin Muhammed İbn-i Abdümelik el-Hemedani tarafından Tekmiletü't-Tarih et-Taberi adıyla 367 yılına kadar sürdürüldüğü görülmektedir. Eserin, konumuzla alakalı hemen hemen bütün ciltlerinden faydalanılmıştır.

⁹¹ İbnü'l-Esir, Ceziret-i İbn-i Ömerli olup Arap âlimlerinin en meşhurlarından olan üç kardeşin kullandıkları ortak bir isimdir. 1160'ta doğmuş H.630'da vefat etmiştir. "*El-Kamil fi 't-Tarih*" adlı eserin müellifi bu üç kardeşten ikincisi olup asıl adı; İzze'd-Din Abdül Hasan Ali b. Muhammed'tir. Yazmış olduğu bu eser, İslâmiyet öncesi Arap yaşantısı dâhil olmak üzere, 1232 yılına kadar olan dönemi kapsamaktadır. Eserinde diğer İslâm tarihçilerinin kendine göre bırakmış olduğu eksiklikleri tamamlamaya çalışan ve eleştirel bir bakış açısıyla yazan tarihçilerden biridir (Eser ve yazarı hakkında geniş bilgi için bkz. Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, s.151-163; *İslam Ansiklopedisi*, c.5/2, s. 851-852; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, Takdim Eden: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, İSAR, 1998,s.137-139).

⁹² Doğum yeri ve tarihi bilinmemektedir. Farsça'dan Arapçaya tercümeleler yaptığı için çağdaş araştırmacılar tarafından genellikle İran asıllı olduğu söylenmektedir. "*Fütuhü'l-Büldan*" adlı eseri, Peygamber efendimiz döneminden, hicretin III. yüzyılına kadarki ilk fetihleri, bölge ve şehir esasına göre anlatmıştır. Eserinde olaylarla ilgili yapmış olduğu nakillerde, kendisinden önce yazılan eserlerin incelenmesi ve yaşayan kişilerden aldığı bilgilerin karşılaştırmasının sonuçları yer almaktadır. Eserinin güvenilirliği de zaten buradan kaynaklanmaktadır. Ölüm tarihi 892 olan Belazuri'nin Çalışmamızda Türkçe çevirisinden yararlandık. Çevirisi Mustafa Fayda tarafından yapılmış olan eser, Kültür Bakanlığınca yayınlanmıştır (Belazuri hakkında geniş bilgi için bkz. Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, s.32; C.H.Becker, "Belazuri" *İ.A.* İstanbul, MEB, 1979, c.2, s. 467-468)

Cezire'nin fethi ve gerekse Ra'sü'l-Ayn'ın fethi anlatılırken en çok bu kaynaktan faydalanılmıştır. 892 yılında vefat etmiş olan Belazuri, fetihleri anlatan en eski ve en güvenilir kaynaklar arasında yer alması sebebiyle tercih edilmiştir. Fetihlerin aktarılmasında daha eski olması hasebiyle Vâkidi (748-822) tercih edilebilirdi ancak eserleri ile ilgili yaşanan bazı şüpheler nedeniyle tercih edilmemiş ve yerine daha çok Belazuri kullanılmıştır. Belazuri'nin ayrıca *Ensabü'l-Efrac* adlı eserinden de ilk fetih yılları ve onu takip eden erken dönemlerdeki önemli bazı tarihi şahsiyetlerin katılmış olduğu olayların aktarımından da faydalanılmıştır. İbn-i Manzur (1232-1311),⁹³ Ra'sü'l-Ayn'ın ismi ile alakalı faydalandığımız *Lisanü'l-Arab* adlı eserinden sonra *Muhtasar Tarih-i Dimaşk* adlı eseri ile de ilk dönem İslam fetihlerinin yanında Ra'sü'l-Aynlı bazı önemli şahsiyetlerin biyografilerinin alıntulandığı önemli kaynaklardan biri olmuştur. İbn-i Manzur, aynı zamanda başka bazı klasik Arap kaynaklarıyla birlikte “Nuh Tufanı”nın Ra'sü'l-Ayn'de koptuğuna işaret eden müelliflerden biridir.

Bölümde faydalanılan başka kaynakları da şu şekilde zikretmek mümkündür: İbn-i Hacer el-Eskalani'nin *El-İsabe fi Temyiz es-Sahabe*, el-Cezire fatihi ve Hz. Ömer'in meşhur komutanlarından biri olan İyaz İbn-i Ganm'in hayatı ve fetihlerinin anlatıldığı kısımlarda yararlanılmış ayrıca *Lisan el-Mizan* ve *Tabsir el-Müntebih bi Tahrir el-Müştebiş* adlı eserlerinden de Ra'sü'l-Aynlı meşhurların biyografilerinin tespitinde yararlanılmıştır. *Enbau'l-Ğumr bi Enbai'l-Umr* adlı eserinden ise Timur'un bölgeyi istilası sırasında yaşanmış bazı olayların aktarımı için kullanılan eseri olmuştur. Yakubi⁹⁴(ö.897) *Tarih* adlı eserinden Cezire valilerinin tespiti ve değişimi ile Ra'sü'l-Ayn'de çıkan bazı isyanların anlatımında yararlanılan bir kaynak olmuştur. İbn-i Haldun'un⁹⁵ (1332-1406), *Tarih İbn-i Haldun* adlı eserinden

⁹³ İslam Tarihinde bilinen ve aralarında Tabakatü'l-Kübra ile Tarih Dimaşk'ın da olduğu birçok eseri kısaltarak muhtasarlarını hazırlayan ve kendisinin de telif ettiği birçok eseriyle ünlü bir kişidir. *Lisanü'l-Arab*, Arapça'nın Kur'an ve Sünnet dili olarak canlılığını sürdürmesi için yazıldığı söylenir. Muhtasar Tarih Dimaşk adlı eseri de bir şekilde Dimaşk'la alakalı kişilerin hayat hikâyelerinin konu edinildiği bir eserdir (Ayrıntılı bilgi için bkz. Hulusi Kılıç, “İbn-i Manzur”, *DİA*, 1999, c.20, s.171-172).

⁹⁴ Şii kökenli bir ailenin çocuğudur. Yazmış olduğu *Tarih* adlı eserinde İsrailoğullarının tarihinden başlamış ve 872 yılına kadar gelmiştir. Şii olmasına rağmen objektif bir anlayışa sahip olduğu ve güvenilir eser oluşturduğu söylenir. Eserinde Hz. Ali'den önceki ve sonraki bütün halifelerin isimlerini zikrederek örneğin “eyyam-ı Ömer”“eyyam-ı Ebubekir” şeklinde söz ederken Hz. Ali'nin halifelik dönemi için “Ali'nin Halifeliği” tabirini kullanması dikkat çekicidir.

⁹⁵ Özellikle siyasi anlamda çok inışli-çıkışlı bir hayat yaşayan İbn-i Haldun, geçmiş olduğu ülkeler ve bilhassa aralarında dolaştığı Arap kabilelerinin hayat tarzlarını, yaşadığı dönemin sosyolojik tahlillerini, siyasi aksaklıklar ve çözüm yolları konusunda yaptığı yorumlarıyla şöhret bulmuş tarihçi,

deRa'sü'l-Ayn'ın fethi, Ra'sü'l-Ayn'de bazı harici ayaklanmaları ve Eyyübiler döneminin bazı siyasi hadiselerinin anlatıldığı kısımlarda faydalanılmıştır.

Ra'sü'l-Ayn'ın fethinden bahsedilirken yararlanılan bir başka kaynak olan İbn-i el-Cevzi'nin (1116-1201),⁹⁶*El-Muntazam fi Tarihe'l-Müluk ve'l-Umem* adlı eserinden, aynı zamanda Emeviler döneminde yaşanan bazı siyasi çekişmeler, 245 yılında bölgede gerçekleşen deprem ve 332/944 yılında vukubulan Ra'sü'l-Ayn istilasının aktarımından da yararlanılmıştır. Zehebi⁹⁷ (1274-1348), *Tarihu'l-İslam ve Vefâyât el-Meşahir el-Âlâm; Siyer A'lem en-Nübele; El-'Abr fi Habar Men Ğabar; Ahkâm er-Rical min Mizan el-İ'tidal fi Nakdi'l-İ'tidal; Mizanü'l-İ'tidal fi Nakde'r-Rical* adlı eserlerinden, İslam tarihinin değişik dönemlerinde yaşanmış bazı siyasi hadiselerin aktarımıyla birlikte, tarihe mal olmuş Ra'sü'l-Aynlı önemli şahsiyetlerin biyografilerinin tespit ve aktarımında yararlanılan önemli kaynaklar arasında yerini almıştır. Bunun yanında yine Tarihe mal olmuş önemli şahsiyetlerin biyografilerinin aktarımında İbn-i Sa'ad'ın (777-845)⁹⁸, *Tabakat el-Kübra* adlı eseri, kullandığımız kaynaklar arasında önemli bir yer işgal etmiştir.

felsefeci, sosyolog ve siyaset adamıdır. Yazmış olduğu eserinin ilk cildi "Mukaddime" olarak bilinen dünyaca ünlü bir sosyolojik eserdir. Daha sonraki ciltlerde ise yaşamış olduğu devirde karşılaştığı ve araştırdığı konuları yazmıştır. Memlük dönemi ve özellikle Timur istilasının tanıklarından biri olması nedeniyle bu konudaki bilgileri büyük önem taşımaktadır (Geniş bilgi için bkz. İbn-i Haldun, , c.1, Nâsir'in Önsözü; Süleyman Uludağ, "İbn-i Haldun", *DİA*, c.19, s.538-543).

⁹⁶İbnü'l-Cevzî, tarih, biyografi, hadis, tefsir ve akaid alanlarında eser telif etmiş, aynı zamanda çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. İbnü'l-Cevzî'nin tarih alanındaki geniş bilgisi birçok müellif tarafından vurgulanmaktadır (meselâ bk. Zehebî, *Siyer A'lem en-Nübele*; İbn Receb, gibi). Onun el-Muntażam adlı eserine yazdığı mukaddime tarihe bakışı ve tarih yazıcılığına dair görüşleri hakkında fikir verecek niteliktedir. Eser, Dünyanın yaradılışından başlayıp 574/1178 yılına kadarki olayları anlatmaktadır. Eserde ayrıca biyografi ile olayların akışı birleştirilmiştir (Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn-i el-Cevzi, *El-Muntazam* c.1, s.13; Yusuf Şevki Yavuz, Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzi", *DİA*, c.20, s.543-549).

⁹⁷ Hadis, Tarih ve biyografi alanında kitaplar telif etmiş döneminin ünlü şahsiyetlerinden biridir. Birçok kitap telif etmiş olmasına karşın en önemli eseri *Tarihü'l-İslam*'dır. Hicretin ilk yılından başlayıp yine hicretin 700. Yılına kadar olan tarihi periyodu kapsayan bu eser, biyografi ve tarihi olaylar bir arada verilmiştir. Eserin *Vefâyât el-Meşahir el-Âlâm, Siyer A'lem en-Nübele*, gibi uzantıları daha sonra müellif tarafından ayrı kitaplar şeklinde yayınlandığı ifade edilmektedir (eser hakkında geniş bilgi için bkz. Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, s.201-203; Tayyar Altıkulaç, "Zehebi" *DİA*, 2013, c.44, s.180-188).

⁹⁸Öğrencilerinden ve et-Tabakat'ın râvilerinden Hüseyin b. Fehüm (Fehm) esere ilâve ettiği hal tercümesinde onu ilmi zengin, çok hadis ve haber sahibi, hadisle garîbü'l-hadîs ve fıkıh alanlarında çok kitap yazan bir şahsiyet olarak tanımlamıştır. Bunun yanında Mekke ve Medine'ye giderek burada peygamberin gazve ve seriyyelerinin yerini incelemiş ayrıca tarihçi Vakîdî'nin kâtipliğini yapmış olmasıyla da dikkat çekmiştir. İbn Sa'd'ın en meşhur eseri *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*'dir. İbn Sa'd'ın, tabakat kitaplarının ilki ve zamanımıza intikal edenlerin en eskisi olan bu eseri, esas itibarıyla siyer-megazî ve tabakat ana bölümlerinden meydana gelmektedir. İki cilt halinde basılan siyer-megazî bölümü (Kahire 1989), İbn İshak'ın İbn Hişâm yoluyla günümüze ulaşan es-Sîretü'n-nebeviyye'siyle Vâkîdî'nin *Kitâbü'l-Megazî*'sinden sonra Hz. Peygamber'in hayatı ve şahsiyeti

Genel tarih bilgilerinin verildiği yukarıdaki eserlerle birlikte özellikle Emevi ve Abbasi dönemlerini anlatan Halife b. Hayyat'ın (777-854-5)⁹⁹, *Tarih Halife*; el-Cezire bölgesini anlatırken Ra'sü'l-Ayn'ı özel bir başlıkla anlatan *İbn-i Şeddad'ın (1217-1285)¹⁰⁰ el-A'lak el-Hatira*; Abbasi Halifesi Me'mun'un halifelğe geçişi ve Ra'sü'l-Ayn'e gelişi ile ilgili bilgilerin aktarılmasında kullanılan İbn-i Tayfur'un (819-893) *Kitab Bağdad*;¹⁰¹ başta Ahmet b. Tulun olmak üzere Ra'sü'l-Ayn'le ilgili önemli şahsiyetlerin hayatlarından kesitlerin aktarılması için kullanılan Halil İbn-i Aybek Es-Safdi'nin (1297-1363) *A'yane'l-Asır ve A'van en-Nasr*,¹⁰² *Ra'sü'l-Aynlı meşhurların alıntulandığı El-Vafi bi'l-Vefayat ile Nükte'l-Himyen fi Nükte'l-Umyen* ; "Tevahin Vakası" olarak bilinen olayda adı geçen dönemin ünlülerinden birinin hayatından bir kesitin aktarıldığı İbnü'l-Adim'in (1191/3-1262), *Buğyetu't-Taleb fi*

üzerine kaleme alınmış elde mevcut eserlerin üçüncüsüdür. Tabakat'ta Sahabilerden başlanarak yaşadığı yıla kadar geçen değerli şahsiyetlerin biyografileri anlatılmaktadır (ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Fayda, "İbn-i Sa'd," *DİA*, c.20, s.294-297).

⁹⁹ Tarihçi ve güvenilir hadisçilerden biri kabul edilmektedir. Bu alanda göstermiş olduğu başarılar dönemin âlimleri tarafından takdir edilmiştir. Yazmış olduğu "Tarih" adlı eseri, İslâm dünyasında kronolojik esasa göre yazılmış tarih kitaplarından günümüze intikal eden ilk örnektir. Eser, tarihlendirmenin önemine ait bazı âyet ve hadislerle insanların kullandıkları takvimler ve Hz. Ömer zamanında hicretin tarih ve takvim başlangıcı olarak kabul edilmesine dair rivayetlerle başlamakta, ardından Hz. Peygamber'in doğum tarihiyle Mekke ve Medine'deki ikamet sürelerine ait haberlere kısaca yer vermektedir. Daha sonra hicretin 1. yılından (m. 622) başlayarak 232 (846-47) yılına kadar vuku bulan hadiseleri, savaşları, ihtilâlleri, ölümleri (vefeyât), hac mevsimlerinde kimlerin emir-i hac olduğunu, halifelerin çeşitli eyaletlerde, bilhassa Medine, Mekke, Basra ve Kûfe şehirlerindeki vali ve kadılarını, kâtip ve mühürdarları, ayrıca şurta, beytülmâl ve berîd işlerinde kimlerin görevlendirildiğini anlatmaktadır. Savaşlara ve fetihlere devlet içerisinde cereyan eden hadiselere nazaran daha geniş yer veren müellifin Emevîler devrini ayrıntılı biçimde ele aldığı eserinde bizzat şahit olduğu Abbâsîler dönemini muhtasar olarak anlatması dikkat çekicidir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Fayda, "Halife b.Hayyat" *DİA*, c.15,s.302).

¹⁰⁰ Eyyübi ve Memlûkler döneminin büyük kâtip, âlim ve elçilerinden biridir. Eyyübiler devletinde bazı resmi görevler aldı. Yazdığı en önemli eserlerden biri el-Â'lak el-Hatira adlı eserinde el-Cezire ve Şam tarihini özetlediği gibi bölgenin topografisini, sanat eserlerini kültür ve sanat tarihini de anlatmıştır. Bu yönüyle eser, Eyyübiler dönemindeki kültür tarihi bakımından en önemli kaynaktır. İçinde siyasi tarih yanında topografya, şehirler, kasabalar, buralardaki medreseler, hastaneler, hangahlar, hanlar, hamamlar, kaleler, surlar, camiler, körüler, kiliseler hakkında bilgi vermektedir. Burada en çok dikkat edilmesi gereken husus Eyyübi Sultanı, Sultan Selahaddin'in siretini "*en-Nevadire's-Sultaniyye*" adlı eserde yazan Bahaüddin İbn-i Şeddad ile karıştırılmaması gerektiğidir. (Daha geniş bilgi için bkz. İbn-i Şeddad, *el-A'lak el-Hatira* s.10-31; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.152).

¹⁰¹ İbn-i Tayfur'un yazmış olduğu bu eser İslam Tarihinde şehir tarihçiliğinin ilk örneği olarak kabul edilir. Günümüze gelen yalnızca bir cildi (VI. Cilt) olmuş, bu cilt de Abbasi Halifesi el-Me'mun'un 819'da Bağdad'a girişinden 833'teki vefatına kadar olan olayları ihtiva etmektedir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebi'l-Fazl Ahmed İbn-i Tahir el-Katib İbn-i Tayfur (Masur Şems'ten Londra Kütüphanesinde bulunan nüshasından), *Kitab Bağdad*, Tahkik: Muhammed Zahid İbn-i el-Hasan el-Kevseri, Naşir: İzzetü'l Attar el-Hasiyîni, (y.y.),1949; İsmail Paşa el-Bağdadi, *Hediyyetü'l-Arifin Esmâ el-Müellifin ve Asar el-Musannifin*, İstanbul, 1951, Dar İhya et-Turas el-Arabî-Beyrut, c.1,s.51-52; Sabri Hizmetli, "İbn Ebû Tâhir" *DİA*, c.19, s.445).

¹⁰² Hicri Sekizinci yüzyılın erkek-kadın bütün yüksek ve ünlü simalarının anlatıldığı bir eserdir (Geniş bilgi için bkz. Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, 1991, s.326-327)

*Tarih Haleb*¹⁰³ ile *Ra'sü'l-Ayn'de Haçlılarla ilgili kısa bir alıntı yaptığımız Zübdetü Haleb Min Tarih Haleb* adlı eserler;10.yüzyıldan sonra, Ra'sü'l-Ayn'ı ilgilendiren önemli siyasi hadiselerin aktarımından yararlanan Memlük döneminin önemli tarihçilerinden biri, İbn-i Tağriberdi el-Atabeki'nin (1411-1470) *En-Nücum'e'z-Zahira fi Müluk Mısır ve'l-Kahire*;¹⁰⁴ 331/2-943/44 yılında gerçekleşen Rumların Ra'sü'l-Ayn baskınıını aktaran Yahya es-Suli'nin (869/71-946) *Kitabü'l-Evrak*¹⁰⁵ ve Yahya el-Antaki'nin (ö.1067), *Tarih el- Antaki*,¹⁰⁶ adlı eserleri ile Büyük Selçuklular döneminde Ra'sü'l-Ayn'le ilgili yaşanmış bazı gelişmeleri aktaran İbnü'l-Ezrak el-Fariki'nin (1117-1181'den sonra) *Tarih el-Fariki*¹⁰⁷ gibi eserleri, önemli, özgün ve dönemlerine uygun bir şekilde kullanılmış olan 1.elden kaynaklar olmuşlardır.

Ayrıca Haçlı Seferlerinin Ra'sü'l-Ayn'deki etkisinden söz eden Claude Cahen'in *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*; Steven Runciman'ın, *Haçlı Seferleri Tarihi*; Işın Demirkent'in *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, gibi kaynaklar da bu döneme özgü yapılmış çok önemli modern tarih çalışmaları olup Ra'sü'l-Ayn'ın Haçlılar tarafından işgali ile ilgili bilgilerin aktarımında yararlanan kaynaklar arasında yerlerini almışlardır. I ve II. Haçlı seferlerini yaşamış biri olarak, konu hakkında eserinden faydalandığımız İbn-i el-Kalanisi'nin (ö. 555/1160)*Tarih (Zeyl*

¹⁰³ Halep'te yetişen meşhur kişilerin biyografilerinden, hayat ve eserlerinden bahseden bir eserdir (Geniş bilgi için bkz. Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, s.164-165)

¹⁰⁴ Türk aslı İbn-i Tağriberdi'nin bu eseri, kronolojik bir dizimle Amr ibnü'l-Ass'ın Mısır'ı fethinden(641), 1453 yılına kadar olan olayları içermektedir (Eser hakkında geniş bilgi için bkz. Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, s.390-393; C.Brokelmann,*İslam Ansiklopedisi*, c.4, s. 90-91).

¹⁰⁵ Es-Suli, Abbasiler döneminin Türk asıllı önemli tarihçilerinden biridir.Üç kısımdan oluşan *Kitabü'l-Evrak* adlı eserin büyük bir bölümü günümüze ulaşmamıştır. Sülî, *Kitâbü'l-Evrâk*'ın Abbâsîler'in siyasi tarihiyle ilgili ilk kısmında umumi tarih kitaplarının metodunu takip ederek olayları kronolojik sırayla kaleme almıştır. Genelde Abbâsî halifelerinin anlatıldığı bu eser, modern tarihçiler tarafından Abbâsî tarihinin temel kaynaklarından biri olarak kabul edilir. Eser, Abbasi Devletinin 322-333 yılları arasındaki tarihi olayları kapsamaktadır. (Geniş bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, "Ebubekir es-Suli", *DİA*, 2009, c.37, s.493).

¹⁰⁶ Ortaçağ İslam ve Batı kaynakları arsında çok önemli bir yere sahip olan bu eser, 10 ve 11. Yüzyılları arasında İslam coğrafyasının batı ile ilişkilerini anlatan önemli kaynaklardan biridir. 938 yılından başlayıp 1035 yılında sona ermektedir. Özellikle Fatimi Devleti'nin Mısır ve Şam'daki varlığını, Hamdani Seyfü'd-Devle ve onun Bizansla olan mücadelesini ve belirtilen yüzyıllardaki Müslüman-Hıristiyan –Yahudi ilişkilerini araştırmak isteyenlerin müraccat etmeleri gereken ana kaynaklardan biridir (Geniş bilgi için bkz. Ebu'l-Farac Yahya b. Said b. Yahya el-Antaki, *Tarih el-Antaki*, Tahkik: Ömer Abdusselam Tedmuri, Trablus, Crus Bars, 1990, s.5-15.

¹⁰⁷ Tahir İbn-i Tayfur'dan etkilenerek, yaşamış olduğu şehrin tarihini yazmaya karar vermiş olan biridir. Eseri, Meyyafarikin Tarihi olarak geçse de aslında bütün bölge tarihi açısından son derece kıymetli bir eserdir (geniş bilgi için bkz. Ahmed İbn-i Yusuf İbn-i Ali İbnü'l-Ezrak, *Tarih el-Fariki*, Tahkik ve Takdim: Bedevi Abdullatif Avad, Kahire, el-Hey'etü'l Amme li Şuun el-Matabi' el-Emiriyye, 1959; Ahmet Savran, "Ahmed İbn-i Yusuf İbn-i Ali İbnü'l-Ezrak", *DİA*, c.21, s.35).

Tarih Dimaşk)¹⁰⁸ adlı eseri ise 1. Elden kaynak olarak dönemi aktaran önemli eserlerden biridir.

Ra'sü'l-Ayn'ın Artuklulara geçişini anlatıp bu dönemi detaylandıran eserlerden İbn-i Vasil'in (1207-1298)¹⁰⁹, *Mufarricü'l-Kürub*; Ebi'l-Fida'nın (1273-1331)¹¹⁰ *Kitabü'l-Muhtasar fi Ahbare'l-Başar*; Mardin Artuklularını anlatan, yerel tarih çalışması anlayışıyla hazırlanmış ve bu anlamda yararlandığımız iki kaynak, Kâtip Ferdi'nin Mardin *Artuklu Melikleri Tarihi ile Abdusselam Efendi'nin Mardin Tarihi* kitapları da zikredilmeğe değer kaynaklardır.

Eyyübi ve Memlük Hanedanlarını aktaran Bedreddin Mahmut el-Ayni(1361-1451)¹¹¹, *Ukde'l-Cuman fi Tarih Ehli'z-Zemen*, Eyyübilerin meşhur komutan ve sultanı Selahaddin'in siyretini anlatan İbn-i Şeddad'ın (1145-1234)¹¹² *en-Nevadir es-*

¹⁰⁸İbnü'l-Kalânisi, bu eserin ilk bölümünde daha çok valileri esas alarak Dimaşk tarihi hakkında bilgi vermiştir. İkinci bölüm ise (müzeyyel) 458/1066 yılından başlar ve 555/1160 yılına kadar gelen bir umumi tarih niteliği taşır. Burada Irak, İran, Mısır ve Kuzey Afrika'da cereyan eden olaylara, özellikle İbn Tümert'in ortaya çıkışı ve Muvahhidler'in kuruluşuna yer verilmekte, bu arada vefat eden meşhur şahıslar da zikredilmektedir. Müellifin başlangıçta olayları günlük olarak kaydettiği, ancak eserini yazarken özetleme yoluna gittiği anlaşılmaktadır (Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-Kalânisi" *DİA*, c.21, s.99-100; *İslam Ansiklopedisi*, "İbnü'l-Kalânisi" c.V/2, s. 862).

¹⁰⁹Eyyübiler döneminin en önemli tarihçilerinden biridir. Melik Salih Necmeddin zamanında Kahire kadılığı yaptı. Fıkıh, tarih, felsefe matematik ve astronomi alanlarında büyük bir âlimdi. Tarihte en meşhur eseri *Mufarricü'l-Kürub fi Ahbar-i Beni Eyyüb* adlı Eyyübi Devleti Tarihidir. Eserin ilk kısmında, kendisinden önceki güvenilir bazı tarihçilerden alıntı yapmış olmasına karşın 1223 yılından sonraki bilgileri, kendi gözlemleri sonucunda yazmıştır. Bu yönüyle de Eyyübi devleti için 1. Derecede kaynaktır (Daha geniş bilgi için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.154-155).

¹¹⁰Eyyübi ailesinden gelen Memlük döneminin ünlü tarih ve coğrafyacılarından biridir. Memlük devletinde önemli devlet kademelerinde bulundu. Günümüze gelen en önemli eserlerinden biri de 1329 yılına kadar geçmiş olayları anlatan el-Muhtasar'dır. 1265-1329 yılları arasında yazmış olduğu bilgiler, yaşayarak yazdığı bilgilerdir. Bu sebeple Memlük-Moğol tarihi açısından önemli bir kaynak niteliğindedir. Yazarın çalışmamızda ayrıca coğrafya kitabı olan eseri *Takvimü'l-Büldan* adlı eserinden de Rasûlayle ilgili bazı coğrafi bilgilerin tespitinde kullanılmıştır (Eser hakkında geniş bilgi için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.178-180; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, s.204-218).

¹¹¹Antep valisinin oğlu olarak bu şehirde dünyaya gelmiştir. Devlet kademelerine bir süre çalıştı. Özellikle Türkçe bilmesi, Memlükler yanında kendisine itibar kazandırmıştı. Yazmış olduğu *U'kde'l-Cuman* adlı eserini Memlük sultanı el-Melikü'l-Eşref Barsbay'a okuyup irticalen tercüme yaptığı söylenir. Eser, kendi yaşadığı dönem ve öncesini kapsamaktadır. Kendisinden önceki hadiseleri iktibas yoluyla yazmıştır. Aslı 24 cilt olan eserin elimizdeki baskısı, Eyyübiler Dönemi ve Memlükler Dönemi olarak ikiye ayrılmış ve her bir dönem 1. Ciltten itibaren başlatılmıştır. Eyyübiler Dönemi 565/1169 yılından başlamakta ve Memlükler dönemi de 5. Ciltte 1313 yılında bitirilmiştir (Eser hakkında geniş bilgi için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.217-218).

¹¹²Devlet kademelerinde bulunmuş âlim bir kişiliğe sahiptir. 2 Mart 1188 tarihinde Selahaddin'in hizmetine girerek onun yaptığı tarihi yazmaya başlamıştır. Selahaddin hakkında yazılan 1. Derecede bir kaynak eserdir. Özellikle III. haçlı seferi hakkında yazdıkları bilgiler yaşayarak yazdığı bilgiler olması hasebiyle son derece değerlidir (Geniş bilgi için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.141).

Sulatniyye, Memlûkler döneminin önemli tarihçilerinden el-Makrizî'nin(1365-1441)¹¹³*Kitab es-Sûluk*; İbn-i Kadî Şuhbe'nin(1377-1448)¹¹⁴*Tarih*; İbn-i Kutbeddin el-Yunîni'nin (1242-1326)¹¹⁵*Zeyl Mir'atü'z-Zeman*; *Moğol-Memlûk mücadelesini anlatan* İbn-i Kadî Şuhbe el-Esedî ed-Dimaşki'nin *Tarih İbn-i Kadî Şuhbe, Memlûkler döneminin bazı önemli şahsiyetleri hakkında bilgi veren* Es-Sihavî'nin (1427-1497)¹¹⁶*Ed-Davv el-Lami' Li Ehl-i Kurn et-Tasi'*, gibi kullanmış olduğumuz eserlerin bir kısmı kendi dönemini aydınlatırken bir kısmı da kendi dönemi öncesinden de bilgi vermek suretiyle önemlerini pekiştirmiş 1. Elden kaynaklar niteliğindedir.

Ayrıca, yukarıda geçen kaynakların anlattığı olayların bir devamı olarak kullandığımız kaynaklar arasında yer alan ve Kadî Burhâneddin'in emriyle kaleme alınmış özel bir tarih mahiyetinde olan Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadi'nin (-?)¹¹⁷*Bezm u Rezm*; Timur döneminin önemli tarihçisi İbn-i Arabşah'ın (1389-1450)¹¹⁸*Acaibü'l-*

¹¹³ Memlûkler döneminde yetişmiş siyasi ve kültür tarihine değer veren önemli İslam tarihçilerinden biridir. Burada kullanılan es-Sûluk adlı eseri daha çok Mısır tarihinden söz etmektedir. 1171 yılı olayları ile başlayıp 1441 yılı olaylarına kadar devam eder (Ayrıntılı bilgi için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.208-212).

¹¹⁴ Memlûk döneminin ünlü, fakih ve tarihçilerindedir. Çalışmamızda kullanmış olduğumuz eseri olan "tarih" 913 olaylarıyla başlayıp kendi dönemi boyunca yaşanmış olayları ayrıntılı bir şekilde vermektedir (Ayrıntılı bilgi için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.212-213).

¹¹⁵ Ba'albek'in Yunin kasabasında doğduğu için bu nisbeti almıştır. Yazmış olduğu *Zeyl Miretü'z-Zaman*, 1256-1312 yıllarını kapsayıp, geç dönem Eyyûbîler, Haçlılar, Moğollar ve erken dönem Bahrî Memlûkleri tarihinin temel kaynaklarındandır. Eserde Memlûk ordusuyla Moğol kuvvetleri arasında meydana gelen, Moğollar'ın ilk defa mağlûp edilerek batıya ilerleyişlerinin durdurulduğu Ayncâlût Savaşı (658/1260) hakkında orijinal bilgiler yer alır. Özellikle Suriye'de cereyan eden, bir kısmına müellifin de şahit olduğu hadiselerin ayrıntılı biçimde kaydedilmesi eseri daha da önemli hale getirmektedir (Ayrıntılı bilgi için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.177; Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Kutbeddin el-Yunîni", *DİA*, c.43, s.596-597).

¹¹⁶ Geç dönem Memlûkler döneminin ünlü tarihçisidir. En önemli eserlerinden biri *ed-Davv el-Lami'* adlı eseridir. Eser, IX ve XV. Yılları arasındaki ünlü âlimlerin biyografilerinden söz etmektedir. Alfabetik sıraya göreye tertip edilen bu eser, aynı zamanda bir kültür tarihidir. Kitapta birçok âlim tenkide uğramıştır(Geniş bilgi için bkz Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.223-225).

¹¹⁷ XIV. yüzyılın ikinci yarısı ile XV. yüzyılın başlarında yaşadı. Timur'un oğlu Mîrân Şah'la birlikte kalan Esterâbâdî, Timur'un ordusuyla birlikte Diyarbekir'e hareketi sırasında Diyarbekir ile Mardin arasında konakladıkları bir sırada geceleyin kaçmayı başararak Ergani yoluyla Sivas'a Kadî Burhâneddin'in yanına gitti (1394). Esterâbâdî'nin bilinen tek eseri olan *Bezm ü Rezm*, Kadî Burhâneddin'in emriyle kaleme alınmış özel bir tarih mahiyetindedir. Zaman zaman mübalağaya kaçan tarafları olmakla beraber eser, Kadî Burhâneddin Devleti'nin özellikle 1394'ten sonraki tarihi için birinci elden değerli bir kaynaktır(Ayrıntılı bilgi için bkz. Tahsin Yazıcı, "Aziz b.Erdeşir b. Esterabadi" *DİA*, c.11, s.438).

¹¹⁸ Timur döneminin ünlü tarihçisidir. *Acaibü'l-Makdur* adlı eserinde Timur'un yaptıklarını anlatması nedeniyle tarih literatüründe"Timurlu tarihçi" olarak nitelendirilmektedir. Çok edebi bir üslup kullanan İbn-i Arabşah, içinde Türkçenin de olduğu üç dil bilmekte ve Timur'u da hiç sevmemekte idi. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.216-217; Rahmi Er, "Şehabeddin İbn-i Arabşah" *DİA*, c.19, s.314-315).

Makdur fi Ahbar-i Teymur (Timurname); Timur'un resmi tarihçisi Nizamüddin Şami'nin, *Zafername*; Hasan-ı Rumlu'nun (1530-1577)¹¹⁹ *Ahsenü't-Tevarih*; Hoca Sadettin'in (1536-1599)¹²⁰, *Tacü't-Tevarih*; Ebi's-Şame el-Makdisi ed-Dimaşki'nin (1203-1268)¹²¹ *Teracim Rical el-Kurneyn es-Sadis ve's-Sabi'* adlı eserleri de Ra'sü'l-Ayn'ın Osmanlı Devleti tarafından fethedilmesine yakın dönemleri anlatan 1. Dereceden önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Bunun yanında Doğu Anadolu Bölgesine yerleşen Türmen hareketlerini anlatan modern kaynaklardan Osman Turan'ın *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi* de bu alanda önemli sayılabilecek modern tarih çalışmalarından birisidir.

Bunların dışında özellikle Ra'sü'l-Ayn'deki kültürel faaliyetler ile Ra'sü'l-Aynlı bazı meşhurların biyografilerinin ortaya çıkarılmasında yararlanılan yine 1. Dereceden kaynaklara yer verilmiştir.

İbn-i Sina (980-1037)¹²², *el-Kanun fi't-ııp*, İbn-i Ebi Usaybaa(1198-1270)¹²³, Uyune'l-Enba' fi Tabakati'l-Etibba; Es-Sem'ani (1113-1167)¹²⁴, *El-Ansab*; Hatib el-

¹¹⁹ Döneminin ünlü kişilerinden biridir. Yazdığı 12 ciltlik Ahsenü't-Tevarih adlı eserinin ilk on cildi kayıptır. Eser, 1405-1494 yılları arasındaki Timurlu, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Osmanlı münasebetleri ile devrin meşhur âlim ve şairlerini anlatmaktadır (Geniş bilgi için bkz. Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevarih*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara, TTK, 2006, önsözden).

¹²⁰ Osmanlı Duraklama döneminin ünlü tarihçilerinden biridir. Osmanlı Devletinin bazı medreselerinde hocalık yapmıştır. Mir'etü'l-Edvar adlı eserin Türkçe çevirisini yaparken, bu eserde Osmanlı Tarihi ile ilgili görmüş olduğu eksikliklerden dolayı Tacü't-Tevarih'i yazmaya karar vermiştir. Eser, Osmanlı Devletinin kuruluşundan 1520 Yavuz Sultan Selim devrine kadar olan tarihini kapsamaktadır. Bu tarihten sonraki kısımların, çocukları tarafından eklenmiş olduğu tahmin edilmektedir (Daha geniş bilgi için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.298-299; Şerafettin Turan, "Hoca Sadeddin Efendi" *DİA*, c.18, s.196-198).

¹²¹ Kur'an ilimleri, fıkıh ve tarih alanlarında âlim olan birisiydi. Yazmış olduğu *Teracim Rical el-Kurneyn es-Sadis ve's-Sabi'* adlı eseri, başka bir eserinin zeyli olarak yazmış ancak bir zeyilden ziyade 1195-1267 yılları arasında yaşamış önemli şahsiyetlerin bir biyografisi şeklindedir(Ayrıntılı bilgi için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.147-148).

¹²² Tıp, felsefe, mantık ve matematik alanında kendini yetiştirmiş bir İslam âlimidir. Başta *el-Kanun fi't-ııp* olmak üzere yazmış olduğu eserler birçok dünya diline de çevrilmiştir. Eserin kendisine ulaşamadığı için elektronik ortamda yayınlanmış olan nüshasından yararlanılmıştır (Kişinin hayatı ve diğer eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Mahir Alper, Ali Durusoy, Arslan Terzioğlu, Ahmet Hakkı Turabi, H.Bekir Karlığa, Tahsin Görgün, "İbn-i Sina" *DİA*, c.20, s.319-358)

¹²³ Ünlü bir tabip, geniş kültür sahibi, iyi bir araştırmacı idi. *Uyune'l-Enba'* adlı eseri, bir tabipler tarihidir. Eski Yunan'dan başlayıp zamanına kadar yaşayan ünlü tabiplerin hayatlarından, ilmi şahsiyetlerinden ve eserlerinden bahsetmektedir. Modern zamanlara kadar meydana getirilmiş en iyi tıp tarihidir (Ayrıntılı bilgi için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.148-149).

¹²⁴ Hadis, fıkıh ve biyografi alanlarında kendini yetiştirmiş döneminin ünlü âlimlerinden birisidir. *Kütübü'l-Ensab'ta*, âlimlerin nispetlerine göre alfabetik tertiplenmiş bir biyografi ve coğrafya kitabıdır. Eser, alanının en iyi kaynaklarından kabul edilmektedir (Ayrıntılı bilgi için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.114).

Bağdadi(1002-1071)¹²⁵ *Tarih Medinetü's-selam (Bağdad)*; Taberani (873-360)¹²⁶ *Er-Ravz ed-Dani* ile *Mu'cem es-Sağir*, Yakut el-Hamavi (1179-1229)¹²⁷ *İrşade'l-Erib*; İbn-i el-İmad (1623-1679)¹²⁸, *Şezarat el-Zeheb fi Ahbar min Zeheb*; İbn-i Mu'tezz, *Tabakat eş-Şuara*; İbn-i Ali et-Tenuhi (939-994)¹²⁹, *Nişvare'l-Muhazara ve Ahbar el-Mezkure*; Abbas el-Azavi, *Aşair el-Irak*; Kalkaşandi (1355-1418)¹³⁰ *Nihayet el-Ereb fi Ma'rifet Ensabü'l-Arabile Subhe'l-A'şa*, gibi kaynaklar bunlardandır.

Yapmış olduğumuz bu çalışmanın I. Bölümünde Ra'sü'l-Ayn'ın adının anlamı, menşei, farklı dillerdeki anlamı, genel coğrafya içindeki yeri, özel konum ve matematiksel konumu, şehrin kuruluşu ile Ra'sü'l-Ayn'ın, adını almış olduğu pınarların farklı kaynaklardaki tasvirlerine yer verilmiştir. Bu tasvirlerin ardından

¹²⁵ Hadis ilminde hafız derecesine yükselmiş büyük bilginlerdendir. Hadis ve tarih sahasında 55'ten fazla eserinin olduğu söylenmektedir. Tarih Medinetü's-Selam 1. cildi Bağdatın fiziki yapısına ayırmış, diğer ciltlerde ise alfabetik sıraya göre Bağdat'ta yetişen ve Bağdat'ı ziyarte gelenlerin biyografileri anlatılmıştır (Ayrıntılı bilgi için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.90).

¹²⁶ Çok ünlü bir hadis âlimi ve ravidir. *Mu'cem es-Sağir*, adlı eseri yazmış olduğu diğer iki Mu'cemlerin üçüncüsüdür (Eser ve müellifi ayrıca diğer eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Taberani, *Er-Ravz ed-Dani ile Mu'cem es-Sağir*, Tahkik: Muhammed Şükür, Mahmud El-Hac Emrir, 1.Baskı, Beyrut, El-Mektebü'l-İslami, 1985, c.1, s.10-16)

¹²⁷ Tarih, coğrafya ve edebiyat alanında büyük şöhrete sahip ve bir grup savaş esiri ile birlikte Rumeli'den getirilerek Bağdat'ta satılan el-Hamavi, Moğol istilası nedeniyle yerleşmiş olduğu Harzemşahlar ülkesinden önce Musul, ardından da Haleb'e yerleşerek 1229 yılında hayatını burada noktalamış. Eseri olan *Mu'cem*, İslam dünyasında en çok müracaat edilen kaynaklar arasında yer almaktadır. Çalışmamızda, gerek Ra'sü'l-Ayn'ın coğrafi konum ve özellikleri gerekse de İslam dünyasının başka bölgeleri hakkında bilgi edinmek amacıyla müracaat edilmiştir. Eser, "yerleşim yerleri" sözlüğü mahiyetindedir. İrşad el-Erib adlı eseri de biyografi mahiyetinde olup Ra'sü'l-Aynlı bazı meşhurların biyografilerinin tespitinde yararlanılmıştır (Ayrıntılı bilgi için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.135-136)

¹²⁸ Şam'da doğmuş Osmanlı dönemi ünlü âlimlerinden birisidir. Birçok yerde ilim tahsilinde bulundu. Yazmış olduğu Şezarat eseri, hicretten başlayıp kendi dönemine kadar yaşamış âlim, velî, devlet adamı ile meşhûr tüccarların biyografilerini, vefât târih sırasına göre anlatmıştır. Eserini oluştururken, faydalanmış olduğu kaynaklardan özetler vermiştir.(Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn-i el-İmad, *Şezarat el-Zeheb fi Ahbar min Zeheb*, Tahkik: Abdulkadir el-Arnaut, Mahmud el-Arnaut, 1. Baskı, Şam-Beyrut, Dar İbn-i Kesir, 1991, c.1, s.109-112; Ayrıca bkz. www.journals.istanbul.edu.tr/iusarkiyat/article/download/1023010993/1023010231)

¹²⁹ Zeki, okumaya düşkün, hâfızası güçlü ve güvenilir bir kişi olan Tenûhî, başta hadis olmak üzere Arap dili ve edebiyatı, fıkıh, kelâm, mantık, hendese, aruz alanlarında geniş bilgiye sahipti ve İmâmiyye mezhebine mensup bir âlimdi. *Nişvârü'l-Muhazara ve Ahbârü'l-Müzakere* adlı eser genellikle üst sınıf devlet adamlarının mücadelelerine dair hikâyeleri içeren ve on bir kitap halinde planlanan eseri Tenûhî kadılıktan azledilip (359/970) Bağdat'a döndüğünde yazmaya başlamış, ancak 380 (990) yılında dört bölümünü tamamlayabilmiştir. (Geniş bilgi için bkz. İbn-i Ali et-Tenuhi, *Nişvare'l-Muhazara ve Ahbar el-Mezkure*, Tahkik: Abbud eş-Şalci, (y.y.), Merkez Tahkikat Kompiyutiri Ulum İslami, 1972. c.1, s.5-12; Ayrıca bkz. Soner Gündüzöz, "Ebu Ali Tenuhi" *DİA*, c.40, s.470-471).

¹³⁰ Fıkıh, edebiyat ve tarih alanında eserler vermiş döneminin önemli şahsiyetlerinden biridir. Subhü'l-A'şa adlı eseri İnşa (sekreterlik) sanatı, Divan el-İnşa, diğer idari konularda bilgi veren, inşa sanatından pek çok resmi vesika örneği içeren eser, bir mukaddime, on makale üzere tertip edilmiştir. Nihayetü'l-Ereb eseri ise mukaddime, maksat ve bir hatimeden ibaret olup özellikle mukaddime Arapların nesep ve kabilelerinden bahsetmektedir (Ayrıntılı bilgi için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.205-206).

Arap coğrafyacı ve seyyahların Ra'sü'l-Ayn hakkında söyledikleri aktarılmıştır. Bu bölüm, diğer bölümlere kıyasla daha kısa olmasına karşın büyük çoğunluğu özgün kaynak ve bilgileri içermektedir.

Çalışmamızın II. Bölümü, Ra'sü'l-Ayn'de Tarih öncesi ve sonrası İlkçağlarda kurulmuş olan medeniyetler anlatılmıştır. Bu kapsamda, büyük devletlerin kurulmasından önce gelişkin medeniyetlerin kurulmasına zemin hazırlamış olan coğrafyanın adının genel bir tanımı yapılmıştır. Ardından "Verimli Hilal" olarak tanımlanan alanın bir parçası olarak değerlendirilen bölgede yaşanmış olan kültürler hakkında bilgiler verilmiştir. Kısaca "Hassuna, Samarra, Halaf, Ubeyd ve Ninive V olarak tanımlanan bu kültürler, çalışma alanımız olan Ra'sü'l-Ayn'ın da içinde yer aldığı kültür havzaları şeklinde değerlendirilmiştir. Ra'sü'l-Ayn'ı etkisi altına alan Halaf kültürünün diğer kültürlerle nazaran daha çok baskın olduğu görülmüştür.

M.Ö.3000 yıllarında bölgeye gelip yerleşen Hurrilerin Mitannilerle kurmuş oldukları konfederasyonun başkenti olarak kabul edilen yeri henüz tespit edilememiş olan Waşşukani, Ra'sü'l-Ayn olabileceğinden dolayı, kendisine yakın bir başka yer olan Tel-Fahriya ile birlikte öne çıkarılmıştır.

Yazının icat edilip tarih çağlarına geçilen bu dönemde Hurrilerin ilk başlarda Anadolu kökenli Hititlerle uğraşmaya başladıkları görülecektir. Çalışmada ilkin buna yer verilmiş, daha sonrada Hitit-Asur, Asur-Arami, Arami-Asur ve Asur-Babil mücadelesinde kısa süren Babil devleti ile bölüm bitirilmiştir. Çalışmamızda ayrıca bu medeniyetlerin Ra'sü'l-Ayn'de egemenliklerini gösteren haritlar da eklenmiştir.

Çalışmamızın III. Bölümü Perslerin bölge üzerinde kurdukları hâkimiyetle başlamaktadır. Bir Hint-Ari boyu olan Persler, Kyros zamanında büyük fetihler yapmış, onu takip eden krallar da aynı yolu izleyerek imparatorluğu içlerinde Ra'sü'l-Ayn'ın da olduğu çok geniş sınırlara taşımışlardı. M.Ö. 334 yılında doğu seferine çıkan Büyük İskender, Perslerin ünlü krallarından III. Darius'u yenilgiye uğratarak Pers imparatorluğunun sonunu getirmişti.¹³¹

¹³¹ Savaşın ayrıntıları hakkında bkz. Bülent İplikçioğlu, *Hellen ve Roma Tarihinin Anahatları*, Yayımlayan: Nezih Başgelen, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007.

Büyük İskender dönemi de kısa sürmüş, onun genç yaştaki ölümü, içinde Ra'sü'l-Ayn'ın da yer aldığı büyük imparatorluğun parçalanmasına neden olmuştu. Ra'sü'l-Ayn, sözkonusu parçalanmada Selevkosların egemen olduğu bölgede kalmıştı. Zamanla zayıflayan Selevkoslar, önce Romalıların saldırılarıyla sarsılmış ardından Perslerin yerine kurulmuş olan yeni hanedan Partların saldırılarıyla artık kendini toparlayamayacak bir duruma gelmişti. Selevkoslardan epey toprak kazanan Partlar kendi devletlerinin temelini atarken, son darbeyi de Romalılardan yiyen Selevkoslar, tarihe karışmıştı.

Selevkosların son bakiyesini Fırat'ın batısına atan Partların Kralı II. Ferhat, Yukarı Mezopotamya bölgesini de kendi yönetimine alan kişi olmuştu. Ancak gerek Partların baskısı gerekse de yerel güçlerin de etkisiyle özellikle içinde Ra'sü'l-Ayn'ın da bulunduğu bir alanda yerel bazı hanedan devletlerinin kurulduğu görülmektedir. Bunlardan kuşkusuz en önemlisi, merkezi Edessa(Urfa) olan ve Ra'sü'l-Ayn'ın da, sınırları dâhilinde olduğu Osrhoene krallığı idi. Roma imparatoru Septemius Severius'un 198 yılında Mezopotamya seferini gerçekleştirmesinin ardından burada bulunan çoğu yerel hanedanlıklara son vermişti. Ra'sü'l-Ayn bundan sonra bir Roma kolonisine dönüştürülmüş ve zaman zaman askeri üs olarak da kullanılmış olduğuna şahit olunmuştur. Bundan sonra Roma ile Sasaniler arasında adeta bir savaş arenasına dönen Ra'sü'l-Ayn'ın, bu savaşlardan siyasi, sosyal, iktisadi ve dini açıdan etkilendiği görülecektir. Burada dikkat çeken hususlardan biri, Pers-Roma mücadelesinde Ra'sü'l-Ayn'ın siyasi anlamda çoğu zaman Romalılarda kalmış olmasıdır. Bununla birlikte İslam fetihlerinden kısa bir süre önce Sasani hükümdarı Hüsrev tarafından 609 yılında ele geçirildiği anlaşılan Ra'sü'l-Ayn, Roma imparatoru Heracleios tarafından 628 yılında geri alınmıştır. 640/41 yılına kadar devam eden Roma hâkimiyeti, Müslümanların bölgeyi fethetmesiyle son bulmuştu. Bu bölümde geçen Roma ve Sasani mücadelesini anlatırken, daha önce yaptığımız uygulamayı burada da tekrar ederek, bölge üzerinde emeli olmayan veya bölgeye yönelik aktif bir siyaset izlemeyen Roma ve Sasani krallarından, konumuzun dağılmasını engellemek amacıyla bahsedilmemiş veya kısa olarak bahsedilmiştir. Metin içinde geçen terimler, alıntı yapılan kaynaklarda geçtiği haliyle kullanılmıştır. Terimlerin günümüzdeki karşılığı, dipnotlarda veya parantez içerisinde ifade edilmiş,

anlamına ulaşılamayan kelimeler ise yorumsuz bırakılmıştır. Bunlar aynı zamanda yer adları için de geçerli olmuştur.

Çalışmamızın IV. Bölümü, Müslüman Arapların bölgeye gelmesi ve batıların Mezopotamya dediği kendilerininse “el-Cezire” dedikleri toprakları fethiyle başlamaktadır. El-Cezire'nin fethi aktarılırken bir parçası olan Ra'sü'l-Ayn'ın fethi de doğal olarak bu kapsamda ele alınmış ve bu konuda ihtilafli görüşlerin olduğuna yer verilmiştir. Fetihden sonra İslam halifelerinin bölgeye yönelik iskân faaliyetleri ve bu arada İslam'da ilk ayrılık hareketlerinin başlaması ile birlikte ortaya çıkan haricilik meselesinde Ra'sü'l-Ayn'ın rolü, çıkan iç isyanlarla kendini gösterecektir. Özellikle Emevi ve Abbasi halifeleri döneminde Ra'sü'l-Ayn, çoğunlukla çıkan muhalif isyanlarla adını duyurduğu görülecektir. Bununla birlikte bilhassa Abbasi halifelerinin Rakka ve Ra'sü'l-Ayn'deki sayfiye tercihleri de dikkatlerden kaçmamaktadır. Abbasilerin egemen olduğu dönemlerde Ra'sü'l-Ayn'ı kendi egemenliklerine belirli sürelerde almış olan Tulunoğulları ve Hamdani idarelerinin rolü oldukça dikkat çekici olmuştur. Örneğin 994 yılında Ra'sü'l-Ayn'ın Rumlar tarafından istilaya uğramasında muhatap olarak kabul ettikleri idarenin Abbasiler değil de Hamdaniler olması, Hamdanilerin rolünü açıkça ortaya koymaktaydı.

Hamdanilerin ortadan kaldırılmasının ardından yerlerini Ukayliler almıştı. Ukaylilerden sonra da Ra'sü'l-Ayn'ın büyük Selçuklu hâkimiyetine geçtiği görülecektir. Büyük Selçuklu Meliki Tutuş, kardeşi Melikşah'ın ölümünü haber alınca, Şam'dan ayrılarak el-Cezire'ye geçmiş, amacıysa kardeşinin sahip olduğu toprakları ele geçirerek kendini Büyük Selçuklu hükümdarı ilan etmektir. Tutuş, Berkiyaruk'a karşı verdiği mücadeleyi kaybedip ölünce, sahip olduğu bütün toprakları Yiğeni Berkiyaruk'un olmuştu. Berkiyaruk'un, sahip olduğu yerlerden biri olan Mardin'i, şarkıcısına bağışlamasının ardından gelişen hadiseler, Ra'sü'l-Ayn'ın Artuklulara geçmesini sağlamıştı. Ra'sü'l-Ayn'ın Artuklulara geçmesinin ardından Haçlı seferleri ile muhatap olduğu görülecektir. Tarihlerin naklettiğine göre Ra'sü'l-Ayn iki defa Haçlıların baskınına uğramış ve her seferinde büyük yıkımlar yaşamıştır.

Ra'sü'l-Ayn bu seferlerin ardından Zengiler ile Artuklular arasında gidip geldiği görülür. Önce Büyük Selçuklu Sultanı Mahmut tarafından Musul Atabek'i İmaduddin Zengi'ye verilmiş, ardından Atabek ile Mardin Meliki Timurtaş'ın dostluk kurması sonucu tekrar Timurtaş'a, ancak aralarındaki dostluğun bozulmasından sonra da İmaduddin tekrar geri almıştı. Yaklaşık yedi yıl aradan sonra İmaduddin'in ölmesi üzerine de Timurtaş Ra'sü'l-Ayn'ı yeniden geri aldığı görülecektir (1174). Ra'sü'l-Ayn 1183 yılına kadar Artuklularda kalmıştı. Bu tarihten sonra ise Sultan Selahaddin, başka çevre şehirlerle birlikte Ra'sü'l-Ayn'ı da Eyyübi topraklarına dâhil etmişti.

Ra'sü'l-Ayn'ın Eyyübilere geçişi konusuna giriş yapılırken, kısa bir özet yapılmış ve Eyyübiler hakkında burada bilgi verilmiştir. Hemen ardından konunun dağılmasını engellemek amacıyla Selahaddin'in bütün faaliyetlerinden ziyade direkt Ra'sü'l-Ayn'ı ilgilendiren faaliyetlerinden söz edilmeye başlanmıştır. Önce Baalbek'te geçen tatsız bir hadise ve ardından Ra'sü'l-Ayn'ın Selahaddin tarafından alınması işlenmiştir.

Selahaddin'den sonra Ra'sü'l-Ayn, Eyyübi hanedanı arasında gidip geldikten sonra 1202 yılında Melikü'l-Eşref tarafından Mardin Artuklularına tekrar ikta olarak verildiği anlaşılmaktadır. Ancak bir süre sonra vazgeçip tekrar geri almış ve İbn-i Maştub adında bir komutana verilmiş, bunun da isyan etmesi üzerine de tekrar Mardin Artuklularına iade edilmiştir. Bir süre sonra da Melikü'l-Eşref, Ra'sü'l-Ayn topraklarını Haleb'e karşılık olarak yiğeni Melik Nasır'a verdiğini ilan edecektir. Ancak Melik Nasır bu taksimatı kabul etmeyince, kendisine başka yerler verilerek Ra'sü'l-Ayn, Melikü'l-Kamil'e verilecektir.

Melikü'l-Kamil, Ra'sü'l-Ayn'ı oğlu Melik Salih Necmeddin Eyyüb'e bırakmıştı. Bir süre sonra ise Ra'sü'l-Ayn, Harezmliler tarafından yağmalanacaktır. Bu yağmalama hadisesinden sonra Harezmlilere karşı mücadele eden Haleb sultanı Melik Nasır Selahaddin Yusuf II, Ra'sü'l-Ayn'in de aralarında olduğu bazı şehirleri kurtarmış ancak daha sonra tekrar Harezmlilerin Ra'sü'l-Ayn'ı yağmalamış olduğu ve halkını kılıçtan geçirdiği anlaşılmaktadır.

1250 yılında Memlükler Mısır yönetimini ele geçirdiklerinde karşılarında, yine II. Selahaddin Yusuf'u bulmuşlardı. Tabii bu arada Moğol istilasını da yavaş

yavaş kendilerine doğru yaklaşıyordu. II. Selahaddin, Memlûklerle savaşmış ancak her iki taraf da istedikleri amaçlara ulaşamamışlardı. Nihayetinde Moğol baskısının getirdiği zorunlulukla 1258 yılında aralarında bir antlaşma imzalanmış ve bu antlaşma uyarınca Ra'sû'l-Ayn yine II. Selahaddin'de kalmıştı. Ancak Moğol istilasından kurtulamayan bölgenin şehirlerine Ra'sû'l-Ayn de eklenmiş ve bir süre sonra da Mardin Artuklu hükümdarına, itaat etmesine karşılık olarak verilecektir. Böylelikle bu dönemde yeniden Ra'sû'l-Ayn'de Artuklu hâkimiyeti başlamış olacaktır.

Moğolların artan baskısı, Moğol-Memlûk mücadelesini kaçınılmaz kılmıştı. Memlûkler, 1260 yılında yaşanan Ayn-ı Calut savaşında Moğollara ilk mağlubiyeti tattırması olmalarına rağmen, Moğollar, hem bu savaşın öcünü almak hem de bölge üzerindeki baskılarını sürdürmek adına seferlerini devam ettirmişlerdi. Nitekim 1264 yılında Hülagü'nün öldüğü yıllarda aralarında Artukluların idaresindeki Ra'sû'l-Ayn de dâhil olmak üzere birçok yerle birlikte Diyarbakır de Moğolların toprakları arasında sayılmaktaydı. Son dönemlerde Ra'sû'l-Ayn'ı direkt kendi idarelerine aldığı anlaşılan Moğolların, bölge üzerindeki hâkimiyetleri yaklaşık 14. Yüzyılın başlarına kadar devam etmiş, ortalarında da tamamen sona ermişti. Bu dönemlerde Ra'sû'l-Ayn'ı idare eden son Moğol naibi Cankli'nin de şehri terk etmesinin ardından, şehrin tekrar Artukluların idaresine geçtiği anlaşılmaktadır.

Bu arada Moğolların çekilmesiyle birlikte bölgede doğan boşluğu Türkmenlerin doldurmaya başladığı görülmektedir. Farklı Türkmen gruplarının da olduğu coğrafyada, Ra'sû'l-Ayn'ın çevresine yerleşenler, Karakoyunlu Türkmenleri olmuştu. Türkmenlerin bölge hâkimiyeti için mücadele ettiği bu dönemde, Ra'sû'l-Ayn'ın bağlı olduğu Artuklular, muhtemelen bu mücadelenin bir parçası olmamak adına kendilerini Memlûklere dayadığı anlaşılmaktadır.

Artukluların, kendilerini Memlûklere dayamalarının haklı gerekçesi 1395 yılında ortaya çıkmıştı. Anılan tarihte, kendini Cengizhan'ın varisi olarak gören Timur'un 1394 yılında Doğu-Güneydoğu Anadolu'daki beylere hatta Mısır hükümdarına ferman gönderip kendisine tâbi olmasını istemiş, 1395 yılında ise daha gönderdiği fermanın cevabını almadan saldırıya geçmişti. Timur'un ilk saldırdığı yerlerden birinin Ra'sû'l-Ayn olduğu anlaşılmaktadır. Rivayete göre Timur, Ra'sû'l-

Ayn'ı tamamen tahrip etmiş, güneyden gelen Arapların, hayvanlarını içinde otlatacakları bir çöle çevirmişti. Bundan sonra Timur, Mardin Artuklularının kendisine meyilli olmadığını anlaması üzerine, Mardin'e farklı zamanlarda birçok saldırı düzenleyeceği görülecektir. Mardin'e her açıdan büyük zararlar veren Timur, çok arzuladığı Mardin kalesinin alınmasını ise gerçekleştirememişti.

Timur'un çekilmesinin ardından, Doğu-Güneydoğu Anadolu bölgelerinin adeta Türkmen Beylerinin arenasına dönüştüğü görülmektedir. Özellikle Akkoyunlular ile Karakoyunlular arasındaki mücadele oldukça şiddetliydi. Dönemin öne çıkan isimlerinden biri Karakoyunlu beyi Kara Yusuf, diğeri de Akkoyunlu beyi Kara Osman'dı. Kara Osman, Timur'a özellikle Mardin kuşatmalarında yardımcı olmuş ve Artuklular üzerinde emeli olan biriydi. Kara Yusuf ise Arukluların müttefiki gibi duruyordu. Nitekim Kara Osman'ın Mardin'e saldıracağı haberini alan Kara Yusuf, acilen Muş bölgesini terk ederek Mardin'e gelmişti. Bu sırada Mardin Artuklularının son hanedan temsilcisi Melik Salih de artık tek başına ülkesini savunamayacağını anlayarak Kara Yusuf'la bir antlaşma yapmıştı. Kara Yusuf'un kızıyla evlenen Melik Salih, antlaşma gereği Mardin'i terk ederek kendisine ikta olarak verilen Musul'a gitmek üzere harekete geçmişti. Ancak Musul'a varır varmaz kızı ile birlikte Melik Salih'i de zehirleyen Kara Yusuf, hem Mardin'e sahip olmuş hem de Artukluların varlığına kesin bir şekilde son vermiş oluyordu.

Bundan sonra Akkoyunlu ve Karakoyunlu şehzadeler arasında uzun süre hâkimiyet mücadelesi yaşanacaktır. Bu mücadelelerde Akkoyunlular bir üstünlük sağlamış görünse de sonradan kendi aralarındaki mücadelelerle dikkati çekmektedir. Bütün bu mücadelenin sürdüğü dönemde Ra'sü'l-Ayn'ın artık pek ehemmiyeti olmayan bir yer konumunda olduğu, zaman zaman Türkmen beylerinin kullandığı veya yağmaladığı fakat nihayetinde Memlüklere bağlı bir yer olduğu tahmin edilmektedir. 1517 yılında Osmanlıların Memlüklere karşı kazanmış olduğu Ridaniye savaşı ile Memlüklere ait Suriye, el-Cezire, Kilikya ve Filistin bölgelerini ele geçirmiş, böylelikle Ra'sü'l-Ayn de Osmanlı topraklarına katılmış oluyordu.

Çalışmamızın V. Bölümünde, araştırma konumuz olan Ra'sü'l-Ayn şehrinde, Kültür uygarlık, dini yaşayış, sosyal ve İktisadi hayat ile Mimari konuları ele alınmıştır. Kültür uygarlık başlığı altında Ra'sü'l-Ayn'de önemli kültürel bir değer

taşıyan “Ra’sü’l-Ayn Okulu” ve benzer faaliyetler icra ettiği anlaşılan yakın çevrede yer alan kiliselerin hangileri olduğu, eğitim felsefelerinin temelini neye dayandığı aktarılmıştır. Bu kapsamda özellikle Ra’sü’l-Ayn Okulu mezunu olduğu anlaşılan tabip Ra’sü’l-Aynlı Sergius’un biyografisine yer verilmiştir.

İslam’dan sonraki eğitim kurumlarına da değinildikten sonra Ra’sü’l-Aynlı olan ilim ve fikir adamlarının yanı sıra Ra’sü’l-Ayn’de bulunmuş veya Ra’sü’l-Ayn’le bir şekilde bağlantısı olmuş kişilerin biyografilerine yer verilmiştir. Burada da en dikkat çeken isimlerden birinin Takiyeddin er-Ras’ani olduğu görülmektedir.

Şehrin sosyal ve iktisadi hayatının anlatıldığı kısımda, öncelikle şehirde yaşamış olan topluluklara değinilmiş ve ilkçağlardan başlayarak İslam sonrası yerleşmiş olan topluluklarla kabilelere ışık tutulmaya çalışılmıştır. Söz konusu toplulukların sosyal yaşantılarına derinlemesine inilmeden değinilmiş ve bu toplulukların üretimlerine dikkat çekilmiştir. Ardından, öncelikle Ra’sü’l-Ayn şehir merkezi olmak üzere şehrin yakın çevresinde başta Hıristiyan-Süryaniler ve başını Nizar Arap kabilesi kollarının çektiği önemli etnik unsurların mahiyeti hakkında bilgiler verilmiştir. Bu bilgilerin verilmesinin ardından da Ra’sü’l-Ayn şehrinin temel geçim kaynakları ele alınmış ve halkın geçinimini sağladığı temel unsurlar anlatılmıştır. Tarım ve ticaret bu unsurların başını çektiği görülebilmekle birlikte özellikle coğrafi konumun sağladığı imkânlarla ticaretin gelişimi ve bu ticaretin akışını sağlayan ticaret yollarının anlatımı, yine konu içerisinde önemli yer işgal etmektedir.

Şehrin dini hayatının anlatıldığı bir diğer kısımda, Hıristiyanlık öncesi dini inanışlara yüzeysel değinilmiş bununla birlikte kitlesel bir din olduğu anlaşılan Hıristiyanlık ve İslam inanışlarına daha fazla yer verilmiştir. Bu kapsamda Hıristiyanların Ra’sü’l-Ayn’le ilgili önemli bazı din adamları hakkında da bazı detaylar aktarılmıştır. Çalışmamızın son konusu olarak, hakkında detaylı bilgilere sahip olmadığımız ancak genel bilgilerle bilgi vermeye yetindiğimiz şehrin mimarisi hakkında bilgiler olmuştur.

Yukarıda kısa özeti verilmiş olan bu çalışmanın IV ve V. Bölümlerinin bir kısmında orijinal kaynaklarda verilen tarihler çoğunlukla hicri takvim türünde olmuştur. Konunun daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla bu tarihler muhafaza

edilerek yanlarına günümüz takvimi olan Miladi takvim de eklenmiştir. Çalışmamın genelinde geçen terim, yer adları vb. kelimelerin anlamları bazen dipnotlarda bazen de parantez içinde yazılmıştır. Anlamlarına ulaşamayan kelimeler hakkında ise herhangi bir yorum yapılmamıştır.

Faydalı ve tatmin edici bir çalışma olduğuna inandığımız bu tezle insanlığa az dahi olsa fayda sağlayabildiysek ne mutlu bizlere...

1.BÖLÜM

1.AD ve KURULUŞ

1.1. Ra'sü'l-Ayn Adının Menşei ve Kuruluşu

Ra'sü'l-Ayn, "Ra's" ve "Ayn" şeklinde iki kelimedenden oluşan bir isim olup Arapça kökenlidir. Sözlüklerde "Ra's" kelimesi genelde; baş, kafa, şef, başkan, lider, üst kısım/bölüm, uc, zirve, en üst kısım, tepe, sınır, had, burun, çıkıntı anlamlarında kullanılırken,¹ "Ayn" kelimesinin de göz, nazar, kem göz, pınar, kaynak, menba, gözcü, keşfe çıkan, casus, delik ağ, bir şeyin en güzel yanı, ekâbir, ileri gelen kişiler, öz, her şeyin kendisi, peşin para gibi anlamlarda kullanıldığı görülmektedir.²

Böylesi farklı anlamlar yüklenmiş olan kelimelerin anlamını tanımlamak, yine gelmiş oldukları dil kökenine müracaat edilmek suretiyle çözümlenebileceği varsayımından hareketle, her iki kelimenin konumuzla alakalı anlamlarını ortaya koyabilmek amacıyla kelimelerin kullanılmış olduğu konu ve tamlanan-tamlayan ilişkisine müracaat edilmesi gerekmektedir. Burada geçen "Ra's" kelimesinin her halükarda bir şeyin başını ifade etmekle birlikte "ayn" le de kastedilenin su pınarı olduğu³ ifade edildiğinden böyle bir ilişkiye bakıldığında "Ra'sü'l-Ayn" kelimesini oluşturan her iki kelimeyi bir araya getirmek suretiyle oluşan anlam, mekân isminden dolayı; "pınar başı" "kaynak yeri" "memba başı" veya "suyun başı"⁴ olarak tercüme etmek mümkün görünmektedir. Böyle bir anlamlandırma, aynı ismin farklı dillerdeki karşılığını da doğruladığı anlaşılmaktadır. Örneğin; bölgenin en eski yerleşimcilerinden Asurîler devrinden kalmış "Riş-'Ayna" ismi, Süryanilerde, "Reş-Ayna"⁵(veya Riş-Ayno), olarak geçmektedir. Gerek bu kullanım gerekse de

¹ Mutçalı, s.301.

² Mutçalı, s.615-616.

³ El-Bekri, s.623.

⁴ İbnü'l-Adim, *Buğye*, c.5, s.50.

⁵ Mar Yeşua, *Vakayiname (494-507 Yıllarına ait Urfa, Amid ve Güneydoğu Anadolu Vak'aları Bizans Sasani Savaşları)*, The Chronicle of The Stylite, İng.Çev. W.Write, Türkçe Çev. Mualla Yanmaz,

Kürtçedeki “Ser-i Kani” şeklindeki kullanımı da vermiş olduğumuz anlamı desteklemektedir.⁶

Bununla birlikte El-Bekri'nin Muhammed İbn-i Sehl el-Ehvel'den naklettiğini söylediği “Ra'sü'l-Ayn,” Ayne'z-Zahiriye”dir⁷ sözü de kelimeyle kastedilenin, verdiğimiz mana ile aynı olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak her ne kadar yaygın olarak “Ra'sü'l-Ayn” şeklinde birçok Arap kaynağında geçiyorsa da bazı dil bilimcilerinin bu tarz yazılış ve okunuşuna haklı olarak karşı çıktıkları görülmektedir. Bunlardan biri olan İbn-i Manzur, “Ra'sü'l-Ayn(رأس العين) şeklindeki yazılış tarzı genelde avamın kullanmış olduğu tarzdır” dedikten sonra “Ra's-Ayn” (رأس عين), belirli bir pınarı ifade ediyorsa doğru, ancak burada kastedilen pınarın belli olmaması böyle bir kullanımı olumsuzlaştırmaktadır ki buna rağmen Cezire’de bulunan bu kent ancak ve ancak Ra'sü'l-Ayn olarak bilinmektedir⁸ demiştir. Burada özellikle ism-i tarif olarak bilinen(ال) takısı almış haliyle ifade edildiğinde belirli bir pınarı işaret ettiğine dikkat çekilmektedir. Oysa hemen hemen bütün coğrafyacıların ittifak ettiği nokta, burada birden fazla pınarın olduğudur. Hatta kimilerine göre bu sayı 300’ü⁹ hatta 360’ı¹⁰ bulmaktadır ki bu pınarların birleşiminden Habur Nehrinin oluştuğu ve daha sonra da Fırat Nehri’nin önemli besleyici kollarından biri olduğu ifade edilmektedir.¹¹ Aslında El-Bekri'nin Muhammed bin Sehl el-Ahvel'den naklen

İstanbul, Şehir Matbaası, 1958, s.22; Heinrich Kiepert, *A Manuel of Ancient Geography*, London, Macmillan and Co. 1881, s.95; Ernest Honigman, Besim Darkot, “Ra'sü'l-Ayn”*İA*, 5.Baskı, İstanbul, MEB, 1964, c.9, s.696.

⁶Weissbachda bu kullanımlara dikkat çekerek ismin tek bir kaynağa dayandığını ifade etmektedir. Bkz.Weissbach,“Resaina”*Paulys Realencyclopädie Der Classischen Altertumswissenschaft*, Neue Bearbeitung Begonnen von Georg Wissowa, Zweite Reihe, Halbband, J.B.Metzlersche Verlagsbuchhandlung Stuttgart,1914, s.618-619.

⁷ El-Bekri, s.623.

⁸İmam el-Ülema İbn-i Manzur, *Lisanü'l-Arab*, Tahkik: Muhammed Abdulvahab, Muhammed es-Sadık el-Abidi, 3. Baskı, Lübnan-Beyrut, Dar Ehia Al-Tourath Al-Arabî, 1999, c.5,s.81;Seyyid Muhammed Murtaza el-Hasini ez-Zubeydi, *Tece'l-Arus*, Tahkik: Mahmut Muhammed et-Tenahi, Kuveyt, Matbaat Hükümtü'l-Kuveyt, 2004, c.16, s.102-103; El-Bekri, s.623. Ebu Yusuf Yakub İbn-i İshak es-Sukeyt, *İslahe'l-Mantık*, Şerh ve Tahkik: Ahmed Muhammed Şakir, Abdusselem, Muhammed Harun, Kahire, Dare'l-Maarif, 1949, c.2, s.296; İbn-i Hurdezbih de bir yerde “Ra's-Ayn” şeklinde kullanmıştır, bkz. İbn-i Hurdezbih, s.228;Muhammed İbn-i Ebi Bekr İbn-i Abdulkadir er-Razi, *Muhtar es-Sahhah*, Lübnan-Beyrut, Mektebet Lübnan, 1986, s.96; El-Bekri de bazılarının elif ve lam harflerini kaldırmak suretiyle bu ismi söylediklerine dikkat çekmektedir. Bkz. el-Bekri, s.623.

⁹El-Bekri,s.623; Ahmed İbn-i Yusuf el-Karamani, *Ahbare'd-Düvel ve Asare'l-Evvel fi't-Tarih*, Tahkik: Ahmed Hatit, Fehmi Saad, Beyrut, Alemü'l-Kütüb, 1992, c.3,s.373; İbn-i Havkal, s.200; Müstevfî, s.218.

¹⁰ Makdisi, *Ehsanü't-Tekasim*, s.140; G.Le Strange, New York, s.95.

¹¹El-Karamani, s.373;Mes'udi, *Et-Tenbih*, s.56; Ebu'l-Hüseyn Muhammed İbn-i Ahmed İbn-i Cubeyr el-Kinani el-Endelüsi (1144-1217), *Rihlet-i İbn-i Cubeyr*, Beyrut, Darsader, (t.y.), s.219; Kazvini, *Asaru'l-Bilad*,s.373; El-Makdisi, *Ehsanü't-Tekasim*, s.137; Bazı coğrafyacılar, Habur'un Dicle nehrini beslediğini yazsa da konumuzla alakalı coğrafyadaki Habur Nehrinin Fırat Nehriyle

işaret ettiği gibi “Ra’sü’l-Ayn” “Ayne’z-Zahiriye”dir(“Ra’sü’l-Ayn, ismini bu pınardan almaktadır”)¹² ifadesi yazılış ve okunuş olarak “Ra’sü’l-Ayn” kelimesini doğrulamaktadır. Ancak yukarıda da ifade edildiği gibi çok sayıda pınarın varlığı, ikinci tezi doğrulamaktadır. Bununla birlikte İbn-i Manzur’un nakline göre, İbn-i Hamza’nın “Bu belde için “Ra’sü’l-Ayn” telaffuzu dışında başka bir telaffuza rastlamadım” dediğini aktarmaktadır.¹³

Ra’sü’l-Ayn’ın bilinen bu isimlerinin yanı sıra tarihi süreç içerisinde farklı adlarla da anıldığı görülmektedir. Ayne’l-Verde¹⁴, bazı ortaçağ Arap tarih ve coğrafyacılarının tercih ettiği isim olmuştur. Bunun yanında batılı tarihçi ve coğrafyacıların genelde kullanmayı tercih ettikleri isim “Resaina,¹⁵” “Resain¹⁶” veya “Rhesaina¹⁷” şeklindedir. Bunların yanında Malalas Kroniklerinin yayıncıları veya İngilizce çevirmenleri, kroniklerde Resaina’nın “Rophaina” şeklinde de yazılmış olduğunu¹⁸ belirtirken, Yahudi Seyyah et-Tatili ise Ra’sü’l-Ayn’ın isminin Tevrat’ta “Habur”¹⁹ (حابور) şeklinde geçtiğini ifade ederek bütün bilinenlerin dışına çıkmış olduğunu göstermektedir.

Bütün bunların dışında Oppenheim, Abbasiler döneminde Ra’sü’l-Ayn’ın Bağdat ile Rakka arasında önemli bir kervan istasyonu olduğunu ve halifelerinin genelde yaz mevsimini Rakka’da ancak bazen de Ra’sü’l-Ayn’de geçirdiklerini,

birleştiği kesindir. Aksi iddialar, daha çok Habur Nehrinin Doğu Habur’la karıştırılmasından kaynaklanmaktadır.

¹² El-Bekri,s.623; Le Strange, bu pınarın çok derin olduğunu ve buradan çıkan çayın Habur nehriyle birleştiğini ifade etmektedir. Bkz. Le Strange, New York, s.95.

¹³ İbn-i Manzur, *Lisanü’l-Arab*, c.5,s.81.

¹⁴Ebi el-Hasan Ali İbn-i Ebibekr el-Haravi, *El-İşârât ile Marifete’z-Ziyarat*, Tahkik: Ali Ömer, 1.Baskı, Kahire, Mektebetü’s-Sekafetü’d-Diniyye, 2002, s.69; Mes’udi, *Et-Tenbih*,s.54; İbnü’l-Esir, *Elkamil fi’t-Tarih*, Çev. M.Beşir Eryarsoy, İstanbul, Bahar Yayınları, (t.y.), c.2,s.489; Yakut el-Hamavi *Mu’cem*, c.4, s.180; En-Nuveyri, *Nihayetü’l-Ereb fi Finune’l-Edeb*,http://www.alwaraq.net/Core/AlwaraqSrv/bookpage?book=101&session=ABBBVFAGFGFHA_AWER&fkey=2&page=3841&option=1 (24.8.2015) s.2226; Ebu’l-Fida, *Takvimü’l-Büldan*, s.278; Mükrimin Halil Yımanç, “Aynülverde” *İ.A.5*. Baskı, İstanbul, MEB, 1979, c.2, s.74; v.d.

¹⁵ Marcellus, s.328; D’anville, s.429.

¹⁶ Bünyamin İbn-i Yunah et-Tatili en-Nubâri el-Endelüsi, *Rihlet Bünyamin et-Tatili (1165-1173)*, İbranice’den Arapçaya terüme: Azra Haddad, Abudabi, Merkez Tahkikat Kompiyuteri Ulum el-İslam, 2002, s.284;Honigman, Darkot, “Ra’sü’l-Ayn”, s.696.

¹⁷ Dodgeon andLieu,s.32,93 v.d.

¹⁸ Malalas,*The Chronicle of Malalas*, İng.Çev. Elizabeth Jeffreys, Michael Jeffreys ve Roger Scot v.d. Melbourne, 1986, s.187, 39 nolu bilgilendirme notu.

¹⁹ Bünyamin et-Tatili, Tevrat’ta Ra’sü’l-Ayn’ın isminin bu şekilde geçtiğini belirtmektedir. Bkz. Bünyamin et-Tatili, s.284; Tevrat, Krallar-2: 17/6, (<http://www.yolgosterici.com/tevrat/tevrat12.htm> 23.03.2016)

bunu ıspat edecek paralar bulunduğunu ve bu bereketli dönemin anısına buraya “Abbasiyye” de denildiğini aktarmaktadır.²⁰

1.2. Şehrin Kuruluşu

Ra’sü’l-Ayn şehrinin kuruluşu hakkında verilen bilgilerin, bazen isim benzerliği bazen de isim yakınlığı nedeniyle bazı tereddütler oluşturduğu görülmektedir. Yaşanan tereddütlerin kaynağında ise iki isim vardır ki bunlardan biri “Resin” diğeri ise “Theodosiopolis”tir. Aslında her iki isim de Ra’sü’l-Ayn’ı nitelendirmektedir ancak bu nitelendirmenin farklı bir boyutta olduğu aşağıda görülecektir.

Konuyla ilgili önemli örneklerden birini aktaran İskoç yazar/seyyah Fraser, Doğu Anadolu Bölgesinde tanımladığı bir yer için(muhtemelen Erzurum bölgesi) “Ra’sü’l-Ayn bu bölgenin ortak ismidir” dedikten sonra tereddütlü bir şekilde “acaba burada kastedilen Ra’sü’l-Ayn ile Mezopotamya’daki Asur veya Nemrut döneminden kalan “Resin”, aynı yer olabilir mi?”²¹ Diye sormaktadır. Eldeki verilere göre böyle bir bilginin doğruluğu bulunmamakla birlikte, yazarın aşağıda açıklanacağı gibi belki de Theodosiopolis ve Resin isimlerinin Ra’sü’l-Ayn’e atfedilen isimlerle aynı olması nedeniyle böyle bir şüpheye düşmüş olabileceği düşünülmektedir.

Konu ile ilgili bir başka önemli örnek de Layard’ın dile getirdiği Resin hakkındaki bilgilerdir. Layard, muhtemelen Tevrat’ta geçen “Kûş’un Nemrut adında bir oğlu oldu. Yiğitliğiyle yeryüzüne ün saldı. İlkın Şınar topraklarında, Babil, Ereğ, Akat, Kalne kentlerinde krallık yaptı. Sonra Asura giderek Ninova, Rehovot-İr, Kalah kentlerini ve Ninova’yla önemli bir kent olan Kalah arasında Resin’i kurdu”²² şeklindeki bilgilere dayanarak burada geçen Resin’i parentez içerisinde Ra’sü’l-Ayn olarak tanımlamış olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, bahsettiği şehirlerin coğrafi konumlarını aktararak; Ninova’nın günümüzde Musul şehir merkezi içerisinde yer aldığını belirttikten sonra Kalah Şergat olarak bilinen yerin de Zap ile

²⁰ Oppenheim, s.75.

²¹J.Baille Fraser, *Mesopotamia and Assyria, From The Earliest Ages To The Present Time With Illustrations of Their Natural History*, Newyork,Harper and Brothers, Cliff-st.,1842, s.149.

²²Kitab-ı Mukaddes (Tevrat), Tekvin X, 8,10,11, (<http://www.bibleonline.ru/bible/tur/01/10/> (16.01.2015)).

Dicle nehirlerinin birleştiği yerin 50 mil aşağısında yer aldığını bildirmektedir.²³ Buna göre burada bahsedilen “Resin” şehri Ra’sü’l-Ayn olabilir mi? Gerçi yukarıda belirtildiği gibi Layard, Kitab-ı Mukaddes’ten aynı alıntıyı yaparken parantez içerisinde “Ra’sü’l-Ayn”²⁴ diye yazmış ancak buna ihtiyatla yaklaşılması gerektiği açıktır. Çünkü coğrafi olarak incelendiğinde kuzey-güney istikametlerinde kurulmuş olan iki şehrin arasına, bu iki şehrin kuzeybatısına düşen Ra’sü’l-Ayn’ı yerleştirmek mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla burada bahsedilen şehrin, araştırma konumuz olan Ra’sü’l-Ayn’ın olamayacağı açıktır.²⁵ Nitekim konuya açıklık getiren W. Francis Ainsworth, burada kastedilen Ra’sü’l-Ayn’ın, “Sincar yakınlarındaki Romalılara ait olan Resaina’nın” olmadığını açık bir şekilde yazmış olduğu görülmektedir.²⁶

Ra’sü’l-Ayn şehrinin kuruluşu ile ilgili önemli bir bilgiyi de Abu’l-Farac vermektedir. Abu’l-Farac, “Hz. İbrahim’in henüz 15 yaşında olduğu bir dönemde Asur krallarından Ninos veya Ninus, Ninova şehrini kurduktan sonra başka şehirlerle birlikte Rasan ve Riş-Ayne (Ra’sü’l-Ayn) şehirlerini inşa etmiştir” demektedir.²⁷ Abu’l-Farac bu bilgiyi naklederken kaynak göstermemekle birlikte, bilginin kaynağının Kitab-ı Mukaddes olduğu tahmin edilmektedir. Buna rağmen Kitab-ı Mukaddes’ten farklı olarak açıkça her iki yerin ismini zikrederek Ninus’un Ra’sü’l-Ayn’ı kurduğunu ifade etmiş olması önemli bir bilgidir. Bunun aksini veya tam olarak doğruluğunu ortaya koyabilecek belgelerimiz bulunmamakla birlikte, Roma’nın ilk dönemlerinde bile bu şehrin ismi “Resaina” şeklinde kabul görmüşse

²³ Layard, c.1,s.21.

²⁴ Layard, c.1, s.21, 2 nolu bilgilendirme notu.

²⁵“Resin” konusunda Weissbach’ın da tartışmaya girdiği anlaşılmakta ve ona göre, (koordinatlarını da verdiği) iki farklı Resin şehrinin varlığı söz konusu idi. Bkz. Weissbach, “Resaina”, s.619; ayrıca, karmaşık gibi görünen bu duruma ışık tutmak isteyen Kraeling de şunları söylemektedir:“Eğer Resen büyük bir kenti işaret ediyorsa, "Nineveh ve Calah arasındaki" yer de "büyük bir kent" olarak ifade edilebilir. Tarihi Resaina kervansarayı (Ra’sü’l-Ayn), muhtemelen, orjinal Resen'dir. Ama bu görüşleri ispat etmek imkânsız olduğundan, bu önermeler bir hipotez olarak kabul edilmelidir. Vurgulanmak istenen nokta da önemli olmaları muhtemel olan kentlerden bahsetmektir”. Bkz. E.G.H. Kraeling, “The Origin and Real Name of Nimrod”*The American Journal of Semitic Languages and Literatures*,The University of Chicago Press, April, 1922, Volume, 38, No:3 s.219-220.

²⁶Bkz. W. Francis Ainsworth, “The Assyrian Origin of the Izedis or Yezidis-the So-Called”*Devil Worshippers Transactions of the Ethnological Society of London*, Vol. 1 (1861), pp. 11-44, Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, s.38 (<http://www.jstor.org/stable/3014180-09/10/2013>).

²⁷Gregory Abu’l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû’l-Farac Tarihi*, Süryaniceden İngilizceye Çeviren: Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye Çeviren: Ömer Rıza Doğrul, Ankara, TTK, 1999, c.1, s.78; Hz. İbrahim ve Ninus’un Nemrud olması ihtimaliyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Layard,c.1 ve c.2.

(örneğin, Ammian Marcellus bu şekilde kullanıyor)²⁸ bu da şehrin, Roma döneminden önce Sami kökenli bir kavim tarafından kurulmuş olabileceğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla da Abu'l-Farac'ın naklettikleri bilgilerin de ihtiyatlı olarak kabul edilebileceğini göstermektedir.

Urfa Kroniğine göre de Ra'sü'l-Ayn (muhtemelen 380 yılında) Büyük Theodosius tarafından kurulan bir şehirdir.²⁹ Böylesi bir bilginin de doğruluğuna ihtiyatla yaklaşılması gerektiği açıktır. Bununla birlikte burada yeni bir şehrin kuruluşundan ziyade Theodosius'un şehri tahkim etmesiyle alakalı bir durumdan söz edilebileceği düşünülmektedir.³⁰ Nitekim Alman araştırmacı Otto Seeck'in de buna işaret ettiği görülmektedir. Otto;

İmparatorun sağladığı yararların bu kadar abartılmasına şaşırılmamalı. Şu da bir gerçek ki imparator yıkılmış birkaç duvarın düzeltilmesi ya da bir veya birkaç şehrin isim değişikliği ile de kendini savunamaz. Örneğin, Resaina'nın Theodosiopolis'e dönüştürülmesi gibi. Bu durumun ancak şu şekilde açıklanabileceğine inanıyorum; bahsi geçen imparator, bütün kale sistemini ya baştan kurmuş ya da barbarların eline geçmiş olan eski bir sistemi tekrar uygulamaya geçirmiştir³¹ demek suretiyle meseleyi açığa kavuşturduğu görülür.

Bunun yanında Monsieur D'anville de "Ra'sü'l-Ayn, Septemius Severus (193-211) zamanında Romalılar tarafından iskân edilip bir koloniye dönüştürüldü"³² derken, Malalas da "383'ten beri Theodosius I tarafından, köy halinden şehir haline dönüştürülerek Theodosiopolis ismini almış ve Merobaudes ile Saturninus dönemlerinin önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir" demektedir.³³ Benzer bir bilgi de John of Ephesus tarafından dile getirilerek, 381 yılında şehrin Büyük

²⁸ Marcellinus, s.328.

²⁹ Witold Witakowski, *The Chronicle of Jacob of Edessa, Jacob of Edessa and Syriac Culture of His Day*, ed. Bar ter Haar Romeny, Leiden, 2008, ss. 25-48, Çev. Zafer Duygu, Süryani Historiyografisi, *Urfalı Yakub Kroniği VII. Yüzyıl*, Yayına Hazır Kitap çalışması, Satır:57, s.146, o.s.281; Weissbach, da aynı kronikten nakil yaparak bu söz konusu kuruluşu teyit etmektedir Bkz. Weissbach, "Resaina", s.618.

³⁰Urfalı Yakub Kroniği, Satır 57 ile ilgili düşünülen 70/b bilgilendirme notu s.146.

³¹ Otto Seeck, "Die Zeit des Vegetius", *Hermas*, 11. Bd., H 1 (1876), pp. 61-83; Franz Steiner Verlag, s.66 (www.jstor.org/stable/4471431- 09.10.2013)

³²D'anville, s.429; Honigman, Darkot, "Ra'sü'l-Ayn", s.696; Dodgeon and Lieu, s.293; Weissbach, "Resaina", s. 619.

³³Malalas, s.187; Dodgeon and Lieu, s.293; Weissbach, "Resaina", s. 619; Schmitz, s.326.

Theodosius tarafından onarıldığı ifade edilmektedir.³⁴ Bütün bunlara rağmen şehrin “Büyük Theodosius tarafından kuruldu” şeklindeki bilginin nereden kaynaklanmış olabileceğini, Jones’un çözmüş olduğu anlaşılmaktadır. Jones’e göre Büyük Theodosius’a kadar geçen süre içerisinde yoğun yaşanan çatışmalar nedeniyle Rhesaina (Ra’sü’l-Ayn)’ın yok olmuş bir şehir gibi görüldüğünü belirterek, “Malalas’ın kaydettiğine göre Büyük Theodosius, Rhesaina köyünü Theodosiopolis olarak değiştirip şehir ünvanını veriyor. Bölgenin bozulan halinin başka bir belirtisi ise kalelerin şehrin içine doğru ilerlemesiydi. Belli ki nüfus, savunma noktalarına sığınmıştı”³⁵ demek suretiyle şehrin geçirdiği ve onarımı gerektiren olumsuz koşulları ifade etmektedir. Bütün bunların yanında şehrin yeniden kurulan bir şehir değil, daha çok bir onarımdan geçtiğine dair önemli sayılabilecek bir bulgu da metnin içerisinde geçen “Rhesaina” ismidir. Zira gerek “Rhesaina” gerekse “Resaina,” “Ra’sü’l-Ayn” ismine çok yakın durmaktadır. Özel isim olarak bilinen şehir isimlerinin kolay kolay değişmediği bilinen bir gerçekten hareketle, batılı tarihçi ve coğrafyacıların kendi dillerinde herhangi bir karşılığı olmayan böyle bir isimlendirmeye gitmeleri, şehri ilk kuranlarla alakalı olduğu tahmin edilmektedir. Batılıların da tercih ettiği ismin Arapça kökenden geldiği, ancak telaffuzunun kendi dillerine göre düzenlenmiş olduğu düşünülecek olursa, yukarıda da belirtildiği gibi şehri ilk kuranların Sami asıllı bir topluluk olduğu sonucuna bizleri götürmektedir. Bu da şehrin Theodosius tarafından değil çok daha önceleri kurulmuş olduğunu ortaya koymaktadır.

I.Theodosius zamanında Ra’sü’l-Ayn’e verilen Theodosiopolis ismi, aynı zamanda, Karin³⁶ şehrine de Theodosius II tarafından verilmişti. Bu durum çoğu

³⁴Johns Bp. Of Ephesus, *Extracts From the Ecclesiastical History of John of Ephesus*, Semitic Study Series Edited By: Richard J.H. Gottheil and Morris Jastrow Jr. No: XIII, Leiden, 1909, s.108-109; Schmitz, s.326.

³⁵ A.H.M. Jones, *Cities of the Eastern Roman Provinces*, New York, Oxford University Press, 1998, s.222.

³⁶Günümüzde Erzurum Şehri. Bkz.Urfalı Mateos, s.117 ‘de dipnotta geçen ED. Dulaurier’in açıklaması; Georg Ostorogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Türçe Çev: Fikret Işıltan, Ankara, TTK, 2011, s.292; Ayrıca, Mar Yeşua, 502-506 yıllarındaki vakaları anlatırken, 502 yılında İran hükümdarlarından Perviz’in oğlu Kavad’ın, ordusunu toplayarak kuzeye doğru taarruza geçtiğini ve yanındaki Hun kuvvetleriyle birlikte Roma topraklarına girdiği sırada Ermenya bölgesinde Theodosiopolis şehrinin karşısında konaklayıp ardından burayı ele geçirdiğini ifade etmektedir. Burada geçen Theodosiopolis şehrinin Erzurum’un kastedildiği hem verilen bilgidен hem de dipnotta açık olarak ifade edilmiş olmasından anlaşılmaktadır. Bkz. Mar Yeşua, s.29; Ancak yukarıda da görüldüğü gibi, Theodosiopolis adının farklı zamanlarda kullanılmış olduğu ve dönemin hükümdarlarına atfen isimlendirmeler yapıldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla buradan çıkarılacak sonuç; Theodosiopolis adının aslında her iki şehir için de kullanılmış olduğudur.

zaman ayırt edici bir ek kullanılmadığı takdirde özellikle vakayînâmelerde geçen Theodosiopolis ile hangi şehrin kastedildiği tam olarak anlaşılammakta ve bu da bir takım karmaşalara sebebiyet verdiği görülmektedir. Mesela, Theodosiopolis'in 421'de V. Bahram-ı Cür tarafından kuşatılması hadisesini Weisbach'a göre Karin'e ait bir kuşatma olduğu kabul edilmekte³⁷, Süryâni Mihail ise, bu hâdisenin Reş-Ayna'yı ilgilendirdiğini kaydetmektedir.³⁸

Netice itibarıyla Ra'sü'l-Ayn şehrinin gerek kurucuları gerekse de kuruluş tarihi hakkında kesin bir bilgiye sahip olunmamakla birlikte, bilinmeyen bir tarihte ve isminden dolayı da Sami asıllı bir kavim tarafından kurulduğu tahmin edilmektedir.

1.3. İslam Coğrafyacılarının Ra'sü'l-Ayn'de Bulunan Pınarlar ile İlgili Tasvirleri

Yukarıda bahsi geçen ve Ra'sü'l-Ayn'e ismini veren pınarlar ile ilgili İslam coğrafyacılarının farklı rivayetleri bulunmaktadır. Bu rivayetlere göre, Ra'sü'l-Ayn, surların içinde,³⁹ güney tarafında diğer İslam ülkelerinde benzeri olmayan çok sayıda kaynayan pınarları olan bir yerdir.⁴⁰ Burada geçen pınarların sayısı hakkında kimi coğrafyacılar “çok sayıda” diyerek sayı belirtmezken kimileri de bunların sayısının 300-360 arasında olduğunu belirtmektedir.⁴¹ Makdisi, sayı olarak 360'ı verirken bunların Ra'sü'l-Ayn'den Rakka'ya kadar uzandığını belirterek⁴² verilen çoğul sayının yalnızca Ra'sü'l-Ayn'ın içinde yer almadığına işaret etmektedir. Tabanlarında ne varsa tümünü gösterecek kadar berrak⁴³ olan bu

³⁷Weissbach,“Theodosiopolis”*Paulys Realencyclopädie Der Classischen Altertumswissenschaft*, Neue Bearbeitung Begonnen von Georg Wissowa, Zweite Reihe, Halbband, J.B.Metzlersche Verlagsbuchhandlung Stuttgart,1934, s.1926; Honigman- Darkot, “Ra'sü'l-Ayn”, s.696;

³⁸ Honigman, Darkot, “Ra'sü'l-Ayn”, s.696;

³⁹İbn-i Havkal, s.200; Benzer bilgiler, İdrisi'nin “Nüzhetü'l-Müştak”ında da görmek mümkündür. İdrisi, burayı bedevilerin istila ettiği, halkın şehirde sahip olduğu çit veya duvarların kendilerini koruyamadığı bu sebeple yeraltına kazdıkları korunaklara sığınmak zorunda kaldıklarını yazmaktadır Bkz. Ebi Abdullah Muhammed İbn-i Muhammed İbn-i Abdullah İbn-i İdris el-Hammudi el-Hayseni Şerif el-İdrisi, *Nüzhetü'l-Müştak fi İhtirak el-Âfâk*, Kahire, Mektebet es-Sekafetü'd-Diniyye, (t.y.) c.2, s.654-671.<http://www.al-mostafa.info/data/arabic/depot/gap.php?file=001488-www.al-mostafa.com.pdf> (11.11.2015) Adresinde Text olarak verilen birleşik nüshada s. 307-308.

⁴⁰İbn-i Havkal, s.200.

⁴¹ Burada geçen pınarların sayısı ile ilgili bkz.İbn-i Havkal, s.200; Makdisi, *Ahsenü't-Tekasim*, s.140; Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.3, s.13-14; Kazvini, *Asaru'l-Bilad*, s.373.

⁴² Makdisi, *Ahsenü't-Tekasim*, s.140.

⁴³ İbn-i Havkal, s.200; Makdisi, *Ahsenü't-Tekasim*, s.140;İbn-i Cubeyr, s.217;Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.3, s.13.

pınarların oluşturduğu göletleriniçine dirhem (para) atıldığında, bu göletlerin tabanında görülebildiği ifade edilmektedir.⁴⁴ Özellikle berraklığı ile öne çıkan pınarlardan birinin “Ayne’s-Sarar” olduğu anlaşılmakta ve bununla ilgili bir rivayete göre Halife el-Mütevekkil, içine 10 bin dirhem saçıp şehir halkından bunların çıkarılması istendiğinde, berraklığından dolayı bir dirhemi bile kaybolmadan çıkarılabildiği söylenmektedir. Üstünden bakan birinin 10 zira⁴⁵ civarındaki derinliğine rağmen dibini görebilmesi,⁴⁶ aynı zamanda bu pınarın güzelliğini yansıttığı belirtilirken, Yakut el-Hamavi’nin aktardığı “Ahmed et-Tayyib diyor ki ben Ra’sü’l-Ayn’den geçtim, böyle bir berraklığa rastlamadım” cümlesi, dikkat çekici gelmektedir. Yakut el-Hamavi ayrıca bahsedilen pınarla birlikte Ayne’l-Âs, Ayne’r-Riyahiyye ve Ayne’l-Haşimiyye’nin de meşhur olduğunu belirterek, büyük balıklarıyla bilinen “Hasfe Seleme” adında başka bir pınarın varlığına da değinmektedir. Yakut’un yine Ahmed İbn-i et-Tayyib’e dayandırdığı bilgilere göre, Harran’a doğru akan “Ayne’z-Zahiriyye” adında bir pınarın olduğu, halife el-Mütevekkil’in buraya gelip üzerine bir yapı inşa ettiği, küçük teknelerin bu pınarla birlikte “Ayne’l-Haşimiyye”nin de içine girebilmekte olduğu bildirilmektedir. Hatta insanların bu teknelerle bahçelerine veya isterlerse Karkisya’ya gidebildiklerini⁴⁷ aktaran Yakut: “Şu anda orada herhangi bir gemi olmadığı gibi bu gemiden kimsenin bilgisi dahi yoktur. Bunun nedenini ise bilmiyorum; dedikleri doğrudur, buradaki suyun çokluğu küçük bir gemiyi rahatlıkla kaldırıyor olabilirdi ancak suyun azalmış olması bu özelliğini yitirmesine neden olmuş da olabilir” demektedir. Yakut ayrıca “Ayne’z-Zahiriyye”ye yakın, yeşil renkli, kokusu olmayan ve akıntısı kibrit suyundan olan başka bir pınarın da bulunduğunu ifade etmektedir.⁴⁸ İbn-i Cubeyr ise herhangi bir isim vermeden burada bulunan pınarların en büyüklerinin iki tane olduğunu, bunlardan birinin diğerinin yukarısında yer aldığını, yukarıdakinin sert taşlar arasından büyük ve geniş karınlı bir mağara gibi olan yerde sularını biriktirdikten sonra büyük bir su deposu haline gelip sel gibi aktığını bu selin de büyük nehre dönüşerek diğer

⁴⁴ Makdisi, *Ahsenü't-Tekasim*, s.140;İbn-i Cubeyr, s.217;Kazvini, *Asaru'l-Bilad*, s.373.

⁴⁵ Yaklaşık olarak (1 zira') 46 ile 66 cm arasında değişen bir uzunluk ölçü birimidir.

⁴⁶ Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.3, s.13; Kazvini, *Asaru'l-Bilad*, s.373.

⁴⁷ Le Strange de eserinde, Ra'sü'l-Ayn'ın kaynaklarından dolayı bir bahçe görünümünde olduğunu, teknelerle bahçelerin arasında dolaşılabilirliğini hatta Fırat nehri üzerindeki Karkisya'ya kadar bu teknelerle gidilebildiğini nakletmektedir. Bkz. Le Strange, New York, s.95.

⁴⁸ Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.3, s.13.

pınarın suyu ile buluştuğunu aktarmaktadır. İbn-i Cubeyr, ikinci pınar ile ilgili de “Allah’ın olağanüstü yarattıklarından bir parça” dedikten sonra bu pınarın sert “Salad” taşları arasından aşağı yukarı dört boy veya daha fazla derinlikten ve yine aynı derinlik içerisinde bir su deposunu andıran yapıdan yeryüzüne çıkmakta olduğunu bildirmektedir. İkinci pınardan da, kuvvetli bir şekilde fişkırarak suyun bir anda sele dönüştüğünü söyleyen İbn-i Cubeyr, “dalmayı çok iyi bilen bir yüzücü buraya dalmak istediğinde, ancak derinliğinin yarısına kadar ulaşabilmekte, ondan sonra ise akıntının güçlü etkisiyle yukarı doğru fırlatılmaktadır. Bunun böyle olduğunu gözlerimle gördüm”⁴⁹ demektedir. İbn-i Cubeyr, söz konusu pınarın suyunun iki kısma ayrıldığını, bir kısmının sağa doğru akarken diğer kısmının da sola aktığını, sağdaki akıntının pınarın yanına inşa edilmiş sûfi ve kimsesizlere ait bir tekkenin ortasından geçtiğini, kimsesizlere ait olan bu yere aynı zamanda “ribat” da denildiğini belirtmektedir. Soldakinin ise, tekkenin hemen yanından sızarak oluşturduğu küçük akıntılarla buradaki yapının su ihtiyacını (temizlik ve diğer ihtiyaçlar) karşıladıktan sonra diğer pınarın (yukarıdaki pınar) suyu ile aşağılarda birleştiğini söylemektedir.⁵⁰ Yakut’un bahsettiği balıklı pınarın da bu pınar olduğu, İbn-i Cubeyr tarafından teyit edilmektedir.⁵¹ İbn-i Havkal de söz konusu pınar için kaynağı bitmeyen bir pınar olduğunu, içine herhangi bir şeyin düşmesini engellemek için de demir ve ahşaptan yapılmış parmaklıklarla ağız kapatılmış olduğunu belirtmektedir. Derinliğine dair de “uzun bir ip sarkıtıldığı halde tabanına ulaşamamıştır”⁵² demektedir.

Hemen hemen bütün coğrafyacıların ortak kanaati, Ra’sü’l-Ayn’de bulunan bu pınarların akıntısının birleşerek⁵³ önce şehir halkının bahçelerini suladığı ardından bir su değirmeni veya sulama çarkını da çevirerek⁵⁴ Karkisya yakınlarında Habur nehrine kavuştuğunu ve bu nehrin en önemli kollarından birinin de bu pınarlar olduğu yönündedir.⁵⁵ Bu arada akan bu suyun üzerinde 20

⁴⁹ Bkz. İbn-i Cubeyr, s.217-218; Salad taşları arasından şiddetli bir şekilde fişkırarak pınardan Kazvini de söz etmektedir. Bkz. Kazvini, *Asaru’l-Bilad*, s.373.

⁵⁰ İbn-i Cubeyr, s.218.

⁵¹ İbn-i Cubeyr, s.217-218; Yakut el-Hamavi, *Mu’cem*, c.3, s.13.

⁵² İbn-i Havkal, s.200.

⁵³ Bkz. İbn-i Havkal, s.200; İbn-i Cubeyr, s.218; Yakut el-Hamavi, *Mu’cem*, c.3, s.13; Kazvini, *Asaru’l-Bilad*, s.373.

⁵⁴ Yakut el-Hamavi, *Mu’cem*, c.3, s.13;

⁵⁵ Bkz. İbn-i Havkal, s.200; İbn-i Cubeyr, s.218; Yakut el-Hamavi, *Mu’cem*, c.3, s.13; Kazvini, *Asaru’l-Bilad*, s.373.

fersah⁵⁶ boyunca Ra'sü'l-Ayn halkına ait köy ve mezarların bulunduğu⁵⁷ ayrıca nehrin kıyısına oturtulmuş birbirlerini takip eden evlerin de nehrin orta yerinde bir baraj seddini andırdığı ifade edilmektedir.⁵⁸

Müslüman coğrafyacıların burada Ra'sü'l-Ayn'deki pınarlarla ilgili genelde ortak bazı hususları dile getirdikleri anlaşılmaktadır. Ancak bunların arasından Yakut el-Hamavi'nin pınarların akıntısının azalmasıyla ilgili aktardığı bilgiler, dikkat çekicidir. Pınarların suyunun azalmasıyla alakalı 1994 yılında yayınlanmış bir makalede, özellikle Yakut el-Hamavi'nin dile getirdiği pınarlar ile ilgili şu bilgilere yer verilmiştir: “Yakut el-Hamavi'nin pınarlar için bahsettiği isimler, günümüzde kullanılmadığı gibi bu pınarların nerede olduğunu dahi bilen yoktur. Bununla birlikte burada farklı isimlerle anılan ve 6000 yıldır akıntısı kesintisiz devam eden pınarlar mevcuttur. Ancak bunların akıntılarının da azalmaya başlamış olduğunu belirtmek gerekir”⁵⁹. Yazar, aynı makalede 1993 yılında “Kuraklık Ra'sü'l-Ayn'deki Pınarları Tehdit Ediyor” başlığıyla “Ceridetü'l-Baas”ta bir makale yazdığını ve makalesinde pınarların kurummasının Habur Nehrinin kuruması anlamına geleceğini, ancak bu çağrısına da kimsenin aldırış etmediğini bildirmektedir.

1.4. Bazı Coğrafyacıların Ra'sü'l-Ayn Tasvirleri

Müslüman coğrafyacıların Ra'sü'l-Ayn ile ilgili vermiş olduğu bilgiler kuşkusuz yalnızca pınarlarla ilgili değildir. Verilen bilgiler içerisinde; coğrafi konumunun yanı sıra barındırdığı güzelliği, onu çevreleyen suru ve içindeki bazı yapılardan da söz edildiği görülmektedir. Şehrin güzelliği, barındırdığı halklar ve çevresindeki surlara ilişkin yapılan tariflerde İbn-i Havkal şunları anlatmaktadır:

Ra'sü'l-Ayn, Nebil taşından yapılmış, suru olan bir şehirdir. Surların içerisinde mezarlar, değirmenler ve bahçeler yer almaktadır. Sahip oldukları bahçeler, (Rumlar)

⁵⁶Eski ölçü birimi olan Fersah, en kısa tabir ile yaklaşık olarak 5 kilometreye denk gelen uzunluk ölçüsüdür. Diğer bir tabir ile Fersah, 12.000 adıma veya 1 saatlik yola denk gelen eski ölçü birimidir. Bkz. <http://www.renklinot.com/soru-cevap-2/fersah-nedir-fersah-kullanimi-ve-tarihcesi.html> (11.11.2015)

⁵⁷İbn-i Havkal, s.200; Benzer bilgiler, İdrisi'nin “Nüzhütü'l-Müştak”ında da görmek mümkündür. İdrisi, burayı bedevilerin istila ettiği, halkın şehirde sahip olduğu çit veya duvarların kendilerini koruyamadığı bu sebeple yeraltına kazdıkları koronaklara sığınmak zorunda kaldıklarını yazmaktadır. Bkz. İdrisi, c.2, s.654-671.

⁵⁸İbn-i Cubeyr, s.218.

⁵⁹Muhammed Hasan Ğaleh, *Ra'sü'l-Ayn Abre't-Tarih*, <http://www.wata.cc/forums/archive/index.php/t-48073.html> (25.3.2013).

bir bela gibi başlarına musallat olmamış olsalardı kendilerine yetecekti. “Allah onlardan bir kılı bile rahmet etmesin. Onların neslinden kimseyi bırakmasın ki kendilerinden sonraki insanlara ibret olsunlar”⁶⁰. Şehrin sakinleri Araplardır. Onlardan Musul asıllı bir grup bulunmaktadır. Habur Nehri üzerinde 20 fersah boyunca Ra’sü’l-Ayn halkına ait köyler ve mezralar bulunmaktadır. Bunların dışında da çokça yerleşim yerleri ve büyük nahiyeler ile bunlara ait bağlar ve ağaçlar bu akarsu boyunca uzanmaktadır. Bunların dışında ayrıca yoğun bir şekilde Ra’sü’l-Ayn’de yaşayanların akrabaları sayılabilecek kişilerce kullanılan köyleri ve mezraları da bulunmaktadır. Kasabada Arap ve Rumların takibinden dolayı Nuveys⁶¹ dışındaki başka yerlerde çok az sayılabilecek insan kalmıştır. Şehir halkı da şehirde bulunan saraylara (kasırlara) korkularından iltica etmiş ve buraları, kendilerini korumak amacıyla kale biçiminde kullanmışlardır⁶².

Yukarıda geçen ifadelerle benzer söylemleri başka coğrafyacılar da görmek mümkündür. Bu ifadelerde özellikle şehrin güzelliğine değinen tasvirler dikkat çekicidir. Örneğin şehrin ismini sıfatıyla çok alakalı bulan ve “bundan daha çok yakışanı olamazdı” diyen İbn-i Cubeyr’e göre;

Ra’sü’l-Ayn ismi bu şehre en yakışan sıfattır. Bu sıfatıyla alakalı olan konusu da en güzel konudur. Cenab-ı Allah toprağını pınarlarla donatıp onları belirli bir şekilde akıttı. Bunların bir kısmı yeşil çayırın üzerinde süzülerek akmaktadır. Bu manzara sanki iki tablonun alaşımı ve zeberced gibi serilmiş bir yeri andırmaktadır. Etrafı ağaçlar ve bahçelerle çevrelenmiş, kenarlarındaki düzgün yapılar şehrin sonuna kadar kendini göstermektedir.⁶³

Çıkan pınarlardan birinin suyu, yanına inşa edilmiş sufi ve kimsesizlere ait bir tekkenin ortasından geçmektedir. Kimsesizlere ait olan bu yere aynı zamanda ribat da denilmektedir. Tekkenin yakınında simetrik vaziyette bir medrese ve medresenin hemen yanında bir hamam bulunmaktadır. Her ikisi de yıkık dökük ve kullanılamaz bir vaziyettedir. Dünyevi konular içerisinde bu medrese hakkında anlatılanlar gibisini duymamışım. Çünkü bu medrese yeşil bir adanın üzerindedir. Nehir üç tarafını sarmaktadır ve tek bir yerden girişi bulunmaktadır. Ön ve arka tarafında da bahçeler

⁶⁰ Burada İbn-i Havkal, isim vermeden beddua ettiği bir topluluktan söz etmektedir. Yazarın bahsettiği tarihlerde bu bedduanın kime yapıldığına dair yapılan araştırmada, karşımıza bir Rum istilası çıkmaktadır. Dolayısıyla yapılan beddua Rumlar için yapıldığı anlaşılmaktadır. Bkz. İbn-i el-Cevzi, *El-Muntazam*, c.14, s.34.

⁶¹ Tahminen Ra’sü’l-Ayn’in bir mahallesi olmalıdır.

⁶² İbn-i Havkal, s.222.

⁶³ İbn-i Cubeyr, s.217.

bulunmaktadır. Yanında da bir dönme dolap, nehrin akıntısının yükseğinde bulunan bahçelere suyu taşımaktadır. Böyle bir güzellik ve akan pınarlar, ancak Endülüs'ün doğusundaki köylerde bulunabilmektedir.

Şehir, bedevilerin ağırlıkta yaşadığı, medenilerin de içinde yer aldığı bir şehirdir. Ne onu çevreleyen herhangi bir suru ne de şehri güzel gösterecek zarif evleri vardır. Çölde, çekiciliğini kaybetmiş bir görünüm arz etmektedir. Buna rağmen sahip olduğu vasıflarla mükemmel şehirler arasında sayılabilecek bir yerdir.

Biri yeni diğeri de eski olmak üzere iki camisi bulunmaktadır. Eski olan, bahsettiğimiz pınarların yanındadır. Kaynağı bu caminin önü olan ve yukarıda söz ettiğimiz iki pınarın dışında bir pınar daha bulunmaktadır. Cami, Ömer b. Abdülaziz tarafından inşa edilmiş camilerdendir. Ancak geçmiş yılların onu eskitmesi nedeniyle harap olmaya yüz tutmuştur. Diğer cami ise şehrin içinde olup şehir halkı, burada bir araya gelmektedir. Şehirde kaldığımız bu günlük gezintide ondan daha güzelini görmemiştik.⁶⁴

Yapılan iki tasvirde en dikkat çeken hususlardan birinin şehir surları ile ilgili olan çelişkili gibi duran açıklamadır. İbn-i Havkal, şehrin surlarının olduğunu ifade ederken, İbn-i Cubeyr ise surlarının olmadığını ifade etmektedir. Aslında her iki açıklama her ne kadar çelişkili gibi görünse de gerçekte böyle olmadığı, çelişki gibi görünenin ise her iki coğrafyacının yaşamış oldukları zaman farkından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.⁶⁵ Muhtemeldir ki İbn-i Cubeyr'in seyahati esnasında surlar yıkılmış ve bu sebeple İbn-i Cubeyr, anılan surları görememiştir. Buna rağmen 1340 yılı sonrasında da yaşamış olduğu anlaşılan⁶⁶ Hamdullah Mustavfi'nin Ra'sü'l-Ayn'in çevresinin 5000 adım olduğunu⁶⁷ söylerken bir surun varlığına işaret ediyor gibi görünmesi, 14.yüzyılda şehir surlarının yeniden inşa edilmiş⁶⁸ veya kalıntıları görülebilecek kadar varlığını sürdürmüş olabileceğini ortaya koymaktadır. Tarihçi Honigmann da Ra'sü'l-Ayn'in sur veya kalelerinden söz etmezken Theodosiupolis'in etrafında Tel-Micdal ve bunun her iki tarafında iki başka kale

⁶⁴ İbn-i Cubeyr, s.218; Aynı bilgiler Makdisi tarafından da dile getirilmiştir. Bkz. Makdisi, *Ahsenü't-Tekasim*, s.137.

⁶⁵ İbn-i Havkal, eserini oluşturmak üzere 943-969 tarihleri arasında seyahat etmiştir. İbn-i Cubeyr ise 1144-1217 yılları arasında yaşamış bir seyyahdır. İbn-i Havkal için bkz. Ramazan Şeşen, "İbn-i Havkal", *DİA*, İstanbul, TDV, 1999, c.20, s.34-35; İbn-i Cubeyr için bkz. İbn-i Cubeyr, giriş kısmı.

⁶⁶ Abdülkerim Özaydın, "Hamdullah el-Müstevfi", *DİA*, İstanbul, TDV, 1997, c.15, 454-455.

⁶⁷ Hamdullah Müstevfi, s.103.

⁶⁸ Bkz. Le Strange, New York, s.95.

küçük ve büyük Thannurios (şimdi Tunaynir, Tenenir)⁶⁹ kalelerinin bulunduğunu aktarmaktadır.

Bunların dışında, Ksenophon, M.Ö. 401-400 yıllarında Pers şehzadelerinden Kyros'la birlikte katılmış olduğu bölgede gerçekleşen seferde yapmış olduğu tasvirde, direkt olarak Ra'sü'l-Ayn'den söz etmemişse bile ona yakın bir bölgeyi tarif ettiği anlaşılmaktadır. Ksenophon'a göre,

Kyros, Fırat'ı sağında bırakarak Arabiya'ya (güneye), çöllük bölgelere beş günde 35 fersenk⁷⁰ ilerledi. Bu bölgede toprak, deniz gibi dümdüz ve pelin otlarıyla örtülü kesintisiz bir ovardı. Bodur çalılar ya da sazlar gibi başka bitkiler varsa da, tümü ıtırılı bitkiler gibi kokuluydu. Hiçbir ağaç görülüyordu ancak her çeşit vahşi hayvan, bir yığın yaban eşeği, bir sürü devekuşu, ayrıca toy kuşları ve ceylanlar vardı.⁷¹

Burada özellikle en dikkat çeken hususlardan biri, bahsedilen ceylanların günümüzde bile Ra'sü'l-Ayn'ın Türkiye tarafında yer alan Ceylanpınar Devlet Üretme Çiftliği bünyesindeki milli parkın içinde varlıklarını sürdürebilmeleridir.

1.5. Şehrin Coğrafi Konumu

İbn-i El-Cevzi, coğrafya âlimlerinin dünyayı yedi bölgeye ayırdıklarını, Ra'sü'l-Ayn'ın da bu bölgeler içerisinde, başlangıcı Tibet ve Horasan olan, güneye doğru ilerleyerek Mağrib Denzinde biten 4. İklim Bölgesinde yer aldığını bildirmektedir.⁷² Ra'sü'l-Ayn'ın bahsedilen bölgedeki matematiksel konumu ise 45° 5' doğu ve 36° 50' kuzey enlemleri arasındır.⁷³ Bu konumuyla Ra'sü'l-Ayn, el-Cezire

⁶⁹ Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Çev. Fikret Işıltan, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayını, 1970, s.12.

⁷⁰Muhtelif mesafelere tekabül eden değerlerde bulunan bir uzunluk ölçüsü, fersah; denizde üç millik mesafe. Bkz. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca Lügat*, 7. Baskı, Ankara, Aydın Kitabevi,1986, s.311.

⁷¹ Ksenophon, s.29.

⁷² İbn-i el-Cevzi, *El-Muntazam*, c.1, s.132-133; 4.iklim bölgesinde olduğuna dair bilgi, Makdisi'de de geçmektedir. Bkz. Makdisi, *Ahsenü't-Tekasim*, s.60; Ra'sü'l-Ayn'ın 4. İklim bölgesinde olduğunu Ebu'l-Fida da onaylamaktadır. Bkz. Ebu'l-Fida, *Takvimü'l-Büldan*, s.278; İbnü'l-Adim, *Buğye*, s.445; Hamdullah Müstevfi, s.103; İbn-i el-Cevzi, yukarıda geçen bilginin yanında aynı sayfada Ka'be'l-Ahbar'dan naklen şu ilginç bilgiyi de aktarmaktadır: "Yeryüzü bir kartala benzemektedir. Bu kartalın kafası, Şam; kanatları ise doğu ve batı yönleri; kuyruğu da Yemen'dir. İnsanlar hayırda kaldıkları sürece kafa kelleşmez. Kafa kelleşirse insanlığın da sonu geldi demektir". Bu benzetme, İbn-i Havkal tarafından da nakledilmiştir. Bkz. İbn-i Havkal, s.189.

⁷³Weissbach, "Resaina", s.618-619; Güncelleştirilmiş konum verilerine göre 36° 50' 49" Kuzey ile 40° 2' 59" Doğu koordinatlarındadır (bkz.<http://www.haritatr.com/harita/Ceylanpınar/95749-25.7.2016>).

bölgesinin meşhur şehirlerinden biri olup,⁷⁴ “Nusaybin, Harran ile Dunaysır* arasında düzlük alanda kurulmuş olan bir şehirdir”.⁷⁵ El-Cezire'nin diğer kentlerinden Nusaybin ile arası 15 fersah olup, Harran ile arasındaki mesafe daha azdır. Dunaysır'a ise daha yakın olup, aralarındaki mesafe 10 fersahtır.⁷⁶

Cezire bölgesinin, üzerinde yaşayan Arap topluluklarına göre üç kısma ayrıldığını söyleyen bazı coğrafyacılar, bu üç kısmın, Diyar-ı Rebia, Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı Bekir olduğunu söyleyerek Ra'sü'l-Ayn'ı da Diyar-ı Rebia'nın şehirleri içinde saymaktadırlar.⁷⁷ Es-Sem'ani, Ra'sü'l-Ayn'i Diyarbekir'in şehirlerinden biri olarak sayarken, “Dicle Nehrinin suyu da buradan memba bulmaktadır” demektedir.⁷⁸ Bunun doğru olmadığını belirten İbnü'l-Esir ise, Ra'sü'l-Ayn'den memba bulan nehrin Habur olduğunu, Ra'sü'l-Ayn'ın de Diyar-ı Bekir'de değil, el-Cezire'de olduğunu ve Harran ile aralarında iki günlük bir mesafenin varlığını bildirmektedir.⁷⁹ El-Bekri ise şehrin Diyar-ı Mudar bölgesinde olduğunu söylerken⁸⁰ batılı coğrafyacı Schmitz de kısaca “Ra'sü'l-Ayn, Habur Nehrinin yukarısında, Harran ve Nusaybin yolunun üzerindedir” demektedir.⁸¹ Bütün bunların bir birleşimi mahiyetinde belki de en yerinde tanımlamayı Hemdani'nin yaptığı söylenebilir. Hemdani, Ra'sü'l-Ayn'ın Diyar-ı Rebia sınırının başı olduğu gibi Diyar-ı Mudar'ın da sınır başlangıcı olduğunu söylemektedir. Başka bir deyişle Diyar-ı Mudar'ın son sınırı olarak da söylemenin mümkün olduğunu ifade etmektedir.⁸² Bununla birlikte, El-Cezire'nin üç farklı bölgesine oturtulan bu önemli kentin tam manasıyla

⁷⁴ Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, s.13.

*Günümüzde Mardin iline bağlı Kızıltepe ilçesi.

⁷⁵ El-Makdisi, *Ahsenü't-Tekasim*, s.140; El-Karamani, s.373; El-Kazvini, *Asaru'l-Bilad*, s. 373; El-Hamavi, s.14; Ebubekir el-Haravi, s.69; Dodgeon and Lieu, s.293; Weissbach, “Resaina”, s.618-619.v.d.

⁷⁶ Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, s.14.

⁷⁷ Makdisi, *Ahsenü't-Tekasim*, s.137; Ebu'l-Fida, eserinde çizdiği tabloda, Ra'sü'l-Ayn'ın bir Diyar-ı Rebia olduğunu göstermektedir. Bkz. Ebu'l-Fida, *Takvimü'l-Büldan*, s.278; s.278; Le Strange de Ra'sü'l-Ayn'i Diyar-ı Rebia'dan sayanlardandır. Bkz. Le Strange, New York, s.85. İbn-i Havkal, ikiye ayırıp Diyar-ı Bekir'i zikretmemektedir. Bkz. Aynı eser, s.189.

⁷⁸ Ebi Saad Abdülkerim İbn-i Mansur et-Temimi es-Sem'ani, *El-Ensab*, Takdim: Abdullah Ömer el-Barudî, 1.Baskı, Beyrut, Dare'l-Cinen, 1988, c.3, s.26,64.

⁷⁹ İzzeddin İbnü'l-Esir el-Cezeri, *el-Lübab fi Tehzib el-Ensab*, Bağdat, Mektebetü'l-Müsenna,(t.y.), c.2, s.25-26; Kalkaşendi de Sem'ani'nin hataya düşerek Dicle nehrinin kaynağı olarak gösterdiğini söylemektedir. Bkz. Kalkaşendi, *Subhu'l-A'ş'a*, c.4, s.320.

⁸⁰ El-Bekri, s.623.

⁸¹ Schmitz, s.326.

⁸² Hasan ibn-i Ahmed ibn-i Yakub el-Hemdani, *Sifātu Ceziretü'l-Arab*, Tahkik: Muhammed bin Ali el-Ekve' el-Heveli, San'a-Yemen, Mektebeti'l-İrşad, 1990, s.246.

konumunu belirleyebilmek için el-Cezire'yi daha yakından tanımanın gerekliliği ortaya çıkmış olmaktadır.

1.6. Ra'sü'l-Ayn'ın el-Cezire'deki Konumu

Nihayetinde, yukarıda genel olarak açıklaması yapılan el-Cezire/Mezopotamya ve Osrhoene bölgelerinin önemli kentlerinden biri olan Ra'sü'l-Ayn, bulunmuş olduğu bölgenin iskâna elverişliliği ve cezbeden mevki nedeniyle sürekli bir çekişme ve çekim alanı olduğu anlaşılmaktadır. Bundan dolayı da gerek dönemin coğrafyacıları, gerekse tarihçileri özellikle bölgeyi iskân eden topluluklara bağlı olarak bulunduğu konumu farklı olarak ifade etmişlerdir. Rebialıların iskânına bağlı olarak Diyar-ı Rebia⁸³ veya Mudar'ların iskânına bağlı olarak da Diyar-ı Mudar⁸⁴ içerisinde tanımlamışlardır. Coğrafi yakınlık nedeniyle de bazı coğrafyacılar Diyar-ı Bekir'in içerisine dâhil ettiği görülmektedir. İslam öncesi Arap kabilelerinin yerleşim yerlerine göre el-Cezire bölgesini üç kısma ayıran Le Strange da yukarıda geçen bilgileri nakletmektedir.⁸⁵ Bu izahların yanında belki de en ilginç açıklama Ebu'l-Fida'dan gelmektedir. Ebu'l-Fida, eserinde vermiş olduğu tabloya göre Ra'sü'l-Ayn'ı Diyar-ı Rebia'da göstermiş ancak daha sonra "Ra'sü'l-Ayn, Diyar-ı Mudar içerisinde kurulan ilk Diyar-ı Rebia yeridir"⁸⁶ demek suretiyle aslında tam manasıyla bir sınırın çizilemeyeceğini de bir bakıma göstermiştir. Bütün bunlardan anlaşılan odur ki; Ra'sü'l-Ayn için tanımlanan farklı bölgelerin sınırları da her zaman sabit kalmamış yukarıda da değinildiği gibi nüfus yapısına veya yaşanan olaylara bağlı olarak değişkenlik göstermiştir. Örneğin "İslam'ın ilk fetihlerinden, Tacüddele Tutuş'un Diyar-ı Bekir'i almasına kadar (487/1095) Ra'sü'l-Ayn, Diyar-ı Rebia'nın toprakları olarak bilinmiştir"⁸⁷ cümlesi, bahsedilen toprakların konumunun adlandırılmasında bir değişikliğin yaşandığını ortaya koyan önemli dayanaklardan biri olduğu söylenebilir.

Ra'sü'l-Ayn'ın güncel konumunu belirtmek gerekirse: Ra'sü'l-Ayn, Suriye'nin Kuzeydoğusunda bulunan Haseke iline bağlı ve aynı ülkenin kuzeybatısında yer almaktadır. Bağlı olduğu Haseke iline 85 km uzaklıktadır.

⁸³ El-Bekri, s.623; Makdisi, *Ehsanü't-Tekasim*, s.137; İbn-i Hurdezbih, s.228.

⁸⁴ Şeşen, "Cezire", s.510.

⁸⁵ G.Le Strange, Beyrut, s.114.

⁸⁶ Ebu'l-Fida, *Takvimü'l-Büldan*, s.278.

⁸⁷ İbn-i Şeddad, *el-A'lak el-Hatira*, c.3, s.146.

Türkiye'nin güneydoğusuna denk gelen sınırdaki yer alan şehir, 23.000 km² lik bir alana sahiptir.⁸⁸ Türkiye'de aynı şehrin diğer yarısı olarak kabul edilebilecek ve Devlet Demir Yollarına ait tren yolunun sınırı oluşturduğu Şanlıurfa'nın Ceylanpınar ilçesi de halk arasında Ra'sü'l-Ayn olarak bilinmektedir.

Yukarıda anlatılanların dışında ayrıca Ra'sü'l-Ayn ismi Filistin'de bir köy için de kullanılmakta olduğu görülmektedir. Bununla ilgili bir nakilde şunlar aktarılmaktadır: “Ra'sü'l-Ayn, Filistin'de bir köyün adıdır. Ebubekir Ahmet İbn-i Muhammed İbn-i Abdus en-Nevevi, Ebubekir el-Haşişi ez-Zahid Mescidinde, Ebi'l-Abbas Ahmet İbn-i Muhammed İbn-i İbrahim el-Asaribi'den Ra'sü'l-Ayn'ın Filistin'de bir köy olduğunu duymuştu”. Bunun dışında Ebu el-Hasan Ali İbn-i Muhammed İbn-i Uceyf er-Ras'ani'nin künyesinde geçen ve Ra'sü'l-Ayn'a nispetle anılan Ras'ani'nin “Filistin'de bulunan bir köydendir”⁸⁹ denilmesi de bu şehrin varlığını açıkça ortaya koymaktadır.

“Ra'sü'l-Ayn” tabiri ayrıca Arapçada deyim olarak kullanılan ve günümüzde, “imam ıslah olursa cemaat de ıslah olur” anlamına gelebilecek bir manada da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bununla ilgili Abbasilerin meşhur halifesi Harun er-Reşid ile o dönemin ünlü şairlerinden el-Leys İbn-i Sa'ad arasında geçtiği söylenen bir söyleşide Halife, şaire sormuş: “Ey Leys, beldenizin ıslahı neye bağlıdır”? Leys de: “Beldemizin ıslahı Nil'in akması ve başımızdaki emirin ıslahına bağlıdır. Ancak kirlilik ana kaynaktan gelir. Su, kaynağından saf ve temiz bir şekilde süzülüp akarsa, devamı da temiz olur” demişti (*ومن رأس العين يأتي الكدر، فإذا صفا رأس العين صفت*) (السواقي). Halife bu söyleneni onayladı.⁹⁰ Burada, tercüme kaynaklı bir anlam kayması olmuşsa da aslında Leys'in söylemek istediği ile halifeyi hicvetmeği yeğlediği anlaşılabilir. Birlikte bunun aynı zamanda Arapçada deyimleşmiş bir söylem olduğu da görülebilmektedir.

⁸⁸ <http://www.yabeyrout.com/pages/index905m.htm> (31.07.2012); İbnü'l-Adim, *Buğyetu't-Talab fi Tarih Haleb*'te Habur nehri ile ilgili bilgilendirme notunda kitabın yayıncısı da aynı bilgilere yer vermiş ve Ra'sü'l-Ayn ile Haseke'yi birbirine bağlayan 90 Km.lik asfalt bir yolun mevcut olduğunu bildirmektedir. Bkz. Aynı eser, s.359; Aynı bilgilere Safiye 'İd, tarafından kaleme alınan “Ra'sü'l-Ayn” adlı makalede de ulaşılabilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. http://www.arab-ency.com/_details.php?full=1&nid=10535 (22.5.2016).

⁸⁹ Es-Sem'ani, c.3, s.65.

⁹⁰ Ebi Nuaym Ahmed İbn-i Abdullah el-İsfahani, *Hilyeti'l-Evliya ve Tabakat el-Aşfiya*, 1.Baskı, Lübnan, Beyrut, Dare'l-Kütübe'l-İlmiyye, 1988, c.7,s.322; El-İmam Şemseddin Muhammed İbn-i Ahmed İbn-i Osman ez-Zehebi, *Siyer A'lam en-Nübele*, Tahkik: Şuayb el-Arnauti, Nezir Hamran, 11.Baskı, Beyrut, Müesseset er-Risale, 1996, c.8, s.158.

2.BÖLÜM

2.TARİH ÖNCESİNDEN PERS HÂKİMİYETİNE KADAR RA'SÜ'L- AYN VE ÇEVRESİ

Tarih öncesi kurulan medeniyetlerin neredeyse tamamı, ya büyük ırmakların kenarlarında ya da yakın çevrelerinde kurulmuş oldukları görülmektedir. Bu medeniyetlerden¹ biri olan Mezopotamya medeniyetini tarihi açıdan dünyanın beşiği konumuna taşıyan unsur da hiç şüphesiz bu özelliği ile oluşan bir kültür ve bu kültüre hayat veren Dicle ile Fırat nehirleridir.² Bu iki nehir aynı zamanda Ra'sü'l-Ayn'ın içinde yer aldığı el-Cezire Bölgesinin batı ve doğu sınırını da oluşturmaktadır. Bu iki nehrin arasında kalıp üstelik Fırat Nehri'ni besleyen önemli kollardan biri olan Habur Nehrinin³ kaynaklığını da üstlenmiş bir şehir olan Ra'sü'l-Ayn, Mezopotamya kültürünün önemli unsurlarından biri olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple Ra'sü'l-Ayn'ın da içinde yer aldığı bölge tarihinin gerek arkeolojik gerekse de tarihi incelemeleri dikkate alındığında aşağı yukarı M.Ö. 5000-4500 tarihlerine kadar götürülebileceği, ortaya çıkarılan seramik buluntularından anlaşılabilir.⁴

Gerek bu buluntular gerekse belli bir süreçte yaşanan gelişmelere dayanılarak denilebilir ki; araştırma konumuz olan Ra'sü'l-Ayn, Kuzey Mezopotamya toprakları içerisinde⁵ ve Verimli (Münbit) Hilal'in de orta yerinde

¹Necmi Karul, *Ufuk Enis'e Armağan- Köyden Kente Yakındığı'da İlk Yerleşimler*, "Mezraa Teleilat ve AB yapısı", Hazırlayanlar: Mehmet Özdoğan, Harald Hauptmann, Nezih Başgelen, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2003, c.2, s.525; V.Diakov-S.Kovalev, *İlkçağ Tarihi*, Çeviren: Özdemir İnce, 2.Baskı, İstanbul, 2010, c.1, s.69,82. Eserde, ilk devletlerin doğuda kurulduğu, bunların hangi devletler ve sebeplerinin neler olduğu hakkında bilgiler verilmektedir.

² Necmi Karul, s. 525; Ekrem Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, 1. Baskı, Ankara, Ekin Basım Yayın, 2007, s.vii.

³Habur Nehrinden, araştırma konumuzdaki konumu ve önemine binaen ilerde ayrıntılı bir şekilde bahsedilecektir.

⁴ Hayat Erkenal, *Taşın Belleği Mardin*, "Mardin'in Eski Mezopotamya Kültürleri Açısından Yeri ve Önemi", İstanbul, YKY Yayınları, 2005, s.39.

⁵ Adil Alpman, "Hurriler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara, S.25, (1981), ss.283-313, c.14, s.283. 313(<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/833/10518.pdf> 24.8.2015)s.304.

bulunması sebebiyle⁶ bölge olarak insanlık tarihinin ilk yerleşim ve uygarlık doğuş merkezlerinden biri olduğu görülmektedir.

Yukarı Mezopotamya'daki höyüklerde yapılan arkeolojik araştırmalarda⁷ buna dair önemli tespitler yapılmış ve buna göre Mezopotamya'da⁸ klasik Hassuna (M.Ö 5800–5000), Samarra (M.Ö 5300–5000), Halaf (M.Ö 5000–4400) ve Obeyd (5500-400) kültür varlıkları tespit edilmiştir.⁹ Bunların yanında, son dönemlerde yapılan kazı çalışmaları neticesinde M.Ö. 3000 yıllarına ait Ninive 5 kültür izlerine de rastlandığı söylenmektedir.¹⁰ Adı geçen kültür merkezlerinin isimleri, hem bir kenti, hem de geniş bölgelerde, farklı zaman dilimlerinde kabul gören kültürel unsurları da simgelemektedir.¹¹ Halaf kültürü, Ra'sü'l-Ayn'e en yakın yerleşim yeri olması nedeniyle doğal olarak burada bu kültürün izlerine daha çok rastlanacaktır. (Bölgedeki Eski Yerleşim yerleri için bkz. Ekler, Harita-3)

2.1. Ra'sü'l-Ayn'de Halaf Kültürü

M.Ö. 6000 dolaylarında Kuzey Mezopotamya'da Hassuna kültürünün yerini Halaf kültürü almış ve yaklaşık 600 yıl yaşamıştı. Bugünkü Kuzey Irak ile Suriye'nin tümü ve Güneydoğu Anadolu Bölgesini de kapsayacak kadar yaygınlaşan bu kültür, etkisini Akdeniz kıyısından Orta Zagros yaylalarına kadar göstermekteydi. Kökenleri kesin olarak bilinmemekle birlikte Hassuna ile aynı alanda geliştiği

⁶ Şeşen, "Cezire" s.509; Alpman, s. 304; Verimli Hilal ile ilgili ayrıca bkz. Sırrı Erinç ",*Güney Doğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları-1*,"Kültürel Çevre Bilim Açısından Güneydoğu Anadolu"İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1980, s.66

⁷ Aydın, v.d.,s.23.

⁸ Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, 6. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006, s.42; Eyüp Ay, Zahide Ayşen Ay, *Hayat Erkanala'a Armağan; Kültürlerin Yansıması*, "Arkeolojik Yüzye Araştırmaları Işığında Yukarı Habur Bölgesi Su Kaynaklarının Tarihi Topografisine Giriş" Editörler: Armağan Erkanal v.d., 1. Baskı, İstanbul, Homer Kitabevi, 2006, s.79.

⁹ Aydın v.d.,s.23; Köroğlu, s.42; Ubeyd kültürünün, Mezopotamya'nın ilk kültürü olarak değerlendiren Günaltay'a göre bu kültürü oluşturanların Sümerlerin olmama ihtimalinin olduğunu nakletmektedir, bkz. M.Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark*, 2.Baskı, Ankara, TTK, 1987,s.197-198; Memiş, s.16-17.

¹⁰ E.Ay, Z. A. Ay, s. 79; Bora Uysal,*Ninive 5 Kültürü'nün Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki Yayılımı*, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi www.e-sosder.com ISSN: 1304-0278 KİŞ -2007, c.6 s.19 (48-62),s.57. Bora Uysal'ın Ninive V kültür araştırmaları ve bu araştırma sonuçları hakkında geniş bilgi için bkz.*Hayat Erkanala'a Armağan; Kültürlerin Yansıması*, "Kertvin Nusaybin Bölgesinde Bulunan Önemli bir Ninive V Merkezi", Editörler: Armağan Erkanal v.d., 1. Baskı, İstanbul, Homer Kitabevi, 2006, s.746-750.

¹¹ Köroğlu, s.42.

anlaşılmaktadır.¹²Ancak her ne kadar Mezopotamya'da farklı kültür izlerine rastlanılmış ise de, araştırma konumuz olan Ra'sü'l-Ayn'ı büyük ölçüde etkisi altına alan kültürün, Tel-Halaf kültürü olduğu kabul edilmektedir.¹³ Hatta Ra'sü'l-Ayn'ın, Tel-Halaf kültür merkezinin önemli bir parçası olduğuna dair görüşün, bizzat bu alanın kazısını yapmış olan Oppenheim'den geldiği görülmektedir. Oppenheim, bu konuda şunları söylemektedir:

Ra'sü'l-Ayn yakınlarında Helenistik dönem öncesi iki kentin kalıntısı mevcuttur. Bunlardan bir tanesi Tel-Halaf diğeri ise Tel-Fahriya'dır.¹⁴Tel-Halaf'ta karşılaştığımız kral saraylarının henüz bilinmeyen Mittani halkına ait olması imkânsız değildir ki, bu halkın Mezopotamya'da yaşamış olması muhtemeldir. Tel-Halaf'ın bir parçası olan Ra'sü'l-Ayn, neredeyse, küçük bir prensliğin/eyaletin başkenti gibidir. Yakın topoğrafyalardaki sayısız höyük, Babil-Asur zamanında zengin ve parlak bir kültürün varlığına tanıklık etmektedirler.¹⁵

Oppenheim başka bir değerlendirmesinde de şunları söylemektedir:

Habur kaynakları bölgesi Roma döneminden önce de önemli tarihsel bir özelliğe sahipti. Bu bölgenin, kuzeyde büyüyen bir yerleşimi vardı ki orası da şu anda Ra'sü'l-Ayn'dır. Waşşukani-Tel-Fahriya harabeleri üzerinde bir Roma askeri garnizonu ile bir anfitiyatronun olabileceğine inanıyorum. Nitekim Habur'dan uzakta olmayan sülfür dolu (burası Yakut el-Hamavi'nin bahsettiği "Ayne'l-Kebrit" denilen yer olabilir) havuzun yanında bir Roma hamamı duvar kalıntısını tesbit ettik. Tel-Halaf'ın hemen batısında Habur'un ilk pınarı olarak kabul edilen Ain el-Bedai yakınlarında Jirjib Ebu Daraj üzerinde bir Roma köprüsünün de duvarı bulunmaktadır.¹⁶ (Halaf Kültür Merkezi için bkz. Ekler, Harita-3)

Bu değerlendirmelerin dışında Franz Cumont'tun da konuya yaklaşımı, aynı bakış açısıyla olduğu anlaşılmaktadır. Halep'te MM Nagib-Assal adında birinin

¹² Michael Roaf, *Atlaslı Büyük Uygarlık Ansiklopedisi-Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, çev. Zühal Kılıç, İstanbul, İletişim Yayınları, 1996, c.9, s.48; Köroğlu, s.45.

¹³ Aydın, v.d., s.24.

¹⁴ Oppenheim, s.34; Oppenheim, ayrıca Tel-Halaf'ın yıkılmasından sonra Tel-Fahriya'nın önem kazandığını bildirmektedir. Bkz. Oppenheim, s.39.

¹⁵ Oppenheim, s.127. Burada yapılan kazı sonuçları hakkında geniş bilgi için aynı eserin geneline müracaat edilebilir; ayrıca yine benzeri ve bölesel olarak yakın bir başka kazı için bkz.Layard, İstanbul, 2000.

¹⁶ Oppenheim, s.74. Oppenheim, ayrıca burada çıkarılan buluntuların uğradığı tahribattan da söz etmiş ve çıkarılan bazı kitabelerin Ra'sü'l-Aynlı Ermeni ustalarınca ya ev inşaatlarında yahut da değirmen taşı olarak kullanıldığı, üzerindeki rölyeflerin de barbarca kazılmış olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Oppenheim, s.28.

kendisine göstermiş olduğu savaş tanrısına ait olduğu tahmin edilen bir rölyefin “Resaina-Tel-Halaf yakınlarındaki kazılardan çıkarılan”¹⁷ diye söz etmesi, Cumont’un “Resaina-Tel-Halaf” hakkındaki yaklaşımını göstermektedir.

Bu uygarlığın bir parçası olarak, Halaf kültürü, yeni ve kendine özgü farklı özelliklere sahip¹⁸ olup adını, ilk kez bulunduğu Yukarı Habur bölgesindeki Halaf Höyüğü’nden almıştı.¹⁹ Bölgede (Tel-Brak) arkeolojik kazı yapan bir başka araştırmacı İngiliz Max Mallowan, Halaf’ın bulunduğu bölge olan Habur bölgesinin önemli bir taşra bölgesi olmasının yanında çiftçiler için bir cazibe merkezi olduğunu belirtmektedir.²⁰ Buna bağlı olarak Halaflıların, bitki tarımı ile hayvan besleyiciliğini birlikte yürüterek karma tarım yaptıkları anlaşılmaktadır.²¹ Alanın, kuru tarım muhitinde kalmış olması sebebiyle yetiştirilen bitkiler Hassuna ve Samarra kültürlerindeki gibi buğday, arpa, mercimek, nohut ve ketendi. Evcil hayvanlar olarak da koyun, keçi, sığır, domuz ve köpek yetiştirilmekte aynı zamanda yaban hayvanları da avlanmaktaydı.²² Tarımla uğraşının doğal bir neticesi olarak ortaya çıkan yerleşik yaşam, mimari alanda gelişimi de beraberinde getirmişti. Bualanda dönemin markası olarak kabul edilebilecek yenilik “tholos”²³ adı verilen konut tipidir.²⁴ Bu konutlarda taş temel ve kerpiç duvar tekniği varlığını sürdürmekle birlikte, mekân boyutlarının küçüldüğü görülmektedir.²⁵

¹⁷ Franz Cumont, *Undieu Syrien a Dos de Chameau Covarage: 1920-2007(T.1-84)*, JSTOR: Syria T. 10, Fasc.1(1929), Published by İnstitut Français du Proche-Orient, s.30.

¹⁸Childe, s.55; Marc Van De Mieroop, *Antik Yakındoğunun Tarihi*, Çev. Sinem Gül, 1. Baskı, Ankara, Dost Yayınları, 2006, s.34; Köroğlu, s.43.

¹⁹Childe, s.55; Köroğlu, s.43.

²⁰ Bölgede yer alan “Chagar Bazar” adlı yerin kazı sonuçları ve Halaf buluntuları hakkında geniş bilgi için bkz. M.E. L.Mallowan, “The Excavations at Tall Chagar Bazar, and an Archaeological Survey of the Habur Region”, *British Institute for the Study of Iraq*, Vol. 3, No. 1 1936, pp. 1-59+61-85,1934-5, s.4. (<http://www.jstor.org/stable/4241586>) ; Çağar-Bazar olarak bilinen yer, Habur Havzasında Tel-Brak’ta bulunmuştur. Burası ünlü Asur Kralı Şamşi-Adad (1813-1781) ‘ın ilk başkenti olarak kabul edilmektedir. Daha geniş bilgi için bkz. Jean Bottero, Marie-Joseph Steve, *Evvel Zaman İçinde Mezopotamya*, 5. Baskı, (Basım yeri ve Tarihi belirtilmemiş), YKY (Genel Kültür) yayınları, (t.y.), s.119.

²¹Childe, s.55.

²²Roaf, s.49.

²³Tholos: Çapı 3 m. ile 7 m. arasında değişen, yuvarlak planlı bir oda ve bu odaya eklenmiş dikdörtgen bir mekândan oluşan, küçük bir ailenin yaşayabileceği büyüklükte bir konut tipinin adıdır. Üstünün, günümüz Harran evlerinde olduğu gibi yuvarlak veya sivri kubbe biçiminde kapatıldığı düşünülmektedir. Bu türde üst örtü, büyük olasılıkla düz dam yapmak için gerekli olan ahşap hatıl bulmaktaki zorluktan dolayı tercih edilmekteydi. Toloslara, Halaf kültürünün yayıldığı bütün alanlarda ratlanmaktadır. Bkz. Roaf, s.49; Köroğlu, s.44.

²⁴Roaf, s.43; Köroğlu, s.43.

²⁵Köroğlu, s.43.

Konut yapımının yanı sıra, artık burada çok ince ve özenle boyanmış seramiğin de ustalarca yapıldığı anlaşılmaktadır.²⁶ Kültürün en göze çarpan özelliği, iki gözlü fırınlarda pişirilmiş zarif desenli keramiklerdir. Bu keramiklerde çok ince ve çoğunlukla sarımsı pembe renkte bir kil kullanılmıştır. Erken kapların dış yüzeylerinde kırmızı ya da siyahla boyanmış yalın desenler de bulunmaktadır. Daha sonraları büyük sığ kâselerin içleri kırmızı ve siyah karmaşık geometrik desenlerle doldurulmuş, sonra üstlerinden beyazla geçilmiştir. Boyalı kaplardan bazıları insan bazıları da hayvan biçiminde yapılmıştır.²⁷ Halaf boyalı çanak çömleklerde bezeme olarak kapların dış yüzüne, gövde çevresine geniş bir bant yapılmış, ya da bezemeler alttan ve üstten dar boya bantla sınırlandırılmıştır. Bezemeler arasında kuş, yılan, boğa başı, geyik, eşek, keçi, balık kılçığı, dalgalı çizgiler, içi dolu kareler, üçgenler, noktalar/benekler ve dama tahtası biçiminde olanlar yaygındır.²⁸ Bu çanak-çömlek grubunda yer alan ve uzun bir süreç olan bireysel boyama işleminden geçirilmiş kapların, bağımsız kişilerin yapıtı olduğu açıkça bellidir ve bu kişiler üretim sürecinin her aşamasını kendileri yürütmüş olabileceği düşünülmektedir.²⁹ Üretimi gerçekleştiren Halaf insanların, kuru tarım alanlarına yerleşen ayrı etnik bir grup olup olmadığı bilinmemekle birlikte Halaf keramik tarzlarında zamanla gözlenen değişmelere ve yerel tarz farklarına karşın, kültür genelde bir bütünlük göstermektedir.³⁰ Halaf kültürünün kendine özgü bu yapısı, bölge içerisinde bulunan Gıré Alımışmış, Gıré Koriye ve Gıré Harrin'de de izlerine rastlamak mümkündür.³¹ Birçok arkeolojik kazıyla ortaya çıkarılan ve yüzey araştırmalarıyla dağılımı saptanan bu döneme ilişkin merkezler arasında; Yarım Tepe, Arpaciye, Tel-Halaf, Tel-Brak, Çağar Bazar, Griki Hacıyan, Samsat, Kahramanmaraş'taki Domuztepe ve Şanlıurfa-Kazane sayılabilmektedir.³²

²⁶ Oppenheim, s.39; Hans J.Nissen, *Anahatlarıyla Mezopotamya*, Çev. Z.Zühre İlkelen, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2004, s.52.

²⁷ Roaf, s.51; Halaf kapları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mücella Erdalkıran, *Altan Çilingiroğluna Armağan; Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığına Adanmış Bir Hayat*, "Halaf Kapları Üzerinde Görülen Hayvan Motifleri" Editörler: Haluk Sağlamtimur, Efref Abay v.d. Yayınlayan: Nezhil Başgelen, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2009,s.275-287.

²⁸ Köroğlu, s.44.

²⁹ J.Nissen, s.52.

³⁰ Roaf, s.51.

³¹ Aydın, v.d., s.25.

³² Köroğlu, s.45.

Tel-Halaf Höyüğü boyutlarına bakıldığında, buranın 3. Bin yılları boyunca bütün bölgenin merkezi olabileceğini akla getirmektedir.³³ Halaf Kültürü 1000 yıl kadar sürmüş ve daha sonrasında Ubeyd kültürünün nüfuzuna maruz kalarak ortadan kalkmıştır.³⁴ Bu da gösteriyor ki Ra'sü'l-Ayn ve çevresini etkisi altına alan Halaf kültürü temsilcileri, kültürel anlamda bir direniş göstermişlerse de neticede kendilerinden daha üstün olduğu anlaşılan Ubeyd kültürüne yenilmiş oldukları anlaşılmaktadır.

2.2. Ra'sü'l-Ayn'de Ubeyd ve Ninive V Kültürü

Kuzeyde Halaf kültürü ile eş zamanlı olarak Güney Mezopotamya'da, ilk buluntu yerinden dolayı Ubeyd veya Obeyd (yaklaşık M.Ö. 5500-4000) olarak adlandırılan bir kültür gelişmekteydi. Bu yeni kültür, 6. binyılın sonlarına doğru kuzeye yayılarak Halaf kültürünün yerini almış³⁵ ve bütün Mezopotamya'da benimsenen bir kültür olmuştu.³⁶ Ubeyd kültürünün ardından Ra'sü'l-Ayn'ın içinde bulunduğu bölgede gelişen ve benimsenen yeni kültür, Geç Uruk kültürünün³⁷ bir türevi olan ve adını Irak'taki Ninive tarih öncesi çukurun 5. tabakasından alan Ninive V kültürüdür.³⁸ Mardin ili Nusaybin ilçesinin 4 km. kuzeyinde yer alan Gırnavaz, Ninive 5 kültürünün Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki varlığını ortaya koyan ilk merkez olma özelliğini taşımaktadır. Burası aynı zamanda Geç Uruk Çağı'ndan Geç Asur devrinin sonlarına kadar kesintisiz yerleşim gösteren ve söz konusu kültürü güçlü şekilde temsil eden önemli bir yerdir.³⁹ 1997 yılında yapılan yüzey araştırmalarında, Mardin'in Kızıltepe ve Derik ilçeleri ile Şanlıurfa ili Ceylanpınar

³³Suavi Aydın, v.d., s.33.

³⁴ Mieroop, s.34-35; Roaf, bu kültürün 600 yıl sürdüğünü ve daha sonra yerini Ubeyd kültürüne bıraktığını söylemektedir Bkz.Roaf, s.50.

³⁵ Mieroop, bu kültürün kuzeyde ve Zağros Dağlarında M.Ö.4500 yıllarında Halaf kültürünün yerini aldığını ifade etmektedir. Bkz. Mieroop, s.34; Memiş, bu kültürün Kuzey Mezopotamya'da erken ve geç el-Ubeyd olmak üzere iki safhada görüldüğünü, Tepe Gawra'nın da buna örnek gösterilebileceğini, ayrıca bu kültürün Habur Bölgesinde de yayılmış olduğunu yazmaktadır. Bkz. Memiş, s.17-18.

³⁶ Roaf, s.51; Köroğlu, s.46.

³⁷ Geç Uruk Kültürü hakkında geniş bilgi için bkz. Eşref Abay, *Hayat Erkanala'a Armağan; Kültürlerin Yansıması*, "Geç Uruk "Çüküşünden" Sonra Güneydoğu Anadolu'da Siyasi Yapılanma ve Bölgeselleşme Eğilimleri", Editörler: Armağan Erkanal v.d., 1. Baskı, İstanbul, Homer Kitabevi, 2006.

³⁸ Roaf, s.80.

³⁹ Uysal, *Ninive 5 Kültürü* s.50.

(Ra'sü'l-Ayn)-Viranşehir ilçeleri arasında kalan alanda ve Cırcıp vadilerinde Ninive 5 seramiği bulunduğu ifade edilmektedir.⁴⁰

2.3. M.Ö. 3000–2000 Hurriler Döneminde Ra'sü'l-Ayn

Klasik anlamda tarih 3. binde başlatılabileceğinden, araştırma konumuzun dâhil olduğu bölge için de 3. binyılı, hem bölge tarihinin ve hem de Hurrilerin yöreye yerleşmelerinin başlangıcı olmuştur.⁴¹ Hurri Tarihinin ilk kısmına dair, M.Ö. III. binin ikinci yarısında, her biri korunaklı bir kenti merkez edinmiş çok sayıda rakip prensliklerden söz edilmektedir.⁴² Nitekim günümüzdeki Ra'sü'l-Ayn'ın bulunmuş olduğu coğrafi alanın çok yakın çevreleri de dâhil olmak üzere Asi Nehri kıyılarına kadar birçok yerleşim merkezinde çıkarılan yazıtlarda, Hurrice adlara sıkça rastlandığı dile getirilmekte ve bu da bölgede kurulduğu söylenen Hurri devletçiklerinin genişleme alanını ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir.⁴³ Genişleme alanlarındaki örnekler içerisinde Harran Ovasındaki Harran, Urfa yakınlarında Titriş ve Kazane Höyükleri de sayılabilmektedir.⁴⁴ Bununla birlikte Mısır'da, el-Amarna arşivinde bulunan Mitanni Kralı Tuşratta'nın mektubuna göre Hurriler, M.Ö. 3. binyılın sonlarında Subaru kabilelerini de kendi nüfuz alanlarına katarak Kuzey Suriye ve Yukarı Mezopotamya'ya yayıldıkları söylenmektedir.⁴⁵ Mezopotamya'ya, Mısır, Sümer ve Babillilerden önce geldikleri anlaşılan Subarilerin başkentleri, Ra'sü'l-Ayn'ın çok yakınında bulunan Tel-Halaf olduğu söylenmektedir.⁴⁶ Başka bazı araştırmacılara göre de M.Ö. 2000 yılının başlarında Habur bölgesi ve Kuzey Suriye'nin neredeyse tamamen Hurrileştiği,⁴⁷ buna bağlı olarak aynı yıllarda, Urfa, Diyarbakır, Mardin ve Kerkük arasındaki bölge ile Hanigalbat, Tel-Fahriya, Çagar-Bazar, Tel-Brak, Tel-Riman ve Kerkük'ün güneyindeki Nuzi (Yorgan

⁴⁰Bora Uysal, *Ninive 5 Kültürü*, s.57.

⁴¹Ahmet Ünal, Hurrilerin M.Ö. III. bin yılı ortalarından itibaren güneye göç etmeye başladıklarını belirtmektedir. Bkz. Ahmet Ünal, *1996 Anadolu Mediyetleri Müzesi Konferansları*, "Hurriler, Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojisiyle İlgili Yeni Buluntular ve Gelişmeler", Ankara, Kültür Bakanlığı Anadolu Mediyetleri Müzesi Yayını, 1997, s.13; Aydın v.d., s. 30.

⁴²Roaf, s.132; Aydın, v.d., s. 35.

⁴³Ayrıntılı bilgi için bkz. Roaf, s.102; V.Diakov- S.Kovalev, c.1, s.159.

⁴⁴Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, III. Baskı, İstanbul, Der Yayınları, 2003, s.148-149.

⁴⁵Aydın, v.d., s. 30.

⁴⁶Hanna Dolapönü, *Tarihte Mardin (İtre'l-Nardin fi Tarih Merdin)*, İstanbul, Hilal Matbaacılık, 1972, s.19.

⁴⁷Aydın, v.d., s. 36.

Tepe) gibi yerler de Hurrilerin yaşadığı önemli merkezler arasında yer almakta idi.⁴⁸ Bu da açık bir şekilde ifade edilmemişse de bu dönemde Ra'sü'l-Ayn'ın Hurri/Subari egemenliğinde kaldığını göstermektedir.

Hurriler daha çok Sümer-Babil kültür geleneğinin yaşatıcıları olarak görünmekte iseler de bazı uygarlık alanlarında kendilerine özgü yapıtları da vardı. Ne var ki Hurriler siyasal bir güç olarak ancak 200/250 yıl boyunca egemen olabilmiş bundan dolayı da bu kısa süre içerisinde gerekli gelişme ve olgunlaşma olanağını bulamamışlardı.⁴⁹ Hurriler, yaklaşık M.Ö. I. binin ortalarına kadar varlıklarını sürdürebilmişlerdi.⁵⁰

2.4. Habur'un Kaynağında Hurri-Mittani Konfederasyonu

Savaşçı bir topluluk olan Mitanniler,⁵¹ M.Ö. 1500 civarında Hurrileri hâkimiyetleri altına alarak,⁵² Habur Nehri'nin kaynak bölgesi civarında olduğu anlaşılan, ancak yukarıda da belirtildiği gibi yeri kesin olarak henüz tespit edilemeyen⁵³ Waşşukani⁵⁴ merkez olmak üzere bir devlet kurdukları anlaşılmaktadır.⁵⁵ Bu, aynı zamanda iki gücün birleşimi olan bir Hurri-Mittani konfederasyonunu da ifade etmekteydi. Kurulan bu konfederasyon, Hurri-Mittaniler'i (kurulduğu dönem itibarıyla) yakın doğunun Mısır'dan sonra en büyük siyasal gücü konumuna yükseltmişti.⁵⁶ Konfederasyon merkezinin "Habur Kaynağı" olarak tarif edilmiş

⁴⁸ Burada kurulan küçük krallıklara dikkati çeken Ahmet Ünal, bunların sayısı arttıkça Hurrilerin de bölgedeki etkisinin arttığı söylemektedir. Bkz. A.Ünal, s.17; Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, 9. Baskı, İstanbul, Net Turistik Yayınları, 2007, s.120; Aydın, v.d. s.36.

⁴⁹ Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.124.

⁵⁰ Alpman, s.312.

⁵¹ Köroğlu, s.125; A.Ünal, Mitannilerle ilgili ileri sürülen ve yukarıda anlatılan birçok vasıfta abartı olduğunu, bu tür bilgilerin daha çok ırki mülahazalarla dile getirildiğini ifade etmektedir. Bkz. A.Ünal, s.19-20.

⁵² Joan Oates, *Babil*, Çev. Fatma Çizmeli, Ankara, Arkadaş Yayınevi, 2004, s.92; Aydın, v.d., s. 37.

⁵³ Roaf, s.135; Köroğlu, s.123; Oates, 92; Aydın, v.d., s. 37.

⁵⁴ Nail Hanun, "Waşşukani", *Arap Ansiklopedisi*, c.22, s.101, elektronik ortamdan alınmıştır: http://www.arab-ency.com/_/details.php?full=1&nid=162673-22.5.2016. (Nail Hanun, makalesinde açıkça, M.Ö.15 ve 14. Yüzyıllarda Waşşukani'nin Hurri-Mittani Devletinin başkenti olduğunu yazmaktadır. Ayrıca Asur çivi yazılarında bu ismin Uşgani (Ushshukani) şeklinde geçtiğini, Hitit yazıtlarında ise Waşşukani şeklinde geçtiği ve şehrin Hurrilerin ilk başkenti olmadığı, bundan önce Hurrilerin M.Ö. 3000'lerin sonuna doğru ilk başkentlerinin Urkiş olduğunu, Urkiş'in de Tel-Mevzen olduğunu aktarmaktadır. Bunun yanında M.Ö. 2000 yıllarında buradaki yaşamın kesintiye uğradığı tespit edilmiş, böylelikle bu dönemde Waşşukani'nin Hurrilerin başkenti olduğu tahmin edilmektedir).

⁵⁵ Mieroop, s.181; Roaf, s.135; Köroğlu, s.125; Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.120.

⁵⁶ Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.67, 69; A.Ünal, s.20.

olması, burada geçecek tarihi akışın da Ra'sü'l-Ayn'ı direkt etkileyebilecek bir süreç olduğu gerçeğini açığa çıkarmaktadır.

Hurri-Mitanni tarihi akışı, Alalah⁵⁷, Amarna, Boğazköy ve Nuzi yazılı vesikaları sayesinde M.Ö. XV. yüzyılın başlarından itibaren aşağı yukarı iki asırlık bir süre boyunca takip edilebilmektedir.⁵⁸ Ancak bundan önce M.Ö. 1650-1550 yılları arasında geçen süre, eski Önasya tarihini aydınlatacak belgelerin olmayışı nedeniyle karanlık bir devir olarak adlandırılmaktadır.⁵⁹ Bununla birlikte Hurri-Mitanni Devletinin, girilen bu karanlık devrin sonunda Yukarı Mezopotamya ve Kuzey Suriye'de⁶⁰ ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.⁶¹ Ortaya çıkan devletin toprakları; doğuda Kerkük (Arrapha) bölgesinden batıda Akdeniz'e (Hatay'a), kuzeyde Toroslar'dan güneyde tahminen bütün Habur havzasına kadar uzanıyordu.⁶² Dolayısıyla buradan bakıldığında, tarihi yapılan coğrafyada yaşanan tarihin aynı zamanda bölgenin bir parçası olan Ra'sü'l-Ayn'ın de tarihi olduğu gerçeğini bir defa daha görme olanağını sağlamaktadır.

Esasında “Habur nehri kaynağında” bulunan Mitanni devletinin merkezi Waşşukani'nin bulunamamış ve dolayısıyla Mitanni devlet arşivinin dehenüz keşfedilememiş olması, Hurri-Mitanni tarihinin yeniden oluşturulması ve haklarında ayrıntılı bilgi alınabilmesini kısıtlamakta⁶³ ancak buna rağmen mevcut bilgiler bile Ra'sü'l-Ayn'ın Waşşukani veya en azından tarif edilen coğrafya ile bağlantı kurulmasına imkân tanımaktadır.

⁵⁷ Asi Nehri üzerinde bulunan Tel-Açana. Bkz. Seton Lloyd, *Türkiye'nin Tarihi Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları*, Çev. Ender Varinlioğlu, Ankara, Tubitak Yayınları, 2003, s.33.

⁵⁸ Alpman, s.307; Hanun, 101; Roaf, s.135; Köroğlu, s.124.

⁵⁹ Alpman, s.303; Beysanoğlu, bu karanlık devrin M.Ö. 1500–1300 yılları arası olduğunu söylemektedir. Bkz. Şevket Beysanoğlu, *Kültürümüzde Diyarbakır*, Ankara, San Matbaası, 1992, s.3; Mieroop ise; M.Ö.1590 yıllarında Yakınoğuda başlayan çözülmeye paralel olarak, şehirlerin terk edilmesi ile birlikte insanların yarı göçebe durumuna düşmüş olabileceği ve bu sebeple az sayıda vesika yazılmış olmasının sonucu olarak böyle döneme girildiğini ifade etmektedir. Bkz. Mieroop, s.150; Memiş, bu karanlık çağın I. Muşşili'nin Babil'i ele geçirmesinden sonra başladığını yazmaktadır. Bkz. Memiş, s.126.

⁶⁰ Mieroop, s.150; Jak Yakar, *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Çev. Selen Hırçın Riegel, 1. Baskı, İstanbul, Homer Kitabevi ve Yayıncılık, 2000, s.410; Alpman, s.312; Rene Grousset, *Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Çev. Sösi Dolanoğlu, 2. Baskı, İstanbul, Aras Yayınları, 2006, s.43.

⁶¹ Mieroop, s.150.

⁶² Hanun, s.101; *Türk Ansiklopedisi*, “Hurriler”, MEB, Ankara, 1971, c.19, s.388; Alpman, s.297,304; Köroğlu, s.123; Oates, s.92.

⁶³ Hanun, s.101; Alpman, s.307; Mieroop, s.185; Roaf, s.135; Köroğlu, s.124

M.Ö. 14. yüzyılın ortalarına kadar Yakındoğu'da Mısır'ın ardından en güçlü siyasal varlık olan Hurri-Mitanni krallığı ile bu krallıktan ayrılan beyliklerin bir taraftan Mısır'la yaptıkları savaşlar ve diğer taraftan da Hitit ile Asur baskısına maruz kalmaları sonucunda zayıf duruma düştükleri anlaşılmaktadır.⁶⁴ Bunun neticesinde M.Ö. 14. yüzyılın ortalarında Hitit Kralı I. Şuppiluliuma ile başlayan Mitanni Krallığındaki çöküş, Troya ve Hattuşa'yı ortadan kaldıran Ege göçleriyle tamamlanmış, bundan sonrası için de artık Mitanni Krallığı tarihe karışmıştır.⁶⁵ Böylelikle bu tarih itibarıyla Ra'sü'l-Ayn'deki Hurri-Mitanni yönetimi de sona ermiş olduğu anlaşılmaktadır. Hurri-Mitanni konfederasyonunun Ra'sü'l-Ayn'le bağlantısını sağlayan en önemli yerleşim yerlerinden biri olan Waşşukani ile birlikte Tel-Fahriya'yı da anmak gerekmektedir. Bunun nedenini ise aşağıda görmek mümkün olacaktır.

2.5. Waşşukani ve Tel-Fahriya⁶⁶ Hakkında

Mitanni Devletinin merkezi olarak kabul edilen Waşşukani'nin yeri tam olarak bilinmediği yukarıda ifade edilmişti. Bazı kaynaklarda yapılan tahmini yer tanımlamasında, "Harran'la Ninova arasında Batı Habur Nehri'nin kaynaklarına yakın bir yerde" denilirken⁶⁷ tarifli yapılan coğrafi yerin, Türkiye-Suriye sınırına yakın bir yer olan ve aynı zamanda kral Saussatar'ın sarayının da içinde yer aldığı Ra'sü'l-Ayn civarı olduğu tahmin edilmektedir.⁶⁸ Konuyla ilgilenen araştırmacı Josuha J. Mark da özellikle Waşşukani isminden hareketle aynı kanaate vardığı görülmektedir. Mark, "Waşşukani" isminin Kürtçe'deki "başkâni" kelimesine yakın olduğunu, (aslında "ihwaşkani"ye daha yakın durmaktadır) kelimenin anlamı olarak da "baş" "iyi" "güzel" anlamında, "kânî" kelimesinin de "kaynak" anlamında kullanıldığını dolayısıyla iki kelimenin birleşiminden doğan ismin, "güzel kaynak" anlamına geldiğini ancak bunun "zenginlik kaynağı" olarak çevrildiğini ifade

⁶⁴ Aydın, v.d., s. 36.

⁶⁵ Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.120; Aydın, v.d., s. 36.

⁶⁶ Günümüzde Ayne'l-Hamam olarak bilindiği söylenmektedir. Bkz. Safiye 'İd, "Ra'sü'l-Ayn", <http://www.arab-ency.com/details.php?full=1&nid=10535> (15.6.2016).

⁶⁷ Lloyd, s.37, Hanun, s.101; Amelie Kuhrt, *Eskiçağda Yakındoğu*, Çev. Dilek Şendil, İstanbul, 2. Baskı, T.İş Bankası Kültür yayınları, 2009, c.1, s.391; Aydın, v.d., s. 37.

⁶⁸ Rene Grousset, *Ermeniler Tarihi*, s.46; Alpman, s.303-304; Ahmet Ünal, Waşşukani'nin Mardin'e yakın höyüklerden birinin olabileceğini ifade etmektedir. Bkz A.Ünal, s.14.

ederek⁶⁹ Waşşukani'nin Ra'sü'l-Ayn veya bu alana çok yakın bir yer olabileceğine işaret etmiştir.⁷⁰

Orta Asur metinlerinde de "Uşukani" olarak geçmekte olan ve isim benzerliğinden ötürü M.Ö. 9. yüzyıl kenti olan Sikani ile aynı yer olduğu tahmin edilen Waşşukani'nin, sonradan ortaya çıkan buluntulara bağlı olarak aynı yerler olmadığı anlaşılmıştır.⁷¹ Özellikle 1979 yılında Sikani şehir idarecisi olan Hadad⁷² heykelinin bulunması, Sikani Şehrinin Ra'sü'l-Ayn yakınlarındaki Tel-Fahriya şehri ile aynı yer olduğunun söylenmesine neden olmuştur.⁷³ Buna güçlü kanıt olarak da Hadad heykeli üzerinde bulunan bir yazıtta geçen "Habur Nehrinin efendisi, Sikani kentinde yaşayan Adad'ın önüne heykelini diktirdi"⁷⁴ şeklindeki ifade idi. Ancak Tel-Halaf kazısını yapmış olan Oppenheim, Tel-Fahriya'nın Roma askeri garnizonun merkezi olduğunu, Ra'sü'l-Ayn'ın ise buranın hemen kuzeyinde olduğunu belirtmektedir.⁷⁵

Bölgede ayrıca değişik zamanlarda yapılan kazılarda⁷⁶ orta Asur dönemine ait bir evin bazı kısımları ile hükümdar sarayının bazı odaları tespit edildiği bildirilmiş,

⁶⁹ Bkz. Josuha J.Mark, *Ancient History Encyclopedia*, "Mittani", Yayın Tarihi: 28 Nisan 2011. (<http://www.ancient.eu/Mitanni/> 8.2.2016)

⁷⁰ Aynı kanaati paylaştığı anlaşılan Olmstead'ın da Ra'sü'l-Ayn'ın Mittanilerin başkenti Waşşukani olduğuna işaret etmektedir. Bkz. A. T. Olmstead, "The Mid-Third Century of the Christian Era"*Classical Philology*, Vol. 37, No. 3 (Jul., 1942), pp. 241-262, Published, The University of Chicago Press, s.254(<http://www.jstor.org/stable/264624-09/10/2013>).

⁷¹Roaf, s.135; Hanun, s.101; Aynı bilgiyi Hanfmann da nakletmekte ve D. Opitz'in, Habur Nehri menbanının batı yakasında yer alan Tel-Fahriya'nın Mittanilerin başkenti olan Waşşukani olabileceği varsayımını ortaya attığını ve bu fikrin birçok bilirkişi tarafından tartışıldığını ancak kesin bir sonuca ulaştırılmadığını belirtmektedir. Bkz. George M. A. Hanfmann, "Soundings at Tel-Fakhariyah by Calvin W. McEwan; Linda S. Braidwood; Henri Frankfort; Hans H. Güterbock; Richard C. Haines; Helene J. Kantor; Carl H. Kraeling"*American Journal of Archaeology*, Vol. 63, No. 3 (Jul., 1959), pp. 292-294. (<http://www.jstor.org/stable/501861>); Tel-Fahriya'nın Waşşukani olabileceği ile ilgili tahminde bulunanlar için ayrıca bkz. Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.119; Josuha J.Mark, "Mittani"; Ahmet Ünal da bu konuda kuşkululu olduğunu ifade etmektedir. Bkz. A.Ünal, s.14

⁷² Aramilerin en büyük tanrı olarak kabul ettikleri fırtına tanrısıdır. Bkz.Günaltay, *Yakın Şark*, s.548; Köroğlu, s.149; Mieroop ise, Hadad-yithi'nin muhtemelen M.Ö. IX. yüzyılda Kuzey Suriye'de bulunan Guzana'nın hükümdarı olduğunu, bölgede yapılan kazılarda çıkarılan heykelinin üzerinde de Aramice ve Akadça yazılar bulunduğunu nakletmektedir. Bkz. Mieroop, s.263. Aşağıda geçen alıntıya göre ise her iki tanımlamanın da doğru olduğunu göstermektedir.

⁷³Mieroop, s.263; Roaf, s.135.

⁷⁴Metnin tamamı için bkz. Mieroop, s.265.

⁷⁵ Bkz.Oppenheim, s.30,39.

⁷⁶ 1929 yılında Alman M.Von Oppenheim, 1940 yılında Amerikalı bir kazı ekibi, daha sonra da yine Anton Moortgat başkanlığında bir Alman kazı heyeti tarafından sözkonusu kazılar gerçekleştirilmiştir. Bkz.Hanun, s.101.

yedinci tabakada rastlanılan yaşam izinin de Mittanilere ait olduğu belirlenmiştir.⁷⁷ Ancak bütün yapılan çalışmalar, keşfedilen yerin Waşşukani olduğunu kesin olarak kanıtlayamamıştır.⁷⁸ Bunun yanında, Tuşratta tabletlerinde kullanılmış olan ve bir olasılıkla Waşşukani kökenli olan kilin, Tel-Fahriya'daki Orta Asur tabletlerinde kullanılan kilden de farklı olduğu anlaşıldığından, buranın Waşşukani olamayacağı kanaatine varılmıştır.⁷⁹ Neticede, gerek Waşşukani gerekse Tel-Fahriya, araştırmacılar tarafından Ra'sü'l-Ayn veya Ra'sü'l-Ayn'e en yakın yerleşim birimleri olarak tanımlanmış olduğu anlaşılmakta dolayısıyla bu iki yerleşim yerinin de Ra'sü'l-Ayn tarihi ile yakından ilgili olduğu görülebilmektedir.

2.6. Hititlerin Waşşukani Bölgesindeki Hâkimiyet Mücadelesi

Hitit Devletini resmen kuran kişinin, Anitta soyundan gelen Hattuşili, olduğu söylenmektedir.⁸⁰ Eski Hitit Krallığının kurucusu olarak da bilinen I.Hattuşili(M.Ö. 1660-1630), Hititlerin siyasi ve iktisadi çıkarlarının gelecekte Kuzey Suriye'de olduğunu görmüş olmakla⁸¹ buraya doğru seferler düzenlemiş, bundan dolayı da Hurrilerle uğraşmak zorunda kaldığı anallerinde anlatılmaktadır.⁸² I.Hattuşili'den sonra gelecek olan hükümdarların da aynı siyaseti takip ettiği ve söz konusu siyasetin adeta bir Hitit devlet politikası haline geldiği anlaşılmaktadır. Hititler, güçlerini yerinde gördükleri anda bu siyaseti uygulamaktan çekinmemişlerdir.⁸³

Uygulanan bu siyaset sonucunda II. Tudhaliya⁸⁴ (M.Ö. 1460-1440) dönemi, Hititlerin gücü, Ege kıyısındaki bazı noktalardan Ra'sü'l-Ayn'in kaynaklık ettiği

⁷⁷ Roaf, buradaki bilgiye katılmayarak, bugüne kadar burada Mittani döneminde yaygın bir yerleşim olduğuna ilişkin kanıt bulunamamıştır”demektedir. Bkz. Roaf, s.135. Ancak kanaatimizce, bölgeyi yoğun bir şekilde etkisi altına almış bir topluluğun buradaki yaşam izlerine dair Mieroop'un vermiş olduğu bilgilerin mantığa daha uygun olduğu düşünülmektedir.

⁷⁸ Metnin tamamı için bkz. Mieroop, s.265.

⁷⁹ Roaf, s.135.

⁸⁰ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s.163; Mieroop, s.148; Güngör Karuğuz, *M.Ö. 2000'de Orta Anadolu'nun Güney Kesimi*, Konya, Çizgi Kitabevi Yayınları, 2005, s.27; Hititler hakkında bilgi için ayrıca bkz. Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, Çev. Muna Cedden, 2.Baskı, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2005.

⁸¹ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s.167; Mieroop, s.148; Alpman, s.295; Akurgal, *Anadolu Kültür*, s.57; Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.56; Karuğuz, s.27.

⁸² Alpman, s.295; Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.57; A.Ünal, s.18; Karuğuz, s.27.

⁸³ Ayrıntılı bilgi için bkz. J.G.Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Çev. Esra Davutoğlu, 2.Baskı, Ankara, Arkadaş Yayınları, 2009, s.39,40 v.d.

⁸⁴ Tuthaliya adına Eski Krallık'ın başında da rastlanmaktadır. Bir dönemde onun da kral olduğu sanıldığı için tarihçiler, Büyük Hitit Krallığı'nın kurucusuna II. Tudhalia demişlerdir. Ancak daha önce Tuthaliya'nın krallık yapmış olduğuna dair yazılı bir kaynak bulunmamaktadır. Bununla birlikte

Habur'a, oradan da Şam'a kadar tanınmasına yol açmıştı.⁸⁵ Bu siyasetin devamında ise I.Şuppiluliuma, M.Ö.1365 yılında, babasının döneminde neredeyse başkente saldıracak kadar sokulmuş olan Mitanni askerî gücüyle karşı karşıya gelmiş⁸⁶ ve bunun neticesinde Waşşukani'yi alıp talan etmiştir. Ardından Suriye'ye giren kral, buradaki bütün toprakları dağıtınca, Mitanni desteğinden yoksun kalan küçük devlet ve kentler de kendisine boyun eğmek zorunda kalmıştı.⁸⁷ Böylelikle de kral, Kuzey Suriye'yi ülkesine kattığı gibi Mitanni devletinin tarihini de bitirmiş oluyordu.⁸⁸ Bunun aynı zamanda Ra'sü'l-Ayn'de Hitit hâkimiyetinin kesin bir başlangıcı olduğu da anlaşılmaktadır.

Hurri-Mittani ülkesinin ortadan kaldırılmasının ardından muhtemelen içinde Ra'sü'l-Ayn'ın da yer aldığı bölgeden, çivi yazılı metinlerde Hanigalbat⁸⁹ krallığı

karışıklıklara neden olmamak için bugüne değin alışılmış numaralandırmayı değiştirmemekte yarar vardır. Bkz. Akurgal, *Anadolu Kültür*, s.70; Buna benzer bir açıklama da J.G.Macqueen'de de geçmektedir bkz.aynı eser s.48.

⁸⁵ Kuhrt, c.2, s.328.

⁸⁶ Lloyd, s.38; Selçuk Gür, *İlk İnsandan Selçuklu'ya Anadolu Uygarlıkları ve Antik Şehirler*, 1.Baskı, İstanbul, Alfa Yayınları, 2007, s.15; Memiş, s.188.

⁸⁷ Lloyd, s.38; Köroğlu, s.127; Alpman, s.309-310; Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s.174; Kuhrt, s.386; Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.123; J.G.Macqueen, s.50; Mieroop, s.189; V.Diakov- S.Kovalev, c.1, s.157; Memiş, s.189.

⁸⁸ Alpman, s.310; Mieroop, I.Şuppiluliuma'nın, Mittani kralını vassalı durumuna getirdiğini ancak bu ülkeye son vermediğini belirtmektedir. Bkz. Mieroop, s.175; aynı görüşü paylaşılanlardan, V.Diakov- S.Kovalev, c.1, s.157; Memiş, s.189; Roaf, s.137.

⁸⁹ Terimin tanımı ile ilgili farklı kaynaklarda birbirlerine yakın tanımlamalar yer almakla birlikte genel olarak şu şekilde geçmektedir: "Hanigalbat, Hint-Ari-Mitanniler'in Hurriler'e dayalı olarak kurduğu devletin coğrafik konumu olabileceğinden Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye'de aranması gerekir. Bkz.Alpman, s.307; Mitanni hâkimiyetinden sonraki Asur krallarından I.Asur-Uballit (M.Ö.1362-1327) de babası I.Eriba-Adad'ın metbu'ndan "Hannigalbat kralı" şeklinde bahseder. I.Adad-Nirari'den (M.Ö. 1304-1273) itibaren Asur kralları Hanigalbat ülkesi ile yapmış oldukları savaşlardan bahsetmektedirler. (240) Bütün bunlar Mitanni = Hanigalbat identifikasyonu lehinde gözükmektedir. Bundan başka önceleri Mitanni ülkesinde gösterilen şehirlerin daha sonra Asur kralı I.Adad-Nirari tarafından zaptedilen Hanigalbat memleketi şehirleri arasında zikredilmesi de, değindiğimiz identifikasyonun lehindedir. Bununla birlikte Hanigalbat adı ile ilgili muhtelif variantlar halinde Nuzi metinlerinde de geçer. Fakat Mitanni adı kral Saussatar'ın unvanı içinde, Nuzi'de bulunmuş mektubunda yer alır. Bütün bunlar Hanigalbat'ın coğrafik bir terimi, Mitanni'nin ise, politik bir terimi karşıladığı intibainı vermektedir. Bunun yanında Hanigalbat'ın ve Mitanni'nin farklı iki terimi oluşturdukları da ileri sürülmüştür. Hurri terimi için de farklı görüşler ortaya çıkmıştır". Bkz.Alpman, s.305; Hanigalbat: Orta dönem Hitit krallarından Telipinu'nun Kizzuvatna ile yaptığı anlaşma sonunda geçici olarak terkettiği Suriye eyaletlerinin ortak ismi kabul edilmekle birlikte Hurri devlet düzenine göre siyasal bir bölgedir. Bkz. Lloyd, s.33; Hurri Ülkesinin en eski adıdır Bkz. Akurgal, s.75; Akkad kaynaklarında daha da az anlaşılır Hanigalbat, Haligalbat hatta en eski yazım şekliyle Habingalbat olarak geçen Mitanni, ortasında Habur kollarının meydana getirdiği üçgen olmak üzere, Fırat kavsi ve Dicle'nin üst kesimleri arasında yer almakta ve toprakları Urfa, Mardin, Diyarbakır ve Siirt illerini kapsamaktaydı. Kuzeyinde Elazığ ilindeki İşuva ve Alşe ile komşuydu. Bkz.Yakar, 410; Hanigalbat: Fırat boylarındaki steppe ve Habur'un güneyinde bulunan Hana şehrine sonradan verilen isimdir. Bkz. Günaltay, *Yakın Şark*, s.523; Asurluların Mittani ülkesi için kullandıkları isimdir. Bkz.Roaf, s.132.

olarak bahsedilecektir.⁹⁰ Bu arada Hurri-Mittani ülkesini ele geçirerek başkent Waşşukani'yi yağmalayan I.Şuppiluliuma⁹¹ akıllı bir siyaset izleyerek Mitanni Devleti'nin kendisini ortadan kaldırmamış, güçlenmekte olan Asurlulara karşı kendi ülkesini korumak amacıyla bu ülkeyi bir tampon bölge olarak kullanmıştır.⁹² I.Şuppiluliuma dönemi sona erdiğinde Ra'sü'l-Ayn ve çevresi Hititlerin egemenliğinde kalmıştı.

M.Ö. 1308-1285 yıllarında Hititlerin Mısır kralı II. Ramses ile tutuştukları Kadeş savaşı,⁹³ Ra'sü'l-Ayn'ın içinde bulunduğu coğrafyayı sahipsiz bırakmıştı. Bu durumu değerlendiren Asur kralı I. Asurballit de boş bulduğu Mittani devletini ülkesine katmıştı.⁹⁴ Böylece Mittani ile Hititlerin Ra'sü'l-Ayn ve çevresi için verdikleri hâkimiyet mücadelesinde kazanan taraf Asurlular olmuştu.

Hititler, M.Ö. 1190 yıllarında Ege ile Anadolu kavimlerinden oluşan ve “Deniz Kavimleri”⁹⁵ olarak da adlandırılan bir grubun çığ gibi büyüyen göç dalgasına maruz kalarak yıkılmışlardı.⁹⁶ (Hitit ülkesinin egemenlik alanı ve Mittanilerin konumu için bkz. Ekler, Harita-4).

2.7. M.Ö. 2000 Asurlular Döneminde Ra'sü'l-Ayn

Mezopotamya Tarihinde “Doğunun Romalıları” olarak tanınan Asurlular, gerçekte tıpkı Romalılar gibi güçlü ve disiplinli bir ordu sayesinde askeri karakterde bir devlet kurmuşlardı. Yine Romalılar gibi küçük bir şehir devletinden, Asur kenti merkez olmak üzere büyük bir imparatorluğa dönüşmüşlerdi.⁹⁷

⁹⁰ A.Ünal, s.22; Alpman, s.310.

⁹¹ Kuhrt, s.331; Akurgal, *Anadolu Kültür*, s.80; Alpman, s.298.

⁹² Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.123.

⁹³ Savaşın teferruatı için bkz. Lloyd, s.40; J.G.Macqueen, s.52; Mieroop, s.189; Roaf, s.143; V.Diakov- S.Kovalev, c.1, s.158; Gür, s.17.

⁹⁴ Lloyd, s.40; J.G.Macqueen, s.52.

⁹⁵ Bu kavimler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Haldun Aydıngün, *Uygarlık Dünyasının İlk Yıkılışı M.Ö. 1200*, Yayımlayan: Nezh Başgelen, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2014, s.35-42.

⁹⁶ J.G.Macqueen, s.55; Akurgal, *Anadolu Kültür*, s.106; Gür, s.18; Mieroop, s.200; Roaf, s.146; V.Diakov- S.Kovalev, c.1, s.159; M.Ö. 1200 yıllarında boğazlar yoluyla Avrupa'dan gelen bir dalganın Hititleri yıktığı gibi Anadolu'da yeni bir dönemi başlattığı da ifade edilmektedir. Bkz.Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş 1 Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara, 2.Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2000, s.7; Memiş, s.191.

⁹⁷ Memiş, s.179.

Ulaşılan belgelere göre Kuzey Mezopotamya'da Eski Asur Krallığı'nın siyasi anlamda söz sahibi olmaya başlaması, I. Şamşi-Adad (1813-1781) döneminde, başladığı anlaşılmaktadır.⁹⁸ Şamşi-Adad, iktidarı sırasında artan ticari ilişkileri ve gelişen ekonomik yapıya paralel olarak, siyasi nüfuz alanını da genişletmiş ve Asur'u kısa sürede bölgede tek büyük güç haline getirmişti.⁹⁹ Batıya doğru yaptığı seferlerle de Yukarı Habur bölgesini denetim altına alan Şamşi-Adad,¹⁰⁰ böylece Ra'sü'l-Ayn'ı da egemenliğine almış olduğu anlaşılmaktadır. Roaf'a göre Asurluların imparatorluğa egemen oldukları dönemlerde iktidar merkezlerinin ya Habur düzlükleri veya Ninive dolaylarındaki bölgelerden biri idi.¹⁰¹ Burada, Habur düzlüklerinden kastedilen yerin Şubat-Enlil (Tel-Leilan) olma ihtimalinin yüksek olmasının yanında, her halükarda coğrafik olarak da Ra'sü'l-Ayn'a çok yakın bir yer olabileceği de düşünülmektedir.

I. Şamşi-Adad'ın ölmesi üzerine, Asur ülkesi, komşu krallıkların saldırısına uğrayarak kısa bir süre zarfında içinde Ra'sü'l-Ayn'ın da bulunduğu Kuzey Mezopotamya bölgesinde, küçük bağımsız ülkelerin kurulduğu söylenir. Bununla birlikte aynı bölgede M.Ö.1720 yıllarında bilinmedik bir sebepten ötürü (veya muhtemelen kuraklığın etkisiyle) şehirlerin boşalmaya başladığı, insanların da yarı göçebe bir hayata geçerek köylere ve bozkırlara çekildiği görülmektedir.¹⁰²

M.Ö. 14. Yüzyılın ortalarında Asur kralı Asur-uballit (1365-1330), Mitanni'de doğan politik ve hanedanlık içi kargaşadan yararlanarak¹⁰³ M.Ö.1340 yılında bu ülkenin merkezine kadar ulaşıp ele geçirmişti.¹⁰⁴ Böylelikle Mittani devletinin bir eyaleti iken sonradan bağımsızlığını kazanan Asur, bölgesel bir güç haline gelerek eski efendisinin yerini de almış oluyordu.¹⁰⁵ Bu, aynı zamanda yukarıda da değinildiği gibi Ra'sü'l-Ayn'ın da Asurluların eline geçtiğini gösteren önemli bir gelişme idi.

Orta Asur krallığı dönemi krallarından I. Adad-nirari (1307-1275), ve I. Şalmaneser (1274-1245) genelde Hurri Mittaniler üzerine seferler düzenleyerek

⁹⁸ Köroğlu, s.102; Memiş, sözkonusu kral ile birlikte Asur ülkesinde yeni bir sülalenin başlamış olduğunu yazmaktadır. Bkz. Memiş, s.183.

⁹⁹ Günaltay, *Yakın Şark*, s.548; Mieroop, s.133; Köroğlu, s.102.

¹⁰⁰ Mieroop, s.134; Köroğlu, s.102.

¹⁰¹ Roaf, s.103.

¹⁰² Mieroop, s.136.

¹⁰³ Kuhrt, s.458; Mieroop, s.215.

¹⁰⁴ J.G. J.G.Macqueen, s. 50; Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.123.

¹⁰⁵ Mieroop, s.161.

Ra'sü'l-Ayn'in içinde bulunduğu alanda önemli başarılar elde etmişlerdi.¹⁰⁶ Bu dönemin son güçlü kralı I. Tiglat-pileser (1114-1076) ise Kuzey Mezopotamya'da yer alan bütün kavimlere hâkimiyetini kabul ettirmiş¹⁰⁷ olmasına rağmen Asurlular, ülkelerinin bütünlüğünü koruyamadıkları ve o güne kadar ellerinde tuttıkları anlaşılın Ra'sü'l-Ayn ile çevresini Arami krallıklarına kaptırdıkları anlaşılmaktadır. Çünkü Aramiler bu dönemden sonra, Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'daki bazı kentlerde kontrolü ele geçirerek birer krallığa dönüşmüşlerdi.¹⁰⁸

2.8. Arami İstilas ve Ra'sü'l-Ayn

Mezopotamya'ya Aramî istilâsı muhtelif kabile grupları tarafından yapılmıştı. Bu grupların mahiyeti pek açık olmamakla birlikte bunlar arasında "Ahlamu" denilen bir aşiretler konfederasyonunun bulunduğu bilinmektedir.¹⁰⁹ Batıdaki çöllerden geldiği anlaşılın ve ilk defa 2. binyıl sonlarında kayıtlara geçen¹¹⁰ Aramilerin, anayurtları kesin olarak bilinmemekle birlikte, dillerindeki benzerlik nedeniyle, göçlerden önce Arap Yarımadası'nda veya Kuzey Suriye çevresinde yaşadıkları tahmin edilmektedir.¹¹¹ Uzun bir zaman dilimini kapsayan göçlerin sonucunda, başta Kuzey Suriye olmak üzere Mezopotamya'nın tümüne, Doğu Akdeniz kıyılarına ve Güneydoğu Anadolu'ya yerleşmeye başlamışlardı.¹¹² Aramiler, izlemiş oldukları bu siyaset sonucunda Akdeniz kıyısında ve Kuzey Suriye'de yerel krallıklar kurmayı başarmışlardı.¹¹³ Kurmuş oldukları kent devletleri tarzındaki bu yerel krallıkların birçoğu Ra'sü'l-Ayn'ın yer aldığı Hâbûr havzasında kurulmuş¹¹⁴ ve genellikle aşiret reisi veya kurucusunun adının önüne eklenen *bit* (beyt-ev) sözcüğüyle tanımlanmıştır.¹¹⁵ Yapılan incelemeye göre Ra'sü'l-Ayn'e egemen olan Arami

¹⁰⁶ Bu dönemin mücadelesi için bkz. Alpman, s.310; A.Ünal, s.22; Hanun, s.101; Kuhrt, s.462; Roaf, s.145; Gülriiz Kozbe, s.496.

¹⁰⁷ Günaltay, *Yakın Şark*, s.553; İtaat ettirme girişimleri ile ilgili İshak Armale, I.Tiglat Plaser'in M.Ö.1110-1105 yılları arasında Fırat sahillerine doğru yapmış olduğu sefer esnasında, Sincar, Nusaybin, Mardin ve Amid üzerinden geçtiği ve burada bulunan Maşkileri yenip vadileri onların ceset ve kafataslarıyla doldurduğundan söz etmektedir. Bkz. İshak Armale, *el-Kusara fi Nekebeti'l-Nasâra*, (Orijinal İsim: Al-Kouçara Ou Recit Des Massacres et Crimes Commis en Mésopotamié et Particulièrement a Mardin En 1895 et 1914-1919) (y.y.), Par Un Temoin Oculaire, (t.y.), s.4.

¹⁰⁸ Köroğlu, s.136; Memiş, s.191.

¹⁰⁹ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.8.

¹¹⁰ Oates, s.113.

¹¹¹ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.4 (2 nolu dipnot);Mieroop, s. 239; Köroğlu, s.144.

¹¹² Köroğlu, s.144.

¹¹³ Oates, s.113.

¹¹⁴ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.8.

¹¹⁵ Köroğlu, s.147; Memiş, s.191-192.

topluluğunun Bit-Bahiyani olduğu anlaşılmaktadır¹¹⁶(Aramilerin kurdukları yerel krallıklar için bkz. Ekler, Harita-6). Özellikle Kuzey Suriye'de yaşanan Arami aşiretlerinin hâkimiyet ve istilas, Güneydoğu Anadolu'nun kırsal alanlarının demografisini etkilemiş ve bunun bir neticesi olarak da bu dönemlerde sözkonusu bölgenin ıssızlaştığı ve nüfusunun da çok seyreklediğinden söz edilmektedir.¹¹⁷ Yaklaşık olarak M.Ö. 857 yılında Siyasî varlıkları son bulan Aramilerin bütün Mezopotamya ve Suriye bölgesinde gerek dil ve gerekse etnik köken olarak etkileri devam etmişti.¹¹⁸ Özellikle Aramicenin bazı lehçeleri, Kuzey Mezopotamya ve Güneydoğu Anadolu'da Süryani-Keldani¹¹⁹ gibi topluluklar aracılığıyla günümüze kadar ulaştığı görülmektedir.¹²⁰ Aramilerin dili aynı zamanda çiviyazısıyla değil, el yazısı ile yazılan akıcı alfabetik bir yazı olmasıyla da Mezopotamya'da bir ilki temsil etmekteydi.¹²¹ İlerde ele alınacak Ra'sü'l-Ayn'deki kültürel gelişmeler konusu, Aramilerin Ra'sü'l-Ayn'deki etkilerini açık bir şekilde ortaya koyacaktır.

2.9. Asur'un Bölgede Yeniden Dirilişi ve Aramilerle Yapılan Mücadelede Ra'sü'l-Ayn'ın El Değiştirmesi

Mezopotamya tarihi içinde Asurluların M.Ö. 10 ile 7. yüzyıl sonu arasındaki 400 yıla yakın süren dönemine "Yeni Asur" dönemi denilmektedir.¹²² Bu sürecin başlangıcını, Orta Asur döneminde kaybedilen toprakların ele geçirilmesi ve güçlü bir krallığın yapılanması çalışmaları oluşturmaktadır.¹²³ Yeni Asur Krallığı, siyasal ve kültürel anlamda Mezopotamya'nın gerçek egemeni olmasının yanı sıra, sınırlarını da aşarak İran (Elam ve Med), Anadolu (Geç Hitit ve Urartu), Kuzey Suriye (Geç Hitit ve Arami), Doğu Akdeniz Kıyıları (Tyre, İsrail, Yahuda) ve Mısır üzerinde

¹¹⁶ Köroğlu, s.150.

¹¹⁷ V.Diakov-S.Kovalev, c.1, s.179.

¹¹⁸ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.10.

¹¹⁹ Adı geçen bu kavimlerin farklı iki kavim olduğunu aktaran Mieroop, Keldanilerin, 11. yüzyılda başlayıp dokuzuncu yüzyıla kadar devam eden ve ancak bu dönemde başarı gösteren Dicle Nehri boyunca uzanan toraklara yaptıkları akınlardan sonra Aramilere katıldıklarını bildirmektedir. Bkz. Mieroop, s.240.

¹²⁰ Köroğlu, s.147; Aramice'nin kökeni, kullanımı ve yaygınlığı konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Gorgis David Malik, *Süryanilerin Tarihi*, Çeviren: Vedii İlmen, 1.Baskı, İstanbul, Yaba Yayınları, 2012, s.49-56.

¹²¹ Oates, s.113; Mieroop, s.240.

¹²² Köroğlu, s.151; Mieroop, s.267.

¹²³ Köroğlu, s.151; Mieroop, s.267.

egemenlik iddiasında bulunmuştu.¹²⁴ Bu iddianın temelinde ise Asur krallarının kendilerini, Habur ve ötesine uzanan hak sahibi, bölgede egemenliklerini yeniden kuran ve pekiştiren kimseler olarak tanıtmış olmaları ve bu ideoloji gereği, bölgedeki yerel beyleri de “Asur otoritesine karşı ayaklanan adamlar” olarak görmeleri yer almaktaydı.¹²⁵ Bu ideoloji doğrultusunda çevresiyle mücadele etmeye başlayan Yeni Asur kralları 10. yüzyıl sonlarında II. Asur (934-912) ve oğlu II. Adad-nirari (911-891) olmuştu. II. Adad-nirari, büyük bölümü Aramileşen bölgede, Hanigalbat, Huzirina (Sultantepe) ve Guzana (Tel-Halaf) çevresinde yer alan Bit-Bahiyani'yi ele geçirerek, Asur'un egemenliğini Habur bölgesini de içine alacak şekilde yaydığı görülür.¹²⁶ Böylece daha ilk aşamada Ra'su'l-Ayn topraklarının egemenliğinin Yeni Asur krallarının eline geçtiği anlaşılmaktadır.

Yeni Asur Krallık temsilcileri, genişleme ve yeniden yapılanma girişimlerini II. Aşurnasirpal¹²⁷ (883-859) zamanında artırarak sürdürmüşlerdi.¹²⁸ Özellikle bölgenin dokusuna büyük zarar veren Aramiler, genelde bu kralların hedefinde yer almakta idiler.¹²⁹ Yaptıkları mücadelelerde çoğu zaman başarılı olmuş ve sınırlarını da oldukça geniş bir alana taşımışlardı ancak yeni oluşum ve ittifaklar Yeni Asur krallarını durdurmuştu. M.Ö. 612'de Babil Kralı Nabopolasar ile Med kralı

¹²⁴ Köroğlu, s.152; Mieroop, s.267; Günaltay, özellikle bu fetihlerin III. Tiglat-pileser ve Sargon dönmlerinde gerçekleşmiş olduğunu belirtmektedir. Bkz. Günaltay, *Yakın Şark*, s.557-563.

¹²⁵ Kuhrt, s.131.

¹²⁶ Roaf, s.159; Köroğlu, s.154.

¹²⁷ Günaltay, III. Aşurnasirpal olarak söz ettiği kralın doğu-güneydoğuya doğru yaptığı bir seferle birlikte, kişiliğini de şu şekilde tasvir etmektedir: “Asurluların en korkunç ve en savaşçı hükümdarlarından biri olan kral, kan dökmekten zevk alan bir adamdı. Kral, fethettiği ülkelerin insanlarını boğazlamak, mağlupları kazıklamak, esir kralların gözlerini oydurmak, geçtiği yollarda insan başından ehramlar (piramitler) yapmak suretiyle kan ve ateş saça saça Doğu Anadolu'nun güney kısmı ile batı ve Kuzey Mezopotamya'yı itaat altına aldı. Bkz. Günaltay, *Yakın Şark*, s.555; Ay ikilisi, bu seferin gerekçesini, devlete karşı isyan etmiş olan Hulaya'nın isyanı bastırmak olarak nitelendirirken, kralın İzala bölgesine kadar gidip isyanı bastırıldığını dile getirmektedirler. Bkz. Eyüp Ay, Zahide Ayşen Ay, s.81; Aynı seferden söz eden Gülriz Kozbe de, seferin ardından kralın yapmış olduğu bazı inşa faaliyetlerinden söz etmiştir. Bkz. Gülriz Kozbe, *Hayat Erkanala'ya Armağan; Kültürlerin Yansıması*, “Çanak Çömlek Gelenekleri Işığında Geç Tunç Çağı Sonundan Geç Demir Çağı Sonuna Dek Yukarı Dicle Bölgesinde Asur Varlığı” Editörler: Armağan Erkanal v.d., 1. Baskı, İstanbul, Homer Kitabevi, 2006, s.498.

¹²⁸ Köroğlu, s.155; Roaf, burada geçen yapılanma ile ilgili; Dicle ve Büyük Zap Nehirlerinin birleştiği yerde Kalhu şehrini (Çağdaş Tel-Nimrud) kurarak burayı imparatorluğun merkezi haline getirdiğini, saray, tapınakların ve surların yapıldığını aktarmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Roaf, s.159.

¹²⁹ Aramilere karşı verilen mücadeleler için bkz. Roaf, s.159; Köroğlu, s.155-157; V.Diakov-S.Kovaley, c.1, s.180.

Uvaşsatraz(Kyaksares)'in İskitlerle kurdukları koalisyon, Ninova'yı kuřatarak¹³⁰ üç ay sonra düşmesini saęlamıř¹³¹ nihai darbeyi de 605 yılında Harran'da yedikten sonra tarihe gömülmüřtür¹³²(Yeni Asur Dönemi Yerleşimleri için bkz.Ekler, Harita-5).

Bu gömülme ile birlikte, büyük olasılıkla içinde Ra'sü'l-Ayn'ın da bulunduğu Asur'un çekirdek bölgesi, kent özelliğini yitirmiş; geriye kalan nüfus ise, büyük höyüklerin tepesindeki küçük yerleşmelerde yaşamını sürdürmüştü. Bazı Suriye kentlerinde de Asur idari uygulamalarına devam edilmiş, ancak Babil kralı artık yeni efendi olarak tanınmıştı.¹³³

Nihai olarak da şunu söylemek mümkün görünmektedir ki; Asurluların egemen olduğu dönemler içerisinde tıpkı ileriki dönemlerde yaşanacağı gibi Ra'sü'l-Ayn ve çevresi, Asurluların çevre ülkelerle yaptıkları savaşlar yüzünden sık sık askeri akınlara uğramış ve bu akınlardan doğurmuş olduğu bütün yıkıcı sonuçlarına maruz kalmıştır.¹³⁴

2.10. Babillilerin Kısa Süren Bölge Hâkimiyeti

Coğrafi anlamda Babil Ülkesi, eski Mezopotamya'nın (bugünkü Irak'ın) güneyini tanımlamak için kullanılan ve kabaca, kuzeyde Bağdat'tan güneyde Basra Körfezi'ne kadar uzanan bölgeyi ifade etmektedir.¹³⁵ Babil ülkesi denildiğinde akla ilk gelen kral şüphesiz Hammurabi'dir. Hammurabi, 1761'de Zimri-Lim'i yenilgiye uğratarak Ra'sü'l-Ayn'a çok yakın bölgelerden biri olan Mari'yi de ele geçirmişti.¹³⁶ Bunun yanında kendi adıyla bilinen yasaların giriş kısmında da saltanatının sonuna doğru bütün Mezopotamya'ya hâkim olduğunu düşündüğünü ifade ettiği bildirilmektedir.¹³⁷ Dolayısıyla Mezopotamya'nın bir parçası olan Ra'sü'l-Ayn'ın da bu

¹³⁰ V.Diakov-S.Kovalev, c.1, s.194; Louis Frederic, *Medeniyet Tarihi* Çev. Vahdet Gültekin, İstanbul, Doğan Kardeş Matbaacılık, 1974, c. 1, s. 126; Oates,135; Lloyd, s.90; Mieroop, s.308; Roaf, s.198; Ninova kazısını gerçekleştiren Layard, elde etmiş olduğu bilgileri değerlendirirken şunları söylemektedir: "Araştırmamızdan çıkan ilk kesin sonuç, Ninova'nın Pers ve Medya Kralı Kyaksares ve Babil Kalı daha doğrusu Asur Krallığı adına görev yapan Babil şehrinin valisi Nabapolassar'ın birleşik ordusu ile yıkılmasıdır. Bkz, Layard, s.359; Memiş, s.140, 240.

¹³¹ Oates, s.135; Roaf, s.198. V.Diakov-S.Kovalev, c.1, s.184,194; Memiş, s.140.

¹³² Memiş, s.140.

¹³³ Mieroop, s.308.

¹³⁴Sebastiyan Brock, *Canlı Kültür Mirası Turabdin*, "Eski Süryani-Arami Kültürünün Anavatani", Çeviren: Sevil Gülçur, 3. Baskı, İstanbul, Hans Hollerwerger Yayını, 1999, s.24.

¹³⁵ Oates, s.11.

¹³⁶ Mieroop, s.129.

¹³⁷ Roaf, s.98; Günaltay, *Yakın şark*, s.513; Oates, s.71; Mieroop, s.137; Köroğlu, s.111.

dönemde Babil hâkimiyetine geçtiği tahmin edilmektedir. Hammurabi'nin ölümüyle birlikte, Babil önderliğinde oluşturulan güçlü devlet, kısa sürede parçalanma sürecine girmişti.¹³⁸ İleriki dönemlerde kurulacak olan “Yeni Babil”¹³⁹ dönemi kralları ise her ne kadar bütün Mezopotamya’yı elde etmek için çaba göstermişlerse de özellikle el-Cezire ve Osrhoene’nin (bu dönemde Ra’sü’l-Ayn’ın buraya bağlı olduğu anlaşılmakta) Asur hâkimiyetinden çıktıktan sonra önce Medler ve daha sonra da onların yerini alacak olan Persler’in hâkimiyetine girmiş olmaları sebebiyle buraları ele geçiremedikleri anlaşılmaktadır. Hatta Med Krallığının kurucusu Kyaxares’in ardından yerine geçen Astyages zamanında, Harran başta olmak üzere Orta ve Yukarı Mezopotamya’nın tamamen İranlıların elinde kalmış olduğu söylenmektedir.¹⁴⁰

Nihai olarak, tarihçilerin Eski Babil olarak tanımladıkları dönem içerisinde, bölge hâkimiyetini gerçekleştiren Babil hükümdar sayısının az olduğu anlaşılmaktadır. Bunların en önemlilerinin ise Hammurabi olduğu açıktır. Hammurabi döneminde özel olarak Ra’sü’l-Ayn hâkimiyetinden söz edilmemiş ancak genel anlamda bölge hâkimiyetinden söz edilmiş olmasından, şehrin bir süreliğine Babil hâkimiyetinde kaldığı tahmin edilmektedir.

Babil’in tarih sahnesinden silinmesiyle birlikte, Mezopotamya’nın birikimine sahip toplumların da bu bölgedeki siyasal egemenlikleri sona ermiş oluyordu. Artık tüm Mezopotamya ve çevresi Hint-Avrupa kökenli Perslerin denetimine geçmiştir. Bilinen eski dünyanın zenginlikleri de artık Mezopotamya yerine İran kentlerinin büyümesine hizmet etmeye başlamıştır.¹⁴¹ (Babil İmparatorluğu Yerleşimi için bkz. Ekler, Harita-7).

¹³⁸ Günaltay, *Yakın Şark*, s.521; Mieroop, s.142,206; Köroğlu, s.111; Ivar Lissner, *Uygurluk Tarihi*, Çev. Adli Moran, 1. Baskı, İstanbul, Nokta Kitap, 2006, s.22.

¹³⁹“Yeni Babil hakkında bilgi için bkz. Mieroop, s.316; Köroğlu, s.200.

¹⁴⁰ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.11; Memiş, s.142.

¹⁴¹ Oates, s. 142; Köroğlu, s.208.

3. BÖLÜM

3. PERS, BÜYÜK İSKENDER VE ROMA HÂKİMİYETLERİ

3.1.Pers Hâkimiyetinde Ra'sü'l-Ayn

Persler eski Elam bölgesine yerleşmiş¹ bir Hint-Avrupa boyuydu. Adlarını, ilk kalelerinden biri olan Parsua (Fars)'dan almışlardı.²Farklı kaynakların, muhtemelen Herodotus'tan naklettikleri bir hikâyede geçtiği şekliyle veya bilinmeyen bir yolla bu ülkenin yönetimini ele geçirmiş olan Kyros, M.Ö. 550 yılında Medleri yenilgiye uğratarak³ yönetimlerini devralmış⁴ böylelikle Suriye, Asur, Kızılırmak ile Fırat arasındaki Anadolu ve Doğu Anadolu'nun hâkimiyetini ele geçirmişti.⁵ İlerleyen yıllarda (M.Ö.547-546) Kyros, ordusunu alarak Dicle'yi aşmış ve batıya doğru Ra'sü'l-Ayn'in kaynaklık ettiği Habur nehri üzerinden Anadolu'ya ulaşarak, Halys (Kızılırmak) yakınlarında Lidyalı Krezüs ile sonuca varamayan bir savaş yapmıştı.⁶ Seferini tekrarlayan Pers kralı, ertesi yıl (M.Ö.545) muzaffer bir şekilde geldiği yönden ülkesine geri dönmüştü. Bu sefer sırasında Suriye ve Kuzey Mezopotamya'nın birçok kenti gibi Harran'ın da İranlıların egemenliği altına girdiği anlaşılmaktadır.⁷Gerek Seferin yapıldığı güzergâh gerekse de Harran'ın ele geçirilmiş

¹Herodotos, *Tarih*, Çev. Müntekim Ökmen, 7. Baskı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2011, s.62; Mieroop, s.326.

²Roaf, "Parsua" kelimesinin pers dilinde "sınır ülkesi" anlamına geldiğini belirttiğinden sonra bu sebeple aynı ismin birçok bölgeye verilmiş olabileceğini bildirmektedir. Bkz.Roaf, s.174; Ayrıca Pers İmparatorluğunun kuruluşu ve gelişimi hakkında bilgi için bkz.Şemsettin Günaltay, *İran Tarihi (En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar)*, Ankara, TTK, 1987,c.1, s.127-130.

³Babil kaynaklarına göre, Med ordusu Astyages'e isyan etmiş ve kralı Kyros'a teslim etmişti. Kyros da başkent Ekbatana'da (bugünkü Hemedan) yeni ve meşru kral olarak karşılanmıştı. Bkz.Oates, s.141; Aynı kaynaklara dayanan Roaf da aynı bilgileri aktararak, Med ordusunun Kyros'a karşı savaşmadığını bildirmektedir. Bkz.Roaf, s.203; V.Diakov-S.Kovalev, c.1, s.194; Benzer bilgiler, Droysen tarafından da dile getirilmiştir. Bkz. Droysen, *Büyük İskender Tarihi*, Çeviren: Bekir Sıtkı Baykal, 1.Baskı, İstanbul, Dharma Yayınları, 2007, s.70.

⁴ Herodotos, s.74.

⁵ Günaltay, *İran Tarihi*, c.1, s.138-139.

⁶ Oates, s.142; Köroğlu, s.208; V.Diakov-S.Kovalev, c.1, s.195(Lidya ve Anadolu'nun ele geçirilişinden söz edilmekte); Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, 5.Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011, s.95.

⁷ Baykara'ya göre Persler batıya ilerleyerek, M.Ö. VI. yüzyılda bütün Anadolu'yu ele geçirmişlerdi. Bu istila hareketinden ancak batı kıyılarındaki koloniler kurtulabilmişti. Yunanlıların organize ettiği ayaklanmadan da sonuç alınamayınca, Persler Batı Anadolu'da yüzyıllardır önemli bir merkez olarak

olması, Ra'sü'l-Ayn'ın da aynı seferde Persler'in eline geçmiş olabileceğini göstermektedir. Nitekim eklerde verilen haritadaki Kyros'un fetihleri de Ra'sü'l-Ayn'ın Perslerin eline geçtiğini onaylamaktadır. (Kyros Seferleri için bkz. Ekler, Harita-8)

Ra'sü'l-Ayn'ın Pers topraklarında kaldığı, Kyros'un ardıllarından⁸ I. Darius'un (Dara) (M.Ö.521–486) Zağros Vadisi Behistun'daki bir kayanın üzerine yazdırmış olduğu yazıtın⁹ da anlaşılmaktadır. I. Darius burada toprağı olarak saydığı coğrafi alanların içerisinde Ra'sü'l-Ayn'a da işaret etmektedir.¹⁰ Yine bu dönemde kurulduğu anlaşılan satraplık örgüt biçimiyle Pers imparatorluğu 20 idari birime ayrılmış¹¹ Ra'sü'l-Ayn da muhtemelen en yakın olduğu 5. Satraplık bölgesi olan, Suriye-Fenike-Filistin-Kıbrıs satraplığına bağlanmış¹² ve Kyros'un generallerinden biri olan Ugbaru(Gobryas) adında bir satrapın sorumluluğuna bırakılmıştı.¹³ Bu arada,“M.Ö. 343 yılında III. Artakserkses döneminde Pers İmparatorluğunun coğrafi kapsamı 150 yıl önce I. Darius döneminde olduğundan farklı değildi”¹⁴ diyen Roaf'ın bu aktarımından hareketle, içinde Ra'sü'l-Ayn'ın da bulunduğu Suriye bölgesindeki Pers egemenliği, Makedonya kralı Büyük İskender'in bölgeyi fethettiği döneme kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim İskender'in yapmış olduğu fetihleri gösteren haritaya bakıldığında da bunun mümkün olduğu görülebilmektedir (Bkz. İskender'in Fetihleri için bkz. Ekler, Harita-9).

gelişen şehirleri yakıp yıkmışlardı. Bu büyük facia ile Anadolu'da başlayan büyük bilim ve fikir hareketi sona ermiş oluyordu Bkz. Baykara, s.8.

⁸ Kyros, 530 yılında muhtemelen Ortaasyalı göçebe bir kavim olan İskitlerle yaptığı savaşlardan birinde öldürülmüştü. Bkz. V.Diakov-S.Kovalev, c.1, s.195; İskitler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. M.Reşat Uzmen, 1.Baskı, İstanbul, Ötügen Neşriyat, 1980, s.24-33

⁹ Söz konusu Yazıt için bkz. Josef Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, Çev. Mehemet Ali İnci, 1.Baskı, İstanbul, Telos yayınları, 2003, s.55.

¹⁰ Yazıtın tam metni için bkz.Mieroop, s.330; Aynı yazıttan Roaf da söz etmektedir. Bkz. Roaf, s.205;Yazıtın içeriği için ayrıca bkz. Droysen, s.70.

¹¹ Oates, s.143–144; Mieroop, s.331; Droysen, s.72; Satraplık, genelde kralın yakın dostu veya akrabası olan bir vali ya da satrap tarafından yönetilmekteydi. Bkz.Roaf, s.211; Philip Hitti Darius'un yapmış olduğu yeniliklere değinirken imparatorluğu 23 idari bölgeye (satraplık) ayırdığını ve Merzubanları da asker olmayan kişilerden seçerek buraya atamış olduğundan söz etmektedir. Bkz.Philip Hitti, *Tarih Suriye*, Arapçaya çeviren: Corc Harrad-Abdülkerim Rafika, Beyrut, Dare's-Sakafe, (t.y.), c.1,s.240 (Kitabın Orjinali: Philip K.Hitti, History of Syria, Published in 1951, By The Macmillan Company, New York); Satraplıkların kuruluşu ve idaresi hakkında ayrıca bkz. V.Diakov-S.Kovalev, c.1, s.197.

¹² Hitti, *Tarih Suriye*, c.1, s.242; Aynur Özfirat, *Eskiçağda Haran*, Yayınlayan ve Yöneten: Nezih Başgelen, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1994, s.62; Günaltay, *İran Tarihi*, c.1, s.277.

¹³ Özfirat, s.62; Günaltay, *İran Tarihi*, c.1, s.277.

¹⁴ Roaf, s. 214.

3.2. Büyük İskender ve Selevkoslar Döneminde Ra'sü'l-Ayn

Pers imparatorluğunun batıya karşı uyguladığı yoğun baskı nedeniyle kendi sınırları içerisinde ortaya çıkan merkezi bölgesel devletlerden biri de Makedonya krallığı idi. M.Ö. 336 yılında 20 yaşındaki İskender, buranın kralı olmuştu. İskender, Yunanistan'da Makedonya egemenliğini yeniden tesis ettikten sonra¹⁵ son dönemlerinde yaşanan taht mücadeleleri ile birlikte büyük sarsıntı geçiren Pers yönetiminin içine düşmüş olduğu siyasi ve ekonomik bunalımı da fırsat bilerek ordusunu III. Darius'un üzerine sürmüştü.¹⁶ Birbirini izleyen on yıllık kesintisiz sefer ve zaferler, İskender'in hedefini de büyütülmüştü.¹⁷ Önce M.Ö.334 yılında Granikos'ta, bir yıl sonrasında da Kuzeybatı Suriye'de bulunan Hatay yakınlarındaki İssos'ta (M.Ö.333) Pers ordusunu yenilgiye uğratmıştı.¹⁸ Perslerin yenilgisi ve bütün Mezopotamya hâkimiyetinin İskender'in eline geçmesiyle¹⁹ doğal olarak Ra'sü'l-Ayn toprakları da Makedonyalıların eline geçmişti. (Bkz.İskender'in Fetihleri için bkz. Ekler, Harita-9). Bununla birlikte İskender, bölgede fethettiği yerlerin yüzünü sağlam ve kalıcı bir şekilde değiştirip Hellenistik uygarlığın yerleşmesini sağladığı gibi siyasi anlamda Ahamenişlerin de sonunu getirmişti.²⁰ Dolayısıyla Ra'sü'l-Ayn'de etkilerine ulaşamadığımız Helenistik kültürün buraya tanışması da bu dönemde gerçekleşmiş olduğu söylenebilir.

2 Haziran 323'te hastalanan İskender, 13 Haziranda, henüz 33 yaşındayken ölmüştür.²¹ Büyük İskender'in M.Ö. 323'teki ölümüyle birlikte, Makedon ordusunun

¹⁵ Mieroop, s.339; Segal, s.34; Andre Bonnard, "İskender, Asya tahtını fethetmeden önce Avrupa'da arkasında yenilmez gücüne inanamayan hiçbir hasım bırakmamaya dikkat etti" derken aynı konuyu dile getirmek istediği anlaşılmaktadır. Bkz. Andre Bonnard, *Antik Yunan Uygarlığı*, Fransızca'dan Çeviren: Kerem Kutgözü, 1.Baskı, İstanbul, Evrensel Basım Yayım, 2004, c.3,s.163.

¹⁶ Droysen, s.67, Sözkonusu dönemde yaşanan olumsuzluklar hakkında geniş bilgi için bkz. Aynı kaynak, s.79-90; Jona Lendering, *Büyük İskender*, Çeviren: Burak Sengir, 1. Baskı, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2009, s.74-75; Sözkonusu dönemde yaşanan olumsuzluklar hakkında geniş bilgi için bkz. Droysen, s.79-90.

¹⁷ Roaf, s.214; Lendering, s.237.

¹⁸Roaf, s.214; Bonnard, c.3, s.165-167; Günaltay, *İran Tarihi*, c.3, s.248-250; Philip K.Hitti, *Tarih Suriye*, c.1, s.253-254; Savaşın ayrıntısı hakkında bilgi için bkz. Lendering, s.117-135.

¹⁹ İplikçioğlu, s.44.

²⁰ Steven K. Ross, *Roman Edessa, Politics and Culture on the Eastern Fringes of the Roman Empire, 114-242 CE*, This Edition Published in the Taylor&Francis e-Library, British Library Cataloguing in Publication Data, s.7; Bonnard, 2005, c.3, s.197.

²¹ Oates, s.149; Bonnard, c.3, s.196; Lendering, s.394-395; İplikçioğlu, s.46.

general ve askeri valileri (diadoklar), bu büyük imparatorluğu nüfuz alanları halinde paylaşmaya girişmişlerdi.²²

Bu parçalanma öncesinde imparatorluğun birliğini koruma amacıyla olan generallerin davranışları, generallerden biri olan Perdikkas'ın gittikçe güçlenmesiyle değişmeye başlamıştı.²³

Bu sebeple M.Ö. 321 yılında Orontes (Asi) ırmağı üzerinde Triparadeisos'ta devlete yeni bir düzen vermek üzere bir araya gelen generaller, satraplıkları yeniden düzenleyerek²⁴ muhtemelen Ra'sü'l-Ayn'ın da içinde bulunduğu Suriye Satraplığı, Mytileneli (Midilli) Laemedon'a verildi.²⁵ Ancak yaşanan gelişmeler, generalleri birbirleriyle savaşa sürüklemiş, bu sebeple yapılan yeni antlaşmaya göre artık satraplıkların değil, bölgelerin bölünmesi esası kabul edilmişti.²⁶ Bunun da çözüm olmaması neticesinde yeniden savaşa tutuşan generaller, Antigonos'u M.Ö. 301 yılında Ipsos²⁷ Savaşında, yenilgiye uğrattı. Bunun sonucunda²⁸ Güneydoğu Anadolu'yu da kapsayan Suriye ve Mezopotamya toprakları, General Selevkos Nicator'un egemenliğine geçmiş oldu.²⁹ Böylelikle Ra'sü'l-Ayn, generaller arasındaki savaşların neticesinde Selevkos Nicator'a izafeten Selevkoslar devletine verildiği anlaşılmaktadır.

Özellikle Harran-Urfa bölgesi, Mezopotamya ile Anadolu arasındaki, Ra'sü'l-Ayn'ın de bir parçası olduğu³⁰ ticaret yollarının kilidiydi. Bu sebeple Selevkosların ele geçirdiği bu bölgeyi, Perslerin yerini alan Partlar da kapmaya çalışıyordu. Bölge-

²²Bonnard, c.3, s.199; Lendering, s.400-403; Droysen, s.648; George Rawlinson, *The Sixth Great Oriental Monarchy (Altıncı Büyük Doğu Hakanlığı)*, Çev. Süreyya Ülker, 2. Baskı, İstanbul, Teknografik Matbaacılık-Süreyya Ülker Yayımları, 1988, c.3, s.21; Aydın, v.d., s.46; İskender'in generallerinin kendi aralarında yapmış olduğu mücadele için bkz.Oğuz Tekin, s.143-148.

²³Lendering, s.404; Özfırat, s.63.

²⁴Lendering, s.415; Özfırat, s.63.

²⁵Özfırat, s.63.

²⁶Lendering, s.416; Özfırat, s.63; Generallerin arasında vukubulan savaşlar ile ilgili bkz. Philip K.Hitti, *Tarih Suriye*, c.1, s. 259-260.

²⁷İpsos: Frigya bölgesinde bugünkü Afyon ili Çay İlçesi yakınında Sipsin Köyü. Bkz. Oğuz Tekin, s.144.

²⁸Lendering, s.416; Rawlinson, Çev. Süreyya Ülker, c.3, s.22; Philip K.Hitti, *Tarih Suriye*, c.1, s.260; İplikçioğlu, s.46;

²⁹İplikçioğlu, s.46; Özfırat, s.63; Aydın, v.d., s.46; Philip K.Hitti, Selevkos devletini, parçalanmış İskender İmparatorluğu içerisinde en güçlü ve en büyük devlet olarak nitelendirerek sınırlarının da Kuzeyde Ceyhun nehri, güneyde Sind ve bütün Fars ülkesi ile birlikte Suriye ve Babil ülkesini de içine alan bir ülke olarak tanımlamaktadır. Bkz. Philip K.Hitti, *Tarih Suriye*, c.1, s.260; Seleukosların bu dönemde ulaştıkları sınırlar için bkz. Rawlinson, Çev. Süreyya Ülker, c.3, s.22;

³⁰Özfırat, s.21-22; E.Ay, Z. A. Ay, s.79.

yi kaybedeninse, Suriye ve Mezopotamya'da tutunma imkânı daralacağı açıktı. Bu nedenle Makedonyalılar, Kuzey Suriye ve Mezopotamya'yı yoğun biçimde kolonize ederek sözkonusu bölgelerde ticaret merkezleri kurmuşlardı.³¹ Bunların içerisinde komşu şehir sayılabilecek Nusaybin ve Urfa olduğu halde³² Ra'sü'l-Ayn'ın yer almamasının sebebi bilinmemektedir.

Selevkoslar, II. Selevkos (M.Ö.246-226) olarak bilinen Kalinikos zamanında Roma Kralı Batlamyus Euergeles'in saldırısına maruz kalarak bütün Suriye ve Antakya'yı kaybetmiş, ancak Kalinikos, kaybedilen toprakları hemen geri aldığı söylenmektedir.³³

M.Ö. 129 yılında Roma Devleti³⁴ ile birlikte doğuda Part baskısı ve Özellikle Nebati Arapları ile Yahudilerin baskılarının yanı sıra başka yerel Arap kabilelerinin de etkisiyle Selevkosların Suriye ve Yukarı Mezopotamya'daki egemenliği parçalanmıştı.³⁵ M.Ö. 64 yılında Suriye'ye giren Pompeius ise Selevkosların son hükümdarı XIII. Antiokhos'u tahttan indirerek Selevkos hanedanına son vermiş ve Suriye'yi Roma eyaletine dönüştürmüştür.³⁶

Bundan kısa bir dönem sonrasında bazı şehirlerle ilgili bilgi aktaran Sykes ise; Crassus, Pompey ve Caesar dönemlerine (M.Ö. 53-44) işaret ederek, Belih nehri boyunca uzanan büyük şehirlerle kalelerin varlığından söz etmekte ve tıpkı Belih nehri boyunca uzanan şehir ve kaleler gibi Habur nehri boyunca da uzanan şehir ve kalelerin olduğunu, bunlardan Ra'sü'l-Ayn (bir kasaba olarak zikredilmiştir), Nusaybin ile Dara'nın bayındır ve zengin şehirler olduğunu söylemektedir.³⁷

³¹ Segal, s.39; Aydın, v.d., s.46; Philip K.Hitti, tıpkı İskender'in izlemiş olduğu yayılmacı siyaset doğrultusunda söz konusu şehirleri kurmuş olduğunu belirtmektedir. Özellikle Selevkiya'yı Asi nehrini koruma altına almak ve Antakya'ya da bir liman sağlamak amacıyla inşa ettiğini, Antakya'nın ise bu devletin başkenti olduğunu söylemektedir. Bkz. Philip K.Hitti, *Tarih Suriye*, c.1, s.261.

³² Aydın, v.d., s.46.

³³ Rawlinson, Çev. Süreyya Ülker, c.3, s.30; Philip K.Hitti, *Tarih Suriye*, c.1, s.262.

³⁴ İplikçioğlu, s.48.

³⁵ Philip K.Hitti, *Tarih Suriye*, c.1, s.270; Jones, s.221; E.R.Hayes, *Urfa Akademisi*, Çev. Yaşar Güneç, 2. Baskı, İstanbul, Yaba Yayınları, 2005, s.21-22; Aydın, v.d. s.48.

³⁶ Philip K.Hitti, *Tarih Suriye*, c.1, s.274; Rawlinson, Çev. Süreyya Ülker, c.3, s.73; Oğuz Tekin, s.145,175.

³⁷ Mark Sykes, "Journeys in North Mesopotamia" The Royal Geographical Society (with the Institute of British Geographers), *The Geographical Journal*, No. 3 (Sep., 1907), Vol. 30, pp. 237-254 (<http://www.jstor.org/stable/1775906-09/10/2013>), s.244.

3.3. Partlar, Osrhoene (Edessa) Krallığı ve Erken Romalılar Devrinde Ra'sü'l-Ayn

Popeius'un bölgeye saldırısından önce M.Ö. 88-70 yılları arasında Ermeni baskısına maruz kalan Abgar Beyliği, bölgeyi Ermeni Beyi Tigranes'e kaptırmıştı. Bu tarihte başlayan Ermenistanlı Tigranes'in yirmi yıl civarındaki hâkimiyetinin ardından Pompeius'un Ermenistan'a girmesi ve Partların da onunla anlaşarak Mezopotamya'yı tekrar hâkimiyetleri altına almalarıyla, bölge yeniden Partların eline geçmiş oldu.³⁸ Böylelikle anılan dönem içerisinde Ra'sü'l-Ayn'ın Part sınırları içerisinde kaldığı anlaşılmaktadır.

Partların bölge üzerindeki hâkimiyeti, katı veya merkezi bir kontrolü içermemekteydi. Bu sebeple ortaya çıkan otorite boşluğu, küçük krallıkların kurulması için son derece uygun bir zemin oluşturmuştu.³⁹ Öyle ki Jones burada kurulan krallık ve prenslerin; Abgarlar hariç, Sporaces; Anthemusia (Suruç) phylarch'ı; Rhesaina'ya hükmeden Mannas ve belki de başkenti Singara olan Praetavi'nin prensi Manisarus olduğunu bildirmektedir.⁴⁰ İçlerinde Ra'sü'l-Ayn'ın da bulunduğu ve en az M.Ö. 26 yılına kadar varlıklarını sürdürdükleri anlaşılan bu prensliklerin tam bağımsız olup olmadıkları anlaşılamamaktadır. Ancak Hayes'in çizdiği, Ross'un da onayladığı Osrhoene krallığının sınırlarına⁴¹ bakıldığı takdirde bu krallığa bağlı olma ihtimallerinin ağır bastığı görülmektedir.

Jones, ayrıca Augustus'un (M.Ö. 27-14) doğu sınırına yerleşmesine kadar Mezopotamya'nın dışarıdan gelen saldırılardan dolayı rahat nefes alamadığını ve o zamana kadar da Part Krallığının iç çatışmalardan dolayı parçalanmakta olduğunu bildirmektedir. Jones, bu sağlıksız koşulların Mezopotamya'da hızlı bir

³⁸Segal, s.39; Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.17.

³⁹Segal, s.39-40,47; Kurulan yerel krallıklarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Pliny Secundi, *Naturalis Historiae*, Recensuit et Commentaris Criticis Indicibusque Instruxit: Iulius Sillig, Hamburgi et Gothae Sumptibus Friderici et Andreae Perthes, 1751, Volume I, s.369; *Dictionary of Greek and Roman Geograpy*, "Arabia"s.175; İrfan Şehid, *Roma ve'l-Arab (Rome and The Arabs)*, Arapçaya Çeviren: Kasım Muhammed Suveydan, 1. Baskı, Şam, 2008, Dar Keyvan, s.55; C. Peter M.Edwell, *Between Roma and Persia: The Middle Euphrates, Mesopotamia and Palmyra Under Roman Control*, First Published, British Library Cataloguing in Publication Data, New York, Routledge, 2008, s.28.

⁴⁰Jones, s.221; Ra'sü'l-Ayn ve Praetavi prenslikleri ile ilgili aynı bilgiler Fergus Millar tarafından da dile getirildiği görülmektedir. Konu ile ilgili bilgi için bkz. Fergus Millar, *The Roman Near East (31 BC-AD 337)*, London, Harvard Universty Press Cambridge, 1993, s.456; Ayrıca bkz. Aydın, v.d. s.48.

⁴¹ Söz konusu sınırların tarifi için bkz. Hayes, s.22; Ross, s.28.

anarşikleşmeye yol açtığını, güney bozkırlarından gelen Arap kabilelerinin kontrolden çıkmalarına izin verildiğini, bu sebeple kuzeyin topraklarının talan edildiğini ve Fırat nehri boyunca batıya doğru kullanılan ticaret yollarının kullanılamaz hale geldiğini bu nedenle de önemleri Partlar döneminde yükselen Rhesaina ve Singara kentlerinden geçen Mezopotamya'nın ortasındaki yolun gelişmesiyle zararın telafi edildiğini bildirmektedir.⁴²

Bölgede yaşanmaya devam eden karışıklıklardan dolayı M.S.114 yılında Traianus, Roma İmparatorluğu'nun doğu eyaletleri sorununa kesin bir çözüm getirecek askeri seferi başlatmak üzere Antakya'ya gelmişti.⁴³ 115 yılında gerçekleştirdiği sefer sonucunda bütün Mezopotamya, Roma imparatoruna bağlandı.⁴⁴ Bu sefer esnasında özellikle Ra'sü'l-Ayn'ın Romalılar tarafından yağmalanmış olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁵

Traianus bölgedeki sorunları hallettikten sonra Basra Körfezi dolaylarına doğru uzun bir sefere çıktığında, Mezopotamya'nın devletçikleri bağımsızlıklarını yeniden ilan etmişti.⁴⁶ Bağımsızlığını ilan eden devletçiklerden Ra'sü'l-Ayn'deki prensliğin de olup olmadığı bilinmiyor. Ancak burada anlaşılan odur ki yaklaşık M.Ö. 37 yıllarından beri kurulmuş olan bu devletçiklerin halen varlıklarını sürdürmeleridir. Bu arada imparatorun uzak oluşunu fırsat bilip isyan eden ve aralarında Edessa kralının da yer aldığı bu devletçiklerin isyanları uzun sürmemişti. Çünkü İmparator, burada yaşanan isyanları hemen bastırmış ve Edessa Kralı Abgar da bu kargaşa içerisinde öldürülmüştü (116). Böylelikle Romalılar Mezopotamya'da iki yıl sürecek olan bir hâkimiyet dönemlerini yeniden başlatmış oluyorlardı.⁴⁷ 7 Ağustos 117 tarihinde Traianus'un ölümünden sonra yerine geçen Hadrianus, bütün

⁴² Jones, s.220.

⁴³ Segal, s.43.

⁴⁴ Rubens Duval, *Histoire, Politique, Religieuse Et Litteraire D'Edesse, Jusqua La Premiere Croisade*, İmperimerie Nationale, Paris, Memoire Couronne Par L'Institut, 1892, 54; Mşiha Zha, s.70; Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.19.

⁴⁵ Muvaffakuddin Ebi'l-Abbas Ahmed İbn-i el-Kasım İbn-i Halife İbn-i Yunus es-Sadi İbn-i Ebi Usaybaa, *Uyune'l-Enba' fi Tabakati'l-Etibba*, Şerh ve Tahkik: Nizar Rıza, Beyrut, Dar Mektebet el-Hayat, (t.y.), s.113. (aslında müellife göre Titus'un kardeşi İsfyanus'un hükümdarlığında bu yağma olduğunu yazıyor ancak tarihler Titus'tan sonra Trianus'un geldiğini gösteriyor.

⁴⁶ Duval, 54; Segal, s.44. Hayes, s.26; Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.19.

⁴⁷ Duval, 54; Segal, s.44. Hayes, s.26; Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.19; Eusebios, Mezopotamya bölgesinde isyan edenlerin Yahudiler olduğunu ve isyanlarını da Lucius Quictus'un bastırıldığını aktarmaktadır. Bkz., Eusebios, *Kilise Tarihi*, Latince'den Çeviren: Furkan Akderin, 1. Baskı, İstanbul, Chiviyazıları Yayınları, 2011, IV. Kitap, II. Bölüm, s.100.

Mezopotamya'yı tahliye ederek Partlara bırakmış ve Fırat Nehrini yeniden sınır olarak tanımıştı.⁴⁸ Böylelikle Osrhoene Bölgesi, Hadrianus'tan Lucius Verus dönemine kadar Partların nüfuzunda bir süreliğine yeniden bağımsızlığına kavuşmuş⁴⁹ dolayısıyla Ra'sü'l-Ayn de bu nüfuz alanın içerisine girmiş oluyordu.

Lucius Verus, (M.S. 161-169) dönemi, uzun bir aradan sonra Roma-Part mücadelesinin yeniden başladığı bir dönem olmuştur.⁵⁰ 165 yılına kadar süren Partlarla mücadelesinde Mezopotamya'yı ele geçiren Verus, sınırlarını Trianius dönemine kadar genişletmişti.⁵¹ 166 yılında Partlarla yapılan barış antlaşmasına göre, Osrhoene Kralı Ma'nu, Roma'nın hâkimiyetini kabul ederek "Philorhotnaios" (muhtemelen müttefik idareci anlamındadır) unvanıyla tekrar Edessa tahtına geçirildi.⁵² Böylece Ra'sü'l-Ayn'ın da bu antlaşmalar neticesinde dolaylı bir şekilde Osrhoene'nin bir yerleşimi olarak yeniden Roma toprağı haline getirildiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde yapılan savaşların ardından bölgede yoğun bir Veba salgınına rastlanmakta ve bu hastalıktan bölgede birçok kişinin öldüğü söylenmektedir.⁵³

194 yılına gelindiğinde başta Osrhoene krallığı olmak üzere bölgede bulunan diğer küçük krallıkların da desteklediği Romalılar aleyhinde ve Partları destekleyen isyanlar patlak vermişti.⁵⁴ İsyancıları bastırmak üzere gelen Roma imparatoru Septemius Severius, (193-211) 195 yılında Mezopotamya'da çıkan bu isyanları hızla

⁴⁸Duval, 55; Hayes, s.26; Rene Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s.108; Bu dönemin önemli açıklamalarından biri de bölgede mevcut olan lejyonlar ile ilgilidir. Maurice Sartre, Herodian döneminde Suriye bölgesinde altı Lejyonun bulunduğunu bunlardan üçünün Suriye'de, iki tanesinin Judea'da bir tanesinin de Arabiya'da olduğunu ifade etmektedir. Sartre, bu statünün Severus dönemine kadar sürdüğünü, Severus'un da üç tane Lejyon ihdas ettiğini bunlardan birincisini Singara, ikincisini Nisibis, üçüncüsünün ise Resaina'da kurulmuş olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Maurice Sartre, *The Middle East Under Roma*, Tranlated by Catherine Porter and Elizabeth Rawlings, London, The Belknap Press of Harvard Universty Press Cambridge, 2005, s.137.

⁴⁹Hayes, s.26; Segal, s.44; Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.19.

⁵⁰ Rawlinson, Çev. Süreyya Ülker, c.3, s.22-223.

⁵¹ Rawlinson, Çev. Süreyya Ülker, c.3, s.223; Hayes, s.26.

⁵² Segal, s.45. Savaşların devam ettiği sırada Urfa da Romalılar tarafından kuşatılmış ve bu sırada Urfa halkı şehrin içinde bulunan Part askerlerini öldürüp Romalıları içeri almışlardı. Böylece Romalılara bağlılıklarını da ortaya koymuşlardı. Bkz. Hayes, s.26; Segal, s.44; Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.20.

⁵³Mşıha Zha, Bu dönemde yapılan savaşta, Roma askerlerinin Partları yenerek onları Ktesifon'a kadar kovaladığını ancak buraya kadar gelen Roma askerlerini bundan sonra Veba'nın kovalamaya başladığını, hatta korkularından çabucak buradan kaçabilmek için ağırlık ve hazinelerini bıraktıklarını, buna rağmen birçok kişinin ölümüne neden olduğunu yazmaktadır. Bkz. Mşıha Zha, s.25,78-79; Aynı dönem ve hastalık için Marcellinus da şunları yazmaktadır: Pers sınırından Ren nehrine ve Galya'ya kadar uzanan bu bulaşıcı hastalığın ilacı yoktu. Bkz. Marcellinus, s.334.

⁵⁴ Hayes, *Urfa Akademisi*, s.27.

bastırarak⁵⁵ buranın bazı bölgelerine Roma garnizonları yerleştirdi.⁵⁶ Bu arada ticareti yaygınlaştırmak amacıyla da bölgede taş döşeli yollar yapılarak Mezopotamya'nın alt taraflarından bu yollara makaslar verildi. Yapılan bu yollarla Nisibis'ten Bazebe'de'ye, Bazebe'den Singara'ya ve Resaina'dan Thallaba'ya kadar ulaşılabilirdi.⁵⁷

Septemius Severius, isyanların yeniden başlaması üzerine 198 yılında yeniden Mezopotamya bölgesine geri dönmek zorunda kalarak⁵⁸ çıkan isyanları bir defa daha bastırdı.⁵⁹ Bu başarıların ardından bölgede yeni düzenlemelere gittiği anlaşılan Severus'un bu bağlamda yaptığı ilk icraatlardan birinin, Edessa dışındaki diğer yerel krallıkları ortadan kaldırdıktan sonra bunları birer Roma kolonisine dönüştürmek olmuştu.⁶⁰ Bunlardan konumuz açısından en dikkat çeken ise yeni kurmuş olduğu ve içinde Ra'sü'l-Ayn'in de yer aldığı koloniler ile ilgilidir. Bu konuda önemli bilgiler aktaran Jones şunları söylemektedir:

Mezopotamya bu dönem boyunca tartışmalı bir sınır bölgesi olarak kaldı. Savaşlar ve sürekli savaş hali, siyasi yapılarda da izlerini bırakmıştı. Bu arada peş peşe gelen imparatorlar tarafından ekilen geniş koloniler de dikkate değerdir: Bunlar muhtemelen kıdemlilerin kolonileriydi, ancak sadece bir tanesi bu önermeyi kanıtlayabilir nitelikteydi: Sikkelerinin üstünde üçüncü Partianlı lejyonunun adı olan ve devamlı bir garnizon olarak hizmet vermesi amaçlanan Rhesaina. Severus, kesinlikle Septimia Rhesaina ve sonradan Philip'in şerefine ek olarak Julius adını alan Septimia Nisibis'in kurucusuydu.⁶¹

⁵⁵ Rawlinson, Çev. Süreyya Ülker, c.3, s.232; Hayes, s.27.

⁵⁶ Ross da bu savaşta Abgar'ın yardımcı kuvvetler ve çok sayıda okçu ile destek verdiğini yazmaktadır. Bkz. Ross, s.52.

⁵⁷ Sartre, *The Middle East Under Roma*, s.143.

⁵⁸ Ross da bu savaşta Abgar'ın yardımcı kuvvetler ve çok sayıda okçu ile destek verdiğini yazmaktadır. Bkz. Ross, s.52.

⁵⁹ Rawlinson, Çev. Süreyya Ülker, c.3, s.232-237; Hayes, s.26-27; Segal, s.45; Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.20;

⁶⁰ Ross, Severus'un bölgeyi fethetmesinin ardından buraya Julius Pacatianus adında genel bir vali atadığı, valinin de burada üç tane Partian lejyonu kurduğunu ve ayrıca kendine bağlı olarak Osrhoene'de görevlendirdiği Aelius Ianuarius'u da Zeugma'dan (Birecik) Edessa Kralı Abgar'ın sınırına kadar olan yolun tamamlanması görevini verdiğini aktarmaktadır. Ayrıca burada bahsedilen Lejyonların yerlerinin belirsizliğine de değinmektedir. Bkz. Ross, s.54; M.Çelik, *Urfa*, c.1, s.167.

⁶¹ Jones, s.221; Sartre, kitabında David L. Kennedy'den aktardığı bir bilgilendirme notunda, üç Partica lejyonunun 195 yılında yapılan seferden hemen sonra kurulduğunu söyler ancak 3. Partian lejyonunun Ra'sü'l-Ayn'de konumlanması fikrine karşı bir argümanı tartışır ayrıca Nusaybin ölçeğindeki bir kentin de bir lejyona ev sahipliği yapabileceği fikrinin ihtimal dışı olduğunu öne sürer. Bu konuda da Resülayn'ı destekleyen tek argümanın ise Partica lejyonuna ait bir bayrağın ve

Aynı konu ile ilgili Ross'un da naklettikleri dikkate değerdir. Ross'a göre;

Rhesaina'da bulunan ve görüldüğü üzere III. Partian Lejyonunun lejyoner standartlarını gösteren madeni paralar, bu şehrin Lejyonların merkezi olduğunu göstermektedir. Görece az miktarda yazıt, bu durumu desteklemekte ve bu yazıtlar, 199 yılında ikinci Partian savaşının sonunda Mezopotamya'nın bir eyalet olduğuna dair açık bir izlenim vermektedir. Bu periyotta, yeni eyalet içerisinde yer alan şehirlerin statüsü ile ilgili en iyi kanıt, bahsi geçen mâdeni paralardan elde edilmektedir. Birkaç on yıl sonra Nisibis, Rhesaina ve Singara kentlerinde basılan paraların üzerinde Septimia Colonia adları yazılıdır ve bu durum, Severus zamanında bu kentlere idari ya da kolonyal statülerin verildiğini göstermektedir. Severus, dolaysız bir biçimde bölgeye geldiği zamandan bir kaç sene sonra bu olayların olması muhtemeldir.⁶²

Yine aynı konu hakkında David Oates ve Joan Oates'in bir kazı çalışmasına dayandırdıkları tespitleri de dikkat çekicidir. Bu tespitlere göre:

M.S. III. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen iki madeni para, kamp içerisinde yer alan yıkıntının zemin katında veya daha üst katlarında bulunmuştu. Her ikisi de Resaina darphanesinde basılmış olup ilki M.S. 216 tarihine, ikincisi ise 218-22 tarihleri arasında hüküm sürmüş Elagabalus saltanatına tarihlenmektedir (Ra'sü'l-Ayn'de basılan bu dönemin sikke örnekleri için bkz. Ekler, Resim:5-8).Daha sonra bulunan başka iki madeni para da kuzey sur duvarının kuzey kapısının dışında yer alan alanın

yazının madeni paranın üzerinde bulunmasıdır" demektedir. Bkz. Maurice Sartre, *The Middle East*, s.436, 43 nolu bilgilendirme notu; Fergus Millar ise "İlk olarak Severus, Particae I-II-III olarak isimlendirilen ve İmparatorluğun lejyoner kuruluşunu yüzde on arttıran üç yeni lejyon kurdu. Bahsedilen lejyonlardan birinci ve ikincisi Mezopotamya'da konumlanmaktadır. Birinci lejyonun tam olarak nerede konumlandığı bilinmemektedir, fakat Partica II Singara'da, Sincar dağının güney eteklerinde, eyaletin güney doğu köşesindedir. Mezopotamya'da Dicle nehrininin tariflediği ve Singara'da yer alan bu lejyon, Caria'da bulunan Afrodisyas'ta yer alan mezar taşı, biraz abartılı bir biçimde bu durumu kaydetmektedir. Dahası, Severus zamanında, yeni eyaletteki en azından iki kent Romanın birer kolonisi olmuşlardı. Edessa'dan elli kilometre uzaklıkta fakat açık bir şekilde Abgar krallığının etki alanının dışında yer alan Harran ve Nusaybin için koloni olma durumu kesindir. Reshaina ve Singara için de benzer bir kolonizasyonun olması muhtemeldir ki aynı yüzyılda her iki kent de 'Septimia Kolonisi' olarak adlandırılıyordu. Bahsedilen yüzyıla kadar muazzam gelişimi henüz gerçekleşmemiş olan Mezopotamya, Roma'nın daha sonraki emperyal periyodundan, Roma askeri yayılmacılığının çok açık bir örneğini temsil etmektedir" demektedir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Millar, s.126; Bunlara yakın başka bir açıklamada, Mezopotamya'da Severus döneminde kurulmuş lejyonların, Partlara karşı Romalılara yardım sağlamak amacıyla kurulduğunu ve özellikle III. Lejyonun merkezinin Ra'sü'l-Ayn olduğu bildirilmiştir. Bkz. Peter Michael Swan, *The Augustan Succession: An Historical Commentary on Cassius Dio's Roman History Books 55-56 (9 B.C.–A.D. 14)*, New York, The American Philological Association, Oxford University Press, 2004, s.168

⁶² Ross, s.55-56; Aynı kolonilerden bahseden Edwell, bunların 1. Part savaşından sonra 194/195 yıllarında kurulmuş olabileceğini yazmaktadır. Bkz. Edwell, s.28; Ayrıca bkz. Millar, s.126,144.

üst toprak tabakasında idi. Her ikisi de Severus Alexander (222-235) tarafından ve sırasıyla Nisibis ile Edessa darphanelerinde basıldığı anlaşılmaktadır⁶³ Bunların dışında da yıkıntının üst katlarında üç para daha bulunmuştur ki bunlardan iki tanesi M.S 216 yılına tarihlenen ve Resaina darphanesinde basılmış Caracalla, (Ra'sü'l-Ayn'de basılan bu dönemin sikke örnekleri için bkz. Ekler, Resim:1-4) diğeri ise aynı darphanede üretilmiş Severus Alexander'a aittir (Severus Alexander döneminde Ra'sü'l-Ayn'de basılan sikke örnekleri için bkz. Ekler, Resim: 9-12).⁶⁴

Ra'sü'l-Ayn'de basılmış paralardan birkaç parçasının Kuzey Irak'ta Ain-Sinu denilen yerde bulunmuş olması, öncelikle bu bölge ile ticari ilişkileri, ardından belki de siyasi ilişkileri de akla getirmektedir.

Roma İmparatoru Severus'un kurmuş olduğu bu koloni ve lejyonerlere rağmen kendisinden sonra gelen Macrinus (217-218)'un Partlara karşı verdiği mücadelede başarısız olduğu görülmektedir.⁶⁵ Buna karşılık Partlar da istediklerini Romalılardan alamamışlardı. Epey yıpratıcı geçen bir savaşın ardından İran'da Arsakid sülâlesi yıkılarak yerine Sasanî hanedanı kurulmuştu.⁶⁶

Netice itibarıyla Roma ve Part imparatorlukları, var oldukları dönemde dünyanın en güçlü iki devletiydi. İki tarafın da dünya egemenliğini kurma sevdası ve rekabeti, onların birbirlerine olan düşmanlıklarını körüklemişti. Bu düşmanlık, Büyük İskender zamanından, İslami devirlerdeki Romalıların zamanına kadar devam etti. Romalılar için Partlar, doğu sınırında ciddi bir rakip ve tehlike olarak görülürken, Partlar için Romalılar, batıya doğru ilerleme ve bir dünya imparatorluğu kurma düşünceleri önündeki en güçlü engeldi. Her iki devletin güç gösteriminde bulunduğu bölge, haliyle Ra'sü'l-Ayn'ın bir parçası olduğu Mezopotamya coğrafyası

⁶³ David Oates and Joan Oates, "Ain Sinu: A Roman Frontier Post in Northern Iraq", British Institute for the Stud of Iraq, (Autumn, 1959), No: 2 (Autumn, 1959), Vol. 21, pp. 207-242, s.214; Burada bulunan paralarla ilgili Sartre'nin önemli tespitleri bulunmaktadır. Sartre'ye göre Harran ve Lübnan gibi yerlerde dönüşümlü olarak basılan paraların üzerinde Latince ve Grekçe kullanıldığı halde Nisibis, Resaina, Singara, Emessa, Antakya ve Edessa'da basılan paralarda Yunanca kullanılmıştır. Bkz. Sartre, *The Middle East Under Roma*, s.275.

⁶⁴ David Oates and Joan Oates, s.216.

⁶⁵ Rawlinson, Çev. Süreyya Ülker, c.3, s.245; Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.21; Mşiha Zha, aynı savaştan söz etmekte ancak kesin bir sonuçtan bahsetmemektedir. Savaşla ilgili Alfons Mingana'nın (kitabı zeyleştirilen kişi) düştüğü 45 nolu bilgilendirme notunda, Partların yenilerek Roma savaş esirlerini iade ettiğini, ayrıca savaş tazminatı ödediğini belirtmektedir. Oysa bu bilgiler, hem zeyl yapılan metinle hem de diğer kaynaklarda geçen bilgilerle çelişmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mşiha Zha, s.95.

⁶⁶ Rawlinson, Çev. Süreyya Ülker, c.3, s.250; Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.21.

olmuştu. Aynı coğrafya üzerinde Partların halefi Sasaniler ile Romalıların halefi olan Bizanslılar döneminde de bu mücadelenin süreceği geçmişte yaşanmışlardan belliydi.⁶⁷

3.4. Bizans-Sasani Mücadelesi

İran'da Arsakidlerin yıkılarak yerine Sasanî hanedanının kurulmasıyla birlikte, Roma-İran mücadelesinde, Roma İmparatorluğuyla yarışan güçlü bir devlet ortaya çıkmış ve bu aynı zamanda yeni bir dönemin başlangıcı olmuştu.⁶⁸ 226'da başlayan bu dönem, Mezopotamya'daki siyasi yapıyı da kökten değiştirmişti.⁶⁹ İki buçuk asırdan beri devam eden ve çoğunlukla Roma'nın üstünlüğü ile biten mücadelelerde artık bir dengenin oluşmaya başladığı, hatta zaman zaman İran lehine kısmi bir üstünlüğün dahi sağlanmış olduğu görülmektedir.⁷⁰ İran'ın yeni yöneticilerinin, Ahameniş imparatorluğunu yeniden kurma konusundaki aşırı istekleri, ulusal bir genişleme politikası izlemesine neden olmuş, bu da Romalılara karşı savaşı kaçınılmaz kılmıştı.⁷¹ Bunun bir sonucu olarak Suriye Çölü'nün ve Kuzey Irak ile Suriye kentlerinin denetimi, ayrıca Arabistan Yarımadası, Ümit Burnu ve Etiyopya'ya kadar uzanan alanda nüfuz sahibi olma konusunda Roma'ya meydan okudukları da görülmüştür.⁷²

Bundan dolayıdır ki çalışma alanımız olan Ra'sü'l-Ayn'ın Romalıların eline geçmesiyle birlikte kötü bir talihle yeniden karşı karşıya kaldığı söylenebilir. Çünkü bundan sonra bölge yeniden Roma ve Sasani Devletlerinin çatışma alanı içerisine girmişti. İslam'ın erken dönemine kadar taşınan bu çatışma,⁷³ iki gücün elinde gidip gelen yöre halkına, savaşın tüm acılarını yaşatmış⁷⁴ ve tıpkı Partlarla Selevkoslar dönemindeki amansız mücadelenin doğurduğu sonuçlara benzer tahribatlar meydana

⁶⁷ Ahmet Kütük, *Bizans İmparatorluğu Döneminde Nusaybin'in Siyasi, Sosyal, İktisadi, Mimari ve Kültürel Durumu (IV.-X. Yüzyıl)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat üniversitesi, Elazığ, 2014, s.32.

⁶⁸ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.22; John Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, Çev. Ali Özdamar, I. Baskı, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2007, s.52.

⁶⁹ Segal, s.157.

⁷⁰ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.22.

⁷¹ Segal, s.157.

⁷² Haldon, s.52.

⁷³ Gürhan Bahadır, "Anadolu'da Bizans Sasani Etkileşimi (IV ve VII. Yüzyıllar)", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/1 Winter 2011, s. 685.

⁷⁴ Hasan eş-Şümeysani, *Medinet-i Mardin Minel Fethu'l- Arabi İla Sene 1515*, Beyrut, 1987, s.38.

getirmiştir.⁷⁵ Yalnız savaşlarda da değil, savaşların olmadığı zamanlarda bile halkın çok olumsuz etkilendiği görülmektedir. Ordular için daima buralardan askerin toplanması, takviye birliklerin buradan oluşturulması ve yedeklerin dahi buradan savaşa gönderilmesi⁷⁶ gerek şehirlerin gerekse de halk üzerindeki tahribatın etkisini ortaya koymaktadır.

3.4.1.Ra'sü'l-Ayn Savaşı (243)

Başta Ra'sü'l-Ayn ve çevresine büyük zararlar verecek olan bu tahribatların başlangıcı sayılabilecek Romalılara karşı ilk Sasanî hareketi, 230 yılında Ardaşir'in (224 -241) Romalılara karşı savaş ilân ederek onları bütün Asya'yı tahliyeye davet etmesiyle başlamıştı.⁷⁷ Bu ilk karşılaşmada, Romalılar yenilmiş olmasına rağmen Mezopotamya'yı korumayı başarmışlardı. Ancak 235-238 yılları arasında Antakya, Nusaybin, Harran⁷⁸ ve Ra'sü'l-Ayn ile Singara'nın⁷⁹ Romalıların elinden çıkıp Sasanilerin eline geçmesi üzerine Gordianus III, 242 yılında Mezopotamya'ya gelerek önce Antakya'yı ele geçirmişti.⁸⁰ Savaşın her iki taraf için asıl amacı Fırat'ın kollarından biri olan ve Ra'sü'l-Ayn'ın kaynaklık ettiği Habur'u ele geçirmek veya Habur'a yaklaşmaktı.⁸¹ Bunu sağlamak için Fırat'ı aşan Gordianus III, Harran'ı da geri aldıktan sonra 243 yılında Ra'sü'l-Ayn yakınlarında gerçekleşen savaşta Şapur'u (241-272) yenilgiye uğratarak Ra'sü'l-Ayn'i⁸² ardından da Nusaybin'i Roma

⁷⁵ Aydın, v.d.,s. 48.

⁷⁶ Bahadır, 687.

⁷⁷ G.David Malik, s.111-112.

⁷⁸ Segal, s.46; George Rawlinson, M.A.,*The Seven Great Monarchies of The Ancient Eastern World*, New York, (Digitized by The İnternet Archive in 2011 with Funding From University of Toronto), in Three Volumes-Volume-3, s.281; İrfan Şehid, s.72, İngilizce metinde s.21; Işıltan; *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.22.

⁷⁹ John Drinkwater, *The Cambridge Ancient, The Crisis of Empire A.D. 193-337*, "Maximinus to Diocletian and The Crisis" Edited by: Alan K.Bowman, Peter Garnsey, Averil Cameron, Cambridge University Press, 2005, Chapter 2, volume:12, s.30; M.Ali Kaya, III. Gordianus'un Pers(Sasani) Seferi, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt/Volume XX, Sayı/Number 1, Temmuz/July 2005, pp. 157-167, s.163. Kaya burada geçen tarihin, 236 veya 235 olabileceğini bildirmektedir.

⁸⁰ Segal, s.46; Rawlinson, *The Seven Great Monarchies*, c.3, s.281; İrfan Şehid, s.72, İngilizce metinde s.21; Işıltan; *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.22.

⁸¹ Dodgeon and Lieu s.304; Fergus Millar, Gordianus'un ilk amacının Mezopotamya'yı ele geçirmek olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Millar, s.153.

⁸² Marcellinus, s.328; Drinkwater, s.35; Segal, s.46; Rawlinson, *The Seven Great Monarchies*, c.3, s.281; İrfan Şehid, s.72; Maurice Sartre, *The Middle East Under Rome*, s.347; Millar, s.153; Işıltan; *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.22; Dietz O. Edzard Wolfram Th. von Soden Richard N. Frye, "history of Mesopotamia." *Encyclopaedia Britannica. Encyclopaedia Britannica Online Academic Edition*. Encyclopaedia Britannica Inc., 2014. Web. 24 Jan. 2014; Olmstead, genç hükümdarın, seri çatışmaların ardından Ra'sü'l-Ayn'e, pınarların kaynaklığı yere yani Habur nehrinin kaynağına gittiğini yazmaktadır. Bkz. A. T. Olmstead, "The Mid-Third Century of the Christian Era" *Classical Philology, Published, The University of Chicago Press*, No. 3 (Jul. 1942), Vol. 37, pp. 241-262,

toraklarına kattı. Bu seri başarılar karşısında Şapur, aldığı yerleri hızlıca tahliye etmeye başlamıştı.⁸³ Böylece, Persler tarafından alınmış olan (muhtemelen Hatra'nın düşüşünden sonra) "Resaina"nın doğu ve batısına yüz kilometre mesafede olan Nisibis ve Carrhae (Harran) da şimdi yeniden kurtarılıyordu.⁸⁴ 243 yılının ikinci yarısından sonra, daha önce para basımının yapıldığı yerlerde tekrar Roma paralarının basılmaya başlanmış olması da buradaki şehir ve çevresinin Romalıların elinde olduğunu kesin bir şekilde ortaya koymaktadır.⁸⁵ Özellikle Ra'sü'l-Ayn ve Sincar gibi yerler, bu dönemde askeri üs olarak kullanıldığı, Romalıların da gerek kuzeyde gerekse de güneyde yaşayan sakinlere yoğun ilgi gösterdiği anlaşılmaktadır.⁸⁶

Ra'sü'l-Ayn'de kazanılan bu savaşın ardından Fırat yoluyla Ktesiphon üzerine yürümek isteyen Gordianus III, kendi maiyetinden Arap asıllı Markus Julius Philippus tarafından öldürüldü (244).⁸⁷ Hadisenin ardından İmparatorluk tahtına geçmek üzere apar topar İtalya'ya dönen Philippus, İranlılarla anlaşarak, Fırat'ı iki taraf arasında sınır olarak kabul edip Mezopotamya'yı İranlılara terketti.⁸⁸ Ancak Philippus, Romalıların kazanmış oldukları zafere rağmen, yenilmiş hissi veren böyle bir antlaşmayı imzalanmış olması sebebiyle Roma'da büyük bir tepki ile karşılaşmıştı. Öyle ki, yeni imparator İranlılara verdiği sözü tutamayarak Mezopotamya'da ana şehirlerde bulunan Roma garnizonlarını yerlerinde muhafaza etmek zorunda kaldı. İran ise almış olduğu ağır darbenin etkisiyle zayıf düşmüş olduğundan,⁸⁹ antlaşmanın tam olarak uygulanması talebinde bulunamamıştı. Bu

s.254(<http://www.jstor.org/stable/264624-09/10/2013>); S. Augustus Mitchell, "Mitchell's Ancient Geography", Designed for Academies, Schools and Families, *A System Of Classical and Sacred Geography*, Philadelphia, Thomas, Cowperthwait Co. 1845, s.38; Dodgeon and Lieu, s.32.

⁸³ Segal, s.46; Rawlinson, *The Seven Great Monarchies*, c.3, s.281; İrfan Şehid, s.72, İngilizce metinde s.21; Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.22.

⁸⁴ Millar, s.153.

⁸⁵ Edwell, s.170.

⁸⁶ Maurice Sartre, *The Cambridge Ancient History*, "The Arabs and The Desert Peoples (Araplar ve Çöl İnsanları)", AD 193-337, Editor: Alan Bowman, Peter Garnsey, Averil Cameron, New York, Cambridge University Press, 2005, Volume: 12, Chapter 16, s.510.

⁸⁷ Süikaste kurban giden Gordianus III'ün mezarı ile ilgili önemli bilgilere rastlanmaktadır. Bu bilgilere göre, Amannius Marcellus 242-3 kışında Gordianus'un kazanmış olduğu bir zaferden söz etmekte ve 244 yılında, aynı imparatorun ihanete uğrayıp Arap asıllı Philip tarafından öldürüldüğünü, mezarının ise 4. Yüzyılda Ra'sü'l-Ayn yakınlarında Amannius Marcellus tarafından görülmüş olması muhtemel olduğu söylenmektedir. Bilginin ana kaynağı için bkz. Marcellus, s.326; Bilgiyi nakleden, Dodgeon and Lieu s.293'te aynı bilgi verilmektedir; Ayrıca Bkz. Weissbach, "Resaina", s.618-619.

⁸⁸ E.R. Hayes, s.28; Wolfram *Encyclopædia Britannica*, 2014; Segal, s.157; Rene Grousset, *Ermeniler Tarihi*, s.112; Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.21.

⁸⁹ Segal, s.157; Rene Grousset, *Ermeniler Tarihi*, s.112; Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.21.

sebeple Osrhoene bölgesi yine Roma idaresinde kalmış oldu.⁹⁰ Nitekim Peter Edwill de başarılı geçen Ra'sü'l-Ayn savaşının ardından, Mezopotamya'nın Gordianus III tarafından alındığını ancak Philip tarafından 244 yılında Perslere devredildiğini, 245 yazında ise yine Philip tarafından geri alındığını ifade etmektedir.⁹¹

Buna rağmen Mezopotamya'nın konumuyla ilgili Philip ve Şapur arasında yapılan anlaşmanın bir kısmının muğlak oluşuna dikkat çekilmektedir.⁹² Belki de bu bilinmezliğin verdiği rahatsızlıktan ötürü her iki taraf da olup bitenden memnun görünmüyordu. Bu sebeple imzalanan antlaşmanın da pek uzun sürmediği anlaşılmaktadır. 251 yılında imparator Decius'un (249-251) Gotlara karşı yaptığı bir savaşta öldürülmesi, Romalıların doğu sınırlarını tamamıyla kendi kaderine terk etmek zorunda bıraktığı söylene de⁹³ bir Roma kolonisi olan ve Timesitheus tarafından onarılan Ra'sü'l-Ayn'ın, Decius zamanında Roma paralarının üzerine işlendiği⁹⁴ ve aynı zamanda Roma'nın üçüncü Part Lejyonunun merkezini de burada kurarak burayı Sasanilere karşı bir savunma üssüne dönüştürdüğü görülmektedir⁹⁵ (Decius Dönemi Ra'sü'l-Ayn'de basılmış sikke örnekleri için bkz. Ekler, Resim: 13-24). Ayrıca bu dönemde Julius Priscus'un Mezopotamya valisi olarak atanması, bölgenin tamamıyla da Perslere ait olmadığını göstermektedir.⁹⁶ Buna rağmen Romalılar zor bir dönem geçirmekte olduğu ve Roma'nın bu zor durumundan faydalanmak isteyen Şapur'un da 252-53 veya 256'da önce Ermenistan, ardından da Mezopotamya'ya girdiği görülmektedir.⁹⁷

Bu sırada bir taraftan Roma İmparatorluğundaki taht değişikliği diğer taraftan bu değişiklikten kaynaklanan yönetim boşluğundan yararlanmak isteyen doğu eyaletlerinin bazıları kendilerini büyük görerek bölgeye girmiş olan Sasanilere karşı

⁹⁰Segal, s.157; E.R. Hayes, s.28; Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.22.

⁹¹ Edwill, s.178.

⁹² Dodgeon and Lieu, s.305.

⁹³ Duval, s.126; Hayes, s.28; Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.23.

⁹⁴ Dodgeon and Lieu, s.305; Aynı kanaati paylaştığı anlaşılan Olmstead'e göre Decius, ayrıca bu dönemde Urfa'nın onarımdan sonra yeniden Roma kolonisi olarak kullanılmaya başlandığını da yazmaktadır. Bkz. A. T. Olmstead, "The Mid-Third Century of the Christian Era. II" *Classical Philology*, Vol. 37, No. 4 (Oct., 1942), pp. 398-420, The University of Chicago Press Stable, s.399 (<http://www.jstor.org/stable/264220-09/10/2013>).

⁹⁵A. T. Olmstead, s.399.

⁹⁶ Dodgeon and Lieu, s.305.

⁹⁷ Duval, s.126; Hayes, s.28; "Shāpūr I." *Encyclopaedia Britannica. Encyclopaedia Britannica Online Academic Edition*. Encyclopædia Britannica Inc., 2014. Web. 24. Jan. 2014. (<<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/538703/Shapur-I>>.); Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.23; Wolfram, *Encyclopædia Britannica Inc.*, 2014; G.David Malik, s.112.

mücadeleye girişmişlerdi. Neticede başarılı olmuşlarsa⁹⁸ da Romalılar bunları kendilerine rakip olarak görmüşlerdi.⁹⁹ Bu sebeple aralarında mücadele başlamıştı ki bundan yararlanan Sasaniler Mezopotamya'yı ele geçirerek Fırat nehrini sınır haline getirmişlerdi.¹⁰⁰ Bu genel İran istilasının aynı zamanda Ra'sü'l-Ayn, Singara ve muhtemelen de Zaguræ (Ain Sinu) garnizonunun ele geçirilmesiyle sonuçlanmış olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰¹

Bundan sonra Roma imparatorlarından ne Aurelianus ne de kendisinden sonra gelecek olan Probus bir daha Fırat'ı geçmeye teşebbüs edebilmişlerdi. İki taraf arasında bir anlaşmaya dayalı olarak devam eden bu durum, 282 yılında Probus'un ölümüne kadar devam etmişti.¹⁰² Probus'un yerine, ordu tarafından seçilen Marcus Aurelius Carus, Ermenistan ve Ra'sü'l-Ayn dâhil bütün Mezopotamya ile birlikte Ktesiphon'u da aldı. Carus, İran'ın içlerine doğru hareket ederken bilinmeyen bir sebepten ve Mezopotamya'daki zaferlerini de sağlamlaştıramadan aniden ölmüştü.¹⁰³ Yerine geçen Numerianus, Bahrâm II (takriben 277-294) ile bir antlaşma imzalayarak Ermenistan ve Ra'sü'l-Ayn'ın dâhil olduğu Mezopotamya'nın Romalılarda kalmasını sağladı.¹⁰⁴ Böylelikle 273 yılında başlayan ve takriben dokuz yıl süren Ra'sü'l-Ayn'deki Sasani hâkimiyeti sona ermiş, yeniden Roma hâkimiyeti başlamış oluyordu.

Ancak 293 veya 294 yılında İran'da hükümdar olan Narseh, (293-303) 296 yılında Mezopotamya ve Ermenistan'a karşı yeni bir sefer başlatarak tekrar buraları almak istedi. Ancak imparator Diokletianus hemen harekete geçerek Narseh'i karşılamak üzere Galerius'u caesar olarak atadı. Galerius, 296'da Harran yakınlarına kadar gelmiş olan İran kuvvetlerine karşı bozguna uğramasına rağmen bu bozgun hali uzun sürmedi. Kendini kısa sürede toparlayan Galerius, Narseh'i Ermenistan'da kesin bir yenilgiye uğrattı.¹⁰⁵ Bu arada 298 yılında imparator Diocletianus'un bizzat

⁹⁸Segal, s.157; Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.23; Wolfram,2014.

⁹⁹Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.24; Wolfram, 2014. Britannica'da geçen bu makalede, özellikle Palmyra Kralı Odaenathos'un bir cinayete kurban gitmiş olması, Şapur'u büyük oranda rahatlatmış olduğu ifade edilmektedir.

¹⁰⁰Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.24; Hayes, Roma'dan uzakta kalan illerinin, Probus tarafından Sasanilere terk edildiğini yazmaktadır. Bkz. Hayes, s.28.

¹⁰¹Dodgeon and Lieu s.300-301.

¹⁰² Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.24; Wolfram, 2014.

¹⁰³ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.24; Wolfram,2014; G. David Malik, s.128.

¹⁰⁴ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.24.

¹⁰⁵ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.24; Wolfram,2014; G. David Malik, s.129.

kendisinin idaresindeki orduyla hem komutanına yardımcı olmak hem de kaybedilen toprakları geri almak amacıyla Mezopotamya'ya gelip burayı geri aldığı görülür. Çaresiz kalan İran şahı¹⁰⁶Narseh, aldığı bu ağır mağlubiyetin ardından Sezar Galerius'a barış talebinde bulunarak her iki hükümdar arasında Nisibis Antlaşması imzalandı. Ra'sü'l-Ayn'ın güvenliğini yakından ilgilendiren bu antlaşmayla İranlılar, Mezopotamya ve Ermenistan bölgelerini tekrardan eski sahipleri olan Romalılara geri vermek zorunda kaldılar.¹⁰⁷ Savaşın ardından Nisibis, İranlılara karşı güçlü bir kale haline getirilirken, iki taraf arasında da sınır olarak kabul edilmişti. Böylelikle bu antlaşmayla Roma, istediklerini almış ve doğudaki sınırının güvenliğini en üst düzeyde sağlamış da oluyordu.¹⁰⁸ Nitekim Diocletianus'un Ra'sü'l-Ayn'ın hemen güneyindeki şehir olan Kirkesion'u (Karkisya) tahkim ederek Euphratesia sınırında, biri Zenobia-Halabiya'den *5mp* (bu uzunluk mesafesinin ne kadar olduğu tespit edilememiştir)uzaklıkta olan Kubur at-Tibni olmak üzere üç kale inşa ettirmiş olması buna örnek niteliğindedir.¹⁰⁹ 298 yılındaki bu antlaşma ayıca iki taraf arasında kırk yıl sürecek olan bir barış dönemini de başlatmış oluyordu.¹¹⁰

Diocletianus'un zaferleri Roma'ya Fırat'ın öte yanında bulunan bölgenin tartışmasız kontrolünü sağlamıştı. Bu sonuçtan sonra bölgenin idari yapısının elden geçirilmesi gereği duyuldu. Bu doğrultuda Mezopotamya adı, başkenti Diyarbakır olan Habur'un doğusundaki bir eyalete verildi. Habur'la Fırat'ın büyük yayı arasındaki bölgeye ise Osrhoene denildi ve bu bölgenin başkenti Edessa olarak belirlendi. Her iki eyalet de Antakya patriğinin kilise yetkisi içinde kaldı.¹¹¹ Burada özellikle Ra'sü'l-Ayn kilisesinin de Antakya Patrikliğine bağlı olduğu açık bir şekilde ifade edildiği görülmektedir.¹¹² Her iki eyalet (Mezopotamya ve Osrhoene) de Bizans dönemi boyunca ve Arapların bölgeye gelişine kadar varlığını sürdürmüştü. Genel karargâhları askeri harekâtın değişen seyrine uygun olarak yer değiştiren doğu eyaleti, 507'de kurulmuş olan Dara gibi ileri garnizon şehirleri ve İran sınırı boyunca uzanan kaleler üzerinde doğrudan murakabeyi devam

¹⁰⁶ Segal, s.158; G.David Malik, s.129; Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.24.

¹⁰⁷ Segal, s.158; Hayes, s.28; Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.24; G. David Malik, s.129; M.Çelik, *Urfa*, c.1, s.183.

¹⁰⁸ Wolfram, 2014.

¹⁰⁹ Honigmann, *B.D.Doğu Sınırı*, s.2.

¹¹⁰ G.David Malik, s.130.

¹¹¹ Segal, s.164; Hayes, Süryani tanrıbilimini mantıksal ve bilimsel olarak bütün Mezopotamya'daki Süryani kiliselerinde ilk dile getirenlerin Antakyalılar olduğunu yazmaktadır. Bkz. Hayes, s.275.

¹¹² İshak Armale, s.33.

ettirmekteydi. Osrhoene ise geride güvenilir bir ikmal üssünü temsil etmekteydi. İkmal üssü Osrhoene’de ise önemli sayılabilecek şu şehirler bulunmaktaydı: Tümü Fırat üzerindeki geçiş noktaları olan Birecik (Birtha), Dausara (daha sonralan Caber Kalesi), Kallinikos (Nikeforion)¹¹³ ve Kirkesion, sonra Edessa'nın doğusunda Ra’sü'l-Ayn (Resaina, Theodosiupolis), kuzeydoğusunda Viranşehir (Telia, Constantia) ve Siverek, onun güneydoğusu ve güneyinde ise Suruç (Seruc, Batnae) ve Harran.

Buradan, konumuzla ilgili yaşanan dönem itibarıyla iki önemli çıkarımda bulunmak mümkündür. Bunlardan ilki Ra’sü'l-Ayn’ın Antakya patriğinin kilise yetkisi içinde kaldığı, ikincisi ise Ra’sü'l-Ayn’ın kesin olarak Osrhoene Eyaletinin bir parçası olarak Roma Devleti için güvenilir ikmal üslerinden birisinin olduğudur.

3.4.2. Constantinus Dönemi (306-337) ve Ra’sü'l-Ayn Hıristiyanlarının İznik Konsiline Katılımı

Nusaybin Antlaşmasıyla sağlanan barış ortamında, her iki hükümdarın önceden koymuş olduğu kural gereğince, imparator Diocletianus ve Maximianus 305 yılında tahttan çekildiler.¹¹⁴ Büyük Constantinus, Hıristiyanlığı kabul etmiş bir imparator olarak Bizans tahtına geçtikten sonra¹¹⁵ sağlanan bu dış barış ortamından faydalanıp iç barışı da temin etmek amacıyla özellikle kendisinden önceki imparator Diocletianus döneminde büyük zulüm görmüş olan Hıristiyanlara yönelik bir ferman yayınlamıştı. Tarihte “Milano Fermanı” (313)¹¹⁶ olarak bilinen bu fermanla

¹¹³ Segal, s.164.

¹¹⁴ A.A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Arif Müfid Mansel, Ankara, Maarif Vekkaleti (Milli Eğitim Bakanlığı) Yayınları, 1943, c.1, s.52. Ayrıca hükümdarların ayrılmaları gerektiği konusunda konulan kuralla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.aynı eser s.73-78.

¹¹⁵ Downey’in aktardığına göre Constantinus rüyasında Haçla birlikte Hz. İsa’yı, düşmanlarına karşı kendisine yardım ederek muzaffer kıldığını görmüş, bu sebeple Hıristiyanlığı kabul etmişti. Ancak daha sonra da Constantinus’un Hıristiyanlığının tartışmalı olduğunu eklemektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Downey, s.76-84; Aynı tartışmalar uzunca bir şekilde Vasiliev tarafından da dile getirilmiş ve Constantinus’un pekâlâ Hıristiyanlığı kabul etmiş olabileceğini yazmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Vasiliev, s. 53-61; Mşiha Zha ise Constantinus’un görmüş olduğu işaretle Hıristiyanlığı kabul ettiğini yazmaktadır. Bkz. Mşiha Zha, s.112.

¹¹⁶ Eusebios, *Kilise Tarihi*, IX. Kitap, IX. Bölüm, s.240, ayrıca fermanın tam metni için bkz.aynı eser, X. Kitap, V.Bölüm, s.261-264; John Julius Norwich, *Bizans I (Erken Dönem)*, Çev. HAmide Koyukan, 1. Baskı, İstanbul, Kabalcı Yayınları, 2013, s.43; Aynı yazarın aynı sayfada Fermanla ilgili yorumu da dikkat çekicidir: “Bir kez daha her manada ihtiyatla kaleme almış bir metinle karşı karşıyayız. Yine de İsa Mesih’ten hiç bahsedilmediğini, sadece bir mezhep olarak “Hıristiyanlardan” söz edildiğini görürüz. Özellikle zikredilen tek grup olmalarına karşın "tüm diğerlerinin de (Maniciler mesela) bu genel Milano Hoşgörü Fermanı'na dâhil olduğu apaçık bir şekilde belirtilmiştir. "Göklerde oturan hangi ilahsa" (quo quicquid est divinitatis) göndermesine gelince, pagan Licinius'un ısrarıyla

Hıristiyanlık, Roma'da resmen devletin koruması altına alınmıştı.¹¹⁷ Bu ferman aynı zamanda devletin kendi yurttaşlarıyla barışması adına önemli olmasının yanında aralarında Ra'sü'l-Ayn Hıristiyanlarının da bulunduğu din temsilcilerinin artık devlet nezdinde kabul göreceğinin belki de ilk işaretiydi.

Nitekim devletin Hıristiyanlaştırılması anlamında da önemli adımlar atan İmparator Constantinus, bununla ilgili yaptığı en önemli icraatlardan biri de dogma ve esaslar bakımından Hıristiyan kilisesinin temelini atan ökümenik konsillerden ilkinin İznik'te toplanmasını sağlamış olmasıdır (325).¹¹⁸ Bu konsilde Mezopotamya bölgesinden, Ra'sü'l-Ayn'ı temsilen Antiochus'un¹¹⁹ yanı sıra bölgenin önemli din adamlarından Mor Yakup ile birlikte Mor Efremler'in de katılımcılar arasında bulunduğu anlaşılmaktadır.¹²⁰ Bu da, dönemin Hıristiyan âleminde Ra'sü'l-Ayn'ın önemli bir konuma sahip olduğunu göstermekle birlikte, Süryani din inancını paylaşan cemaatlerin de devlet nezdinde kabul görmeye başladıklarını göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca İznik Konsili kararlarına Mezopotamya psikoposlarının imza atmış olmaları, bu dönemde mevcut olan kiliselerin Ortodoks olduğunu göstermekteydi.¹²¹

konmuş olabilir, fakat zafer takı üstündeki yazıtla karşılaştırılırsa, bunun Constantinus'un kendi düşüncesine oldukça yakın olduğu da düşünülebilir. Bir bakıma sadece Hıristiyanların lehine kural ayrımcılığına gider. Sadece onlara zulüm sırasında el konulan bütün mülkiyetleri (toprak, kiliseler, mallar) geri verilmiştir. Fakat diğer mezheplerin kaybının onlarınkiyle kıyaslanamayacağı da unutulmamalıdır". Ayrıca bkz. Vasiliev, s.62, burada kısmen daha ayrıntılı bir şekilde aktarılmıştır.

¹¹⁷ Haldon, s.35; Vasiliev, özellikle bu dönemde Hıristiyanlığın devletin resmi dini haline getirildikten sonra eski putperest imparatorluğun, Hıristiyan imparatorluğa dönüştürüldüğünü yazmaktadır. Bkz. Vasiliev, s.51,62,63; Hayes ise bu fermanı, Hıristiyanlığın putperestliğe karşı zafer olarak nitelendirmektedir. Bkz.Hayes, s.137.

¹¹⁸ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret İşıltan, 5.Baskı, Ankara, TTK, 1999, s.44; Mşiha Zha, konsüle toplam 318 psikoposun katıldığını ve bu konsülde Aryus'la birlikte öğretilerinin de lanetlendiğini söylemektedir. Bkz. Mşiha Zha, s.116-117; Urfa Kroniği de aynı şekilde bir sayı vermektedir. Bkz. W. Witakowski, "Chronicles of Edessa"*Orientalia Suecana* 33-35, 1984-1986, ss. 487-498. Süryani Histografyası, *Urfa Kroniği*, Çev. Zafer Duygu, Yayına Hazır Kitap Çalışması, satır:15, s.84, B.O.s. 394; İznik Konsili hakkında geniş bilgi için bkz.AddayŞer, *Siirt Vakayinamesi*, Çeviri: Celal Kabadayı, 2. Baskı, İstanbul, Yaba Yayınları, 2010, s.106-110.

¹¹⁹ D.S.Wallace-Hadrill, *Christian Antioch, A Study of Early Christian Thought in The East*, Newyork, Cambridge Universty Press, 1982, s.166; Graeme Clarke, Nusaybin, Ra'sü'l-Ayn ve Urfa'dan psikoposların katıldığını bildirir ancak kimler olduğunu yazmaz. Bkz. Graeme Clarke, *The Cambridge Ancient, The Crisis of Empire A.D. 193-337*, "Christianity in The First Three Centuries-Third-Century Christianity", Edited by: Alan K.Bowman, Peter Garnsey, Averil Cameron, Chapter 18B, Volume: 12, Cambridge University Press, 2005, s.604-605.

¹²⁰ Gabriyel Akyüz, *Kilise Ataları Tarafından "Kutsal Ruhun Kavalı" Olarak Adlandırılan Mor Efremler'in Şiirleri*, Ankara, Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları, 2012, s.22.

¹²¹ Hayes, s.137.

3.4.3.Ra'sü'l-Ayn'in Amed Eyaletine Bağlanması

İmparator Constantinus'un ölümünün ardından yerine oğlu Constantius (337-361) geçerek ülkeyi yirmi dört yıl boyunca idare etti.¹²² Bu dönemde Sasani ordusu, 338 yılından başlayıp 350 yılına kadar birçok kez Mezopotamya'ya saldırmış¹²³ fakat bu saldırılarda herhangi bir sınır değişimi oluşturmamıştı.¹²⁴ Şapur, 349 yılında Amed'e şiddetli hücumda bulunmuş ve burayı almıştı ancak Constantius, Amed'i Şâpur'dan geri alarak yeniden inşa ve tahkim ettirdi. Ardından Ra'sü'l-Ayn'in idari yapısını da ilgilendiren bazı reformlar yapan Constantius, Roma Mezopotamya'sını ikiye ayırarak, Amed'i asıl Mezopotamya'nın başşehri konumuna yükseltirken, Osrhoene vilâyetini de kurup Edessa'yı da buranın merkezi haline getirmişti.¹²⁵ Bunun gerekçesini açıklayan Honigmann'ın Süryanî bir yazardan aktardığı bilgilere göre de İmparator Constantius, Amed'i zaptettikten sonra buradan, ülkesinin diğer bütün şehirlerinden daha çok hoşlanmış olduğu, bu sebeple Ra'sü'l-Ayn'den Nasibin'e kadar birçok yer ile birlikte Maipherkat (eski Meyyafarikin, bugünkü Silvan) bölgesini¹²⁶ ve Kardu sınırlarına kadar Arzen'i bu şehre bağlamıştı. Böylelikle Ra'sü'l-Ayn'in yeni idari yapılanmaya göre Amed'e bağlı bir şehir konumuna getirildiği açıkça anlaşılmaktadır.

Romalılar yaptıkları bu idari taksimatın ardından bölgenin güvenliğini sağlamaya yönelik tedbirler aldığı görülür.¹²⁷ Ancak alınan önlemlere rağmen savaşların durmadığı, 350 yılında Sasani ordusunun Singara'da Bizans ordusu tarafından ağır bir yenilgiye uğratılmasından anlaşılmaktadır.¹²⁸ Alınan yenilgi üzerine harekete geçen Şapur, 351-2 yılında büyük bir ordu hazırlayarak Nusaybin'e bir defa daha saldırdı.¹²⁹ Yapılan bu saldırılar Romalılardan da karşılık bulmuş ve bu tarihten sonra Bizans'ın doğu sınırında Bizans-Sasani mücadelesi karşılıklı akımlarla 361 yılında Julianus'un Bizans İmparatoru olmasına kadar devam etmişti.¹³⁰ 337-361 tarihleri arasındaki dönem boyunca iki taraf arasında yaşanan mücadelede Ra'sü'l-

¹²² Adday Şer, *Siirt Vakayinamesi*, s.115; Gregory Ebû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Ebû'l-Farac Tarihi*, Çev. Ö.Rıza Doğrul, 3.Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları (TTK), 1999, c.1, s.135.

¹²³ Duval, s.139; Segal, s.165; Hayes, s.139; Adday Şer, *Siirt Vakayinamesi*, s.115;

¹²⁴ Segal, s.165.

¹²⁵ Duval, s.5, 138; Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.25.

¹²⁶ Honigmann, *B.D.Doğu Sınırı*, s.2.

¹²⁷ Bu tedbirler için bkz. Honigmann, *B.D.Doğu Sınırı*, s.3.

¹²⁸ Bahadır, s.689.

¹²⁹ Mşiha Zha, s.127; Hayes, s.139.

¹³⁰ Bahadır, s.689.

Ayn ve civarının sürekli iki güç arasında git-geller yaşadığı anlaşılmaktadır ki bu da bölgenin harap olması ve halkın fakirleşmesini kaçınılmaz kılmıştı. Bunun en çarpıcı örneğini 359 yılında görmek mümkündür. Bu tarihte Bizanslılar, düşman iâşesinin engellenmesi için tüm ovaların ateşe verilmesini istemiş böylece Dicle kıyılarından Fırat'a kadar olan bütün bölgede tek bir yeşil nesne kalmadığı gibi, korkunç bir şekilde vahşi hayvanlar da telef olmuş, birçok kasabanın da bu yangında tahrip olduğu aktarılmaktadır.¹³¹

3.4.4.Nusaybin'in Sasanilere Geçmesi ve Bunun Ra'sü'l-Ayn'e Etkisi

Constantius'tan sonra tahta geçen Julianus dönemine (361-363) dair doğrudan Ra'sü'l-Ayn'le ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamış ancak 355 yılında Şapur'un doğu sınırına başlattığı bir taaruzdan bahsedilmekte ve Julianus da bunu engellemek üzere harekete geçerek,¹³² Sasani kuvvetlerine ulaşmak için Ra'sü'l-Ayn'ın hemen güneyindeki Karkisya'dan Habur nehrini geçtiğinden söz edilmektedir.¹³³

Julianus'un ardından imparator olan Juvianus döneminde (363-364), sonuçları itibarıyla Ra'sü'l-Ayn'i ilgilendiren önemli bazı gelişmeler yaşandığı görülmektedir. Bunlardan şüphesiz en önemli olanı Julianus'un öldürülmesi nedeniyle tamamlanamayan Sasani seferini, kayıplarla dolu bir antlaşma ile bitirmiş olmasıdır. Antlaşmada birçok Roma toprağının kaybı sözkonusu olmuş¹³⁴ ancak Ra'sü'l-Ayn'in kaybedilen topraklar arasında olmadığı kesin olarak bilinmektedir.¹³⁵ Antlaşma uyarınca Nusaybin gibi önemli sınır kentinin kaybı,¹³⁶

¹³¹ Marcellius, s.177; Segal, 208.

¹³²Segal, s.158; Nezahat Baydur, *İmparator Julyanus*, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1999, s.51.

¹³² Duval, s.139; Segal, s.158; Hayes, s.28-55. Ayrıca Julianus ile ilgili ayrıntılı bilgi için aynı kaynağa müracaat edilebilir.

¹³³Mercellius, s.325; Baydur, s.105; Bu döneme ilişkin bölge Hıristiyanlarına yönelik önemli takibatlar yapıldığı ifade edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sozomen, *History of The Church (from A.D.324 to AD.440)*, Translated from the Grek: With a Memoir of The Author, Translated by: Edward Walford, London, Coven Garden, 1860.

¹³⁴ Duval, s.144; Ostorogorsky, s.47; Antlaşmayı "fena" olarak nitelendiren Vasiliev'e göre Dicle'nin doğusunda kalan birkaç vilayet, İranlılara verilmişti. Bkz.Vasiliev, s.94;Rene Grousset de "Julianus döneminde Romalıların fethettiği bütün yerler alçakça geri verilmiştir" demektedir. Bkz. Rene Grousset, *Ermeniler Tarihi*, s.135-136; bu barışı "utanç barışı" olarak nitelendirenlerden biri de Josef Wiesehöfer dir. Bkz. Aynı yazar, s.278; Baydur, s.113.

¹³⁵ J.B.Bury, *History of The Late Roman Empire From The Death of Theodosius I to the Death of Justinian*, Dover Publications, Macmillan & Co., Ltd. 1923, Volume 1, s.110; Vern L. Bullough, "The Roman Empire vs. Persia, 363-502: A Study of Successful Deterrence" *The Journal of Conflict Resolution*, Sage Publications, Inc., Vol. 7, No. 1 (Mar., 1963), pp. 55-68, s.58 (<http://www.jstor.org/stable/172830-09/10/2013>); 363 Barışının ardından oluşturulan sınırlara dikkat

birçok sınır kenti ile birlikte Ra'sü'l-Ayn'i de Sasanilerin saldırılarına karşı açık hale getirdiği görülebilmektedir. Bu durum, Urfa ve Amed kalelerinin Mezopotamya'da Sasanilere karşı başlıca kaleler konumuna yükselmesine¹³⁷ ve Ra'sü'l-Ayn'in da Doğu Roma cephesinin en önemli kentlerinden biri haline gelerek on yıl sonra da köy halinden şehir statüsüne çıkarılmasına neden olacaktır.¹³⁸

İmzalanan bu antlaşmanın Ra'sü'l-Ayn'le doğrudan etkisi olmayan ancak büyük bir olasılıkla etkilemesi muhtemel olan dini-kültürel sonuçlar doğurduğu da görülmektedir. Bunlardan biri, antlaşma gereği Nusaybin'in Hıristiyan halkının şehri terk etmek zorunda kalması ile ilgiliydi. Şehri terk eden Nusaybinlilerin bir kısmı Urfa'ya, diğer bir kısmı da Diyarbakır'a göç etmiş ve yerlerine Sasani nüfus yerleştirilmişti.¹³⁹ Özellikle Urfa'ya göç edenlerin arasında Hıristiyan nüfusun aydın ve zenginlerinin de yer alması, Urfa'da zengin bir kültürel yapının belirginleşmesine sebep olmuştu.¹⁴⁰ Bunu sağlayacak olanlardan biri de şark Hıristiyanlarının en mühim şahsiyetlerinden Mor Efrem idi.¹⁴¹

Mor Efrem, 325 yılında toplanan İznik Konsiline katıldıktan sonra değişik yerlerde kurulan akademilerden biri olan Mor Yakub'un açmış olduğu Nusaybin Akademisine¹⁴² davet edilmişti. Kendisi de Nusaybinli olan Mor Efrem, 338 yılında Mor Yakub'un ölümüyle birlikte Nusaybin Akademisinin yöneticiliğine geçmişti.

çeken Michael Decker, Ra'sü'l-Ayn'den "Kale Kent" olarak bahsettiği görülmektedir. Bkz. Michael Decker, *Frontier Settlement and Economy in the Byzantine East*, Published by: Dumbarton Oaks, Vol. 61 (2007), pp.217-267, s.226 (www.jstor.org/stable/25472050-09/10/2013).

¹³⁶ Segal, s.158; J.B.Bury, Volume 1, s.110.

¹³⁷ Hayes, s.140.

¹³⁸ Oppenheim, s.74. Burada bahsedilen tariih 373'tür. Ancak ilerde görüleceği gibi Malalas bu tarihin 383 olduğunu bildirmektedir.

¹³⁹ Hayes, s.140; Taberi, şehrin teslimi ile ilgili, buraya şehri korumak üzere 12 000 muhafızın görevlendirildiğini ve bunların sürekli olarak burada kalacaklarını aktarmaktadır. Bkz. Taberi, *Tarih-i Taberi*, Çev. M.Faruk Görtünca, İstanbul, Sağlam Yayınevi, (t.y.), c.2 s.454; Cyril Mango belki de bu yaşananlardan ötürü Nusaybin'nin verilmiş olması hadisesini "yüz kızartıcı" bir durum olarak değerlendirmektedir. Bkz.Cyril Mango, Bizans, *Yeni Roma İmparatorluğu*, Çev. Gül Çağalı Güven, 1. Baskı, İstanbul, YKY Yayınları, 2008, s.25; Jones de uzun bir geçmişten beri Roma'nın elinde bulunduğu halde Jovain'in imzaladığı yüz kızartıcı bir antlaşma ile Nusaybin ve Sincar'ın Perslere geçtiğini, belki de bu iki yer verilmemiş olsaydı bu antlaşmanın dahi imzalanmayacağını söylemektedir. Bkz. Jones, s.222; Duval, buranın Persler tarafından kolonileştirildiğini ifade etmektedir. Bkz.Duval, s.144; ayrıca bkz.Sara Tanoğlu, "Kilisenin ve Toplumun Zihinsel Fıratı Süryani Mor Efrem", *Kurkmo Dergi*, S.6, (2007), s.25.

¹⁴⁰ Duval, s.145.

¹⁴¹ "Süryani Peygamber" olarak çağrıldığı söylenen bu şahsiyet ile ilgili geniş bilgi için bkz.Adday Şer, *Siirt Vakayinamesi*, s.268-272.

¹⁴² Nusaybin Akademisinin kuruluşu ve tüzüğü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. G.David Malik, s.193-197.

Antlaşmanın ardından akademi, hocalarıyla birlikte Urfa'ya taşınmış ve bu sebeple de akademi, "Pers Akademisi" olarak adlandırılmıştı.¹⁴³ Bu da antlaşmanın doğurduğu en önemli dini-kültürel sonuçlardan biriydi.

Buradaki bilgilerden öyle anlaşılıyor ki, Sasaniler'in başlattığı ve son durağı Nusaybin olan iskân hareketinin Ra'sü'l-Ayn'ın Bizans topraklarında kalmış olması sebebiyle, şimdilik etkilenmediği söylenebilir. Hatta aksi bir durumun dahi yaşanmış olabileceği düşünülebilir. Zira burası, Sasani işgaline uğramış olan bölgelerden göç etmiş Hıristiyan ahalinin ikametgâhı haline gelmiş yerlerden birine dönüşmüş olabileceği de tahmin edilmektedir. Dolayısıyla her ne kadar yerel anlamda göçlerin ana merkezi Diyarbakır ve Urfa olmuşsa da Osrhoene bölgesinin tümünün etkilenmemiş olması mümkün görünmemekte ve Ra'sü'l-Ayn'ın mutlaka bu göçten bir şekilde etkilenmiş olabileceği düşünülmektedir.

3.4.5. I.Theodosius Dönemi (379-395) ve Ra'sü'l-Ayn'ın Şehir Konumuna Yükseltilmesi

I.Theodosius, 388 yılında darbeci Magnus Maximus'u yenip aynı tarihte tek başına Bizans İmparatoru olmuştu.¹⁴⁴ Putperestliğe karşı vermiş olduğu mücadele ile ünlenmiş¹⁴⁵ olan I.Theodosius, 395 yılında yapmış olduğu idari paylaşım ile, bir taraftan Bizans İmparatorluğunun başlangıcını ilan ederken¹⁴⁶ diğer taraftan da imparatorluğun kesin bir şekilde bölünmüşlüğünü ilan etmişti.¹⁴⁷ Birçok tarihçiye göre de bu ilandan dolayı 17 Ocak 395 gecesi Orta Çağın başlangıcı olmuştur.¹⁴⁸

I. Theodosius döneminin araştırma bölgemizle ilgili şüphesiz en önemli icraatı, eski bir köy olarak bilinen Ra'sü'l-Ayn'ı şehir haline dönüştürerek buraya "Theodosiopolis" adını vermiş olmasıdır. Ra'sü'l-Ayn'ın tarihi geçmişi hakkında kısa sayılabilecek bir bilgi paylaşımında bulunan Malalas'a göre 346 yılında köy

¹⁴³ Adday Şer, *Nusaybin Akademisi*, Çeviri: Nesim Doru, 1. Baskı, İstanbul, Yaba Yayınları, 2006, s.35; ayrıca sözkonusu akademilerin faaliyetleri, öğretileri, yasaları ve bahsedilen şahsiyetlerin hayatları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.aynı eser, s.9-188.

¹⁴⁴ Haldon, s.36-37

¹⁴⁵ Konu hakkında geniş bilgi için bkz.Vasiliev, s.102.

¹⁴⁶ Auguste Bailly, *Bizans Tarihi*, Çev. Haluk Şaman, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser,(t.y.), s.20.

¹⁴⁷ Metrofan Vasiliyeviç Levchenko, *Bizans Tarihi*, Çev. Maide Selen, İstanbul, Doruk Yayınları, 2007, s.34.

¹⁴⁸ Norwich, s.102; Bahadır, s.689.

statüsünde iken 383 yılında Merobaudes ve Saturninus'un valilikleri döneminde şehir konumuna yükseltilmişti. Ra'sü'l-Ayn, yazarın deyimine göre “günümüze kadar şehir statüsünde kalmıştır”.¹⁴⁹ Ra'sü'l-Ayn'in dönüşümü ile ilgili önemli tespitlerde bulunan Jones'e göre de, Büyük Theodosius dönemine kadar birçok şehir savaşlarda yok olmuş veya yerlebir edilmiş veya sonradan gelen imparatorlarca baştan inşa edilmişti. Jones, ilginç bir şekilde “Rhesina da yok olmuş gibi görünüyor, zira Malalas'ın kaydettiğine göre Büyük Theodosius Rhesaina köyünü “Theodosipolis” olarak değiştirip şehir ünvanını veriyor.” demektedir.¹⁵⁰ Jones'in aktardığı “Rhesina da yok olmuş gibi gözüküyor” bilgisi, “köyden dönüştürülmüş” olduğu bilgisiyle çelişmekle birlikte, gerek Urfa Kroniğinde gerekse Urfalı Yakub Kroniğinde geçen “Büyük Theodosius, Osrhoene'de 380 yılında Ra'sü'l-Ayn şehrini kurmuştur”¹⁵¹ bilgisi ile de uyumlu görünmektedir. Ancak her ne kadar bu uyum açık bir şekilde görünse de, gerek Malalas'ın gerekse Jones'in verdiği bilgiler yan yana getirildiğinde, şehrin tamamen yok olmadığı, belki de savaşların etkisiyle geri kalmış bir köy statüsüne düştüğü anlaşılabilmektedir. Dolayısıyla Ra'sü'l-Ayn'in yeniden kurulmuş olmasından kastedilenin de yıpranmış bir köyün yeniden onarılmış olabileceğini akla getirmektedir. Nitekim Oppenheim de şehrin onarıldıktan sonra etrafına surlar çevrilmiş olduğunu ve bu surların güçlü garnizonlar tarafından korunduğunu¹⁵² söylemekte ve bu da aslında 363 yılında imzalanan antlaşmanın bir neticesi olarak Ra'sü'l-Ayn'in tahkim edilmiş olduğunu ortaya koymaktadır.

Ra'sü'l-Ayn'in almış olduğu bu yeni isim, ilerde Theodosius II tarafından başka bir şehir olan Karin (Erzurum) için de kullanılacak, bu sebeple de zaman zaman isimler ile ilgili bir takım karmaşalar yaşanacaktır.¹⁵³

¹⁴⁹ Malalas, s.187(Malalas,491-578 yılları arasında yaşamıştır); Syrian Michael, *The Chronicle Mihael the Great*, Translated from Classical Armenian: Robert Bedrosiyan, Sources of the Armenian Tradition, Long Branch, N.J., 2013, s.73; Ernst Honigmann, Besim Darkot, “Re's-ül-ayn”, *İA*, İstanbul, 1964, MEB, c.9, s.696-697.

¹⁵⁰ Jones, 222.

¹⁵¹ *Urfalı Kroniği*, Satır:35, s.86, B.O.s.399; Urfalı Yakub kroniğinde, yalnızca “Yunanlıların takvimine göre 690 yılında Rişayno şehri kuruldu” demektedir. Burada da tarihsel bir hata sorunu doğmaktadır ki 690 yılı aşağı yukarı Miladi 378 yılına tekabül etmektedir. Bkz. *Urfalı Yakub Kroniği*, Satır:57, s.145, o.s.281. Dolayısıyla Urfa Kroniğinin kaydının daha doğru olduğu kanaati ağır basmaktadır.

¹⁵² Oppenheim, s.74.

¹⁵³ Bununla ilgili bir örnek için bkz. E.Honigmann, B.Darkot, “Re's-ül-ayn” *İA*, s.696.

3.4.6. II. Theodosios (408-450) Dönemi ve Ra'sû'l-Ayn'de Yapıldığı Söylenen Savaşlara Dair Tereddütler

II. Theodosios, Sasani Hükümdarı I. Yazdigirt (399-421)'in vâsiliğinde yetişmiş bir Bizans imparatoru idi.¹⁵⁴ Bundan dolayı, hükümdarlığının 421 yılına kadar olan döneminde Sasani'lere karşı herhangi bir sorun yaşanmadığı söylenmektedir.¹⁵⁵ Hatta V.yüzyılın bu ilk dönemlerinde geçen sükunet devresinde İstanbul Üniversitesi'nin kurulduğu ve "Codex Theodosianus"un¹⁵⁶ da oluşturulduğu bildirilmektedir.¹⁵⁷

Bizans, bu nisbi sükunet devresi devam ederken, doğu sınırını güçlendirdiği bir sırada İmparator II. Theodosios'un vasisi olan Sasani Kralı I. Yazdigirt, 421 yılında ölmüş ve yerine 18 yıl hüküm sürecek olan V. Behram geçmişti.¹⁵⁸ Yeni şahın tahta geçişiyle birlikte sözkonusu sükunetin bozularak yerini büyük karmaşalara bıraktığı görülmektedir. Bu karmaşanın temel sebebi ise Yazdigirt'in ölümünden hemen sonra İran'da yaşayan Hıristiyanlara yönelik takibatların başlamış olması ve bu yüzden de Bizans'ın İran'da takibata uğrayan Hıristiyanlar için müdahalede bulunması idi.¹⁵⁹ Ra'sû'l-Ayn'ın isminin bundan sonra anılacağı ve yapılıp yapılmadığı tartışılan savaşlar da bundan sonra başlamış olacaktır. Esasında yaşanan karmaşanın temelinde, yaşandığı söylenen savaşların tarih verilmeden zikdedilmiş olmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

¹⁵⁴ Abû'l-Farac, c.1, s.142-143; Vasiliev, Arkadius öldüğünde Theodosios'un yedi yaşında olduğunu ifade ettikten sonra vasilik meselesinde bazı tarihçilerin ihtiyatlı yaklaşımını da göz önüne alarak pekâlâ böyle bir şeyin yaşanmış olabileceğini söylemektedir. Bkz.Vasiliev, s.119-120.

¹⁵⁵ Bu dönemde kurulan iyi ilişkiler ile ilgili bkz. Abû'l-Farac, c.1, s.142-143

¹⁵⁶ **Codex Theodosianus:** II. Theodosios'un, Constantinus'tan başlayarak bir dergide birleştirip sınıflandırdığı, o güne kadar çıkmış olan ana kanunlardır. Bu kanunlar ileriki dönemlerde hukuk kurucusu imparator Justinianus zamanında hazırlanan yasalara kaynaklık edecektir. 528 yılında hazırlanıp 529 yılında yayımlanmıştır. Bkz.Bailly, s.30; Ostorogorsky, s.51; Levtchenko, s.41,73. Ostorogorsky, ayrıca bu yeni kanun kitabının devletin hukukî hayatını daha sağlam bir temele oturttuğunu ve resmî bir kanunlar toplamasının eksikliğinin sebep olduğu hukukî tereddüt ve emniyetsizlikleri ortadan kaldırdığını aktarmaktadır Bkz. Ostorogorsky, s.51; Justinianus döneminde hazırlanan Hukuk Reformu hakkında bilgi için bkz. Murat Ohun, "Justinianus'un Hukuk Reformasyonu" Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 10/5 Spring (2015), p. 267-284 DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.8226>.

¹⁵⁷ Ostorogorsky, s.51; konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Vasiliev, s.124-129.

¹⁵⁸ Rene Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 176; Abû'l-Farac, bu hükümdardan "Varharan" diye söz etmektedir. Bkz.s.143 v.d.

¹⁵⁹ Ostorogorsky, s.52.

Konuya dair bazı tarihçiler “Mezopotamya bu yüzyıl boyunca önemsiz birkaç sınır çatışması dışında, savaştan uzak kalmış ve sükûnetini de muhafaza etmiştir”¹⁶⁰ dese de biri 422-424 diğeri de 441 yıllarında olmak üzere iki savaşın yaşanmış olduğu görülmektedir. Buna işaret edenlerden biri olan Ebu’l-Farac, Ra’sü’l-Ayn civarında yaşanmış olan bir savaştan, Sasanilerle Romalılar arasında yaşanmış ikinci bir savaş gibi bahsetmektedir.¹⁶¹ Özellikle Ebu’l-Farac’ın, “Sulhtan sonra İranlılar cüret göstererek Ras-Ayn’a karşı hareket ettiler; fakat mahcubiyet içinde geri döndüler. Sonra tekrar hareket ederek aynı yere daha fazla şiddetle yüklendilerse de, mağlûp oldular”¹⁶² şeklindeki cümleleri, aynı yerde iki savaşın yapılmış olduğunu göstermektedir. J.B. Bury ise, Socrates (vii.18, 20)’e dayandırarak yapmış olduğu nakilde, açık bir şekilde Roma Generali Ardaburius’un 421 yılı sonbaharında Arzanene’de başarılı bir harekât yaptığını ve bu başarı karşısında, İranlıların Nusaybin’e çekilmek zorunda kaldığını ardından Ardaburius’un bu defa Nusaybin’i kuşattığını ancak Ra’sü’l-Ayn’e saldırmaya karar vermiş olan Varahran’ın komutasındaki ordunun yetişmesi üzerine kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldığını bildirmektedir.¹⁶³

Mevcut olan bu bilgilere rağmen V. Yüzyılın başlarında Ra’sü’l-Ayn odaklı yaşanmış olan bu savaşların varlığı hakkında son dönemlere kadar ciddi anlamda tartışmalar yapıldığı görülmektedir. Sözkonusu tartışmanın daha çok bu savaşların iki veya bir olup olmadığı ekseninde yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Kimi tarihçiler tek bir savaşın varlığından bahsederken, kimileri de iki savaştan söz etmektedir.¹⁶⁴ Geoffrey Greatrex tarafından kaleme alınan bir makalede bu minvalde tartışmalar sürüp giderken, Ra’sü’l-Ayn’in kuruluşu ve yaşanan sözkonusu savaşlar ile ilgili dikkat çekici tespit gelmektedir. Yazarın tespitleri şunlardır:

¹⁶⁰ Segal, s.158; Levchenko, s.42.

¹⁶¹ Abû’l-Farac, c.1, s.144. Burada ikinci savaşın olma ihtimalini mümkün kılan özellikle “sulhtan sonra” diye başlayan cümledir. Belli ki burada bir savaş yapılmış ve ardından bir barış imzalanmıştır. O halde sulhtan sonra başlayan savaş 441 yılındaki ikinci savaş olsa gerek. Gerçi bu olayın ardından İran Şahının Hıristiyan tüccar ve işçilere kötü muamelede bulunduğu gerekçesiyle Romalıların Ermenistan’a girdiklerini ve birçok İran askerini esir aldığını, bundan sonra da İran şahının baskıyı durdurduğunu yazmaktadır; ancak bunun ciddi anlamda bir karşı karşıya gelme olmadığı açıktır. Fakat belli ki zaman zaman bu tür çatışmalar yaşandığı da anlaşılmaktadır.

¹⁶² Abû’l-Farac, c.1, s.144.

¹⁶³ J.B.Bury, s.495.

¹⁶⁴ Geoffrey Greatrex, *The Two Fifth-Century War Between Rome and Persia*, Florilegium 12, 1993, s.1.

Düşünülmesi gereken ikinci nokta, daha erken meydana gelen ve savaşta Behram tarafından kuşatılan Theodosiopolis'in inşa edilmesidir. Osrhoene'de Theodosiopolis için iki aday bulunmaktadır ki biri Resaina adıyla anılmakta diğeri ise Ermenistan'da Erzurum olarak bilinmektedir. Resaina şüpheye mahal vermeyecek bir biçimde Theodosius I tarafından kurulurken, burada kastedilen kentin kurulumu hangi şehir ile ilgiliydi? Veya şu soru gündeme geliyor: Hangi noktada Erzurum tahkim edilmiştir? Şayet, Erzurum 421-22 savaş yıllarında daha varlık kazanmamışsa, o halde Bahram tarafından kuşatıldığı söylenen kent Resaina olmalıdır. 420 ve 440 tarihleri arasında doğuda var olması ve ağırlıkla Anatolius'un "militum per Orientem" (başkomutan) olarak tanımlanmasından bu yana, ne yazık ki inşa sürecinin tarihi ile örtüşmemektedir.¹⁶⁵

Özellikle Theodosiopolis konusunda düşünülen bu tereddüdün bir cevabı vardır. Her şeyden önce aşağıda da düştüğümüz notta¹⁶⁶, belirttiğimiz gibi Ra'sü'l-Ayn'in ne kuruluşu ne de tahkimi bu dönemle örtüşmediği açıktır. Bununla birlikte bir karmaşa içinde anlatılan bu dönemin savaşlarının önemli bir kısmının Ra'sü'l-Ayn toprakları üzerinde geçtiği anlaşılmakta ve bu da şehrin bir defa daha yıkım geçireceğini ortaya koymakta idi.

3.4.7. Anastasius Dönemi (491-518), Ra'sü'l-Ayn'in Tahkim Edilmesi ve Yaşanan Talihsiz Gelişmeler

Anastasius dönemi, Ra'sü'l-Ayn açısından bir taraftan savaşlar ve bu savaşların yıkıcı etkisi diğer taraftan doğal afetlerin son derece etkilediği bir dönem olmuştur. Dolayısıyla Ra'sü'l-Ayn'in kötü talihinin bu dönemde de sürmüş olduğu görülmektedir. Dönemin Sasaniler cephesindeki aktörü bu defa Cabades veya Kavad olarak bilinen hükümdardır.

Dönemin Bizans-Sasani çatışmasının fitilini ateşleyen olay ise 422 yılında iki taraf arasında imzalanan antlaşmada geçen "bir tarafın saldırıya uğraması halinde diğer tarafın asker ve para yardımı" yapmayı taahhüt etmesi¹⁶⁷ ile ilgili maddesidir. Kavad, bu sırada Hunlarla yapmış olduğu savaşı bahane edip Anastasius'tan para talebinde

¹⁶⁵ Greatrex, s.5

¹⁶⁶ Bu bilginin de doğru olmadığı metnin içinde geçen diğer bilgilerden anlaşılmaktadır. Theodosios I'in yaptığı, yalnızca köy statüsünden çıkarıp şehir statüsüne dönüştürmek olduğu görülmüştü. Bkz.Malalas, s.187.

¹⁶⁷ Mar Yeşua, s.6; Segal, s.159.

bulunmuş¹⁶⁸ yeni imparator ise bu talebi sert bir şekilde reddetmişti.¹⁶⁹ Gerçi İmparator, yaşanan bazı gelişmelerin ardından her iki taraftan da kanın dökülmemesi adına Kavad'ı parayla satın almaya çalışmış, bu amaçla da komutanı Rafinus aracılığıyla Kavad'a para göndererek bulunduğu yerden eski sınırına dönmesini istemişti ancak barışa yönelik gösterilen bu çabalar sonuçsuz kalmıştı.¹⁷⁰ Üstelik Kavad, bölgede yapacağı katliamlara şahitlik etsin diye elçi olarak kendisine giden Rafinus'u da esir almıştı.¹⁷¹ Bütün bunlar iki taraf arasında, Ra'sü'l-Ayn'deki Roma askeri üssünde bulunan askerlerin de katılacağı savaşı kaçınılmaz kılıyordu.

İlk saldırı, Erzurum ve Diyarbakır'da yapılmıştı ki özellikle Diyarbakır'da 80 binden fazla insanın kılıçtan geçirildiği bildirilmektedir.¹⁷² İranlılar daha sonra Bedevi Hire Kralı Numan sayesinde Romalıları yenilgiye uğratıp Viranşehir, Harran, Edessa¹⁷³ ve Habur'a kadar olan toprakları işgal ve istila ettiler.¹⁷⁴ Bu savaşta Ra'sü'l-Ayn'in işgal edilmediği, bir süre sonra Kavad'a karşı Roma askerlerinin bir araya geldiği merkez olarak zikredilmiş¹⁷⁵ olmasından anlaşılmaktadır. Ancak işgalden ziyade bir istila hareketine maruz kalarak tekrar boşaltılmış olabilme ihtimali de söz konusu olabilmektedir.

502-505 yılları arasında ceryan eden ve belli ki Ra'sü'l-Ayn'in kapılarına kadar dayanmış olan bu önemli savaşın sebebini, daha çok imparatorun pintiliğine bağlayan Gibbon, biraz da edebi bir üslup katarak o günkü savaşı şu şekilde aktarmaktadır:

¹⁶⁸ Mar Yeşua, s.11; Zachariah of Mitylene, *The Syriac Chronicle*, Translated into English: F.J.Hamilton, D.D. and E.W. Brooks, M.A. Edited by J.B.Bury, London, 1899, Methuen&Co., Books VIII, Chapter V, s.206; Segal, s.159.

¹⁶⁹ Mar Yeşua, s.11.

¹⁷⁰ Mar Yeşua, s.29-30; *Urfa Kroniği*, Satır:80, s.92, B.O.s.407; ; Mşiha Zha, s.142.

¹⁷¹ Mar Yeşua, s.33.

¹⁷² Mar Yeşua, s.29-30; *Urfa Kroniği*, Satır: 178, s.161, o.s.295; Segal, s.159; Diyarbakır'da yaşanan korkunç katliam, dönemin şahidi olarak Mor Yeşua tarafından ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Yazara göre buradaki ölümlerin sayısı 80.000'den fazlaydı. Bkz. Mor Yeşua, s.32,33; Zuknin Kroniğine göre ise şehrin yalnızca güney kapısından 85 bin cesedin çıkarılarak hendeklere doldurulduğu ve daha sonra yakıldığı bildirilmektedir. Bkz.A. Harrak, *The Chronicle of Zuqnin*, Parts III and IV A.D. 488-775, Toronto 1999, Çev. Zafer Duygu, *Süryani Historiyografisi, Zuknin Kroniği*, III. Bölüm, s.202, İ.s.5.

¹⁷³ Zuknin Kroniği, III. Bölüm, s.203, İ.s.6; Mar Yeşua, s.29-30; Segal, s.159.

¹⁷⁴ Mşiha Zha, s.142.

¹⁷⁵ Mar Yeşua, s. 42.

Anastasius'un insanlıktan uzak pintiliği, Romalılara karşı savaş açılmasına neden ya da bahane oldu. Hunlar ve Araplar, Pers bayrağı altında yürüyüşe, geçtiler. Doğu Anadolu ve Mezopotamya kentlerinin berkitilmesi o tarihlerde henüz tamamlanmamıştı ya da bu kaleler yıkıntı halindeydi. Yaşanan bu savaş üç yıl daha sürdü ve bu mutsuz sınır, savaşın bütün kötülüklerine sahne oldu. Anastasius'un altını çok geç sunuldu, askerlerinin sayısı generallerinin sayısı ile işe yaramaz hale geldi. Ülke, canlılarla ölülerin yırtıcı hayvanlara bırakıldığı ıssız alan görünümünü aldı. Urfa'nın dayanması ve ganimetin yokluğu, Cabades'in ruhunu barışla bağdaştırdı. Fetihlerini aşırı fiyatla sattı. Aynı sınır, insan kanı ve kırimıyla iki imparatorluğu ayırmayı sürdürdü.¹⁷⁶

Sağladığı başarılarından dolayı Kavad'ın niyeti Edessa'nın şehir merkezine girmektir. Bunun için yapmış olduğu girişimlerse geri püskürtülmüştü.¹⁷⁷ Bu arda Roma kuvvetleri, Amed'te de Sasani kuvvetlerine ağır kayıplar verdimişlerdi.¹⁷⁸ Kavad, özellikle Amed bölgesinde verdirilen kayıpların intikamını almaya niyetliydi. Bu amaçla gönderdiği 10.000 kişilik kuvvete karşı Ra'sü'l-Ayn'de de büyük bir Roma askeri toplanmıştı. Bu sırada Sincar'dan sürülerini otlatmak üzere çıktıkları anlaşılan İran çobanlarına karşı bir harekât düzenleyerek bütün sürüyü alıp gelen Roma kuvvetleri, tekrar Ra'sü'l-Ayn'e dönmüş, daha sonra da Amed'i kurtarmak üzere hep birlikte yola çıkmışlardı.¹⁷⁹ Burada açık bir şekilde anlaşılıyor ki Ra'sü'l-Ayn bu dönemde önemli bir Roma ordugâhı, hatta bir toplanma merkezidir. Bu, aynı zamanda Romalılar nezdindeki Ra'sü'l-Ayn'in stratejik konumunun devam ettiğini de göstermekteydi. Kavad bu savaşı sürdürmek istediye de Romalı askerlerin karşı akınları neticesinde çaresiz bir şekilde Romalılardan barış talebinde bulundu.¹⁸⁰

Barış görüşmelerinin devam ettiği sırada kış mevsimine girilmişti. Yerlere karların düşmeye başlayıp her tarafın da donmasıyla birlikte çetin soğuklar kendini iyice hissettirmeye başlamıştı (504 yılının kış mevsimi). Bu sırada Roma askerleri yavaş yavaş ordugâhlarını terk ederek almış oldukları ganimetlerle birlikte kimi evinin yolunu tutarken kimisi de kışını geçirmek üzere tekrar Tella (Viranşehir) ve Ra'sü'l-Ayn'e dönmeye başlamıştı. Bu dağınıklık, İran elçisinin dikkatini çekmişti.

¹⁷⁶ Edward Gibbon, *Roma İmparatorluğunun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi-Bizans IV*, Çev. Asım Baltacıgil, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1984, s.94

¹⁷⁷ Mar Yeşua, s.37-40; Mar Yeşua'dan aktaran Segal, s.159-160, 208-210 v.d.

¹⁷⁸ Mar Yeşua, s.41.

¹⁷⁹ Mar Yeşua, s.42.

¹⁸⁰ Mar Yeşua, s.47; *Zuknin Kroniği*, III. Bölüm, s.205, İ.s.7.

Roma askerleri bir taraftan dağılıyor diğer taraftan soğuğa dayanamıyordu. Bunu fırsat olarak bilen İran elçisi hemen Roma generali Magistros'a "ya barış yaparak Amed'teki İranlıları serbest bırakın yahut da savaşı kabul edin" demişti. Magistros, ordunun derhal toplanmasını istemişse de bunu başaramamıştı. Bu yüzden barışı bir şartla kabul edebileceğini söyledi. Roma generalinin şartı; varılacak olan antlaşmanın hem Kavad'ın hem de İmparator Anastasius'un da onayından geçmesi idi. Karşılıklı kabulden sonra Amed'teki İranlılar serbest bırakılmıştı (506).¹⁸¹ Bütün bu mücadeleler, Ra'sü'l-Ayn'deki Roma askeri üssünün Sasanilere karşı ne kadar önemli ve stratejik olduğunu bir kez daha göstermiş oluyordu.

Barış antlaşmasının imzalanmasından sonra aynı yıl içerisinde (506) Roma ordu generalleri, sınırda müstahkem bir mevkiyi olmadığından dolayı¹⁸² askerlerinin büyük sıkıntılara düştüklerini imparatora bildirdirmişlerdi. Gerekçe olarak da bölge içerisinde, özellikle Ra'sü'l-Ayn'ın hemen kuzeyinde yer alan Tella (Viranşehir) ve Amed'ten çıkan Romalılara karşı Araplarca düzenlenen suikastler gösterilmişti.¹⁸³ İmparator bu talebi onaylayarak sınır boyundaki Dârâ köyüne sur yapılmasını emretti.¹⁸⁴ Bu son derece stratejik hamle, Ra'sü'l-Ayn'ı da yakından ilgilendiriyordu. Çünkü bundan sonra Nusaybin'den saldırıya geçecek olan Sasanileri ilk karşılayacak olan yer burası olacaktı. Böylelikle belki de gerek Ra'sü'l-Ayn'de gerekse komşu şehirlerde yaşanması muhtemel yeni istila hareketlerinin önüne geçilebilecekti.

Dara'nın kuruluş gerekçesini açıklayan Honigmann'a göre de Kavad döneminde yaşanmış savaşlardan kazanılan tecrübeler sayesinde İmparator Anastasius, kalelerin Nusaybin'den çok uzakta ve orduyu barındırmak için pek küçük olduklarını anlamış bu sebeple dağlık arazide, şimdiki Tur-Abidin'de "orduya sığınak olmak üzere" bir şehir kurmayı tasarlamış daha sonra da Dara'da karar kılmıştı. Yine aynı şekilde Tannürîn (Tenanir-Ra'sü'l-Ayn'in önüne kurulan

¹⁸¹Mar Yeşua, s.48; Mşiha Zha, İranlıların da barışa hevesli görülmelerinin sebebini Hunların kendi ülkelerini istila etmiş olmaları ve bu istiladan yurtlarını korumak için acilen geri dönmek zorunda kalmalarına bağlamaktadır. Bkz.Mşiha Zha, s.143.

¹⁸² Urfalı Yakub Kroniği, sayısını beş olarak verdiği Roma generallerinin aslında Nisibis'i almak istediklerini ancak bunu başaramayınca bu şehre karşı Dara şehrini tahkim etmek istedikleri aktarılmaktadır. *Urfalı Yakub Kroniği*, Satır: 179, s.164, o.s.296; Abu'l-Farac da aynı kanaati paylaşmaktadır. Abû'l-Farac, c.1, s.150-151.

¹⁸³Mar Yeşua, s.51-52.

¹⁸⁴*Zuknin Kroniği*, III. Bölüm,s.205, İ.s.7; Mar Yeşua, s.51-52.

kalelerdendir)¹⁸⁵Limeskalesi de yine bu dönemde inşa edilen kalelerden biri olmuştur.¹⁸⁶

Şüphesiz Dara'nın stratejik önemi çok büyüktü, çünkü Dara, Roma Mezopotamya'sı ve ötesine, Kuzey Suriye'ye ya da kuzeybatı yönünde Anadolu'ya giden bir ana güzergâhı gözaltında tutmaya yarıyordu. Ancak yalnızca Dara'nın yetmeyeceği anlaşıldığından, Dara ile birlikte çöl sınırında giriş-çıkış noktalarını perdelemeye yarayan ve bir askeri yol şebekesiyle birbirine bağlı çok sayıda küçük kalenin yanında savunulan ileri karakolların ayakta kalması ya da inşa edilmesi gerekirdi.¹⁸⁷

Bu amaçla Dara'nın dışında da birçok yerde yeni tahkimatlar yapıldığı ve zayıf görülenlerin de güçlendirildiği görülmektedir. Bunlardan öne çıkmış olanları sıralamak gerekirse; Fırat kenarında Kirkesion (Karkisya), Tell-Hânüka ve Limes'in çok gerisinde bulunan, şehir ve kalelerden Theodosiupolis (Ra'sü'l-Ayn), Konstantine Edessa, Karrhai (Harran), Kallinikos, Batnai (Suruç), Suriye'nin Fırat Bölgesinde: Mambri (Kubura't-Tibni), Zenobia, Sura (Sergiupolis)¹⁸⁸, Barbalissos, Neokaisareia, Gabula; Fırat kenarında: Pentakomia, Europos ve Hemerion (Osrhoene'de) ve nihayet Hierapolis ve Zeugma. Hatta Antiokheia, Khalkis, Kyrrhos ve Phoinike Libanesia'daki Palmyra tamir edilmişti.¹⁸⁹ Burada geçen Theodosiupolis (Ra'sü'l-Ayn)'in etrafında şu önemli kalelerin mevcut olduğu söylenmektedir: Tell Micdal ve bunun her iki tarafında başka iki kale; küçük ve büyük Thannurios (Günümüzde Tunaynir-Tenenir), Bismil veya Rişmil, Tell-Mahre veya Tell-Tumr veya Samar, Suriye'de Hierapolis (Süryani Mihael'e göre Kallinikos'un yukarısında bulunan Daman(?), Araban Davsar (bugünkü Caber Kalesi) ve Tell Tavile.¹⁹⁰ Böylelikle yukarıda geçen savaşların bir sonucu olarak

¹⁸⁵ Honigmann, *B.D.Doğu Sınırı*, s.12.

¹⁸⁶ Honigmann, *B.D.Doğu Sınırı*, s.8; Jones, s.223; Haldon, Dara'nın bir askeri üs olarak inşa edildiği ve buranın aynı zamanda Persler tarafından alınacağı tarih olan 573 yılına kadar *Magister militum per orientem* (Doğu Komutanlığı) olarak kullanıldığını aktarmaktadır. Bkz.Haldon, s.51.

¹⁸⁷Haldon, s.51; Aynı paralelde bilgi paylaşan Jones,“Askeri kaygıların şehirlerin şekillenişinde bölgedeki hâkimiyetinin başka bir örneği, Anastasius tarafından sınırın ucunda Pers kale şehri Nisibis'i korumak amacıyla inşa edilen Dara kale şehri önemli bir örnektir” demektedir. Bkz. Jones, s.223.

¹⁸⁸Honigmann, *B.D.Doğu Sınırı*, s.13.

¹⁸⁹ Honigmann, *B.D.Doğu Sınırı*, s.14.

¹⁹⁰ Honigmann, *B.D.Doğu Sınırı*, s.12.

Ra'sü'l-Ayn'ın bu dönemde önemli kalelerle tahkim edilerek koruma altına alınmış olduğu açık bir şekilde görülebilmektedir.

3.4.7.1. Ra'sü'l-Ayn'de Yaşanan Bir Doğal Afet (Çekirge İstilasası) ve Diğer Sıkıntılar

Bu dönemde başta Edessa, Amed ve Ra'sü'l-Ayn olmak üzere bölgenin yoğun bir çatışmaya sahne olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Ancak 5.yüzyılın sonları ve 6.yüzyılın başlangıcı diye ifade edebileceğimiz dönem içerisinde bölgeyi etkisi altına alan şüphesiz yalnız bu savaşlar değildi. Doğal felaketler ve yine savaşların bir doğal sonucu olarak yoğun askeri ihtiyacın doğurduğu barınma-beslenme problemleri de bölgeyi en az savaşlar kadar olumsuz etkileyen faktörler arasındaydı. Süryani bir münzevi olan Mar Yeşua'nın bu devri yaşayıp günümüze kadar aktarmış olması, bir görgü şahidi olarak vereceği bilgilerin önemini büyük kılmaktadır. Mar Yeşua, kronolojiye uygun olarak sıraladığı olaylar dizisine “şimdi size, kendi çağımızda olup biten hâdiselerden bahsedeceğim”¹⁹¹ diyerek başlar ve özellikle Ra'sü'l-Ayn'in komşu şehirlerinden “şehirimizde” dediği Urfa'da vukubulan bir hastalıktan söz ederek insanların bu hastalıktan ızdıraplar çektiğini, iyileşmelerine rağmen hastalık izlerinin vücutlarında kaldığından söz eder.¹⁹² Bahsedilen bu hastalık afetinin 496-497 yıllarında da daha yaygın bir şekilde devam ettiği, takip eden yıllarda ise Ra'sü'l-Ayn'ı da direkt etkilediği anlaşılan başka feleketlerin de yaşanmış olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹³ Mar Yeşua bunlardan şu şekilde bahsetmektedir: “499'un Mayıs ayında güneyden şehrimize (Urfa) çok büyük ölçüde bir çekirge sürüsü hücum etti. Böyle iken bu sürü o yıl hiçbir zarar ve bozma yapmadı, fakat toprağa birçok sayıda yumurta (sirke) bırakarak çekildi.”¹⁹⁴

Mor Yeşua ile birlikte dönemin bazı kaynaklarında 500 yılında, yukarıda bahsi geçen çekirge istilasının devamı olarak şunlar anlatılmaktadır:

Bu yılın Mart ayında, topraktan üzerimize çekirgeler hücum etti. Çekirgelerin çokluğundan öyle tahmin ettik ki, bunlar yalnız toprağa bırakılan yumurtalardan

¹⁹¹Mar Yeşua, s.15.

¹⁹²Bkz.Mar Yeşua, s.15.

¹⁹³Mar Yeşua, s.16.

¹⁹⁴Mar Yeşua, s.19; *Urfa Kroniği*, Satır:76, s.91, B.O.s.406; *Urfalı Yakub Kroniği*, Satır: 177, s.161, o.s.295; *Zuknin Kroniği*, III. Bölüm,s.200, İ.s.3; Abû'l-Farac, c.1, s.148; Adday Şer, *Siirt Vakayinamesi*, s.154.

meydana gelenler değildi. Aynı zamanda havanın kendisi de bunları üzerimize püskürtüyordu, gökten üzerimize yağıyorlardı. Sirkeden çıkan bu çekirgeler, daha ancak sürünerek dolaşabiliyorlardı ki, bütün Arap bölgesinin, Ra'sü'l-Ayn ve Urfa'nın bütün mahsulünü yalayıp yuttular. Uçmaya başladıkları sırada yayıldıkları sahaya, Asurya'dan Batıdenizi (Akdeniz)'ne kadar uzanan bir çizgi yarıçap teşkil ediyordu. Ve kuzeye doğru da Ortaye (Ortar) sınırına varıncaya kadar yayıldılar. Bütün bu bölgeleri çöle çevirdiler. Ve içinde bulunan her şeye o kadar büyük zarar verdiler ki, daha savaş kopmadan önce biz gözlerimizle, Babilliler için söylenen: “Önüde memleket Aden bahçesi, arkasında ıssız çöl gibi”¹⁹⁵ sözüne tanık olduk. Ulu Tanrı esirgememiş olsaydı, insanları ve sürüleri bile kemireceklerdi. Zira duyduğumuza göre, böyle bir hâdise bir köyde olmuş; çalıştıkları sırada körpe çocuklarını bir tarlada bırakan birtakım köylüler, henüz tarlanın öteki ucuna geçmemişlerken, çekirgeler hücum ederek yavruyu öldürmüşlerdi. Bunun arkasınca Nisanda mahsul ve öteki şeylerde pahalılık baş gösterdi. Buğdayın dört modii bir dinar (altın)a satılıyordu. Haziran ve Temmuz aylarında bu bölgenin ahalisi, yaşamanın bütün çarelerinden aciz kalmışlardı. Halk, kendisi için darı ekmeye başladı. Fakat bu da yetmedi. Çünkü mahsul gelişemedi. Yıl sona ermeden aylık ıstırapı halkı dilendirecek kadar aciz bıraktı, öyle ki, sahip oldukları her şeyi öküz, koyun ve domuzları yarı fiyatına satmaya başladılar. Çekirgeler ne insanlar için yiyecek, ne de hayvanlara otlak bırakmayıp çekildikten sonra, birçok kimseler yerlerini bırakarak batı ve kuzey kesimlerine göç ettiler. Köylerdeki hastalar, yaşlılar, sakatlar, kadınlarla çoluk çocuk, açlıktan bunalan herkes, yürümeğe ve uzaklara gitmeğe güçleri yetmediğinden, ölmek için dilenmek üzere şehirlere akın etti. Bu yüzden birçok köy ıssızlaştı. Böyle iken bunlar hatta çok uzaklara gidenler bile cezadan kurtulamadılar.¹⁹⁶

Geniş bir alanda yaşandığı anlaşılan çekirge istilasının ardından, bölgede çok büyük kıtlığın başgösterdiği ve bundan dolayı insan ölümlerinin yaşandığı, yine Mar Yeşua tarafından anlatılmaktadır. 502 yılına gelinceye kadar özellikle Urfa merkezinde yaşananları çok dramatik bir şekilde anlatan Mar Yeşua, İnsanların açlıktan kırıldığı, yiyecek bir şey bulamadıkları için öldüğü, yaşayan insanların, ölen insanları gömmeye fırsat bulamadığı ve yaşanan kıtlık dolayısıyla büyük bir pahalılığın yaşanmakta olduğunu dile getirirken aynı hadiselerin yalnız Urfa'da değil, “Antakya'dan Nisibis'e kadar halk bu âfet ve kıtlıkla azap çekerek zeval

¹⁹⁵Mar Yeşua, s.22, Tevrat'tan alıntı Yoel, Bölüm II, Bab III, (<http://www.yolgosterici.com/tevat/tevat30.htm-24.1.2016>)

¹⁹⁶Mar Yeşua, s.22; *Urfa Kroniği*, Satır:78, s.91, B.O.s.407.

buluyordu”¹⁹⁷ diyerek çevre merkezlerde de aynı hadiselerin etkili olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla Ra’sü’l-Ayn’ın da benzer hadiselerden etkilenmemiş olması mümkün görünmemektedir.

Yeşua, çekirge istilasından önce ayrıca 499 yılının Eylül ayında korkunç bir deprem olduğunu öyle ki, depremin gürültüsünden yeryüzünün temelden sarsıldığını, bütün köy ve kasabaların bu sesi işitip, zelzeleyi hissettiğini, her bucaktan tehlike söylentileri ve kötü haberler geldiğini ifade etmektedir.¹⁹⁸ Kronikler, Yeşua’nın bahsettiği bu depremin Kudüs’ten Sümeysat’a kadar etkili olduğunu¹⁹⁹ belirtmekte ve doğal olarak da Ra’sü’l-Ayn’in de bu depremden etkilenmiş olduğu düşünülmektedir.

Bütün bu felaketleri sıralayan Yeşua, 502 yılında da değişik bölgelerde yangın ve depremlerin meydana geldiğinden söz etmektedir. Yazarın aktardığı bunca felaketten sonra esas felaketin 502 yılından sonra başlayacak olan İran savaşlarıyla geleceğinden haberi yoktu. İran savaşları öncesinde iki devlet arasında yaşanan gerginlikler ve zaman zaman yaşanan istila hareketlerine karşı Bizans’ın önlem almak amacıyla bölgeye yığıldığı askerler ve bu askerlerin halka çektirdikleri de şüphesiz sözkonusu felaketlerin bir parçasıydı. Buna rağmen belki de en büyük felaket, yukarıda geçen Kavad-Anastasius mücadelesinde halkın yaşadığı zorluklar olsa gerek.

VI. yüzyılın başlarında Kavad’la kendini iyiden iyiye hissettiren İran’ın düşmanca politikası, ister istemez Bizans’ı yeni tedbirler almak mecburiyetinde bırakmıştı. Bunların en önemlisi şüphesiz askeri tedbirlerdi. Bu tedbirler alınırken elbette imparatorluğun üzerine önemli bir yük getirecekti. Bununla birlikte askerlerin konumlandırıldığı yerde meydana gelebilecek tahribatı da gözardı etmemek gerekir. Nitekim bu dönemde Edessa ve çevresinde bulunan halkın üzerindeki en ağır yüklerden biri, bölgeye yerleştirilmiş olan bu sayısız Bizans kuvvetlerinin meydana getirdiği yükü. Neticede şehri savunmakla görevli olan bu birlikler, bütün bölgeyi bir düşman gibi yağmaladıkları ve yöre halkını sefalete iterek onları kısmen göç

¹⁹⁷Mar Yeşua, s.23-26.

¹⁹⁸Mar Yeşua, s.19; *Urfa Kroniği*, Satır:76, s.91, B.O.s.406; *Urfalı Yakub Kroniği*, Satır: 177, s.161, o.s.295; *Zuknin Kroniği*, III. Bölüm, s.200, İ.s.3; Abû’l-Farac, c.1, s.148; Adday Şer, *Siirt Vakayinamesi*, s.154.

¹⁹⁹ Bkz. Mar Yeşua, s.20-21; *Zuknin Kroniği*, III. Bölüm, s.201, İ.s.3.

etmek zorunda bıraktıkları görülmektedir.²⁰⁰ Özellikle yukarıda görüldüğü gibi Ra'sü'l-Ayn'ın bu dönemde önemli bir karargâh olarak kullanıldığı²⁰¹ ve dolayısıyla Roma halkını korumaya gelen Romalı askerlerin bu yükünü en çok çekenlerin önemli bir kısmının da Ra'sü'l-Ayn halkı olduğu anlaşılmaktadır. Kendisinin dahi anlamakta aciz kaldığı anlaşılan o günlerin şahitliğini yapan Mar Yeşua, olanları şu şekilde aktarmaktadır:

Ve siz başkalarının yazdıklarından da anlarsınız ki, kurtarıcılar adı altında yardımımıza gelenler (Romalı ordusu) bile, gelişlerinde veya giderken düşmanların yaptığı kadar soydular. Birçok yoksulu yataklarından çıkarıp, sahipleri soğukta toprak üzerinde yatarken, kendileri onların yerlerinde yattılar. Öteki bir takımı da evlerinden çıkarıp onların yerlerine konarak oturdular. Birtakımlarının davalarını, savaşta gasp edilmişçesine alıp götürdüler. Bazılarını bir hiç yüzünden vahşice dövdüler. Birtakımlarıyla sokakta dövüşerek, küçük bir bahaneden dolayı tahkir ettiler. Herkesin ufak dirlik ambarını, birtakımlarının köy veya şehirde yaptıkları ambarları açıktan yağma ettiler. Birçokları eşkiyalığa başladı. Sokaklarda ve evlerde, herkesin gözü önünde, kadınlara tecavüz ettiler. Yaşlı, dul ve yoksul kadınlardan yağ, tuz, odun ve başkaca nesnelere aldılar. Onları kendiişlerinden alıkoyarak bunların başında beklettiler. Sözün kısası, büyük ve küçük herkesi rahatsız ettiler; zararlarını görmemiş tek bir kişi bile kalmamıştı. Fakat benden daha büyüklerin bile tekrarlamaya muktedir olmadıkları bu hususları anlamakla kendimi yormam neye yarar?²⁰²

Öyle anlaşılıyor ki idarenin ilk görevi, yurttaşların mutluluğunu sağlamak değil, askeri güvenliğin korunmasıydı. Bu sebeple yurttaşlar, masrafları kendilerine ait olmak üzere askerlere yatacak yer, yiyecek ve su temin etme yasal sorumluluğu altındaydılar. 499-500'de imparator, köylülerin kelle vergisini iki follis(Beş yüz kuruşa tekabül eden Roma parası)azalttığında şehir halkını da askerler için su temin etme mükellefiyetinden kurtarmıştı.²⁰³

Mevcut bütün olumsuzluklara rağmen ordunun varlığı hiç şüphesiz bölge halkı için belli bir ölçüde iş imkânı da sağlamaktaydı. Ancak yapılan işin karşılığında alınan ücretin azlığı da gözden kaçmamaktadır.²⁰⁴ Savaş öncesi askerlerden ötürü

²⁰⁰İşıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.26.

²⁰¹ Mar Yeşua, s.42.

²⁰² Mar Yeşua, s.50.

²⁰³ Segal, s.213.

²⁰⁴ Segal, s.213.

bölge halkının çektiği sıkıntılar, savaş sona ermiş ve barış antlaşması da imzalanmış olmasına rağmen, bitmiş görünmüyordu. Birçok yerde askerlerin halka eziyet çektirmeye devam ettirdiği, yine görgü şahidi Yeşua tarafından dile getirilmektedir.²⁰⁵Bu arada şunu da belirtmek gerekir ki budönmede Roma askeri garnizonlarının önemli bir kısmının Ra'sü'l-Ayn'de olması, yukarıda anlatılanların belki de en fazlasını Ra'sü'l-Ayn halkının çekmiş olabileceğini de ifade etmekteydi.

3.4.8. Justin Dönemi (518-527) ve Ra'sü'l-Ayn Hıristiyanlarının Takibata Uğratılıp Sürgün Edilmesi

518 de, Anastasius'un şüpheli ölümünden sonra muhafız kitaları komutanı olan Justin tahta geçirildi. Justin ile ilgili kitaplarda yapılan takdimler, pek iç açıcı görünmemektedir. Yazılanlara göre, Justin 50 sene kadar evvel talihini denemek üzere İstanbul'a gelmiş Makedonyalı bir köylü, iyi bir asker, fakat “çok cahil”²⁰⁶ ve iş hususunda da tamamıyla “tecrübesiz” bir kişiydi. 70 yaşlarında sülale kuran bu “sonradan görme”, yanında müşavir olarak yeğeni Jüstinyen'i bulmasaydı onu yükselttikleri iktidar mevkiinden oldukça sıkılacaktı.²⁰⁷ Belki de bu devri özetleyecek en güzel cümlenin de şu olduğu söylenebilir: “Justinus'un, uyruklarına ne iyilik ne de kötülük yapabilecek bir hali vardı”.²⁰⁸

²⁰⁵ Askerin halka çektirdikleri ile ilgili bkz. Mar Yeşua, s.54.

²⁰⁶ Prokopius, yeni hükümdarın bu niteliği hakkında çok ilginç bilgiler paylaşmaktadır. Ona göre Justinus o kadar cahildi ki halk arasında kullanılan “elifbadan habersiz” tabirine tam da uyan biriydi. Bu durum ise bir Bizanslı için görülmemiş bir şeydi. Değişmez geleneklere göre, imparatorun taslağını kendisinin hazırladığı imparatorluk emirlerine imzasını koymasına gerekiyordu. Justinus, emirleri tasarlamak şöyle dursun, alınacak önlemlere bile ilgi göstermiyordu. Proklus adındaki yüksek rütbeli başdanışmanı onun yerine önlem alıp uyguluyordu. Ama bu işlerde imparatorun el yazısının etkisini güven altına almak için sorumlular şöyle davranıyorlardı: İnce ve parlatılmış bir tahta üzerine Latince “okudum” anlamına gelen dört harf “LEGI” delinmişti. Bir kalem özele mürekkebe daldırıp imparatorun eline veriyorlar, ardından yukarıda anlatılan delik tahtayı alıp imzalanacak belgenin uygun yerine koyuyorlar, imparatorun elini tutup, kalem tahtanın harf biçiminde oyulmuş deliklerinde dolaştırıyorlardı. Böylece imparatorun el yazısı belge üzerinde yer almış oluyor ve bunu alıp gidiyorlardı. Bkz. Prokopius, *Bizans'ın Gizli Tarihi*, Çev. Orhan Duru, 5.Baskı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2005, s.58; *Zuknin Kroniği*, III. Bölüm, s.219, İ.s.15'te yeni imparator “peygamber ve öğretmen öğretilerinden tamamen habersiz” diye nitelendirilmektedir; Abu'l-Farac ise, yeni imparatorun, Türkiye'nin Badrinos Köyü'nden geldiğini, yaşlı ve basit bir adam olduğunu nakletmektedir. Bkz. Abu'l-Farac, c.1, s.151; Süryani Mihael de Abu'l-Farac'a katılmakla birlikte onun ilk Yunan kökenli imparator olduğunu yazmaktadır. Bkz. Süryani Mihael, *Vakayiname*, II. Kısım, Çeviri: Hrant D.Andersyan, Ankara, Yayınlanmamış Kitap, TTK, 1944,s.88.

²⁰⁷ Charles Diehl, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. A.Göke Bozkurt,1.Baskı, İstanbul, İlgı Yayınları, 2006, s.31.

²⁰⁸ Prokopius, *Bizans'ın Gizli Tarihi*, s.59.

Justin döneminin Ra'sü'l-Ayn'le ilgili yönü, daha çok uygulanan dini politikalarla gündeme geldiği görülmektedir. Şüphesiz kendisinden önceki Roma imparatorlarının hemen hemen hepsinin “Doğu Hıristiyanları” ile ilgili geliştirdikleri dini politikaları vardı ancak direkt Ra'sü'l-Ayn Hıristiyanlarından söz edilmediği için metnin içine almaya gerek görülmemiştir. Dolayısıyla Justin döneminde ortaya çıkan bu bilginin paylaşılması gerektiği kanaati hâsıl olmuştur.

İmparator Justin, başından beri Jüstinyen'in etkisi altında yeni bir siyasi yön göstermişti. Muhtemeldir ki yine yeğeni Jüstinyen'in etkisiyle, doğu ile batı arasında bir siyasi denge kurmaya çalıştığı görülür. Bu kapsamda, belki de doğuda başarılı olabilmenin bir şartı olarak görülen iç çekişmelerin önüne geçmek ve Doğu-Batı Roma ayrımını siyasi ve dinsel anlamda ortadan kaldırmak amacıyla bir takım siyasi manevralar yaptığı görülmektedir. Bunun bir sonucu olarak İstanbul hükümetinin ilk işi Roma ile barışmak ve dini ayrılığa son vermek olmuştur. Ayrıca Jüstinyen, ittifakı güçlendirip papaya Ortodoks gayretinin teminatını vermek için de üç sene boyunca (518-521), bütün doğuda Monofizitleri şiddetli bir şekilde takip etmişti.²⁰⁹ Kroniklerin aktardığına göre, yörede artan baskıların artık bir zulme dönüştüğü apaçık görülebilmekteydi. Bu dönemde yaşadığı anlaşılabilir meşhur papazlarından birisinin de Ra'sü'l-Aynlı Peter (veya Petrus) olduğu,²¹⁰ patrik I.Severis'un yerine Yahudi Paul'un Antakya patrikliğine atanmasıyla²¹¹ birlikte takibata uğratarak sürgüne gönderildiği ve sürgün hayatı yaşamakta iken öldüğü belirtilmektedir.²¹² Yaşanan baskı ve zulümlerin ardından Ra'sü'l-Aynlı Hıristiyanların da bağlı olduğu anlaşılabilir kiliselerin daha da doğuya kayarak Mezopotamya'nın farklı yerlerindeki manastırlara taşındıkları anlaşılmaktadır.²¹³

Yaşanan zulmün bazı Süryani Kroniklerine yansımaları da şu şekilde olmuştur:

²⁰⁹ Diehl, s.32; Abû'l-Farac, c.1, s.151.

²¹⁰ *Zachariah Of Mitylene*, Books VIII, Chapter V, s.207; *Zuknin Kroniği*, III. Bölüm,s.203, İ.s.6; Süryani Mihael, takibata uğrayan bütün din adamlarının listesini vermiş ve Tell-Mahre Chronicle'yi teyit etmiştir. Bkz. Süryani Mihael, s.89-92.

²¹¹ *Zuknin Kroniği*, III. Bölüm,s.223, İ.s.21; Efrem Barsavm, *Deyru 'z-Zafaran Manastırı'nın Tarihi*, Türkçe Trc. Gabriel Akyüz, Editör: İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş, İstanbul, Mardin İhtisas Kütüphanesi Yayını, 2006, s.46.

²¹² *Zuknin Kroniği*, III. Bölüm,s.222, İ.s.20; Ayrıca Yahudi Paul'un doğu monofizit kiliselerine karşı yapmış olduğu zulümler için bkz. aynı eser, İ.s. 21-24.

²¹³ Barsavm, s.46.

İki nehir arası bölgede (Mezopotamya) çok sert ve haşin bir zulüm vardı ve bu, Kadıköy konsili ile (oluşan) birliğe rıza göstermeyenlerin üzerindeydi. Bu çerçevede bütün papazlar manastırlarından kovuldular ve ayazda, açık havada yaşadılar; kış, kar ve kırağı ile birlikte en şiddetlilerden birisiydi, bu yüzden pek çok insan ve hayvan donarak öldü.²¹⁴Süryani Mihael de: Bu sırada Ra'sü'l-Ayn'a yakın Sabam ve T'ra manastırlarında bulunan keşişler, işkence yapıldıktan sonra öldürülmüşlerdi. Ayrıca yine bu dönemde Bağdat'tan Ra'sü'l-Ayn'e ve hatta Fırat'a kadar olan Ortodokslara ait şehir ve kasabalar, çöle döndürülmüş, buralardan kaçanlar da daha sonra avlanarak öldürülmüşlerdi²¹⁵ demek suretiyle ilk verilen bilgileri teyit etmektedir.

Dinsel anlamda yaşanan bu gelişmeler, Ra'sü'l-Ayn halkının yalnızca savaşlardan dolayı siyasi ve ekonomik sıkıntılar çekmemiş aynı zamanda yönetim olarak bağlı oldukları kendi ülkelerinin hükümdarlarından da dinsel inançları nedeniyle epey sıkıntılar çektikleri anlaşılmaktadır (5 ve 6. Yüzyıllarda yaşanan dini ayrılıklar haritası için bkz. Ekler, Harita-11). Bunun dışında Justin'in ölümü ve Justinianus'un da tahta geçtiği yıl olan 527 tarihinde²¹⁶ Ra'sü'l-Ayn'e yakın bir yerde²¹⁷ Bizans-Sasani savaşının patlak verdiğinden bahsedilmektedir.²¹⁸ Savaşın aralıklarla 562 yılına kadar sürdüğü görülmektedir.²¹⁹ Savaş sonunda gerek imzalanan antlaşmanın metinlerinden²²⁰ gerekse yapılan savaşlardan anlaşılıyor ki,

²¹⁴ *Urfalı Yakub Kroniği*, Satır: 214, s.175, o.s.300.

²¹⁵ Süryani Mihael, s. 91.

²¹⁶ *Zuknin Kroniği*, III. Bölüm, s.259, İ.s.49, kronikte geçen ifade “yiğeni kendisiyle birlikte imparator yaptı” şeklindedir. Ayrıca verilen tarih de yanlış olup 530 değil 527 olacaktır. Aynı eserin 260. Sayfasında da Justinus'un öldüğünü ve yerine Justinianus'un geçtiğini ifade etmiş ancak tarih olarak 534 yılını vermiştir.

²¹⁷ Segal burada savaşın yeri olarak “Belih ve Habur yakınındaki kırsal bölgede” şeklinde tarif etmektedir. Bkz. Segal, s.160; Honigmann'a göre de olayın vukubulduğu yer Habur'un doğusudur. Bkz. Honigmann, *B.D.Doğu Sınırı*, s.15.

²¹⁸ Abû'l-Farac, c.1, s.151; Segal, s.160.

²¹⁹ 532 savaşı için bkz. bkz.Gibbon IV, s.111; Bkz.Bailly, s.80; Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.26; *Urfa Kroniği*'nde de 532 yılı Aralık ayının 18'inde, Hunların Roma arazilerine girip Haleplilerin bölgesine ve Antakya'nın duvarına (on ikinci mil taşı)'una kadar yıkıp yağmaladığından söz edilmektedir. Hatta yaşanan bu acı olaylar nedeniyle aynı yılın 10 Ocak günü Mor Dimosten'in Tello(Viranşehir) şehrinde hastalanarak öldüğü de aktarılmaktadır. Bkz. *Urfa Kroniği*, Satır: 101: s.96, B.O.s.415; 541-544 savaşı için bkz. *Urfa Kroniği*, Satır:105, s.96-97, B.O.s.416-17; *Urfalı Yakub Kroniği*nde, yedi yıllık bir savaşın ardından Urfa'nın geri alındığı bildirilmektedir. Bkz. *Urfalı Yakub Kroniği*, satır:227, s.180, o.s.301; Diehl, s.39; Ostorogorsky, s.66; Segal, s.160; Haldon s.46; Vasiliev, s.176;

²²⁰ 562 yılında imzalanan bu antlaşma için bkz. Diehl, s.36,39; Ostorogorsky, s.66; Vasiliev, s.171-176; Armale, s.5; Ostorogorsky, s.66; Segal bu antlaşma ile ilgili “Bizanslılar büyük yekûn tutan bir parayı ödemeyi taahhüt ettiler” derken (Segal, s.160); Levchenko, “ateş pahasına dahi olsa barışı satın almayı başardı” demektedir (Levtchenko, s.82); Ali Ahmetbeyoğlu (Çeviri), “Bizans Tarihçisi Theophanes Byzantios'da Türkler”*Tarih İncelemeleri Dergisi*, Aralık, Sayı:2, (2012), Cilt/volume XXVII, s.541-546.

Hüsrev başta Antakya ve Suriye'nin bazı şehirlerini²²¹ ele geçirip, Mezopotamya'yı da yakıp yıkmışsa da sonuç itibarıyla yaşanan bu olaylarda ciddi anlamda bir sınır değişikliğinin olmadığı görülmektedir. Dolayısıyla Ra'sü'l-Ayn, ilk savaşlar hariç, Hüsrev'in daha çok Antakya ve Suriye'nin zengin kentlerine yönelmiş olması sebebiyle büyük tehlikelerden uzaklaşmış ancak yine de kısmen tahrip edilmiş²²² olmasına rağmen Bizans'ın hâkimiyetinde kalmaya devam ettiği anlaşılmaktadır.

3.4.9. II. Justinos Dönemi (565-578) ve Ra'sü'l-Ayn'ın Defalarca Yağmalanarak Sasanilerin Eline Geçmesi

Justinianus 87 yaşında öldükten sonra yeğeni Justinos, senato ve imparatorluk muhafızlarının desteği ile 15 Kasım 565'te kendini imparator ilan etmişti. Yeni imparator, herkesin katıldığı bir ferahlık ve büyük bir umutla karşılandığı²²³ sırada devletin doğu eyaletlerinin ve bilhassa Ra'sü'l-Ayn'ın ne gibi felaketlerle karşılaşacağını kimse bilmiyordu.

II. Justinos özellikle askeri anlamda devleti büyük bir sıkıntıya sokacak çok kötü şartlarda ülkeyi devralmıştı.²²⁴ Buna rağmen büyük bir savaşın çıkmasını da göze alarak yaptığı ilk icraat, İran'a ödediği yıllık "sübvansiyon"u iptal etmek olmuştu (aslında bu, Pers kralını uzakta tutmak için ödenen büyük bir rüşvetti ve kral bunu bir haraç olarak görüyordu).²²⁵ Çünkü yeni imparator, ödenen bu vergiyi hem onur kırıcı²²⁶ hem de devletin bitmişliğinin sebeplerinden biri olarak görmekteydi.²²⁷ Oysa İmparator bunları yaparken, doğuda masraflı bir savaşın fitilini ateşlemiş olduğu gibi²²⁸ Justinianos'un da onca emek harcayarak imzalamış olduğu barış antlaşmasını da bozmuş oluyordu.²²⁹

Aslında her ne kadar savaşın başlangıcı, haraç ödememe gibi bir ana sebebe dayanıyorsa da esas sorun, geçmişten gelen ve her iki ülke için de stratejik, ticarî ve

²²¹ Abû'l-Farac, c.1, s.151; Segal, s.160.

²²² Segal, s.160; Honigmann'a göre de olayın vukubulduğu yer Habur'un doğusudur. Bkz. Honigmann, *B.D.Doğu Sınırı*, s.15.

²²³ Bailly, s.101.

²²⁴ Bu sıkıntılar için bkz. Ostorogorsky, s.73.

²²⁵ Haldon s.47-48; Ostorogorsky, s.73.

²²⁶ Bailly, s.105.

²²⁷ Levtchenko, s.117.

²²⁸ Haldon s.47-48; Ostorogorsky, s.73; Levtchenko, s.117.

²²⁹ Haldon s.47-48; Ostorogorsky, s.73.

siyasi bakımından son derece önemli bir bölge olan Armenia, etrafında dönmekteydi. Çünkü Armenia, Bizans için önemli bir asker kaynağı idi ve şu anda da en fazla ihtiyaç duyduğu yerlerden biriydi.²³⁰ Sasanilerin de ilgilendiği Armenia ile alakalı iki hükümdar arasında başlayan söz düellosu artık savaşı kaçınılmaz kılmıştı.²³¹

Justinus II döneminde başlayıp kendisinden sonra da (Tiberius ve Maurikius devirlerinde) devam edecek olan bu 21 yıllık İran savaşı (572-591), Tûr-Abdinli Theodoros ve Sergios'un Arzanene'ye yaptıkları bir baskınla başlamıştı.²³² Savaşın başlangıcında Bizans'ın Nusaybin'e yönelen tehdidini ortadan kaldırdıktan sonra Dara'ya doğru harekete geçen İran Şahı Hüsrev,²³³ şehrin üzerine yürümüş ve Suriye'den muzaffer olarak geri dönmüş olan komutanı Agarmahan tarafından desteklenerek altı aylık bir kuşatmadan sonra da Ra'sü'l-Ayn için önemli bir kalkan görevi gören Dara'yı ele geçirmişti (Kasım 573).²³⁴ Bunun üzerine 575 yılının başında bir ateşkes için görüşmelere başlandı. Ancak kısa sürede bir sonuç alınamayacağı²³⁵ anlaşıldığından, İran, mevcut durumu fırsata çevirmek isteyerek, müzakerelerin devam ettiği bir sırada komutanı Mehbod aracılığıyla, Dara civarı ile Tellâ, Telbeşme ve Ra'sü'l-Ayn'ı yakıp yıktırdı.²³⁶ Bu da Dara'nın, Ra'sü'l-Ayn ve doğu sınırında mevcut olan diğer şehirler için ne kadar önemli olduğunu gösterdi.

Bu arada barış için görüşmeler, 576-77 yılları boyunca da devam etti.²³⁷ Fakat bu sırada da İranlı generalin, bölgedeki tahribatına devam ettiği anlaşılmaktadır. Yaşanan tahribatın boyutlarını Ephesos'lu Yahya'dan akatran Segal, İranlıların 577'de tüm Osrhoene bölgesini yakıp yıktığını, yerle bir ettiğini hatta o kadar ki İranlılardan her birinin sanki kendi evinde kalıyormuş gibi güven içinde ve korkusuzca bölgede dolaşabildiğini, geçtikleri her yerde tek bir ev bile ayakta bırakmadıklarını ve ahaliye ait bütün sığırları önlerine katıp götürdüklerini

²³⁰ Ostorogorsky, s.73; Adday Şer, *Siirt Vakayinamesi*, s.297.

²³¹ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Abû'l-Farac, c.1, s.155-156.

²³² Honigmann, *B.D.Doğu Sınırı*, s.19.

²³³ Segal, s.160; Bailly, s. 107 (Bu kaynakta muhtemelen bir tercüme hatası olarak Nisibis yerine Nizip yazılmıştır).

²³⁴ Honigmann, *B.D.Doğu Sınırı*, s.19; Bailly, s. 107; Rene Grousset, *Ermeniler Tarihi*, s.237.

²³⁵ Segal, s.160; Rene Grousset, 574 yılı başında Persler 45.000 altın karşılığında bir yıllık ateşkesine razı olduklarını ve çarpışmaların da bu ateşkesin bitimi olan 575 yılının başında başladığını bildirmektedir. Bkz. Rene Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s.237.

²³⁶ Honigmann, *B.D.Doğu Sınırı*, s.19.

²³⁷ Segal, s.160; Honigmann, *B.D.Doğu Sınırı*, s.19; Rene Grousset, *Ermeniler Tarihi*, s.237.

bildirmektedir.²³⁸ Bütün bu yağma eylemlerinin tümünün Ra'sü'l-Ayn'de de yaşanmış olduğu işgal edilmiş olmasından anlaşılmaktadır.

Ancak işgal eyleminin bununla da bitmeyeceği görülüyordu. Çünkü barış görüşmelerinin sürdüğü bir sırada İran ordusunun bir defa harekete geçerek yeni yağma ve yıkımlara sebebiyet vereceği görülecektir. Nitekim Honigmann, sulh görüşmelerinin Tella de-Mauzelat (Viranşehir) ile Dara arasında yapıldığını, görüşmelerin yapıldığı sırada da Armenia'da savaşın devam ettiğini, bu arada İran generali Tamhosrav'un da Persarmenia'da birçok başarı kazanmış olduğunu bildirmektedir (577). Honigmann ayrıca bir yıl sonra da (578) İran Şahı Hüsrev'in Mezopotamya'da yeniden harekete geçtiğini, bu durumun Dara'nın Bizanslılarda kalmasını ön gören sulh müzakerelerini akamete uğrattığı gibi, İran generallerinden Mehbod ve Şâpur'un, Mihrân, Tella de-Mauzelat (Viranşehir), Ra'sü'l-Ayn bölgeleri ile Edessa civarına kadar olan yerlerin yakılıp yıkılmalarına neden olduğunu bildirmektedir.²³⁹

Barış görüşmelerinin devam ettiği sırada Ra'sü'l-Ayn'in uğradığı bu yıkım, belki de imzalanacak bir barış antlaşmasıyla bitirilecekti ancak 579 yılındaki I. Hüsrev'in ölümü, sonuçlanmak üzere olan müzakereleri yeniden akim bırakmıştı.²⁴⁰

Barış görüşmelerinin kesilmesi üzerine Dicle ötesinde İran'a karşı taarruza geçen Bizans komutanı Maurikios ve al-Munzar,²⁴¹ 580 yılında Ra'sü'l-Ayn'in güneyindeki Kirkesion'dan çıkarak Babylonia'ya doğru sefere çıktıkları sırada, Âzarmahan komutasında bir İran ordusu da 580'de Viranşehir ve Ra'sü'l-Ayn bölgelerini işgal ederek, verimli kırsal alanı bir defa daha yakıp yıkmış²⁴² ve birçok

²³⁸ Segal, s.208.

²³⁹ Honigmann, *B.D.Doğu Sınırı*, s.20; İranlılar, Ra'sü'l-Ayn ve Nusaybin çevresini ele geçirmiş, ortalığı yakıp yıktıktan sonra birçok insanı da esir alıp götürmüşlerdi.

²⁴⁰ Honigmann, *B.D.Doğu Sınırı*, s.21; Rene Grousset, barış görüşmelerinin II. Tiberios ile I.Hüsrev'in yerine geçen IV. Hürmüz arasında gerçekleşmiş olduğunu bildirmektedir. Bkz. Rene Grousset, *Ermeniler Tarihi*, s.238.

²⁴¹ Münzir veya Munzar, Hıristiyan Arapların lideriydi. Rakibi, İran tarafı olan ve Hıristiyan olmayan Arapların lideri Kaboz'la mücedele halindeydi. Munzar'ın Kaboz'u yenmesi ve Kaboz'un da İran'a sığınıp İran şahını harekete geçirmesi nedeniyle Munzar, imparatorun öfkesini çekmişti. Bu sebeple öldürülmesini emreden bir mektubu bölge komutanına gönderirken, mektup, yanlışlıkla Munzar'ın eline geçmişti. Bundan sonra Munzar da rakibi olan Kaboz'la birleşerek Romalılara karşı mücadelesini sürdürecektir. Bu durum savaşın uzamasına ve Romalıların büyük kayıplarına neden olmuştu. Tiberius'un tahta geçişinden sonra da Munzar İstanbul'a gidecek ve mektubu yeni imparatora göstererek affını isteyecektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abû'l-Farac, c.1, s.159,162.

²⁴² Segal, s.161; Honigmann, *B.D.Doğu Sınırı*, s.21.

insanı da esir alıp götürmüştü.²⁴³ İbni'l-İbri'ye göre, Ra'sü'l-Ayn'ın alınmasından sonra II. Justinus'un yerine geçen Tiberius, buraya komutan Maurikous'u göndermiş, ardından da bu orduya kendisi de katılmıştı. Maurikous, imparator gelmeden önce İranlıları burada büyük bir hezimete uğratarak bunlardan ele geçirdiği yaklaşık 1000 kişilik esiri de Kıbrıs adasına sürgüne göndermişti.²⁴⁴ Bundan sonra da devam ettiği anlaşılan Bizans-İran savaşında İran generali Azarmahan'ın 581'de de Maurikios tarafından Kallinikos (Rakka) yakınlarında bir defa daha yenilgiye uğratılması üzerine²⁴⁵ Hüsrev'in yerine geçen oğlu Hürmüz, bu yenilgiden sonra çok zor durumda kalarak ordusunu ancak bir sonraki senenin sonunda toparlayabilmişti.²⁴⁶ Aynı savaş yılı içerisinde sınırda, Daras (Dara) ile Mardis (Mardin) arasında, yeniden neticesiz müzakereler yapıldı. Müzakerelerin ardından bir defa daha yenilen İran ordusu, Bet Vaşe (Bebase) suyu kenarına çekilerek üç ay müddetle buradaki karargâhlarında kaldıktan sonra ülkelerine dönmüştü.²⁴⁷

Burada geçen nakillere dayanarak 572-591 yılları arasında geçen yaklaşık 20 yıllık Bizans-İran savaşından önemli çıkarımlar yapmak mümkündür. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki Dara'nın Sasanilerin eline geçmesi başta Ra'sü'l-Ayn olmak üzere aynı zamanda bulunan bütün doğu sınır şehirlerini tehlikeye düşürmüştür. Nitekim bu tehlike gerçeğe dönüşmüş ve maalesef Ra'sü'l-Ayn, çevresinde bulunan şehirlerle birlikte üç defa yağmalanıp, yakılmış ve Edessa'nın güvenliği tehlikeye düşürülmüştür. Bu arada İbn-i el-İbri'nin dikkat çektiği bir hususu atlamamak gerektiğini belirtmek gerekir. İbn-i el-İbri, Ra'sü'l-Ayn'ın işgal edilmesi üzerine imparatorun hemen olaya ele attığını ve buraya bir ordu gönderdikten sonra bizzat kendisinin de orduya iltihak ettiğini bildirerek aslında Ra'sü'l-Ayn'ın düşmesinin Edessa'nın düşmesini getireceğinin bilincinde olduğunu göstermişti. Bununla birlikte Ra'sü'l-Ayn'ın düşmesi, burada bulunan Bizans garnizonlarının ortadan kalkması ve dolayısıyla bütün doğu şehirlerinin Sasanilerin saldırılarına karşı açık hedef haline gelmesi demektir. İşte bu yüzden imparator hemen müdahale etme gereği duyduğuna inanılmaktadır. Segal'in aktardığı "özellikle 586 yılında Viranşehir'in güneyinde

²⁴³ Adday Şer, *Siirt Vakayinamesi*, s.297.

²⁴⁴ Gregoryus Ebi'l-Farac İbn-i Ahrun et-Tabib el-Malati; İbn-i el-İbri, *Tarih Muhtasar ed-Düvel*, Tashih: El-Eb Anton Salhaniel-Yusai, 2. Baskı, Lübnan-Hazimiyye, Dare'r-Raid el-Lübniyye, 1994, s.151.

²⁴⁵ Norwich, s.224; Honigmann, *B.D.Doğu Sınırı*, s.21.

²⁴⁶ Norwich, s.224.

²⁴⁷ Honigmann, *B.D.Doğu Sınırı*, s.22.

(Ra'sü'l-Ayn yakınlarında) Bizans kuvvetlerinin kazandığı bir zafer, Edessa'yı saldırı tehlikesinden kurtarmıştı”²⁴⁸ cümlesi bu anlamda büyük bir önem arz etmektedir.

3.4.10. Maurikios-II.Hüsrev Dostluğu ve Ra'sü'l-Ayn'ın El Değiştirmesi

582 yılında Bizans hükümdarlarının en önemlilerinden biri olan ve geçmişte ordu içinde önemli görevler üstlendiği anlaşılan Maurikios²⁴⁹ tahta geçmişti. Yeni imparatorun hükümdarlık dönemi, çok ihtiyarlamış geç Roma devletinden ortaçağ Bizans imparatorluğunun yeni ve hayat dolu nizamına geçiş aşamasının önemli bir merhalesini teşkil etmekteydi.²⁵⁰

Yeni imparatorla birlikte bölgede yaşanan İran savaşları, 591 yılında imzalanacak olan barış antlaşmasına kadar devam etmişti.²⁵¹ Mauricius, savaşın bitimine yakın bir tarihte (590) doğu cephesinde kendisine karşı bir isyan çıkmış, İranlılar da bu durumdan yararlanmaya çalışarak Viranşehir'i kuşatmış ancak Bizans ordusu, ülkesine olan sadakatini koruyarak İranlıları geri püskürtmüştü. Hatta 590'da kazandığı önemli bir zaferden sonra da İran'ı istila etmişti.²⁵² Norwich'in bildirdiğine göre, bu isyana rağmen Romalıların İran üzerindeki baskıları sürmüştü ve bunun

²⁴⁸Segal, s.161.

²⁴⁹İmparator Mauricius, imparatorluk makamına kadar yükselebilen yegâne Ermeni asıllı bir köylü idi. Bununla beraber, 591 yılında Sasanilerle yaptığı anlaşmada, Ermenilere fazla liberal davranmamış, tam aksine, Ermeni ileri gelenlerini bölgeden uzaklaştırmak ve her iki taraftan “deportation” a (sürülme) tâbi tutmak amacıyla Ermeni kaynağı Sebeos'a göre, II. Husrev'e mektup bile yazmıştı. Mafih, kendisi bu sözünü yerine getirip çok sayıda Ermeni asilzadelerini bölgeden sürerken, aynı tedbirleri Sasaniler alamamışlar veya almak istememişler; sonuçta çok sayıda Ermeni, “Hristiyan Bizans'dan daha az gaddar” buldukları İran topraklarına kaçmışlar, Husrev de onları kendi hizmetine almıştır. Bkz. Mehmet Tezcan, “VII. Yüzyılın Başlarında Doğu Roma-Sasani İlişkileri ve Mardin'in Sasanilerce Zaptı”, *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Editörler: İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş, İstanbul, Mardin İhtisas Kütüphanesi Yayını, 2006, s.156, 58 nolu dipnot); Tahta geçmeden önce sarayda önemli bir makamı işgal etmekte olan Maurikios, daha önce orduların başında kendini göstermiş ve imparator kendisine hem kızını hem de Sezar ünvanını vermişti. Bkz. İbn-i el-İbri, s.152; Bailly, s.107; İmparatorluğa geçtiğinde bomboş bir hazine bulduğundan bazı ekonomik tedbirler almaya başlamış olması ve bu sebeple elinin sıkı olması nedeniyle kendisine “cimri” lakabı verilmişti, Bkz. The Secular History Of Dionysius Of Tel-Mahre in The Seventh Century In The West-Syrian Chronicles(Introduced, Translated and Annotated by Andrew Palmer) Liverpool Univ. Press, Liverpool, 1993,Çev. Zafer Duygu, Süryani Histrigrafiyası, *Tel Mahreli Dionysius'un Tarihi*, Yayına Hazır Kitap Çalışması, Andrew Palmer Tercümesi sayfa numarası (P.s.), 111. s.397-398,

²⁵⁰Ostrogorsky, s.74.

²⁵¹Honigmann, *B.D.Doğu Sınırı*, s.23-25; Abû'l-Farac, Philippikos'un özellikle Maiperkat'taki başarılarından söz etmektedir. Abû'l-Farac, c.1,s.165-166.

²⁵² Dionysius, Priscus'un geçimsiz bir adam olduğunu, ordunun şikâyet etmesi üzerine, yerine Germanus'un atandığını yazmaktadır. Bkz. Dionysius, *Tel-Mahre Tarihi*, s.399, P.s.112; Abû'l-Farac, c.1, s.167; Segal, s.161; Levchenko, s.122.

neticesinde İran'da bir darbe ve iç savaş başlamıştı.²⁵³ İran'da çıkan bu isyan sonucunda Hüsrev'in yerine geçen Hüzmüz, gözleri kör edildikten sonra öldürülmüştü.²⁵⁴ Hüzmüz'ün öldürülmesi, yeni bir dostluğun ve Ra'sü'l-Ayn'ın el değiştireceğinin de habercisiydi.

Çünkü tam da bu sırada doğuda büyük bir zafer kazanarak ülkesine geri dönen İran generallerinden Vehram, Hüzmüz'ün yerine geçirilen II. Hüsrev'in yaşını küçük görerek onun hükümdarlığını tanımamış ve bir süre sonra da Hüsrev'i İran'dan kaçmak zorunda bırakmıştı.²⁵⁵ Kovulan İran şahı, İmparator Mauricius'a gizli bir haber göndererek, kendisine müsaade edildiği takdirde imparatorun tarafına geçmek istediğini bildirmişti. İmparator da bu talepten dolayı çok memnun olacağını kendisine bildirerek onu önce Kirkesion'da, daha sonraları da Edessa ve Mabbog (Menbic)'da cömertçe ağırlamıştı.²⁵⁶

Maurikios'tan yardım isteğinde bulunan II. Hüsrev'in bu talebini bir şans olarak gören ve bunu değerlendirmek isteyen imparator, danışmanlarının verdikleri aksi karara ve II. Hüsrev'in rakibi olan Bahrâm'ın, sadece tarafsız kalması karşılığında Nisibis ve Dicle'ye kadar olan bölgeyi teklif etmesine rağmen Maurikios, II. Hüsrev'e destek vermesinden memnuniyet duyacağını bildirmişti.²⁵⁷ Çünkü II. Hüsrev'in imparatora yazmış olduğu mektupta, "sonumu aramak için bana yakışan budur, eğer talihim beni sizin ellerinizde ölmeye yönlendirirse, benim kan akrabalarımın elleri değildir." Ayrıca Hüsrev mektubunda, imparatorun oğlu ve kölesi olacağına, krallığındaki bütün insanları ona karşı itaatkâr yapacağına söz vermişti. Maurikios, bu mektuptan sonra bir miktar para ile birlikte Bizans ordularını Hüsrev'e yönlendirmişti.²⁵⁸ Bütün bunlara karşılık Maurikios'un Hüsrev'den istediği, iyi

²⁵³ Dionysius, *Tel-Mahre Tarihi*, s.402, P.s.115; Norwich bunu ifade ederken, biraz alayımı bir dil kullanarak şöyle söylemektedir: "Şu kadarını söylemek yeterlidir ki, ordularının 588'de ayaklanmasına karşın Romalılar, her nasılsa iki yıl direnmeyi becerdiler" Bkz.Norwich, s.224.

²⁵⁴ Dionysius, *Tel-Mahre Tarihi*, s.402, P.s.115; Abû'l-Farac, c.1, s.166; Norwich, s.224; Rene Grousset, *Ermeniler Tarihi*, s.240.

²⁵⁵ Dionysius, *Tel-Mahre Tarihi*, s.402, P.s.115; Abû'l-Farac, c.1, s.166; Segal, s.161; Norwich, s.224; Adday Şer, *Siirt Vakayinamesi*, s.319; Rene Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s.240.

²⁵⁶ Dionysius, *Tel-Mahre Tarihi*, s.402-403, P.s.115-116; Süryani Mihael, s.117; Abû'l-Farac, c.1, s.166; Segal, s.161; Rene Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s.240; Siirt Vakayinamesine göre, Hüsrev Maurikios'a iltica etmeden önce 40 000 orduyu beslemek üzere 4000 kilo altın göndermiş olduğunu da yazmaktadır. Bkz. Adday Şer, *Siirt Vakayinamesi*, s.319-320; Honigmann, II. Hüsrev'in Ambar ve Anatho üzerinden Romalılara, Kirkesion'a iltica etmek zorunda kaldığını bildirmektedir Bkz.Honigmann, *B.D.Doğu Sınırı*, s.26; Tezcan, s.155.

²⁵⁷ Norwich, s.224; Tezcan, s.155.

²⁵⁸ Dionysius, *Tel-Mahre Tarihi*, s.403, P.s.116; Süryani Mihael, s.117; Abû'l-Farac, c.1, s.166;

şartlarda imzalanacak bir barış antlaşması idi. Yapılacak bu antlaşmaya göre de Doğu Mezopotamya, Pers Ermenistan'ı ile Dicle üzerindeki iki büyük şehir Dara ve Martyropolis (Meyyafarikin) Bizans'a geri verilmeliydi.²⁵⁹ 591 yılında, varılan bu şartlarla II. Hüsrev, Bizans ordusunun ve özellikle de Maurikios'un yardımıyla yeniden tahtına kavuştuğu²⁶⁰ gibi imparatorun kızını da alarak ona damat da olmuştu.²⁶¹

591 İlkbaharında Hüsrev'in yeniden tahta yükseltilmesi 20 yıl savaşının sonu olmuştu.²⁶² Görünürde genç Hüsrev, vermiş olduğu sözüne sadık kalarak²⁶³ önceden gizlice mukavemete devam etmeleri emrini gönderdiği Martyropolis (Meyyafarikin)'in derhal Romalılara geri verilmesi emrini verdi. Ardından daha henüz yolda iken Dara'nın da anahtarlarını teslim ederek İmparator'a gönderilmesini sağladı.²⁶⁴ Ayrıca büyük hediyeler ve değerli taşların yanı sıra 580 yılında işgal edilen Ra'sü'l-Ayn'ı da Romalılara geri verdi.²⁶⁵ Böylece bu dönemde yaşanan dostluğun meyvesi alınmış, el değiştirme işlemi de gerçekleşmiş oluyordu.

3.4.11. Dostluğun Bitmesi ve Ra'sü'l-Ayn'ın Sasanilere Son Defa Geçmesi

Ancak bunun geçici bir el değiştirme olduğu da pek yakında ortaya çıkacaktır. Şöyle ki Mauricius, 602 yılına kadar sürecek olan bu uzun mücadelelerden sonra önemli başarılar elde etmiş olmasına rağmen bir yüzbaşı olan Phokas'ın önderliğindeki ordunun ihtilaliyle karşı karşıya gelmişti. Orduya, karşılaştıkları mali sıkıntı ve ağır vergiler nedeniyle destek veren halk da Mauricius'u tahtından indirerek yerine asi Yüzbaşı Phokas'ı (602-610) imparator ilan

²⁵⁹ Norwich, s.224; Honigmann, *B.D.Doğu Sınırı*, s.26; Haldon, s.48; Rene Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s.240; Tezcan, s.155.

²⁶⁰ Dionysius, *Tel-Mahre Tarihi*, s.404, P.s.116; Theophanes, *The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, Translated with Introduction and Commentary by Cyril Mango and Roger Scott with the assistance of Geoffrey Greatrex, Oxford, Clarendon Press, 1997, s.389; Süryani Mihael, s.117; Abû'l-Farac, c.1, s.166; Segal, s.161; Norwich, s.224; Ostorogorsky, s.73; Honigmann, *B.D.Doğu Sınırı*, s.26; Haldon, s.48; Tezcan, s.155.

²⁶¹ Dionysius, *Tel-Mahre Tarihi*, s.404, P.s.116; Abû'l-Farac, c.1, s.166; Segal, s.161; Norwich, s.224; Ostorogorsky, s.73; Honigmann, *B.D.Doğu Sınırı*, s.26; Adday Şer, *Siirt Vakayinamesi*, s.320; Haldon, s.48; Tezcan, s.156.

²⁶² Dionysius, *Tel-Mahre Tarihi*, s.404, P.s.116; Honigmann, *B.D.Doğu Sınırı*, s.26.

²⁶³ Norwich, s.224; Rene Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s.242; Tezcan, s.155.

²⁶⁴ Honigmann, *B.D.Doğu Sınırı*, s.26; Bailly, s.108; Tezcan, s.156.

²⁶⁵ Süryani Mihael, s.117; Abû'l-Farac, c.1, s.166; Tezcan, s.155.

etmişti.²⁶⁶ Phokas, imparatorluğunu ilan ettikten sonra eski İmparator Mauricius ve çocuklarını feci bir şekilde öldürttü.²⁶⁷ Hüsrev, Mauricius'un oğullarıyla birlikte öldürüldüğünü duyduğunda asilzadeleri ile birlikte siyahlar giyinerek matem evi açmıştı. Fakat çok geçmeden İran şahı, Mauricius'un öldürülmesini (602) yeni düşmanlıklar için bir bahane olarak görmüş²⁶⁸ ve velinimeti olarak gördüğü Mauricius'un Phokas tarafından öldürülmesinin intikamını gerekçe göstererek 603 yılında Bizans'a karşı büyük bir orduyla 25 yıl sürecek bir sefere girişmişti.²⁶⁹ Bu seferde Bizans'ı savunacak olan Mezopotamya'daki Bizans askeri komutanı Narses, Phokas'ın bir muhalifiydi.²⁷⁰ Bu sebeple Narses, imparatorun karşısında durarak Sasani ordusunun Edessa kapılarına kadar dayanmasına ve Bizans ordusunun burada ağır bir yenilgi almasına neden oldu (604).²⁷¹ Bu yenilgiden sonra da Mezopotamya

²⁶⁶ Dionysius, Phokas'tan söz ederken "rezil" şeklinde tanımlamaktadır; Bkz. Dionysius, *Tel-Mahre Tarihi*, s.407, P.s.119; Bailly, s.108-113; Norwich, s.224-228; Diehl, s.48-49; Urfalı Yakub Kroniğinde, imparatorun bütün çocukları ile birlikte öldürüldüğü aktarılmaktadır. Bkz. *Urfalı Yakub Kroniği*, Satır: 277, s.188, o.s.304; *Zuknin Kroniği*, Bölüm IV, s.355, Amir Harrak çeviri numarası (H.s.),140; Vasiliev, s.218; Ostorogorsky, s.76; Mcevedy de tahta yeni geçmiş olan Phokas'ı "cahil asker" şeklinde nitelendirmektedir. Bkz. Colin Mcevedy, *Ortaçağ Tarih Atlası*, Çev. Ayşen Anadol, 2. Baskı, İstanbul, Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2005, s.28.

²⁶⁷ Theophanes, Mauricius ve ailesini Kadıköy-Eutropois limanına getirterek burada öncelikle imparatoru cezalandırmak amacıyla 5 erkek çocuğunu gözlerinin önünde idam ettirdiğini yazmaktadır. Bkz. Theophanes, Bölüm 290, s.414. Aynı eserin 419. Sayfasında ise Theodosius adında bir çocuğunun bu katlimdan kurtularak Hüsrev'e sığındığını, Hüsrev'in de bunu Romalılara karşı kullanmak istediğini dile getirmektedir; aynı hadise için bkz. Adday Şer, *Siirt Vakayinamesi*, s.344,360; Zuknin Kroniği IV'te ise özellikle Mauricius ve oğlu Theodosius'un bir süikaste kurban gittikleri yazılmıştır. Bkz. Zuknin Kroniği, Bölüm IV, s.355, H.s.140; Dionysius de imparatorun öldürülmesinden önce çocuklarının gözleri önünde öldürüldüğünden bahsetmektedir. Bkz. Dionysius, *Tel-Mahre Tarihi*, s.407, P.s.119.

²⁶⁸ Süryani Mihael, s.117; Dionysius, *Tel-Mahre Tarihi*, s.409, P.s.121; Abû'l-Farac, c.1, s.167; Adday Şer, *Siirt Vakayinamesi*, s.344,360; Segal, s.162; Norwich, s.224; Haldon, s.55; İshak Armale, s.5; Rene Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s.260; Tezcan, s.158.

²⁶⁹ Süryani Mihael, s.117; Dionysius, *Tel-Mahre Tarihi*, s.409, P.s.121; Abû'l-Farac, c.1, s.167; Segal, s.162; Ostorogorsky, s.78; Norwich, s.229; Diehl, s.49; Haldon, s.58; Mcevedy, s.28. Hâlbuki Hüsrev 591 yıllarında tahttaki rakibi olan Vehram (Bahrâm)'a gönderdiği bir nâmesinde, diğer unvanları arasında, kendini barışçı, muzaffer ve savaşta hoşlanmayan imparator olarak takdim ederken, Maurikios'a gönderdiği bir ricanâmesinde de kendini sulhsever ve affedici olarak takdim etmekteydi. Bkz. Honigmann, *B.D.Doğu Sınırı*, s.26; Levchenko, "Hüsrev'in, Maurikios'un intikamcısı olarak öne atılmasına ve maiyetinde, Maurikios'un oğlu Theodosios'un adını alıp Bizans tahtında hak iddia eden birini de taşımasına bakılırsa, topraklı aristokrasinin beslediği korkunç kinin, bu başarıda belirleyici rol oynaması uzak bir ihtimal sayılmaz" demek suretiyle Bizans'ın o anda içinde bulunmuş olduğu iç karışıklığı da gözler önüne sermektedir. Bkz. Levchenko, s.124; Rene Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s.260; Tezcan, s.158.

²⁷⁰ Dionysius, *Tel-Mahre Tarihi*, s.408, P.s.120; Theophanes, s.419; Segal, s.162; Bailly, s. 113; Norwich, s.229;Levtchenko, s.123.

²⁷¹ Theophanes, Narses'in, Hüsrev'i Roma ordusuna karşı savaşmak üzere askerlerini toplaması için bir mektup yazıp gönderdiğini bildirmektedir. Bkz. Theophanes, s.419; Dionysius, Anonim Süryani Vakayinamesine dayanarak, Phokas'ın gönderdiği generalin, imparatora karşı gelmiş olması sebebiyle Narses'i ele geçirip idam ettiğini yazmaktadır. Bkz. Dionysius, *Tel-Mahre Tarihi*, s.409, P.s.120; Phokas'ın Narses'e karşı verdiği mücadele için bkz. Segal, s.161;Zuknin Kroniği

artık Hüsrev'in merhametine kalmıştı.²⁷² Urfalı yakub Kroniği, bu dönemde bölgede yaşayan piskopos, papaz ve halktan birçok kişinin kaçarak Mısır'a sığınmak zorunda kaldığını bildirmektedir.²⁷³ Özellikle sınır bölgesindeki mukavemet kırılıp müstahkem Dara mevkiini 607-8 yılında düşürdükten sonra Tûr-Abdin'i de düşüren İranlılar, bir süre sonra erişilmez kaya olarak görülen Mardin, Ra'sû'l-Ayn, Tella ve ardından Amed'i de ele geçirmişlerdi.²⁷⁴ Süryani Mihael, özellikle Dara, Mardin ve Ra'sû'l-Ayn'ın ele geçirilmesinden sonra İran generalinin kışı burada geçirdiğini, kışın bitiminden sonra da tekrar harekete geçerek, Harran Halep ve Antakya'yı aldığını, Phokas'ın sekizinci yılında da artık bütün Mezopotamya'nın İran'ın eline geçtiğini bildirmektedir. Honigmann da Edessa'nın işgal tarihi olan 609 yılında kuzey Mezopotamya ile birlikte Ra'sû'l-Ayn'ın da İran'ın denetimine geçtiğini ifade etmektedir.²⁷⁵

Aynı bölgenin, İranlılar tarafından ele geçirilişini farklı kaynaklardan derleyerek aktaran Tezcan da durumu şu şekilde özetlemektedir:

Hoream (Romîzan/Şahrvaraz) komutasındaki ordu, Asuristan sahasına girerek Suriye Mezopotamya'sındaki Urha (Edessa, Urfa)'yı kuşattı. Şehirdekiler, Sasanî kuvvetlerinin çokluğu, İranlıların savaştaki başarıları karşısında, hiçbir yerden kurtuluş ümidi kalmadığını da görerek barış istediler. “şehrin tahrip edilmeyeceğine

IV'teNarses'in Edessa'ya gelerek burayı kuşatmasının tarihini 591 olarak vermektedir. Bkz. Zuknin Kroniği IV. Bölüm, s.355, H.s.140; Levchenko, s.123; Tezcan, s.159.

²⁷²Segal, s.161.

²⁷³Urfalı Yakub Kroniği, Satır: 281, s.187, o.s.304.

²⁷⁴ Dionysius, *Tel-Mahre Tarihi*, s.409, P.s.121'de Phokas'ın 5. Hüsrev'in ise 17. yılında ilk alınan yerin Dara olduğunu yazarken, Urfalı Yakub Kroniği, adı geçen yerlerin düşüşünü tarih vermeden bildirir, ancak şehirlerin düşüşünden önce iki taraf arasındaki barışın bozulduğundan söz eder. Bkz.Urfalı Yakub Kroniği, Satır: 277, 280, 282, 284, s.188-189, o.s.304; Süryani Mihael, s.117; Abû'l-Farac, c.1, s.167; Ostorogorsky, s.78; İshak Armale, s.5; Levchenko, s.124; Rawlinson, alınan yerler arasında Hisn-ı Keyfa ve Kefetuta'yı eklerken Urfa, Harran ve Ra'sû'l-Ayn'ın 609, diğerlerinin ise 607 yılında ele geçirildiğini yazmaktadır. Bkz. Rawlinson, *The Seven Great Monarchies*, s.519.

²⁷⁵ Bkz. Honigmann, *B.D.Doğu Sınırı*, s.35 (4 nolu dipnot), esasında Honigmann'ın aktardığı bu bilginin kaynağının Urfalı Yakub Kroniği olduğu anlaşılıyor ki, Yakub'un bahsedilen yerlerin alınması ile ilgili yaptığı sıralama, önce Dara daha sonra da Tur-Abidin, Amid, Tella ve Ra'sû'l-Ayn şeklindedir. Bundan sonra da Edessa'yı zikreden Yakub'un vermiş olduğu bu bilgilere dayanarak özellikle Ra'sû'l-Ayn'ın Phokas devrinde İranlılar tarafından işgal edildiği açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Bkz.Urfalı Yakub Kroniği, Satır: 280,282,284 ve 287 s.189-190, o.s.304-305; Clive Foss, konu ile ilgili yazmış olduğu makalede, Urfalı Yakub Kroniğinin sıralamasını vermiş ve tarih olarak da 609 yılını zikretmiştir. Bkz. Clive Foss, *The Persians in The Roman Near East (602-630 AD)*, The Royal Asiatic Society, 2003, JRAS, Series 3, 13, 2 (2003), s.151; Charles Diehl'e göre de İranlılar, Suriye, Mezopotamya ve Küçük Asya'yı 608 yılında ele geçirmişlerdi. Bkz.Diehl, s.49; Hayes, 7. Yüzyılın başlarında aynı bölgelerin İranlılar tarafından işgal edildiğini yazmaktadır. Bkz.Hayes, s.324.

dair yeminli söz aldıktan sonra” şehrin kapılarını açıp orduyu içeri aldılar. Ameda (Diyarbakır), Tella (Tella de-Mauzelat/Konstantina, Viranşehir), Raşayenay (Reş’ayna/Resulayn) ve Suriye Mezopotamya’sının bütün şehirleri kendi istekleriyle teslim oldular ve “barışa ve düzene girdiler”.²⁷⁶

Süryani Mihael de konuyla ilgili aktardığı bilgilerde “bu şehirler mukavemet göstermeden ve isteyerek İranlılara teslim olmuşlardı. İranlılar da Romalı ve Greklilerin dışında kimseye zarar vermemiş ancak onları (Romalı ve Grekleri) nerede buldularsa katlettiler” demektedir.²⁷⁷ Başka bir kronikte de bunu onaylayan bilgiler verilmekte ve “Dara engelini aşan Persliler, Fırat nehrini geçtikten sonra bütün Suriye’yi ele geçirdiler. Şahrvaraz (Romezan) bu sırada Romalıları bölgeden kovarken aynı zamanda önüne çıkanların bir kısmını öldürüp bir kısmını da zincirlere vurarak Hüsrev’e gönderiyordu” denilmektedir.²⁷⁸

Bu arada İran’ın, işgal ettiği yerlerde askeri valiler aracılığıyla temelli bir Sasanî idaresi kurduğu da anlaşılmaktadır. Bundan da Hüsrev’in, Darius ve Kserkses’in günlerindeki antik Ahameniş ülkesini yeniden diriltmekten başka bir amacının olmadığı açıkça ortaya çıkmaktaydı.²⁷⁹

Burada Dara’nın Ra’sü’l-Ayn için olan önemi bir defa daha öne çıkarken, Ra’sü’l-Ayn’in yaşadığı kem talihin de bir kez daha tekrar ettiği görülmektedir. Bu aynı zamanda Ra’sü’l-Ayn’in son kez Sasanilerin eline geçtiği dönem olacaktır. Ayrıca dikkat çeken bir başka husus da içlerinde Ra’sü’l-Ayn’in da bulunduğu bazı şehirlerin “isteyerek” Sasanilere teslim oldukları ile ilgili bilgilerdir. Bunun neden böyle olduğuna dair soruların cevabının da Roma hükümdarlarının uyguladığı dini politikalarda aramak gerektiği düşünülmektedir. Bu sebepler aynı zamanda İslam fetihleriyle tanışan Roma’nın doğu şehirlerinin İslam’ı erken kabul etmeleriyle de yakından ilgili olduğu görülecektir.

²⁷⁶Tezcan, s.163.

²⁷⁷Süryani Mihael, s.117; aynı bilgiler, Dionysius tarafından Mihael ve Anonim Süryani Kroniğinden nakledilmiş olduğu görülmektedir. Bkz. Dionysius, *Tel-Mahre Tarihi*, s.413-414, P.s.124-125.

²⁷⁸Dionysius, *Tel-Mahre Tarihi*, s.413, P.s.125.

²⁷⁹Haldon, s.55; Mcevedy, s.28.

3.4.12. Heracleios ve Ra'sü'l-Ayn'de Son Roma Egemenliği

Phokas'ın Ra'sü'l-Ayn Hıristiyanlarını da ilgilendiren Ortodoks kilise siyasetiyle, monofizitlerin ve Yahudilerin uğramış oldukları kanlı takibattan dolayı Önyasya'da, gittikçe artan bir nefrete muhatap olduğu anlaşılmaktadır.²⁸⁰ Özellikle, İranlılara karşı takip ettiği başarısız dış siyaset ve yalnız vaziyeti kurtarabileceğini ümit ettiği kanlı tedhiş usulü, Heraclious'un isyan etmesine neden olmuş, başkentinde Phokas'ı terk etmesi üzerine, Heracleios onun yerine geçerek onu idam ettirmişti (610).²⁸¹ Böylelikle Ra'sü'l-Ayn'ın da içinde yer aldığı doğu Roma eyaletlerinin bir defa daha yıkım geçirmesine neden olan Phokas dönemi bitmiş ve yerine, gittikçe İranlıların aleyhinde işleyecek yeni bir süreç başlamıştı.²⁸² Fakat bunun da kolay gerçekleşeceği belliydi.

Heracleios, Bizans tarihinin en büyük hükümdarlarından biri olarak, iktidarı ele aldığı anda devlet bir harabe halindeydi. Ülke, iktisadî ve malî bakımdan çökmüş, eskimiş olan idari mekanizması da durmuştu.²⁸³ Belli ki Heracleios, mevcut kötü durumu düzeltmek amacıyla; tahta geçişinden kısa bir süre sonra İran hükümdarına barış elçilerini göndermiş ancak olumlu bir cevap alamadığı için 616 yılında ikinci defa barış teklifinde bulunmak zorunda kalmıştı. Ancak Hüsrev'in niyetinin barış olmaması sebebiyle gelen elçilere tehditler savurarak, “sizin tanrı diye tapındığımız çarınha gerilmiş kişiye ibadeti bırakıp da Güneş'e tapmadığınız sürece size acımayacağım” dediği ve elçiler geri gönderdiği söylenmektedir.²⁸⁴

Şüphesiz Hüsrev'in niyetinin barış olmamasının temelinde anılan tarihe kadar (616) İran, Suriye, Filistin, hatta Küçük Asya ve Mısır'a (616) kadar genişlemiş olmasının payı büyüktü.²⁸⁵

²⁸⁰ Ostorogorsky, s.77.

²⁸¹ Vasiliev, s.221.

²⁸² Segal, s.162; Diehl, s.49.

²⁸³ Ostorogorsky, s.86; Vasiliev, s.248; Rene Grousset, Heraclious'un tahta geçişiyle birlikte bu kötü gidişin değişmeye başladığını yazar. Bkz. Rene Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s.262.

²⁸⁴ Dionysius, *Tel-Mahre Tarihi*, s.417, P.s.127; Thaeophanes, s.433; Abû'l-Farac, Heraclius'un Hüsrev'e gönderdiği elçiler aracılığıyla “Phocas, dostunuz Mauricius'u öldürdüğü için biz de onu öldürdük” mesajını göndererek bir barış yolu açmasını denemişti. Ancak Hüsrev'in barışmaya niyeti yoktu. Bkz. Abû'l-Farac, c.1, s.168; barış talebi ile ilgili ayrıca bkz. Adday Şer, *Siirt Vakayinamesi*, s.366.

²⁸⁵ Dionysius, *Tel-Mahre Tarihi*, s.417-418, P.s.127; *Urfalı Yakub Kroniği*, Satır: 288,292, s.190, o.s.305; Segal, s.162; Haldon, s.55; Bailly, s.122; Norwich, s.232-233; Diehl, s.52; Judith Herrin,

İran'ın, 616 yılına kadar doğu vilayetlerinde yapmış olduğu bu işgal ve istilaları kolaylıkla gerçekleştirmiş olmasında bölgenin dini durumunun etkili olduğuna işaret eden Vasilev'e göre, özellikle Suriye'de bulunan Hıristiyanların, merkezî hükümet tarafından tutulan Ortodoks doktrinini kabul etmemesinin yanı sıra bölgede yaşayan Nasturî ve Monofizitlerin de Bizans hükümetinin ağır baskısına maruz kalmaları nedeniyle doğal olarak, daha büyük bir din serbestliği sunan İranlıların hâkimiyetini tercih etmelerini sağlamıştı.²⁸⁶ Nitekim Hüsrev, Mezopotamya'yı ele geçirip Romalıları buradan kovduktan sonra Kadıköycü piskoposların da kiliselerinden çıkarılmalarını ve bu kiliselerin Yakubiler'e verilmesini emretmişti. Çünkü Mauricius döneminden beri onlar bu kiliselerin sahipleri iken, Meliteleli Domitian'ın baskısı neticesinde son on yıl içerisinde buralardan çıkarılmışlardı. Yakubilerin geri dönmesiyle de Kadıköy Konsilini yâdeden litürji, Fırat'ın doğusundan tamamıyla atılmış oluyordu.²⁸⁷ 613 yılında İranlılar tarafından atandığı ve Roma taraftarı olmadığı anlaşılan Daniel Uzzoyo adındaki piskoposun, aralarında Tella ve Riş Ayno'(Ra'sü'l-Ayn)un da katıldığı, birleşik Dara-Tûr-Abidin Abraşiye piskoposluğu görevine getirilmesi, bunun önemli örneklerinden biriydi. Öyle anlaşılıyor ki, bölgenin yeni hâkim güçlerinin öncelikli hedefi Pers Kilisesine mensup veya Roma İmparatorluğunca takibe uğrayan din adamlarını kiliselerin başına geçirmek suretiyle²⁸⁸ Roma'ya karşı siyasi üstünlüğün yanı sıra dini ve sosyal alanda da üstünlük sağlamaktı. Böyle bir tercih de, her iki taraf (İran-Doğu Hıristiyanları) açısından kârlı görünmekteydi. Bu da içlerinde Ra'sü'l-Ayn halkının da yer aldığı toplulukların, Perslere karşı olan teveccühlerinde yanılmamış olduğunun bir sonucu olduğu söylenebilir. Aynı zamanda bu, yukarıda zikredilen "Sasanilerin kurmuş oldukları bölgelerde her alanda köklü bir yönetim tesis etme ve antik Ahameniş ülkesini yeniden diriltme"²⁸⁹ girişimlerinin de bir tezahürü idi.

Bizans, Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı, Çev: Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, s.134; Mcevedy, s.28.

²⁸⁶ Vasiliev, s.249; Aynı görüşlere Bailly de katılmaktadır. Bkz. Bailly, s.124.

²⁸⁷ Dionysius, *Tel-Mahre Tarihi*, s.414, P.s.125.

²⁸⁸ Palmer, s.47.

²⁸⁹ Haldon, s.55; Mcevedy, s.28.

Heraclious, bunu sezmiş olacak ki, 622 sonbaharında, birçok olumsuzluğa rağmen Perslere karşı büyük bir sefer başlatmış²⁹⁰ ve Hüsrev'i ağır bir mağlubiyete uğratmıştı.²⁹¹ Uğradığı bozguna rağmen barışı düşünmeyen Hüsrev II, imparatora son derece tahkir edici ve Hıristiyan inancı ile alay edici bir mektup göndermesi²⁹² üzerine Heraclious, 623 yılının mart ayında yeniden İran karşı seferine çıkmıştı.²⁹³ 625 yılına kadar yapmış olduğu mücadelelerde bazı başarılar kazanan imparator, kış aylarını geçirmek üzere çok miktarda esirle birlikte Ra'sü'l-Ayn'in kaynaklık ettiği Araxes (Habur nehri) gerisine çekilmişti. Burada kaldığı süre içerisinde ordusunu çevre Hıristiyan kabileleriyle güçlendiren imparator,²⁹⁴ 628 yılında yeniden harekete geçerek Şahın başkentine kadar ulaştı.²⁹⁵ İran'da çıkan ayaklanmayla Hüsrev Şah da öldürülünce²⁹⁶ savaş sona ermiş oldu.²⁹⁷ Yerine geçen Hüsrev'in oğlu, Bizans İmparatoruyla zaman kaybetmeden hemen bir barış

²⁹⁰ Haldon, s.55; Ostorogorsky, s.95; 622 yılına kadar devletin içinde bulunduğu buhrandan ötürü imparatorun zor duruma düşüşü ve bundan çıkışı şu satırlar en iyi şekilde anlatmaktadır: "İmparatorluğun başına gelen felaketlerden ümitsizliğe düşen Heraklious, bir an, İstanbul'u bırakıp devletin merkezini Afrika'ya nakletmeyi düşündü. Devrin bütün politikası üzerine tesiri pek büyük olan bir adam, Patrik Sergius, kırılmaz azmiyle ona cesaret verdi. Kolay etkilenmeye müsait, asabi, büyük sevinçlere ve ani ümitsizliklere kabiliyetli, dindar ve İranlıların hakaretinden Hıristiyanlığın intikamını almak için yanıp tutuşan, en nihayet cesur asker, iyi idareci ve büyük General Heraklious, kendisi topladı. Patrik, kilisenin hazinelerini emrine verdi; kendisi de, yorulmaz bir gayretle, orduyu yeniden kurdu. 622' de, mücadeleye hazırdu. Bkz.Diehl, s.52.

²⁹¹ Dionysius, *Tel-Mahre Tarihi*, s.430, P.s.137; Haldon, s.55; Diehl, s.52; Ostorogorsky, s.94-95; Ostorogorsky, burada Perslerin meşhur komutanı Şahrveraz'ın karşısında bu savaşın kazanıldığını yazmakta ise de anılan komutanın Hüsrev'e karşı isyan etmiş olması sebebiyle bunun doğru olmayacağı Dionysius Of Tel-Mahre'nin naklinden açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dionysius, *Tel-Mahre Tarihi*, s.427-429, P.s.136; Herrin, s.135.

²⁹² Bu mektupta şunlar yazılıydı: Tanrıların en soylusu, tüm yeryüzünün hükümdarı ve efendisi, büyük Hüzmüz'ün oğlu Hüsrev'den kıymetsiz ve akılsız kölesi Heracleios'a: Bizim hâkimiyetimize boyun eğmeyi reddedip kendine efendi ve hükümdar dersin. Bizim hazinemizi gasp edip dağıtırsın, hizmetkârlarımızı ayartırsın. Haydut çetelerine bize satışıp durursun. Yunanlılar! Ben sizi yok etmedim mi? Tanrıya güvendiğini söylüyorsun; Öyleyse Kayseri, Kudüs ve İskenderiye'yi benim elimden ne diye kurtarmadı? Konstantinopolis'i de yok edemez miydin? Bkz.Norwich, s.232.

²⁹³ Rene Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s.263; Ostorogorsky, s.95.

²⁹⁴ Ostorogorsky, s.95; Rene Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s.264.

²⁹⁵ *Urfalı Yakub Kroniği*, Satır: 303, s.193, o.s.307; Ostorogorsky, s.96; Bailly, s.129; Diehl, s.52.

²⁹⁶ Dionysius, Hüsrev'in, oğlu Şirûye tarafından öldürüldüğünü söylemektedir. Bkz. Dionysius, *Tel-Mahre Tarihi*, s.430, P.s.138; Abu'l-Farac da Heraclius'un Şirûye'yi hapisten serbest bırakarak babasını kovalamasını sağlamış ve ardından da onu yakalayarak öldürmesini sağladığını yazmaktadır. Abû'l-Farac, c.1, s.171; Herrin, s.135; Vasiliev, s.252; Rene Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s.265; Siirt Vakayinamesi, Şirûye'nin, Maurikos'un kızından olma Hüsrev'in oğlu olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Adday Şer, *Siirt Vakayinamesi*, s.384.

²⁹⁷ Haldon, s.55; Hüsrev'in ölümüyle ilgili Bailly'nin naklettikleri bilgiler ilginçtir. Bailly'e göre; Heraclious'un savaşlarda üstün bir başarı göstererek İran'ın içlerine kadar ilerlemesi üzerine Hüsrev, ihtilalcı tebaaları tarafından yakalanarak sarayının bir salonundaki, yığın halinde bulunan altınlar, mücevherler ve değerli eşyalar arasında tutarak ona: "Her şeye tercih ettiklerinle karnını doyur" dediler. Kendisine ne yiyecek ne de içecek verilmeyen, hazineleri arasında mahpus bahtsız hükümdar, açlıktan susuzluktan yavaş yavaş can verdi. Bkz.Bailly, s.130.

antlaşması imzaladı.²⁹⁸ 629-30 yılında İran kraliçesinin gönderdiği elçiler aracılığıyla imzalanan “ebedi” antlaşma²⁹⁹ gereğince; her iki taraf arasında karşılıklı esir değişiminin yanı sıra,³⁰⁰ Armenia, Roma Mezopotamya, Suriye, Filistin ve Mısır, Bizans’a iade edilecekti. Böylelikle, eski Bizans topraklarının tamamı, tekrar Bizans’a geri dönmüş oluyordu.³⁰¹ Dolayısıyla da 609 yılında Ra’sü’l-Ayn’da başlayan İran yönetimi, 628 yılında Mezopotamya ve Edessa’nın tekrar ele geçirilmesinin³⁰² ardından imzalanan bu antlaşma ile kesin bir şekilde son bulmuştu. Bu aynı zamanda Ra’sü’l-Ayn’in Sasanilerden son çıkışı olduğu gibi Romahâkimiyetine de son girişi olmuştu.

3.4.13. Ra’sü’l-Ayn ve Çevresini İslami Fetihlere Hazırlayan Genel Bazı Hususlar

Sınırın her iki tarafındaki Kuzey Mezopotamya halkını kültürel ve toplumsal geleneğin bağları birleştirmişti ancak daha güçlü bir bağ, dindi.³⁰³ Doğu eyaletlerinin merkezle olan dinî sorunları, yukarıda değinildiği gibi kesin bir çözüme kavuşturulamamıştı. Bunun doğal sonuçları olabileceği gibi siyasi sonuçları da olacaktı. Bunları değerlendiren tarihçilerin büyük bir çoğunluğu ortak bazı noktalar etrafında birleştikleri görülmektedir. Bunlardan örnekler vermek gerekirse; Ostorogorsky, doğu ile batı arasındaki dini çekişmeye dikkat çekerek sözkonusu çekişmenin evvelce İran istilâsında olduğu gibi şimdi de Arap fethine en büyük yardımı yapmış olduğunu söylemektedir.³⁰⁴ Ostorogorsky, ayrıca fütihat hırsının ilk kurbanlarının, iki sınırdış büyük devletin teşkil ettiğini ve İran’ın daha ilk hücumda yıkıldığını; Bizans ise doğu eyaletlerini Peygamber’in ölümü üzerinden on yıl geçmeden kaybettiğini, bunun temel sebebinin ise yüzyıllarca süren Bizans-İran savaşlarının her iki devleti zayıflatmış olmasından kaynaklandığını ifade etmektedir. Ostorogorsky,

²⁹⁸ Dionysius, *Tel-Mahre Tarihi*, s.430-431, P.s.138; *Urfalı Yakub Kroniği*, Satır: 304, s.193, o.s.307; Abû'l-Farac, c.1, s.171; Ostorogorsky, s.96; Bailly, s.130; Adday Şer, *Siirt Vakayinamesi*, s.385; Rene Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s.265.

²⁹⁹ Segal, s.162. Segal kendi eserinde antlaşmanın tarihini 630 olarak vermektedir. Ancak çoğu kaynakta olduğu gibi Dionysius Kroniğinde de Heraklius’un 19, Muhammed’in 7. Yılı denilmesi antlaşma tarihinin 629 olmasını güçlendirmektedir. Bkz. Dionysius, *Tel-Mahre Tarihi*, s.431, P.s.138; Vasiliev, s.252.

³⁰⁰ Segal, s.162.

³⁰¹ Dionysius, *Tel-Mahre Tarihi*, s.430-431, P.s.138; Abû'l-Farac, c.1, s.171; Ostorogorsky, s.96; Vasiliev, s.252; Rene Grousset, Sınırların “Hüsrev-Maurikius” dönemine geri getirildiğini ifade etmektedir. Bkz. Rene Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s.265.

³⁰² Segal, s.162.

³⁰³ Segal, s.163.

³⁰⁴ Ostorogorsky, s.102.

yazdıklarına her iki tarafın içişlerinde yaşanan olumsuzların da Arapların işini kolaylaştırdığını eklemektedir.³⁰⁵

Ortaya çıkan sonuçlara biraz farklı bir pencereden baktığı anlaşılan Bailly'e göre ise, Suriye sınırları üzerinde Arap kabilelerinin saldırılarına karşı Roma İmparatorluğu her zaman korunma zorunluğunu duyduğunu, özellikle tam anlamıyla bir devlet kurup güçlerini de teşkilâtlandırmalarından sonra daha tehlikeli duruma geldiklerini ifade etmektedir. Bailly, Arapların bölgeye saldırımlarının temelinde esasen dini gerekçeden ziyade çoğalan nüfusları için yeni bir yer bulma girişimi olduğunu ileri sürmektedir.³⁰⁶ Vasiliev, bu görüşlerini Caetani'den yaptığı alıntılarla da desteklemektedir.³⁰⁷

Bu yaşananların gölgesinde Ra'sü'l-Ayn'ın de içinde yer alacağı İslam fetihleri artık önü alnamaz bir vaziyette başlayıp sürmüştü.

³⁰⁵ Ostorogorsky, s.103.

³⁰⁶ Bailly, s.132.

³⁰⁷ Vasiliev, s.265.

4. BÖLÜM

4. İSLAM SONRASI RA'SÜ'L-AYN

Bizans ve Pers imparatorlukları, kendileri için çok pahalıya mal olan beyhude bir savaşı sürdürürken, Arap dünyasında bir devrim yaşanıyordu. Hz. Muhammed, o zamana kadar ülke sakinlerinin dini dürtülerini tatmin eden pagan¹, Yahudi ve Hıristiyan unsurları reddederek, insanları yeni bir din ile tanıştıyordu. Bu sırada birbirlerini oldukça hırpalamış olan Romalılar ve Persler, muhtemelen Hz. Muhammed'i önemli bir tehdit olarak görmemişlerdi. Çünkü Araplar, o güne kadar askeri açıdan, baş belası olmaktan öteye geçememişlerdi. Her yıl ödenen bir miktar para karşılığında büyük kabileler küçük kabileleri zapturapt altında tutuyordu, ancak İslamiyet bütün bunları değiştirmişti.²

4.1. Bölgede İlk Fetihler

4.1.1. El-Cezire Bölgesinin İslam Ordularınca Fethi

Müslümanların ilk fetih hareketleri, peygamberin vefatına müteakib başlamış olduğu bilinmektedir. Peygamberin ilk halifesi olan Hz. Ebubekir, bir süre iç çalkantılarla uğraşmış ve kendi döneminin sonlarına doğru fetih hareketlerini başlatmıştı. Bu hareketi devralan Hz. Ömer döneminde fetihler Arabistan yarımadasının dışına taşmış ve doğal olarak bu taşmanın ilk muhatapları, Arapların sınır komşusu olan Bizans ve İran olmuştu. Müslümanlar, fetihlerini gerçekleştirirken karşılarında birbirlerini hırpalamış bu iki yığın devleti bulmuştu. Bu da şüphesiz Müslümanların işini kolaylaştırmıştı.

Arabistan yarımadasının dışındaki en önemli fetihlerden biri, bir Bizans toprağı olan el-Cezire'nin fethiydi. Araştırma konumuz olan Ra'sü'l-Ayn'ın da içinde yer aldığı el-Cezire topraklarının fethi ile ilgili tarih ve komutanlar hakkında

¹ Hıristiyanların eski tapınmalara inananları aşağılamak için kullandıkları bir terimdir. Bu, aynı zamanda "köylü" ya da "ahmak köylü" anlamında da kullanılmıştır. Bkz. Seton Lloyd, s.254.

² Mcevedy, s.30; geçiş dönemi hakkında bilgi için ayrıca bkz. Hayes, s.324-329.

az sayıda farklı görüşler varsa da, ittifak edilen yegâne husus, bu toprakların Hz. Ömer zamanında fethedildiğidir. Bu dönemde hız kazanan fetihler, yavaş yavaş el-Cezire'ye doğru yaklaşmaktaydı. 636'da Yermuk'ta Bizanslılar, telâfisi mümkün olmayan bir hezimete uğrayınca, Bizans'ın Osrhoene Valisi İonnes (Jean) Cateas, muhtemelen bu hezimet haberiyle paniğe kapılan halkın da baskısıyla Ebu Ubeyde ile temasa geçerek Arap ordularının Fırat'ı aşmamaları şartıyla kendilerine yıllık vergi vermeyi (veya haraç vermeyi) taahhüt etmiş ve Ebu Ubeyde'den harekâtını bir müddet ertelemesini istemişti. Ancak Cateas'ın bu girişimi İmparator Heracleios tarafından kabul görmediği gibi 637'de de görevinden alınmasına neden olmuştu.³ Yerine bu bölgedeki “Bizans değerlerini kurtarmak için hiçbir katkı sağlamayan Ptolemy'nin” (Segal'e göre Batlamyus) atanmasıyla taahhüt edilen yıllık haraç ödenmemiş ve böylece Müslümanlara bölgede serbest hareket etme imkânı sağlanmıştı.⁴

Bunun bir neticesi olarak Irak ve Suriye'nin Müslümanlar tarafından fethedilmesi ile birlikte, bölgedeki Bizans ve Sasani kuvvetlerinin devlet merkezleriyle irtibatı azalmıştı. Bu arada H.17 (638) yılında Hz. Ömer ile Suriye'deki komutanlar arasında, Cabiye'de⁵ yapılan toplantının ardından Suriye ve Mısır bölgelerinin emniyetini sağlamak amacıyla gerekli olan el-Cezire bölgesinin fethine karar verilmişti.⁶ Öyle anlaşılıyor ki el-Cezire'nin fethini mümkün kılan, çevresindeki yerlerin alınmasıydı. Keza Ra'sü'l-Ayn'ın da alınmasını mümkün kılacak olan, çevresindeki şehirlerin alınması olacaktı. Bu gerekçeyle, Ra'sü'l-Ayn'ın fethine geçmeden önce kısaca Cezire'nin fethinden söz etmek, yerinde olacaktır.

Bu konuda da muhtelif rivayetlerin mevcut olduğu görülmektedir. Söz konusu rivayetler, daha çok Cezire'yi fetheden orduların Irak veya Şam ordularının olup olmadığı üzerinde odaklanmaktadır. Bunun için kesin bir sonuç elde etmek mümkün görünmemekle birlikte, rivayetlerin aktarımından sonra genel bir kanaat belirtilecektir.

³ Duval, s.227; Segal, *Edessa*, s.252;

⁴ Duval, s.227; M.Çelik, *Urfa*, s.28.

⁵ Şam yakınlarında bir köydür. Bkz. Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.2, s.91.

⁶ Şeşen, “Cezire”, s.509.

4.1.2. El-Cezire'nin Irak Ordularınca Fethedildiğine Dair Rivayetler

Hicretin 17.yılında, Bizanslılar, Hz. Ömer'in önemli komutanlarından Ebu Ubeyde'yi Humus'ta kuşatma altına almışlardı. Bu kuşatmaya Cezire halkı da katılmıştı. Ebu Ubeyde bu durumdan kurtulmak amacıyla Halid b. Velid'ten yardım istemiş ayrıca olanları da Hz. Ömer'e bildirmişti.⁷ Hz. Ömer, olup bitenleri öğrenince ve ayrıca Rumları kışkırtıp onlara yardım vaadinde bulunanların da Cezireliler olduğunu anlayınca, hem Cezirelileri cezalandırmak hem de Ebu Ubeyde'ye bir an önce yardım ulaştırmak amacıyla Irak orduları komutanı Sa'ad İbn-i Ebi Vakkas'a bir mektup yazarak⁸“Ebû Ubeyde'nin etrafı düşmanı ile sarılmış olduğundan hazır askerleri⁹ Ka'kâ' b. Amr ile birlikte aynı günde yola çıkar,¹⁰ Süheyl b. Adiyi de Rakka'ya doğru gönder, çünkü Bizanslıları Hims üzerine kışkırtanlar bizzat Cezire halkıdır. Ayrıca Abdullah b. Utban'ı Nusaybin'e, oradan da Ruha ve Harran'a, Velid b. Ukbe'yi Cezire Arapları üzerine (Rebia ve Tenuh), İyaz b. Ganm'i¹¹ de bütün Cezire komutanları üzerine genel komutan olarak gönder. Savaş olması halinde karar verme yetkisi İyaz'da olacaktır”.¹² Verilen bu emirler doğrultusunda eş zamanlı olarak Küfe'den hareket eden iki ordu, biri Humus'a diğeri ise Cezire üzerine yürüdü.¹³ Görevlendirilen her bir komutan, tayin edildiği ve emredildiği yerleşim bölgesine doğru ilerlemekteydi.¹⁴ Ayrıca Hz. Ömer de Medine'den çıkıp Hims'a varmış, Ebû Ubeyde'ye yardımcı olmak üzere Câbiye'ye kadar gelmişti.¹⁵ Bizans kuvvetlerine yardım eden Cezire halkı, Hz.Ömer'in kendilerine doğru gelmekte ve İyaz'ın da beldeleri üzerine gitmekte olduğunu duyunca, moralleri bozuk bir şekilde,

⁷ Taberi, c.3, s.446; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Çev. M.Beşir Eryarsoy, c.2, s.485; İmadu'd-Din Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer İbn-i Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, Çev. Mehmet Keskin, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1994, s.125.

⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, İstanbul, c.2, s.485; Taberi, bu emri Hz. Ömer'in bizzat Ka'ka'a bildirdiğini yazmaktadır Bkz.Taberi, trc. M.Faruk Gürtunca, c.3, s.446.

⁹ Hz. Ömer daha önce her bölgede Müslümanların mallarından artan miktar kadarıyla, lazım olabilecek durumlarda kullanılmak üzere ihtiyat atları hazırlamıştı. Küfe'de bu gibi ihtiyat atlarından dört bin tane vardı. Bunların başında ise Selmân b. Rabîa el-Bâhilî ile Küfe halkından bir grup kişi bulunmakta idi. Diğer sekiz bölgede de aynı şekilde oranın imkânlarına göre ihtiyat atları bulunmaktaydı. Bu atların kullanılması gerektiği bir zamanda askerler gelir, bu atlara biner ve diğer insanlar savaşa hazırlanıncaya kadar bunlar hazır kuvvet olarak yollarına koyulurlardı. Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, İstanbul, c.2, s.485.

¹⁰ Taberi, trc. M.Faruk Gürtunca, c.3, s.446; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, İstanbul, c.2, s.485; Ahmet Zeyni Ed-Dahlan, *El-Fütuhât el-İslamiyye*, Mekke, Matbaat el-Miriyye, H.1302/1884, c.1, s.36.

¹¹ İyaz b. Ganm hakkında geniş bilgi için bkz. Akbaş, Mehmet; *İyaz b. Ganm*, 1.Baskı, İstanbul, Ravza Yayınları, 2011.

¹² İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, İstanbul, c.2, s.485; Ed-Dahlan, s.36.

¹³ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, İstanbul, c.2, s.486; İbn-i Kesir, c.7, s.171-172.

¹⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, İstanbul, c.2, s.485.

¹⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, İstanbul, c.2, s.486.

buldukları bölgelerden ayrılarak kendi beldelerine geri dönmeye başlamışlardı.¹⁶Süheyl ve Abdullah ise kendilerine verilen görevi yerine getirerek Küfe'ye dönmüşlerdi.¹⁷

Cezire'nin Irak ordularınca fethedildiğine dair diğer bir naklin, İbn-i İshak'a dayandırıldığı anlaşılmaktadır ki buna göre: Cezire'nin fethi H.19/640 yılında olmuştur. Bu fethi gerçekleştirecek olan kişiyi belirleyenin, Hz. Ömer'in kendisi olduğu ve buna göre Hz. Ömer Irak orduları komutanı Sa'ad b. Ebi Vakkas'a mektup yazarak şunları söylediği aktarılmaktadır: “Allah Şam ile Irak bölgelerinin fethedilmesini nasip ederse Cezire'ye bir ordu gönder. Bu ordunun başına Halit b. Urfute ya da Haşim b. Utbe yahut İyaz b. Ganm'den birisini komutan tayin et”.¹⁸Sa'ad bunun üzerine; “müminlerin emiri, İyaz'ı son olarak zikretmesinin tek sebebi onu sevmesidir.¹⁹ Ben de onu komutan olarak tayin ediyorum”²⁰ diyerek

¹⁶ Ebi Cafer Muhammed İbn-i Cerir et-Taberi, *Tarihe'r-Rûsul ve'l-Mûluk*, Tahkik: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, 2. Baskı, Mısır-Kahire Darü'l-Maarif, 1964, c.4, s.53; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, İstanbul, c.2, s.486; İbn-i Kesir, s.171-172.

¹⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, İstanbul, c.2, s.487.

¹⁸ Taberi, Kahire, c.4, s.53; Türkçe Tercümede, c.3, s.447; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, İstanbul, c.2, s.487; İbn-i Hacer el-Eskalani, *El-İsabe fi Temyiz es-Sahabe*, Tahkik: Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavvaz, Cuma Tahir en-Necca, Beyrut, Darü'l-Kütüb el-İlmiyye, 1995, c.4, s.629-630; İbn-i Manzur, *Muhtasar Tarih-i Dımaşk*, Tahkik: İbrahim Salih, 1. Baskı, Şam, Dare'l-Fikr, 1989, c.20, s.62; İbn-i Şeddad, *A'lak el-Hatira*, c.3, s.7-8.

¹⁹ Hz. Ömer'in, İyaz b. Ganm'e duyduğu sevginin aslında boşuna bir sevgi olmadığı, özellikle İyaz'ın kişisel özelliklerinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Nitekim İbn-i Münzir'in naklettiği şu anekdot, her şeyi açıklamaya yettiği söylenebilir: “İyaz, çok hoşgörülü biriydi. Sahip olduğunda başka kimselerin yapamayacağı kadar dağıtırdı. Bir gün yanına gelen kölesi, kendisine “bizde sizin yediklerinizden yok” deyince o da kendisine bir top kumaşı verip “al git bunu sat ve parasıyla da un al” dedi. Bunun üzerine gelen kişi: “Suphanallah! Evinin çevresindeki bu kadar mülkten bir öğlen yemeyi için verebileceğin beş dirhemlik paran yok muydu da bu kumaşı bana veriyorsun”? Deyince İyaz, “Vallahi bu söylediğin mala elimi uzatacağıma bir boğa yılanına elimi uzatmayı tercih ederim” dedi. Hak ettiğini (maaşını) alana kadar bir şekilde idare eder (maaş) zamanı geldiğinde de alır etrafına dağıtırdı. Hakkeğini (maaşını) aldığı anda yakınında olanları yaşatır, birkaç gün geçtikten sonra da yanında bir dirhem dahi kalmazdı. İyaz bir gün Hz.Ömer'e çok ağır sözlerle şikâyet edildi ve denildi ki, “çok savurgan ve elinde hiçbir şeyi tutamayan biridir. Sen ki Halid b. Velid'i, senden habersiz halka bir şeyler dağıttığı için azleden birisin(neden bu duruma engel olmuyorsun?)”. Hz. Ömer de şu cevabı verdi: “İyaz, kendi elinde bir şey bırakmayacak kadar dağıtır ancak devletin malından da kimseye hiçbir şey vermez. Ayrıca ben, Ebu Ubeyde'nin görevlendirdiği birini görev.d.en almam söz konusu olamaz” demişti. Ömer, sevdiği her şeyi İyaz'da bulmuştu. El-Cezire, Ruha ve Harran H.18'de onun tarafından fethedildikten sonra onlarla anlaşma imzalayan ve bu anlaşma gereğince toprakları üzerine haraç koyan, toprağı gözetip ona göre vergisini düzenleyen ve bazı topraklara öşürden başka hak etmediği için o kadar vergi takdir eden de kendisiydi. Haracını geciktirdiği için Hz. Ömer kendisine bir mektup yazarak şöyle demişti: “Zamanında göndermen gereken haracı göndermedin, sen ki haracın Müslümanlar için ne kadar önemli olduğunu bilen birisin, haraç, Müslümanların fakir, zayıf ve düşmanına karşı güçtür. Kimsenin hakkını ihlal etmeden daha ciddi ve cesaretle üzerlerine gidip haracını almalsın”. Hz. Ömer'den böyle bir mektup aldıktan sonra İyaz, çok daha cesur bir şekilde hatta insanları güneşte dizerek ödemeleri gereken haracı onlardan toplamış ve birkaç gün içerisinde toplamış olduğu haracı alıp Hz. Ömer'e götürmüştü. Bu konuda Bkz.İbn-i Manzur, *Muhtasar*, c.20, s.60-66; ayrıca künyesi hakkında bkz. İbn-i Abdilber en-

İyaz'ı, aralarında Ebû Musa el-E'şârî, kendi oğlu Ömer b. Sa'd olduğu halde bir ordunun başında göndermişti. Kendi oğlu²¹ Ömer'in küçük yaşta olması nedeniyle komutan olarak hiç bir yetkisi yoktu. İyâz yola koyulup ordusuyla birlikte el-Cezire'yi fethetmişti.²²

4.1.3.Cezire'nin Fethinin Şam Ordularınca Gerçekleştiğine Dair Nakledilen Rivayetler

Bu konuda yapılan rivayetlerin merkezinde Ebu Ubeyde ile birlikte İyaz b. Ganm olduğu görülmektedir. Rivayetlere göre, Ebû Ubeyde, Câbiye'den ayrıldıktan sonra Hz. Ömer'e mektup yazarak Hâlid'i Medine'ye alması durumunda İyâz b. Ganm'ı kendisine katmasını istemişti. Hz. Ömer, İyâz b. Ganm'ı, Ebû Ubeyde'nin yanına; Habîb b. Mesleme'yi Cezire bölgesinin Acemleri üzerine ve savaş işlerinin başına; Velîd b. Ukbe'yi de Cezire bölgesinin Arapları üzerine göndermişti.²³

Başka bir rivayete göre, Ebû Ubeyde vefat etmeden önce yerine İyâz'ı tayin etmiş, Hz. Ömer de bu tayini onaylamıştı.²⁴ İyaz'a, Hıms, Kınnesrîn ve Cezire bölgelerinin valiliğine tayin edildiğine dair Hz. Ömer'in mektubu ulaşınca, İyâz, Hicretin 18. yılının Şaban ayının (7 Ağustos - 4 Eylül 639) ortalarında 5000 asker ile birlikte Cezire üzerine yürüdü. Cezire'nin birçok yerini alan İyaz, Ra'sü'l-Ayn üzerine yürüdü. Ra'sü'l-Ayn, "Aynu'l-Verde" denilen yerdir. Buranın halkı kendini

Nemri el-Kurtubi, *El-İsti'ab fi Ma'rifetü'l-Ashab*, Bağdat Mektebetü'l Müsenna, 1990, c.3, s.128; Mahmut Şakir, *Sahabe Hayatından Tablolar*, Çev. Kazım Ağcakaya, İstanbul, Ravza Yayınları, 1998, c.3, s.166; El-İmam Ahmed İbn-i Yahya İbn-i Caber el-Belazuri, *Fütuhu'l-Büldan*, Çev. Mustafa Fayda, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002, s.209; hayatı ve yaptıkları ile ilgili bkz. İbn-i Hacer *El-İsabe* c.4, s.629-630; El-İmam İbn-i Cevzi, *Sifatu's-Safve*, Beyrut, Müessesetü'l-Kütübi's-Sakafiye, 1991, c.1, s.298; İbn-i Hazm, *Esmâü's-Sahabe er-Ruvât*, Beyrut, Darü'l-Kütübe'l-İlmiye, 1992, s.493; İbn-i Şeddad, *A'lak el-Hatira*, c.3, s.7; Hayreddin ez-Zirikli, *El-A'lam*, Beyrut, Dare'l-ilm li'l-Melayin, 2002, c.5, s.99 v.d.

²⁰Taberi, *Kahire*, c.4, s.53; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, İstanbul, c.2, s.487; İbn-i Hacer, *El-İsabe* c.4.s.629-630; İbn-i Manzur, *Muhtasar*, c.20, s.62; İbn-i Şeddad, *A'lak el-Hatira*, c.3, s.7.

²¹Taberi, *Kahire*, c.4, s.53; Taberi, Türkçe trc. c.3, s.447; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, İstanbul, c.2, s.487; İbn-i Manzur, *Muhtasar*, c.20, s.62; İbn-i Şeddad, *A'lak el-Hatira*, c.3, s.7.

²²Daha geniş bilgi için bkz. Taberi, *Kahire*, c.4, s.53; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, İstanbul, c.2, s.488; İbn-i Manzur, *Muhtasar*, c.20, s.62-63.

²³İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, İstanbul, c.2, s.487.

²⁴El-Belazuri, *Fütuh*, s.246; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, İstanbul, c.2, s.488. Belazuri, burada Rakka kadısı Dâvud b. AbdülhAmid - babası -dedesi ve Meymun b Mihrân yoluyla rivayette bulunmuş ve Ebu Ubeyde'nin İyaz'ı Şam'a önce vekil olarak bırakmış olduğu daha sonra da Ömer b. el-Hattab'ın onu vali olarak atadığını bildirmektedir. Bkz. El-Belazuri, *Fütuh*, s.246. Aynı eserin 247. sayfasında Hüseyin b. el-Esved, Yahya b. Âdem, Cezireli birçok kimse ve Süleyman b. Atâ el-Kureşî yoluyla da benzer bir rivayet daha mevcuttur.

savunmaya alınca, İyâz burayı bırakıp Tel Mevzen²⁵ üzerine yürümüş, burayı da H.19/640 yılında Ruha halkıyla yapılan antlaşmanın şartlarıyla fethetmişti.²⁶

Görüldüğü gibi, ilk görüşegöre Cezîre'yi fethedenler, Irak bölgesini fethedenler olmuştu. Ancak İbnü'l-Esir, “çoğunluk, onun Şamlılar tarafından fethedildiği görüşündedir” demektedir. İkinci görüştekilere göre, “İyâz b. Ganm'i Cezire'ye gönderen Ebû Ubeyde olduğundan, fethi gerçekleştirenler de Şamlılar olmuştur”.²⁷ Her iki görüş de dikkate alındığında şöyle bir çıkarım yapmanın doğru olabileceği düşünülmektedir: Ebu Ubeyde'nin kuşatma altında olduğu bir sırada, hem Cezire halkını cezalandırmak hem de çok önemli olan bu bölgenin fethini gerçekleştirmek üzere birisinin görevlendirilmesi şart olmuştu. Bu görevlendirmeyi yapacak olan kişi en başta halife, ondan sonra da bölge komutanı olacaktı. Bölge komutanının kuşatma altında olması, böyle bir görevlendirmeyi elbette imkânsız kılacak bu yüzden bölgeye en yakın olan diğer bölge komutanına bu görev verilecektir. Sa'ad'ın da Hz. Ömeri'nin İyâz'ı sevdiğini bilmiş olmasından dolayı İyâz'ı bu fetihle görevlendirmiş olabileceği ihtimali yüksek görünmektedir. Başka bir ihtimal de şu olabilir: Kuşatma altında olan Ebu Ubeyde'ye yardım amacıyla gönderilen İyâz, Ebu Ubeyde'nin hizmetine girmiştir. Ebu Ubeyde'nin hizmetine girmiş olan İyâz da kendisine verilmiş olan fetih görevini yerine getirmek üzere yola koyulmuştur. Nitekim İyâz, el-Cezire'de fetihlerde bulunurken Ebu Ubeyde 18 yılında Amvas Taunu nedeniyle vefat etmişti.²⁸ Hz. Ömer, Ebu Ubeyde'den sonra buraya İyâz'ı vali olarak tayin etti²⁹ veya bir başka rivayete göre, Ebu Ubeyde, halasının oğlu olan İyâz'ı (veya Ebu Ubeyde, İyâz'ın dayısı idi) vefatından önce kendi yerine Humus'a vali olarak atamıştı. Hz. Ömer de; “Ebu Ubeyde'nin karar kıldığını ben değiştirmem” diyerek İyâz'ın Humus³⁰, Kinnesrin ve Cezire valiliğini

²⁵ Ra'sü'l-Ayn ile Suruç arasında Ra'sü'l-Ayn'den takriben 10 mil uzakta, bugün harabe halinde bulunan eski bir şehir. Bkz. Urfalı Mateos, s. 247, 75 nolu bilgilendirme notu.

²⁶ El-Belazuri, *Fûtuh*, s.251-252; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, İstanbul, c.2, s.489. Burada geçen bilgilerde İbnü'l-Esir'in naklettiğine göre İyâz, H.23'te, Belazuri'nin rivayetine göre ise H.20'de Hıms'ta vefat etmiştir.

²⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, İstanbul, c.2, s.488; Bu görüşü Yakubi de benimsemiş görünmektedir. Yakubi'ye göre H.18 yılında Ebu Ubeyde'nin gönderdiği İyâz, bütün Cezire'yi fethetmiş ve onlarla kişi başına 4-5 dinar ödemeleri şartıyla antlaşmalar imzalamıştır. Bkz. Ahmed İbn-i Ebi Yakub İbn-i Cafer İbn-i Vehb İbn-i Vazih el-Katib el-Abbasi el-Yakubi, *Tarih*, Leiden, 1883, Brill Matbaası, c.2, s.172; İbn-i Haldun'a göre iki ordunun müşterek harekâtı ancak Şam ordularının daha çok katkısıyla el-Cezire fethedilmişti. Bkz. İbn-i Haldun, c.2, s.547.

²⁸ El-Belazuri, *Fûtuh*, s.247; İbn-i Kesir, c.7, s.129.

²⁹ El-Belazuri, *Fûtuh*, s.247.

³⁰ İbn-i Hacer, *el-İsabe*, c.4, s.629-630.

onaylamıştı.³¹ Böylelikle Cezire'nin fethinde hem Irak ordusunun hem de Şam ordusunun katkısı sağlanmış oluyordu. Cezire'nin fethi ile ilgili Belazuri'nin Vakidi'den yapmış olduğu rivayetler, bu fetihlerin finali mahiyetindedir. Bu nakillere göre: El-Cezîre'nin tamamı, Ömer b. el-Hattab'ın halifeliği zamanında, Ebu Ubeyde'nin vefatından sonra İyâz b. Ganm tarafından fethedilmiştir. İyâz, Harran, er-Ruhâ, er-Rakka, Karkısıya, Meyyâfârikîn, Nusaybin, Sîncar ve Fırat köylerini fethetti; el-Cezîre'nin şehirleri sulh yoluyla, toprakları ise savaşla alınmıştır.³² Bütün bu fetihler, 19/640 yılı ve 20/641 yılı Muharrem ayının günlerinde gerçekleştirilmiştir.³³

El-Cezire'nin fethiyle ilgili yukarıdaki görüşlerden kısmen farklı sayılabilecek bir nakil de İbn-i Manzur'dan gelmektedir. Bu görüşe göre Ebu Ubeyde, İyâz İbn-i Ganm'i Cezire üzerine yönlendirmiş, İyâz da Halid b. Velid'i aynı bölge üzerine göndermiştir. Halit'in yönlendirmesi doğrultusunda Ebu Musa, Ruha ve Sümeysat'ı fethettikten sonra yine Halid'in yönlendirmesi ile İyâz ve Ebu Musa, Harran üzerine gönderilerek, halkıyla antlaşma yapmışlardı. Halid de bu arada Nusaybin'e geçerek burayı fethetmiş ardından tekrar Amed'e geri dönerek buranın da bir kısmını sulhen bir kısmını da savaş yoluyla fethetmişti. Ayrıca El-Cezire bölgesinin şeyhlerinden birinin: "Bölgenin bu şehirleriyle birlikte başka şehirlerle de, İyâz döneminde antlaşmalar yapılmıştır. İyâz'ın da adının üzerinde geçtiği bu antlaşma metinleri, halen sözkonusu şehirlerde yaşayan insanların yanında bulunmaktadır" şeklinde söylemlerde bulunduğu rivayet edilmektedir.³⁴ Ebu Ubeyde'nin vefatından sonra İyâz, Ebu Ubeyde'nin işlerini yürütmeye başladığı, Hz. Ömer'in de bu durumu onaylayarak İyâz'a, emir ve nehiyelerini içeren uzun bir mektup yazmış olduğu görülmektedir.³⁵ Buradaki rivayetin emir-komuta ilişkisi içerisinde değerlendirildiğinde pek mantıklı olmadığı anlaşılmaktadır. Zira komutan İyâz ise, emir ve yönlendirmeleri neden Halid yapmaktadır? Bu sorunun doğrudan bir cevabının olamayacağını varsayarak, yapılan naklin kısmen tutarsız olduğu söylenebilmektedir. Neticede bütün bunların üzerinde bir doğru vardır ki o da Hz.

³¹ El-Belazuri, *Fütuh*, s.247; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, İstanbul, c.2, s.488.

³² El-Belazuri, *Fütuh*, s.246,251.

³³ El-Belazuri, *Fütuh*, s.252.

³⁴ Halife b. Hayyat, *Tarih Halife b. Hayyat*, Tahkik: Ekrem Ziya el-Umeri, 2.Baskı, Riyad,1985, Darü't-Tayyiba, s.139; İbn-i Manzur, *Muhtasar*, c.20, s.63.

³⁵ İbn-i Manzur, *Muhtasar*, c.20, s.63.

Ömer'in uyguladığı bir fetih stratejisi³⁶ neticesinde El-Cezire'nin fethi tamamlanmıştır.

4.1.4. Ra'sü'l-Ayn'ın İslam Ordularınca Fethi

İslam Tarihinin ana kaynaklarında, El-Cezire'nin bir parçası olan Ra'sü'l-Ayn'ın İslam orduları tarafından fethedilmesiyle alakalı önemli bilgilere yer verilmiştir. Fazla ayrıntı ihtiva etmemekle birlikte, Ra'sü'l-Ayn'ın kim tarafından ne şekilde fethedildiğine işaret eden bu bilgiler, bir önceki konuya göre (Cezire'nin fethi) daha açıktır. Burada her ne kadar farklı görüşler varsa da kaynakların ağırlıklı olarak işaret ettiği bir odak bulunmaktadır. Fethedilme şekli hakkında ise neredeyse bir ittifak söz konusu olduğu görülmektedir. İttifak edilen bir başka husus da buranın Hz. Ömer döneminde H.19/640 veya 20/641 yıllarında fethedildiğidir.

Ra'sü'l-Ayn'ın fethi hakkında ayrıntılı bilgi veren en önemli kaynaklardan biri İbn-i el-A'sam'dır. İbn-i el-A'sam, bilinen İslam Tarihçilerinden kısmen farklı sayılabilecek bir nakilde bulunarak Ra'sü'l-Ayn'ın fethini ayrıntılandırmaya çalıştığı görülmektedir. Yapmış olduğu nakillerde, el-Vakidi'nin Fütuhu's-Şam eserini temel kaynak seçmiş olması da dikkat çekicidir. İbn-i el-A'sam'a göre Ra'sü'l-Ayn'ın fethi şu şekilde olmuştur: İyaz, sahip olduğu 5000 kişilik ordusuna karşılık, Rumların Müslümanlara karşı kullanmak üzere Harran'da 20 bin kişiden oluşan bir ordu meydana getirdiği haberini almıştı. Bunun üzerine İyaz hemen münadileri gönderip ordunun toplanmasını sağladıktan sonra Harran'a doğru harekete geçmişti. Rumlar, İyaz'ın kendilerine doğru yöneliş haberini alınca, içlerinden bir adamı göndererek Rakka ve Ruha şartlarında bir anlaşmaya razı olacaklarını bildirdiler. İyaz da bu teklifi kabul ederek onlara yazılı ahit vermiş, ardından Harran şehri, kapılarını Müslümanlara açmıştı. İyaz burada birkaç gün kaldıktan sonra Ra'sü'l-Ayn'a doğru harekete geçti. Bu sırada Ra'sü'l-Ayn'de halkın güvendiği keskin görüşlü biri vardı. Kendisine, bir ordu izi olup olmadığı sorulmuş, o da havanın kararmış ve ortamın da tozlu olması sebebiyle bir şey göremediğini, halkın isterse hayvanlarını çöle salabileceğini söylemişti. Bir süre sonra Müslüman orduları Ra'sü'l-Ayn'a

³⁶Sözkonusu strateji için bkz. Muhammed el-Hazeri Bek, *Ed-Devletü'l-Emeviyye*, Tahkik: Eş-Şeyh Muhammed el-Usmani, Lübnan-Beyrut, Darü'l-Erkam İbn-i Ebi'l-Erkam, (t.y.),s.184; Ayrıca Hz. Ömer dönemi fetihleri için bkz. Mehmet Akbaş, Hz. "Ömer Dönemindeki Fetihlerin Ardından Gerçekleştirilen Tebliğ Faaliyetleri (Irak-Suriye-Cezire-Mısır)", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 16/2, (2011), ss.115-137.

yaklaşınca hava açmış ve Güneş de kendini göstermişti. Askerler buraya varır varmaz, Ra'sü'l-Ayn halkına ait çöle salınmış bütün hayvanları ganimet olarak ele geçirdi. Keskin gözlü adam da şehre haber göndererek şehrin kapılarının kapatılmasını istedi. Halk, hemen şehir kapılarını kapatarak burçlara tıramdı. Bu sırada kale duvarına yaklaşan Müslüman askerlerine de taş ve oklarla saldırmaya başladı. Saldırılarda birkaç Müslüman Şehit oldu. Bu sırada kale duvarı üzerine çıkan bir patrik de şunları söylüyordu: “Ey arpa ekmeği yiyip yün elbise giyenler, sakın bizi Rakka, Ruha ve Harran halkı gibi zayıf zannetmeyin. Kendi ayağınızla ölümünüze gelmiş bulunmaktasınız”. Müslümanlardan biri de patriğe: “Bilmediğin şeyler hakkında laklak yapma, biz Rakka, Ruha ve Harran'dan önce de korunaklı kaleler elde ettik. Yahudi, Mecusi ve puta tapıcılarla da savaşmış onları da kalelerinden indirip cehenneme gönderdik. Senin bu kaleni almak, bizim için bir bedevinin keçi kılından olan çadırını kurup gölgesinde gölgelemesi kadar kolaydır. Asıl bizleri tanımayan sensin. Bir saat sonra yaşayacağın gerçeğin, zannettiğinden farklı olacağını göreceksin. O zaman pişmanlık da işine asla yaramayacaktır”. Sözleri duyan patrik büyük bir hiddetle çevresinde bulunanlara “bu küçüklere karşı koymam için beni aşağıya indirin” dedi. Aşağıya zembille indirilen patrik savaş elbiselerini giyerek eline aldığı parlak bir kılıçla kale kapısı önünde dikilip Müslümanlardan biriyle mübareze istedi. Benî Mezine'den biri karşısına çıkarak karşılıklı savaşmaya başladı. Patrik rakibine küçümser bir gözle bakmıştı. Ancak Mezinî onu önce mızrağıyla daha sonra da kılıcıyla vurarak öldürüp kafasını kesti. Kaledekiler, Müslüman askerinin üzerine taşlar yağdırıyordu ancak o buna aldırış etmeden patriğin üzerinde bulunan altın ve diğer değerli eşyaları aldıktan sonra sağ salim bir şekilde arkadaşlarının yanına geri döndü. Bu manzarayı gören halk, o gün çok kormuş ve savaşı durdurmuştu. Ertesi gün halk kaleden çıkarak Müslümanlara karşı en şiddetli şekilde savaşmaya başladı. Müslümanlar birçok Şehit verdi. İyaz, askerlerine sahte kaçış taktiği uygulamak amacıyla geri çekilme emri verdi. Müslüman askerler geri çekilince şehirdekiler de yardım etmek amacıyla dışarı çıktı. Bu sefer İyaz ordusuna hücum emri vererek birçoğunu öldürdü. Sağ kalanlar, Müslüman askerlere karşı koyamayacağını anlamış, bu sebeple kale içine kapanarak, içlerinden birini İyaz'a göndermek suretiyle sulh talebinde bulundu. İyaz, 30 bin dinar nakit paranın yanı sıra her bir şahıs için zamanı geldiğinde dört dinar cizye

ödemeleri şartıyla anlaşmayı kabul ederek onlara yazılı bir akit verdi.³⁷ Böylece Ra'sü'l-Ayn'ın fethi gerçekleşmiş oluyordu.

Şüphesiz Ra'sü'l-Ayn'ın fethi, yalnızca bu nakilden ibaret değildir. Bununla birlikte, fetheden kişi bakımından farklı sayılabilecek iki rivayetin daha öne çıktığı görülmektedir. Bunlar irdelendiğinde İyaz'ın el-Cezire bölgesinde önemli fetihlerde bulunduğu halde Ra'sü'l-Ayn'ı alamamış olduğu anlaşılmaktadır. Rivayetlerden birinde geçtiğine göre İyaz daha önceden Sümeysat'ı almış ve halkıyla bir antlaşma imzalamıştı. Ancak Sümeysât halkı antlaşma şartlarına uygun hareket etmeyince, İyaz tekrar Sümeysat üzerine yürüyerek kalelerini fethedinceye kadar onları kuşatma altında tutmuştu. Daha sonra da Fırat kenarında bulunan birtakım kasabaların üzerine giderek buraları da fethetmişti. İyaz, bu fetihlerin ardından Ra'sü'l-Ayn üzerine yürüyünce, şehir halkı da kendini savunmaya alarak buna engel olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple İyâz, burayı bırakıp Tel-Mevzen üzerine yürümüş, burayı da H.19. (640) yılında Ruha antlaşması şartlarıyla fethetmişti.³⁸ Buradan, İyaz'ın Ra'sü'l-Ayn'ı fethedemediği açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

Gerek Belazuri gerekse de İbnü'l-Esir'in ortak naklettikleri (veya İbnü'l-Esir'in Belazuri'den nakletmiş olabileceği) başka bir rivayete göre de Hz.Ömer, Sa'îd b. Âmir b. Hızıyem'i, el-Cezire'ye vali olarak tayin etmiş ancak Said, çok geçmeden vefat etmişti.³⁹ Bunun üzerine Hz.Ömer, Umeyr b. Sa'd el-Ensari'yi⁴⁰ onun yerine

³⁷ Allame Ebi Muhammed Ahmed İbn-i A'sem el-Küfî, Kitabü'l-Fütuh, Tahkik: Ali Şiri, 1. Baskı, Beyrut, 1991, Darü'l-Azva, c.1, s.256-257.

³⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, İstanbul, c.2, s.489; İbn-i el-Cevzi, İbn-i İshak'ın rivayetine dayanarak Ra'sü'l-Ayn'ın fethinin H.19 olduğunu yazmaktadır. Bkz. İbn-i el-Cevzi, *El-Muntazam*, c.4, s.280

³⁹Sa'îd b. Âmir b. Hızıyem, kısa süren el-Cezire valiliğine rağmen er-Rakka ile er-Ruhâ camilerini yaptırmış ve ondan sonra vefat etmişti. Kendisinden sonra gelen Umeyr b. Sa'd da Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Rebî'a'da camiler yaptırmıştı. Bkz.El-Belazuri, *Fütuh*, s.255; Said İbn-i Amr'ın künyesini başka bir eserinde aktaran Belazuri'ye göre bu şahsın asıl künyesi: Said İbn-i Amr İbn-i Cezim, İbn-i Selman İbn-i Rebia İbn-i Ureyc İbn-i Saad İbn-i Cemh'tir. Belazuri, Said'in hayırlı, faziletli ve dindar bir bir kişiliğe sahip olduğunu, Ömer b. el-Hattab tarafından Rakka ve Rakka'ya tâbi olan yerleşim yerlerinin yanı sıra Humus valiliğine atandığını, ancak burada fazla dayanamayıp, H.20 yılında vefat ettiğini, onun yerine atanan Umeyr İbn-i Saad el-Ensari'nin de Ra'sü'l-Ayn'ı fethettini yazmaktadır. Bkz. El-İmam Ahmed İbn-i Yahya İbn-i Caber El-Belazuri, *Ensabü'l-Eşraf*, Tahkik: Zuheyl Zekkar, Riyad Zirikli, 1.Baskı, Beyrut, Mektebetü'l-Buhûs ve'd-Diraset Dare'l-Fikr,1996, c.10,s.265.

⁴⁰Umeyr b. Sa'd'ın künyesi hakkında iki farklı rivayet aktaran Belazuri'ye göre; (İbnu'l-Kelbî'nin görüşüne göre)Umeyr b. Sa'd, Ömer'in valisi olup Evs kabilesinden Umeyr b. Sa'd b. Şüheyd b. Amr'dır. İkinci rivayete göre ise (Bu rivayet el-Vâkıdî'den gelmektedir) Umeyr b. Sa'd b. Ubeyd'dir. Babası Sa'd, Kâdisiyye savaşında öldü. Bu Sa'd, Kûfelilerin rivayet ettiklerine göre, Resûlullah'ın zamanında Kur'an'ı toplayanlardan birisidir. Bkz. El-Belazuri, *Fütuh*, s.254-255. Ayrıca İyâz ölünce, yerine Sa'îd b. Âmir b. Hızıyem'in vali olarak atandığını, bunun vefat etmesi üzerine de Umeyr b.

vali olarak tayin etmişti. Umeyr, şiddetli bir savaşın ardından Aynu'l-Verde'yi (Ra'sü'l-Ayn)fethetmişti.⁴¹

Bu rivayetin dışında İbnü'l-Esir'in Vâkidî'den aktardığını söylediği bir başka rivayete göre de, Ruha, Harran ve Rakka, bu yılda (639) İyâz b. Ganm tarafından fethedilmiştir. Ayrıca Aynu'l-Verde diye bilinen Ra'sü'l-Ayn de bu yıl Umeyr b. Sâ'd tarafından fethedilmiştir.⁴²

Aynı komutanın fethettiğine dair benzer bir rivayet daha nakleden (Amr b. Muhammed - el-Haccâc b. Ebi'l-Meni'-babası ve dedesi yoluyla) Belazuri'ye göre,Ra'sü'l-Ayn, yoğun fetihler esnasında İyâz'a teslim olmamıştı. Daha sonra Ömer'in atadığı el-Cezîre valisi Umeyr b. Sa'd, şehir halkının Müslümanlarla yaptığı şiddetli bir savaştan sonra, silah zoruyla fethetmişti. Aynı ravi, Ra'sü'l-Ayn halkı şeyhlerinden işittiğini söylediği bir rivayete göre de Umeyr şehre girdiğinde onlara “korkmayın, korkmayın! Bana gelin, bana gelin” diye bağırdığını ve bunun da aslında şehir halkı için bir emân olmasına rağmen⁴³ halkın bir kısmı şehri terk etmiş, Müslümanlar da onların topraklarını işgal ederek ikta yoluyla ekip biçtiğini söylemektedir.⁴⁴ Ancak daha sonra yapılan sulhe göre, Müslümanlar, almış oldukları toprakları şehir halkına iade edecek, adam başına dört dinar cizye konulacak, kadın ve çocuklar da esir edilmeyecekti.⁴⁵

Yine Belazuri'nin el-Vakidi'den naklettiği rivayete göre; Ömer b. el-Hattab, İyâz'a mektup yazarak Umeyr b. Sa'd'ı Aynu'l-Verde'yegöndermesini emretmişti.⁴⁶ İyâz da Umeyr'i oraya gönderdi. Umeyr, öncü birliklerini sevketti; onlar çiftçilerden bazı kimselere saldırdılar ve düşman hayvanlarından bir kısmını ganimet olarak aldılar. Bundan sonra şehir halkı kapıları kapatarak kalelerin üzerine taş atan mancınıklar yerleştirdi. Müslümanlardan bazı kimseler, atılan taş ve oklarla öldürüldü. Bu esnada şehrin patriklerinden biri Müslümanlara sövüp saydı ve “biz, sizin daha önce karşılaştıklarınızdan değiliz” dedi. Sonunda şehir sulh yoluyla

Sa'd'ın el-Cezîre'ye vali olarak atandığını, el-Haccâc b. Ebî Meni' de onaylamaktadır. Bkz. El-Belazuri, *Fütuh*, s.255; İbn-i Haldun, c.2, s.547.

⁴¹ El-Belazuri, *Fütuh*, s.252; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, İstanbul, c.2, s.489; İbn-i Haldun, c.2, s.547.

⁴² İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, İstanbul, c.2, s.513.

⁴³ El-Belazuri, *Fütuh*, s.253.

⁴⁴ El-Belazuri, *Fütuh*, s.254.

⁴⁵ El-Belazuri, *Fütuh*, s.253.

⁴⁶ Aynı rivayeti İbn-i el-Cevzi de Vakidi'den nakletmiştir. Bkz. İbn-i el-Cevzi, *El-Muntazam*, c.4, s.248.

fethedildi.⁴⁷ Burada geçen ifadelerden, aslında şehrin hiç de sulh yoluyla fethedilmediği anlaşılmaktadır. Mancınıkların kurulmuş olması, bazı Müslümanların Şehit edilmesi ve patriğin Müslümanlara hakaretler yağdırması, karşılıklı bir atışmayı ifade etmekte ancak neticenin de sulhe bağlandığı anlaşılmaktadır. Bu arada İyaz'ın ilk fetih dalgasında neden burayı fethedemediği de ortaya çıkmakta zira Ra'sü'l-Ayn şehrinin etrafındaki güçlü kaleler,⁴⁸ şehrin alınmasını güçleştirmiş olma ihtimalini gözler önüne sermektedir. Bu rivayet aynı zamanda İbn-i el-A'sem'in rivayetiyle çok benzeşmesine rağmen fetheden kişilerin farklı kişiler olarak belirtilmiş olması, dikkat çekicidir. Hâlbuki her iki rivayetçinin de kaynağının el-Vakidi olmasına rağmen neden farklı iki fâtihi ismiyle karşılaşıldığı tam olarak anlaşılmış değildir.

Belazuri'nin yine aynı fâtihiyle ilgili; Ebu Eyyûb el-Müeddib er-Rakki Ebu Abdullah el-Karkasânî ve şeyhleri yoluyla naklettiği rivayete göre:Umeyr b. Sa'd, Ra'sü'l-Ayn'ı fethettikten sonra Hâbûr ve burayı takib eden yerlere giderek Karkısîyâ'ya ulaşmıştı. Buranın halkı, kendileriyle daha önceden imzalanmış olan antlaşmayı bozmuşlardı. Umeyr, eski sulh şartlarına göre onlarla antlaşma sağladıktan sonra, Fırat kalelerini, birer birer Karkısîyâ fetih şartlarına göre ele geçirdi. Umeyr, buralarda yapmış olduğu fetihlerde bazı kalelerden atılan taşların dışında, ciddi anlamda savaş yapmamıştı. O, Telbis ve Ânât'ın fethinden sonra, en-Nâûse, Âlûse ve Hît'e gelmiş buradan da Rakka'ya dönmüştü.⁴⁹

Ra'sü'l-Ayn'ın fethiyle ilgili aykırı tek görüş el-Heyssem b. Adıyy'den gelmektedir. İbn-i Adıyy: “Ömer b. el-Hattab, Aynu'l-Verde'ye Ebu Musa el-Eş'arî'yi gönderdi; o, İyaz'ın vefatından sonra el-Cezîre ordusu ile buraya savaşa gitti” demektedir.⁵⁰Rivayeti nakleden Belazuri'ye göre, yukarıdaki haberi el-Heyssem'in dışında kimsenin söylemediğini, doğru olanınsa “Umeyr'in orayı savaşa fethettiği,

⁴⁷El-Belazuri, *Fütuh*, s.253.

⁴⁸Honigmann'a göre burada bulunan kaleler şunlardı: Tell Micdal ve bunun her iki tarafında başka iki kale; küçük ve büyük Thannurios (Günümüzde Tunaynir-Tenenir) Bkz.Honigmann, *B.D.Doğu Sınırı*, s.12.

⁴⁹El-Belazuri, *Fütuh*, s.256.

⁵⁰El-Belazuri, *Fütuh*, s.254; Kaynak göstermeden, aynı rivayeti nakleden İbnü'l-Esir de aşağı yukarı aynı cümleleri kullanmaktadır. Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, İstanbul, c.2, s.489; En-Nuveyri, *Nihyetü'l-Ereb fi Fünun el-Edeb*, http://www.alwaraq.net/Core/AlwaraqSrv/bookpage?book=101&session=ABBBVFAGFGFHA_AWER&fkey=2&page=3841&option=1 (24.8.2015) s.2226; Aynı rivayeti İbn-i Haldun da nakletmektedir. Bkz. İbn-i Haldun, c.2, s.547.

halkının esir alınmadığı ancak onlara haraç ve cizye vergisi getirildiğidir” demektedir.⁵¹

Ra’sü’l-Ayn’ın fethi ile ilgili rivayetler, her ne kadar birini işaret ediyorsa da aslında tarihleme ve olayların akışında bir sorunun mevcut olduğu görülmektedir. Öncelikle, Ra’sü’l-Ayn’ın İyaz İbn-i Ganm tarafından fethedilmiş olması konusunda büyük bir şüphe sözkonusudur. Her ne kadar İbn-i el-A’sem, Vakidi’ye dayanarak Ra’sü’l-Ayn’ı İyaz’ın fethettiğini söylüyorsa da, rivayetini yine aynı kişiye dayandırmış olan Belazuri’nin, Vakidi’ye daha yakın bir zamanda⁵² yaşamış olması sebebiyle rivayetinin daha doğru olacağı kanaatini uyandırmaktadır. Özellikle el-Vakidi’nin sözkonusu eserininin (Fütuhu’ş-Şam) orijinal olarak günümüze intikal etmemiş olması, Belazuri’yi öne çıkaran ana husus olmaktadır. Bununla birlikte Ra’sü’l-Ayn’ın fethinin İyaz’ın vefatından önce mi yoksa sonrasında mı gerçekleştiği konusunda da bazı şüpheler söz konusudur. Zira İyaz bölgede vali ve aynı zamanda bölge komutanı olarak görev yapmakta iken başka bir komutanın bölgeye gönderilmesi tutarsızlık olarak görünmektedir. Bu sebeple Ra’sü’l-Ayn’ın fethi, İyaz’ın bölgede olmadığı veya vefat ettiği veya İyaz’ın görevlendirdiği birinin aracılığıyla gerçekleşmiş olması gerekir. İyaz’ın vefatının (H.23/643) sonrasında gerçekleşmiş olması, pek mümkün görünmüyor çünkü genelde kaynakların işaret ettiği tarihler H.19/640 ve 20/641 tarihleridir. O halde en tutarlı rivayetin, Belazuri tarafından nakledilen şu rivayet olduğuna kanaat getirilmektedir: Ömer b. el-Hattab, İyâz’a mektup yazarak Umeyr b. Sa’d’ı Aynu’l-Verde’yegöndermesini emretti. İyaz da Umeyr’i oraya gönderdi. Umeyr, öncü birliklerini sevketti; onlar çiftçilerden bazı kimselere saldırdılar ve düşman hayvanlarından bir kısmını ganimet olarak aldılar. Bundan sonra şehir halkı kapıları kapatarak kalelerin üzerine taş atan mancınıklar yerleştirdi. Müslümanlardan bazı kimseler, atılan taş ve oklarla öldürüldü. Sonunda şehir bu olayların ardından fethedildi.⁵³ Burada anlatılan hadise, tarihin akışına da, kronolojik olarak tarihlenmesine de uygun düşmektedir. Ayrıca savaştan sonra imzalanan antlaşma ile ilgili de yukarıda değinilen şartlardan hareketle el-Cezire

⁵¹ El-Belazuri, *Fütuh*, s.254; En-Nuveyri, *Niheyetü’l-Ereb*, s.2226

⁵² Vakidi ölüm tarihi: 823; Belazuri ölüm tarihi: 897; İbn-i A’sem ölüm tarihi: 926.

⁵³ El-Belazuri, *Fütuh*, s.253; İbn-i Manzur da Hz.Ömeri’in mektubundan söz etmeden İyaz’ın Harran’ın fethinden sonra Ebu Musa’yı Nusaybin, Amr İbn-i Saad’ı da bir grup atıyla birlikte Ra’sü’l-Ayn üzerine Müslüman halka destek olmak amacıyla gönderdiğini yazmaktadır. Bkz. İbn-i Manzur, *Muhtasar*, c.20, s.62.

bölgesinde sulhen teslim olan şehir halkının erkeklerinden yılda cizye olarak 1 dinar nakdî vergi ile miktarı iyice belli olmayan hububat, yağ, sirke ve hatta bal tahsil edildiği, savaş yoluyla alınan yerlerin (Ra'sü'l-Ayn örneğinde olduğu gibi) ahalisinden yine erkek başına, sulhen teslim olanlardan alınanın dört misli nakdî vergi alındığı anlaşılmaktadır.⁵⁴ Nihayetinde Ra'sü'l-Ayn'ın Hz. Ömer döneminde ve savaş yoluyla fethedilen bir yer olduğu konusundaki ortak rivayetin varlığı, açık bir şekilde kendini göstermiş oluyordu.

Bölgede yaşanan İslam fetihlerinin ardından burada yaşayan Hıristiyanların fetihlerle ilgili ilginç değerlendirmeleri olmuştur. Bu değerlendirmelerden biri, Yuhanna Bar Penkaye'ye ait olup kroniğine yansımaları da şu şekilde olmuştur:

(Araplar'ın) gelişini sıradan bir şey olarak değil, ilahi bir işleyiş olarak düşünmeliyiz. (Tanrı) onları çağırılmadan önce, Hıristiyanlar'a karşı hürmetli olmaları için önceden onları hazırlamıştı. (Araplar) ayrıca, tek olanlarımıza⁵⁵ karşı da saygı göstermeleri gerektiği yönünde Tanrı tarafından uyarılmışlardı. Şimdi onlar, Tanrı'nın emri uyarınca ve herhangi bir savaş ya da muharebe ile değil, mesela yanmış bir odun parçasının ateşten kurtarılması gibi⁵⁶, alelade bir usulle ve savaş ya da insan(lara mahsus) silahları kullanmadan gelip iki krallığın⁵⁷ üstünde hâkimiyet sağladıklarında, Tanrı onların ellerine zaferi, kendileri hakkında yazılmış olan sözleri yerine getirecek bir usulle verdi: Yazılmış olduğu gibi, 'bir kişi bin kişiyi kovuyordu, iki kişi on bin kişiyi kaçıyordu. Başka türlü nasıl olur da çıplak adamlar zırh ve kalkan(ları) olmaksızın at biner ve ilahi yardımının dışında zafer kazanmaya muktedir olabilirler? Tanrı yeryüzünün sonlarından onları, onlar vesilesiyle 'günahkâr bir krallığı' yok etmek ve onlar vasıtasıyla Perslilerin kibirli ruhlarını alçaltmak için çağırmıştı.⁵⁸

Bölgedeki İslam fetihlerinin kendi iç dünyalarına yansımalarını özetleyen ünlü oryantalist Ostorogorsky de sözkonusu fetihler hakkında şunları söylemektedir:

⁵⁴ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.94.

⁵⁵ (جسیتة) *İhidoye*: Dünyadan el etek çekerek zühd hayatına inkılab etmiş bulunan münzeviler kastedilmiştir.

⁵⁶ Amos, 4: 11; Zekeriya, 3: 2.

⁵⁷ Bizans ve Sasani imparatorlukları.

⁵⁸ S. B. Brock, "North Mesopotamia in the Late Seventh-Century: Book XV of John Bar Penkaye's *Ris Melle*", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 9, 1987, ss. 51-75, yeniden basım: S. P. Brock, *Studies in Syriac Christianity*, Çev. Zafer Duygu, Süryani Historiyografisi, *Yuhanna Bar Penkaye, Riş Mele*, VII. Yüzyıl, XIV. Kitap, Yayına Hazır Kitap Çalışması, s.99-100, o.s.141-142.

İran'a karşı seferleri bizzat idare etmiş olan Heracleios, dikkate şayandır ki, Araplara karşı mücadeleye bütün mevcudiyeti ile iştirak etmedi. Başlangıçta, askerî harekâtı Antakya'dan idare etmek istedi; fakat Yermük savaşından sonra her şeyi kaybolmuş addederek tamamıyla geri çekildi. Gözleri önünde bütün hayatının eseri çöküp gitmişti. İran'a karşı yapılmış kahramanca mücadele, artık faydasızmış gibi görünüyordu: Heracleios İran İmparatorluğunu mağlûp etmek suretiyle sadece Arapların işini kolaylaştırmış, onlara öncülük etmiş oluyordu. Tarife sığmaz ağır bir mücadeleden sonra Sâsânîlerden geri almış olduğu bölgeler üzerine, tabîî bir felâket gibi, Arap dalgası çökmüştü. Hıristiyanlık için kurtarmış olduğunu zannettiği kutsal ülkede yine kâfirler hüküm sürmekteydi. Bu zalim akıbet, ihtiyarlamaya başlayan hükümdarı manen ve maddeten çökertti. Suriye'den döndükten sonra uzunca bir süre Anadolu yakasında, Hiereia sarayında kaldı. 11 Şubat 641'de büyük ıztıraplar içinde öldü.⁵⁹(Bölgedeki fetih hareketleri ve İslam İmparatorluğu için bkz. Ekler, Harita-13).

5. İSLAM FETİHLERİNİN ARDINDAN RA'SÜ'L-AYN

5.1. Fethin Ardından El-Cezire Bölgesinde İskân Hareketleri

Öncelikle şunu hatırlatmak gerekir ki bölge, İslam fethinden önce yukarıda da belirtildiği gibi Bizans ile Sasaniler arasında bir çekişme alanı olmuştu. Söz konusu çekişmenin etkisinden korunabilmek ve belki de en az zarar görebilmek adına her iki imparatorluk da aralarındaki mücadelede Arapları kullanmayı hedeflemiş ve bu amaçla bölgeye yakın yerlerde birer tampon Arap devletinin meydana gelmesine göz yummuşlar, hatta bir dereceye kadar yardım bile etmişlerdi. Oluşan bu tampon devletlerin etkisiyle bazı Arap kabilelerine mensup aşiretler de gelip el-Cezîre bölgesine yerleşmişti.⁶⁰

Fetihlerden sonra da devam eden yeni Arap kabilelerinin göçünü, “bölgenin yapısının bilinçli olarak değiştirilmesi girişimleri” olarak değerlendiren müsteşrik Segal, Hz.Ömer'in, Muaviye'ye Mudar kabile gruplarının Habur'la büyük Fırat yayı arasındaki bölgeye, yani daha sonra Diyar-ı Mudar olarak anlandırılacak olan bu alana yerleştirme talimatı verdiğini, yeni gelenlere, sahipsiz olan, şehirden ve büyük köylerden çok uzakta bulunan topraklar verildiğini ve gelenleri içinde ana kabilenin Kays

⁵⁹ Ostorogorsky, s.104.

⁶⁰Şeşen, *Harran Tarihi*, s.8.

olduğunosöylemektedir. Bölgedeki göçebeler büyük ölçüde Kays'a mensup olmayı sürdürerek, ileride görüleceği gibi Kays'ın bazı grupları, özellikle Numeyr, Ukayl ve Suleym gibi kabileler, bölge tarihinde önemli bir yer işgal edeceklerdir.⁶¹Özellikle Numeyr'in ana karargâhlarından birinin ilerde Ra'sü'l-Ayn olacağını bilmesi,⁶²iskân siyasetinin doğrudan Ra'sü'l-Ayn'i de ilgilendirmiş olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Sözü edilen iskânın yalnızca Hz.Ömer döneminde değil daha sonraki yıllarda da devam ettiğine ilişkin bulgular, Hz. Osman'ın halifeliği döneminde de görülebilmektedir. Hatta Hz. Osman'ın, dönemi boyunca bu konuda büyük bir titizlik gösterdiği de anlaşılmaktadır. Bunu doğrulayan en önemli verilerden biri Belazuri'nin bazı nakillerinde görebilmek mümkündür. Belazuri'ye göre Hz. Osman döneminde Şam ve el-Cezire valiliğine yeniden atanan Muaviye'den, göç eden Arapların, şehir ve köylerden uzak yerlere indirilip, hiç kimsenin üzerinde hakkı bulunmayan toprakların işgal edilmesine izin verilmemesini emretmişti. Bu emir üzerine Muaviye, Temîm kabilesini er-Râbiye'ye; Kays, Esed ve başka kabilelerden meydana gelen zümreleri de el-Mâzihîn ve el-Müdeybir'e⁶³yerleştirmişti. Rebia Aşiretinin öteden beri bu bölgede yerleşik olduğu bilinmekte ve bu sebeple de Ra'sü'l-Ayn ile Musul arasındaki bölgeye (Diyar-ı Bekir de bu coğrafyanın içerisinde dâhildi çünkü bütün bölge Rebialılardan oluşmaktaydı) İslam'dan önce de Diyar-ı Rebia İbn-i Nizar denilmekteydi.⁶⁴ Muaviye, Rebi'a kabilesi mensuplarını belli bir düzene göre yerleştirmeye çalışırken, Diyar-ı Mudar'ın bütün bölgelerinde de aynı şeyi yaptı. Tıpkı bir önceki dönemde olduğu gibi bu dönemde de idari birimlere valileri tayin ettikten sonra şehirleri, köyleri ve silah yerlerini koruyup muhafaza edecek maaşlı kimseleri görevlendirmişti.⁶⁵ Hz. Osman'ın, aşiretlerin iskânıyla ilgili gösterdiği bu hassasiyet, son derece önemliydi. Zira tedbir alınmadan rastgele yapılacak bir göç, hele hele bir bedevi göçü, zaten çok da iyi olmayan

⁶¹ Segal, s.252-253.

⁶² Arap kabilelerinin el-Cezire bölgesindeki taksimi için bkz. El-Hasan İbn-i Ahmed İbn-i Yakub El-Hamdani, *Sıfat Ceziretü'l-Arab*, Tahkik: Muhammed İbn-i Ali el-Ekve' el-Havali, 1.Baskı, Yemen-San'a, 1990, Mektebet el-İrşad, s.132.

⁶³El-Belazuri, *Fütuh*, s.255; Sonraki yıllarda ortaya çıkan tabloya göre: Ra'sü'l-Ayn, Nemr İbn-i Kasit'a (Numeyriler); Harran, Ben-i Temim ve Ben-i Suleym'in karışımı; Ruha, Ben-i Suleym; Merbaa ve Habur, Ben-i Ukayl'in; buranın yukarı kısmı Ben-i Malik ve Ben-i Habib ile birlikte Tağlib kabilesinin geri kalan küçük gruplarına aittir. Bkz. Hamdani,s.132.

⁶⁴ Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.2, s.494.

⁶⁵ El-Belazuri, *Fütuh*, s.256.

bölgenin sosyal ve ekonomik yapısını daha da felç edebilirdi. Dolayısıyla gösterilen bu hassasiyetle, kısmen bunun önüne geçildiği söylenebilir.

Burada öne çıkan iki husustan biri, fetihlerden önce Ra'sü'l-Ayn'e gelmiş olan Rebia kabilesinin iskânında bazı düzenlemeler yapıldığı, ikincisi ise Rebia Kabilesine komşu olarak Numeyrilerin getirilip yerleştirilmesidir.

5.2.El-Cezire Bölgesinin Yönetimi ve Ra'sü'l-Ayn'de Siyasi Hadiseler

Hız. Ömer, Ra'sü'l-Ayn'ın bu dönemde idari olarak bağılı olduğu bilinen el-Cezire bölgesine başta İyaz b.Ganm'i, onun H.20'de (641) vefatından sonra da Said b. Âmir b.Hızıyem'i vali olarak atamıştı.⁶⁶ Said'in vefatından sonra Ömer, Habib b. Mesleme'yi el-Cezire'nin Arap olmayan kısmına; Velid İbn-i Ukbe'yi ise Arap olan kısmının valiliğine atamıştı.⁶⁷ Bu durumda Ra'sü'l-Ayn'in idaresi Velid b. Ukbe tarafından sağlandığı anlaşılmaktadır. Velid, Hız. Ömer tarafından görevinden azledilene kadar bu görevde kalmıştı.⁶⁸ Ardından Furat İbn-i Hayyan ve Hind İbn-i Amru'yu buranın valiliğine gönderdi. H.21/642 yılının sonunda ise tekrar Habib b. Mesleme, el-Cezire valiliğine getirilmişti.⁶⁹ Hız. Ömer'in el-Cezire Kınnesrin ve Hıms valiliğine son olarak atadığı vali ise Umeyr İbn-i Sa'ad olmuştu. Umeyr'in valiliği döneminde Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Rebî'a'da camiler yaptırıldığı söylenmektedir.⁷⁰ Umeyr'in valiliği H.23/644 yılında Hız. Ömer'in şehit edilmesine (23/3 Kasım 644) kadar sürmüştü.⁷¹

Hız. Ömer'in ardından şura tarafından halifelığe seçilen Hız.Osman, Umeyr'i el-Cezire'de bırakmayı uygun görmüştü.⁷² Ancak Umeyr, hastalanmış olması sebebiyle Hız. Osman'dan izin isteyerek buradan ayrılmak istedi. Hız. Osman da

⁶⁶El-Belazuri, *Fütuh*, s.255.

⁶⁷ İbn-i Şeddad, *el-A'lek el-Hatira*, c.3, s.10; Dahlan, c.1, s.36.

⁶⁸ Hız. Ömer'in Velid b. Ukbe'yi görevinden alması ile ilgili gerekçe, yukarıda Tağlibliler hakkında verilen dipnotta anlatılmaktadır. Daha geniş bilgi için ayrıca Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, İstanbul, c.2, s.487.

⁶⁹İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.10.

⁷⁰El-Belazuri, *Fütuh*, s.255; İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.10; Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.100.

⁷¹İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.10.

⁷² İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Hız. Ömer'in vefatından önce yapmış olduğu vasiyetlerden biri, tayin ettiği valilerin bir senesi dolmadan görevinden alınmaması yönünde olduğunu yazmaktadır. Bkz.Muhammed İbn-i Muhammed İbn-i Abdülkerim İbn-i Abdulvâhid eş-Şeybani İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Tahkik: Ebu'l-Fida Abdullah el-Kadi, 1. Baskı, Beyrut, 1987, Dare'l-Kütüb el-İlmiyye, c.2, s.475.

Umeyr'in mazeretini kabul ederek⁷³Şam ve el-Cezire'yi birleştirip, valiliğine Hilafetin başlangıcında Muaviye'yi atadı (H.26/646). Muaviye de velayetinin bir parçası olarak gördüğü el-Cezire-Kinnesrin-Hıms bölgesine yeniden Habib b. Mesleme ile birlikte Safvan b. El-Muattal'ı görevlendirdi.⁷⁴ Ancak kısa bir süre sonra muhtemelen fetih görevlerini tamamladıktan sonra yerlerine Dehhak İbn-i Kays el-Fihri'yi görevlendirdi. Dehhak, Hz. Osman'ın katledildiği tarih olan H.35/17 Haziran 656 yılına kadar buranın valiliğini icra etmişti.⁷⁵

Muaviye'nin bölgeye genel bir vali şeklinde atanmış olmasının sonuçlarını değerlendiren Işıltan, Muaviye dönemi boyunca el-Cezire bölgesinde genelde bir sükûnetin hâkim olduğu, yapmış olduğu gazalarla fâtih Arapları doyurduğu, Hz. Osman'a karşı İslam dünyasında kopan kıyamete rağmen bu bölgeden isyanlara iştirakın olmadığını vurgulamaktadır.⁷⁶

Hz. Osman'ın ardından Hz. Ali, Müslümanlar tarafından yapılan seçimle Medine'de Halifeliğe getirilmişti. Ancak o günkü İslam dünyasında gerek Hz. Osman'ın şehit edilmesinden gerekse de Hz. Ali'nin halifeliğe getirilmesiyle alakalı birtakım iç sorunlar yaşanmış olduğu bilinmektedir. Şüphesiz bu iç sorunların bir uzantısı olarak ortaya çıkan gelişmelerden biri de Şam valisi Muaviye ile Hz. Ali arasındaki büyük sorunlardı. Sorunların merkezinde ise, Hz. Ali'ye biat etmeyerek, amcası oğlu Hz. Osman'ın kanını yeni halifeden talep eden Muaviye bulunmaktaydı. Tam da bu noktada Müslümanlar arasında bir tarafta Küfe merkezli Irak, diğer tarafta Şam merkezli Suriye olmak üzere derin bir kutuplaşma meydana gelmeye başlamıştı.⁷⁷ Yaşanan kriz o kadar büyüktü ki etkisi günümüze kadar gelmiş ve gelecekte de devam etmesi beklenmektedir. Olayların etki alanı neredeyse bütün İslam coğrafyası olurken, belki de en fazla nasiplenen yerlerden biri, bu coğrafyanın bir parçası ve aynı zamanda araştırma konumuzun da yer aldığı bölge olan genelde el-Cezire bölgesi, özelde ise Ra'sü'l-Ayn olduğu söylenebilmektedir. Bunun neden böyle olduğuna dair sebepler irdelenebilir ancak ilk göze çarpan sebep, Ra'sü'l-

⁷³İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.11.

⁷⁴El-Belazuri, *Fütuh*, s.264; İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.11.

⁷⁵İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.11.

⁷⁶Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s.102.

⁷⁷Konuyla alakalı geniş bilgi için bkz. Şemseddin Muhammed İbn-i Ahmed İbn-i Osman ez-Zehebi, *Tarihu'l-İslam ve Vefâyât el-Meşahir el-Âlâm*, Tahkik: Ömer Abdusselam Tedmüri, Lübnan, (t.y.)Dare'l-Kitebe'l-Arabî c.3, s.537-554; Ayrıca Bkz. Carl Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, Çev. Neşet Çağatay, 2. Baskı, Ankara, 2002, TTK, s.54-57.

Ayn'ın Şam ile Küfe arasındaki kavşakta yer alması akla gelebilir. Buna ilaveten yukarıda bahsedilen Arap kabile göçlerinin oluşturduğu gücün hizmet edeceği tarafın da, hadiselerin bölgede yoğunlaşmasında etkili olduğu söylenebilir. İslam tarihçilerinin naklettikleri bir takım siyasi hadiseler de bu durumu doğrulamaktadır. Bahsedilen bu nakiller, yalnızca belli bir dönemle sınırlı kalmamış, nerdeyse Abbasi Devletinin yıkılması sonrasına kadar da devam etmiş olduğu görülmektedir.

Hz. Ali, kendi halifeliğinde el-Cezire'yi Şam'dan ayırarak⁷⁸ her bir bölgeye birbirinden bağımsız valiler göndermeye başlamıştı. Bu doğrultuda Hz. Ali, şehadetinden kısa bir süre önce el-Cezire'ye Şebib İbn-i Abbas'ı göndermiş ve ardından şehit edilmiştir.⁷⁹

Belazuri, Hz. Ali'nin şehadetinden önce Muaviye ordularıyla yapılan ve Ra'sü'l-Ayn'a çok yakın bir yerde yaşanmış bir hadiseden daha söz etmektedir. Yapılan nakle göre: Hz. Ali taraftarı olan Kamil İbn-i Ziyad en-Nah'i, bir miktar askerle birlikte Heyt⁸⁰'te bulunduğu sırada Muaviye'nin Abdurrahman İbn-i Kubas'ı Cezire'ye doğru yönlendirdiği haberi kendisine ulaştırılmıştı. Kubas, Ra'sü'l-Ayn civarlarından geçerek Kefertusa'ya⁸¹ ulaşınca, Kamil de bu tarafa doğru yönelerek iki ordu burada karşılaştı. Yaşanan savaşta Kamil'in taraftarlarından bir kişi ölürken 1400 kişilik Kubas'ın ordusu ise büyük bir yenilgiye uğradı. Kamil, bu olayın ardından Hz. Ali'ye fetih haberini bildirince, Hz. Ali de ona güzel bir cevap yazarak onu kutladı.⁸² Bu olay aynı zamanda Ra'sü'l-Ayn'ın Hz. Ali'nin denetiminde olduğunu göstermesi bakımından önemliydi.⁸³

⁷⁸İdari taksimat açısından Şam ve el-Cezire'nin birleştirilerek idare edilmesi, Hz. Ali'nin kısa süren hilâfeti dışındaki diğer dönemlerde çoğunlukla uygulanan bir yöntem olmuştur. Bkz. İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.11.

⁷⁹İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.12.

⁸⁰Fırat nehri üzerinde Anbar şehrinin yukarısında Bağdat şehri civarında bir beldedir. Bkz. Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.5, s.421.

⁸¹Cezire'nin büyük köylerinden biridir. Dara ile aralarında beş fersah (yaklaşık 30 Km.) mesafe bulunmaktadır. Aynı zamanda Dara ile Ra'sü'l-Ayn arasında yer almaktadır. İçinde pek çok bilgili insan mevcuttur. Bkz. Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.4, s.468.

⁸²El-Belazuri, *Ensabü'l-Eşraf*, c.6, s.364.

⁸³Aynı olayı bilgilendirme notunda aktaran İşıltan, buradan el-Cezire bölgesinin Muaviye'nin denetiminde kalmış olduğu çıkarımını yaparken, Hz. Ali'nin buraya bir vali atamış olması ve Kubas olayı, durumun hiç de öyle olmadığını göstermektedir. Bkz. İşıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.103, 1 no'lu bilgilendirme notu.

5.3. Emeviler Dönemi el-Cezire-Ra'sü'l-Ayn'de Siyasi Durum

Sıffin ve Hakemler olayının ardından Şamlılar tarafından Muaviye'nin halife ilan edilmesi, yukarıda örneği verilen benzer hadiselerin yaşanmasına sebebiyet vermişti. Bu tür hadiseler İslam dünyasında büyük çalkantıları beraberinde getirirken, farklı bir bakış açısına sahip Hıristiyan tâbiler için Muaviye'nin halifeliğinin kendileri için çok da kötü olmadığı anlaşılmaktadır. Bunu da bir Süryani Kroniğinden anlamak mümkün görünmektedir. Bu kroniğe göre, iki tarafın anlaşmazlığı ve kendi aralarında yaptıkları savaşların ardından Ümeyye Oğulları dedikleri tarafın zafer kazandığını, bunlardan Pers ve Bizans'ı kontrol altına alan Muaviye'nin “kral” olduğunu, adaletin onun adıyla geliştiğini ve barışın her tarafa yayıldığını abartılı bir şekilde bildirmektedir.⁸⁴

5.3.1. Ra'sü'l-Ayn'de “Tevvabun” Hareketi

Tevvabûn Hareketi ve askerlerinin ortaya çıkışını Belazuri şu şekilde aktarmaktadır: Abbas babasından, babası da Ebi Mihnef'ten bana şunu bildirdiler: Hüseyin İbn-i Ali şehit edilip de Ubeydullah İbn-i Ziyad, Nuhayle'deki askeri kamptan Küfe'ye girince, Hz. Ali taraftarı olanları (Şia) pişmanlık ve nedamet içerisinde bulmuştu. Bunların başı olan beş kişi korku içinde kalmışlardı. Bunlar: Süleyman İbn-i Sard el-Huzai ve Eşi, El-Müseyyeb İbn-i Necbe el-Fuzari (Ali'nin en yakın dostlarından biriydi), Abdullah İbn-i Sa'ad İbn-i Nufeyl el-Ezdi, Abdullah İbn-i Val et-Temimi, Rufaa İbn-i Şeddad el-Beceli el-Kutbani idi. Bu beş şahıs, yanlarında Şia'dan bir grupta birlikte Süleyman İbn-i Sard'ın evinde toplandılar. Müseyyeb İbn-i Necbe, ilk sözü alarak: “Bizler, uzun yaşama hastalığına yakalandık ve yarın Allah bizi "Sizi, düşünüp öğüt alacak kimsenin, düşünüp öğüt alabileceği kadar yaşatmadık mı”? (Fatır Suresi 37. Ayet) sorusuna muhatab olacıklardan etmesin. Allah, bizleri nebisinin kızının oğluyla sınamdı ancak bizleri yalancılardan buldu” dedikten sonra sırayla diğerleri de söz alıp konuştular ve nihayet Süleyman b. Sard'ın liderliğinde birleşip Hz. Hüseyin'in intikamını almaya karar verdiler. Bu şekilde başlayan hareketin ardından 4000 kişilik bir “Tevvabûn Ordusu” hazırlamış ve mücadeleye girişmişlerdi.⁸⁵

⁸⁴ Yuhanna Bar Penkaye, *Riş Mele*, s.80-81, o.s.146; Brockelmann da bu görüşlere katılmaktadır. Bkz. Brockelmann, *İslam Ulusları*, s.59.

⁸⁵ Geniş bilgi ve diğer konuşmacıların anlattıkları için bkz. Belazuri, *Ensabü'l-Eşraf*, c.6, s.364; Ayrıca bu hareket hakkında geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.4, s. 3-12.

684 yılında gerçekleşenve Ra'sû'l-Ayn'de geçtiği anlaşılan bu önemli hadise "Tevvabun Hareketi" ile birlikte anılmaktadır. YineBelazuri'nin bir ravi zinciri içerisinde Ebi Mihnef'e dayandırdığı rivayete göre, Emevi Halifesi Mervan, Mısır'da otoritesine başkaldırmış olan Abdullah b. Zubeyr taraftarlarına karşı bir sefer düzenleyerek onları da itaat altına aldıktan sonra (Mısırlılar, korkularından İbn-i Zubeyr'in amili olan Abdurrahman İbn-i Cehm el-Fuzari'yi Mısır'dan kovmuşlardı Mervan, el-Fuzari'nin yerine oğlu Abdulaziz'i buraya idareci olarak atayıp Şam'a dönmüştü)⁸⁶ H.65/684 yılında Şam'a döner dönmez, muhaliflerinden biri olan Züfer İbn-i el-Haris el-Kilabi'nin Karkisya'da galip gelip burayı kendisi için tahkim ettiği, ayrıca Mus'ab İbn-i ez-Zubeyr'in de Şam'ı istediği ile ilgili haberlerle karşılaşmıştı. Bunun üzerine Mervan, Aralarında Husayin İbn-i Numeyr, İbn-i Zu'l-Kila'el-Himyari, Umeyr İbn-i el-Habbab es-Sulemi'nin de bulunduğu 60 bin kişilik bir orduyla⁸⁷ Ubeydullah İbn-i Ziyad'ı Irak ve el-Cezire bölgesini itaat altına almak üzere bu bölgelere gönderdi.⁸⁸ Ubeydullah, gideceği yere ulaştığında askerlerinin sayısı seksen bini aşmıştı.⁸⁹ Cezire topraklarına ulaştığında, Süleyman b. Sard el-Huzai ile Müseyyeb İbn-i Necbe ve diğerlerinin, 4000 kişilik ordularıyla Hz. Hüseyin İbn-i Ali'nin kanını talep etmek üzere geldikleri haberi kendisine ulaştı. Bu kişiler kendilerini "Tevvabun Askerleri"⁹⁰ olarak isimlendirmekte olup, Ayne'l-

⁸⁶Belazuri, *Ensabû'l-Eşraf*, c.6, s.363; Mes'udi, *Et-Tenbih*, s.311; Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sûkutu*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları,1963, s.88; Aynı yazar ayrıca bir başka eserinde gerek "Tevvabbün Hadisesi" gerekse muhtar ve İbn-i ez-Zübeyr arasında geçen hadiselerin ayrıntısını aktarmıştır. Bkz. Julius Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara, TTK, 1995. Olayın geçtiği yerin Ra'sû'l-Ayn olduğuna dair bilgi için bkz.s.119.

⁸⁷ Belazuri, *Ensabû'l-Eşraf*, c.6, s.363.

⁸⁸Belazuri, *Ensabû'l-Eşraf*, c.6, s.363; Mes'udi, *Et-Tenbih*, s.311.

⁸⁹ Mes'udi, *Et-Tenbih*, s.311.

⁹⁰ Tevvabûn Hareketi ve askerlerinin ortaya çıkışını Belazuri şu şekilde aktarmaktadır: Abbas babasından, babası da Ebi Mihnef'ten bana şunu bildirdiler: Hüseyin İbn-i Ali şehit edilip de Ubeydullah İbn-i Ziyad, Nuhayle'deki askeri kamptan Küfe'ye girince, Hz. Ali taraftarı olanları (Şia) pişmanlık ve nedamet içerisinde bulmuştu. Bunların başı olan beş kişi korku içinde kalmışlardı. Bunlar: Süleyman İbn-i Sard el-Huzai ve Eşi, El-Müseyyeb İbn-i Necbe el-Fuzari (Ali'nin en yakın dostlarından biriydi), Abdullah İbn-i Saad İbn-i Nufeyl el-Ezdi, Abdullah İbn-i Val et-Temimi, Rufaa İbn-i Şeddad el-Beceli el-Kutbani idi. Bu beş şahıs, yanlarında Şia'dan bir grupla birlikte Süleyman İbn-i Sard'ın evinde toplandılar. Müseyyeb İbn-i Necbe, ilk sözü alarak: "Bizler, uzun yaşama hastalığına yakalandık ve yarın Allah bizi "Sizi, düşünüp öğüt alacak kimsenin, düşünüp öğüt alabileceği kadar yaşatmadık mı"? (Fatır Suresi 37. Ayet) sorusuna muhatab olacaklardan etmesin. Allah, bizleri nebisinin kızının oğluyla sınıdı ancak bizleri yalancılardan buldu" dedikten sonra sırayla diğerleri de söz alıp konuşular ve nihayet Süleyman b. Sard'ın liderliğinde birleşip Hz. Hüseyin'in intikamını almaya karar verdiler. Bu şekilde başlayan hareketin ardından 4000 kişilik bir "Tevvabûn Ordusu" hazırlamış ve mücadeleye girişmişlerdi. Geniş bilgi ve diğer konuşmacıların anlattıkları için bkz. Belazuri, *Ensabû'l-Eşraf*, c.6, s.364; Ayrıca bu hareket hakkında geniş bilgi için

Verde'de yani Ra'sü'l-Ayn'de bir araya gelmişlerdi.⁹¹ Ubeydullah, bunların üzerine Şam ümerasından Ubeydullah İbn-i Hüseyin İbn-i Numeyr ile birlikte Şam ileri gelenlerinden birkaçını daha gönderdi. İki ordu Ra'sü'l-Ayn'de karşı karşıya gelerek burada çok şiddetli bir muharebeye tutuşmuştu. Savaşta Süleyman İbn-i Sard⁹² ve Müseyyeb İbn-i Necbe⁹³ ile birlikte ordularının büyük bir kısmı öldürüldü. Kalanlar da gecenin ilk saatlerinde apar topar Küfe'ye dönmek zorunda kaldı (H.65/684).⁹⁴ Ubeydullah, kazandığı bu zaferin ardından Karkisya'daki Zufer'in üzerine gitmek istediye de gücünün yetmeyeceğini anladığından, bundan vazgeçti. Bu yüzden Irak'a doğru yöneldi ancak Musul topraklarında bulunan Hazir nehri üzerinde öldürüldü. Mervan'ın ölümü⁹⁵ de İbn-i Ziyad'ın Cezire'ye ulaşmasından önce gerçekleşmişti. Bu sebeple yeni Halife Abdülmelik, İbn-i Ziyad'a, Mervan'ın

bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.4, s. 3-12.Burada geçen bilgiler, aşağıya aktarılan neredeyse bütün bilgileri kapsayıcı mahiyettedir.

⁹¹ Belazuri, *Ensabü'l-Eşraf*, c.6, s.363; Mes'udi, *Et-Tenbih*, s.311; İbn-i El-İbri, s.191; Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, s.119.

⁹²Süleyman İbn-i Sard: İbn-i el-Cevn İbn-i Ebi'l-Cevn, Abduluzza İbn-i Munkız İbn-i Rebia İbn-i Asram İbn-i Zebiy İbn-i Haram İbn-i Hubsıyye İbn-i Selul İbn-i Kaab Huzaa Kabilesinden. "Eba Mutarraf" olarak da künyelenmektedir. Asıl adı Yesar iken Müslüman olduktan sonra Peygamber tarafından kendisine Süleyman ismi verilmiştir. Süleyman yaşlı bir kimseydi. Tevvabün hareketi esnasında öldürüldüğünde 93 yaşındaydı. Bkz. Muhammed İbn-i Saad İbn-i Muni' Ez-Zahriy, *Tabakat el-Kübra*, Tahkik: Ali Muhammed Ömer, 1.Baskı, Kahire, 2001, Mektebete'l-Hanci c.8, s.148; Ez-Zehabi'nin tabakatında da İbn-i Sard ve o gün yaşanan hadiseden şu şekilde söz edilmektedir: El-Emir Ebu Mutarraf el-Huzai el-Küfi es-Sahabi. Ebi cubeyr İbn-i Mut'am hakkında rivayetleri bulunmaktadır. Kendisinin hakkında da Yahya İbn-i Ya'mur, Adiy İbn-i Sabit ve Ebu İshak ve başkalarının da rivayetleri bulunmaktadır. İbn-i Abdi'l-Berr dedi ki: "Hüseyin'e biat etmek üzere çağrı gönderip yazışanlardan biriydi. Hüseyin'e yardım edemeyince bundan büyük bir pişmanlık duyarak bu uğurda savaşmaya başladı". Müteddeyyin ve ibadetlerini hakkıyla yapan biriydi. Hüseyin'i hayal kırıklığına uğratmış olmaları sebebiyle Allah'a karşı tövbe etmiş bir orduyla çıkarak Hüseyin'in kanını istemek üzere yola çıkmışlardı. Bundan dolayı da kendilerine "tevvabun ordusu" (tövbe edenler/pişmanlık duyanlar ordusu) denilmiştir. Binleri arkasına toplayıp Ubeydullah İbn-i Ziyad'a karşı cihad'a çağırın da kendisiydi. Ordusuna da dedi ki şayet ben öldürülürsem, sizin lideriniz Müseyyeb İbn-i Necbe'dir. Onları karşılamaya gelen Ubeydullah büyük bir orduyla yola çıkmıştı. İki taraf karşılaştıklarında üç gün süren büyük bir savaş yaşandı ve her iki taraftan birçok kişi öldü. Savaş, tevvabun ordusu üzerinde öyle bir şiddetlendi ki komutanları olan Süleyman b. Sard, Müseyyeb, Abdullah İbn-i Saad ve Abdullah İbn-i Vali de dâhil olmak üzere dördü de Ayne'l-Verde'de yani Ra'sü'l-Ayn'de öldürüldü (65 yılı). Öldürülmekten kurtulanlar da Rufaa İbn-i Şeddad komtasında Küfe'ye geri döndüler. Bkz. Hafız Muhammed İbn-i Ahmed İbn-i Osman İbn-i Kaymaz ez-Zehabi, *Siyer A'lem en-Nübele*, Tahkik: Şuayb el-Arnaut-Muhammed Naim el-Arkusi, 9.Baskı 1413, Müesseset er-Risale, c.3, s.394-395.

⁹³Müseyyeb İbn-i Necbe: İbn-i Rebia İbn-i Riyah İbn-i Avf İbn-i Hilal İbn-i Şemh İbn-i Fuzara Kadisiye'de ve Hz. Ali'nin şehadetine şahitlik yaptı. "Tevvabün Hareketi" gününde Ayne'l-Verde'de o da öldürülenler arasındaydı. Hüseyin İbn-i Numeyr, Müseyyeb İbn-i Necbe'nin kesik kafasını Edhem İbn-i Muhriz el-Bahili ile birlikte Abdullah İbn-i Ziyad'a, Abdullah da onu Mervan İbn-i el-Hakem'e göndererek Şam'da onu sergiletti. Bkz.İbn-i Sa'ad, c.8, s.336.

⁹⁴ Mes'udi, *Et-Tenbih*, s.311.

⁹⁵ Mervan vefat ettiğinde 61 yaşındaydı. Dokuz ay ve birkaç gün bir halifelik süresi olmuştu. Bkz.Mes'udi, *Et-Tenbih*, s.311; İbn-i el-İbri, Mervan'ın halifelik süresinin yedi ay olduğunu yazmaktadır. Bkz. İbn-i el-İbnri, s.191; Konuyla ilgili ayrıca bkz. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükutu*, s.87.

vefatını bildiren bir mektup göndererek kendisinin ve kendisinden sonra gelecek olan Abdülaziz İbn-i Mervan'ın biatini istedikten sonra başında görevli olduğu ordunun komutanlığına tekrar görevlendirmişti.⁹⁶

Aynı olayın İbn-i Sa'ad'ın tabakatında da geçmiş olduğu görülmektedir ki İbn-i Sa'ad'a göre de "Tevvabun Hareketi" şu şekilde doğmuştu: Denildi ki, Süleyman İbn-i Sard el-Huzai, Hüseyin İbn-i Ali'ye mektup yazıp Küfe'ye gelmesini istedi. Hüseyin buraya gelince ona gereken alakayı göstermeyip beraberce de savaşmamıştı. Hüseyin katledilince, kendisiyle birlikte Müseyyeb İbn-i Necbe el-Firari ve Hüseyinle birlikte kim savaşmamışsa herkes pişman olmuştu. Kendi kendilerine dediler ki "acaba bu yaptığımızdan dolayı kurtuluşumuz ne olabilir?" Bunlar, 65/684 yılının Rebiülahir ayında asker toplamaya başlayıp Süleyman b. Sard'ı kendilerine lider olarak tayin ettiler. Dediler ki, "Şam'a gidip Hüseyin'in kanını isteyeceğiz". Bu yüzden bunlara "Tevvabun" denildi. 4000 kişi olarak yola çıkıp Karkisya yakınlarındaki Ayn'e-Verde (Ra'sü'l-Ayn)'ye gelmişlerdi. Şam ehlinden Hüseyin İbn-i en-Numeyr liderliğinde 20 bin kişilik bir ordu bunları karşılayıp karşılıklı savaşa tutuştular. Süleyman İbn-i Sard, kendinden emin bir şekilde sonuna kadar savaştı. Sonuç itibarıyla Süleyman, Yezi İbn-i el-Huseyin İbn-i Numeyr'in attığı bir okla yere düşerken "ben kazandım" diyerek öldü. Beraberindekilerin de büyük çoğunluğu öldü, geri kalanlar ise Küfe'ye geri döndü.⁹⁷

Tevvabun ordusunun Ra'sü'l-Ayn'de bir araya gelerek burada Şam ordusuyla karşılaşmış olmasının iki temel sebebe dayandığı söylenebilir. Bunlardan ilki, yukarıda da değinildiği gibi Ra'sü'l-Ayn'ın Şam ile Küfe arasında bir kavşak noktasında yer alması, ikincisi ise özellikle Ra'sü'l-Ayn ve çevresinde bulunan halkların/kabilelerin Emeviler tarafından bilhassa I.Muaviye'den sonra iyi idare edilememiş olması ve bu sebeple Hariciliğe aşırı şekilde meyletmelerinin etkili olduğu söylenebilir. Kötü idare, aynı zamanda burada bulunan kabileleri birbirine düşürmüş ve Abdümelik döneminin sonuna kadar hem siyasi birliğin sağlanmasını engellemiş hem de Bizans'la yapılacak olan mücadelenin ertelenmesine neden olmuştu. Nitekim olayların sükûnet bulmasından sonra Abdümelik'in el-Cezire ve

⁹⁶ Belazuri, *Ensabü'l-Eşraf*, c.6, s.363; Olay hakkında ayrıca bkz. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükutu*, s.88.

⁹⁷ İbn-i Sa'ad, c.6, s.456.

Ermeniyye valiliğine atadığı kardeşi Muhammed b. Mervan, Cezire’yi üs olarak kullanarak “düşman” denilen Bizans’a karşı seferler yapacaktır.⁹⁸

Abdülmelik döneminin siyasi çalkantıları kuşkusuz yalnızca “Tevvabun” olayı değildi. Bu dönemde her ne kadar “Tevvabun” ordusunun imhasıyla olay son bulmuş görünse de aslında aynı olayın bir devamı olarak yine aynı gerekçeler ve aynı merkezden doğan bir güçle yeniden patlak vermişti. İsyanı başlatan kişi Muhtar İbn-i Ebi Ubeyd es-Sakafi, Ehl-i Beyt’e sahip çıkmak ve Hüseyin’in intikamını almak vaadiyle Küfe’de ayaklanmıştı.⁹⁹ Muhtar’ın bu kalkışması, Hüseyin’in babadan kardeşi olan Muhammed İbn-i Hanife’nin önderliğinde gerçekleşmişti. İbrahim İbn-i el-Eşter en-Nah’i de bu harekete destek vererek Küfe’ye doğru harekete geçip burada bulunan Emevilerin valisi İbn-i Muti’ el-Adavi’yi buradan emanla çıkarmıştı. Bunun ardından Yezid İbn-i Enes’i de onbinlerce atlı askerle birlikte el-Cezire bölgesine gönderdi. Yezid, Nusaybin’e vardığında Emevi ordusuyla karşılaştı. Kendisini karşılayan askerlerle savaşan Yezid, askerlerinden birçok kişiyi kaybederek büyük bir hezimet yaşadı. Olayı duyan Muhtar, İbrahim İbn-i el-Eşter’i 30 bin askerle¹⁰⁰ birlikte bölgeye gönderdi. Abdülmelik de bundan haberdar olunca Husayn ve Ubeydullah İbn-i Ziyad’a mektuplar yazarak, onları 40 bin kişilik bir orduyla aynı bölgeye gönderdi. İki ordu Hazir denilen yerde karşı karşıya geldi. Savaş şiddetlenince Husayn İbn-i Numeyr ve Ubeydullah İbn-i Ziyad maktul düştüler. Böylece başsız kalan Şam ordusunun kontrolü, İbrahim İbn-i el-Eşter’in eline geçmiş olduğu gibi¹⁰¹ Irak ve el-Cezire yönetimi de kendisiyle birlikte Muhtar’ın eline geçmişti.¹⁰² İbrahim İbn-i El-Eşter bu sırada Musul’a geçerek buradan el-Cezire şehirlerine âmiller tayin etti.¹⁰³ İsmail b. Zufer’i Karkisya’ya; Hatim b. al-Numan al-Bahili’yi, Harran Ruha ve Samsat’a; Umeyr İbn-i el-Habbab es-Sulemi’yi, Kefertusa’ya; Es-Saffah İbn-i Kurdus’u, Sincar’a; Abdullah İbn-i Musellem’i, Meyyafarikin’e; Musellem İbn-i Rebia el-Ukayli’yi, Amed üzerine amil tayin ederek,

⁹⁸İbnü’l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.4, s.129; Işiltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.105-106.

⁹⁹ İbn-i Şeddad, *A’lek el-Hatira*, c.3, s.12.

¹⁰⁰ Muhtar taraftarı olup İbrahim İbn-i el-Eşter’in saflarında savaşa katılmış ve tahta silahlarla silahlanmış olan Küfelilere hakaret etmek amacıyla “Haşebiyye” tabiri kullanılmıştır. Bu tabirin farklı sebeplerden kullanılmış olabileceğine dair geniş malumat için bkz. C. Van Arendonk, “Haşebiyye” *İA*, İstanbul, 1987, MEB, c.V.I, s.347-348.

¹⁰¹Ebu Hanife Ahmet b. Davut ed-Dineveri, *El-Ahbaré’t-Tival*, Tahkik: Abdulmun’im Amir, Mısır, Vüzerat es-Sekafe ve’l-İrşad el-Kavmi el-İklîm el-Cenubi el-İdarete’l-Amme li’s-sekafe, 1959,s.295; İbn-i Şeddad, *A’lek el-Hatira*, c.3, s.13.

¹⁰²Dineveri,s.295.

¹⁰³ Dineveri,s.296; İbn-i Şeddad, *A’lek el-Hatira*, c.3, s.15.

kendisi de Nusaybin'e geçmiş ve burada ikamet etmeye başlamıştı.¹⁰⁴ Görüldüğü gibi Ra'sü'l-Ayn'ın çevresinde yer alan neredyse bütün şehirlere valiler tayin edildiği halde Ra'sü'l-Ayn'e vali veya özel bir idarecinin atanmadığı görülmektedir. Ne yazık ki bunun sebebini açıklayacak bir bilgiye sahip değiliz. Ancak kanımızca, uzun süren savaşların yıpratıcı etkisiyle küçülmüş veya stratejik özelliğini kaybetmiş olan şehri, burada adı geçen yerleşim yerlerinden birine bağlamak suretiyle özel bir yönetici atama gereksinimi duyulmadığı tahmin edilmektedir. Ayrıca 67/686 yılı içerisinde adı geçen yerlerin de dâhil olduğu bütün bölgede şiddetli bir Veba ve onu takip eden bir kıtlığın yaşanmış olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁵

Muhtar, Hazir'deki savaştan sonra kendi başına hareket etmeye başlamış bu sebeple gerek İbrahim'le gerekse İbn-i Zubeyr ile arası açılmıştı.¹⁰⁶ Abdülmelik'in ise her ikisiyle de arası açıktı. Neticede Mus'ab İbn-i ez-Zubeyr, Muhtar'ı öldürerek Cezire bölgesini ele geçirdi.¹⁰⁷ Bölgenin ele geçirilmesi ile birlikte el-Mühelleb İbn-i Ebi Sufra, buraya vali olarak atandı. İbn-i Zübeyr'in valisinden talebi ise Abdülmelik ile arasında bir güvenlik duvarı olmasıydı (H.69/688).¹⁰⁸ Muas'ab'ın bu başarısı karşısında endişelendiği anlaşılan Abdülmelik, İbn-i Zubeyr'i itaat altına almak üzere beraberinde Amru İbn-i Said İbn-i el-Ass olduğu halde Irak'a doğru yola çıktı. Abdülmelik Ra'sü'l-Ayn'a ulaştığında Amru geceleyin habersiz bir şekilde Abdülmelik'ten ayrılarak Şam'a geri dönüp burada bulunan Abdülmelik'in valisinin yerine yerleşerek şehri ele geçirdi. Bunu öğrenen Abdülmelik, hemen olduğu yerden Şam'a geri dönerek Amru'yu kuşattı. Uzun süre birbirlerine karşı mücadele eden bu ikilinin arasına ancak Kelb'li bir kadın ve çocukların girmesiyle barış sağlanabilmişti (H.70/689)¹⁰⁹

¹⁰⁴ Dineveri, s.296.

¹⁰⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Yuhanna Bar Penkaye'nin Riş Mele'si (VII. Yüzyıl) s.115-119, o.s.160-165.

¹⁰⁶ Muhtar ve İbn-i Zubeyr'in mücadelesi için bkz., Şemseddin Muhammed İbn-i Ahmed İbn-i Osman ez-Zehabi, *Tarihü'l-İslam ve Vefâyât el-Meşahir el-Âlâm*, Tahkik: Ömer Abdusselam Tedmüri, 52 Cilt, Lübnan: Dare'l-Kitebe'l-Arabî, (t.y.). c.5, s.57-62; Bunun nedenleri ve Muhtar'ın faaliyetleri hakkında bkz. Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, s.122-163.

¹⁰⁷ İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.15; Ayrıca Muhtar'ın yaptığı mücadelenin ayrıntısı için bkz. Dineveri, s.288-308; Abdülmelik-Muhtar ve Zubeyr oğulları mücadelesi için bkz. Brockelmann, *İslam Ulusları*, s.64-66.

¹⁰⁸ Belazuri, *Ensabü'l-Eşraf*, c.7, s.8.

¹⁰⁹ Taberi, Kahire, c.6, s.140-142. Konu ile ilgili çok muhtelif rivayetler mevcuttur. Rivayetlerden birine göre de Abdülmelik, Batnae (Suruç)'den geri dönmüştü. Ayrıca Amru'nun Abdülmelik'e, kendisinden önce babasına çok iyiliğinin dokunduğunu ve bundan dolayı Şam'ın, ölmeden önce

Muhtar'ın ölümünü takip eden Mus'ab b. ez-Zübeyr döneminde, İbrahim b. el-Eşter'in yine Musul valiliğinde bırakılması sayesinde Cezire'nin durumunda bir değişme olmamıştı. Bu durum, bizzat halife Abdülmelik'in Karkisya üzerine yürüyüp Zufer b. el-Haris'i itaati altına alarak, oğlu Huzeyl'i de beraberinde rehin olarak alıp götürmesine kadar devam etti (72/691). Huzeyl b. Zufer her ne kadar Mus'ab'ın ordusuna yaklaşınca halifenin yanından kaçarak İbrahim b. el-Eşter'e iltihak ve onun ile birlikte Abdülmelik'e karşı savaşmış ise de, Mus'ab b. ez-Zübeyr ve İbrahim b. Mâlik el-Eşter'in ölümü ve bütün Irak'ın Emevîlerin eline geçmesiyle sonuçlanan Deyr Câslık¹¹⁰ savaşından sonra Küfe'ye kaçmış ve sonradan, Kayslılarla barışmayı iç siyasetinin bir parçası olarak gören halife Abdülmelik tarafından affedilmişti.¹¹¹H.72/691 yılında Abdülmelik'in sağladığı bir başka başarı da Ra'sü'l-Ayn'in itaate alınmasıydı. Başlarında Umayr b. Hubâb'ın(İbn-i Hubab) bulunduğu Muhtar taraftarlarının bir kısım bakiyesi olarak bilinen Lobutçular (Haşebiyye) bu tarihe kadar burada tutunmuş, Ra'sü'l-Ayn ve Nisibis'te mukavemet göstermişlerdi. Abdülmelik bunları da teslim alarak orduya dâhil etti.¹¹²Böylece Muhtar ve İbn-i Zübeyr'e karşı verdiği mücadelede yılmayan Abdülmelik, nihayet başarıya ulaşarak bölgeyi ele geçirdikten sonra Kinnesrin'le birleştirdiği el-Cezire valiliğine kardeşi Muhammed b. Mervan'ı vali olarak tayin etti (H.73/692)¹¹³ ki, Muhammed bu görevinde Abdülmelik'in ölümüne kadar kalmaya devam etmişti.¹¹⁴

Mervan tarafından kendisine vasiyet edildiğini söylemiş Abdülmelik ise söylenenlerle ilgilenmemişti. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. aynı eser s.140-149; Ayrıca yine aynı hadise için bkz. İbn-i el-Cevzi,*El-Muntazam*, c.6, s.89-93; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sûkutu*, s.90.

¹¹⁰ Dicle'nin batısında, Bağdat yakınlarında bir yerin adıdır. Daha geniş bilgi için Bkz. Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.2, s.503.

¹¹¹ Işılta, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.107; Welhausen bu durumu şu şekilde yorumlamaktadır: 71/72 yılı, 691 yazı idi. Abdülmelik bu mevsimin büyük kısmını Mezopotamya'yı itaat altına almakla geçirmişti. Uzun bir kuşatmadan sonra Karkisiye'de Zufer b. Hâris teslim olmuş, oğlu Huzeyl orduya refakate mecbur kalmıştı. Aynı yerinde Emesa âmili Abân b. Ukba b. Muayt Karkisiye'ye karşı evvelce yapmış olduğu neticesiz bir mücadeleden de bahsolunan bu husus hakkında tafsilatlı bir rivayet mevcuttur. Buna göre Zufer, Kelb ve Kudaa ordusu karşısında boyun eğmemiş, bilakis tamamiyle kendi ihtiyarıyla halifeye katılmıştı. Bu tabiatıyla sonraları haklarından gelinmiş olmasının verdiği acıyı biraz tatlandırmak için Kayslıların uydurdukları bir medhiyedir. Bkz. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sûkutu*, s.90-91; Zufer'e karşı Emevîlerin vermiş olduğu bu mücadele hakkında geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.4, s.112-115.

¹¹² Wellhausen, *Arap Devleti ve Sûkutu*, s.91.

¹¹³ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.4, s.129; Halife b. Hayyat, s.298.

¹¹⁴ İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.12,15; Halife b. Hayyat, s.298; Yakubi, Muhammed'in Musul valiliğine atanarak Ermenniyye'yi fetihle görevlendirilmiş olduğunu, Muhammed'in bir hile ile Ahlat'ta bütün Hıristiyan ileri gelenlerini kiliselerde toplayarak kiliseleri ateşe verdiğini ve Muhammed'in görevini burada tamamlayıp öldüğünü yazmaktadır. Bkz. Yakubi, c.2,s.324-325.

5.4. Emeviler Döneminde Bölgede Harici İsyanları ve Emevilerin Sonu

5.4.1. Said b. Bahdal Ayaklanması

695 yılında Dara’da patlak veren Salih b. Musarrih ayaklanması¹¹⁵ Emevileri oldukça sarsmıştı.III. Yezid’in de kısa süren halifeliğinin ardından hanedan içerisinde büyük mücadeleler veren Mervan, halifelik makamına geçmişti. Mervan’ın halifeliği kazanmasında şüphesiz Kayslıların payı çok büyük olmuştu. Bu sebeple Mervan, halifelik merkezini Şam’dan alarak Kayslıların tam ortasındaki Harran’a taşımıştı.¹¹⁶ Burada “Dibab Elbeyn” denilen yerde kendi evini inşa ettirdi.¹¹⁷ Devlet merkezinin Harran’a taşınması, ülke içerisinde büyük tepki çekmişti. Bu sırada Ra’sü’l-Ayn’ın da içinde bulunduğu Diyar-ı Rebia’da oturan Bekr Kabilesinden harici mezhebine mensup Şeybaniler’in, Said b. Bahdal liderliğinde başlattıkları ayaklanmanın (H.126/743) sebebinin, devlet merkezi naklindeki memnuniyetsizlikten kaynaklandığı söylene de¹¹⁸ aslında Taberi ve İbnü’l-Esir, bunun sebebinin başka bir hadiseye bağlamaktadır. Her ikisi de bu ayaklanmanın çıkış nedenini Velid II’nin öldürülmesine bağlı olarak “Harura”lılardan¹¹⁹ Said b. Bahdal eş-Şaybani’nin gösterdiği tepki ve Velid’in kanının alınması isteği olduğunu bildirmektedir. Yine aynı anda ve aynı yerde farklı bir amaçla çıkan bir başka isyandan daha söz edilmektedir ki bu isyanı çıkaran Bestam el-Beyhesi’nin, Said b. Behdel tarafından gönderilen ordularla ortadan kaldırılmış olduğu söylenmektedir.¹²⁰ Taberi, bu savaş sonrasında Bestam’ın sağ kalan 14 askerinin Mervan’a katıldığını bildirmektedir.¹²¹

¹¹⁵ Ayaklanma hakkında geniş bilgi için bkz. Bkz. Ahmet Ağırakça, *Emeviler Döneminde Kıyımlar*, Gözden Geçirilmiş 2.Baskı, İstanbul, 1992, Şafak Yayınları, s.225-235.

¹¹⁶ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.111.

¹¹⁷ Yakubi, c.2, s.405.

¹¹⁸ Bkz. Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.111.

¹¹⁹ Harura: Küfe civarında bir yerin adıdır. Burada Hz.Ali’ye karşı alenen isyan edenler ile sonra Nehravan’da meydana gelen kanlı muharebede Hz. Ali’ye karşı savaşan haricilerin büyük çoğunluğu imha edilmişlerdi. İlk haricilerin buradan çıkması sebebiyle isyanı çıkardıkları yerin ismine atfen “Haruriya” ismi verilmişti. Bkz. *İA*, “Harura” maddesi, İstanbul, MEB, 1987, c.V.I. s,305.

¹²⁰ İbnü’l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.5, s.12; Taberi, Kahire, c.7,s.316; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s.184.

¹²¹ Taberi, Kahire, c.7,s.316.

5.4.2. Dehhak İbn-i Kays eş-Şeybani Ayaklanması

Bestam'ın ayaklanmasının bastırılmasının ardından Küfe'ye doğru yoluna devam eden Said b. Behdel, yolda vebadan dolayı ölünce, (H.127/745) haricilerin başına bu sefer meşhur Şebib'in ailesi Murre'ye mensup Dehhak İbn-i Kays eş-Şeybani geçmişti. Dehhak, haricilerin başına geçmesinin ardından önce Musul'a ardından Şehrizor'a geçmiş ve buralarda kendine iltihak edenlerin sayısı 4000 bulmuştu. Bundan sonra Dehhâk, taraftarları ile birlikte Küfe'nin üzerine yürüdü. Tehlikenin farkına varan Marvân II'nin Küfe valisi en-Nazr Sa'id al-Haraşi ile Hire valisi Abdullah b. Ömer, birleşme kararı aldılar. Ancak H.127/745 yılı Recep ayında (Nisan 745) geçmişte biribirleriyle düşman olan bu iki vali,¹²² toplamış oldukları rivayet edilen 30.000 kişilik kuvvete rağmen,¹²³ mağlûp olup, kaçmak zorunda kaldılar. Dehhâk, Küfe'yi ele geçirirken, İbn-i el-Haraşi de Marvân'a iltihak etmek üzere, Suriye'ye gitmişti.¹²⁴ Dehhak bu sırada bazı yerleri almış ve Emevilere karşı bir üstünlük sağlamıştı. Olayın haberini alan Mervan, o sırada Suriye'de Hıms şehrini muhasara ile meşgul olduğu için Cezire'de kendisine naiblik eden oğlu Abdullah'ı Dehhak'ın üzerine gönderdi. Abdullah, Nasibin'e kadar ilerledi. Dehhak'ın elinde bu sırada 100 bini aşkın asker bulunmaktaydı. Bunlardan 4000 kadarını Rakka üzerine gönderirken kendisi de Abdullah'ı Nasibin'de muhasara etmeye başladı. Bundan sonra Hıms'taki işini bitirdiği anlaşılan Marvân, Ra'sü'l-Ayn'den çıkarak haricîlerin üzerine bizzat yürüdü ve H.128/746 Eylülüne doğru yılı sonlarında Dehhak ile Ra'sü'l-Ayn'a çok yakın bir yer olan Kafartüsa civarında karşılaştı. Gün boyunca devam eden savaşın ardından Dehhak, geceleyin çok güvendiği 4000 askerle, diğer askerlerden habersiz bir şekilde ayrıldı. Bunları fark eden Mervan'ın askerleri ise bunların etrafını sararak büyük çoğunluğunu öldürdü. Ölenlerin arasında Dehhâk da vardı.¹²⁵ Fakat o anda ne kendi askerleri ne de Mervan'ın askerleri bunu fark edememişti. Kaçabilen askerlerin haber vermesi

¹²² Taberi, Kahire, c.7,s.316; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.5, s.12-13; K.V.Zettersteen, "Dahhak b.Kays eş-Şeybani" *İA*. Eskişehir, MEB, 1997, c.3, s.459;

¹²³ Taberi, Kahire, c.7,s.316; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s.184; C. Brockelmann, *İslam Ulusları*, s.82; K.V.Zettersteen, "Dahhak" c.3, s.459; G. Levi Della Vida, "Hariciler" *İstanbul*, MEB, 1987, s.234;

¹²⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.5, s.12-13; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s.185; C. Brockelmann, *İslam Ulusları*, s.82.

¹²⁵ Halife b. Hayyat, Dehhak'ın savaş meydanında öldüğünü ve ondan sonra da kendisinden haber alınmadığını yazmaktadır. Bkz. Halife b. Hayyat, *Tarih Halife*, s.379; C. Brockelmann, *İslam Ulusları*, s.82-83.

üzerine Dehhak teşhis edildi ve Mervan tarafından kafası kesilerek bütün Cezire'nin şehirlerinde teşhir edildi. Dehhak'ın yerine geçen Haybarî, yeniden hücumla geçmek istedi ise de, öldürüldü. Bundan sonra haricîler Musul'a çekildiler. Başka bir rivayete göre, Dehhak ve Haybarî H.129(746/747) senesinde öldürülmüşlerdi.¹²⁶ Dehhak'ın Rebia kabilesine mensup olmasına rağmen Mervan'ın çıkış yaptığı noktanın Ra'sü'l-Ayn olması dikkat çekicidir. Metnin orjinalinde kullanılan "rehele" kelimesinden, Mervan'ın bir süre Ra'sü'l-Ayn'de kaldığı da tahmin edilmektedir. Bütün bunlar, Rebia kabilesine rağmen bu dönemde Ra'sü'l-Ayn'in, Emevilerin kontrolü altında olduğunu göstermektedir.

5.5.Emevilerin Sonu

Bu olayın ardından Mervan, merkezi olan Harran'a döndü. Devletin en mühim eyaletleri el-Cezire, Irak, Suriye ve Mısır şimdi ona itaat etmiş durumdaydı. Mervan, üç yıl boyunca sürekli savaş meydanında kalmış ve düşmanlarından kurulu bir dünya karşısında olağanüstü işler yapmıştı. Ancak Mervan bunları yaparken, toplumun birçok kesiminde o kadar çok tepki çekmişti ki bir araya gelmesi hayal dahi edilmeyen Şiiler, Hariciler, Abbasiler ve Emevilerin bir kısmı, sırf Mervan'ın muhalifi olmaları nedeniyle İbn-i Muaviye'nin etrafında bir araya gelmişlerdi.¹²⁷ Tam rahatlama devresine girilecekken 2 Cemaziyelahir 132 de başlayıp aynı ayın 11'inde (16-25 Ocak 750) Mervan II'nin kesin hezimetini ile sonuçlanan Zab savaşı, kendisinin de Emevî hilâfetinin de sonunu getirmiş oldu. Bundan sonra Emevîler, İspanya hariç, artık hiç bir yerde tutunmaya muvaffak olamadılar. Son Emevî halifesi Marvan II de aynı yılın 27 Zilhiccesinde (5 Ağustos 750) Zab hezimetinin ardından Ürdün'e oradan Filistin'e oradan da Mısır'a kaçmış, burada Busayr denilen yerde bulunup katledilince, İslâm ve dünya tarihinde bir devrin kapanışı ve yeni bir devrin de açılışı olmuştu.¹²⁸ (Emeviler Dönemi egemenlik alanı için bkz. Ekler, Harita-14)

¹²⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.5, s.22; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s.186; K.V.Zettersteen, *İA*. "Dahhak" c.3, s.459; Yakubi de Dehhak İbn-i Kays eş-Şeybani'nin isyanına yer vermiş ancak çok kısa işlemiştir. Yakubi, Küfe ve Nusaybin muhasarası ile birlikte defalarca Dehhak'ın Mervan'a üstünlük sağladığını, ancak sonunda Mervan'ın Dehhak'ı öldürdüğünü yazarken tarih olarak 127 tarihini vermektedir. Bkz. Yakubi, c.2, s.405; Ayaklanma ile ilgili ayrıca bkz. Halife b. Hayyat, s.371, 375-380.

¹²⁷ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s.187.

¹²⁸ C. Brockelmann, *İslam Ulusları*, s.85; Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.113; K.V.Zettersteen, "Abbasiler" *İA*, İstanbul, MEB, 1978, c.1, s.18; Mervan'ın katli ile ilgili önemli bilgiler aktaran

6. ABBASİLER DÖNEMİ

Abbasiler, Peygamberin amcası el-Abbas İbn-i Abdulmuttalib İbn-i Hişam neslinden gelen İslam'ın en meşhur hanedanıdır. İbn-i Hişam'ın neslinden olmaları sebebiyle kendilerine “Haşimi” de denilmektedir. İlk dört halife ve Emeviler döneminde Araplar tarafından ele geçirilen eyaletlerde gün geçtikçe çoğalmış ve peygambere olan akrabalıkları nedeniyle de her yerde büyük bir itibar görmüşlerdi. Özellikle o dönemin çok geniş olan eyaleti Horasan'da birçok taraftarı bulunmaktaydı. Taraftarlarının çoğalmasına paralel olarak Emevileri devirip iktidarı ele geçirme fikri de yavaş yavaş olgunlaşmıştı. Bunu sağlayabilmek amacıyla öncelikle Emevilere karşı olan topluluklarla temasa geçmiş ve bu amaçla özellikle Arap olmayan (Mevali/Köle) Müslüman topluluklarından faydalanma yoluna gitmişlerdi. Bunların başını çekenler de şüphesiz öncelikle İranlılar ve Hz. Ali taraftarları olarak bilinen Şiilerdi. Ebu'l-Abbas Abdullah (Saffah/Kan dökücü) ve kardeşi, Ebu Cafer Mansur, Abbasilerin kıyam merkezi olan Küfe'de kıyamcılarının başına geçtikten sonra Ebu'l-Abbas H.132/749 yılında burada kendini halife ilan etti. Yukarıda bahsi geçen Zab muharebesinde gösterdiği büyük cesarete rağmen yenilen II. Mervan'ın da bir süre takip edilmesinden sonra öldürülmesiyle birlikte Emevi hanedanı kesin bir şekilde sona ererken, Abbasi hanedanı da resmen kurulmuş oluyordu (H.133/750). Abbasiler, kurulduktan sonra başkentlerini Suriye'den alarak yeni kurdukları ve “Medinetü's-Selam” dedikleri Bağdat'a taşımışlardı.¹²⁹

6.1. Bölge İdaresi ve Harici-Siyasi İsyenları

Abbasi hanedanının kurulmasında önemli bir etkiye sahip olan Zâp muharebesinin ardından Marvan'ı takip eden Abbasî kuvvetleri komutanı Abdullah b.Ali, Şam'a doğru dönerken uğradığı yerlerden biri el-Cezire bölgesiydi. Abdullah, burada Emevilerin son valisi olan Aban İbn-i Yezid ile karşılaşmıştı. Aban, Abdullah İbn-i Ali'den çok korkmuş ve hemen emrine girdiğini bildirmişti.¹³⁰ Abdullah, Aban'ı görevden alarak yerine Musa İbn-i Ka'ab'ı görevlendirdikten sonra buradan Şam'a

Belazuri, Mervan'ın Zab'a gitmeden önce Ra'sü'l-Ayn'e geçtiğini ardından Musul'a oradan da Zab'a geçerek burada hendek kazdığından söz etmektedir. Bkz. Belazuri, *Ensabü'l-Eşraf*, c.9, s.315. Ayrıca Mervan'ın öldürülmesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Aynı eser, c.9, s.313-322.

¹²⁹K.V.Zettersteen, “Abbasiler” s.18-19; Ayrıca geniş bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, “Abbasiler”*DİA*, İstanbul, TDV, 1988, s.31-34.

¹³⁰ İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.17.

geçti. Abdullah'ın geçtiği bütün bölgeler, neredeyse mücadelesiz bir şekilde Abbasîlerin tarafına geçmişti. Belki de bu başarıların verdiği zafer sarhoşluğunun etkisiyle bundan sonra Emevîlere karşı zulüm ve katliâmlar da başlatılmış olacaktı. Hatta sadece yaşayanlara değil, ölümlere bile reva görülen kötü muamele, nihayet o zamana kadar olaylara seyirci kalarak kendi devletlerinin yıkılmasına yardım etmiş olan Suriye ve el-Cezire Araplarını dahi isyana sevketmişti. Bu isyanlara bir dönemin iki düşman kabilesi Kays ve Kelbliler bile birlikte katılmıştı.¹³¹

Bu dönemde Abbasilere karşı birçok isyanın çıkmış olduğu görülür ancak burada çalışma alanımızı yakından ilgilendirip tarihlerin naklettiği önemli isyanlara yer verilecektir.

Saffah'ın el-Cezire bölgesinde karşılaştığı ilk ayaklanmalardan biri İshak İbn-i Muslim el-Ukayli Ayaklanması idi. Ebu Cafer tarafından bastırılan bu isyanda Rebia kabilesinin bu sıradaki lideri Berike'nin de katılmış olduğu görülmektedir. Saffah, bu ayaklanmanın bitirilmesinden sonra kardeşi Ebu Cafer el-Mansur'u el-Cezire, Azerbaycan ve Ermenniye valiliğine atadı.¹³² Bir söylentiye göre de İshak'a da eman veren ve Ebu Cafer'i de valiliğe atayan kişi Abdullah İbn-i Ali idi.¹³³ Ebu Cafer, kendi yerine vekâleten Merv halkından Mukatil İbn-i Hâkim el-Akki'yi, el-Cezire'ye vali olarak görevlendirdi.¹³⁴ Bu dönemde Ra'sü'l-Ayn ile ilgili dikkat çeken önemli gelişmelerden biri, Ebu Cafer'in emirleri doğrultusunda Rasüalyn'de toplanan episkoposların Kartmin Manastırından olan Harran episkoposu İshak'ı patrik olarak seçmiş olmalarıydı.¹³⁵ Seçimin yapıldığı yerin Ra'sü'l-Ayn olması, Süryani ilahiyatında Ra'sü'l-Ayn'ın önemini bir defa daha ortaya koymaktaydı.

¹³¹ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.113; K.V.Zettersteen, "Abbasiler" s.18-19; H.D.Yıldız, "Abbasiler" s.31-34.

¹³² İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.5, s.81; İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.17.

¹³³ İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.18.

¹³⁴ Taberî, Kahire, c.7, s.514; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.5, s.135

¹³⁵ E. W. Brooks, "A Syriac Fragment: Chronicle of 754-813 AD", *ZDMG* 54, 1900, s. 195-230, Çev. Zafer Duygu, Süryani Historiğrafyası, *754-813 Dönemi Kroniği*, Yayına Hazır Kitap Çalışması, s.373-374, o.s.197-198.

6.1.1. Mülebbed b. Harmele Ayaklanması (H.137/754)

Musul'da bulunan Ben-i Rebiâlîlerden olan Mülebbed İbn-i Harmele eş-Şeybani,¹³⁶H.137/754 yılında isyan ederek Cezire'nin bir kısmını ele geçirmişti. Bunun üzerine el-Cezire Kabileleri 1000 kadar atlı birlikle, Harmale'nin üzerine yürüdü. Mülebbed bunlarla savaşarak yenilgiye uğrattı ve bir kısmını kılıçtan geçirdi.¹³⁷ Bu defa Musul'da bulunan kabileler birleşerek Mülebbed'in üzerine yürüdü, ancak onları da hezimete uğrattı.¹³⁸ Bunun üzerine Yezid b. Hatim el-Mülebbehi, Mülebbed'in üzerine yürüdü. Mülebbed onu da bozguna uğrattınca, Halife Mansur, bu sefer azatlısı olan Mühelhel b.Safvan'ı 2000 kişilik seçme bir birlikle Mülebbed'in üzerine gönderdi. Mülebbed onları da hezimete uğratarak askerlerine, karargâhlarını yağmalatma serbestisi tanıdı. Mansur, bunun üzerine Horasan komutanlarından Nezar'ı Mülebbed'in üzerine gönderdi. Mülebbed bunu da öldürüp askerlerini hezimete uğrattı. Sonra Ziyad b. Müşkan'ı büyük bir birlikle üzerine sevketti. Bunlar da Mülebbed'e karşı bir başarı elde edemediler. Ardından Salih b. Subayh'i kalabalık bir birlik ve tam teçhizatla Mülebbed'in üzerine gönderdi.¹³⁹Ra'sü'l-Ayn ile Nusaybin arasında vukubulan savaşta, Salih ile birlikte İbrahadeh birliklerini de yenilgiye uğrattı.¹⁴⁰ Bu yenilginin de ardından, Mülebbed'e karşı Cezire valisi olan Humeyd b. Kahtaba yönlendirildi. Humeyd de Mülebbed karşısında tutunamayıp bozguna uğramış, ardından kaleye sığınarak Mülebbed'in çekip gitmesi için kendisine yüz bin dirhem vermişti.¹⁴¹

Mülebbed bir süre daha Mansur'u uğraştırmış ve karşısına çıkartılan Abdulaziz b.Abdurrahman'ı, beraberindekilerle birlikte öldürdükten sonra karşısına Hazim b. Huzeyme gönderilmişti.¹⁴² Hazim'in yoğun çabası ile Fadala b. Nuaym'ın da yardımıyla, Mülebbed yenilgiye uğratarak, yaklaşık 1100 askeriyle birlikte imha

¹³⁶Halife b. Hayyat, s.417. Halife b. Hayyat, eserinde bu olayı 138 yılı olayları içerisinde zikrederken, "bu olay 137 yılında olduğu da söylenmektedir" diyerek tarihe ihtiyatlı yaklaşmıştır.

¹³⁷Taberi, Kahire, c.7, s.495-496; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, trc. Yunus Apaydın, c.5, s.393.

¹³⁸ Taberi, Kahire, c.7, s.495.

¹³⁹Belazuri, *Ensabü'l-Eşraf*, c.4, s.335; Taberi, Kahire, c.7, s.495-496; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, trc. Yunus Apaydın, c.5, s.393.

¹⁴⁰Belazuri, *Ensabü'l-Eşraf*, c.4, s.336.

¹⁴¹Belazuri, *Ensabü'l-Eşraf*, c.4, s.336; Taberi, Kahire, c.7, s.495-496; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, trc. Yunus Apaydın, c.5, s.393.

¹⁴²Belazuri, *Ensabü'l-Eşraf*, c.4, s.337; Taberi, Kahire, c.7, s.498-499; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, trc. Yunus Apaydın, c.5, s.394-395; Halife b. Hayyat, *Tarih Halife*, s.417.

edilmişti. Savaştan sonra Mülebbed'in geri kalan askerleri de kaçıp ancak canlarını kurtarabilmişti (H.138/755).¹⁴³

Mansur'un ölümünün ardından yerine geçen el-Mehdi, Heysen'i H.159/775 yılına kadar el-Cezire'deki valilik görevinde bıraktıktan sonra onu azlederek yerine el-Fazl İbn-i Salih'i, 161/777 yılında el-Fazl'ın azlinin ardından Abdussamed İbn-i Ali'yi,¹⁴⁴ bunun da azlinden sonra Zufer İbn-i Asım'ı, bunu da azlettikten sonra tekrar Abdussamed İbn-i Ali'yi, sonra tekrar azlederek yerine Ali İbn-i Süleyman'ı getirmişti. Süleyman'ın valiliği de Halife Mehdi'nin ölüm tarihi olan H.169/785 yılına kadar devam etmişti.¹⁴⁵

Bir Süryani Kroniğine göre bu dönemde el-Mehdi'nin emriyle 776 yılında Rişayno'da episkoposlar toplanmış ve Qartmin Manastırı'ndan Karhai(Harran) episkoposu olan İshak'ı patrikleri olarak seçmişlerdi.¹⁴⁶ Bu da Ra'sü'l-Ayn'ın Süryaniler nezdindeki önemli konumunu hâlâ korumuş olduğunu göstermekteydi.

6.1.2. Abdüselam İbn-i Haşim el-Yeşküri Ayaklanması H.160/776

H.160/776 yılında Halife el-Mehdi'nin döneminde Abdüselam İbn-i Haşim el-Yeşküri, önce Bâcerma'da¹⁴⁷ ayaklandıktan sonra Nusaybin'e gitmişti. Nusaybin hâkiminden belli miktarda bir haraç aldıktan sonra Ra'sü'l-Ayn'e geçmek istedi. Ancak burada Ben-i Temim buna engel olunca Amed'e geçti. Burada üzerine gönderilenlerden birkaçını yendikten sonra Şebib, kendisine katılan süvarilerle birlikte, kendisinden kaçıp Kınnesrin'e sığınmış olan Abdüselam'ı takip ederek onu burada yakalayıp öldürdü (162/778-79).¹⁴⁸

¹⁴³Belazuri, *Ensabü'l-Eşraf*, c.4, s.337; Taberi, Kahire, c.7, s.498-499; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, trc. Yunus Apaydın, c.5, s.394-395.

¹⁴⁴Taberi, Kahire, c.8, s.140; İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.21.

¹⁴⁵İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.21; İbnü'l-Esir, Züfer b. Asım'ın azledilmesinden sonra 163 yılında Abdullah b. Salih'in Cezire valiliğine gönderildiğini yazmaktadır. Bkz.İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, trc. Abdullah Köşe, c.6, s.61.

¹⁴⁶Brooks, Ernest Walter, "A Syriac Chronicle of the Year 846", *ZDMG* 51 (1897): 569-588, Çev. Zafer Duygu, Süryani Historygrafyası, *846 Yılı Kroniği*, Yayına Hazır Kitap Çalışması, s.543, İ.s.586.

¹⁴⁷Bu isme en yakın "Bacumeyra" olarak Yakut tarafından ifade edilmiş ve buranın Musul topraklarından bir kısım olduğu ifade edilmiştir. Bkz.Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.1, s.314.

¹⁴⁸Taberi, Kahire, c.8, s.142; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, trc. Abdullah Köşe, c.6, s.58.

Bu arada 169 yılında Halifeliğe gelen Musa el-Hadi, kendisinden önce el-Mehdi tarafından el-Cezire valiliğine atanmış olan Ali İbn-i Süleyman'ı azlederek yerine Mansur İbn-i Ziyad'ı getirmiş ve halifeliğinin sonuna kadar burada vali olarak bırakmıştı H.170/786.¹⁴⁹

Bir yıl kadar süren el-Hadi'nin halifeliğinden sonra yerine geçen yeni Halife Harun er-Reşid, Mansur'u Cezire valiliğinden azlederek yerine Eba Hurayra Muhammed İbn-i Ferruh (H.177/793), bunu da azlettikten sonra Harb İbn-i Kays'ı, Cezire valiliğine getirmişti. Bu sırada da Cezire'de Velid İbn-i Tariyf et-Tağlibi isyanı patlak verdi (H.178/794)¹⁵⁰

6.1.3. Velid b. Tariyf Ayaklanması H.178/794

Ebu Avane el-Velid İbn-i Tariyf İbn-i Salta eş-Şeybani olarak bilinir. Arapların soylu ve kahramanlarından biri olup,¹⁵¹ Hay İbn-i Amru et-Tağlibi eş-Şari (kendilerine “Köpek Dişleri” deniliyordu)¹⁵² el-Harici olduğu da söylenir. Kendi kavminden 30 kişi ile birlikte Fırat dolaylarından yola çıkarak kendi kabilesinin merkezlerinden Ra'sü'l-Ayn'e uğradı. Burada karşılaştığı Hıristiyan bir tüccarı öldürerek¹⁵³ elindeki malını aldı. Daha sonra içeri girmeden şehri ateşe verdi.¹⁵⁴ Buradan Nusaybin'e, Nusaybin'den de Ba-Arbaya'ya¹⁵⁵ ve muhtemelen buradan da Dara'ya geçerek burayı da harap ettikten sonra yağmalayıp Meyyafarikin'e doğru yola koyuldu.¹⁵⁶ Abbasileri çok uğraştıran Velid, nihayet Harun Reşit tarafından kendisi de aynı kabileden olan Yezid'i göndermiş ve ikili, 179 (Kasım 795) yılının

¹⁴⁹ İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.21.

¹⁵⁰ İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.22.

¹⁵¹ Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.11, s.390. Zehebi ayrıca Velid b. Tarif için “el-Vazzah” tabirini kullanmaktadır. Bkz. Aynı eser, c.11, s.390; İbn-i Haldun da kendi eserinde ilgili şahsın künyesi hakkında bilgi vermektedir. Bkz. İbn-i Haldun, c.2, s.360.

¹⁵² Halife b. Hayyat, *Tarih Halife*, s.451; Şari: Sözlük anlamı, alış-veriş yapan kişi demektir. Hariciler kendilerini bu adla adlandırıyorlardı. Çünkü Hariciler, “biz canlarımızı Cennet karşılığında Allah'a sattık” dedikleri için kendilerine bu isim verilmişti. Bkz. Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.11, s.20.

¹⁵³ Halife b. Hayyat, Velid'in Ra'sü'l-Ayn yakınlarında biri Müslüman Basralı Amru İbn-i Mansur adında diğeri de Hıristiyan Nastas adında iki kişiye rastladığını ve tüccar olanı yani Amru'yu öldürerek malını aldığı Hıristiyanı ise serberst bıraktığını yazmaktadır. Bkz. Halife b. Hayyat, s.451; Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.11, s.390.

¹⁵⁴ Burada kullanılan “hait-duvar” tabirinden şehrin etrafındaki surların bu dönemde varlığını koruduğunu göstermektedir. Bkz. Halife b. Hayyat, s.451.

¹⁵⁵ Halife b. Hayyat, *Tarih Halife*, s.451; Taberi, Kahire, c.8, s.256 (Taberi, burada sadece Nusaybin'e geçtiğinden söz etmektedir).

¹⁵⁶ Halife b. Hayyat, s.451; Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.11, s.390.

Ramazan ayında ,¹⁵⁷ karşı karşıya gelmişlerdi. Yaşanan büyük savaşta Velid (Berriye'de-ovada) öldürülünce etrafındakiler de dağıldı.¹⁵⁸ Velid'in öldürülmesinin ardından şairlerden biri şunu söylüyordu: "Vailliler birbirlerini öldürüyor; zira demiri ancak demir keser".¹⁵⁹

Aynı olayın H.178/794 yılında vukubulduğunu dile getiren Taberi de Velid'in el-Cezire'de isyan ederek Nusaybin'e geçtiğini, burada bulunan İbrahim İbn-i Hazm İbn-i Huzeyme'yi öldürdükten sonra Ermeniyye'ye geçtiğini¹⁶⁰ naklettikten sonra H.179/795 yılında el-Cezire'ye tekrar geri döndüğünü, arkasında birçok kimsenin toplanmış olduğunu, Harun Reşid'in, Yezid İbn-i Mezid'i peşine taktığını, Yezid'in de Heyt'in yukarısında onu yakalayıp beraberindekilerle birlikte öldürdüğünü yazmaktadır.¹⁶¹

6.1.4. Habib İbn-i Cahim İsyanı

H.198/813 yılında Emin'in öldürülmesinin ardından Me'mun'un halifelik dönemi başlamıştı. Me'mun, Huzeyme'yi el-Cezire valiliği görevinden alarak yerine Tahir İbn-i el-Hüseyin'i, Şam, Musul, Mağrib ve el-Cezire valiliğine atamıştı (198).¹⁶² Ancak devlet otoritesinin bölgede çöktüğü söylenen¹⁶³ bu yılda, el-Cezire bölgesinin birçok yerinde isyanların çıkmış olduğu görülür. Yakubi'nin hangi şehirlerde kimin isyan ettiğini ayrıntılı bir şekilde aktardığı sözkonusu isyanlardan bir tanesi de Ra'sü'l-Ayn ve Kefertusa bölgesinde çıkan Habib İbn-i Cahim'in isyanıydı.¹⁶⁴ İsyanlarda genel olarak yalnızca şehir ve isyancıların isimlerine yer verilmiş olması sebebiyle, isyanların niteliği ve niceliği hakkında bilgi edinilememiştir.

¹⁵⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, trc. Abdullah Köşe, c.6, s.131.

¹⁵⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, trc. Abdullah Köşe, c.6, s.131; Halife b. Hayyat, s.452. İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.22; Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.11, s.391.

¹⁵⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, trc. Abdullah Köşe, c.6, s.131; Halife b. Hayyat, s.451.

¹⁶⁰ Taberi, Kahire, c.8, s.256.

¹⁶¹ Taberi, Kahire, c.8, s.261.

¹⁶² Taberi, Kahire, c.8, s.527; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.5, s.413; Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.13, s.67; İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.25.

¹⁶³ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.125.

¹⁶⁴ Yakubi, c.2, s.541.

6.1.5. Ebu's-Süreyya İsyanı

Ebu's-Süreyya, H.200/815 yılında, beraberinde et-Talibiyun denilen bir grupla birlikte, Muharrem ayında Kufe'den kaçarak Kadisiye'ye sığınmıştı. Harseme ve Mansur İbn-i el-Mehdi de buraya gelerek şehir halkına eman vermiş ve şehirde bir gün boyunca ikinci vaktine kadar kaldıktan sonra adamlarından biri olan Ğassan İbn-i Ebi'l-Farac'ı burada idareci bırakarak karargâhlarına geri dönmüşlerdi. Ebu's-Süreyya da Kadisiyye'den ayrılarak beraberindekilerle birlikte Vâsıt'a geldi. Burada, Ahvaz'dan geldiği anlaşılan yüklü miktardaki malı aldıktan sonra Sus şehrine geldi. Sus şehrinde asker toplamak amacıyla her bir atlı için 1000, her yaya için de 500 (dirhem) ödemeye başlamıştı. Burada askerleriyle birlikte bulunduğu sırada Hasan İbn-i Ali el-Bazğisi bunlara bir elçi göndererek; “istediğiniz şekilde çekilip gidin, sizinle savaşmanın bana sağlayacağı herhangi bir fayda yoktur, buradan çekip gidecek olursanız da sizi tâkip edecek değilim” dedi. Bunun üzerine Ebu's-Süreyya, Hasan'la savaşmak üzere harkete geçti. Karşılaştıklarında, Hasan, Ebu Süreyya'yı hezimete uğratarak askerlerini kılıçtan geçirdi. Ebu's-Süreyya da çok kötü bir şekilde yaralanıp kaçtı. Kaçış güzergâhındaki Muhammed İbn-i Muhammed Ebuşşevk ile birlikte bir araya gelerek el-Cezire istikametine doğru yöneldiler. Amaçları Ra'sü'l-Ayn'ı ele geçirmektir. Ancak Celula'ya ulaştıklarında, buraya geldiklerinin haberi alındı. Takipte olan Hammad el-Kandehoş bunları yakalayarak Nehrevan'da bulunan Hasan İbn-i Sehl'e teslim etti. Hasan, Rebiülevvel ayının 10. gününde, Ebu's-Süreyya'yı öldürdü. Muhammed İbn-i Zeyd İbn-i Ali'yi de Merv'de bulunan Me'mun'a gönderdi.¹⁶⁵

Me'mun'un el-Cezire valiliğine atadığı Tahir, özellikle bölgede çıkan isyanlara karşı vermiş olduğu mücadelede tam olarak başarı sağlayamadıysa da bölgenin elde kalmasına yardımcı olması sebebiyle halifenin takdirini kazanmıştı.¹⁶⁶ Bundan dolayı H.205/820 yılında el-Cezire valiliğinden alınarak Horasan valiliğine atanmıştı. Me'mun, Tahir'in yerine Yahya İbn-i Muaz'ı görevlendirmişti¹⁶⁷ ancak

¹⁶⁵ Taberi, Kahire, c.8, s.534; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c.5, s.421; Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.13, s. 76.

¹⁶⁶ İbnü'l-Esir'in rivayetine göre Me'mun bir gün oturmuş şarap içerken Tahir gelmiş. Me'mun kendisinden oturmasını istemiş ancak Tahir “ben güvenlikten sorumlu biri olarak efendimin yanında oturmam doğru değildir” demesinden dolayı Me'mun'un takdirini kazandığını yazmaktadır. Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c.5, s.454.

¹⁶⁷ Taberi, , Kahire, c.8, s.580-581; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.5, s.455.

Muaz'ın H.206 yılında ölmesi üzerine yerine oğlu Ahmet İbn-i Yahya'yı,¹⁶⁸ Ahmet'ten sonra da Abdullah İbn-i Tahir İbn-i el-Hüseyin'i Diyar-ı Rebia valiliğine görevlendirdi (H.207).¹⁶⁹ İbn-i Tahir'in de görevden azledilmesinin ardından Me'mun kendi oğlu Abbas'ı, el-Cezire, es-Suğur ve el-Avasım'ın valiliğine getirmişti.¹⁷⁰ Abbas, el-Cezire'ye H.214/829 yılında atanmasından hemen sonra Bilal eş-Şari (harici)'nin ayaklanması ile karşılaştı. Mısır valisi olan amcası Kasım'la bir araya gelen Abbas, Bilal'i yenilgiye uğratarak öldürdü.¹⁷¹ Böylece el-Cezire'de çıkan bir harici isyanı daha sonlandırılmış oluyordu.

6.2. El-Memun'un Rum Seferi ve Ra'sü'l-Ayn'a Geçişi

Bilal eş-Şari isyanının bastırılmasının ardından Me'mun, Rum seferine çıkmak üzere muharrem ayının H.215/830 yılında öğlen namazından sonra (26 Mart 830) Şemasiye¹⁷², den el-Burdan¹⁷³, a doğru harekete geçti. Tikrit'e ulaştığında, Hz.Ali'nin torunlarından ve aynı zamanda halifenin damadı olan Muhammed İbn-i Ali onu karşıladı.¹⁷⁴ Tikrit'ten sonra yoluna devam eden halife, Musul'a, ardından Nusaybin'e buradan Harran'a, Harran'dan Urfa'ya, buradan Menbic'e, Menbic'ten Dâbık'a buradan Antakya'ya ve aynı istikamette Anadolu'nun içlerine kadar ilerledi.¹⁷⁵ Me'mun, Seferinin dönüşünde, el-Cezire valisi olan oğlu Abbas'la Ra'sü'l-Ayn'de bir araya gelmiş daha sonra da Şam'a doğru gitmek üzere yine aynı şehri hareket noktası olarak seçmiştir.¹⁷⁶ Bu da Ra'sü'l-Ayn'ın geçmişte olduğu gibi Abbasiler zamanında da stratejik konumunu kısmen dahi olsa sürdürmekte olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

¹⁶⁸ Taberi, Kahire, c.8, s.580-581

¹⁶⁹ Taberi, Kahire, c.8, s.582; İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.25.

¹⁷⁰ İbn-i Tayfur, s.143; Taberi, Kahire, c.8, s.623; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.5, s.494; İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.25.

¹⁷¹ Yakubi, c.2, s.567.

¹⁷² Şemmasiyye şeklinde ifade edileni, Bağdat'ın yukarı kesimlerinde yer alan bir yerleşim yeridir. Şeddesiz okunuşu ise Şam'da bir mahallenin adıdır. Bkz. Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.1, s.361.

¹⁷³ Arabistan'ın Necd bölgesinde aralarında bir bariyerin olduğu, iki-üç ay kadar suyunun aktığı iki küçük deredir. Bkz. Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.1, s.376.

¹⁷⁴ Taberi, Kahire, c.8, s.623; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.5, s.494; İbn-i Tayfur, s.143; Yakubi bu sefer ile ilgili, Me'mun'un birçok kale ve şehirler elde ettiğini, bunun sonucunda Rum imparatorunun Me'mun'a kendi adıyla bir antlaşma mektubu gönderdiği halde Me'mun'un böyle başlayan bir mektubu okumayacağını belirterek iade ettiğini daha sonra da imparator mektubu düzeltip tekrar göndermiş olmasına rağmen Me'mun'un buna cevap vermediğini yazmaktadır. Bkz. Yakubi, c.2, s.568.

¹⁷⁵ İbn-i Tayfur, s.143.

¹⁷⁶ Taberi, Kahire, c.8, s.624; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.5, s.494.

6.3. Me'mun Sonrası Bölgede Bazı Hadiseler

H.218/833 yılında Me'mun'un vefatından sonra yerine kardeşi el-Mu'tasım geçmiş ve bu zamana kadar el-Cezire valiliğini sürdürmüş olan Me'mun'un oğlu Abbas, yeni halife tarafından da görevinin başında bırakılması uygun görülmüştü.¹⁷⁷ Ancak bir süre sonra Amuriyye'nin fethi sırasında Abbas'ın diğer komutanlarla aralarında geçen bazı konuşmaları, halifelikte gözü olduğu şeklinde yorumlanmış, bu sebeple önce tutuklanmış daha sonra da susuz bırakılmak suretiyle öldürülmüştü. İrtibatlı olduğu diğer komutanların akibeti de sonuç olarak aynı olmuştu (H.223/837).¹⁷⁸ Mu'tasım, Abbas'ın yerine Eşnas et-Türkî'yi, el-Cezire, Şam ve Diyar-ı Rebia valiliğine görevlendirdi. Eşnas, Mu'tasım'ın ölümüne kadar (H.227/841) burada vali olarak kaldı.¹⁷⁹ İshak Armale, Eşnas'ın valiliği sırasında Müslümanlardan bazı grupların Dara, Nusaybin, Amed, Mardin ve Ra'sü'l-Ayn'de galeyana gelerek Hıristiyanlardan tüccar ve halktan birçok kişiyi öldürdüğü, köy ile mezraların yakıldığı, bekâr kızların ırzlarına geçilmiş ve gençlerin de öldürülmüş olduğunu söylemektedir.¹⁸⁰

Mu'tasım'dan sonra el-Vasık Billâh halife olmuştu. Vasık da Eşnas'ın ölüm tarihi olan H.230/844 yılına kadar bölgedeki valiliğini sürdürmesine müsaade etti. Eşnas'ın ölümü nedeniyle boşalan el-Cezire ve Şam valiliğine, Ubeydullah İbn-i Abdulaziz İbn-i Abdülmelik İbn-i Salih'i görevlendiren Vasık, bir süre sonra bunu da görevden alarak yerine Muhammed İbn-i Salih İbn-i Abdullah'ı atamıştı. Ancak Muhammed, H.231/845 yılında vefat edince Vasık onun yerine Ahmed İbn-i Said İbn-i Selmi İbn-i Kuteybe el-Bahili'yi, el-Cezire, es-Suğur, el-Avasım, Haleb ve Kınnesrin valiliğine getirdi. Ahmet, bir kış mevsiminde yapmış olduğu gaza nedeniyle halkı büyük bir darlığa itmişti.¹⁸¹ El-Vasık da bu sebeple onu görevden alarak yerine Nasır İbn-i Hamza el-Huza'i'yi aynı yerlerin valiliğine görevlendirdi.¹⁸²

¹⁷⁷ İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.25.

¹⁷⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz.Taberi, Kahire, c.8, s.71-79; Ayrıca İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.6, s.46-48; İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.26.

¹⁷⁹ İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.26.

¹⁸⁰ İshak Armale, s.9.

¹⁸¹ İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.26.

¹⁸² İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.27.

Vasık Billah'ın H.232/846 yılında ölümünün ardından el-Mütevekkil Cafer İbn-i el-Mu'tasım halifelğe geçti. El-Mütevekkil, el-Cezire bölgesine son atanan valiliği görevden azlederek yerine Ahmed İbn-i Said'i tekrar eski görevine iade etti. Ahmed'in valiliği, halifenin kendi oğlu el-Muntasır'ın Şam ve el-Cezire valisi olarak görevlendirilmesine kadar sürdü (H.235/849).¹⁸³ Bununla birlikte yine aynı yıl içerisinde halife, aralarında Cezire, Diyar-ı Rebia ve Diyar-ı Mudar'ın da bulunduğu birçok yeri, oğlu Muntansır'a ikta olarak vermişti.¹⁸⁴ Valiliğine atandığı bölgeleri kendi adına Boğa el-Kebir'e (Büyük Boğa) idare ettiren El-Muntasır'ın¹⁸⁵ valilik döneminde yaşanan en önemli iki hadiseden biri, Valiliğine atandığı bölgeleri kendi adına Boğa el-Kebir'e (Büyük Boğa) idare ettiren El-Muntasır'ın¹⁸⁶H.245/859 yılında meydana gelmiş olan büyük depremdir. Sözkonusu depremin, özellikle Balis, Rakka, Harran, Ra'sü'l-Ayn, Humus, Şam, Urfa, Tartus, Edne ve Şam sahillerinde büyük oranda etkili olduğu bildirilmektedir.¹⁸⁷

H.247/861 yılında El-Mütevekkil'in vefat etmesi üzerine, el-Muntasır'a biat edildi. El-Muntasır, Vasif'i kendi yerine vali olarak gönderdi ancak aynı yıl içerisinde vefat etmesi sebebiyle yerine el-Müstain halife olmuştu.¹⁸⁸ Müstain'in halifelik döneminde Ra'sü'l-Ayn veya ona çok yakın bir yerde yine bir harici ayaklanmasından söz edilmektedir.248/862 yılında Ebu'l-Amud eş-Şari es-Sa'lebi'nin çıkardığı bu ayaklanma için Yakubi "Diyar-ı Rebia'da çıkan bir isyan" olarak bahsetmektedir.¹⁸⁹Hakkında ayrıntılı bilginin olmadığı bu isyan ile ilgili, Halife Mustain'in, isyanı bastırmak üzere Kacur el-Fergani (veya Ebu Cevr et-Türkî)'yi görevlendirdiği, Kacur'un da Ebu'l-Amud'u "Receb ayına beş gün kala" (25 Cemaziyeluhra 248/26 Ağustos 862) Kefertüsa'da yakalayıp öldürdüğü, bundan sonra da Ebu'l-Amud'un çevresinde toplanmış olan grubun dağılmış olduğu bildirilmektedir.¹⁹⁰

¹⁸³ İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.27.

¹⁸⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.6, s.105.

¹⁸⁵ İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.27.

¹⁸⁶ İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.27.

¹⁸⁷ İbn-i el-Cevzi, *El-Muntazam*, c.11, s.329.

¹⁸⁸ İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.27.

¹⁸⁹ Yakubi, c.2, s.604.

¹⁹⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.6, s.151; Yakubi, c.2, s.604; İshak Armale, s.9-10.

Müstain, Vasif'i H.250/864 yılına kadar el-Cezire valisi olarak bırakmıştı. Ancak bu tarihten sonra Vasif'i azlederek yerine Ahmed el-Müvelled'i getirmiş ve halifeliğinin sonuna kadar (H.252/866) da bu görevde kalmasına müsaade etmişti.¹⁹¹

Müstain'den sonra halife olan el-Mu'tezz, Ahmed'i el-Cezire Valiliğinden azlederek Haleb valiliğine gönderdi. Birkaç gün sonra da Halep'ten alarak tekrar el-Cezire valiliğine gönderdi. Daha sonra tekrar görevden alarak yerine Eba's-Sac Deyvidad'ı, el-Cezire ve Şam valiliğine atadı. Deyvidad, bu görevinde H.255/868 yılı Şaban ayında Mu'tezz'in görevden alınışına kadar devam etti. Mu'tezz'in yerine geçen el-Mühtedi, İsa İbn-i eş-Şeyh'in Şam'a karşı zafer kazanmasına kadar Deyvidad'ı görevinde bırakmıştı. İsa İbn-i eş-Şeyh, bu zaferi kazandıktan sonra Cezire'ye yönelerek Amed, Meyyafarikin ve Diyar-ı Bekir'in tümüne karşı üstünlük sağlayarak el-Muhtedi'nin öldürüldüğü tarih olan H.256/869 yılına kadar burada kaldı.¹⁹² Bundan sonra da bölgeyi Tulunoğulları ele geçirecek ve bir süre bu hanedanın egemenliğinde kalacaktır.

7. TULUNOĞULLARI DÖNEMİNDE RA'SÜ'L-AYN

Tulunoğulları Devleti, Mısır'da kurulan ve Abbasi halifeliğine yalnız ismen bağlı olan ilk müstakil Türk Devletidir (Bkz. Ekler, Harita-15). Devletin kurucusu Ahmet b. Tulun¹⁹³, Bağdat'ta dünyaya gelmiş ve hem Bağdat'ta hem Suğur şehirlerinden Tarsus'ta kendini her bakımdan yetiştirmiş biriydi. Devletin üst kademelerinde o kadar çok güven kazanmıştı ki halife Musta'in, halifelikten azledilip de Vasit'a gönderileceği zamanda bile muhafız olarak Ahmed b. Tulun'u istemişti. Ahmet, azledilmiş halifenin muhafızlığını yaptığı sırada yeni halife el-Mu'tazz'ın annesi bilahere Ahmet b. Tulun'dan Musta'in'in öldürülmesini istemişse de Ahmet bunu kabul etmeyerek, devlet katında güven ve itibarını yenilemişti. Halife bir süre sonra Türk emirlerinden Bayakbak (?)'ı yalnız Fustat merkez olmak üzere (sahil kesimi bu egemenliğin dışındaydı) Mısır emirliğine görevlendirince, o dönemin

¹⁹¹ İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.27.

¹⁹² İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.28.

¹⁹³ Ahmed b. Tulun hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Selahaddin Halil İbn-i Aybek Es-Safdi, *A'yane'l-Asır ve A'van en-Nasr*, Tahkik: Ali Ebu'z-Zeyt, Nebil Ebu Amşe, Muhammed Mev'ad, Mahmud Salim Muhammed, Takdim Eden: Mazen Abdulkadir el-Mübarek, 1. Baskı, Lübnan-Beyrut,1998, Darü'l-Fikr el-Muasır, c.6, s.265-266.

adetleri gereği, Bayakbak kendisi gitmeyip yerine Ahmet b. Tulun'u göndermişti.¹⁹⁴ Bayakbak, bir süre sonra Bağdat'ta öldürülünce yerine Ahmed'in kayınbabası Berkuk et-Türkî getirildi. Berkuk, Mısır'ın sahillerini de Ahmed'e vermesiyle birlikte, bütün Mısır'ın yönetimi Ahmed'e geçmiş oldu.¹⁹⁵

Ahmed'in Mısır ve Suriye'ye yönelik planları vardı ve Abbasilerin Suriye valisi Amacur'un ölümü ile bu planlar hayata geçirilmeye başlanmıştı.¹⁹⁶H.256/870 yılından sonra el-Muhtedi'nin yerine el-Mu'temed halifelğe geçmişti. El-Mu'temed, Şam ve el-Cezire bölgesine kardeşi el-Muvaffak'ı görevlendirince, Muvaffak da Muhammed İbn-i Atamış'ı el-Cezire valiliğine gönderdi.¹⁹⁷El-Muvaffak'ın da Zenci ve Saffari isyanıyla meşgul olmasını fırsat bilen Ahmet, Şam, Humus, Hama ve Haleb'i ele geçirdikten sonra Şam'da el-Cezire seferlerine başladı. El-Cezire bölgesinde Harran'a kadar ulaşip burayı da alan Ahmet, oğlu Abbas'ın isyan etmiş olması sebebiyle tekrar Mısır'a dönmek zorunda kalmışsa da¹⁹⁸ bölgeyi elinde tutmuş ve Abbasilerin el-Cezire valisi Muhammed İbn-i Atamış'ı bölgeden kovarak yerine kardeşi Musa İbn-i Atamış'ı Diyar-ı Rebia'ya (Ra'sü'l-Ayn'e); kölesi Lulu'u da Diyar-ı Mudar'a idareci olarak görevlendirdikten sonra buradan ayrılmıştı.¹⁹⁹ Böylelikle bölgedeki Tulunoğulları hâkimiyeti de resmen başlamış oluyordu.

H. 266/879 yılında taraf değiştirdiği anlaşılan Ahmet İbn-i Tulun'un kölesi Lulu, Diyar-ı Rebia bölgesindeki Ra'sü'l-Ayn'de bulunan Musa İbn-i Atamış'ı esir alarak Rakka'ya götürdü. Raka'dan dönerken Ahmet İbn-i Musa İbn-i Atamış ve beraberindeki bedevilerle karşılaşan Lulu, hezimete uğrayarak önce Karkisya sonra da Bağdat ve Samerra'ya kaçmak zorunda kaldı.²⁰⁰ Bu olayın ardından Musa'nın tekrar Diyar-ı Rebia'ya döndüğü anlaşılmaktadır. Ancak belli ki Abbasi yönetimi bundan büyük bir rahatsızlık duymuş ve bu sebeple Diyar-ı Rebia'nın üzerine H.269/882 yılında Musul amili İshak İbn-i Kundac'ı göndererek Musa'nın elindeki

¹⁹⁴Şinasi Altundağ, "Tolunlular"İA, 2. Baskı, İstanbul, MEB, 1979, c.XII. I, s.430; Taberi, Bayakbak'ın 254 yılında Ahmed b. Tulun'u Mısır emirliğine atadığını yazmaktadır. Bkz. Taberi, Kahire, c.9, s.381.

¹⁹⁵Ahmed İbn-i Tulun'un ortaya çıkışı ve Mısır'a sahip olması ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.6, s.195; Altundağ, s.430.

¹⁹⁶ Altundağ, s.430.

¹⁹⁷ İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.28.

¹⁹⁸ Altundağ, s.430.

¹⁹⁹ İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.28.

²⁰⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.6, s.290; İbn-i Şeddad da Lulu'un Diyar-ı Mudar'daki idareciliği, efendisi Ahmet b. Tulun'a ters düşene kadar sürdüğünü yazmaktadır. Bkz. İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.29.

Diyar-ı Rebia'yı almak istemiş, İbn-i Kundac da buraya saldırarak almış, sonra da yönetimine kattığını ilan ederek Musul'a dönmüştü. İshak İbn-i Kundac, bir süre sonra da bütün Cezire'yi istila etmişti.²⁰¹ Bunun ardından Tulunoğullarını bölgeden tamamen uzaklaştırmaya çalışan Abbasilerin gayretleri "Vak'at et-Tavahin"²⁰²de başarısız olmuştu.²⁰³ Olayın taraftarlarından biri olan halifenin oğlu Muvaffak, savaşın bitmesinin ardından Ra'sü'l-Ayn üzerinden²⁰⁴ geçerek Bağdat'a gitmişti.²⁰⁵ Bu da Ra'sü'l-Ayn'ın Tulunoğlu Ahmet'ten sonra Abbasilerin denetimine geçtiğini gösteriyordu.

Ancak bundan sonra Abbasilerin iki amili Muhammed İbn-i Ebi's-Sac ile İshak İbn-i Kundac'ın kendi aralarında ihtilafa düşüp savaşmaları neticesinde²⁰⁶ Tulunoğlu Humareveyh'in desteklediği İbn-i Kundac, Diyar-ı Rebia ve Diyar-ı Mudar'ı ele geçirerek (H.276/889) el-Cezire'de ölüm tarihi olan (H.278/891) yılına kadar kalmaya devam etti.²⁰⁷ Aynı yıl içerisinde el-Muvaffak ve İbn-i Kundac, H.279/892 yılında da halife Mu'temid'in ölmesiyle yerine geçen el-Mu'tezid, Humareveyh ile akrabalık kurarak, Fırat'tan Barka'ya kadar olan sahada 30 yıl boyunca hüküm sürmesini kabul etmişti.²⁰⁸ Bundan dolayı bölge hâkimiyetini devam ettiren Humareveyh, İbn-i Kundac'ın yerine oğlu Muhammed'in, kendisine bağlı el-Cezire valisi olarak kalmasını onaylamıştı. Muhammed'in valiliği de Humareveyh'in öldürüldüğü tarih olan H.282/895 yılına kadar devam etti. Muhammed, Humareveyh'in ölümünden sonra da Mu'tezid'e bağlılığını bildirerek valiliğini sürdürdü. Ancak bir süre sonra Mu'tezid onu görevden alarak yerine Fatik'i görevlendirmiş ve onu burada H.286/899 yılına kadar tutmuştu.²⁰⁹ Böylelikle Ra'sü'l-Ayn'ın da içinde bulunduğu Tulunoğulları toprakları, Fatik'in atanmasıyla birlikte tekrar Abbasi hâkimiyetine geçmiş oluyordu.

²⁰¹ İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.30.

²⁰² Olayın geçtiği yerdeki akarsuyun üzerine kurulu su değirmenlerinden ötürü bu ismi almıştır. Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.6, s.342.

²⁰³ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.6, s.342; Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.20, s.220; Altundağ, s.433.

²⁰⁴ İbnü'l-Adim, *Buğye*, s.1501.

²⁰⁵ Taberi, *Kahire*, c.10, s.9

²⁰⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.6, s.348; İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.30; Taberi de aynı yıla işaret ederek, ikilinin karşı karşıya geldiğini ve İshak'ın yenildiğini bildirmektedir. Bk.Taberi, *Kahire*, c.10, s.12.

²⁰⁷ İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.31.

²⁰⁸ Altundağ, s.433.

²⁰⁹ İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.31.

El-Mu'tezid H.286/899 yılından sonra Fatik'in yerine oğlu el-Müktefi'yi el-Cezire, Kinnesrin ve el-Avasım valiliğine getirmişti.²¹⁰ El-Müktefi, Rakka'da ikamet ederek babasının ölüm tarihi olan H289/902 yılına kadar el-Cezire'nin valisi olarak kaldı. Bu sırada Diayr-ı Rebia'da İshak İbn-i Eyyüb İbn-i Ahmed İbn-i Ömer İbn-i el-Hattab el-Adavi Adiy, emir olduğu görülmekte ve 287 yılında da bu kişinin ölmesi üzerine yerine Abdullah İbn-i el-Heyssem İbn-i Abdullah İbn-i el-Mu'tamar'ın görevlendirildiği anlaşılmaktadır.²¹¹ El-Müktefi, babasının ölümünün ardından kendisine biat edildiğinden, Rakka'yı terk ederek Bağdat'a gitmiş ve El-Cezire bölgesini de "ele geçirecek olan kişiye" bırakmıştı.²¹²

8. RA'SÜ'L-AYN'DE HAMDANİLER DÖNEMİ

Hamdaniler, Musul ve Haleb civarlarında hüküm sürmüş bir Arap hanedanıydı. Bu hanedan, adını büyük Tağlib kabilesine mensup Hamdan b. Hamdun'dan almaktaydı. Hamdan, H.272/885 yılından itibaren Haricilerden Harun ile sıkı bir ittifak halinde olmuş²¹³ hatta Bağdat'a ulaşan bilgilere göre Hamdan b. Hamdun ile Harun eş-Şari, Musul'da birlikte şehrin ana camisine gitmiş ve Hamdan b. Hamdun, Harun'un arkasında namaz kılmıştı.²¹⁴ Hamdan, bundan birkaç yıl sonra da Mardin kalesini ele geçirmişti. Halife Mu'tezid, H.281/894 yılında Mardin kalesine doğru yürüdüğünde, olabilecekleri tahmin ederek kalede oğlu Hüseyin'i bırakıp kaçan Hamdan'ı bulamamıştı. Öyle anlaşılıyor ki halife, Hüseyin'e baskı uygulayınca, Hüseyin de halifeye Deyre'z-Zafaran kalesinin kapılarını açtıktan kısa bir süre sonra Hamdan, halifenin eline geçmişti. Halife, Hamdan'ı, Harun'un itaat etmesine karşılık elinde rehin tutarak onu Bağdat'a esir olarak götürdü. Hüseyin, babasını kurtarmak adına H.283/896'da Harun'u yenip, zarar vermeyecek hale getirince, halife, Hamdan'ı affedip oğullarına ve özellikle Hüseyin'e büyük lütuflarda bulunmuştu.²¹⁵ Bu hadise, Hamdanilerin yükselmesine bir başlangıç teşkil

²¹⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.6, s.397; İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.32.

²¹¹ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.6, s.406.

²¹² İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.32.

²¹³ İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.126; C. Brockelmann, *İslam Ulusları*, s.125; M.Sobernheim, "Hamdaniler" *IA*, İstanbul, MEB, 1987, c.V.I., s.179.

²¹⁴ Taberi, Kahire, c.10, s.9; Zehebi, halkın da Harun'un arkasında namaz kıldığını ifade etmektedir. Bkz. Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.20, s.222.

²¹⁵ İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.126; C. Brockelmann, *İslam Ulusları*, s.125; M.Sobernheim, s.179; İshak Armaile, s.10.

etmişti.²¹⁶ Hüseyin'e tevcih edilen en büyük lütuflardan biri, Müennis el-Hâdim'in el-Cezire, Şam ve Diyar-ı Mudar valiliğine gönderildiği bir sırada Diyar-ı Rebia valiliğine getirilmesiydi (H.292/904).²¹⁷ Böylece el-Cezire bölgesinde kısmi bir Hamdaniler dönemi de başlamış oluyordu. Hüseyin'in bu valiliği H.302/914 yılına kadar sürdüğü tahmin edilmekte ancak bu tarihten sonra halife el-Muktedir'in karşıtı olan şair Abdullah b. el-Mu'tezz'in tarafını tutmuş olması sebebiyle kaçmak zorunda kaldığı da anlaşılmaktadır. Bu kaçıştan sonra kardeşi İbrahim'in araya girmesiyle halife tarafından affedilen Hüseyin, bir naip aracılığıyla idare ettiği Kum ve Kâşân valiliğine tayin edildi. Fakat H.303/915 yılında bir defa daha halife ile arası açıldığı anlaşılan Hüseyin, 306/918-19'da esirlikte vefat ettiği söylenmektedir.²¹⁸

Şüphesiz Hüseyin'in halifeye ters düşmesinin sebebi yalnızca şair Abdullah İbn-i el-Mu'tezz'i desteklemiş olması değildi. Özellikle Ra'sü'l-Ayn'ın bir parçası olduğu Diyar-ı Rebia bölgesindeki valiliği sırasında yaşadığı birtakım hadiselerin onu böyle bir zemine ittiği anlaşılmaktadır. Bunun başlıca müsebbiplerinden biri de dönemin kudretli veziri Müennis el-Hadim'in olduğu da anlaşılmaktadır. İbn-i Şeddad'ın bildirdiğine göre Hüseyin, Halife Muktedir'in otoritesini tanımadığını söylediği için vezir kendisine bir ordu göndererek onu esir almış ve Bağdat'a göndermişti.²¹⁹ İbnü'l-Esir'e göre ise, Hüseyin İbn-i Hamdan'ın Cezire'de bulunduğu sırada halife el-Muktedir'in veziri Ali İbn-i İsa, Diyar-ı Rebia'dan belli bir mal talebinde bulunmuştu. Hüseyin bu talebi karşıladıktan sonra bu sefer vezir, Hüseyin'in elinde bulunan yerlerin, sultanın amillerine teslim edilmesini istemişti. Hüseyin bu ikinci talebi kabul etmeyince, vezir Ali b. İsa, Raik el-Kebir komutasında bir ordu hazırlayarak Hüseyin'in üzerine gönderdi.²²⁰ Raik, Hüseyin'e karşı verdiği mücadeleyi kaybederek Müennis'in yanına gider.²²¹ Müennis de büyük bir ordu daha hazırlayarak Hüseyin'in üzerine gider. İkili arasındaki savaşı kaybeden Hüseyin, oğulları ve ailesi ile birlikte (kaçan oğlu Hamza ve yiğeni hariç) esir düşerek bütün

²¹⁶ M.Sobernheim, s.179.

²¹⁷ İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.32, 127.

²¹⁸ M.Sobernheim, s.179.

²¹⁹ İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.32, 127.

²²⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.6, s.488.

²²¹ Taberi, Raik'in geri dönüşünden söz etmez. Bilakis, Raik'in, Kürt, Bedevi ve Tüklerle desteklenmiş ordusunun, Hüseyin'in en iyi komutanlarından bir kaçını öldürdüğü, bundan dolayı da özellikle zaman kazanmak amacıyla Hüseyin'in eman istemek üzere Raik'e araçlar gönderdiği, bu sırada Mısır'daki seferini tamamlayan Müennis'in de gelip Hüseyin'i yenilgiye uğrattığını yazmaktadır. Bkz. Taberi, c.11, s.55.

malları yağmalanır. Develerin üzerine bağlanan Hüseyin ve ailesi, Bağdat'a kadar götürülerek Halife el-Muktedir'e teslim edildikten sonra hapse atılır.²²² Hüseyin hapiste iken hayatını kaybedecektir.

Bu olayın ardından Abbas İbn-i Amr, müteveli olarak Diyar-ı Rebia valiliğini üstlenirken, onun adına bu görevin yürütücüsü, (Diyar-ı Rebia'nın bir kısmında) Müennis tarafından Vasif el-Bektimur görevlendirilmişti. Bektimur'un bu kısmi idareciliği, Abbas'ın ölümüne kadar sürdü (H.305/917). Abbas'ın ölümünden sonra bütün Cezire valiliğine getirilen Vasif el-Bektimur, buranın kontrol altına alınmasında gösterdiği acizlik sebebiyle görevinden azledildiği anlaşılmaktadır.²²³

Aynı dönemle ilgi yine İbn-i Şeddad'ın başka bir sayfada, "Hüseyin'in Bağdat'a götürülmesinin ardından H.303/915 yılında Diyar-ı Rebia'nın idareciliğine Osman el-Ğanavi getirildi ve Osman'ın bu görevi de H.307/919 yılına kadar sürmüştü"²²⁴ demesi, akla Bektimur'un görevi kabul etmemesi veya ayrılmak istemesi üzerine Osman'ın buraya atanmış olabileceği düşüncesini getirmektedir. Dolayısıyla Diyar-ı Rebia idaresi bu esnada belli bir süreliğine Osman el-Ğanavi'ye emanet edildiği söylenebilir.

Osman'ın görevden alınmasından sonra Diyar-ı Rebia idareciliğine yine aynı yıl içerisinde İbrahim İbn-i Hamdan'ın getirildiği görülmektedir.²²⁵ Bir yıl sonra da İbrahim'in vefat etmesi nedeniyle²²⁶ yerine H.309/921 yılında Davut İbn-i Hamdan, getirilmişti.²²⁷ Davut'un ardından H.315/927 yılında Ebu'l-Heyca Abdullah İbn-i Hamdan'ın Musul ve el-Cezire valiliğine atandığı anlaşılmaktadır.²²⁸

²²²Taberi, (Arib İbn-i Saad el-Kurtubi), *Tarihe'r-Rûsul ve'l-Mûluk*, (Tamamlayıcı Cüz) c.11, s.55; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.6, s.488; Cemaledin Ebi'l-Mehasin Yusuf İbn-i Tağriberdi el-Atabeki, *En-Nücum'e'z-Zahira fî Mûluk Mısır ve'l-Kahire*, Takdim: Muhammed Hüseyin Şemseddin, 1.Baskı, Beyrut, Dare'l-Kütüb el-İlmiyye, 1992, c.3,s.209; Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.23, s.18.

²²³ İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.32.

²²⁴ İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.127. İbn-i Şeddad, aynı eser s. 33'te de Bektimur'un yerine 307 yılına kadar Cinni es-Safvani'nin getirildiğini yazmakta ancak başka kaynaklarda bu görevlendirmeden söz edilmemektedir.

²²⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.6, s.506; İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.33.

²²⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.6, s.507; İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.127. İbn-i Şeddad, İbrahim'in bir sene sonra azledildiğini söylerken, İbnü'l-Esir de İbrahim'in bir sene sonra öldüğünü söylemektedir. Anılan tarihten sonra İbrahim'in isminin olaylarda geçmemesi, İbrahim'in ölmüş olabileceğini doğrulamaktadır.

²²⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.7, s.6; İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.127. Burada İbn-i Şeddad, Davut İbn-i Hamdan'ın 318 yılına kadar müteveliyyen burada valilik yaptığını yazmakta

8.1. Karmatilerin Ra'sü'l-Ayn'e Gelmesi

H.316/928 yılında, Karmatiler, el-Cezire bölgesine gelip²²⁹ buralarda birtakım olaylar yaptıkları görülmektedir. Bölgede ilk ortaya çıktıkları yerlerden birinin, Anbar olduğu anlaşılmaktadır ki, buradan ayrılıp da Fırat yoluyla Daliye²³⁰, ye gelen Karmati lideri Ebu Tahir, geldiği yerde bir şey bulamamış ancak Daliye halkından bir topluluğu öldürerek buradan ayrılmıştı. Tahir, bundan sonra hemen Cezire'nin bedevileri üzerine bir grup asker göndererek mallarını talan ettirdi. Bedeviler, bu olaylardan dolayı çok korkmuş ve Ebu Tahir'in elinden kurtulmak için adeta kaçmışlardı. Ebu Tahir, bulunduğu yerde kişi başına bir dinar vergi koyduktan sonra Rakka'ya doğru yola koyuldu. Üç gün boyunca Rakkalılarla savaşan Karmatiler, Rebiülahir ayında Rakka'yı terk etti. Bundan sonra Ra'sü'l-Ayn ve Kefertusa'ya hedef alan Karmatiler, buraya bir grup asker gönderince, halk bunlardan eman istedi. Buradaki halka da eman verildikten sonra Sincar'a geçen Karmatiler, buranın halkının da eman istemesi üzerine onlara da eman verilerek buradan ayrıldılar.²³¹ Halife Muktedir, H.317/929 yılında Harun İbn-i Ğurayb ile Safi el-Basri'yi üzerlerine göndererek onları ortadan kaldırdı.²³²

8.2. Hamdanilerin Devamı ve Bu Dönemin Önemli Siyasi Olayları

Muhtemelen Taberi'de dile getirilen Karmatilerle savaşta gösterdiği büyük yararlılıklar nedeniyle olsa gerek, H.317/929 yılında Ebu'l-Heyca, Cezire'de elinde bulunan yerler ile birlikte Dinever, Hemedan, Nihavend,²³³ Diyar-ı Rebia valiliği ile

ancak görüldüğü gibi diğer kaynaklar, bu bilgiyi doğrulamamaktadır. Bkz. İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.127.

²²⁸Zehebi *Tarihü'l-İslam*, c.23, s.365.

²²⁹Karmatilerin Mezopotamya'da yayılışı hakkında geniş bilgi için bkz. Abdullah Ekinci, *Ortadoğuda Marjinal Bir Hareket: Karmatiler*, Ankara, Odak Yayınları, 2005, s.143-158.

²³⁰Fırat nehri üzerinde, Şam yakınlarında Ane ve Rahbe arasında yer alan küçük bir şehirdir. Bkz. Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.2, s.433.

²³¹Taberi, c.11, s.252-256; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.7, s.38-39. Taberi, 254 ve 255. Sayfalarda Karmatilere karşı verilen mücadelede başta Ebu'l-Heyca Abdullah İbn-i Hamdan olmak üzere diğer kardeşlerinin de çok etkin bir mücadelesinden söz etmektedir. Özellikle de Ebu'l-Heyca'nın Zubara nehriyle ilgili vermiş olduğu taktiklerin Karmatilere karşı başarıda büyük etki sağladığını dile getirmektedir. Buna karşın İbnü'l-Esir'de bu olayla ilgili Hamdanilerin vermiş olduğu mücadeleden söz edilmemektedir. Ayrıca bkz. İbn-i Haldun, c.3, s.471.

²³² İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.7, s.41; Konu Hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. Mesudi, *et-Tenbih*, Şarkü'l-İslam Baskısı, s.332-333.

²³³ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.7, s.50-51; Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.23, s.376; İbn-i Tağriberdi, c.3, s.251-252; Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.24, s.40.

el-Cibal ve Mekke yolunun idareciliği de verilmişti.²³⁴ Bu bölgeler Ebu'l-Heyca'nın el-Muktedir tarafından aynı yıl (H.317/929) içerisinde öldürülmesine kadar elinde kalmıştı.²³⁵ Hamdanilerin kurucusu olarak kabul edilen Ebu'l-Heyca'nın ölümünün ardından, Hamdanilerin iki kola ayrılarak varlıklarını sürdürdüğü görülmektedir. Bunlardan Musul Hamdanileri Bağdat üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışırken, Haleb Hamdanileri ise İhşidilere, Fatimilere ve daha sonra da Bizans'a karşı, başta Haleb olmak üzere diğer topraklarını koruma gayreti içerisinde gireceklerdir. Ebu'l-Heyca öldürüldüğü sırada, oğlu ve aynı zamanda Hamdanilerin Musul kolunun kurucusu olarak kabul edilen²³⁶ Nasirü'd-Devle Hasan, Ebu'l-Heyca'nın Diyar-ı Rebia ve Musul'daki naibi idi. Babasının öldürülmesinden sonra da El-Muktedir, Nasirü'd-Devle'nin bulunduğu bölgede idareci olarak kalmasını uygun görmüştü. Daha sonra da özel olarak Diyar-ı Rebia'nın yönetimi ve Musul üzerinde tasarruf yapma hakkı da tanıdı (H.318/930). Diyar-ı Rebia yönetimi, kendisinden sonra da Hamdaniler yönetiminde kalmaya devam etti.²³⁷ Burada dikkat edilmesi gereken husus, Diyar-ı Rebia'nın ana merkezlerinden birinin Ra'sü'l-Ayn olduğudur.

İbnü'l-Esir, Nasirü'd-Devle Hasan İbn-i Abdullah'ın görevlendirilmesi ile ilgili şunları nakletmektedir: Bu yılın Rebi'ülevvel ayında Nasirü'd-Devle Hasan İbn-i Abdullah, Musul valiliğinden azledilerek, yerine amcası Said Nasir İbn-i Hamdan getirildi. Nasirü'd-Devle ise Diyar-ı Rebia, Nusaybin, Sincar, Habur, Ra'sü'l-Ayn ve bunlarla birlikte Diyar-ı Bekir bölgesinden Meyyafarikin ile Erzen'in valiliğine getirildi.²³⁸ Taberi'nin tamamlayıcı cildinde ise H.318/930 yılının Zilhicce ayında el-Muktedir'in Ebi'l-Ala Said İbn-i Hamdan'ı Musul ve Diyar-ı Rebia valiliğine görevlendirmiş olduğu belirtilmektedir.²³⁹ Valilerin görevlendirmelerinde

²³⁴ İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.33; Taberi, aynı yıla işaret ederek, Ebu'l-Heyca'ya ilaveten birçok yerin valiliğinin verildiğini söylediği halde bu yerlerin neresi olduğundan söz etmez. Bkz. Taberi, c.11, s.261.

²³⁵ İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.33; İbnü'l-Esir, Hasan'ın 318 yılında yalnızca Musul ve Musul'a tâbi olan yerlerin valiliğinden söz ederken, İbn-i Şeddad, "Nasirü'd-Devle Hasan İbn-i el-Heyca, Musul'la birlikte el-Cezire'nin de valiliğini aldı" demektedir. Bkz. İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.128.

²³⁶ Nasuhi Ünal Karaarslan, "Hamdaniler"*DİA*, İsatnbul, TDV, 1997, c.15, s.446.

²³⁷ İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.33; İbnü'l-Esir, Hasan'ın 318 yılında yalnızca Musul ve Musul'a tâbi olan yerlerin valiliğinden söz ederken, İbn-i Şeddad, "Nasirü'd-Devle Hasan İbn-i el-Heyca, Musul'la birlikte el-Cezire'nin de valiliğini aldı" demektedir. Bkz. İbn-i Şeddad, *el-A'lek el-Hatira*, c.3, s.128; Ayrıca bkz. Ali b.Zafer el-Ezdi, *Hamdaniler*, Çev. Mehmet Akbaş, 1. Baskı, İstanbul, Ravza Yayınları, 2011, s.29.

²³⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.7, s.60; İbn-i Haldun da aynı bilgileri paylaşmaktadır. Bkz. İbn-i Haldun, c.3, s.484.

²³⁹ Taberi, c.11, s.271.

farklı rivayetler göze çarpsa da netice itibarıyla bu yıllarda Ra'sü'l-Ayn ve çevresinin Abbasilere bağlı Hamdanilerin egemenliğinde olduğu çok açık bir şekilde görülebilmektedir.

Bu arada H.317/929 yılında iç hadiselerin dışında dış etkenli ilginç hadiselerin de yaşanmış olduğu anlaşılmaktadır. Sonucu belirsiz bir nakle göre, Cezire suğurunun Rumlara karşı büyük bir güç kaybı yaşadığı, özellikle Malatya, Meyyafarikin, Amed, Erzen ve başka illerde yaşayan insanların, halifenin kendilerine karşı aciz bir duruma düşmüş olması ve yardım etmemesi durumunda Rum hükümdarına teslim olacaklarını halifeye bildirmiş olmalarına rağmen halifenin bu çağrıya hiçbir tepki vermemesi, bu sebeple de çağrının ikinci defa tekrar edilmiş olması, dönemin ilginç hadiselerindendi.²⁴⁰

8.2.1. Ağar İbn-i Matar Ayaklanması

Aynı yılın (H.318/930) Şaban ayında Musul topraklarında Ağar İbn-i Matar et-Tağlibî adında bir Hâricînin ayaklanmasından söz edilmektedir. Ağar'ın, şair Amru İbn-i Gülsüm'ün kardeşi Attab İbn-i Gülsüm et-Tağlibî'nin oğlu olduğu söylenmektedir. Yaklaşık 2000 kişi ile birlikte başlattığı ayaklanmanın ilk çıktığı yerin Ra'sü'l-Ayn olduğu bildirilmektedir. Buradan hareket eden Ağar, Kefertüsa'ya yönelerek köye girmiş, burayı yağmaladıktan sonra içindeki insanları da öldürerek Nusaybin'e geçmişti. Askerleriyle birlikte şehrin yakınlarında konaklayınca, şehir halkından bir grup çıkıp kendisiyle savaşmaya başlamıştı ki, Şari Ağar, kendilerinden 100 kişiyi öldürüp 1000 kişiyi de esir almıştı. Ağar'ı artık bir bela olarak görmeye başladıkları anlaşılan Nusaybin halkı, 400 bin dirhem fidye karşılığında antlaşma yaparak canlarını ancak kurtarabilmişlerdi. Haberi öğrenen Diyar-ı Rebia emiri Nasirü'd-Devle İbn-i Hamdan, Ağar'ın üzerine bir ordu göndererek onu yenilgiye uğrattı. Esir alınan Ağar, Nasirü'd-Devle tarafından Bağdat'a gönderildi.²⁴¹

²⁴⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.7, s.57.

²⁴¹ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.7, s.58, 61-62.

8.3.Diyar-ı Rebia'da Siyasi Bunalım ve Hamdanilerin Yeniden Hâkimiyet Tesis Etmesi

H.324/935 yılı, bölge için tehlike çanlarının çalmaya başladığı bir yıl olmuştu. Dönemin kudretli adamı İbn-i Raik, devlet yönetimiyle ilgili neredeyse bütün emirleri veren bir konuma gelerek yönetimde çok aktif hale gelmesi²⁴² ve adeta halifeği esir konumuna düşürmüş olması sebebiyle halifelik makamı epeyce zayıflamıştı. Halifeliğin bu zayıf konumunu fırsat bilen Ben-i Numeyr ve Kuşeyr Arapları da fitne çıkarıp Diyar-ı Rebia ve Mudar'ı işgal edip, bölgede de akınlar yaparak yolları kesmişlerdi. Bu sebeple de şehirlerde kıtlık yaşanmaya başlanmıştı.²⁴³ Sorunu çözmek için fitneyi çıkaran Araplara karşı savaşmak üzere Ali İbn-i Abdullah İbn-i Hamdan görevlendirildi. İbn-i Hamdan, bunlarla Suruç'ta savaşıp hezimetle uğrattıktan sonra Sincar ve Heyt dolaylarına kovdu.²⁴⁴ Buna rağmen bölgede istikrar ve otoritenin kaybolduğu adeta bir siyasi bunalımın yaşandığı gözlenmekte, buna bağlı olarak da birçok taifenin kendine göre bazı yerlerde egemenlik kurmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. H.325/936 yılındaki bu parçalanmışlığa dikkat çeken Taberi, söz konusu dönemde hangi taifenin nereyi aldığını şu şekilde aktarmaktadır: Vasit, Basra ve Ahvaz illeri el-Beridi'nin; Fars, Ali İbn-i Büveyh'in; Kirman, Ebi Ali İbn-i İlyas'ın; Rey, İsbahan (İsfahan) ve Cebel, Rükne'd-Devle Ebi Ali İbn-i Büveyh ve Veşkemir'in; Musul, Diyar-ı Rebia ve Diyar-ı Bekir Hamdanilerin; Mısır ve Şam, Muhammed b. Tuğç'un; el-Mağrib ve Afrika, Ebi Temimim'in; Endülüs, Emevilerin; Horasan (Mavereü'n-Nehr) Nasır İbn-i Ahmed'in; Taberistan ve Cürcan, Deylemilerin; El-Yemame ve Bahreyn, Ebi Tahir el-Cennabi'nin elinde idi.²⁴⁵

Bu kadar parçalanmışlığa rağmen, halifenin gözünün Hamdaniler ve Diyar-ı Rebia üzerinde olması dikkat çekicidir. H.327/938 yılı Muharrem ayında Beckem ve Halife er-Razi Billâh, Musul ve Diyar-ı Rebia'ya gitmek üzere yola çıkmışlardı. Çıkışlarının nedeni ise sözkonusu şehirlerin valisi olan Nasırü'd-Devle İbn-i Hamdan'ın sahip olduğu bölgede, devlete ödemesi gereken vergisini ödememiş

²⁴² İbnü'l-Esir, yaşanan olaylar nedeniyle halifenin zor durumda kalması nedeniyle emirü'l-ümaralığa getirilmiş ve neredeyse bütün yetkilerin kendisine verildiğini aktarmaktadır. Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.7, s.123.

²⁴³ İbn-i Tağriberdi, c.3, s.296; Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.24, s.40.

²⁴⁴ Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.24, s.40.

²⁴⁵ Taberi, c.11, s.307.

olmasıydı. Halife buna çok içerlenmiş bu nedenle Beckem ve Kadi'l-Kuddat Ebu'l-Hüseyin Ömer İbn-i Muhammed ile birlikte Musul'a gitmişlerdi. Buradan Tikrit'e gittiklerinde, halife Tikrit'te kalarak Beckem'i Nasirü'd-Devle'nin üzerine göndermişti. İkili, Musul'a altı fersah uzaklıkta bulunan Kuheyl denilen yerde karşılaştı.²⁴⁶ Aralarında şiddetli bir savaş yaşandı ve sonuçta Nasirü'd-Devle savaşı kaybederek adamlarıyla birlikte Nusaybin'e sığındı. Beckem Musul'a gitmeyip bunları takip etti. Beckem, Nusaybin'e varınca Nasirü'd-Devle de Amed'e kaçmıştı.²⁴⁷ Dört yıl aradan sonra (H.330/942) bütün yaşananlara rağmen halifenin Nasirü'd-Devle'den vazgeçemeceğini göstermişti. Halife Muttaki, bu sırada Beridiler²⁴⁸ denilen bir grubun isyanıyla karşılaşmış zor durumda kalmış bu sebeple Nasirü'd-Devle İbn-i Hamdan'dan yardım talebinde bulunmuştu. Nasirü'd-Devle de kardeşi Seyfü'd-Devle Ali İbn-i Abdullah İbn-i Hamdan'ı büyük bir orduyla halifenin yardımına göndermişti. Seyfü'd-Devle Ali, burada halifeye yardım ettiği gibi, halifenin hoşlanmadığı İbn-i Raik'i de öldürmüştü. Bundan dolayı halife hemen İbn-i Hamdan'ı Bağdat'a çağırarak kendisine hediyelerle birlikte "Emirü'l-Ümera" görevi ve yanında da "Nasirü'd-Devle" ünvanını verdi. Ayrıca kardeşi Ebi el-Hüseyin Ali İbn-i Abdullah İbn-i Hamdan'a da "Seyfü'd-Devle" lakabını verdi.²⁴⁹ Yine muhtemelen bu olaya bağlı olarak aynı yıl içerisinde Halife el-Muttaki, Hasan İbn-i Abdullah İbn-i Hamdan Ebi Muhammed'i Musul, Diyar-ı Rebia, Diyar-ı Bekir, Karda, Bazebe²⁵⁰ ve Behzera²⁵¹ valiliğine getirdiği²⁵² daha doğrusu önceki yerlerine ilaveler yaptığı anlaşılmaktadır.

H.331/943 yılında yine Hamdanilerin halifeye bağlılığını ortaya koyan ve aynı zamanda Ra'sü'l-Ayn'ı doğrudan ilgilendiren bir hadise daha yaşanmıştı. Bu olay, Ebu Abdullah İbn-i Said İbn-i Hamdan'ın, İbn-i Raik'i öldürmesinin bir devamı mahiyetinde idi. İbn-i Raik öldürüldüğünde, Beckem'in hacibi Adil onun taraftarı idi.

²⁴⁶ Taberi, c.11, s.317; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.7, s.143-144.

²⁴⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.7, s.143-144; İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.128; Taberi bu savaşla ilgili, başlangıçta İbn-i Hamdan'ın üstün geldiği hatta Beckem'in önemli komutanlarından biri olan Ebu Hâmid et-Talkani'nin esir edildiğini daha sonra Beckem'in yaptığı bir hamle sayesinde üstünlüğü sağladığını yazmaktadır. Bkz. Taberi, c.11, s.317.

²⁴⁸ Basra yakınlarında bir yer veya Kelb kabilesine ait Şam yakınlarında bulunan bir su. Bkz. Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.1, s.406.

²⁴⁹ Taberi, c.11, s.332; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.7, s.162.

²⁵⁰ Karda ve Bazebe: El-Cezire'de Cudi dağında iki köyün adıdır. Yakınlarında Cezire-i İbn-i Ömer'de yer alan Semanyin köyü yer almaktadır. Bkz. Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.4, s.322.

²⁵¹ Yeri tespit edilememiştir.

²⁵² Ebibekr Muhammed İbn-i Yahya es-Suli, *Kitabü'l-Evrak* (Abbasi Devletinin 322-333 Dönemleri arası Tarihi) Neşre Hazırlayan: G.Hayert Dan, 3.Baskı, Lübnan-Beyrut, Dare'l-Mesira, 1983, s.284.

Ancak bu hadiseden sonra taraf değiştirip İbn-i Hamdan'ın yanı geçince İbn-i Hamdan da bu sırada halifeye karşı Rahbe'de isyan etmiş Musafir İbn-i el-Hasan'ın üzerine yollamıştı. Burayı alan Adil, kendini büyük görerek içinde Ra'sü'l-Ayn'ın da olduğu anlaşılan Habur bölgesini ele geçirdi. Adil, Habur diyarında kaldığı altı ay boyunca vergilere el koyarak büyük gelirler elde etmiş ve bu gelirlerle daha da güçlü bir şekilde beraberindekilerle birlikte Rahbe'ye geri dönmüştü. Buradan Nusaybin'i gözüne kesitirip almak üzere harekete geçen Adil, önce Ra'sü'l-Ayn'e uğrayıp muhtemelen buradan aldıklarıyla ordusunu güçlendirip Nusaybin'e yöneldi. Hüseyin İbn-i Hamdan'a bu haberler ulaşınca, hemen bir ordu hazırlayarak Nusaybin'e doğru yola çıktı. Nusaybin yakınlarında iki ordu karşılaşıncaya, Adil'in askerlerinin bir kısmı Adil'i terk ederek İbn-i Hamdan'ın tarafına geçti. İbn-i Hamdan, Adil'i oğluyla birlikte esir alarak Bağdat'a gönderdi.²⁵³ Böylece Hamdaniler bir taraftan halifelige bağlılığını gösterirken diğer taraftan da Ra'sü'l-Ayn'deki hâkimiyetlerini pekiştirmiş oldu.

8.4. Rumlar'ın Ra'sü'l-Ayn'e Saldırısı (331-332/943-944)

H.331/943 yılı ile H.332/944 yıllarında bölgeye yönelik bir Rum saldırısının söz konusu olduğu anlaşılmaktadır ki kaynaklar bu konuda benzer bilgiler vermekle birlikte, ayrıntılarda farklı bilgiler de dikkat çekmektedir. Bu bilgilere göre, H.332/944 yılının Rebiülevvel ayında Rum lideri²⁵⁴ Domestik,²⁵⁵ 30 000 askeriyle birlikte²⁵⁶ Ra'sü'l-Ayn'a girerek²⁵⁷ burada üç gün kalmış²⁵⁸ ve halkından 1000²⁵⁹ kişiyi öldürüp²⁶⁰ mallarını yağmaladıktan²⁶¹ sonra 3000 kişiyi de esir almıştı.²⁶² Rumlar şehirde kimi yükleri dolu dolu olan kimi de yüklerini boşaltmış

²⁵³İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.7, s.170-171; Olayın daha muhtasar bir şekilde anlatımı için bkz. Taberi, c.11, s.331-332.

²⁵⁴Taberi, c.11, s.343; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.7, s.185; İbn-i Tağriberdi, c.3, s.325; İbn-i Elcevzi, *El-Muntazam*, c.14, s.34; Antaki, s.44; Yahya es-Suli, s.251.

²⁵⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.7, s.185; İbn-i Tağriberdi, c.3, s.325.

²⁵⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.7, s.185; İbn-i Tağriberdi'nin vermiş olduğu 80 000 rakamı abartılı gelmektedir. Bkz. İbn-i Tağriberdi, c.3, s.325.

²⁵⁷Taberi, c.11, s.343; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.7, s.185; İbn-i Tağriberdi, c.3, s.325; İbn-i Elcevzi, *El-Muntazam*, c.14, s.34; Antaki, s.44; Yahya es-Suli, s.251.

²⁵⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.7, s.185; El-Antaki iki gün kaldıklarını söylemektedir. Bkz. Antaki, s.44.

²⁵⁹Antaki, s.44.

²⁶⁰İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.7, s.185; İbn-i Tağriberdi, c.3, s.325; Antaki, s.44.

²⁶¹İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.7, s.185; İbn-i Elcevzi, *El-Muntazam*, c.14, s.34; Yahya es-Suli, s.251.

²⁶² Taberi, c.11, s.343.

kervanlar bulmuşlardı. Kervanlardaki emtianın değeri, bilinmeyecek kadardı. Bunlarla birlikte şehrin içinde ne buldularsa alıp götürmüşlerdi. Müslümanlara hiçbir zaman bugünkü kadar bir şey dokunmamıştı.²⁶³ Bedevi Arapları, Rumlara saldırarak onları şehirden çıkarmışlardı²⁶⁴ ancak Rumlardan buradan ayrılmak istediklerinde de şehri ateşe verip ayrılmışlardı.²⁶⁵

Ra'sü'l-Ayn'ın saldırıya uğradığı bu yıllarda Rumlardan Müslüman topraklarına yönelik akınlarını sıkılaştırdığı anlaşılmaktadır. Yapılan bu saldırıların, başta hilafet makamının zayıflamış olmasının önemli bir etkisi, açık bir şekilde hissedilmektedir. Buna rağmen Rumların yapmış olduğu saldırılarda muhatap olarak gördükleri kişilerin genelde Hamdaniler olduğu da gözlerden kaçmamaktadır. Bu durum, Nikofor'un meşhur kasidesinde²⁶⁶ de açıkça ifade edilmektedir. "Ey Hamdan ailesi, paçalarınızı sıvayın"! Diye başlayan kasidenin, Ra'sü'l-Aynle ilgili beyti de dikkat çekmektedir. Bu beyitte geçen "Ra'sü'l-Ayn sabahleyin miğferlerini taktırarak askerlerini bize sevketti. Biz de kafalarına vurarak savaştık" sözlerinden, yukarıda bahsettiğimiz muhataplık durumunu açıkça göstermektedir. İbn-i Kesir, başta Ra'sü'l-Ayn'de olmak üzere bütün bölgedeki Müslümanlara çokça zarar veren Nikofor hakkında bilgi verirken aynı zamanda Nikofor'un, yapmış olduğu seferelerde başarılı olmasının nedenlerini de açıklamaktadır.²⁶⁷

Muhtemelen Rumların artan bu saldırıları nedeniyle 332/944 yılının Rebi'ülevvel ayında Nasirü'd-Devle İbn-i Hamdan, Ebubekir Muhammed İbn-i Ali İbn-i Mukatil'i beraberinde bazı komutanlarla birlikte Musul'dan Fırat yolu

²⁶² İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.7, s.185; İbn-i Tağriberdi, c.3, s.325; İbn-i Elcevzi, *El-Muntazam*, c.14, s.34.

²⁶³ Yahya es-Suli, s.251.

²⁶⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.7, s.185.

²⁶⁵ Yahya es-Suli, s.251.

²⁶⁶ Ey Hamdan ailesi, paçalarınızı sıvayın!

Bulutları andıran Rum orduları üzerinize gelmektedir.

Kaçarsanız kana susayan hükümdardan onurluca kurtulursunuz.

Nusaybin'i, Musul'u, atalarımın vatanı Cezire'yi de fethedeceğim, orası bizim cetlerimiz mülküdür;

Samarra'yı, Kûsâ'yı, Akbara'yı, Tikrit'i, Mardin'i, Avasım'ı fethedeceğim.

Kasidenin Ra'sü'l-Ayn'le ilgili de bir beyiti var ve Nikofor o beyitte şunları söylemektedir:

Ra'sü'l-Ayn sabahleyin miğferlerini taktırarak askerlerini bize sevketti.

Biz de kafalarına vurarak savaştık.

Çok uzun olan bu Kasidenin tamamı için bkz. İbn-i Kesir, c.12, s.474-481

²⁶⁷ İbn-i Kesir'in Nikofor olarak bahsettiği bu şahısla ilgili değerlendirmeleri hakkında bilgi için bkz. İbn-i Kesir, c.11, s.417-430.

üzerinden Diyar-ı Mudar'a gönderdikten sonra Kınnesrin, Avasım ve Hıms şehirlerini askerlerle takviye ettiği görülmektedir.²⁶⁸

8.5. Hamdanilerin Diyar-ı Rebia'daki Hâkimiyetlerinin Sonu

332/944 yılı sonrası, Nasirü'd-Devle'nin düşüşe geçtiği yıllar olmuştu. Bir taraftan halifenin meşhur Türk veziri Tüzün, diğer taraftan Büveyhilerin saldırılarına karşı koyamamıştı. Bir süre sonra Büveyhi Müizü'd-Devle'ye karşı koyamayıp kardeşi Seyfü'd-Devle'ye sığınmışsa da hem kendisinden hem de kardeşinden istenilenler yerine getirilmediği için Musul, Büveyhiler tarafından işgal edilerek Nasirü'd-Devle'nin oğlu Tağlib Gazanfer'e verildi.²⁶⁹ Bundan sonra da Nasirü'd-Devle, oğlu Ebu Tağlib Gazanfer tarafından yakalanıp Musul yakınlarındaki Kevaşi Kalesine hapsedildi. Son dönemlerinde sınırları bozulmuş, çocukları ve yakınlarına karşı tahammülsüzleşip zıtlığı söylenen Nasirü'd-Devle, hapsedilmesinden bir ay sonra, hapsedildiği kalede ölmüştü (H.356/966). Nasirü'd-Devle'nin Diyar-ı Rebia'daki egemenliği, oğlu tarafından hapsedilene kadar sürdürmüştü.²⁷⁰

Babasının ölümünden sonra el-Cezire bölgesinde özellikle Harran'da önemli mücadeleler yaşanırken Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı Rebia'nın nihayetinde Ebu Tağlib'in elinde kaldığı anlaşılmaktadır.H.368/978 yılında Hamdanilerin iki kolu birbirleriyle mücadele ederken sahip oldukları bütün mülkleri BüveyhiAdudu'd-Devle'nin eline geçti. Ebu Tağlib de Cezire'den çıkıp Şam'a doğru gitmek isteyince, Filistin-Remle'de Değfel İbn-i el-Mufarric İbn-i el-Cerrah ile aralarında vuku bulan bir savaşta öldürüldü.²⁷¹ Öldürülmesiyle birlikte Hamdanilerin Musul ve el-Cezire kolu da tarihe karışmış oldu.²⁷²

²⁶⁸İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.7, s.185.

²⁶⁹ Karaarslan, s.446.

²⁷⁰ İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.36,128.

²⁷¹ İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.38; Karaarslan, s.446.

²⁷² Karaarslan, s.447.

9. HAMDANİLERDEN SONRAKİ SİYASİ GELİŞMELER VE BÖLGEDE UKAYLİ-SELÇUKLU HÂKİMİYETLERİ

Ra'sû'l-Ayn'ın da içinde yer aldığı bilinen Diyar-ı Rebia, Hamdanilerin yönetiminden tam olarak H.382/992 yılında çıkmıştı. Bu tarihten sonra direkt isim zikredilmese de çevresinde yer alan önemli kentlerin Musul Melikleri olarak bilinen Benû Ukayl'ın eline geçtiği anlaşılmakta ve Benû Ukayl'ın ilk temsilcisinin de Ebu'd-Davvad Muhammed İbn-i el-Müseyyeb İbn-i Rafi' İbn-i Mukalled olduğu görülmektedir.²⁷³

Ebu'd-Davvad, Musul ve Sincar'da galip gelerek buraları yönetimine almış ve kendisinin ölümüne kadar (H.387/997) da buraları elinde tutmuştu. Kendisinden sonra kardeşi el-Mukalled de 391 yılında öldürülene kadar buranın valiliğini yapmıştı. Ardından da Mukalled'in oğlu Kirvaş'ın²⁷⁴ eline geçti.²⁷⁵ Bu tarihlerden sonra Ra'sû'l-Ayn ile ilgili kaydadeğer olarak zikredilen en önemli siyasi hadiselerden biri 439 yılında bizzat Ra'sû'l-Ayn'de çıkan bir isyan hadisesi idi. İbnü'l Esir'in naklettiği bu hadise şu şekilde geçmektedir:

H.439/1047 yılında, Kur'an-ı Kerim'de kendinden bahsedildiğini iddia eden Asfar et-Tağlibi adında biri, Ra'sû'l-Ayn'de isyan çıkarmıştı. Asfar, etrafına topladığı adamlarıyla Rum diyarlarında gazalar yaparak elde ettiği zaferlerle çevrede büyük bir üne kavuşmuştu. İlk yaptığı gazalardan sonra gazalarını tekrar ederek çoğaltmaya başlamış ve bu sayede hem gücünü artırmış hem de Rumlar nezdinde korkulan biri haline gelmişti. Bu sebeple Rum hükümdarı, Nasirü'd-Devle İbn-i Mervan'a “aramızdaki antlaşmayı biliyorsun, bu adam şu fiilleri yaptı, şayet antlaşmayı bozduysan bize söyle ki biz de bu adama karşı ona göre tedbirimizi alalım” şeklinde bir mesaj ilettili. Bu sırada Asfar'dan da bir elçi Nasirü'd-Devle'ye gelerek, Asfar'ın Rumlara karşı herhangi bir sefer yapmadığını ve iddia edildiği gibi herhangi bir söylemde bulunmadığını söyledi. Buna rağmen Nasirü'd-Devle, Asfar'ın yaptıklarının kötü şeyler olduğunu söyleyerek Ben-i Numeyr kabilesinden bir grubu çağırarak, “bu adam, yaptıklarıyla Rumları, karşı koyacak gücümüz

²⁷³ İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.160.

²⁷⁴ Esas künyesi, Kirvaş İbn-i Mukalled İbn-i el-müseyyeb İbn-i Rafi olan bu şahısla ilgili geniş bilgi için bkz.Es-Safdi, *A'yane'l-Asır*, c.24, s.175-176.

²⁷⁵ İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.161.

olmadığı halde bize karşı kıskırtmaktadır” dedikten sonra Ben-i Numeyr kabilesi kendisine hak vererek Asfar’ı yakalamış ve Nasirü’l-Devle’ye teslim etmişlerdi. Nasirü’l-Devle de onu hapsederek Rumların isteklerini telafi etmiş oldu.²⁷⁶ Bu arada Nasirü’l-Devle’nin, geçmişlerinde eşkiyalık ve yağmacılık olan Ben-i Numeyr kabilesini seçip onlara Asfar’ı şikâyet etmiş olması da tesadüfî olmadığı anlaşılmaktadır.²⁷⁷

9.1. Ukayliler Dönemi

H.391/1000 yılında Musul ve Sincar’da yönetimin başına geçmiş olan Kirvaş, H.442/1050 yılında vefat etmişti. Kirvaş’ın vefatıyla birlikte Musul bölgesi, Şerefü’l-Devle Ebi’l-Mekarim Müslim İbn-i Ebi’l-Me’ali Kureyş dönemi boyunca da Benû Ukayl’in elinde kalmıştı.²⁷⁸ Şerefü’l-Devle, bu süre içerisinde Diyar-ı Rebia, Diyar-ı Mudar ile Haleb’i de ele geçirmiş ve Bizans imparatorunun buradan almış olduğu vergiye de son vermişti. Bunun yanında bu dönemde Şerefü’l-Devle’nin hâkimiyet alanındaki bölgede güvenliğin arttığı ve halkla iyi ilişkiler kurulduğu da söylenmektedir. Şerefü’l-Devle’nin hâkimiyet alanı olarak bilinen Haleb, Musul ve Sincar, Kutalmış oğlu Süleymanşah ile yapmış olduğu ve öldürüldüğü savaşa kadar elinde kalmıştı (H.478/1085).²⁷⁹ Anılan yılda Şerefü’l-Devle’nin öldürülmesinden sonra aşiret toplanmış ve 14 yıldır bizzat kardeşi Şerefü’l-Devle tarafından Sincar kalesinde hapsedilmiş olan Ebu Salim İbrahim İbn-i Kureyş’in hapisten çıkarılarak yerine geçirilmesi kararını almıştı. Bu karardan sonra Ebu Salim’in Musul ve Sincar idaresi, Sultan Melikşah’ın H.480/1087 yılında bölgeye geldiği tarihe kadar hatta İbnü’l-Esir’e göre H.482/1089 yılına kadar sürmüştü.²⁸⁰ Melikşah, 479/1086 yılında Rahbe, Harran, Suruç, Rakka ve Habur’u,²⁸¹ Ebi Abdullah Muhammed İbn-i Şerefü’l-Devle’ye iкта olarak vermiş ve kızkardeşi

²⁷⁶ İbnü’l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.8, s.279.

²⁷⁷ Konu hakkında geniş bilgi için bkz. C.Levi Della Vida, “Nümeyr” *İA*, İstanbul, 1964, c.IX, s.373.

²⁷⁸ İbn-i Şeddad, *A’lek el-Hatira*, c.3, s.161.

²⁷⁹ İbn-i Şeddad, *A’lek el-Hatira*, c.3, s.162.

²⁸⁰ İbn-i Şeddad, *A’lek el-Hatira*, c.3, s.163; Tarihle ilgili bkz. İbnü’l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.8, s.488; A.J. Wensinck, “Ukayliler”, *İA*, c.XIII, s.18.

²⁸¹ İbnü’l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.8, s.450; Habur: Fırat kenarında bahçe ve bostanlarıyla ünlü güzel bir yerleşim yeridir. Bkz. Makrizi, *Ruvaz el-Mu’tar*’dan naklen, Beyrut, c.1, s.268; Yakut başka bir yeri tarif ederek, “Musul’a bağlı, Dicle’nin doğu tarafında yer alan küçük bir yerleşim yeridir” demektedir. Bkz. Yakut el-Hamavi, *Mu’cem*, c.2, s.335. Burada kastedilen yerin, Makrizi’nin tarif ettiği yer olduğu açıktır.

Züleyha Hatunla da evlendirmişti.²⁸² Muhammed İbn-i Şerefü'd-Devle, Harran hariç kendisine verilen diğer bütün yerleri almıştı. Harran'ı da, o sırada idarecisi olan Muhammed İbn-i Şatır'ın şehri teslim etmekten imtina etmiş olması sebebiyle alamamıştı. Ancak Melikşah, Şam'a giderken Harran'a uğramış ve şehri aldıktan sonra onu da İbn-i Şerefü'd-Devle'ye teslim etmişti.²⁸³ Ancak bir süre sonra önce İbrahim daha sonra da sebebi açıklanmayan bir gerekçe ile Ebi Abdullah'ı da tutuklayan Melikşah, her iki Ukayli hükümdarını ölümüne kadar hapiste tutmuştu (Şevval ayının ortaları 485/Aralık 1092). Sultanın ölümünden sonra eşi Türkan Hatun tarafından her ikisi de serbest bırakılınca, her ikisi de el-Cezire bölgesine doğru harekete geçti.²⁸⁴

9.2. Selçuklular Dönemi

Tutuş, Melikşah'ın ölüm haberini alınca ordusuyla birlikte Şam'dan ayrılmıştı. Amacı, kardeşinin toprakları olan el-Cezire'yi ele geçirmektir. Cezire'ye ulaştıktan sonra Ra'sü'l-Ayn yakınlarındaki Heyt,²⁸⁵ Rakka, Habur ve Rahbe'yi aldı.²⁸⁶ Genel anlamda saltanatını ilan etmek isteyen Tutuş, bu sırada Nusabin'e gelerek burayı da aldı.²⁸⁷ Tutuş, Ukayli emiri İbrahim'den kendi adına hutbe okutmasını ayrıca Bağdat'a gidip orada da adına hutbe okutulmasını sağlamak için kendisine yol vermesini istedi.²⁸⁸ Bu arada Tutuş, Nusaybin'i aldıktan sonra burada birçok kişiyi öldürmüştü (H.485/1092) ve İbnü'l-Ezrak'ın deyişiyle "Nusaybin'de kâfirlere bile reva görülmeyecek şeyler yapmıştı."²⁸⁹ Belki de İbrahim, bu olanlardan ürkmüş olacak ki, Tutuş'un isteklerini kabul etmemişti. Nihayet iki tarafın ordusu Musul yakınlarında bir yerde karşı karşıya geldi. Tutuş'un 10 bin kişilik ordusu,

²⁸² İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.8, s.450; İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.163.

²⁸³ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.8, s.450.

²⁸⁴ İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.163; İbnü'l-Esir, burada yalnızca İbrahim'in tutuklanmasından söz etmiş ve doğal olarak yine Türkan Hatun'un serbest bıraktığı kişi olarak İbrahim'den söz etmektedir. Kanaatimizce İbn-i Şeddad bu konuda doğruya daha yakın durmaktadır. Çünkü bu dönemde her ikisinin de devletin başında yer almıyor olmaları ve daha sonra da birbirleriyle mücadeleye girişmeleri bunu doğrular niteliktedir. Karşılaştırma için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.8, s.488.

²⁸⁵ İbn-i Şeddad, *A'lak el-Hatira*, c.3, s.164.

²⁸⁶ İbnü'l-Ezrak, s.233-234.

²⁸⁷ İbn-i Şeddad, Tutuş'un Urfâ, Meyyafarikin, Amid ve Nusaybin'i aldıktan sonra Muhammed İbn-i Şerefü'd-Devle İbn-i Kureş'e teslim etmiş ve bundan sonra da yiğeni Berkiyaruk'u beklemeye başladığını nakletmektedir. Bkz. İbn-i Şeddad, *A'lak el-Hatira*, c.3, s.164.

²⁸⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.8, s.488.

²⁸⁹ İbnü'l-Ezrak, s.233-234; Urfalı Mateos, Tutuş'un orduları arasında bulunan Ermeni askerlerinin yaklaşık 10 bin Arabı öldürüp, şehri talan ettiklerini yazmaktadır. Bkz. Urfalı Mateos, s.181.

İbrahim'in 30 binlik ordusunu hezimete uğrattı. İbrahim ve beraberinde bulunan Arap ümerasının çoğu esir alınarak daha sonra da öldürüldü.²⁹⁰İbnü'l-Ezrak'a göre Diyar-ı Rebia'nın askerlerini kıran Tutuş, 20 tane Arap emirini öldürmüştü. Bunların arasında Şerefü'd-Devle Müslim İbn-i Kureyş'in kardeşi Emir İbrahim İbn-i Kureyş İbn-i Mukalled ve Emir İbn-i Hüseyin İbn-i Nasirü'd-Devle İbn-i Mervan ve başkaları da bulunuyordu.²⁹¹ Savaştan sonra ayrıca Arapların malları yağmalandı ve birçok kadın, esir düşüp de başına kötü şeyler gelmesin diye kendini öldürmüştü. Tutuş, İbrahim'in sahip olduğu Musul ve diğer yerleri de ele geçirerek Halası Safiye'nin oğlu Ali'ye verdi.²⁹²

Tutuş, el-Cezire bölgesindeki fetihlerden sonra tekrar Şam'a geri dönmüş²⁹³ bir süre sonra da yiğeni Berkiyaruk'a karşı vermiş olduğu saltanat mücadelesinde hayatını kaybetmişti (H.488/1095).²⁹⁴ Tam da Berkiyaruk saltanata geçecekken bu sefer kardeşi Muhammed Tapar ortaya çıkıp saltanata ortak olduğunu söyledi.²⁹⁵ Neticede ikili arasında yapılan mücadelede devletin paylaşılması noktasında antlaşmayavarıldı. Bu paylaşıma göre Azerbaycan, Diyarbekir, el-Cezire, Musul ve Suriye, Muhammed Tapar'a, geri kalanlar ise Bekyaruk'a verilecekti.²⁹⁶Bu durumda Ra'sü'l-Ayn, Büyük Selçuklu hükümdarı Muhammed Tapar'ın idaresine geçmiş oluyordu.

H.493/1100 yılında bütün bir yıl boyunca tarlalara hiç yağmurun yağmamış olması sebebiyle tüm Mezopotamya şehirlerinde şiddetli bir kıtlığın yaşanmış olduğu, çeşme, ağaç ve bağların kuruduğu, bunun neticesinde de Urfa'da birçok insanın açlıktan dolayı öldüğü nakledilmektedir.²⁹⁷

10. HAÇLI SEFERLERİ VE RA'SÜ'L-AYN

Haçlılar, XI. yüzyılın sonlarında Avrupa dünyasının "Kudüs'ü kurtarma" sloganı ile Türkler'i Anadolu'dan atmak ve bütün Ortadoğu'yu ele geçirmek için

²⁹⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.8, s.488.

²⁹¹ İbnü'l-Ezrak, s.233-234.

²⁹² İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.8, s.488.

²⁹³ İbn-i Şeddad, *A'lak el-Hatira*, c.3, s.164.

²⁹⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.8, s.502; İbn-i Şeddad, *A'lak el-Hatira*, c.3, s.164.

²⁹⁵ Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, TTK, 1993, s.62-63.

²⁹⁶ Merçil, s.63-64.

²⁹⁷ Urfalı Mateos, s.202.

başlattığı siyasî amaçlı askerî harekâta katılanlara verilen isimdir. Dönemin müslüman tarihçilerinin “Franklar” kelimesiyle ifade ettiği Haçlılar tabiri, Doğu’da ilk defa Osmanlılar tarafından Fransızca “Croisades” kelimesinin karşılığı olarak “Ehl-i Salîb”, Araplar tarafından da “Salîbiyyûn” şeklinde kullanılmaya başlanmıştır. Bu seferlere katılanların giysileri üzerinde yer alan haç işareti nedeniyle bu ad verilmişti. 1096 yılında başlayan Haçlı seferleri, 1291’de Latin Hıristiyanlarının doğuda son merkezi olan Akkâ’dan çıkarılmasına kadar süren yaklaşık iki yüzyıllık bir dönemi kapsamaktadır. Bu dönem içinde dokuz büyük sefer yapılmış, bu seferler arasında bazı küçük girişimler de olmuştur.²⁹⁸

Haçlı Seferleri hakkında kapsamlı bir araştırma yapmış olan batılı müsteşriklerden Cahen, “Tarihi olarak Haçlı Seferleri, Müslüman Arap fetihlerine sonradan verilen bir cevap olarak görünmektedir”²⁹⁹ dedikten sonra tipik bir batılının bakış açısıyla, Haçlı Seferlerini “İncil’in hatıralarına bağlı, şartları hakkında bilgi sahibi olmadıkları bir ticari veya mali kaygıyla doğuya doğru yapılan seyahat”³⁰⁰ olarak nitelendirmektedir. Böyle bir yaklaşımın, objektif bir yaklaşım olmadığı aşikârdır. Bununla birlikte ana konunun Haçlı Seferleri olmaması sebebiyle mevzu hakkında tartışma yapma gereği de duyulmamaktadır.

Ra’sü’l-Ayn adı, Haçlılar döneminde iki farklı sebeple zikredilmiş olduğu görülmektedir. Zikredilen sebeplerin ilkinde, Haçlılara karşı kurulan ittifakta bir toplanma merkezi olarak; ikincisinde ise muhtelif dönemlerde yaşanan işgal/istilalarla ilgilidir. Özellikle işgal ile ilgili olanlar dikkat çekmekte ve sınırlı sayıda kaynakta geçtiği görülmektedir. Bunları irdelerken, I.Haçlı Seferi sonrasında kurulan Urfa Haçlı Kontluğunun bölgedeki varlığı, aynı zamanda çatışmaların da ana nedenini teşkil ettiği anlaşılmaktadır.³⁰¹

²⁹⁸ Işın Demirkent, “Haçlılar” *DİA*, İstanbul, TDV, 1996, c.14, s.525.

²⁹⁹ Claude Cahen, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, Çev. Mustafa Daş, 1. Baskı, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2010, s.7.

³⁰⁰ Cahen, s.91.

³⁰¹ Bu konuda İbn-i Haldun açıkça Urfa’da kurulan Haçlı Kontluğunun çevresine büyük zararlar verdiğini ve özellikle Amid, Nusaybin, Ra’sü’l-Ayn ve Rakka’nın bu zarardan etkilendiğini ifade etmektedir. Bkz. İbn-i Haldun, c.5, s.277; mücadeleler hakkında ayrıca bkz. Hayes, s.330-331.

10.1.Ra'sü'l-Ayn'de Bir İttifak,Harran Savaşı (497/1104)

İslam dünyasında devam eden iç huzursuzluk ve karışıklıklar, Urfa kontu Baudouin du Bourg'a kendi sınırlarını genişletme ve Müslüman ülkelerine bir biri ardına akınlar yapma imkânını vermişti. Urfa Kontu, muhtemelen doğu Müslümanları ile Suriye bölgesinin bağlantısını kesmek suretiyle haçlı siyasetini desteklemenin ve nihayet kendi metbuu olan Kudüs kralı Baudouin I'in Filistin ve Suriye'de büyük kuvvetlerle sıkıştırılmasını önleme gayesinin gerçekleşeceğini düşünüyordu. Bu sebeple, iki Müslüman bölgeyi birleştiren yol üzerinde yer alan ve çok müstahkem bir mevki olup Urfa bölgesinin Bizans hâkimiyetinde bulunduğu dönemde (1032-1094) bile İslam'ın elinden çıkmamış olan Harran şehrini ve kalesini ele geçirmeyi hedef edinmişti. Çünkü ancak bu suretle Haçlılar için en büyük tehlikeyi teşkil eden Musul-Haleb bağlantısını kesmesi mümkün olabilirdi. Hatta Harran'ı ele geçirdikleri takdirde Musul ve el-Cezire üzerine dahi sefer yapacaklarını düşünmekteydiler. 1104 yılı bunun için müsait görünüyordu. Çünkü 1103 yılı boyunca yukarıda da değinildiği gibi bütün doğu İslam dünyası, Selçuklu sultanı Berkiyaruk ve kardeşi Muhammed Tapar arasında çıkan mücadele yüzünden parçalanmış ve ancak Ocak 1104 yılında anlaşmaya varabilmişlerdi.³⁰² İşte bunu fırsat bilen Haçlılar, hazırlıklarını buna göre yaparak Harran'ın üzerine gelmişlerdi.

Dönemin kaynaklarında geçen savaşın tasvirlerine göre, Haçlılar (Frenkler), İslam topraklarına göz dikip de almak için mücadeleye giriştiklerinde, ilk defa 497 yılında er-Ruha'dan hareket ederek ilk çıkışlarını yapmışlardı. Bunlar iki kısma ayrılarak bir kısmı Harran topraklarını almak üzere harekete geçerken diğer kısmı ise Rakka'yı hedeflerine koymuştu. Harran'a doğru harekete geçen Haçlı birliğine karşı savaşmak üzere, aynı yıl içerisinde Mardin Sahibi emir Sökmen İbn-i Artuk, Musul emiri Çökürmüş ve dönemin Ukayli reisi Salim İbn-i Bedr el-Ukayli,Ra'sü'l-Ayn'de bir araya gelmişlerdi (Mayıs 1104).³⁰³ Bu sırada Haçlılara yardım etmek üzere

³⁰² Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, trc. Fikret Işıltan, 3. Baskı, Ankara, TTK, 2008, c.2, s.33; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, Ankara, TTK, 1994, c.1, s.87-88.

³⁰³ İbn-i el-Kalanisi, Çökürmüş ile Sökmen'in ittifakı ve Ra'sü'l-Ayn'de bir araya gelişinden söz etmekte ancak Bedrü'l-Ukayli, Harran ve Rakka'dan söz etmemektedir. Bkz. Ebi Ya'le Hamza İbn-i el-Kalanisi, *Tarih (Zeyl Tarih Dimaşk)*, Beyrut, Matbaat el-Ebâ el-Yesuiyye, 1908, s.143; İbnü'l-Esir, "iki emirin ordusu Habur Irmağı kenarında bir araya gelmişlerdi", diyerek yine kastedilenin aslında Ra'sü'l-Ayn olduğunu doğrulamaktadır. Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.9, s.73; Urfalı Mateos da aynı hadiseden bahsetmekte ancak sadece Çökürmüş ve Sökmen'in bir araya geldiğinden söz etmektedir. Bkz. Urfalı Mateos, s.223.

Antakya'dan Bohemund ve Tankred de askerleriyle birlikte Urfa'ya gelmişlerdi.³⁰⁴ Sökmen'in 7000 Türkmen süvarisinden oluşan kuvvetlerinin yanında Çökürmüş'ün Türk, Arap ve Kürtlerden oluşan 3000 süvarisi bulunmaktaydı. Sökmen ve Çökürmüş, bir araya gelmeden önce aralarında büyük bir husumet hâsıl olmuş, Sökmen, Çökürmüş'ten kardeşinin oğlunun kanını istemişti. Buna rağmen Harran'ın Haçlılar tarafından muhasara edildiğini duyan bu ikili, aralarındaki husumeti bırakarak bir araya gelebilmiş ve Belih Nehri kenarında Haçlılara karşı koyma girişimlerinde bulunmuşlardı.³⁰⁵

Burada Haçlılarla aralarında geçen çok şiddetli bir çarpışmanın ardından Salim el-Ukayli, haçlıların eline esir düşmüştü. Ancak orduları kuşatılmış olan haçlılar, 10 bin askerini kaybettikten sonra büyük bir hezimet yaşamış Bohamund ve Tangred de az bir grup askerle geri kaçmak zorunda kalmıştı.³⁰⁶

Savaşın genel bir değerlendirmesi yapılacak olursa, bu savaş Müslümanların birbirleriyle irtibatını kesmeye yönelik bir girişimdi, dolayısıyla savaşın kazanılması bu girişimi akamete uğratmıştır. Ra'sü'l-Ayn açısından değerlendirildiğinde ise Harran'ın coğrafi konumu, tıpkı Bizans dönemindeki Dara'nın Ra'sü'l-Ayn ile bağlantılı konumu gibiydi. Harran düşse, Ra'sü'l-Ayn de rahatlıkla düşecekti. Dolayısıyla savaşın kazanılması bunun da gerçekleşmesini önlemiştir. Üçüncü bir husus, Müslümanların kendi aralarındaki husumeti bir kenara bırakıp bir Haçlı ittifığında Ra'sü'l-Ayn'de bir araya gelebilmiş olmalarıdır. Özellikle Ra'sü'l-Ayn'de bir araya gelmiş olmaları, bu şehrin Bizans dönemi üs bölgesi olma vasfının yeniden canlanabileceğini göstermektedir.

³⁰⁴ İbn-i Tağriberdi, Haçlı ordusunun iki kola ayrılarak bir kısmı Harran, diğer kısmı ise Rakka üzerine gittiğini, Rakka üzerine gelen kısma emir Sökmen ve Çavlı'nın müdahale ettiğini, hatalı bir şekilde ifade eder. Oysa sözkonusu müdahalenin Harran üzerine gelen ordulara yapıldığı diğer kaynaklarda ve savaşın isimlendirmesinden de açıkça anlaşılmaktadır. Bk. İbn-i Tağriberdi, c.5, s.177,185; İbn-i el-Kalanisi, s.143; Runciman, c.2, s.34; Urfalı Mateos, s.223.

³⁰⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.9, s.73; Runciman, c.2, s.34.

³⁰⁶ İbn-i Tağriberdi, c.5, s.177,185; İbn-i el-Kalanisi, bu sayının 10 binden fazla olduğunu yazmaktadır (s.143), İbnü'l-Esir, 12 bin haçlı askerinin bu savaşta öldürüldüğünü söylemektedir. Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.9, s.74; Urfalı Mateos da Haçlıların kayıplarına değinirken 30 bin Hıristiyanın öldüğünü, ayrıca Haçlılar kaçarken onları karşılayan Harranlıların ayrıyeten 10 bin kişiyi daha öldürdüğünü yazmaktadır. Bkz. Urfalı Mateos, s.224.

10.2. Haçlılar Döneminde Ra'sü'l-Ayn'de İstilalar

Ra'sü'l-Ayn adı, Haçlılar zamanında yukarıda da ifade edildiği gibi işgal ve istilalarla da anılmış olduğu görülmektedir. Kaynaklarda yeteri kadar bilginin olmadığı ilk işgal ile ilgili yalnızca Süryani kaynaklarında yer verilmiş olması dikkat çekicidir. Süryani Mihael, H.525/1130 yılında Haçlı Kontu Josselin'in Ra'sü'l-Ayn'ı zaptederek, Arap halkının büyük bir kısmını öldürdükten sonra kalan erkek ve kadınları da esir aldığını yazmaktadır.³⁰⁷ Muhtemelen aynı kaynağı kullanan Abu'l-Farac da aynı tarihte aynı olayı zikretmekte, Amed ve Nusaybin ile birlikte Ra'sü'l-Ayn'ın da Haçlı Kontu Josselin tarafından işgal edildiğini bildirmektedir.³⁰⁸ Arap kaynaklarından İbn-i el-Adim ise bu tarihte Haleb'in kuzeyinde Josselin'in Müslümanlarla savaştığını ve bu savaşta üstünlük sağladığını nakletmekte ancak ayrıntı vermemektedir.³⁰⁹ Özellikle Süryani Mihael'in dile getirdiği bu rivayete Işın Demirkent ihtiyatla yaklaşmakta ve “aslında tarihe uygun olmayan olaylar”dan biri olarak nitelendirmektedir.³¹⁰ Ra'sü'l-Ayn'ın zaptıyla ilgili geçen bu bilgiyi İslam kaynaklarından teyit etmek mümkün olmamış ancak her halükarda böyle bir işgal gerçekleşmişse bile bunun kısa süreli olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle İbn-i Şeddad'ın “Ra'sü'l-Ayn, 516/1122 yılında İlgazi'nin ölümünden sonra Hüsameddin Timurtaş tarafından başka yerlerle birlikte yönetime dâhil edilmiş ve ölüm tarihi olan 547/1152 yılına kadar hâkimiyetinde kalmıştır”³¹¹ demiş olması ve aradaki işgalden bahsetmemiş olması, işgal gerçekleşmiş olsa dahi yağma hareketine benzer bir eylemin yaşanmış olabileceğini akla getirmektedir.

Bu tarihlerden sonra da Ra'sü'l-Ayn, yine sınırlı bir kaynak rivayetiyle H.567/1171 yılında ikinci defa Haçlıların istilasına maruz kaldığı anlaşılmaktadır. Ayni'nin rivayetine göre anılan yılda Haçlılar, Şam sahillerinde galip gelerek bu sahilin tümünü ele geçirmişlerdi. Hatta Kudüs, Nablus, el-Ğavr, Gazze, Askalan, el-Kerek, eş-Şevbek, Taberiyye, Banyas, Sur, Aslis,³¹² Sayda, Beyrut, Akka, Safd,

³⁰⁷ Süryani Mihael, Fasıl XXII, o.s., 93.

³⁰⁸ Bkz. Gregory Abu'l-Farac, *Tarih*, c.2, s.362.

³⁰⁹ Kemaleddin Ebi'l-Kasım Ömer İbn-i Ahmed İbn-i Hibetullah İbnü'l-Adim, *Zübdetü Haleb Min Tarih Haleb*, Tahkik: Sami Dehhen, Şam, el-Ma'hed el-Fransi fi Dimaşk (Şam'da Bulunan Fransız Enstitüsü), 1954, c.2, s.247.

³¹⁰ Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu*, c.2, s.89.

³¹¹ İbn-i Şeddad, *A'lak el-Hatira*, c.3, s.148.

³¹² Şam sahillerinde bir kalenin adıdır. Genel olarak “Kırmızı Kale” olarak bilinmektedir. Selahaddin onu 583/1187 yılında fethetmişti. Bkz. Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.4, s.85.

Trablus ve Antakya ile Ayas ve Sis'e kadar olan yerler de ele geçirilen yerler arasında yer almaktaydı. Bunların dışında Amed, Ruha, Ra'sü'l-Ayn ve çeşitli şehirleri de istila ederek kontrolleri altına almışlardı.³¹³ Aynı bilgileri nakleden bir başka kaynak olan İbn-i Kesir de ilave olarak çok az bir bilgi vermektedir. İbn-i Kesir, Amed, Urfa, Ra'sü'l-Ayn ve birçok beldeleri istila etmiş olan Haçlıların, sayılarını ancak Allah'ın bildiği miktarda Müslümanı öldürüp, bir o kadar da kadın ve çocuğu esir aldığını, bunun yanında Müslümanlara ait "haddi ve evsafı bilinmeyecek" derecede çok değerli malları gaspettiklerini bildirmektedir.³¹⁴ Bu iki kaynağın dışında başka kaynaklarda söz konusu istilalarla ilgili bilgilere yer verilmemiş olduğu görülmektedir.

Ra'sü'l-Ayn'ın haçlılar zamanında Urfa Haçlı Kontluğuna komşu olması hasebiyle zaman zaman istilalara maruz kalmış olabileceği ancak bunların tümünün tarihe kaydedilmemiş de olabileceği düşünülmektedir. Bunu, İbn-i Vasil'in bir nakline dayanarak söylemek mümkündür. İbn-i Vasil, "Haçlıların kötülüğü bütün el-Cezire bölgesine yayılmıştı. Yapmış oldukları akınlar, bölgenin en aşağı tarafından en yukarı tarafına kadar Amed, Ra'sü'l-Ayn, Nusaybin ve Rakka'ya kadar uzanıyordu"³¹⁵ derken, aslında bu akınların bir defaya mahsus yapılmadığına da işaret etmektedir. Hatta bu akınların doğurmuş olduğu tehlikenin de etkisiyle İmaduddin Zengi 539/1144 yılında Urfa'nın fethine karar verip, bu fethi gerçekleştirdiği de anlaşılmaktadır.³¹⁶

11.RA'SÜ'L-AYN'IN ARTUKLULARA GEÇMESİ

Berkiyaruk'un vefatı ve Muhammed Tapar'ın sultan olmasından sonraki dönem içerisinde Ra'sü'l-Ayn'ın tarihinde ismi geçecek olan üç emirden biri Kürboğa diğeri Çökürmüş bir diğeri de Musa et-Türkmani idi. H.494/1100 yılında, Berkiyaruk tarafından Azerbaycan'a gönderilen Kürboğa, Hoy şehrine yakın bir yerde Zilkade ayında hastalanmış olması sebebiyle vefat etmişti (H.495/1101).

³¹³ Bedreddin Mahmut el-Ayni, *Ukde'l-Cuman fi Tarih Ehli'z-Zemen*, Eyyübiler Dönemi, Tahkik: Mahmut Rezek Mahmud, 2. Baskı, Kahire, Darü'l-Kütüb ve'l-Vesaik el-Kavmiyye, 2010, c.1, s.80; İbn-i Kesir, c.12, s.474-481

³¹⁴ İbn-i Kesir, c.12, s.474-481

³¹⁵ Cemaleddin Muhammed İbn-i Salim İbn-i Vasil, *Mufarricü'l-Kürub*, Tahkik: Hüsneyn Muhammed Rabi', 1. Baskı, Mısır, (y.y.), (t.y.), c.1, s.93.

³¹⁶ Urfalı Mateos, s.296-297

Ölmeden önce yanında bulunan emirlerinden Sankaraca'nın kendi yerine geçmesini, Türklere de ona itaat etmelerini emretmişti. Sankaraca, askerleri alarak Musul'a gelip şehri teslim aldı. Burada üç gün kaldıktan sonra şehrin ileri gelenleri, Hısn-ı Keyfa'da bulunan Musa et-Türkman'yi Musul'u devralmak üzere mektuplar yazarak davet etti. Musa burada Kürboğa ile dönüşümlü olarak emirlik yapıyordu. Musa hemen Musul'u devralmak üzere gelmişti, oysa Sankaraca, Musa'nın geliş sebebini anlayamamıştı. Bir süre sonra geliş sebebi anlaşılınca aralarında bazı tartışmalar yaşandı. Sonra da karşılıklı atışmalar sonunda Sankaraca öldürülünce, Musa şehri teslim aldı. Olayları duyan Cezire-i İbn-i Ömer'in meliki Çökürmüş, Nusaybin'i almak üzere harekete geçerek burayı aldı. Musa bu yüzden Cezire'ye doğru hareket etti. Ancak şehre yaklaştığında Musa'nın askerleri Çökürmüş'ün tarafına geçti. Bu durumda çaresiz kalan Musa, tekrar Musul'a dönmek zorunda kaldı. Çökürmüş, Musa'yı Musul'da uzun bir müddet kuşattı. Musa da bu sebeple Artuklu emiri Sökmen'den yardım talebinde bulunmak zorunda kaldı. Bu sırada Diyarbekir'de bulunan emir Sökmen'e yapacağı yardıma karşılık Hısn-ı Keyfa'yı vererek, ilaveten 10 bin dinar da gönderdi. Sökmen bunun üzerine Musa'nın yardımına gitti. Musa onu karşılamak üzere çıktığında, askerlerinden bir grubun saldırısına uğrayarak öldürüldü. Sökmen de seferini tamamlamadan Hısn-ı Keyfa kalesine dönerek orayı aldı ve kendine yurt olarak edindi. Bu arada Musul üzerindeki isteğinden vazgeçmeyen Çökürmüş de buraya bir sefer daha düzenleyerek günlerce kuşattıktan sonra barış yoluyla şehri teslim aldı. Çökürmüş bundan sonra topraklarını genişletmeye başladı. Arap ve Kürtleri birlikte idare etti. Çökürmüş, Habur³¹⁷ ve İbn-i Şeddad'ın bildirdiğine göre Ra'sü'l-Ayn'ı da yönetimine katmıştı.³¹⁸ Ancak bir süre sonra Çökürmüş'ten alınacak olan Ra'sü'l-Ayn'in Mardin Artuklularıyla Çökürmüş arasında iki defa el değiştirdiği görülmektedir. Konu hakkında önemli bilgiler aktaran İbn-i Şeddad, eserinde Ra'sü'l-Ayn başlığı altında aşağıdaki bilgileri aktarmaktadır:

Ra'sü'l-Ayn, İslam'ın ilk fetihlerinden, Tacüddeve Tutuş'un Diyar-ı Bekir'i almasına kadar Diyar-ı Rebia'nın toprakları olarak kalmaya devam etmişti. Tutuş, Diyar-ı Rebia'nın birçok şehrini ele geçirip de Berkiyaruk tarafından öldürülünce, Tutuş'un elindeki bütün şehirler, onun eline geçmişti. Berkiyaruk elde ettiği yerlerden biri olan

³¹⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.9, s.54-55.

³¹⁸ İbn-i Şeddad, *A'lak el-Hatira*, c.3, s.148.

Mardin'i, Lica Kisra adındaki şarkıcılarından birine hediye etmiş ve şehir, Yakuti İbn-i Artuk tarafından kendisinden alınca kadar da bu şarkıcının elinde kalmıştı.³¹⁹

İbn-i Şeddad, Yakuti'nin Kürboğa'ya karşı Artukoğlu Sökmen ile birlikte yaptıkları bir savaşta Kürboğa'ya esir düştüğünü, Kürboğa'nın Yakuti'yi Mardin Kalesine hapsedtiğini daha sonra Artuk Bey'in eşi olan annesinin³²⁰ Yakuti'nin serbest bırakılması için Kürboğa'ya gittiğini, Kürboğa'nın da bu isteği kabul edip Yakuti'yi serbest bıraktığını söylemektedir. İbn-i Şeddad ayrıca Yakuti'nin serbest kalmasından sonra Mardin sahibi Lica Kisra'ya kalede oturmasını, kendisi ise şehrin alt tarafında³²¹ oturacağını söyleyerek kandırmış ve bir süre sonra Mardin kalesini ele geçirdiğini yazmaktadır.³²² İbn-i Şeddad bundan sonrasını kendi cümleleriyle şu şekilde aktarmaktadır:

Yakuti kaleye sahip olduğunda tarihler H.496'yı (1103) göstermekteydi. Buradan kendine bir ordu topladıktan sonra Çökürmüş'ün sahip olduğu şehirler üzerine baskınlar düzenleyerek Ra'sü'l-Ayn'ı ele geçirdi. Ra'sü'l-Ayn, Çökürmüş ile yaptığı bir savaşta ölümüne kadar Yakuti'nin elinde kalmıştı. Bu savaştan sonra Yakuti yenilip hayatını kaybettiği için Yakuti'nin elindeki bütün yerler, Çökürmüş'ün eline geçmişti. Böylelikle Ra'sü'l-Ayn de Çökürmüş'ün eline bir daha geçmiş ve ölüm tarihi olan 498/1105 yılına kadar elinde kalmıştır. Ra'sü'l-Ayn, Çökürmüş'ten sonra İlgazi'nin eline geçmiştir.³²³

Emir Sökmen, Hısn-ı Keyfa ile birlikte Mardin'e de sahip olmasından sonra Haçlılara karşı savaşmak üzere Şam'a doğru gitmekte iken Karyeteyn³²⁴ denilen

³¹⁹ İbn-i Şeddad, *A'lak el-Hatira*, c.3, s.146.

³²⁰ Ebu'l-Fida, Artuk'un eşinin Kürboğa'dan torunu (oğlunun oğlu) olan Yakuti'yi istediğini yazmakta ve aynı hadiseyi kendisi de nakletmektedir. Bkz. İmaduddin İsmail Ebu'l-Fida, *Kitabü'l-Muhtasar fi Ahbare'l-Başar*, 1.Baskı, Mısır, Bi'l-Matbaatü'l-Hasiniyye el-Mısıriyye, (t.y.), c.2, s.219; İbnü'l-Esir de aynı hadiseyi naklederken, Yakuti'den Sökmen'in kardeşinin oğlu olduğunu söylemekte bu da Ebu'l-Fida'yı doğrulamaktadır. Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c.9, s.83.

³²¹ Esasında burada geçen kelimenin aslı (ربضي) şeklinde ifade edilmiş olup bu kelimenin Arapçadaki kelime anlamı çömelmek, oturmak şeklindedir. Kelimeyi irdeleyen önemli araştırmacılarından Abdurrahman Acar'a göre ise söz konusu kelimenin; kalenin karşısında esas şehir, şehristan anlamında kullanılmış olduğunu bildirmektedir. Bkz. Abdurrahman Acar, *1. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, "Arap Coğrafyacılarına Göre Mardin", Koordinatör: İbrahim Özcoşar, İstanbul, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayını, 2006, s.86.

³²² İbn-i Şeddad, *A'lak el-Hatira*, c.3, s.147; Ebu'l-Fida, *Muhtasar*, c.2, s.219; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c.9, s.83.

³²³ İbn-i Şeddad, *A'lak el-Hatira*, c.3, s.148.

³²⁴ Birçok yerin isminin karşılığı olarak anılan bu yerin, konumuzla alakalı olarak geçen yerin, Hıms yakınlarında büyük bir köy olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.4, s.336.

yerde hastalanarak vefat etmişti.³²⁵ Bu vefatın ardından Mardin, kardeşi İlgazi'nin; Hısn-ı Keyfa ise İbrahim İbn-i Sökmen'in olmuştu.³²⁶ İlgazi, Nisan 498/1104 yılında Bağdat şihneliğinden azledilmesi üzerine Mardin'e gelmiş ve burada Artukluların İlgaziyye kolunu kurmuştu. İlgazi, Haçlılara karşı vermiş olduğu mücadele ile de İslam dünyasında haklı bir nam elde etmişti.³²⁷

Bu arada İbn-i Şeddad, İlgazi'nin Mardin'e sahip olduğu yıl olan 498/1104 yılı içerisinde, her ne kadar Çökürmüş'ün bu yılda öldüğünü ve Rasüalyn'ın da bu tarihe kadar elinde kaldığını söylese de İbnü'l-Esir, Çökürmüş'ün 500/1106 yılında Emir Çavlı tarafından aralarında vukubulan bir savaşın ardından esir edilip bir kuyuda ölüme terk edilmesinin sonucunda öldüğünü belirtmektedir.³²⁸ Çökürmüş'ün ölümünden sonra Musul'u alan emir Çavlı'dan memnun olmadığı anlaşılan şehir halkı, Kılıçarslan ve iki emirden daha Musul'u Çavlı'dan kurtarmak amacıyla gelip teslim alamalarını istemişlerdi. Bunlardan kendini öne çıkarıp gelen ve Musul'u almak üzere harekete geçen kişi Kılıçarslan olup o sırada ordusunda yer alan emirlerden biri de İlgazi İbn-i Artuk idi.³²⁹ İlgazi'nin bu orduda yer alması, Ra'sü'l-Ayn'ın bu tarihlerde Artuklulara verildiği tahminini doğrulamaktadır. Bunun iki gerekçesi olabilir. İlki, emir Çökürmüş'ün ölümüyle birlikte sahipsiz kalan Ra'sü'l-Ayn'ın alınması, ikincisi ise, İlgazi'nin Kılıçarslan'ın ordusunda yer almış olmasının bir mükafaatı olarak verilmiş olması. Nitekim İbn-i Şeddad, "Yakuti'den sonra kardeşinin oğlu olan İlgazi hükümdar oldu. Ra'sü'l-Ayn bu dönemde İlgazi'nin eline geçmiş ve ölüm tarihi olan H.516/1122 yılı Ramazan ayına kadar yönetiminde kalmıştı" demek suretiyle bu tahmini desteklemektedir.³³⁰ İlgazi'nin ölümünden

³²⁵İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.9, s.83; Ebu'l-Fida, *Muhtasar*, c.2, s.219.

³²⁶Ebu'l-Fida, *Muhtasar*, c.2, s.219.

³²⁷Ayrıntılı bilgi için bkz.Merçil, s.245; İlgazi'nin haçlılarla mücadelesi için bkz.Kâtip Ferdi, *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*, Naşir: Ali Emiri, Hazırlayan: Y.Metin Yardımcı, Editör: İ.Özçoşar, H.H. Güneş, İstanbul, Mardin İhtisas Kütüphanesi Yayını, 2006, s.7-10.

³²⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.9, s.103; Ebu'l-Fida da aynı görüşte olup, Çökürmüş'ün 500 yılında öldüğünden bahsetmektedir. Bkz.Ebu'l-Fida, *Muhtasar*, c.2, s.222; İbnü'l-Ezrak 495 yılında öldüğünü söylemekte ancak İbnü'l-Esir ve Ebu'l-Fida'nın rivayetleri doğruya daha yakın durduğu görülmektedir. Bkz. İbnü'l-Ezrak, s.270.

³²⁹İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.9, s.105; Ebu'l-Fida, Kılıçarslan'ın Musul'u almak üzere gelip de Nusaybin'e ulaştığında Çavlı'nın, korkusundan Musul'u terk ettiğini, bundan sonra da Kılıçarslan'ın Musul'u ele geçirip 11 yaşındaki oğlu Melikşah'a bıraktığını, ardından Çavlı'yı takibe başladığını ancak bu takip sonucunda güçlenmiş olan Çavlı'ya karşı verdiği mücadelede ordularının dağılması üzerine kendini Habur nehrine atarak boğulduğunu aktarmaktadır(500). Bkz. Ebu'l-Fida, *Muhtasar*, c.2, s.222. Aynı olayı İbnü'l-Ezrak, 499 yılında zikretmektedir.Bkz. İbnü'l-Ezrak, s.273.

³³⁰ İbn-i Şeddad, *A'lak el-Hatira*, c.3, s.148.Burada yine İbn-i Şeddad'ın bir hatası olarak; İlgazi, Artuk'un oğludur, Yakuti'nin kardeşinin oğlu değil.

sonra Ra'sü'l-Ayn, oğlu Hüsameddin Timurtaş tarafından başka yerlerle birlikte yönetiminde kalmaya devam etmişti.³³¹ Bu suretle denilebilir ki Ra'sü'l-Ayn 498 veya 500 yılında Mardin Artuklularının yönetimine girmiştir.

11.1. Ra'sü'l-Ayn'ın Zengiler ile Artukluların Arasında El Değiştirmesi

Mardin Artuklularında Hüsameddin Timurtaş döneminin yaşandığı sırada, İmaduddin Zengi İbn-i Aksungur da Haleb'i almak üzere harekete geçtiği görülmektedir. Zengi, Haleb'e geldiğinde -daha önce burada yaşamış olmanın avantajıyla olsa gerek- kendisiyle akran ve beraberce geçmiş olan buradakiler, Haleb'i H.521/1127 yılının Ramazan ayında Zengi'nin naibine teslim ettiler. Zengi, aynı yıl içerisinde, Haleb'ten bir süre önce Musul'u da ele geçirmişti. Daha sonra Haleb'e yönelen Zengi, H.522/1128 yılının Cemaziyeluhra ayında şehri bizzat kendisi teslim almıştı. Bundan sonra Melikşah oğlu Melik Mahmud'a doğru yönelerek H.523/1129 yılında elinde iki Cezire'nin mührünün yanı sıra Şam, Haleb, eş-Şat, Humus, Hama, Baalbek, Rakka, Dara, Harran ve Ra'sü'l-Ayn'ın yönetimini aldı. Bundan sonra Haçlılara yönelen Zengi, bunlardan Maarratü'n-Nu'man³³², Kefertab³³³, Berin³³⁴, el-Asarib³³⁵, Zerdane³³⁶, Tell-A'za³³⁷, Buzaa³³⁸, Suruç ve Ruha'yı da aldı. Özellikle Haçlılara karşı verdiği mücadelelerle İslam dünyasında büyük bir nam salan İmaduddin için İbn-i el-Adim şu cüleleri kurmaktadır: "İslam'ın bu dönemde üstün gelmesinde onun çok büyük katkısı olmuştu. Haçlıların kötülüklerine son vermiş, kendisinden sonra gelecekler için de önemli bir fetih kapısını açmıştır ki, Haleb'i Haçlılar muhasara altına almış, ardından kalelelerini

³³¹ İbn-i Şeddad, *A'lak el-Hatira*, c.3, s.148.

³³² Humus'a bağlı çok eski bir şehir olup, Hama ile Haleb arasında yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.5, s.156.

³³³ Maarra ile Haleb arasındaki çölde, kuraklığı ile meşhur bir beldedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.4, s.470.

³³⁴ Haleb ile Hama arasında batı cihetinde kalan güzel bir şehirdir. Bkz. Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.1, s.320.

³³⁵ Haleb ile Antakya arasında, bilinen bir kaledir. Bkz. Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.1, s.89.

³³⁶ Haleb'in batı kısmında kalan küçük bir yerleşim yeridir. Bkz. Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.3, s.136.

³³⁷ Neresi olduğu tespit edilememiştir.

³³⁸ Haleb'e bağlı yerlerden biri olup, Butnan vadisinde, Menbic ile Haleb arasında yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.1, s.409.

elegeçirmiş ve nerdeyse yarısını ele geçirmişken, Allah onları Zengi ile kahretmiştir”³³⁹.

Timurtaş, kardeşi, Süleyman’ın ölümünden sonra Meyyafarikin’e sahip olmuş ancak kendisi için en büyük tehlikenin yukarıda belirtilen fetihleri gerçekleştiren Musul Emiri İmaduddin Zengi olduğunun farkına varmıştı. Nitekim bu dönemlerde topraklarını genişletmek isteyen Zengi, Timurtaş’ın hâkimiyet alanındaki Nusaybin ve Serci’yi de işgal etmişti (H.523/1128). Ancak H.527/1133 yılına gelindiğinde Timurtaş artık Zengi ile anlaşmış ve onun vassalı olmuştu. Hatta bir süre sonra da birlikte Amed’i kuşatmışlardı.³⁴⁰ Dostluğun tesis edildiği bu esnada Ra’sü’l-Ayn’le birlikte bazı yerlerin de tekrar Timurtaş’a verildiği anlaşılmaktadır. Ancak ikili arasındaki mevcut dostluğun fazla uzun sürmediği ve H.533/1138 yılında Zengi ile Timurtaş’ın arasının yeniden açılmış olduğu, bu sebeple de Zengi, aynı yılın Ramazan ayında Dara, Ra’sü’l-Ayn ve Cebel Cür’u Timurtaş’tan tekrar geri aldığı görülmektedir.³⁴¹ Zengi bununla da yetinmeyerek 538/1144’te Diyarbekir bölgesine gelmiş ve Artuklu şehirlerini işgal etmeye devam etmişti.³⁴²

İmaduddin Zengi’nin şüphesiz en büyük eseri aynı yıl içerisinde (1144), aşağı yukarı yarım asır boyunca Haçlıların elinde kalmış olan Urfa’yı fethetmiş olmasıydı.³⁴³ Onun H.540/1146 yılındaki ölümü üzerine harekete geçen Timurtaş, Hani, Silvan, Ra’sü’l-Ayn ve Harput gibi şehirleri tekrar geri almış ancak İmaduddin Zengi’nin oğlu Seyfettin Gazi, bu yerlerden bir kısmını tekrar Artuklulardan geri almıştı.³⁴⁴ Konu hakkında bilgi verenlerden biri olan İbn-i Vasil’e göre de, 544/1149 yılında Seyfeddin Zengi, babasına ait olarak görüp de Timurtaş tarafından geri alınan toprakları almak üzere harekete geçmiş Dara ve daha başka yerleri alarak Mardin’i

³³⁹İbnü’l-Adim, *Buğye* s.3845-3846; İbnü’l-Esir aynı olayı aktarırken bu olayın 522’de gerçekleştiğini ve İmaduddin Zengi’nin bu seferde Mardin Artuklu hâkimi Hüsamiddin’i kastettiğini ve bu amaçla Serci (muhtemelen bugünkü Serçehanı) denilen yeri kuşattığını, çevreden karşısında tolanan Mardin Artuklu emiri Hüsamiddin Timurtaş, amcasının oğlu Rüknu’d-Devle Davut İbn-i Sökmen, Amid emiri ve başkalarının 20 bin kişilik ordusunu yendikten sonra Dara’ya geçip burayı da aldığını yazmakta ancak Ra’sü’l-Ayn’den bahsetmemektedir. Bkz. İbnü’l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.9, s.255; İbn-i Vasil de Habur’un alınmasından söz ederken Ra’sü’l-Ayn’ın ismini zikretmemektedir. Bkz. İbn-i Vasil, c.1, s.34-43. Ayrıca İbnü’l-Adim, *Zübde*, c.2, s.242-256.

³⁴⁰Süryani Mihael, trc. Hrnt D. Andersyan, Fasil, XLIV, o.s., 117. Merçil, s.247; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 6.Baskı, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2001, s.176.

³⁴¹İbnü’l-Adim, *Zübde*, c.2, s.271.

³⁴²Merçil, s.247; Turan, s.176.

³⁴³C.Brockelmann, *İslam Ulusları*, s.183; Urfa’nın Zengi tarafından alınması hakkında geniş bilgi için bkz. Süryani Mihael, trc. Hrnt D. Andersyan, Fasil, XXXI, s.125-128.

³⁴⁴Merçil, s.247; Turan, s.176. C.Brockelmann, *İslam Ulusları*, s.183.

de kuşatmıştı. Bu sırada Timurtaş, kızını Seyfeddin'e vermek suretiyle hem bir akrabalık tesis etmiş hem Mardin'i de kurtarmıştı. Ancak kız hazırlanıp da Musul'a vardığında Seyfeddin vefat etmişti.³⁴⁵ Bununla birlikte, Seyfaddin'in geri aldığı yerler arasında Ra'sü'l-Ayn'ın olmadığı anlaşılmaktadır ki bundan sonraki Artuklu hükümdarlarının hâkimiyetinde zikredilmeye devam edilmektedir. Nitekim Süryani Mihael, "H.548/1153 yılında Mardin, Nusaybin, Meyyafarikin, Ra'sü'l-Ayn, Dara ve daha birçok yerin hâkimi Artuklu Emiri Hüsameddin Timurtaş ölmüştür" demek suretiyle Ra'sü'l-Ayn'ın Mardin Artuklularında kalmış olduğunu teyit etmektedir.³⁴⁶ Ra'sü'l-Ayn, ölüm tarihi H.548/1153 olan Artuklu emiri Hüsameddin Timurtaş'ın hâkimiyetinde kaldıktan sonra Necmeddin Alpi'nin hâkimiyetine geçti. Bunun da ölümüne kadar elinden çıkmamıştı (H.560/1164 veya 572/1176).³⁴⁷

İbn-i Vasil ve İbnü'l-Esir'e göre H.569/1173 yılında Nureddin Zengi³⁴⁸ Mısır'a sefer yapmak üzere³⁴⁹ el-Cezire ve "Biladü'ş-Şarkiyye"ye haber salıp asker toplamak istemiş ancak hastalığı bu sefere engel olmuştu. Nureddin'in yardımına yiğeni Musul sahibi Seyfeddin Gazi İbn-i Mevdud İbn-i Zengi gelmiş ve Musul'da Nureddin tarafından atanmış olan kale muhafızı Sededdin Gümüştegin ile birlikte el-Cezire'ye doğru yola koyulmuşlardı. Yolda gittikleri sırada Nureddin'in ölüm haberi kendilerine ulaştı (23 Mayıs 1174). Haberi alan ve öncü olarak gitmekte olan

³⁴⁵ İbn-i Vasil, c.1, s.115; Osman Turan, Seyfeddin'in ölmesi üzerine, kızı Kutbeddin Mevdud'un aldığı yazmaktadır. Bkz. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.176; Kâtip Ferdi, s.23.

³⁴⁶ Süryani Mihael, trc. Hrant D. Andersyan, Fasil, XXVIII, s. 174.

³⁴⁷ İbn-i Şeddad, *A'lak el-Hatira*, c.3, s.148; el-A'lak el-Hatira'nın yayıncısı, Alpi'nin ölüm tarihinin 575 olduğunu bildirmekte birlikte, Kâtip Ferdi, 560 veya 572 tarihlerini vermektedir. Bkz. Kâtip Ferdi, s.12. Ancak İbnü'l-Esir'in 569 yılında Seyfeddin Zengi'nin el-Cezire illeri üzerine yaptığı sefer esnasında "Ra'sü'l-Ayn'e taarruzda bulunulmamıştır" demiş olması, en azından Alpi'nin bu tarihe kadar yaşamış olduğunu göstermektedir. Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.10, s.59.

³⁴⁸ C.Brockelmann'ın Nureddin Zengi ile ilgili tespitleri ilginç olup kaydedilmeye değer görülmüştür. Buna göre: "Asırlardan beri İslam hükümdarları hemen hemen istisnasız bir surette, üzerinde hüküm sürdükleri yerlere işletilecek birer çiftlik nazarıyla baktıkları halde ilk defa olarak bu zat kendini tebaasının refahını temin hususunda Allah'a karşı sorumlu hissetmişti. Kendi şahsı için hemen hemen hiçbir şeye gereksinimi olmadığından, devletin akıllıca bir yönetim ile kazanılmış zengin fakat halkın sırtında ağır bir yük durumunda olmayan gelirlerini, yalnız istihkâmlar inşası için kuşkusuz büyük masraflar yapmaya zorlayan hasım dünyanın ortasında bulunan durumunu emniyet altına almak için değil, aynı zamanda kültür vasıtalarına, camilere, derviş tekkelerine, misafirhanelere, hastanelere ve tahsil kurumlarına sarfediyordu. O, Şam'da en büyük eski hadis mektebini yani "Darü'l-Hadis'i" ve çabucak bir yüksek tıp mektebi halinde gelişen ve kendi adıyla anılan hastaneyi "Nuristan'ı" tesis etmişti". Bkz. C.Brockelmann, *İslam Ulusları*, s.184.

³⁴⁹ Süryani Mihael, Mısır'ın bu tarihte zaten Nureddin'in egemenliğinde olduğunu, esasen Nureddin'in yapmak istediği şeyin, Frankların Kudüs Krallığı ile Anadolu Selçuklu Sultanlığını ortadan kaldırmak olduğunu, bunun için de birçok yerden asker topladığını, ölümü üzerine de bu askerlerin dağılmış olduğunu belirtmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Süryani Mihael, trc. Hrant D.Andersyan, Fasil: XLXI, o.s. 230-231.

Gümüştekin, bu haber üzerine firar etti.³⁵⁰ Seyfeddin ise Nusaybin'e dönerek burayı aldı. Ardından ordusunu Habur'a gönderdi. Burayı da aldıktan sonra Harran'a yönelen Seyfeddin, Harran'ı da alıp Urfa'ya geçti.³⁵¹ Urfa, amcası Nureddin tarafından buraya yerleştirilen Husa Esved adındaki hâcibten, Ceziret-i İbn-i Ömer'de bulunan Zafaran Kalesine karşılık verilerek teslim alındı. Seyfeddin, bu seferi esnasında Caber kalesini, korunaklı olması sebebiyle alamamış, Ra'sü'l-Ayn'ı da dayısının oğlu Artuklu emiri Kutbeddin'e ait olması sebebiyle almak istememişti. Bu iki yerin dışında Rakka ve Suruç da dâhil olmak üzere el-Cezire'nin geri kalan bütün şehirlerini almıştı(H.569/1174).³⁵²

12. EYYÜBİLER DÖNEMİNDE RA'SÜ'L-AYN

Eyyübiler, Mısır, Suriye ve Yemen'de hüküm sürmüş bir hanedandır. Ortaçağ doğu devletlerinin en güçlülerinden biri olan bu hanedanın adı, Selahaddin'in babası Eyyüb b. Şadi'den gelmektedir. Eyyüb b. Şadi, Kürt Ravadiyye aşireti ileri gelenlerinden olup Azerbaycan'daki Dvin şehri ahalisindedir. Hanedanın esas kurucusu ise Selahaddin olmuştur.³⁵³

Selahaddin'in Haçlılarla mücadelesi ve özellikle de Kudüs'ün haçlılardan geri alınmasında gösterdiği başarı, namının yalnızca İslam dünyasında değil, Haçlı dünyasında da yayılmasını sağlamıştı. Selahaddin, sağlığında birçok fetih yapmış ve bu fetihlerle geniş bir ülkeye sahip olmuştu. Ancak ölümünden sonra sahip olduğu topraklar, birbirlerinden bağımsız Mısır, Şam, Haleb ve Irak gibi emirliklere ayrılarak parçalandı. En güçlüsü olan Mısır Eyyübülerinin yönetimine 1252 yılında Memlükler'den Aybek son verip Memlükler devletini kurmuşsa da Eyyübi hanedanı,

³⁵⁰İbn-i Vasil, c.2, s.5-6; Ahmet İbn-i Ali el-Makrizi, *Kitabü's-Sûluk Li-Ma'rifeti'd-Düvel ve'l-Müluk*, Tashih: Muhammed Mustafa Ziyade, 2.Baskı, Kahire, Matbaatü'l-Cenne li't-Te'lif, 1956, c.1, s.164; İbn-i Haldun, c.5, s.298.

³⁵¹İbn-i Vasil, c.2, s.5-6. Makrizi de Nureddin'in Mısır seferine hazırlanmakta iken 11Şevval 569 yılında vefat ettiğini, vefat ettiğinde, kendisine Mısır, Şam, Haremeyn ve Yemen'de hutbe okutulduğunu belirtmektedir. Aslında bu da Süryani Mihael'i de teyit ettiğini göstermektedir. Bkz. Makrizi, Kahire,c.1, s.164; İbn-i Haldun, c.5, s.298.

³⁵²İbn-i Vasil, c.2, s.5-6.Makrizi de Nureddin'in Mısır seferine hazırlanmakta iken 11Şevval 569 yılında vefat ettiğini, vefat ettiğinde, kendisine Mısır, Şam, Haremeyn ve Yemen'de hutbe okutulduğunu belirtmektedir. Aslında bu da Süryani Mihael'i de teyit ettiğini göstermektedir. Bkz. Makrizi, Kahire,c.1, s.164; İbn-i Haldun, c.5, s.298.

³⁵³ C.H.Becker, "Eyyübiler", *İA*, Eskişehir, MEB, 1997, c.IV, s.424.

bazı küçük yerlerde ancak etkisiz şekilde belli bir döneme kadar varlığını sürdürdüğü görülmektedir.³⁵⁴

12.1. Selahaddin'in Ra'sü'l-Ayn'de Konaklaması

Selahaddin'in yukarıda bahsedildiği gibi gerek Haçlılara karşı gerekse de ülkesini genişletmek adına büyük mücadeleler verdiği bilinmektedir. Bu mücadelelerin anlatıldığı konulardan birinde Ra'sü'l-Ayn'den de bahsedilmektedir. Buna göre, Selahaddin, H.574/1178 yılında Frankların Hısnu'l-Ekrad³⁵⁵,ta bir araya geldiğinin haberini almıştı. Bu sebeple onları karşılamak üzere yola çıkmış ve önce Humus'a, ardından Baalbek'e doğru yola koyulmuştu. Baalbek'i savaşız bir şekilde kuşatma altına alan Selahaddin, kış mevsiminin gelmesi üzerine kuşatıcı askerleri burada bırakarak, şehri almadan ayrılmış ve Ra'sü'l-Ayn'e geçmişti. Burada birkaç ay kalan Selahaddin'in esas gayesi, Baalbek'in sahibi olan Şemseddin İbn-i Mukaddem'in kendisine itaat etmesini beklemektir. Bu bekleyişten sonra İbn-i Mukaddem itaat etmiş ve Baalbek de Selahaddin'e teslim edilmişti.³⁵⁶ Burada dikkat çeken hususlardan biri, Selahaddin'in, Mardin Artuklularına ait olup yaklaşık dört yıl sonra fethedeceği Ra'sü'l-Ayn'de aylarca sorunsuz kalabilmiş olmasıdır. Bunu da, herhalde Selahaddin'in günden güne artan gücüne bağlamak gerekmektedir.

³⁵⁴ C.H.Becker, c.IV, s.424-428.

³⁵⁵ Humus'un batı tarafında yer alan ve Cebel Lübnan'a kadar ulaşan dağın üzerinde kurulu, Baalbek ile Humus arasında kalan bir kaledir. Şam ümerasından bazılarının özellikle Haçlıların yoğun bir şekilde saldırılarına maruz kalmaları üzerine anılan yerde bir kale inşa edip buraya Kürtlerden oluşan bir topluluğu yerleştirmişlerdir. Amaç, haçlı saldırılarına karşı bir tampon bölge oluşturmaktır. Buraya yerleştirilen Kürtlere, civarda bulunan topraklardan iktalar verilerek giderleri karşılanmaya çalışılmıştır. Kendilerini tehlikede gören bu topluluk, hayatta kalabilmek için kaleyi çok güçlü bir hale getirmişlerdir. Ancak yoğun saldırılara maruz kalınca kaleyi Haçlılara satarak yurtlarına dönmüşlerdir. Buraya yerleşen bu Kürt topluluğundan dolayı buraya bu isim verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.2, s.264.

³⁵⁶ Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.40, s.27; İbn-i Mukaddem hadisesinin aslı İbnü'l-Esir şu şekilde aktarmaktadır: 574 yılında Şemseddin İbn-i Abdülmelik el-Mukaddem Selahaddin'e karşı isyan etmişti. İsyanın sebebi ise, Baalbek şehri, Selahaddin tarafından alınmış ve İbn-i Mukaddem'e hizmetlerine karşılık olarak verilmişti. Ancak şehrin tesliminden sonra Selahaddin'in ağabeyi Muhammed İbn-i Eyyüb, geçmişte burada yaşamış olması sebebiyle (çocukluğu burada geçmişti) ısrarla Baalbek'i Selahaddin'den istemişti. Selahaddin'in ağabeyini kırmaması mümkün değildi. Bu nedenle Selahaddin de İbn-i Mukaddem'den Baalbek'i istedi. İbn-i Mukaddem vermeyince, Selahaddin burayı kuşatmaya aldı. Daha sonra da burada kuşatıcı askerleri bırakarak kendisi Ra'sü'l-Ayn'e çekildi. İbn-i Mukaddem bir süre sonra, kendisine verilecek başka yerlere karşılık Baalbek'i vermeğe razı oldu. Selahaddin de burayı ağabeyine iktâ olarak verdi. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.10, s.91-92; Ayrıca benzer bilgiler için bkz. İbn-i Vasil, c.2, s.71.

12.2. Ra'sü'l-Ayn'ın Selahaddin Tarafından Fethi

Selahaddin'in H.574/1178 yılında başlatmış olduğu fetih faaliyetleri, şüphesiz aralıksız devam etmekteydi. H.578/1182 yılına gelindiğinde, Selahaddin'in ismi, bölgemizi de yakından ilgilendiren yeni hadiselerde anılmaya başlanmıştı. Bu hadiselere dikkat çeken İbnü'l-Esir ve İbn-i Vasil, Selahaddin'in H.578/1182 yılında Haleb'ten ayrılarak Birecik'e geldiğini yazmaktadırlar. Buraya geliş amacının, Birecik sahibinin kendisinden, Mardin Artuklu emiri Kutbeddin İlgazi'ye karşı yardım talebi idi.³⁵⁷ Selahaddin, Fırat'ı aşıp Birecik'e geldiğinde, çevrede bulunan bütün meliklere mektuplar göndererek: "Kim ki bana barışla gelir de ordusunu sultan ve sultanın yardımcılarının ordusuna katıp haçlılara karşı yardımcı olacaksa onun ülkesini kendisine bağışlayacağım" demişti. Bu çağrıya uyan bir kişi görülmekte, o da Hısn-ı Keyfa Artuklu emiri Nureddin İbn-i Karaarslan olduğu anlaşılmaktadır.³⁵⁸

Aynı yılın olaylarında zikrettiği ve yukarıdaki olayların devamı olan Selahaddin'in "Biladü'ş-Şarkiyye" üzerindeki seferini aktaran İbn-i Vasil'e göre; yapılan çağrılarının ardından sultan, Birecik'ten Urfa'ya geçmişti. Urfa sahibi emir Fahrud-din ez-Zafarani, Urfa'yı şiddetli bir savaşın ardından emanla sultana teslim etmişti. Sultan burayı Harran'a ilaveten Muzaferriddin İbn-i Zeyneddin'e (Kökböri) ikta olarak verdi. Urfa'dan Harran'a geçen sultan, burayı belli bir düzene oturtuktan sonra Rakka'ya geçti. Buranın sahibi de sultana boyun eğerek şehri teslim etti. Ardından Meşhedü'r-Rümman, Araban ve daha sonra da Habur'u ele geçirdi. Ra'sü'l-Ayn'ı fethettikten sonra Devreyn³⁵⁹, Makisin³⁶⁰, Şemsaniyye³⁶¹, el-Fudeyn³⁶², el-Micdel³⁶³ ve el-Husayn³⁶⁴'i de alarak, Habur nehrini

³⁵⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c.10, s.108; İbn-i Vasil, c.2, s.116.

³⁵⁸ İbn-i Vasil, c.2, s.117.

³⁵⁹ "Ed-Devr" olarak ele alınan kelimenin, yedi farklı yerin adı olduğunu beyan eden Yakut, metnimizin içinde geçen tanımlamaya en uygun yerin "Sümeysat yakınlarında bir yer" olduğu şeklindeki tarifidir. Bkz. Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.2, s.481.

³⁶⁰ Habur kıyısında, Rahbe yakınlarında bir yerleşim yeri. Bkz. Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.5, s.43; Makdisi, *Ahsenü't-Tekasim*, s.138.

³⁶¹ Habur yakınlarında bir yerleşim yeri. Bkz. Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.3, s.362; Makdisi, *Ahsenü't-Tekasim*, s.138.

³⁶² Habur nehri kıyısında bir köy olup, Karkisya ile Makisin arasında yer almaktadır. Bkz. Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.4, s.240.

³⁶³ Habur'un güzel yerleşim yerlerinden biridir. Bkz. Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.5, s.56.

³⁶⁴ Habur nehri kıyısında bir beldedir. Bkz. Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.2, s.267; Makdisi, *Ahsenü't-Tekasim*, s.138.

Tenanir³⁶⁵köprüsü üzerinden geçti. Selahaddin, Habur bölgesinden ayrılıp da Nusaybin'e geçerken Ra'sü'l-Ayn'le ilgili olmayan ancak dikkat çekici olması nedeniyle zikredilmeye değer bir hadise gerçekleşmişti. Sultan, Nusaybin'de iken, Haçlıların Şam'a girerek şehir ve köylerde yağmalamalar yaptığı ayrıca Şam'daki camiye de yıkmak istedikleri haberini almıştı. Bunun üzerine sultan onlara haber göndererek “şayet camiye yıkacak olursanız onun yenisini tekrar inşa ederiz, ancak bizdeki kiliseleri biz yıkarsak onları bir daha yapacak kimse olmayacaktır” demesi üzerine camiye yıkmaktan vazgeçmişlerdi. (Zilkade ayının başları 578/ Şubat 1183).³⁶⁶

İbnü'l-Esir ve Ebi'l-Fida da birbirlerine çok yakın ifadelerle, sultanın H.578/1183 yılında Urfa'yı kuşatıp aldıktan sonra Harran'a, buradan Rakka, Habur (Nehir Bölgesi), Karkisya, Makisin, Araban ve bütün Habur Bölgesini ele geçirdikten sonra Nusaybin'e geçtiğini, Nusaybin'i de aldıktan sonra Haçlıların Şam'a saldırdığı haberini aldığını yazmaktadırlar.³⁶⁷ Burada her ne kadar Ra'sü'l-Ayn'ın alınışı açıktan zikredilmemişse de “Habur bölgesinin tümü” ile kastedilenin içinde Ra'sü'l-Ayn'ın da olduğu muhakkaktır. Dönemin bir başka tarihçisi Bedrüddin Ayni ise, zaman bakımından ayırım yapmadan genel olarak verdiği Selahaddin'in 589 yılındaki ölümüne kadar olan fetihleri arasında Ra'sü'l-Ayn'ın ismini açık bir şekilde zikretmektedir. Ayni'nin üç kısma ayırdığı Selahaddin'in fetihlerinden “Biladü'l-İslamiyye el-Furattiyye” olarak adlandırdığı coğrafyaya şu isimleri sıraladığı görülür: Harran, Urfa, Rakka, Ra'sü'l-Ayn, Sincar, Nusaybin, Cemliyn, Suruç, Diyarbekir, Meyyafarikin, Amed'le birlikte kaleleri, Şehrizer³⁶⁸ ve Bevazic.³⁶⁹

³⁶⁵ Yakut, bu yerleşim yerinin nerede olduğu hakkında açık bir bilgi vermemekle birlikte, Zubale ve Şukuk arasında bir yer olduğu, ayrıca ben-i Selame ve Ben-i Ğazire'nin merası olduğunu söylemektedir. Bkz. Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.2, s.47; *Mufarricu'l-Kûrub*'un naşiri, Habur yakınlarında iki küçük belde (Yukarı ve Aşağı Tenanir) olduğunu yazmaktadır. Bkz. İbn-i Vasil, *Mufarric*, c.2, s.118, 3 nolu bilgilendirme notu; Makdisi de burayı Habur'un şehirleri içerisinde zikretmektedir. Bkz. Makdisi, *Ahsenü't-Tekasim*, s.138; İbn-i Havkal, sözkonusu yerin Habur nehri üzerinde bir yerleşim yeri olduğunu yazmaktadır. Bkz. İbn-i Havkal, s.207.

³⁶⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c.10, s.112; İbn-i Haldun, c.5, s.305.

³⁶⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c.10, s.113; Ebu'l-Fida, *Muhtasar*, c.3, s.64-65; İbn-i Haldun, c.5, s.305.

³⁶⁸ 4. İklim kuşağında yer alan Erbil ile Hemedan arasındaki geniş coğrafi bölgenin adıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.3, s.375.

³⁶⁹ Bedreddin el-Ayni, *Ukde'l-Cuman*, Eyyübiler Dönemi, c.2, s.268; Bevzic olarak bilinen yerle ilgili: “Tikrit ile Erbil arasında kalan bir şehirdir” denilmektedir. Bkz. Ebu'l-Fida, *Takvimü'l-Büldan*, s.278.

Selahaddin'in fethine rağmen İbn-i Şeddad'ın Ra'sü'l-Ayn'i Artukluların hâkimiyetinde göstermesi, muhtemelen fethin ardından Artuklulara ikta olarak verilmiş olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Bu sebeple İbn-i Şeddad'ın "Artuklu emiri Timurtaş'ın ardından oğlu Kubeddin İlgazi'nin H.580/1184 yılına kadar sürecek olan hâkimiyetine geçti"³⁷⁰ demesi de bundan dolayı olmalıdır. Ancak İbn-i Şeddad'ın yanlış da olabileceğini unutmamak gerekir. Zira aynı yıl içerisinde (578/1182) Mardin melikinin ev sahipliğinde Salahaddin'in aleyhinde yapılacak ve aşağıda bahsedilecek olan bir toplantı, belki de Artukluların sahip olduğu yerlerin ellerinden alınmış olmasının bir tezahürü olarak da değerlendirmek gerekir. Bununla birlikte Makrizi'nin "Selahaddin döneminde "Biladü's-Şark" Melkü'l-Adil'e ikta olarak verilmişti"³⁷¹ şeklindeki nakli de İbn-i Şeddad'ın yanlış olabileceğini güçlendirmektedir.

12.3. Selahaddin'in Ra'sü'l-Ayn'e Gelmesi ve Aleyhindeki Oluşumun Dağılması

Dönemin tarihi kayıtlarına göre H.578/1182 yılında Musul sahibi İzzeddin Mesud İbn-i Mevdud İbn-i Zengi ve Ahlat sahibi Şahermen, Selahaddin'e karşı savaşmak üzere bir araya gelmişlerdi. Bunun sebebi ise Musul sahibi İzzeddin'in Şahermen'den Selahaddin'e karşı yardım talebi idi. Şahermen, defalarca Selahaddin'e elçiler göndererek Musul üzerindeki emellerinden vazgeçmesi ve İzzeddin'in üzerinde kurmuş olduğu baskıyı kaldırması isteğinde bulunmuştu. Ancak Selahaddin bu konuda kendisine herhangi bir cevap vermemişti. Son olarak kendisinden sonra Ahlat'ı idare edecek olan Seyfeddin Bektimur adında kölelerinden birini göndermişti. Seyfeddin Bektimur, Sincar'ı kuşatmış olan Selahaddin'in yanına gelerek, muhasarayı bırakıp şehri terk etmesi gerektiğini aksi takdirde kendisiyle savaşılacağını iletmışti. Ancak Selahaddin, muhasarayı yoğunlaştırıp şehri almak için daha büyük bir irade gösterdi. Bektimur, bunu görünce, bu sefer tehditvari bir şekilde getirdiği mektubu kendisine iletip sinirli bir şekilde buradan ayrılarak sahibine de durumu bildirdikten sonra Mardin'e geçti. Bu sırada Mardin sahibi Kutbeddin İbn-i Alpi idi ki Şahermen'in kızkardeşinin oğluydu. Mardin sahibi Kutbeddin Alpi aynı

³⁷⁰İbn-i Şeddad, *A'lak el-Hatira*, c.3, s.148; İbn-i Vasil de Kutbeddin'in ölüm tarihini 580 olarak vermektedir; Bkz.İbn-i Vasil, c.2, s.165; İbnü'l-Esir de 580 tarihini vererek, yerine çocuk yaştaki Yoluk Arslan'ın geçtiğine dikkati çekmektedir. İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.10, s.129.

³⁷¹ Makrizi, Kahire, c.1, Kısım 1, s.152.

zamanda Musul sahibi İzzedin'in hem dayısının oğlu hem de kayınbabası idi. Şahermen, Bitlis ve Erzen sahibi Devletşah, Musul sahibi İzzeddin, askerleri ve ağırlıklarıyla birlikte Mardin'de bir araya gelerek Selahaddin'e karşı mücadele etme kararı almışlardı.³⁷² Selahaddin bu sırada Sincar'ı almış ve askerlerini dinlenmeleri için dağıtmış, kendisi de Harran'a çekilmişti.³⁷³ Bu sebeple Selahaddin, sözkonusu oluşumu haber alınca hemen Hama'da bulunan kardeşinin oğlu Takyeddin'i yardıma çağırarak kendisi de Ra'sü'l-Ayn'e geçmişti. Bunu duyan müttelikler, her biri sahip olduğu yere geri giderek savaşmaktan vazgeçmişlerdi. Selahaddin de Mardin'in alt tarafında Harzem denilen yere geçerek burada birkaç gün bekledikten³⁷⁴ sonra ayrılarak Amed'e gitmişti.³⁷⁵

Selahaddin'in yaklaşık üç sene sonra H.581/1185 yılında Musul emirinin Erbil'i işgal etmeğe kalkışması üzerine, Erbil sahibinin kendisinden yardım talebine olumlu cevap vererek ilkin öncü birlik olarak Seyfeddin İbn-i Maştub'u³⁷⁶ ardından kendisi bir defa daha Ra'sü'l-Ayn'e geldiği görülecektir.³⁷⁷ Pekilginçtir ki burada Anadolu Selçuklu Sultanı Kılıçarslan'ın bir elçisi kendisine ulaşarak Mardin'de yine

³⁷² İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c.10, s.117; Bedreddin el-Ayni, *Ukde'l-Cuman*, Eyyübiler Dönemi, c.1, s.322; İbn-i Vasil, c.2, s.133; İbn-i Haldun, c.5, s.305; Süryani Mihael, trc. Hrant D.Andersyan, Fasıl: XLXXXII, s.262.

³⁷³ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c.10, s.117.

³⁷⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c.10, s.117; Bedreddin el-Ayni, *Ukde'l-Cuman*, Eyyübiler Dönemi, c.1, s.322; İbn-i Vasil, c.2, s.133; İbn-i Haldun, c.5, s.305,349. Burada geçen "Harzem" kelimesi, İbnü'l-Esir'in eserinde "Cevzem" şeklinde yazılmıştır. Anılan bölgede "Cevzem" diye bir yer tespit edilememiş bu sebeple nokta fazlalığı kaynaklı bir yazım yanlışlığı söz konusu olmuştur. Nitekim aynı bilgileri nakleden İbn-i Vasil, doğrusunu yazmıştır.

³⁷⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c.10, s.120; Süryani Mihael, trc. Hrant D.Andersyan, Fasıl: XLXXXII, s.265.

³⁷⁶ Zehebi, Asıl künyesi Ahmed İbn-i Ali İbn-i Ahmet İbn-i Ebiy el-Heyca, El-Emir el-Kebir İmaduddin İbn-i el-Maştub, Seyfeddin El-Hakkâri olan İbn-i Maştub hakkında önemli bilgiler aktarmaktadır. Zehebi'ye göre İmaduddin, devletin ileri gelenlerinden biriydi. Cesur, ihtimam gösteren, çokça cömert, kendisine saygı duyulan, hoşgörülü biriydi. Sultan Selahaddin, kendisine Nablus'u iktâ etmişti. Dedeleri Ebu'l-Heyca, İmadiye'nin ve Hakkâri'de birkaç kalenin sahibiydi. İmaduddin, Mısır'dan ayrılıncaya kadar varlıklı biriydi. Fırat'ı aşır da karşı tarafa geçince, Melikü'l-Eşref tarafından kendisine birtakım ikramlarda bulunmuştu. H.619 yılı Rebiulahir ayında cezaevinde en kötü şartlarda vefât etmiştir. Kızı, kendisine Ra'sü'l-Ayn'de bir kubbe inşa ederek, cenazesini buraya naklederek gömmüştü. 44 yıl yaşadığı tahmin edilmektedir. Bkz. Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.44, s.442.

³⁷⁷ İbn-i Şeddad, Bahauddin Yusuf İbn-i Rafi', *En-Nevadire's-Sultaniyye ve'l-Mehasine'l-Yusufiyye (Siret Selahaddin)*, 2. Baskı, Kahire: Mektebeti'l-Hanci, 1994, s.116-117; Bkz. *Ukde'l-Cuman*, Eyyübiler Dönemi, c.2, s.33-34; İbn-i Vasil, c.2, s.166.

aleyhinde oluşan birlikten kendisini haberdar edecek, Selahaddin de bu haber üzerine Dunaysır'a doğru harekete geçecektir.³⁷⁸

12.4. Selahaddin'in Ardından Eyyübi Hanedanının Ra'sü'l-Ayn'ı Paylaşımı

Selahaddin'in yapmış olduğu faaliyetlerin bölgede büyük bir rahatsızlık oluşturduğu belliydi ancak karşı çıkma konusunda da artık geç kalınmış olunduğu bilinmekteydi. Bu sebeple bir fırsatın yakalanması gerekiyordu. 589/1193 yılında Selahaddin'in ölümü, Artuklu ve Musul illerinde siyasi hareketliliğin yaşanmasına neden olmuş ve beklenen fırsatı da doğurmuştu. H.595/1198 yılında Kutbeddin İlgazi'den sonra Mardin Artuklularında Hüsameddin Yoluk Arslan dönemi başlamıştı.³⁷⁹ Yoluk Arslan, her ne kadar hükümdar olarak görünüyorsa da çocuk yaşta olması sebebiyle aslında elinde herhangi bir yetki bulunmuyordu. Bütün yetkiler, babasının kölesi olan Alpkuş'un elindeydi.³⁸⁰ Gerek Alpkuş gerekse Musul atabegleri Selahaddin'in ölümüyle doğan boşluktan yararlanmak isteyerek, Selahaddin'e kaptırmış oldukları toprakları almanın peşine düşmüşlerdi. Bunun bir neticesi olarak da Yoluk Arslan'ın vasisi Alpkuş, hemen Meyyafarikin'i almıştı.³⁸¹ Meyyafarikin'in alınması, Haçlılarla üç yıllık bir antlaşma imzalamış olan Melik el-Adil'i harekete geçirerek Mardin'i kuşatmasına neden oldu. Esasında, Mardin Kalesi, özellikle stratejik ve alınması kolay olmayan bir yerdi. Bu sebeple Melikü'l-Adil, burayı alacak olursa çevresinde bulunan bütün melikleri kontrol altına alabilir ve hem stratejik hem de iktisadi açıdan çok daha güçlü hale gelebileceğini düşünmüş de olmalıydı. Melikü'l-Adil, Mardin'e geldiğinde önce şehre tâbi yerleri³⁸² yani bunların en önemlilerinden Ra'sü'l-Ayn ve Dunaysır'ı da almıştı.³⁸³ Ardından bir

³⁷⁸ İbn-i Vasil,c.2, s.167-172; Süryani Mihael, trc. Hrant D. Andersyan, Fasil: XLXXXIII, s. 267; Bu girişim, sultanın Musul'a yaptığı ikinci alma girişimidir. Bunda da başarılı olamamıştı ancak Seyfeddin İbn-i Zengi, bazı yerleri vermekle birlikte Selahaddin adına hutbe okutma ve para basmayı kabul etmişti. Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.10, s.135.

³⁷⁹ İbn-i Şeddad, *A'lak el-Hatira*, c.3, s.149; İbn-i Vasil,c.2, s.165.

³⁸⁰ Ebu'l-Fida, *Muhtasar*, c.3, s.68; Bedreddin el-Ayni, *Ukde'l-Cuman*, Eyyübiler Dönemi, c.3, s.61; İbn-i Vasil, c.2, s.165.

³⁸¹ Turan, s.193.

³⁸² Bedreddin el-Ayni, *Ukde'l-Cuman*, Eyyübiler Dönemi,c.3, s.61.

³⁸³ İbn-i Şeddad, *A'lak el-Hatira*, c.3, s.149; Süryani Mihael, trc. Hrant D.Andersyan, Fasil:XLXXXVIII, s.290.

yaz ve bir de kış mevsimi boyunca devam edecek olan Mardin kuşatmasına başlayan Adil, şehrin ancak Rabd yani kale dışındaki kısmını işgal edebilmişti.³⁸⁴

Kuşatma ile ilgili ayrıntılı bilgi veren İbnül'Esir de şunları nakletmektedir: Melikü'l-Adil, Mardin kuşatmasını yaptığı sırada Mısır Eyyübi hükümdarı Melikü'l-Aziz³⁸⁵ vefat etmiş, kardeşi Melikü'l-Afdal'in de onun yerine geçmek üzere harekete geçtiği haberini almıştı. Bu sebeple oğlu Kamil'i muhasarada bırakarak, Mısır askerleriyle birlikte geri döndü. Bu arada dönerken de Musul'un yeni sahibi Nureddin Arslanşah İbn-i Zengi ve diğer çevre emirlere, kendisini desteklemelerini istemişti. Sözkonusu emirler, Melikü'l-Adil'den korkmuş, bu sebeple de onun isteğine muvafakat göstermişlerdi. Ancak Melikü'l-Adil ayrıldıktan sonra Nureddin ve diğer amcazadeleri, Dunaysır'da bir araya gelerek Mardin'i Adil'den kurtarmanın yolunu aradı. Çünkü Adil buralara egemen olduğu takdirde kendisine tâbi olmaktan başka çareleri kalmayacaktı.³⁸⁶ Sonuçta el-Kamil de Mardin muhasarasından bir sonuç alamadan ayrıldı (H.595/1198).³⁸⁷ Ortamın boşluğundan faydalanmak isteyen Nureddin Arslanşah, Hilvan Harran ve Melikü'l-Adil'e ait el-Cezire topraklarının tümünü almak üzere harekete geçti. Bu amaçla Ra'sü'l-Ayn'a kadar gitmişti ki

³⁸⁴ Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.24, s.20; Bedreddin el-Ayni, *Ukde'l-Cuman*, Eyyübiler Dönemi,c.3, s.61.

³⁸⁵Selahaddin'in oğlu olup, Selahaddin'den sonra Eyyübi devletinin başına geçmiştir. Süryani Mihael Selahaddin'in ölümünden sonra özgün sayılabilecek bazı ilginç gelişmeleri aktarmıştır. Bunlardan biri Selahaddin'in kardeşi Melikü'l-Adil ile oğlu Melikü'l-Afdal arasında geçen şu hadisedir: "Mısır Meliki Melikü'l-Aziz, Dımaşk'a, kardeşi Afdal'a karşı yürümüştü. Amcaları Melikü'l-Adil onları barıştırmak için araya girdi. Fakat Melikü'l-Adil, büyük bir ihanette bulunup Melikü'l-Aziz'i zehirledi. Melikü'l-Aziz, Mısır'a varır varmaz öldü. Kendisinden sonra Melikü'l-Adil Mısır'ı aldı. Melik Salih'i de aldatıp: "Sen gidip Samusat Urfa, Harran ve Rakka gibi rahat yerlerde salimen otur. Ben Franklarla diğer milletlere karşı koyacağım" dedi. O buna razı olup: Ben babamın hazinesini alıp gideceğim, sen Dımaşk'ta kal" dedi. O da: Sen git, ben hepsini yükletip arkandan gönderirim" dedi. Melik Salih Rakka'ya gitti, fakat ne orada ne de Urfa'da ne de başka yerlerde kabul edildi. Sadece Samusat'a gidince orası kendisine teslim edildi. Çünkü gizlice bir emir verilmişti. Melikü'l-Adil, Selahaddin'in hazinelerini görünce tamaha düştü ve vermek istemedi. Bir ev dolusu miyantonunu yirmi yük halinde bağlatıp gizlice mühürleyip ona gönderdi. Melik Salih aldatıldığını görünce çok müteessir ve mahcup oldu. Fakat bir şey yapamayacağından dolayı işi Allah'ın Mahkemesine havale etti". Bkz. Süryani Mihael, trc. Hrant D.Andersyan, Fasıl:XLXXXVIII, s.292-293. (Burada zikredilen Melik Salih, Melikü'l-Afdal olmalıdır. 362 nolu bilgilendirme notu ve tez metni içinde geçen diğer nakiller).

³⁸⁶İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c.10, s.260-261; Aynı bilgileri aktaran İbn-i Haldun, ümeranın Dunaysır'da değil, Bitlis'te bir araya gelip Ramazan bayramını burada geçirdikten sonra Mardin'e geldiklerini, bu sırada da Mardin melikinın kaleyi teslim etmek üzere kaleden ayrılmış olduğu ancak yardıma gelenleri görünce bundan vazgeçip el-Kamil'e karşı mücadele verip el-Kamil'in buradan uzaklaşmasının sağlandığını yazmaktadır. Bkz. İbn-i Haldun, c.5, s.350.

³⁸⁷İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c.10, s.260-261; İbn-i Şeddad, *A'lak el-Hatira*, c.3, s.149; Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.24, s.20; Bedreddin el-Ayni, *Ukde'l-Cuman*, Eyyübiler Dönemi, c.3, s.61. Mardin kuşatmasının tarihini çoğu tarihçi 595 yılını verirken, Zehebi, 594 yılının sonuna işaret etmektedir. Bkz. Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.24, s.20.

burada bulunduğu sırada Melikü'l-Adil'in rakibi Melikü'z-Zahir'den kendi adına hutbe okutup, para bastırma isteği geldi. Nureddin bunu duyunca hastalığını bahane ederek Musul'a geri döndü.³⁸⁸

Olayı kısmen farklı yorumlayan İbn-i Haldun'a göre ise Melik el-Adil, Mısır yönetimini H.596/1199 yılında kardeşinin oğlu Melikü'l-Afdal'dan devralmıştı. Halep emiri Melike'z-Zahir ve Mardin emiri, özellikle bölgedeki faaliyetlerinden ötürü Adil'den korkuyorlardı. Bu sebeple Musul emiri Melik Nureddin ile ittifak kurmak amacıyla mektuplaşıp, ona Adil'in toprakları olan el-Cezire, Harran, Urfa ve Sincar'a yürümesini söylediler. Nureddin, Şaban H.597/1200 yılında buralara giderek anılan şehirleri ele geçirdi. Nureddin'in bu seferine, amcasının oğlu Kudbeddin Sincar ve Mardin hâkimi Yoluk Arslan da katılmıştı. Ra'sü'l-Ayn'e ulaştıklarında, Harran'da askerleriyle birlikte bulunan Adil'in oğlu el-Faiz'in barış teklifi kendilerine ulaştı. Nureddin, askerlerinden ikisini kaybetmiş olduğundan bu barış teklifini çabucak kabul etti. Karşılıklı yeminler verildikten sonra Melikü'l-Adil'e bu anlaşma bildirilerek aynı yılın Zilkade ayında, Nureddin memleketi olan Musul'a geri döndü.³⁸⁹ Üçüncü bir görüş olarak da İbn-i Mufarric'in görüşü vardır ki bu da İbn-i Haldun'a yakın görünmektedir. Buna göre: İki kardeş arasındaki bozuşma Şam yakınlarında devam ederken, doğuda bırakmış oldukları boşluğu Musul Sahibi Nureddin Arslanşah ile amcası oğlu Sincar sahibi Kutbeddin Muhammed İbn-i İmaduddin, doldurmak isteyerek Urfa ve Harran'ı almak üzere harekete geçmişti. Daha sonra bunlara Mardin sahibi Hüsameddin yoluk Arslan da katıldı. Bu üçlü Ra'sü'l-Ayn'de bir araya gelip de hareket etmek istediklerinde, Harran'da bulunan Melikü'l-Adil'in oğlu Melikü'l-Faiz İbrahim, kendilerine barış teklifinde bulundu. Havaların çok sıcak olması ve askerler arasında da hastalık baş göstermesi üzerine, kendilerine sunulan barış teklifini kabul ederek geri döndüler.³⁹⁰

Yukarıda da değinildiği gibi Melikü'l-Aziz'in ölümünden sonra yerine geçip Mısır hükümdarlığını ilan eden kardeşi Melikü'l-Afdal, amcası Melikü'l-Adil ile karşı karşıya gelmişti. Çünkü Melikü'l-Adil, hem Mısır hem de Suriye'nin diğer kentlerini de istiyordu. Bu da yeni bir mücadelenin işaretiydi. Nihayet bu mücadele Melikü'l-Adil'in zaferiyle sonuçlandı. Melikü'l-Adil, saltanatını sağlama aldıktan

³⁸⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c.10, s.260-261; İbn-i Haldun, c.5, s.390.

³⁸⁹ İbn-i Haldun, c.5, s.312.

³⁹⁰ İbn-i Vasil, c.3, s.127.

sonra, oğlu el-Kamil'i kendi yerine Mısır naibliği için Mısır'da; oğlu el-Melikü'l-Muazzam Şerefeddin İsa'yı, Şam naibliğine; oğlu el-Melikü'l-Faiz'i, içlerinde Ra'sü'l-Ayn'ın da olduğu "Biladü'ş-Şarkiyye"de; kardeşinin oğlu Melikü'z-Zahir'i Haleb'te; el-Melikü'l-Mansur İbn-i Takyuddin Ömer'i de Hama'da görevlendirmişti.³⁹¹ Böylelikle Ra'sü'l-Ayn'ın bu yıllarda Melikü'l-Faiz'in elinde olduğu anlaşılmaktadır.

Ancak aynı yıl (H.597/1200) içerisinde Ra'sü'l-Ayn'ın yeniden el değiştirip yeni bir sahibe kavuştuğu görülmektedir. Amcası Melikü'l-Adil'in Mısır'ı almasını öteden beri hazmedememiş olan Melikü'l-Afdal ve Mısır'da çıkan bir mesele yüzünden amcasıyla bozuşan kardeşi Halep sahibi Melikü'z-Zahir, Şam'ı almak üzere anlaşmış, bunu sağlamak için de Şam'ı kuşatma kararı almışlardı. Bu kararı öğrenen Melikü'l-Adil, karşı tedbirler alarak önce çocuklarını ardından da bizzat kendisi askerlerini alarak iki kardeş Şam'a ulaşmadan kendisi ulaşmıştı. İki kardeşin ordusu da ulaştı, 14 Zilka'de 597 (16 Ağustos 1201) yılında taraflar arasında savaş başlamıştı. Şehir düşmek üzere iken iki kardeşin arasına ihtilaf düştü. İhtilafın nedeni ise bizzat Melikü'l-Adil'in kardeşlere oynadığı oyundu. Melikü'l-Adil, her iki kardeşe de gizliden, "kardeşin Şam'ı kendisi için alacak, bu konuda askerleriyle de gizli anlaşması vardır" şeklinde bir yazı yazmıştı. Aslında bu çok önemliydi ve gerçekten her iki kardeşi şah damarından yakalamıştı. Çünkü bir taraftan iki yıla yakın Mısır'da saltanat sürmüş Melikü'l-Afdal ve diğer taraftan Mısır'a sultan olmak isteyen Melikü'z-Zahir vardı. Bu sebeple sözkonusu mektuplar gerçekten iki kardeşin arasını açmıştı. Melikü'l-Adil'in ikinci hamlesi de Melikü'l-Afdal'a sunduğu vaadlerdi. Yine gizliden gönderdiği mektuplarda Melikü'l-Afdal'a, kendisinin iktası olan "Biladü'ş-Şarkiyye"den Ra'sü'l-Ayn, Habur, Meyyafarikin ve başka yerlerle birlikte ayrıca Mısır'dan her yıl kendisine 50 bin dinar vereceğini vaatmişti. Melikü'l-Afdal, kendisine verileceği söylenenlere aldanıp savaşı durdurdu. Hatta askerlerine dönüp şunları söylediği rivayet edilmektedir: "Şayet benim için buraya savaşa geldiyseniz, Melikü'l-Adil'e katılmanız için size izin veriyorum, yok kardeşim için geldiyseniz buyurun kardeşime de katılabilirsiniz"

³⁹¹ Daha geniş bilgi için bkz. Makrizi, Kahire, c.1, K.1, s.152-153.

demişti. Askerler de Melikü'l-Adil kardeşinden daha iyidir” diyerek Melikü'l-Adil'e katılmışlardı.³⁹²

Aynı olay, farklı ravilerce de teyit edilmiş ve eksik tarafını da gidermiş görünmektedir. Bunlara göre Selahaddin'in iki oğlu Melikü'z-Zahir ile Melikü'l-Afdal, Şam ve Mısır'ı almak üzere anlaşıp, şayet bu gerçekleşecek olursa Şam, Melikü'l-Afdal'a verilecek, sonra askerler toparlanıp hep birlikte Mısır'a gidilecek, burası da alındığında Melikü'z-Zahir'e verilecekti. İki kardeş, Şam'ı kuşatıp da tam alınması için bir engel kalmamışken, Melikü'z-Zahir fikrini değiştirerek Şam'ı kendisinin, Mısır'ı ise kardeşinin olması için kardeşine elçi gönderdi.³⁹³ Bu duruma kızan Melikü'l-Afdal, askerleri dağıttıktan sonra amcası Melikü'l-Adil'le yeni bir antlaşma teklifinde bulundu. Varılan antlaşmaya göre, Şam, Melikü'l-Adil'e verilecek; Sümeysat, Suruç ve Ra'sü'l-Ayn, Melikü'l-Afdal'a; Menbic, Efemiyye ve Kefertab da Melikü'z-Zahir'e verilecekti. Anlaşmadan sonra da herkes kendisine düşen yere geri dönmüştü.³⁹⁴ Böylece de bu büyük mücadelenin ardından Ra'sü'l-Ayn'ın yeni sahibi Melikü'l-Afdal olmuştu.

Her iki sulhtan sonra da Melikü'l-Afdal, Rasüalyn'ın “yeni sahibi” olarak kalmaya devam ettiği görülmektedir. Çünkü Melikü'l-Adil, aradan bir yıl dahi geçmeden Ra'sü'l-Ayn'ın Melikü'l-Afdal'dan geri alınacağını, Melikü'z-Zahir'e Hama'yı kuşatması sırasında vaat etmişti.³⁹⁵ Nitekim kısa bir süre sonra Melikü'l-Adil, oğlu Melikü'l-Eşref'e, Ra'sü'l-Ayn, Suruç ve Hemlin³⁹⁶'in; Melikü'z-Zahir'e de Necm Kalesinin Melikü'l-Eşref'ten alınması için yazılar yazdığı görülür. Melikü'l-Afdal her ne kadar annesini aracı olarak gönderip de özellikle Ra'sü'l-Ayn

³⁹² İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.10, s. 271; Makrizi, Kahire, c.1,K.1, s. 156.

³⁹³ İbn-i Vasil, kardeşler arasına ihtilaf düşmesinin nedeninin, amcaları Melikü'l-Adil'in her ikisine aynı içerikte mektupları göndermiş olmasına bağlamaktadır. Melikü'l-Adil, iki kardeşe de “Kardeşin sadece kendisi için çalışıyor, askerleri de onunla gizli bir ittifak içindeler” anlamına gelecek mektuplar göndermiş ve iki kardeşin birbirlerine karşı şüphelerini artırmıştı. Bkz. İbn-i Vasil, c.3,s.126.

³⁹⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c.10, s.270-271; İbn-i el-İbri, s.393; Bedreddin el-Ayni, olayda farklı ve ilave olarak Melikü'z-Zahir'in ayağına bir ok isbet etmesi nedeniyle savaşı durdurduğunu yazmaktadır. Bkz. *Ukde'l-Cuman*, Eyyübiler Dönemi, c.3, s.125; Ayrıca bkz. Rashiduddin Fazlullah's, *Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles, A History Of Mongols Part III*, English Translation-Annotation by W.M. Thackston, Yayınlayanlar: Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin, Harvard Üniversitesi, Yakın Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, Ortaasya Kaynakları Yayınları, 1999, c.1, s.199.

³⁹⁵ İbn-i Vasil, c.3, s.132.

³⁹⁶ Gerek “Hemliyn” gerekse “Cemliyn” muhtemelen ikisi de aynı yer olsa gerek. Biri noktalı yazılmış biri noktasız. Coğrafya kitaplarında neresi olduğu hakkında bilgi verilmemiş ancak Suruç ile Ra'sü'l-Ayn arasında bir yerleşim yeri olduğu tahmin edilmektedir.

ve Suruç şehirlerin tekrar kendisine verilmesini istemişse de Melikü'l-Adil bunu kabul etmemiştir (598-99/1202-03).³⁹⁷ Melikü'l-Eşref, Ra'sü'l-Ayn'ı aldıktan sonra Mardin Artuklu emirine ikta olarak vermişti.³⁹⁸ Böylece Ra'sü'l-Ayn, Mardin Artuklularının elinde Hüsameddin Yoluk Arslan'ın son bir veya iki yılı hariç saltanatı boyunca kalmaya devam etmişti.³⁹⁹ Kendisinden sonra gelen Artuk Arslan döneminde de bu hâkimiyet ikta yoluyla devam ettiği anlaşılmaktadır.⁴⁰⁰ Nitekim İbn-i Şeddad'ın işaret ettiği H.595/1198 yılından sonraki Melikü'l-Eşref'in Ra'sü'l-Ayn hâkimiyeti⁴⁰¹ de bu olsa gerek.

12.5. Melikü'l-Adil'in Mardin'i Yeniden Kuşatması ve Ra'sü'l-Ayn'ın El Değiştirmesi

Bölge ile ilgili H.599/1202 yılının önemli vakalarından biri de yine Melikü'l-Adil'in Mardin kuşatması göze çarpmaktadır. Melikü'l-Adil, bu yıl içerisinde birçok asker toplayıp kendilerine mallar dağıtmış ve ardından oğlu Eşref Musa'yı da bu

³⁹⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c.10, s.283; İbn-i Vasil, Melikü'l-Adil'in, hoşlanmadığı birileriyle Melikü'l-Afdal'ın yazışmasını gerekçe göstererek bu yerleri ondan aldığını yazmaktadır. Ayrıca Melikü'l-Eşref'in elinde yalnızca Sümeysat'ın kaldığını da bildirmektedir. Bkz. İbn-i Vasil, c.3, s.150; Makrizi, Melikü'l-Adil'in oğluna verilecek yerlerin sadece Ra'sü'l-Ayn ve Suruç olacağını söyleyince, Melikü'l-Zahir'e de Necm kalesinin verileceğinden de bahsetmektedir. Bkz. Makrizi, Kahire, c.1, K.1, s.161. Makrizi'nin ayrıca bahsettiği ve gerçekten dikkat çeken bir husus daha vardır ki kendisi de "acayip ittifaklar" diye söze başlayarak anlatmaktadır. Burada bahsedilen aslında bir ittifak değil daha çok el koyma ile ilgilidir. Makrizi'nin bildirdiğine göre "Melikü'l-Afdal İbn-i Selahaddin, nereyi aldıysa amcası Melikü'l-Adil orayı elinden almıştır". Söylediklerini örneklerle desteklerken mesela babası tarafından alınıp da kendisine 586 yılında ikta olarak verilen Harran, Ruha ve Meyyafarikin yine babası zamanında amcası Melikü'l-Adil gönderilerek elinden alınmıştır. Babasından sonra da Şam'ı ele geçirdi, amcası yine kendisinden aldı ardından Mısır'a geçip, Mısır yönetimini ele geçirdi, orayı da elinden aldı. Bundan sonra da Serhad'ı aldı ancak amcası yine buna karşılık Necm Kalesi ve Suruç'u vererek geri aldı. Sonra da verdiklerini tümümlü aldı. Bkz. Ahmet İbn-i Ali İbn-i Abdulkadir el-Ubeydi el-Makrizi, *Es-Süluk li Marifeti'd-Düvel ve'l-Müluk*, Tahkik: Muhammed Abdulkadir Ata, 1.Baskı, Beyrut, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997, c.1, s.312. Hatırlanacağı gibi Ra'sü'l-Ayn'ı da kendisinden alıp elinde yalnızca Sümeysat'ı bırakmıştı. Bedreddin el-Ayni, Ra'sü'l-Ayn'ın Melikü'l-Afdal'dan alınışını Mardin kuşatmasının hemen ardından zikretmektedir. Bkz. *Ukde'l-Cuman*, Eyyübiler Dönemi, c.3, 163; Özellikle Suruç ve Ra'sü'l-Ayn'ın istendiğine dair bilgiler İbn-i Haldun tarafından ifade edilmektedir. Bkz. İbn-i Haldun, c.5, s. 393.

³⁹⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c.10, s.389.

³⁹⁹ İbn-i Şeddad, *A'lak el-Hatira*, c.3, s.150. İbn-i Şeddad, Mardin Artuklu hükümdarlarından iki tanesi ile ilgili yanlış bilgiler vermektedir. İlk yanlış bilgi Hüsameddin Yoluk Arslan ile ilgilidir. İbn-i Şeddad'a göre Yoluk Arslan 600 yılında bir savaşta öldürülmüştür. Oysa başta Ebu'l-Fida olmak üzere bunun yanlış olduğunu söylenmekte ve doğrusunun ise Yoluk Arslan'ın 597/8 yılında kendi aceleyle öldüğüdür. İkincisi ise Yerine geçen Artuk Arslan ile ilgilidir. Burada da İbn-i Şeddad, Artuk Arslan'ı Hüsameddin Yoluk Arslan'ın kardeşi olarak vermiş ancak doğrusu, Kutbeddin İlgazi'nin oğlu şeklinde olmalıdır. Bkz. Ebu'l-Fida, *Muhtasar*, c.3, s.68; Ayrıca bkz. Katip Ferdi, s.16-17; Ayrıca bkz. Merçil, s.248.

⁴⁰⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c.10, s.389.

⁴⁰¹ İbn-i Şeddad, *A'lak el-Hatira*, c.3, s.149.

askerlerin komutanı olarak atayıp Mardin'i muhasara etmek üzere görevlendirmişti. Adil'in askerleri Mardin'in alt tarafında bulunan Harzem⁴⁰² denilen yere geldiklerinde, Mardin'in askerleri Ber'iyye kalesinden inerek, onlara zahire gitmesini engellemişti. Bunun farkına varan Adil'in askerleri, içlerinden bir grubu bunların üzerine göndererek hezimete uğrattı. Ardından, kalede bulunan sakinlere doğru giden zahire ve yolları da kesince, çevrede bulunan Türkmen gruplar, ortalığı ayağa kaldırdı. Türkmenler, her tarafta yolları kesip ortalığı fesada vermişti. Bu sırada Adil'in askerlerinden bir grup, yolun açılmasını ve ortamın sakinleşmesini sağlamak amacıyla Ra'sü'l-Ayn'e gitti. Bunlar Ra'sü'l-Ayn'e geçerken Melikü'l-Eşref ise askeri konumunu muhafaza ediyor ancak bu şartlarda hiçbir amacını da gerçekleştiriyordu. Nihayet, Haleb meliki ez-Zahir, iki tarafın arasına girerek barıştırmak istedi. Bu konuda amcası Melikü'l-Adil'e haber verince, Melikü'l-Adil, buna ancak şu şartlarda razı olacağını bildirdi: Mardin emiri kendisine 150 bin dinar verecek, Mardin'de Melikü'l-Adil adına hutbe okutulup para basılacak, İhtiyacı halinde de Mardin askerleri emrinde olacaktı. Bunların dışında ayrıca Şeyhtan⁴⁰³'a bağlı Karadi köyü de Melikü'l-Adil'e verilecekti. Mardin emiri, kendisine sunulan bu şartları kabul ettikten sonra Melikü'z-Zahir de kararlaştırılan 20 bin dinarı peşin olarak aralarında sulhun gerçekleşmesini sağlamış oldu.⁴⁰⁴

Ancak bu barış, Melikü'l-Adil'in bölge üzerindeki emellerini bitirmiş görünmüyordu. H.606/1209 Rebiülevvel (Eylül) ayında el-Adil, Mısır, Şam, Haleb, Diyarbakır askerleri ve beraberinde oğlu Evhad ile birlikte başkalarının da bulunduğu bir orduyla, bu defa Sincar'ın üzerine yürüdü. Mancınıklarla dövülerek kuşatılan şehrin bu durumu Ramazan ayına kadar devam etmiş ve şehir halkına teslim olmaktan başka yol bırakılmamıştı. Bu sırada Sincarlılar ile Melikü'l-Adil arasına arabulucular girdi ve sonuçta barış yapılarak Melikü'l-Adil'in doğu illerinden çekilmesi sağlandı. Bu sırada amcası için arabuluculuk yapmak üzere kardeşi

⁴⁰² Mardin ile bugünkü Kızıltepe arasında yer alan, bahçeleriyle meşhur derin bir vadide bulunan köydür. Bkz. Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.2, s.240. Muhtemelen bugünkü Ğurs köyü. Harzem ile ilgili geniş bilgi için ayrıca bkz. Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara, TTK, 1991, s.62-63; İbn-i Haldun, "Harzem" yerine "Hariym" yazmıştır. Bkz. İbn-i Haldun, c.5, s.392.

⁴⁰³ Muhtemelen bugünkü Şeyhan (Sultan Şeyhmusa) köyü olabilir.

⁴⁰⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c.10, s.281; İbn-i Vasil, bu anlaşmada geçen Karadi Köyü'nün, arabuluculuk yapmış olması sebebiyle Melikü'z-Zahir'e verildiğini söylemektedir. Bkz. İbn-i Vasil, c.3, s.139; Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.42, s.48; Bedreddin el-Ayni, *Ukde'l-Cuman*, Eyyübiler Dönemi, c.3, 163; İbn-i El-İbri, s.393 (İbn-i el-İbri, anlaşmanın içeriğinden bahsetmemektedir); Makrizi, *Kahire*, c.1, K.1 s.161; Rashiduddin, c.1, s.199; İbn-i Haldun, c.5, s.392 (İbn-i Haldun Antlaşmanın son kısmından bahsetmemektedir); Hanna Dolapönü, *Mardin Tarihi*, s.49.

Melikü'z-Zahir tarafından Şaban ayının ortasında Sincar'a gönderilen Melikü'l-Müyyed Mesut İbn-i Selahaddin İbn-i Eyyüb, iki arkadaşı ile birlikte Rasüalyn'e uğramıştı. Burada, havalandırmaları kapalı olan bir odada bırakılan ateş dolu bir mangalın yanında uyumuş olmaları sebebiyle her üçü de ölmüştü (H.606/1209). El-Müeyyed, ölümünün ardından Haleb'e götürülerek orada defnedilmişti.⁴⁰⁵

İbn-i Vasil'e göre ise, "Müeyyed ve beraberindekiler, çok soğuk bir günde taş olan bir eve girmişlerdi. Evde ateş yakılıp, hava alacak yerler de kapatılınca, Müeyyed ve beraberindekiler boğulmuştu. Burada bulunan insanların söylediğine göre Müeyyed ve arkadaşlarının kendilerine verilen, içine zehir katılmış narları yedikleri için ölmüşlerdi. Müeyyed bir tabutla Haleb'e taşındı. Kardeşi Melik Zahir onun için büyük bir yas tutmuş ve Haleb çarşısı 7 gün boyunca dükkânlarını açmamıştı" (20 Şaban 606/17 Şubat 1210).⁴⁰⁶

Yine H.606/1210 yılında Ra'sü'l-Ayn'de son bulan bir hadiseden söz edildiği görülmektedir. Nakledilen hadiseye göre Melikü'l-Adil ile veziri Sahib İbn-i Şeker'in arasında bir husumet yaşanmıştı. Bu husumetten dolayı Melikü'l-Adil vezirine çok kızmış ve Berriye⁴⁰⁷,de üzerine bir sefer düzenlenmesini istemişti. Hama sahibi Mansur ve Banyas sahibi Fahreddin Çerkes, peşine düşüp veziri Ra'sü'l-Ayn'de yakaladı. Vezir, Melikü'l-Adil'e teslim edildikten sonra affedilmiş ancak rütbesi düşürülmüştü.⁴⁰⁸

Ra'sü'l-Ayn, bu sırada Artuk Arslan'ın elinde iken H.615/1218 yılında Melikü'l-Eşref, Harran'dan Dunaysır'a oradan da Mardin'e gelerek şehri istilaya

⁴⁰⁵Şihabuddin Ebi Muhammed Abdurrahman İsmail Ebi'ş-Şame el-Makdisi ed-Dimaşki, *Teracim Rical el-Kurneyn es-Sadis ve's-Sabi'*, Tashih: Muhammed Zahid el-Hasan el-Kevseri, 2.Baskı, Beyrut, Dare'l-Cil, 1974, s.155-156; Makrizi, Beyrut, c.1, s.289; Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.43, s. 231; İbn-i Kesir, c.13, s.147. Aynı olayı daha ayrıntılı bir şekilde aktaran İbnü'l-Esir, Melikü'l-Adil, Nusaybin, Habur, Sincar ve Cezire'ye bağlı bütün yerleri muhasara ettiğini, bu bölgelerin Kutbeddin Mahmut Zengi'ye ait olduğu, Kutbeddin'in amcası oğlu Nureddin Arslanşah ile aralarının iyi olmaması ve bundan bir yıl öncesinde Nureddin Arslanşah ile Melikü'l-Adil arasında bir akrabalık kurulmuş olması sebebiyle Nureddin'in vezirlerinin arabuluculuğu ile ikili arasında ittifak kurulduğu ve bu ittifak aracılığıyla Kutbeddin'in elindeki yerleri paylaşmak istediklerini belirtmektedir. Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.10, s.348; İbnü'l-Esir'de geçen bu ifadeler çok yakın ifadeler, İbn-i Haldun tarafından da aktarılmaktadır. Bkz. İbn-i Haldun, c.5, s.313-314.

⁴⁰⁶ İbn-i Vasil, c.3, s.198; Bedreddin el-Ayni, *Ukde'l-Cuman*, Eyyübiler Dönemi, c.3, s.240-241;

⁴⁰⁷ Nejat Göyünç, 1526 yılında Mardin'e bağlı Berriyecik diye bir kazanın olduğundan söz etmekte ve ayrıca bazı yazarların Berriyecik ile Birecik'i karıştırmış olmasından söz etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Göyünç, s. 42; Bununla birlikte Mardin'den güneye doğru uzanan geniş düzlük arazinin kastedilmiş olması da muhtemeldir çünkü günümüzde de aynı yer, aynı isimle anılmaktadır.

⁴⁰⁸ Makrizi, Kahire, c.1,K.1, s.171.

başladı. Amed sahibi Melik Salih'in de katıldığı bu istila hareketinde, şehrin yolları tutulup zahire akışı da engellenmişti. Bu sebeple elçiler barış için Mardin sahibi ile Melikü'l-Eşref arasında gidip gelmeye başlamıştı. Sonuçta Melikü'l-Eşref'in önceden kendisinin ikta olarak Artuklulara verdiği Ra'sü'l-Ayn'ı geri alması ve kendisine 30 bin dinar ödenmesi karşılığında anlaşma sağlandı.⁴⁰⁹ Bu antlaşmanın ardından Ra'sü'l-Ayn, Mardin Artuklularından alınarak, İmaduddin İbn-i Ahmet İbn-i Maştub'a ikta olarak verildi.⁴¹⁰ İbn-i Maştub, öteden beri Eyyübilerin güvenini kazanmış ve daha önceden de Selahaddin tarafından yapılacak bir Musul seferinde öncü birliklerin komutanı olarak Ra'sü'l-Ayn'e gönderilmiş sonra da sultanın kendisi Rebi'ülevvel ayının ikinci gününde Harran'dan aynı yere gitmişti (H.581/1185).⁴¹¹ Ancak bu defa düşünüldüğü gibi olmamış ve İbn-i Maştub H.617/1219 yılında Melikü'l-Eşref'e karşı isyan ettiği gibi Sincar sahibini de isyana teşvik etmişti. Bunu öğrenen Melikü'l-Eşref, Musul sahibi Bedreddin Lülü'yü isyanı bastırmak için görevlendirdi. Bedreddin, hemen harekete geçerek, İbn-i Maştub'u eman dilemiş olarak Telafar⁴¹², da yakalayarak Melikü'l-Eşref'e haber gönderdi. Bu sırada Harran'da olduğu anlaşılan Melikü'l-Eşref, bu habere çok sevinmişti.⁴¹³ Melikü'l-Eşref, Harran'dan hareket ederek önce Dunaysır'ı işgal etmiş ardından Sincar'ı da almak istemişti. Ancak bu sırada Sincar'ın sahibi kendisine, Rakka ile Sincar'ın değiş tokuşu önerisi geldi. Melikü'l-Eşref bunu kabul ederek Sincar'ı aldı. Böylece babasının en büyük hayallerinden birisini gerçekleştirmiş oluyordu. Daha sonra da bölgede bulunan bazı kaleleri de aldıktan sonra yeniden Harran'a dönen Melikü'l-Eşref, İbn-i Maştub'u da buraya naklettirdi. İbn-i Maştub, burada bir kuyuya atılarak ölüme terk edilmiş iki yıllık bir hapisten sonra H.619/1222 yılında bu kuyuda

⁴⁰⁹ İbn-i Vasil, c.4, s.73; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c.10, s.389; İbn-i Şeddat, konu hakkında yüzeysel bilgi vermiştir. Yalnızca Melikü'l-Eşref'in eline geçtiğini ve aralarında bir anlaşmanın olduğundan söz etmekte, tarih ve diğer teferruatı vermemektedir. Bkz. *A'lak el-Hatira*, c.3, s.149; Ayrıca bkz. Bedreddin el-Ayni, *Ukde'l-Cuman*, Eyyübiler Dönemi, c.3, s.351; İbn-i Haldun, Melikü'l-Eşref'in Mardin Artuklu emirine ikta olarak verdiği bir yer olan Ra'sü'l-Ayn'ı neden savaş yoluyla almak istediği ile ilgili meseleye açıklık getirmektedir. Konu hakkında verilen bilgilere göre Ra'sü'l-Ayn, önceden 30 bin dinar ve Amid sahibine de el-Verzeni (muhtemelen el-Mevzer olacak) şehrinin vermesi karşılığında iktaya vermişti. Öyle anlaşılıyor ki Mardin sahibi bu taahhüdü yerine getirmemiş, bu sebeple Mardin kuşatılarak anlaşmanın yenilediği anlaşılmaktadır. Bkz. İbn-i Haldun, c.5, s.319.

⁴¹⁰ Bedreddin el-Ayni, *Ukde'l-Cuman*, Eyyübiler Dönemi, c.4, s.23; İbn-i Vasil, c.4, s.73.

⁴¹¹ İbn-i Şeddat, *en-Nevadirü's-Sultaniyye*, s.116; Bedreddin el-Ayni, *Ukde'l-Cuman*, Eyyübiler Dönemi, c.2, s.33.

⁴¹² Hem kale hem düzlük bir alanı da içine alan Sincar ile Musul arasında kalan yerdir. Bkz. Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.2, s.39.

⁴¹³ Bedreddin el-Ayni, *Ukde'l-Cuman*, Eyyübiler Dönemi c.4, s.23; İbn-i Vasil, c.4, s.73-74; İbn-i Haldun, c.5, s.319.

ölmüştü.⁴¹⁴ Ra'sü'l-Ayn de İbn-i Maşub'un isyan etmesinden sonra tekrar Mardin Artuklularına iade edildiği anlaşılmaktadır.⁴¹⁵

Aynı tarihin yaklaşık üç yıl öncesinde başlayan çekirge istilası ve kuraklık dört yıl sürmüştü olduğu ve halkın yaşamını son derece olumsuz etkilediği anlaşılmaktadır.⁴¹⁶

12.6. Ra'sü'l-Ayn'ın Melikü'l-Eşref'ten Melikü'l-Kamil'e Geçmesi

H.624/1227 yılının sonlarında Öteden beri Melikü'l-Kamil'e muhalefet eden kardeşi Şam sahibi Melike'l-Muazzam vefat etmişti. Oğlu Melik Nasır Davut onun yerine geçmiş, amcası Melikü'l-Kamil de kendisine saltanat nişanelerini göndererek bunu onaylamıştı. Bu onaydan sonra Melikü'l-Kamil, yiğeni Melik Nasır'dan hazine olarak kullanmak üzere eş-Şevbek Kalesini istemişti. Amcasının bu isteğini kabul etmeyen Melik Nasır, bu yüzden amcası ile arası açılmış ve bir süre sonra da karşılıklı olarak savaş durumuna geçmişlerdi. Melik Nasır, amcasının üzerine geleceğini anlayınca, çevrede Melikü'l-Kamil'in aleyhinde kim varsa hepsini toplayarak amcasına karşı bir birlik oluşturmaya çalıştı. Bu birliğin içinde en dikkat çeken kişilerden biri de diğer amcası ve aynı zamanda Melikü'l-Kamil'in muhalifi olan Melikü'l-Eşref'ti. Melikü'l-Eşref, aslında Şam'ın Melik Nasır Davut'a bırakılması için kardeşiyle savaşmak üzere yola çıkmıştı. Ancak Şam'a girdikten sonra şehrin güzelliğine kapılan Melikü'l-Eşref, "bu şehir neden benim omasın" hayallerine dalmıştı. Bu andan itibaren artık Şam'ı kendisi için düşünmeye başlayan Melikü'l-Eşref, savaşmaktan vazgeçerek barışı konuşup arabuluculuğa başladı. Bu amaçla kardeşi Melikü'l-Kamil'le görüşmek istedi. Görüşme isteği kabul edildikten sonra ikili bir araya gelerek yeni bir taksimat yaptı. Yapılan taksimata göre Şam, Nasır'dan alınarak Melikü'l-Eşref'e verilecekti. Ayrıca Şam ile birlikte Şam'a tâbi yerlerin Akabe Fik⁴¹⁷ denilen yere kadar olan kısmı ile kale şehirlerinden Gazze de Melikü'l-Eşref'e verilecek yerler arasında olacaktı. Bunlara karşılık Melik Nasır'a, Melikü'l-Eşref'in toprağı olan Harran, Rakka, Ruha, Suruç, Ra'sü'l-Ayn, Cemlin ve el-Mevzer verilecekti. Ayrıca aynı anlaşma çerçevesinde, Baalbek'in, Emced

⁴¹⁴ Bedreddin el-Ayni, *Ukde'l-Cuman*, Eyyübiler Dönemi, c.4, s.23; İbn-i Vasil, c.4, s.73-74.

⁴¹⁵ Bedreddin el-Ayni, *Ukde'l-Cuman*, Eyyübiler Dönemi, c.3, s.351 ile İbn-i Vasil, c.4, s.73-74.

⁴¹⁶ Süryani Mihael, trc. Hrant D.Andersyan, *Mustensih İlavesi* o.s.298.

⁴¹⁷ Ürdün'de bulunan Ğavr şehrine eğimi olan bir yokuş olup tepesinden ayrıca Taberiyye şehri ve Taberiyye gölünü görmek mümkündür. Bkz. Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.4, s.286

Behram'dan alınması durumunda, kardeşleri olan Aziz Osman'a verilmesi; Hama, Melik Nasır Kılıçarslan'dan alınması halinde, Muzaffer Takyuddin Mahmut İbn-i el-Mansur'a verilmesi, Selmiye'nin, Muzaffer'den alınması durumunda da Humus sahibi Mücahid'e verilmesi kararlaştırılmıştı. (H.625/1227).⁴¹⁸

Ancak Nasır, yapılan bu taksimatı kabul etmeyerek Şam'a döndü.⁴¹⁹ Bunun üzerine, Melikü'l-Eşref, ardından, haçlılarla yaptığı mücadeleyi tamamlayan Melikü'l-Kamil de Şam'ı kuşatmaya aldı. Nasır yine direniş göstermeye devam etti. Şam kuşatmasının devam ettiği sırada Melikü'l-Kamil, Nasır'a başka bir teklif sundu. Bu teklife göre daha önce Melikü'l-Eşref'in mülkü olarak kabul edilip de Nasır'a teklif edilen Harran, Rakka, Ruha, Suruç, Ra'sü'l-Ayn, Cemlin ve el-Mevzer, Melikü'l-Kamil'e verilecek, Nasır'a ise Şam'a karşılık el-Kerek,⁴²⁰ el-Belka',⁴²¹ es-Salât,⁴²² el-Ağvar (veya el-Ğavr),⁴²³ Nablus⁴²⁴ ve eş-Şevbek⁴²⁵ verilecekti. Nasır'ın bu teklifi kabul etmesinin ardından El-Kamil, kardeşi Melikü'l-Eşref'e Şam'ı teslim ettikten sonra Melikü'l-Eşref'e ait Harran, Rakka, Ruha, Suruç, Ra'sü'l-Ayn, Cemlin ve el-Mevzer'ı da teslim almak üzere amilleri el-Emir Fahreddin Şeyhe's-Şuyuh ve Şemseddin Sevab'ı gönderdi. Gönderilen amiller de buraları teslim aldı. Böylelikle Ra'sü'l-Ayn Melikü'l-Kamil'e geçmiş oldu

⁴¹⁸ Makrizi, Kahire, c.1, K.1, s.224-227; İbnü'l-Adim, *Buğye*, c.7, s.3453. Bedreddin Ayni, *Ukde'l-Cuman*, Eyyübiler Dönemi, c.4, s.192-193; Süryani Mihael'in Mustansihî, Şam'a karşılık yalnızca Urfa, Harran ve Suruç'u zikretmektedir. Bkz. Süryani Mihael, trc. Hrant D.Andersyan, Mustensih İlavesi o.s.301.

⁴¹⁹ Makrizi'nin bildirdiğine göre, iki kardeşin kendi aralarında yaptıkları taksimatı bildirmek üzere bölgedeki emirler bir araya getirilmiş ve Melikü'l-Eşref, olup biteni anlattıktan sonra Melik Nasır'ın emirlerinden İzzeddin Aybek hemen söze girerek, "bizim toprağımızdan kimseye verecek bir taşımız bile yoktur. Gerekirse biz topraklarımızı savaşıarak dahi olsa koruyabiliriz" diyerek bu anlaşmayı reddetmiştir. Bkz. Makrizi, Kahire, c.1, K.1, s.229.

⁴²⁰ Şam yakınlarında el-Belka yakınlarında çok güçlü kalenin adıdır. Bkz. Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.4, s.453; Ayni, c.4, s.209, 3 nolu bilgilendirme notu; Ayrıca Bkz. Ebu'l-Fida, *Takvimü'l-Büldan*, s.247.

⁴²¹ Şam'a bağlı bir bölge, Şam ve Vadi el-Kurra arasında yer almaktadır Bkz. Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.1, s.489.

⁴²² Ürdün yakınlarında Cebel-i Ğavr'da, Aclun'un güneydoğusunda yer alan küçük bir belde ve aynı zamanda kaledir. Bkz. Ebu'l-Fida, *Takvimü'l-Büldan*, s.245.

⁴²³ Şam ile Beytü'l-Makdis arasında, Ürdün'de yer alan bir yerleşim yeridir. Bkz. Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.4, s.217.

⁴²⁴ Filistin'de çok meşhur suyu bol olan bir şehirdir. Beytü'l-Makdis ile aralarında 10 Fersahlık bir mesafa bulunmaktadır. Bkz. Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.5, s.248; Nasır'a verilecekler arasında Nablus'un da verileceği ile ilgili yalnızca bu kaynaktan kayıt geçmektedir. Bkz. Ebi's-Şame el-Makdisi, s.155-156.

⁴²⁵ Şam taraflarında, Kerek yakınlarında güçlü bir kalenin adıdır. Bkz. Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.3, s.370.

(H.626/1228).⁴²⁶ Melik el-Kamil, H.629/1231 yılında oğlu Melik Salih Necmeddin Eyyüb'ü aralarında Ra'sü'l-Ayn'ın da olduğu “Biladü'ş-Şarkiyye” naipliğine göndererek yanına Şemseddin İbn-i et-Tevaşi'yi görevlendirdi. Şemseddin, bu sırada Melik Salih'in bütün işlerini gören kişiydi. Melik Salih sadece gölge bir melikti. Çünkü kendisinden istenen de buydu. Ayrıca babasının ölümü halinde sultanlık için işaret edilen de kendisiydi. Şemseddin'in ölmümünden sonra Melik Salih Necmeddin, babasının naibi olarak Hasankeyf, Amed, Harran, Rakka, Ruha, Suruç, Ra'sü'l-Ayn ve tâbi beldelerin tek hâkimi oldu. Bu sırada Şemseddin İbn-i Tevaşi'nin yerine Cemaleddin İbn-i Matruh'un⁴²⁷ Melik Salih Necmeddin'e yardım etmek üzere atanmış olduğu da anlaşılmaktadır.⁴²⁸

12.7. Hazar İstilasası ve Ra'sü'l-Ayn'de Melik Salih Necmeddin Dönemi

Aynı yıl içerisinde (H.629/1231) Celaleddin Harzemşah'ın Tatarlarla giriştiği mücadelede Amed yakınlarında bir Kürt köylüsü tarafından öldürülmesiyle birlikte askerleri dağılmıştı.⁴²⁹ İbnü'l-Esir, bu dağılma hakkında önemli bilgiler verirken, Harezmlilerden de Tatarlar olarak söz ettiği görülmektedir.⁴³⁰ Ona göre Celaleddin, Azerbaycan bölgesinde Tatarlarla (Moğollarla) büyük bir mücadelenin içindeydi. Tatarların yavaş yavaş Anadolu'ya yaklaşıp bölgede büyük tahribatlar yapması üzerine Ahlat'a gelmiş ve Ahlat meliki Melikü'l-Eşref'e, “yakıp yıkmaya gelmediğini sadece yakıp yıkan Tatarlara karşı birlik olmak için” geldiğini

⁴²⁶Ebi'ş-Şame el-Makdisi, s.155-156; İbn-i Şeddad, *A'lak el-Hatira*, c.3, s.150; Makrizi, Kahire, c.1, K.1, s.235; Bedreddin Ayni, *Ukde'l-Cuman*, Eyyübiler Dönemi, c.4, s.209-210,212; Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.45, s.33-34; İbn-i Vasil, el-Melikü'l-Kamil'in Melikü'l-Eşref'in mülkü olarak bilinen yerlere el koyması hadisesini 634 yılı olaylarında zikretmektedir ki yaşanan diğer olaylarla kıyas edildiğinde bu tarihin yanlış olduğu görülür. Bkz.İbn-i Vasil, c.5, s.123.

⁴²⁷ Cemalüddin İbn-i Matruh, Mısır'ın Said beldesindedir. Burada yetişip büyüdüktan sonra bir süre Kavs'ta kalmış, ardından da yaşamında bir takım değişiklikler oluşmaya başlamıştı. Bu değişikliklerden biri, sultan el-Melikü's-Salih Necmeddin Eyyüb İbn-i es-Sultan Malik el-Kamil İbn-i es-Sultan el-Melik el-Adil İbn-i Eyyüb'ün hizmetine girdi. Sultan, bu sırada Mısır'da babası el-Kamil adına naiblik yapmaktaydı. Melik *el-Kamil*'in ülkesi ne zamanki doğuya doğru genişlemeye başlayıp da Amid, Hısn-ı Keyfa, Harran, Ruha, Rakka, Ra'sü'l-Ayn ve Suruç'a tâbi olan yerlere sahip olunca, oğlu Salih'i 629 yılında kendi adına buraya naib olarak atadı. Yanında da İbn-i Matruh bulunmaktaydı. Bkz. Bedreddin el-Ayni, *Ukdu'l-Cuman*, Memlük Dönemi,c.1, s.59; Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz.İbn-i Tağriberdi, c.7,s.24-26.

⁴²⁸ İbn-i Vasil, c.5, s.134; Bedreddin el-Ayni, *Ukdu'l-Cuman*, Memlük Dönemi,c.1, s.59. Ayni, İbn-i Matruh'un 629 yılında Melik Salik Necmeddin'in babasıyla Amid'in fethine katılmak üzere gittiğini ve daha sonra “Biladü'ş-Şarkiyye”ye İbn-i Matruh ile birlikte gittiğini yazmaktadır.

⁴²⁹ İbn-i Vasil, c.5, s.135; Cahen, s.265.

⁴³⁰ Cahen, “Tatar” kelimesiyle ilgili “Rusya'daki halkları adlandırmak için kullanılan bir kelime olup, ortaçağda eş anlamlısı “Moğol” idi, demek suretiyle İbnü'l-Esir'i kısmen haklı çıkarmaktadır. Bkz. Cahen, s.287.

söylemişti.⁴³¹ Ancak Ahlat'a gelen Celaleddin ve askerleri, söylediği gibi davranmayıp ortalığı yakıp yıkıyordu. Görünürde Celaleddin'in amacı Diyarbakir'e, oradan halifeye kadar ulaşip Tatarlara karşı bir birliktelik oluşturmaktı. Fakat Tatarlar, Celaleddin'in amacını biliyor o yüzden takibini de bırakmıyordu. Nihayetinde Amed yakınlarında izine rastlayıp kovalmaya başlanmıştı. Celaleddin'in kovalanması, askerlerinin dört bir yana dağılmasına neden olmuştu. Önceleri küçük kabileler halinde dağıldıkları anlaşılan bu askerler, daha sonra toparlanarak⁴³² özellikle Celaleddin'in öldürülmesinden sonra bölge için büyük bir sorun oluşturmaya başlamışlardı. İbnü'l-Esir, bundan sonra da bu askerlerin bölgede sebep olduğu sorun ve hadiseleri ayrıntılı bir şekilde anlatmaya devam etmekte ancak Harezmliler ile Moğol ayırımı yapmayıp genelde Tatar dediği için kimden bahsettiği tam olarak anlaşılamamaktadır. Fakat diğer kaynakların verdiği bilgilere dayanarak, bölgede yapılan bu ilk zulüm ve işkence faillerinin Celaleddin'in dağılıp toparlanan askerleri, yani Harezmliler olduğu anlaşılmaktadır.⁴³³ Çünkü Anadolu ve bölgemizin gerçek anlamda Tatar (Moğol) isitilasına maruz kalması 1243 Köseadağ savaşından sonra gerçekleşecektir.

Harezmliler, Celaleddin'in ölümünden sonra bir süre ortalıkta dolaşmış ve yukarıda bahsedildiği gibi bölge için önemli bir sorun oluşturmaya başlamıştı. Anadolu Selçuklu sultanı Alaaddin Keykubat, esas bu dağılmanın temel nedeniydi. Çünkü Harezmlilerle yaptığı Yassıçemen savaşında onları yenilgiye uğratıp Celaleddin'in kaçmasına neden olmuş (Ramazan H.627/1230) sonra da öldürülmüştü.⁴³⁴ Buna rağmen Harezmlilerin dağılan orduları, Alaaddin Keykubat'ın hizmetine girmişti. Sayıları 11 bini bulan⁴³⁵ bu atlı birlikler sayesinde Alaaddin Keykubat, oldukça güçlenmişti. Alaaddin'in ölümünün ardından yerine geçen oğlu

⁴³¹ Makrizi, Celaleddin'in Ahlat'a ilk gelişini 625 yılı olarak bildirmekte ve bu gelişte Ahlat ve çevresinde, Harran'da, Ruha, ve Suruç'ta Menbiç'te bir çok yağmalar, çocuk kaçırmalar, kadın çocuk demeden öldürme hadiselerini yaptıklarını söylemektedir. Suruç'ta yapılanlardan dolayı, halkın Menbiç'e kaçtığı söylenmektedir. Kısacası Makrizi, burada yapıları "bölgede deprem meydana getirdi" şeklinde yorumlamaktadır. Daha geniş bilgi için Bkz. Makrizi, Kahire, c.1, K.1, s.228. Zaten bu olayların ardından özellikle İbnü'l-Esir'in aktardıklarına göre Harezmliler bakiyelerin gittikleri yerlerde linç edildiklerini söylemektedir. Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.10, s.493.

⁴³² Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, c.10, s.492.

⁴³³ Bahsedilen askerlerin yaptıkları istila, yağma, çapul ve ilginç öldürme hadiseleri için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c.10, s.493.

⁴³⁴ Makrizi, Kahire, c.1, s.360; İbn-i Tağriberdi, c.6, s.243.

⁴³⁵ Zehebi, bunların sayılarını beş bin civarında vermektedir. Bkz. Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.46, s.46.

Gıyaseddin, bu askerlerin en ileri geleni⁴³⁶ olan Hüsameddin Berke Han'ı tutukladı. Bunun üzerine Harezmli Anadolu'dan kaçmaya başlayarak önüne çıkan şehirleri yağmaladı.⁴³⁷ Fırat'ı geçince, Melik Salih Necmeddin, bunlardan faydalanmak ve ilerde kullanmak amacıyla ülkesine kabul etmesi noktasında babasına danıştı. Babası Melikü'l-Kamil de bu görüşü uygun bularak onayladı. Böylece Harezmli Melik Salih İbn-i Melike'l-Kamil'in hizmetine girmiş oldu (H.634/1237).⁴³⁸

H.635/1238 yılına gelindiğinde Melikü'l-Adil'in oğlu Şam sahibi Melik Eşref Musa, 4 Muharrem gününde öldü. Basra sahibi kardeşi Melik Salih İmaduddin İsmail, Şam'ı ele geçirerek oğlu Mansur'u "şark vilayetleri"ni (Sincar, Nusaybin, Habur) şarktaki naiblerden teslim almak üzere gönderdi.⁴³⁹ Ancak bu oldu bittiği kabul etmeyen Mısır sahibi kardeşi Melikü'l-Kamil, hemen harekete geçerek Şam'ı kardeşinden kendisi geri alırken "şark vilayetleri"ni de Cemaziyeluhra ayında Harezmli askerleri hizmetine almış olan oğlu Melik Salih Necmeddin, Mansur'dan geri almıştı.⁴⁴⁰

Bir süre sonra Harezmli ileri gelenlerinden Berke Han da Gıyaseddin'in ellerinden kurtularak o da Melik Salih'in yanındaki askerlere katılmıştı. Böylece Harezmli askerler sayesinde büyük bir güç elde eden Melik Salih⁴⁴¹, bölgede büyük bir itibar va saygınlık kazanmıştı. Bu arada Melik Salih, emrine aldığı askerlerin yapacakları hizmetlere karşılık olarak Cezire'nin bazı yerlerini ikta olarak verdiği görülmektedir.⁴⁴² Harezmli, Melikü'l-Kamil'in ölümüne kadar (H.635/1238) Melik Salih'in emrinde kaldıktan sonra babasının ölümüyle birlikte Melik Salih'e karşı isyan ederek el-Cezire'nin içinde dağılmışlardı. Bölgede birçok yeri istila eden Harezmlilerin istila ettikleri yerler arasında Ra'sü'l-Ayn de yer

⁴³⁶ Harezmliilerin ileri gelenleri olarak: Berke Han, Güçlü Han, Bürde Han, Saru Han, Ferhan Han'dan söz edilmektedir. Bkz. İbn-i Vasil, c.5, s.135. Zehebi de aynı şekilde bu şahıslardan söz ederek tavsif etmektedir. İşte Zehebi'ye göre Harezmliilerin ileri gelenleri: Berke Han'ın dışında rütbece ileri gelen olarak İhtiyaruddin Birdi Han vardı. Bu kişi Sultan Celaleddin'in en yakın komutanlarından biriydi. Dâhi olarak adlandırılabilir, yaşlı, görüş sahibi ve kendisine danışılan biriydi. Bunun dışında Saru Han vardı ki, Celaleddin Harzemşah'ın güzelliğini taşıyan biriydi. Bu şahıs da yaşlı ve göbekli olmasının yanında cahilin tekiydi. Sonra Güçlü Han; Celaleddin'in terbiyesini almış, genç, akıllı ve Celaleddin'in kızkardeşinin oğlu (yeğeni) idi. Bahadır, Pekçeri, Teblu ve başkaca emirler. Bkz. Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.46, s.46.

⁴³⁷ İbn-i Vasil, c.5, s.135.

⁴³⁸ İbn-i Vasil, c.5, s.135; Makrizi, Beyrut, c.1, s.378.

⁴³⁹ Makrizi, Beyrut, c.1, s.379.

⁴⁴⁰ Makrizi, Beyrut, c.1, s.380.

⁴⁴¹ İbn-i Vasil, c.5, s.188.

⁴⁴² İbn-i Vasil, c.5, s.135.

almaktaydı.⁴⁴³ Ra'sü'l-Ayn, bu istilaya kadar Melik el-Kamil'in oğlu Melik Salih Necmeddin Eyyüb'ün elinde kalmıştı.⁴⁴⁴ Melik Salih Necmeddin, bu istilalar esnasında kendisi de Harezmlilerden ürkmüş ve korkusundan Sincar'a kaçıp sığınmak zorunda kalmıştı.⁴⁴⁵

Harezmliler Melik Salih'i terk ettikten sonra Mardin Artuklu emirinin hizmetine girmişlerdi. Musul hâkimi Bedreddin Lülü'nün Sincar'ı muhasara etmesi üzerine zor durumda kalan Melik Salih'in imdadına şehrin kadısı yetişmişti. Şehirden gizlice ayrılan kadı Bedreddin Yusuf İbn-i el-Hasan ez-Zarzuri, Harezmlilere Urfa ve Harran'ın kendilerine ikta edileceğini söyleyerek onları hem Sincar'ı kurtarmak ve hem de baskılarını üzerinde arttırdıkları Melik Salih'in Harran'daki oğlu için yardıma çağırıyordu.⁴⁴⁶ Harezmlilerin gönlü, verilen iktalarla alınmış bu sebeple hemen Sincar üzerine yürümüşlerdi. Bedreddin Lülü, Harezmlilerin geldiğini duyması üzerine askerleriyle birlikte ağırlıklarını da bırakarak Musul'a kadar kaçmak zorunda kalmıştı. Bedreddin Lülü'ye ait mallar yağmalandı ve mallarla birlikte savaşı kazanmış olmanın da etkisiyle Melik Salih'in itibarı da artmış oldu.⁴⁴⁷ Ancak H.637/1240 yılında Şam'ın Melik Salih İmaduddin İsmail tarafından ikinci defa alınması üzerine, askerlerinin kendisini terk ederek Şam'a gitmesinin ardından amcasının oğlu Melik Nasır Selahaddin Davut tarafından tutuklanıp Kerek kalesinde hapsedilmesiyle büyük bir itibar kaybına uğramıştı.⁴⁴⁸ Fakat aynı yıl içerisinde serbest bırakılan Melik Salih Necmeddin⁴⁴⁹, Nablus'ta amcasının oğlu Sultan Melik Nasır Selahaddin Davut tarafından karşılanarak onun sultanlığını tanıdığını bildirdi. Daha sonra Kudüs'te bir araya gelen ikili, önemli bir ittifakın temelini atarak ittifağa sâdik kalınacağına dair yeminler ettiler. Yapılan ittifağa göre; Melik Nasır Davut, Melik Salih'in Mısır hükümdarlığını ele geçirmesinde yardımcı olacak, buna karşılık aralarında Ra'sü'l-Ayn'ın da bulunduğu "Bildü'ş-Şarkiyye", Şam ve bunlara ilaveten

⁴⁴³ İbn-i Şeddad, *A'lak el-Hatira*, c.3, s.150; Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.46, s.46. Zehebi, bu dönemin olaylarını toptan bir bakış açısıyla değerlendirmiş ve bütün olayları 639 yılında olmuş gibi vermiştir. Oysa doğru olan, metnin içindeki dağılım şeklinde olmalıdır.

⁴⁴⁴ İbn-i Şeddad, *A'lak el-Hatira*, c.3, s.134.

⁴⁴⁵ İbn-i Vasil, c.5, s.178-179, 186; Makrizi, Beyrut, c.1, s.384.

⁴⁴⁶ İbn-i Vasil, c.5, s.187-188; Makrizi, Beyrut, c.1, s.385. Makrizi, Sincar'ın da ikta olarak Harezmlilere verileceğinden söz etmektedir.

⁴⁴⁷ İbn-i Vasil, c.5, s.189; Makrizi, Beyrut, c.1, s.385.

⁴⁴⁸ İbn-i Vasil, c.5, s.240.

⁴⁴⁹ İbn-i Vasil, c.5, s.257-258; Makrizi, Beyrut, c.1, s.400.

100 bin dinar Melik Nasır'a verilecekti.⁴⁵⁰ Proje hayata geçirilip de Melik Salih Necmeddin Mısır hükümdarlığını elde edince, geçmişte verdiği söze sâdik kalmayarak “Bildü’ş-şarkiyye”yi vermek yerine, Melik Nasır’ı tutuklamak istedi. Melik Nasır ise Melik Salih’ten apar topar kaçarak ancak kendini kurtarabilmişti.⁴⁵¹

H.638/1241 yılında Harezmliler, yeniden sahneye çıkarak Haleb’e iki sefer düzenleyip her iki seferde de Haleb ordularına büyük hezimetler yaşatmışlardı. Özellikle yaptıkları ikinci seferde Halep’te büyük bir yağmalama ve zulüm yaptıkları görülmektedir. Dönemin şahitlerinden olan İbn-i Vasil’in anlattıkları gerçekten dehşet verici niteliktedir. Bu yüzden İbn-i Vasil, “ne Tatarların ne de kâfirlerin bile yapamadığını yapmışlardı” demektedir.⁴⁵² Neredeyse bölgenin tamamını tarayıp büyük tahribat ve yağmalar yapan Harezmlilere, atlar bile dayanmaz olmuş ve büyük bir kısmı yolda telef olmuştu. Harran’a tekrar geri dönerek atlarını değiştiren Harezmlilerin niyeti, ulaşamadıkları bölgelere ulaşmaktı. Ancak Harezmlilerin peşini bırakmayan Eyyübi orduları, H.638/1241 yılının sonlarına doğru Birecik-Urfa-Harran civarlarında bir defa daha Harezmlilerle karşılaştı. Harezmlilerle savaşmak üzere Melik Salih Necmeddin’in dışında nerdeyse bütün Arap ile Eyyübi melik ve komutanlarından asker alınmıştı. Hatta kovalamaca esnasında Sultan Gıyaseddin’in de yardıma asker gönderdiği haberi gelmişti. Ancak bütün bu orduların başını çeken Haleb askerleriydi ve Haleb’in başında da 11 yaşında Melik Nasır Selahaddin Yusuf II bulunuyordu. Halası Zayfe Hatun, onun adına Haleb’i idare eden kişiydi. İşte bu ordu, Harezmlileri çok ağır bir yenilgiye uğrattıktan sonra ellerinde bulunan Harran, Suruç, Ruha, Rakka, Ra’sü’l-Ayn ve El-Mevzer’i⁴⁵³ alarak Haleb Sultanlığına bağladı.⁴⁵⁴ Böylece Ra’sü’l-Ayn tekrar Eyyübiler’i temsilen II. Selahaddin Yusuf’un hâkimiyetine geçmiş oldu.⁴⁵⁵ II. Selahaddin Yusuf, Ra’sü’l-Ayn’ı aldıktan sonra

⁴⁵⁰ İbn-i Vasil, , c.5, s.259; Makrizi, Beyrut, c.1, s.401.

⁴⁵¹ Sultanın neden Nasır’a karşı tavrı aldığı ile ilgili bilgiler için bkz. İbn-i Vasil, c.5, s.270-271.

⁴⁵² İbn-i Vasil, c.5, s. 285.

⁴⁵³ El-Mevzer: Cezire mıntıkasında bir yer olup Rum Nusaybin’i o mıntıkada yer alır. Bkz. Bedruddin Ayni, *Ukde’l-Cuman*, Memlûk Dönemi, c.4, s.193; Burada geçen Rum Nusaybin’i için de Karamani şunları söylemektedir: Fırat kenarında büyük bir şehirdir. Amid’le arasında dört günlük bir mesafe bulunmaktadır. Bkz. Ahmet İbn-i Yusuf el-Karamani, *Ahbar ed-Düvel*, c.3,s.492. Burada kastedilenin bugünkü Nizip şehri olduğu tahmin edilmektedir.

⁴⁵⁴ Ayrıntılı bilgi için Bkz. İbn-i Vasil, c.5, s.284-295; Bedruddin Ayni, *Ukde’l-Cuman*, Memlûk Dönemi, c.1, s.283.

⁴⁵⁵ İbn-i Şeddad, *A’lak el-Hatira*, c.3, s.150.

Mardin Artuklu emiri Artuk Arslan'a ikta olarak verdiği görülmekte ve Artuk Arslan'ın lmnden⁴⁵⁶ sonra da bir süre elinde tuttuğu anlaşılmaktadır.⁴⁵⁷

H.638/1241 yılında Haleb ordularınca yenilgiye uğratılıp geri püskürtülen Harezmliler, bir süreliğine Halife Mustansrillah'a sığınmışlardı. 639/1242 yılı girdiğinde, halifeyi de terk eden Harezmliler, Musul dolaylarına gelmişlerdi. Musul sahibi Bedreddin Lulu, onlarla iyi geçinmeye çalışarak kendilerine Nusaybin'i teslim etti.⁴⁵⁸ Daha sonra da Meyyafarikin sahibi Muzaffer şihabuddin Gazi İbn-i el-Melikü'l-Adil ile ittifak kurdular.⁴⁵⁹ Bu ittifakı da Haleb'e bildiren İbn-i Melikü'l-Adil, onlardan bu ittifakı kabul etmelerini buna da Anadolu Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Keyhüsrev'in kendisine saldırma ihtimalini ortaya atarak bu durumda kendilerinden yardım beklediğini bildirdi. Ancak Haleb ordusu bunu kabul etmedi. Buna rağmen Harezmliler, İbn-i Melikü'l-Adil'in yanına gelerek Amed'i almak üzere harekete geçtiler. Bunu ğrenen Haleb ordularını hemen harekete geçti. Sultan Selahaddin'in oğlu el-Melikü'l-Muazzam Turanşah'ın komutasındaki ordular, Safer ayında Harran'a geldi. Buradan topluca Amed zerine yürüyerek Harezmlileri buradan kovdu. Sonra Meyyafarikin'e geçen Haleb askerleri, burayı yağmalayıp şehre yakın bir yerde durdu. Harezmliler de Meyyafarikin'in dışına çıkıp burada konuşlandılar. Aralarında birçok olay yaşandıktan sonra birbirleriyle ateşkes imzaladılar. Bu antlaşmaya göre Harezmliler, daha önce Sultan Gıyaseddin tarafından kendilerine ikta olarak verdiği topraklara geri dönecekler ve yalnızca Anadolu topraklarında ikta yerlerinin çevresinde kalacaklardı. Ayrıca Melik Muzaffer şihabuddin Gazi ile barış durumunda kalacaklar ve şihabuddin de bizzat bu antlaşmanın taraflarından biri sayılacaktı. Sayılan şartların yerine getirileceğine dair Mardin Artuklu Emiri Said Necmeddin Gazi İbn-i el-Melik Mansur, sultana yemin etti. Ardından da Haleb ordusu geri gönderildi. Belki de bir iyi niyet gösterisi olarak Haleb'tekiler, kendilerinde tutsak bulunan Harezmlileri serbest bırakmıştı ancak karşı taraf antlaşmaya uymadı. Haleb ordusu döndükten sonra Melik

⁴⁵⁶ Oğlu tarafından sarhoş iken boğularak öldürüldüğü söylenmektedir. Bkz. İbn-i Tağriberdi, c.6, s.279-280.

⁴⁵⁷ İbn-i şeddad, *A'lak el-Hatira*, c.3, s.150; Ebu'l-Fida, *Muhtasar*, c.3, s.212.

⁴⁵⁸ İbn-i Vasil, c.5, s.306.

⁴⁵⁹ İbn-i Vasil, c.5, s.306; Zehebi, aslında bu ittifakın kaynağına işaret ederek, Muzaffer Gazi'nin Berke Han'ın amcasının kızıyla evlendiğini söylenmektedir. Zehebi ayrıca Harezmlilerin bu evlilikten sonra Cezire toprakları üzerinde musallat olup istila ve fesatta aşırıya gitmeye başladıklarını belirtmektedir. Bkz. *Tarih'l-İslam*, c.46, s.46. Oysa durumun böyle olmadığı yukarıda görülmüştü.

Şihabuddin, Harezmlilere aracılarını göndererek onları antlaşma yapılmamış gibi davet etti. Onlar da gelerek hep birlikte Musul'un üzerine yürüyerek burayı talan ettiler. Buradan da Habur'a yönelen Harezmliler,⁴⁶⁰ Ra'sü'l-Ayn'e geldiler (H.640/1243). Halk, içinde mevcut olan askerlerle birlikte kalelerin içine girip kapandı. Ra'sü'l-Ayn'de bu sırada önemli miktarda asker ve davet edilmiş (belki de kiralanmış) olan Haçlı okçuları da mevcuttu. Harezmliler, şehir halkına eman verdikten sonra şehrin içine girdiler. Burada bulunan askerleri alıp gittiler. Bunun üzerine bir araya gelen Haleb ümerası, Melik Mansur'un idaresinde şarka doğru hareket etti. Sefer sırasında karşılaşan Harezmliler ile Melik Mansur, yanlarında Melik Şihabuddin olduğu halde Meyyafarikin'e döndüler. Burada, Ra'sü'l-Ayn'den aldıkları askerleri serbest bıraktıktan sonra Melik Mansur da Amed'e döndü.⁴⁶¹ Ancak Amed'te iken beklenmedik bir gelişme yaşanmıştı. O sırada alınan duyumlara göre, Tatarlar Anadolu'ya Erzurum'dan geçerek Hartabert (Harput)'in üzerine akınlar yapmaya başlamıştı. Bu haber üzerine, askerlerinin ani bir baskına uğramasından endişelenen Melik Mansur, hemen ordusunu alarak Ra'sü'l-Ayn'e çekildi. Melik Şihabuddin ve Harezmliler de buldukları bölgeden ayrılarak Mardin Artuklularına ait olan Dunaysır'a geldiler. Bu sırada Melik Mansur, Tatarları karşılamak üzere Harput'a doğru yöneldi. Ancak Harezmlilerin Habur'a doğru yöneldiğini öğrendi. Hemen ordularını alarak onlara yakın Micdel köylerinden birinde konumlandı. Karşı tarafın orduları çok kalabalıktı. Üstelik Türkmenler de bu orduya iltihak etmişti. Rivayete göre Türkmenlerin ileri geleni Dudi (veya Duda), Melik Muzaffer Şihabuddin'e "şayet istersen elimdeki askerlerle Haleb askerini dağıtabilirim" demişti. Elindeki askerlerin sayısı atlı Türkmenler hariç 70 bin civarındaydı. Bu sırada Melik Şihabuddin de Micdel civarına gelmişti. Melik Mansur, bunun haberini alınca hemen harekete geçti.⁴⁶² İki ordu karşılaşınca, büyük bir savaş yaşandı. Melik Mansur'un Haleb askerleri, Melik Şihabuddin'e karşı büyük bir üstünlük sağladı. Çadırlarına girilerek ne varsa hepsi talan edildi. O kadar çok yağma mal elde edilmişti ki bunların bir kısmı Musul, Haleb ve Humus'ta çok ucuz

⁴⁶⁰ İbn-i Vasil, c.5, s.306; Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.46, s.47.

⁴⁶¹ İbn-i Vasil, c.5, s.309; Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.46, s.47.

⁴⁶² İbn-i Vasil, c.5, s.310.

bir şekilde satıldı.⁴⁶³ Özellikle bu yağma olayına dikkat çeken Zehebi de şunları aktarmaktadır:

Gazi ve ordusuna ait bütün ağırlıklar, Türkmenlerin küçükbaş hayvanları ve kadınları talan edildi. Nusaybin halkı aşağılandı⁴⁶⁴ ve şehir talan edildi. Daha önce de birkaç defa Musullu ve Harezmîler tarafından da talan edilmişti. Aynı şeyleri Ra'sü'l-Ayn'a da yaptıktan sonra burada birçok kabahat işlendi. Musul'a bağlı yerleşim yerlerini de harap ettiler ki bir at beş dirheme, bir koyun bir dirheme, bir öküz dört dirheme, bir kantar demir iki-üç dirheme, bir eşek üç dirheme satılır oldu. Her şey bollaşmıştı ancak hepsi haramdı.⁴⁶⁵

Bu dönemde yaşanan onca yağma ve talana, veba salgını da eşlik etmişti(H.640/1243).⁴⁶⁶

H.640/1243 yılının cumaziyelevvel ayının 11. gününde ninesi, Melikü'l-Adil'in kızı Zayfe Hatun'un ölümüyle Haleb saltanat tahtına yaşının buluşa erdiğini söyleyen 13 yaşındaki Melik Nasır Selahaddin Yusuf II, geçti. O güne kadar, yaşı nedeniyle genelde kararlar halası, vezir ve kadı tarafından verilmekte idi. Tam da bu sırada Harezmîler, Türkmenlerle birlikte bir araya gelerek "Biladü's-Şarkiyye"de bozgunculuğa başlayıp Ra'sü'l-Ayn'de bir defa daha toplandıkları haberi yeni sultana ulaşmıştı (Cemaziyeluhra 640/ Aralık 1243).⁴⁶⁷ Bunlar, Mardin sahibi Melik Said Necmeddin Gazi'yi de yanlarına çağırarak bir dağda konumlanmışlardı.⁴⁶⁸ Halep orduları aslında Harezmîlere karşı kazanmış oldukları H.638/1241 yılındaki zaferden sonra Haçlılara yönelmek üzere hazırlıklara başlamıştı⁴⁶⁹ ancak bu olay buna engel olmuştu. Nihayetinde Cemalü'd-Devle komutasında hemen harekete geçen Halebliler, Harzmîlerin güneyinde konumlanıp etraflarına hendekler kazmaya başladılar. İki taraf birbirleriyle savaşa tutuşmak üzere iken, Anadolu Selçuklu Hükümdarı II. Gıyaseddin Keyhüsrev, naibi Şemseddin el-İsfahani aracılığıyla, el-Melike'l-Muzaffer Şihabuddin Gazi, Mardin meliki Melik Said Necmeddin ve Harezmîler'e özel bir mesaj iletmek üzere gönderildiği görüldü. Şemseddin el-

⁴⁶³İbn-i Vasil, , c.5, s.311.

⁴⁶⁴ Bu sırada şehri iskân eden Harezmîlerdi. Talan edilmesinin nedeni bundandır.

⁴⁶⁵Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.46, s.46-47

⁴⁶⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, İstanbul, c.2, s.509.

⁴⁶⁷ İbn-i Vasil, c.5, s.313.

⁴⁶⁸ İbn-i Vasil, c.5, s.314.

⁴⁶⁹ İbn-i Vasil, c.5, s.311.

İsfahani, bu üçünü bir arada toplayarak aralarında bir paylaşım yaptıktan sonra savaşa son vermelerini istedi. Yaptığı paylaşıma göre de Ra'sü'l-Ayn, Mardin meliki Melik Said Necmeddin'e, Harput ve çevresinde bazı yerler Harezmlilere, Ahlat ve Ahlat'a tâbi yerler de Melik Muzaffer Gazi'ye verilecekti. Taksimatin sebebi, büyük bir tehlike olarak Tatarların gelecek olmasıydı. Gıyaseddin, bu taksimatı yaparak, her iki tarafın birbirlerine karşı kullanacakları gücü Tatarlara karşı kullanmak isityordu. Bu taksimata ne Melik Muzaffer ne ne Harezmliler razı olmuştu. Ancak Tatarların Gıyaseddin'i yenmesinden sonra en kârlısı Mardin sahibi Melik Said Necmeddin olmuştu. Çünkü o Ra'sü'l-Ayn'ı kabul etmiş ve Ra'sü'l-Ayn de onun olmuştu.⁴⁷⁰

Bu arada Gıyaseddin'in naibi, Haleb ordusunu da alarak Haleb'e dönmüş ve kendilerinden de Tataralara karşı yapılacak olan mücadelede yardım istemişti. Halebliler, istenilen yardımın öncüsü olarak Emir Nasuheddin el-Farisi'nin komutasında bir ordu hazırlamış ve Tatarları karşılamak üzere yola çıkarmıştı (Zilhicce 640/Haziran-1243).⁴⁷¹ Gıyaseddin Keyhüsrev de, gelmesi beklenen Tatarları karşılamak üzere büyük bir orduyla yola çıkmıştı. Nihayet Tatarlar geldi ve önce bir Tatar hezimetini yaşandı⁴⁷² ardından toparlanarak yeniden hücumu geçen Tatarlar, Gıyaseddin'i büyük bir hezimete uğrattı. Gıyaseddin Keyhüsrev kaçarak saklandı ve kendini ancak bu şekilde koruyabildi. Tatarlar ise Amed ve Ahlat'ı ele geçirerek buraya yerleşti. Savaşın ardından Türkmenler dört bir yana dağılıp her tarafı tahrip ve yağmalamaya başladı. Savaşa katılan Halep ordusu da en kötü şekilde, kurtulabilen askerlerle geri dönmüştü (H.641/1244).⁴⁷³ (Eyyübi Devletinin hâkimiyet alanı için bkz. Ekler, Harita-16)

⁴⁷⁰ İbn-i Şeddad, ayrıca Nusaybin'in de Harezmlilere verildiğini ancak Tatarların saldırısı nedeniyle bunu elde edemedikleri için Mardin, Hasankeyf ve Musul sahipleri arasında bölüştürülerek iktaya verildiğini söylemektedir. İbn-i Şeddad ayrıca Ra'sü'l-Ayn'ın Melik es-Said Necmeddin Gazi İbn-i el-Melik el-Mansur Nasreddin Artuk İbn-i İlgazi tarafından tımarlık olarak alınana kadar Selahaddin Yusuf'ta kaldığını söylemektedir. Bkz. İbn-i Şeddad, *A'lak el-Hatira*, c.3, s.137,150.

⁴⁷¹ İbn-i Vasil, c.5, s.314.

⁴⁷² Jean-Paul Roux, bunu sahte bir kaçış olarak nitlendiriyor ve şunları ekliyor: O dönemde göçebe geleneklerine yakın olan Selçukluların, buna aldanmamaları gerekirdi. Moğolların peşine düştüler ve 26 Haziran 1243'te korkunç bir yenilgiye uğradılar. Daha geniş bilgi için bkz. Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket, 1. Baskı, İstanbul, Kabcacı Yayınevi, 2001, s.301.

⁴⁷³ İbn-i Vasil, c.5, s.327.

13. MEMLÜKLER DÖNEMİNİN BAŞLAMASI VE RA'SÜ'L-AYN HÂKİMİYETİ

Mısır'daki Eyyübi Hanedanı arasındaki iç çekişmede son Eyyübi hükümdarı el-Melikü's-Salih'in H.647/1249'da ölümü ile yerine geçen oğlu el-Melikü'l-Muazzam Turanşah⁴⁷⁴, ordunun esasını teşkil eden Memlûkler tarafından öldürülmesiyle Eyyübi Hanedanı da sona ermişti. Bu hadisenin ardından devletin ileri gelenleri bir araya gelerek el-Melikü's-Salih'in dul eşi Şecerete'd-Dürr⁴⁷⁵ün Mısır sultanı olmasına karar verdi.⁴⁷⁶ Şam'ın Melikü'n-Nasır Selahaddin II tarafından alınması sonrasında Mısır ordu komutanı olarak Şecerete'd-Dürr tarafından atanmış olan İzeddin Aybek et-Türkmani, (1250-1257) Şecerete'd-Dürr ile evlendi. Bu evliliğin ardından Şecerete'd-Dürr, bizzat kendi kendini yönetimden azlederek, yönetimi Aybek'e teslim etmiş, Aybek de Memlûkler ile birleşerek Mısır'da Memlûkler dönemini başlatmıştı.⁴⁷⁷ (Memlûklerin Egemenlik alanı için bkz. Ekler, Harita-17)

Memlûklerde Aybek et-Türkmani'nin devlet idaresini ele geçirmesiyle birlikte Eyyübi hanedanına mensup meliklerin başını çektiği bir takım nümayişlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Özellikle bu karşı çıkışların başını çeken kişi, Şam ve Haleb hükümdarı Melik Nasır Selahaddin Yusuf II idi. Selahaddin, Memlûklere karşı büyük bir mücadeleye girişmiş, bazen üstünlük, bazen de hezimetler yaşamıştı. Son olarak Bağdat halifesi araya girmek istemiş ancak her iki tarafın istekleri birbirleriyle uyuşmadığından bu gerçekleşmemişti. Nihayet bu çekişmelerin devam ettiği yıllarda

⁴⁷⁴Makrizi, Beyrut, c.1, s.441; C.Brockelmann, *İslam Ulusları*, s.192; Muammer Gül, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti*, 1. Baskı, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2005, s.88-89.

⁴⁷⁵Şecerete'd-Dürr'ün Türk veya Ermeni asıllı olduğu rivayet edilmektedir. Melik Salih Necmeddin Eyyüb tarafından satın alınmış bir cariye olup, onu satın aldıktan sonra kendisinden hiç ayırmadığı ve gittiği her seferinde beraberinde götürdüğü ayrıca Halil adında bir oğlunun doğmuş olduğu ancak küçük yaşta vefat ettiği kaydedilmektedir. Şecerete'd-Dürr, Mısır'da Memlûkler adına devleti idare eden ilk Türk yönetici olma ünvanına sahiptir. Bkz. Makrizi, Beyrut, c.1, s.459.

⁴⁷⁶Makrizi, Beyrut, c.1, s.459.

⁴⁷⁷Makrizi, Beyrut, c.1, s.463; C.Brockelmann, *İslam Ulusları*, s.192; Şeceretü'd-Dür'ün yeniden evliliği ve şahsiyeti hakkında Bkz. Kutbeddin Ebi'l-Feth Muhammed İbn-i Ahmed İbn-i Kutbeddin el-Yunini, *Zeyl Mir'atü'z-Zeman*, 1. Baskı, Haydarabad, Matbaat Meclis Dairesi'l-Maarif el-Osmaniyye,(Ayasofya'daki Nüshanın Basımıdır) 1954, c.1, s.61-62; Şeceretü'd-Dürr'ün kendi kendini azletmiş olmasında Bağdat halifesinin Mısır ümerasına hitaben yazdığı "sizde erkekler tükendiyse bize bildirin size erkek gönderelim" sözünün de etkili olduğu düşünülmektedir. Bkz. Makrizi, Beyrut, c.1, s.463-464.

Moğol tehlikesi gelip kapıya dayanmıştı. Her iki taraf da kendilerini Moğolların karşısında bulmuştu.⁴⁷⁸

14. MOĞOLLAR RA'SÜ'L-AYN'DE

Moğollar, yukarıda da değinildiği gibi Anadolu'ya H.640/1243 yılında etkin bir şekilde giriş yapmış ve yapılan Köseadağ savaşıyla Anadolu'yu yağmalamaya başlamıştı. Anadolu'dan sonra artık bölgede etkin bir güç haline geldiği anlaşılan Moğollar'ın İslam coğrafyasının değişik bölgelerine de göz diktiği görülmektedir. Bu doğrultuda, Moğol hükümdarı Mengü Han, kardeşi Hülagu'yu Irak'ı almak üzere görevlendirmişti.⁴⁷⁹ Bu görevlendirme ile birlikte dönemin kaynakları, Moğolların yaptıkları ile ilgili önemli bilgiler aktarmakta ve aktarılan bilgilerin de neredeyse tamamının ortak bilgiler olduğu görülmektedir. Bu bilgilere göre, Tatarlar, H.650/1253 yılında El-Cezire bölgesine ulaşarak, Diyarbakir, Meyyafarikin buradan da Ra'sü'l-Ayn, Suruç ve başka yerlere geçerek, geçtikleri tüm yerleri yağmalamış ve yaşlı, hasta, kadın, çocuk dinlemeden “diledikleri kadar insanı öldürmüşlerdi”. Öldürülen insan sayısı ile ilgili birçok kaynak “10 binden fazla insanı öldürmüşlerdi” derken, Makrizi buna daha ihtiyatlı yaklaşarak öldürülen insan sayısının 1000 kişiden fazla olduğunu söylemektedir.⁴⁸⁰ Yaşanan dehşetin boyutunu aktaran raviler, “insanlar Dunaysır'dan Fırat'a kadar ulaşip Fırat'ın öte tarafına geçmek için adeta ölümün içine dalıyordu” demektedirler. Bu arada Harran'dan gelip Bağdat'a gitmekte olan bir ticaret kervanına rastlayıp, tüccarlardan büyük miktarlarda malların alındığını da aktaran kaynaklar, alınan sözkonusu malların arasında 600 yük Mısır Şekeri ve 600 bin dinarın da olduğunu bildirmektedirler. Yaşanan olaylara şahitlik yapan bazı tüccarlar, Ra'sü'l-Ayn ile Harran arasındaki bir köprüünün üzerinde, sadece bir yerde 380 ölü Müslüman saydıklarını söylemişlerdi. Moğollar, yaptıkları onca zulümün ardından da Ahlat'a döndükleri anlaşılmaktadır.⁴⁸¹

⁴⁷⁸ Bahsedilen mücadele hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Makrizi, Beyrut, c.1, s.464-477.

⁴⁷⁹ Makrizi, c.1, Beyrut, s.477.

⁴⁸⁰ Makrizi, Beyrut, c.1, s.477.

⁴⁸¹ İbn-i Tağriberdi, c.7, s.22; İbn-i Tağriberdi, bu olayı gerçekleştiren Güçlü Han'ın 380 kişinin öldürülmesinin ardından öldürüldüğünü yazmaktadır. Oysa Tatarların liderleri arasında Güçlü Han diye birinin olmadığı bilinmektedir. Burada ismi geçen kişi, Celaleddin Harzemşah'ın komutanlarından biri olduğu ve bir süre önce Tatarların Anadolu'ya gelmesiyle birlikte Tatarların hizmetine girdiği anlaşılmaktadır. Bkz. Aynı eser ve cilt s.22-23, 3 nolu bilgilendirme notu; Konu

Moğolların gelişi, bölgeyi siyasi, iktisadi ve kültürel açıdan bir krize sürüklemişti.⁴⁸² Dolayısıyla bu tehlikeyi gören Memlük ve Eyyübler, yukarıda bahsedilen ayrılıklarını bir kenara bırakarak nihayet anlaşmaya yanaşmışlardı. İki tarafın onayladığı ve 7 Safer 651/8 Nisan 1253 yılında gerçekleşen antlaşmaya göre Ürdün'e kadar olan yerler, Mısırlıların; geri kalan topraklar, sultan Nasır Selahaddin Yusuf'un olacaktı. Antlaşmaya göre ayrıca Sultan Aybek, Sultan Nasır Selahaddin'in taraftarı olan bütün esirleri serbest bırakacağını taahhüt etmişti. Kabul edilen bu barışın kalıcılığını sağlamak adına her iki tarafın da antlaşmaya uyacaklarına dair yemin ettikleri de görülmektedir.⁴⁸³ Böylece Ra'sü'l-Ayn'ın yeni paylaşımına göre Memlük toprağı değil, Eyyübi toprağı olarak kalmaya devam ettiği ve Melik Nasır Selahaddin'in toprağı olduğu bir defa daha teyit edilmiş oluyordu.

H.654/1256 yılında Memlük Sultanı Aybek, Şeceretü'd-Dürr ile evli olduğu halde yeniden evlenmek üzere Musul ve Hama sahiplerinin kızlarını kendisi için istedi. Buna çok kızan Şeceretü'd-Dürr, Aybek'i öldürme planları hazırlamaya başlamıştı.⁴⁸⁴ Buna karşılık da gitgide artan bu gerilim nedeniyle Aybek de aynı şeyleri düşünmeye başlamıştı. Sonunda bu işte Şeceretü'd-Dürr galip gelerek Aybek'i hamamda boğdurarak öldürtmeyi başarmıştı. Fakat aradan uzun bir zaman geçmeden kendisi de aynı yıl içerisinde öldürüldü (H.655/1257).⁴⁸⁵ Aybek'in yerine 15 yaşında Melik Mansur Nureddin Aybek getirildi (16 Rebiülevvel 655/3 Nisan 1257).⁴⁸⁶ Yaklaşık bir yıl sonra (H.656/1258) da Moğollar Bağdat'a ulaşarak halife Musta'simbillah'ı öldürüp şehri ele geçirdi.⁴⁸⁷

Moğol tehlikesinin artarak devam ettiği H.657/1259 yılında Bahriyeci Memlükler⁴⁸⁸ ile Haleb-Şam Meliki Melikü'n-Nasır Selahaddin II arasında bir mücadelenin yaşandığı anlaşılmakta ve bu mücadelede Melikü'n-Nasır Selahaddin'in üstün gelip bahriyecilerin bir kısmını tutuklamış⁴⁸⁹ olmasına Mısır Memlük hükümdarı Kutuz'un da çok sevinmiş olduğu görülmektedir. Ancak bu sevinmenin

hakkında ayrıca bkz. Makrizi, c.1, Beyrut, s.477; İbn-i Kesir, c.13,s.337; Bedreddin el-Ayni, *Ukdu'l-Cuman*, Memlük Dönemi, c.1, s.69.

⁴⁸² Abdullah Ekinci, *Ortaçağda Urfa*, Ankara, Gazi Kitabevi, 2006, s.92.

⁴⁸³ Makrizi, , Beyrut, c.1, s.479.

⁴⁸⁴ Makrizi, Beyrut, c.1, s.489.

⁴⁸⁵ Makrizi, Beyrut, c.1, s.493-494.

⁴⁸⁶ Makrizi, Beyrut, c.1, s.495.

⁴⁸⁷ Makrizi, Beyrut, c.1, s.499.

⁴⁸⁸ Bahriyeci Memlükler hakkında bilgi için bkz. Makrizi, Beyrut, c.1, s.441

⁴⁸⁹ Makrizi, Beyrut, c.1, s.505; İbn-i Tağriberdi, c.7, s.50.

devam ettiği sırada Hülagü'nün Amed'e girdiğini ve amacının Biladü'ş-Şam'ı almak olduğunu bildiren bir haber, Kutuz'a ulaştırıldı. Tabii haberin devamında, Hülagü'nün Mardin Artuklu emiri el-Melik Said Necmeddin İlgazi'ye bir mektup yazmış olduğu, mektupta hem kendisine itaat etmesini hem de huzuruna gelmesini istediği de belirtiliyordu. Bu durumda çaresiz kalan Melik Said, oğlu Muzaffer Karaarslan ve Kadı el-Kuddat Mezhebiddin Muhammed İbn-i Mücelli ve Emir Sabık Balaban'ı, ellerine hediyeler vererek göndermişti. Hülagü'ya ulaştırdıkları arasında yer alan mektupta da huzuruna çıkmadığı için özrünü bildiren Melik Said, hasta olduğunu ve hastalığı nedeniyle hareket edemediğinden dolayı huzura çıkmadığını belirtiyordu. Mektup Hülagü'ya iletilince, Hülagü, “bunun hastalığı gerçek değil” demişti. “Şam sahibi Melik Nasır'dan korktuğu için kendini hastaymış gibi yapıyor. Şayet Melikü'n-Nasır'a galip gelirim, o zaman hastalığından daha büyük bir özür dileyecek, yok eğer Nasır galip gelirse o zaman da şans kendisinden yana olacak. Ancak şunu bilmelidir ki Nasır'ın gücü olsaydı beni bu şehirlere zaten sokmazdı. Duyduğuma göre Nasır, haremini dahi Mısır'a göndermiş”. Bu söylenenlerin ardından kadıyı tek başına cevabı iletmek üzere geri göndermişti.⁴⁹⁰ Aynı yılın sonunda Mısır'da önemli bir gelişme yaşanmıştı ki, küçük yaştaki hükümdar melik Mansur'un yerine, Mısır ileri gelenleri, Kutuz'u hükümdar seçerek kendisine el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddin lakabını vermişlerdi. Kutuz'un seçilme sebebi, yaklaşan Moğol tehlikesi nedeniyle bir çocuğun mevcut olan zor durumda bu işin hakkından gelemeyeceği ile ilgili ileri sürdüğü görüşten dolayı idi.⁴⁹¹

Moğol tehlikesine karşı Mısır'da yaşanan taht değişikliği ile birlikte Selahaddin Yusuf'a da yönelik Moğol baskıları artmaya başlamıştı. Hulagü, gönderdiği elçiler aracılığıyla Selahaddin Yusuf'tan itaat beklerken, bu gerçekleşmediği takdirde Bağdat'ta yaptıklarını Şam ve Halep'te de yapacağını üstü kapalı bir şekilde iletmışti. Bu tehditlerin ardından olumlu bir netice alamayan

⁴⁹⁰ İbn-i Tağriberdi, c.7, s.49-51.

⁴⁹¹ Kutuz, bu tarihlere artan Moğol tehlikesi nedeniyle o sırada Mısır idaresinin başında bulunan küçük yaştaki emir Mansur İbn-i Aybek'in devletin yönetimini sağlayamayacağı ve Moğollara karşı savaşmasının mümkün olmadığını emirlere söyleyerek, bu işleri yapacak kudretli birinin başa geçmesini istemişti. O sırada hazır bulunan emirler de kendisinin bu işe ehil olduğunu söyleyerek yönetimi devralmasını istemişlerdi. Başka bir görüşe göre ise Kutuz, ümeranın hazır olmadığı bir anda küçük yaştaki emir Mansur'u annesi ve kardeşiyle birlikte hapse atarak yönetimi devralmıştı. Bahriyecilerin, sultan tarafından tutklanıp hapse atılması da Kutuz'un tahtını sağlamlaştırması açısından önemliydi. Kutuz'un sevinmesi, bundan dolayı idi. Daha geniş bilgi için bkz.Makrizi, Beyrut, c.1, s.507; İbn-i Tağriberdi, c.7, s.52.

Hülagü, H.657/1259 yılının Cemaziyeluhra ayında Harran'a girdi. Ardından bütün el-Cezire kentlerini de ele geçiren Hülagü, Fırat'ın önünü kesip Şam'a bağlı yerleri de aldıktan sonra oğlu Yaşmut'u Şam'a gönderdi.⁴⁹² Böylelikle burada da Moğol hâkimiyeti başlamış oldu.⁴⁹³

Bölgede yaşanan hâkimiyet mücadelesinde büyük yerleşim yerlerinin dahi kurtulamadığı Moğol istila ve hâkimiyetinden Ra'sü'l-Ayn'ın da nasiplenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Moğolların şiddetli muhasarası sebebiyle büyük direniş göstermiş⁴⁹⁴ hatta hastalığını bahane ederek huzura gitmeyen Melik Said Necmeddin, 658/1260 yılında ölmüş ve yerine oğlu Melikü'l-Muzaffer Karaarslan geçmişti. Melikü'l-Muzaffer, Moğollara karşı direnişin yersiz olduğunu düşünmüş⁴⁹⁵ olacak ki tahta geçer geçmez onlarla bir antlaşma imzalamış ve bu antlaşma uyarınca Moğollar'a itaate karşılık Ra'sü'l-Ayn kendisine bırakılmıştı.⁴⁹⁶ Böylece Mardin Artuklularının Ra'sü'l-Ayn üzerindeki hâkimiyetleri Moğollar devrinde de sağlanmış oldu.

14.1. Bölgede Moğol-Melük Mücadelesi

Moğolların Kuzey Suriye bölgesinde yaptıkları istila ve yağmalardan sonra Önasya'da artık tek bir hedefleri kalmıştı ki o da Mısır'dı. Mısır'ın, Moğolların yakınoğuyunu istilasını sırasındaki konumu oldukça dikkat çekicidir. Her şeyden önce Mısır, Moğol istilasına uğrayan ve uğrayacak yerler için son sığınma yeri olduğu

⁴⁹²İbn-i Tağriberdi, c.7, s.67; Makrizi, Beyrut, c.1, s.508; Muhammed el-Antaki, *Ma'rake't-Aynecalut* (Aynecalut Savaşı), Beyrut, Dare's-Şark el Arabî, (t.y.), s.39; Osman Turan, Yaşmut'un gönderilme amcının Mardin ve Meyyafarikin'i almak olduğunu yazmaktadır. Bkz. Turan, s.201.

⁴⁹³Oppenheim, "Eyyübi ve Artuklu döneminde ikinci yazını yaşayan Ra'sü'l-Ayn, 1259 yılında gerçekleşen Moğol istilasını ile altın dönemi bitmiştir" demektedir. Bkz. Oppenheim, s.76.

⁴⁹⁴Makrizi, Moğolların bu tarihte Mardin'e yönelik yaptığı kuşatmadan bir sonuç alamadıkları için Meyyafarikin'e yöneldikleri, burada yaptıkları kuşatmanın da uzun sürmüş olması sebebiyle şehirde kalan insanların, gıdasızlıktan ötürü ayakabı derilerini kaynatıp yediklerini söylemektedir. Bkz. Makrizi, Beyrut, c.1, s.505.

⁴⁹⁵Ebu'l-Farac'a göre Melik Muzaffer bu olayın gerçekleşmesinden önce Şam'da Hülagü'nün emrinde bulunmuştu. Bu sebeple babasını ikna etmesi için Melik Muzaffer'i göndermiş ancak Melik Said Necmeddin gitmemekte direnmiştir. Bu direniş nedeniyle babasını hapseden Melik Muzaffer, buna rağmen Moğolların Mardin'e saldırısını engelleyememişti. Ebu'l-Farac'a göre Mardin'de bu sırada Veba hastalığı baş gösterip de ölümler artmamış olsaydı Moğollar, Mardin'i ne iki ne de üç yılda alabilirdi. Bu sırada aynı hastalıktan Melik Said Necmeddin de ölmüş ve yerine Moğollara baştan beri itaat etmiş olan Melik Muzaffer geçmişti (658). Bkz. İbn-i el-İbri, s.488; El-Yunini de Melik Said Necmeddin'in, Moğolların kaleyi kuşattığı sırada kalede baş gösteren Veba hastalığı nedeniyle öldüğünü yazmaktadır. Ayrıca Moğol hâkimiyetini tanınması da uzun süren yazışmalardan sonra gerçekleşmiş olduğunu, son olarak da babasından olan kız kardeşini Moğolların ileri gelenlerinden Kohday ile evlendirdiğini aktarmaktadır. Bkz. el-Yunini, c.1, s.378-379.

⁴⁹⁶İbn-i Şeddat, *A'lak el-Hatira*, c.3, s.150.

gibi, aynı zamanda tek ümit kapısı olarak da görünmekteydi.⁴⁹⁷ Özellikle bu doğrultuda kendisi de bir Harezmlî olan sultan Kutuz ile birlikte Moğolların önünden kaçan Harezmlî askerler ve Eyyübi hanedanı askerlerinin de Mısır'dan başka gidecekleri yer kalmamıştı. Bu sebeple de artık Moğollarla savaşmaktan başka bir yol yoktu. Şüphesiz Moğollardan kaçarak yurtlarını terk eden ve onları çok iyi tanıyan Harezmlî komutanlar, Memlûklerin bu kararı almasında etkili olmuştu. Ancak bu sırada Mengü Kağan'ın ölümü üzerine Hülagü şarka dönmek zorunda kalarak, yerine Ketboğa Noyan'ı 10.000 kişilik bir ordu ile Suriye'de bırakmıştı. Bu esnada Meyyafarikin de düşmüş ve Moğollar şehirde büyük bir katliam yapmışlardı.⁴⁹⁸ Gerek bu katliam gerekse Moğolların bölgedeki diğer faaliyetleri, Moğollarla Memlûkler arasında bir savaşı kaçınılmaz kılmıştı. Nihayet, Memlûk sultanı Kutuz ile Ketboğa arasında 25 Ramazan 658/1260 yılında Ayn-ı Calut⁴⁹⁹,ta yapılan ve hem Moğolların hem de Memlûklerin kaderini belirleyen bu savaşta, Moğol ordusu imha edilmiş ve Ketboğa'nın kafası kesilmiştir.⁵⁰⁰

Ayn-ı Calut savaşıyla önemli bir darbe alan Moğollar, hem bunu telafi etmek hem de Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Irak'ın kuzeyi ve Suriye üzerinde hâkimiyet kurabilmek amacıyla Altınordu ve Çağatay oğullarının rahat bıraktıkları oranda, hemen hemen her yıl Suriye üzerine seferler düzenledi. Ancak bu seferlerin ve saldırıların hiçbirinde başarılı olamamıştı. Buna rağmen Moğollar, Fırat boyları ile Anadolu'da tutunmak için çalışmaya devam etti. Moğolların bu taarruz politikası zamanla Moğol-Memlûk rekabetinin bütün Anadolu'yu kapsamasına sebep olmuştu. Bu mücadele Moğolların batı sınırlarının ileri hatlarının Fırat'ı aşamayacağını gösterecektir. Bu sınırlar aynı zamanda tarih boyunca İran'a hâkim olmuş devletlerin batı sınırlarının ön hatlarıyla da örtüşmektedir. Bütün bu Moğol-Memlûk rekabetinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu üzerinde cereyan etmesi, bölgenin tahrip olmasına

⁴⁹⁷ M.Gül, s.88-89.

⁴⁹⁸ Ebu'l-Farac, Meyyafarikin'in alınması sırasında büyük bir katliamın yaşandığı, Meyyafarikin halkından çok az kişinin bu katliamdan kurtulduğu, katliamın yaşanmasında, şehrin içinde yaşanan açlığın da çok etkili olduğu ve şayet bu açlık ölümleri yaşanmamış olsaydı Moğolların Meyyafarikin'i alamayacaklarını belirtmektedir. İbn-i el-İbri, s.488.

⁴⁹⁹ Beysan Şehrini 10 Km. Kuzey batısında, Calut nehri üzerinde bulunan bir beldedir. Bölge halkı tarafından "Ayn-ı Calut" olarak isimlendirilmektedir. Bkz. İbn-i Tağriberdi, c.7, s.73, 3 nolu bilgilendirme notu.

⁵⁰⁰ Savaşın ayrıntıları ile ilgili Bkz. Muhammed el-Antaki, *Ayn-ı Calut*, s.44-51. Ayrıca bkz. İbn-i el-İbri, s.488-489; Ayn-ı Calut savaşının gelişimi ve Ketboğa Noyan'ın öldürülmesi ile ilgili bkz. İbn-i Tağriberdi, c.7, s.73-74; Bedreddin el-Ayni, *Ukdu'l-Cuman*, Memlûk Dönemi, c.1, s.243;

sebepler olurken bölgenin siyasi, sosyo-ekonomik, etnik-kabilevi yapısının şekillenmesinde de önemli rol oynayacaktır.⁵⁰¹

Moğollarla yapılan mücadelede, Memlüklerin her ne kadar üstün geldiği söylene de bölgedeki Moğol varlığı da küçümsenmeyecek boyuttaydı. H.663/1264 yılında ölen Hülagü'nün ardından kalan Moğol topraklarını kaydeden Bedrüddin Ayni'nin aktarımlarından da bunu anlamak mümkün olabilmektedir. Ayni'ye göre Hülagü'den sonra Moğol toprakları şunlardı: Horasan, Irak-ı Acem, Irak-ı Arap, Azerbaycan, Huzistan, Bilad-ı Fars ve Diyarbekir. Diyarbekir sınırlarına da şu şehirler dâhil edilmiştir: Diyarbekir merkezi Musul, Meyyafarikin, Nusaybin, Sincar, Siirt, Ra'sü'l-Ayn, Dunaysır, Harran, Ruha ve Ceziret-i İbn-i Ömer.⁵⁰²Ra'sü'l-Ayn burada her ne kadar bağımsız bir şekilde zikredilmişse de aslında Mardin Artuklularına bağlı olduğu İbn-i Şeddad'ın "H.675/1276 yılına kadar Mardin Artuklularının elinde kalmıştır" kaydından anlaşılmaktadır. Gerçi bu bağılılığı sadece bu tarihle sınırlandırmak da doğru olmayacaktır çünkü İbn-i Şeddad "yaşadığımız ve bildiğimiz şu ana kadar" demekle sözkonusu tarihin ötesini kaydetmediğini ifade etmektedir.⁵⁰³ Bu arada H.673/1274 yılında Ra'sü'l-Ayn'ın kötü talihinin yeniden canlandığı görülmekte ve Melikü'z-Zahir'in, Antakya yakınlarında bir kale olan Kasir'e yaptığı sefer dönüşünde Arap askerlerince Ra'sü'l-Ayn'ın yağmalanmış olduğu ve şehirde bulunan her şeyin ganimet olarak alındığı söylenmektedir.⁵⁰⁴Ra'sü'l-Ayn'ın, Mardin Artuklularına bağlı ve Moğollara tâbi olma durumunun da anılan tarihten (H.675/1276), H.696/1296 yılına kadar devam ettiği, yaşanan bazı hadiselerden de anlaşılmaktadır.

14.2. Gazan Han'ın Bölgeye Gelmesi, Ra'sü'l-Ayn'de Kısa Süreli Memlük Hâkimiyeti

695/1295 yılının Ramazan ayında Gazan Han Tebriz yolunda ilerlerken Mardin Artuklu emiri Necmeddin kendisine ulaşıp birçok değerli eşya ile birlikte nakit paralar da vererek tazimde bulunmuş olmasıyla bağılılığını izhar⁵⁰⁵ etmesi, Mardin'in ve dolayısıyla Ra'sü'l-Ayn'ın 696/1296 yılındaki kısa süreli Memlük

⁵⁰¹ M.Gül, s. 89.

⁵⁰² Bedreddin el-Ayni, *Ukdu'l-Cuman*, Memlük Dönemi, c.1, s.415.

⁵⁰³ İbn-i Şeddad, *A'lak el-Hatira*, c.3, s.150.

⁵⁰⁴ Bedreddin el-Ayni, *Ukdu'l-Cuman*, Memlük Dönemi, c.2, s.134.

⁵⁰⁵ Rashiduddin, c.3, s.634.

işgaline kadar Moğollara olan tabiiyetini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Ancak 699/1299 yılında, bu tabiiyete son verildiği ve Mardin Artuklularının bu tarihten sonra tekrar Moğollara bağlanmış olduğu görülmektedir. Aşağıda ayrıntıları verilmiş hadiseler, bu kronolojiyi teyid ettiğini göstermektedir.

H.696/1296 yılında Mardin Artuklu emiri Necmeddin, sultanın Şam naipliği yıllarından kalan bir mesele ve Haleb naibiyle olan bir cariyeye sorunu nedeniyle aralarında yaşanan gerginliğin bir sonucu olarak, Haleb askeri Mardin'i işgal etmişti. Bu seferde yağma vuku bulmuş, hanlar ve evlere zorla girilmişti.⁵⁰⁶ Hatta yaşanan yağma ve talan hareketinin yalnızca Mardin ile sınırlı kalmadığı da anlaşılmakta ve bunu da konu hakkında yapılmış olan incelemelerde görmek mümkün olabilmektedir. Bunlardan birinde, bölgedeki Memlük-Moğol rekabetine dikkat çekilerek Gazan Han'ın, İslamiyeti kabul ettiğini bildirdiği halde Memlük Sultanı el-Melikü'n-Nasır'ın önce Çukurova bölgesindeki Ermeniler üzerine bir sefer düzenlemiş olduğu ardından da Moğolların elindeki Ra'sü'l-Ayn ve Mardin bölgesini tahrip ettikten sonra Mardin şehrini ele geçirdiği bildirilmektedir.⁵⁰⁷ Benzeri nakillerin, dönemin kaynaklarına da yansımış olduğu gözlerden kaçmamakta ve özellikle olayın aktörlerinden biri olan Gazan Han'a H.697/1297 yılından itibaren vezirlik yapmaya başlayacak olan Moğolların ünlü tarihçisi Reşidüddin Fazlullah'ın eserinde de ilginç bir şekilde yer aldığı görülmektedir.

Fazlullah'a göre, "Sultanü'l-İslam" (Gazan Han) Tebriz'e doğru giderken Anadolu taraflarından gelen elçiler, kendisine ulaşarak Suriye bölgesinde yaşanmış birtakım hadiseleri aktarmışlardı. Aktarılan hadiseler arasında, Suriyelilerin Diyarbekir sınırına dayandıkları, şehre akınlarda bulunarak yolları kestikleri, ekinleri yakarak Müslümanlara eziyet çektirdikleri, ayrıca Mardin'i muhasara ettikleri, birçok Müslümanı esir aldıkları, Ramazan ayında Müslüman kızların ırzlarına geçtikleri ve bazılarının şarap içtiği şeklinde bilgiler yer almaktaydı. Gazan Han'a ayrıca Suriyelilerin Mardin'de yaptıklarından sadece Mardin Kalesinin kurtulmuş olduğu, şehrin geri kalan kısmı ise talan edildiği, yaşanan talanın ardından Mardin'den Dunaysır'a geçen Suriyelilerin, aynı kötü eylemleri burada da yaptıkları ve buradan da Ra'sü'l-Ayn'e geçerek burada tekrarını yapmak istedikleri ancak Ra'sü'l-Ayn'de

⁵⁰⁶ Bedreddin el-Ayni, *Ukde'l-Cuman*, Memlük Dönemi, c.3, s.365.

⁵⁰⁷ M.Gül, s.93.

halk, asker gibi cesaret gösterip bir araya gelmiş ve bu kötülükleri yapanlara karşı şehrin içinde birlik oluşturarak mücadeleye giriştikleri, kötülük yapanların ise şehirdeki bu insanlara karşı koyamadıkları, bu sebeple şehrin dışına yönelen kötü adamların, şehrin dışında binek hayvanı ve diğer hayvanlar da dâhil ne buldularsa talan ettikleri, bütün bunları yaptıktan sonra da Müslüman esirleri Halep'te şükür ve gönül huzurluğu içerisinde en pahalı fiyatlarla sattıkları söylenmişti.⁵⁰⁸

14.3. Memlük ve Moğollar Arasında Mardin Artuklularının Durumu

Gazan Han, olup bitenden haberdar edildikten sonra sefer hazırlığına başlamıştı ancak bu arada Ra'sü'l-Ayn'ın tâbi olduğu Mardin Artuklularının gerek Moğollara gerekse de Memlüklere karşı konumunu izah etmek gerekir. Görünen o ki, Mardin emirinin bu dönemde, bir taraftan Moğollar, diğer taraftan da Memlüklerin arasında sıkışıp kalan, kendi konumunu muhafaza edebilmek amacıyla da her iki tarafı idare etmeğe çalışan bir duruma düşmüştü. Bunu, H.698/1298 yılında yaşanmış ve Ra'sü'l-Ayn'de duraklamış bir firar hadisesinden anlamak mümkündür. Bu hadisede Memlük saltanat naibi Mengütimur, kendisine karşı tavır almış olan bazı Mısır ve Şam naiblerinden bu tavrın sebebini öğrenmek istemiş, ayrıca kendisini daha güçlü kılabilmek amacıyla çok etkili gördüğü bazı emirleri görevden alarak yerine başkalarını getirmek istemişti.⁵⁰⁹ Yapılan bu uygulamaya karşı direniş göstermesi halinde arzu edilmeyen sonuçların doğacağını gören başta Şam naibi Seyfeddin Kıpçak ve Emir Bektimur es-Silahdar⁵¹⁰ ile başka emirler, firar ederek

⁵⁰⁸ Rashiduddin, c.3, s.644;

⁵⁰⁹ Bu kapsamda Emir Cemaleddin Akkuş el-Efrem, Şam'a naib olarak atanmış ve 698 yılının Cemaziyelula ayının 22. günü Salı ikindiden önce buraya ulaşmıştı. Şemseddin Kıpçak ve beraberindeki emirlerle birlikte 500 atlımın Fırat'a doğru kaçışları da aynı yılın Rebiülahir ayının 28. Salı günü gerçekleşmişti. Bkz. Bedreddin el-Ayni, *Ukde'l-Cuman*, Memlük Dönemi, c.3, s.454.

⁵¹⁰ Bektimur es-Silahdar, dönemin sevilen emirlerinden biri olduğu anlaşılmakta ve onunla ilgili şunlar söylenmektedir: "Esas künyesi, Bektimur el-Emir Seyfeddin Silahdar ez-Zahiri el Mansuri olan bu şahıs, dönemin en şerefli ve en meşhur emirlerden biriydi. Cesareti ve şöreti, birçok kişi tarafından bilinmekte idi. Sultan Hüsamiddin Lâçin'den korkup, büyük bir üzüntü duyarak yalnızca atını alarak kaçmıştı. Emir Seyfeddin Kıpçak ve Emir Fariseddin Albaki ile birlikte aniden ortadan kaybolarak İlkan Gazan'ın yanına gitmişlerdi. Bu firardan önce Mısır'dan Şam'a en önde kendisi olmak üzere Zilka'de ayının 697 yılında 3000 atlı ile birlikte kendisi silahsız olduğu halde ulaşmış ardından askeriyeye birlikte Humus'a doğru yönelmişti. Burada bulunduğu sırada Emir Seyfeddin Lacin Kıpçak yanına gelerek saltanat naibi Mengütimur'un onları rahat bırakmayacağını bildirdi. Onlar da Mengütimur'un kendileri için iyi şeyler düşünmediğini kesin olarak öğrendikten sonra Rebi'ulahir ayının 698 yılında Tatar ülkesine doğru yöneldiler. Halk bundan dolayı üzülmüştü. Onların ayrılışından sonra sultan ve naibi Mengütimur'un öldürülme haberi Şam'a ulaştı. Cemaziyellevvel ayında Emir Seyfeddin Bulgak, Kıpçak, Bektimur ve Albeki'nin Ra'sü'l-Ayn'e ulaştıkları ancak burada bir grup Tatar'ın kuşatmasına maruz kalmaları nedeniyle, insanlar onların bir

Moğollara sığınmak zorunda kalmışlardı.⁵¹¹ Olayın duyulması üzerine Emir İzeddin İbn-i “.....”⁵¹²ve el-Melik el-Evhad, bunların peşlerine düşerek geri getirmek istemişlerdi. Ancak bu konuda firarileri ikna edemedikleri için geri dönmek zorunda kalmışlardı. Ardından Halep’ten Aydoğdu Şekir ve Geçgen peşlerine düşüp yetişmek istediler. Bunlar da gittiklerinde, Şemseddin Kıpçak ve beraberindekilerin Fırat’ı geçmiş olduklarını gördüler. Onların sadece yük taşıyıcılarının (veya ağırlıkçılarının) bir kısmına yetişip ellerindekilerini almış ve geri dönmüşlerdi. Bu arada Emir Kıpçak ve beraberindekiler, Ra’sü’l-Ayn’ı geçtikten sonra Moğol komutanı Bolay ve yanında bulunan 1000 kişilik Moğol atlı birlikleri ile karşılaşmıştı. Bolay, emirlerin gelişine sevinmiş, ayrıca bunları çok iyi karşılarak onlara ikramlarda bulunmuştu. Mardin emiri de bu sırada bunlarla karşılaşmıştı. Bu da aynı şekilde onlara büyük bir hürmet göstermişti.⁵¹³

Aslında Mardin emirinin gösterdiği hürmet, gelen emirlerin Moğol hükümdarı Kazan’a, Mısır hükümdarı ile kendisinin yaptığı yazışmaları ifşa edebileceğinden korkmuş olmasından kaynaklanmıştı. Emirler, bu görüşmeden sonra Musul’a ardından da Kazan’a ulaşmışlardı.⁵¹⁴ Mardin emirinin bu tutumu, aslında her ne kadar Moğollara itaat arz edilmişse de emirin gönlünün Memlüklerden de kopmadığını veya Memlüklerden korkması sebebiyle her iki tarafla da vaziyeti kurtarma çabalarının sürmüş olduğunu göstermektedir. Moğolların gücünün bölgede artmasına paralel olarak Mardin Artuklu emirinin, güçlüden yana olan tavrı açık bir şekilde görülecektir. Bununla birlikte aynı hadiseyi İbn-i Kesir’den aktardığı anlaşılabilir Ayni de “emirlerin Moğollara sığınmadan evvel peşlerinden gönderilen berid (posta-istihbarat), onlara ancak Mardin’e tâbi Ra’sü’l-Ayn’de, Moğollarla bir

daha İslam ülkelerine geri dönmelerinden ümitlerini kesmişti”. Bkz. Es-Safdi, *A’yane’l-Asır*, c.1, s.702-703.

⁵¹¹ Firarın sebepleri hakkında geniş bilgi için bkz.Makrizi, Beyrut,c.2, s.297-299; Aynı olay, Reşidüddün tarafından nakledilmiş ve emirlerin beraberinde 300 atlı ile birlikte kaçtıkları, Ra’sü’l-Ayn’e geldiklerinde, kaçma sebepleri olan Mısır sultanı emir Lâçin ve naibinin ölüm haberini aldıkları, kaçtıklarından dolayı pişmanlık duydukları ancak geri dönmediklerini yazmaktadır. Bkz. Rashiduddin, c.3, s.643.

⁵¹² Müellif tarafından bu şekilde verilmiştir.

⁵¹³ Bedreddin el-Ayni, *Ukde’l-Cuman*, Memlük Dönemi, c.3, s.455; Osman G. Özgüdenli, *Moğol İranında Gelenek ve Değişim Gazan Han ve Reformları*, 1.Baskı, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2009, s.207.

⁵¹⁴ Bedreddin el-Ayni, *Ukde’l-Cuman*, Memlük Dönemi, c.3, s.454-455.

araya geldikten sonra yetişebilmişti”⁵¹⁵ demek suretiyle Ra’sü’l-Ayn’ın Mardin Artuklularına bağlılığını teyit etmiş olmaktadır.

14.4. Yeniden Başlayan Moğol-Memlük Savaşları ve Moğolların Yenilmesi

Memlüklerin yukarıda bahsedilen bölge üzerindeki harekâtı ile Mardin’i yağmalayıp almış olmasının ardından yaşanan firar hadisesi, artık bir Moğol-Memlük savaşının kaçınılmaz hale geldiğini göstermekteydi. Nitekim Gazan Han, kendilerine yapılan eziyetler nedeniyle burada yaşayan Müslümanlara acımış ve yapılanlara çok kızarak ulemayı bir araya getirip sefer için fetva istemişti. Bütün âlimlerce kendisine verilen ortak bir fetvadadan sonra H.699/1299 yılında Mısır’a doğru harekete geçen⁵¹⁶ sultana, bu Seferinde Diyarbekir’in bazı emirlerinin tazim göstererek emrine askerler verdikleri de görülmektedir. Verilen desteklerle Gazan Han, Mardin, Dunaysır ve Ra’sü’l-Ayn’de yapılmış olan katliam ve tahribatın belki de bir intikamı olarak Haleb ve Hıms’ı işgal edip 30 Aralık 1299 yılında da Şam’ı teslim almıştı. Bu seferin ardından Gazan Han, 1300 yılında Mısır üzerine ikinci seferini düzenlemiş ancak Mısır ordusunun karşı hareketi, bütün Suriye’yi Moğolların elinden almıştı. Seferin Moğollar açısından tek kazançlı tarafı ise elden çıkmış olan Mardin’in tekrar kazanılmış olması idi.⁵¹⁷

Mardin’le birlikte Ra’sü’l-Ayn’ın da Moğolların elinde olduğuna dair önemli bir bilgiyi paylaşan Reşidüddin’e göre, H.700/1300 yılı Rebiülevvel ayının 4. gününde Ra’sü’l-Ayn’dan gelen bir grup kadın, Sincar yakınlarında bulunan “Sultanü’l-İslam” Gazan Han’ı uğurladıktan sonra tekrar Ra’sü’l-Ayn’e dönmüşlerdi.⁵¹⁸ Bu da Mardin’in yanında Ra’sü’l-Ayn’ın da Moğolların ellerine geçtiğini ifade eden önemli bir bilgi olduğu düşünülmektedir. Moğolların bu yıllarda özellikle Mardin hâkimini güçlendirmeye çalıştıkları gözlerden kaçmamaktadır. Bu amaçla H.702/1302 yılının Ramazan ayı başlarında Gazan Han, çıktığı Sincar ve

⁵¹⁵ İbn-i Kesir, c.14, s.42-44; Bedreddin el-Ayni, *Ukde’l-Cuman*, Memlükler Dönemi, c.3, s.454; Benzer bilgiler ayrıca Makrizi, Beyrut, c.2, s.299’da da geçmektedir.

⁵¹⁶ Rashiduddin, c.3, s.648; Bedreddin el-Ayni, *Ukde’l-Cuman*, Memlük Dönemi, c.3, s.365; M.Gül, Gazan Han’ın Mısır yönetimine önce barış teklifinde bulunduğu, ancak bu teklifin kabul edilmemesi üzerine bu seferin başlatıldığını aktarmaktadır. Bkz. M.Gül, s.94.

⁵¹⁷ M.Gül, s.94.

⁵¹⁸ Rashiduddin, c.3, s.648; Özgüdenli, s.152

Musul seferi sırasında Telafer’de karşılaştığı Mardin Artuklu emiri Necmeddin’e bütün Diyarbekir ve Diyar-ı Rebia’nın emirliğini verdikten sonra kendisine “el-Melikü’l-Mansur” lakabını da vermişti. Sultan, burada bulunduğu esnada, zulmü ile büyük nam salmış olan Fahreddin en-Nasranî hakkındaki Musul halkının şikâyetleri kendisine iletilmiş, Sultan Gazan da Necmeddin’e Musul naibliğine karşılık olarak Fahreddin’in işini bitirmesini emretmişti. Kısa bir süre sonra emir yerine getirildi.⁵¹⁹

Sultan Gazan, bu sırada her ne kadar Ra’sü’l-Ayn’i Mardin’e bağlamışsa da gerçekte bir Moğol idarecisi tarafından idare edildiği anlaşılmaktadır. Değişik kaynaklarda bunun adının Cankli olduğu anlaşılan bu idarecinin H.703-4/1304 yılında Sultan Gazan’ın ölümünün ardından Ra’sü’l-Ayn’i terk ettiği görülmektedir. Konu hakkındaki rivayet sahiplerinden biri Kadı Şuhbe’dir. Kadı’ya göre, Cankli, İbrahim Ethem’in soyundan olduğu söylenen Tatar emirlerinden biriydi. Amed yakınlarında oturmakta olup Gazan tarafından kendisine Ra’sü’l-Ayn verilmişti. Gazan’ın ölümünden sonra H.703/1303 yılının Zilka’de ayında Şam’a doğru yönelmiş ardından Mısır’a giderek Sultan’ın konuğu olmuştu. Sultan ona son derece hürmet göstererek Kerek emiri Cemaleddin Akkuş’tan sonra sağ tarafına oturtmuş ardından da Trablus valiliğine göndermişti. Cankli, gittiği her ülkede hürmet gören biriydi.⁵²⁰

Aynı şahsiyetle ilgili Bedrüddin Ayni’nin farklı ravilerden naklettiği rivayetlerde de benzer bilgilere rastlanmaktadır. Örneğin Nüzhe’den naklettiğini söylediği bilgide şunları yazmaktadır: Bu yıl (H.703/1303) içerisinde Haleb naibi, bir kölesi aracılığıyla sultana, Ra’sü’l-Ayn naibi olan Cankli İbn-i el-Baba’nın kendisine doğru gideceğini söylemiş ve bu konuda sulatanla yazışarak Mısır’a girişi hakkında onu bilgilendirmişti. Sultan da Haleb naibine, hemen atına binip onu karşılaması ve ona ikramlarda bulunmasını emretmiş keza Şam naibine de yazılar yazarak ona kalacak yer temin etmesini istemişti.⁵²¹

Başka kaynakların da nakline göre H.703/1303 yılı içerisinde, İbn-i el-Baba olarak bilinen ve Moğolların ileri gelenlerinden biri olan emir Seyfeddin Cenkli İbn-i

⁵¹⁹ Rashiduddin, c.3, s.656

⁵²⁰ Takyuddin Ebubekir Ahmed İbn-i Kadı Şuhbe el-Esedi ed-Dimaşki, *Tarih İbn-i Kadı Şuhbe*, Tahkik: Adnan Derviş, Dimaşk, el-Ma’hed el-Fransi Li’d-Diraset el-Arabiyya, 1994, c.2, s.460.

⁵²¹ Bedreddin el-Ayni, *Ukde’l-Cuman*, Memlük Dönemi, c.4, s.303;

Şemseddin, beraberinde toplam 11 nefer (bunlardan biri kardeşi Niyruz) ve eşi ile birlikte saltanat kapısına geldi. Sultan onu huzuruna kabul ederek önce Tabılhane komutanlığına ardından da “yüz”lerin emirleri arasına naklettirdi. Bu makam, Amed bölgesine ait bir makamdı. Bu şahıs, sultana nasihatlar veren tarzda mektuplaştığı için, sultan kendisine büyük değer vermişti.⁵²² Gerek Cankli'nin Ra'sü'l-Ayn'ı terk etmesi, gerekse bunun öncesinde Mısır ordusunun Moğollara yaşattığı mağlubiyetler, bölgedeki Moğol hâkimiyetinin zayıflamış olduğunu göstermesi bakımından önemli hadiselerdi.

14.5. Moğolların Sonuçsuz Kalan Dirilme Çabaları ve Bölgede Yoğun Kıtık

Moğollar, bölgedeki hâkimiyetlerinin zayıflamış olmasına karşın tekrar eski muktadir günlerine dönebileceğini umuyor ve bu anlamda kendilerine yardımcı olabilecek bütün girişimleri değerlendirmeye çalışıyordu. H.711/1311 yılında Ra'sü'l-Ayn'ın da adının anıldığı bir hadisede yaşananlar, Moğolların bu gayretlerini açık bir şekilde ortaya koymaktaydı. Aynı'nin bildirdiğine göre, Haleb naibi Şemseddin Karasungur el-Mansuri, anılan yıl içerisinde sultana elçi göndererek hac amacıyla Hicaz'a gitme talebinde bulunmuştu. Sultan, bu talebi uygun gördüğü gibi 1000 dinar da hediye para göndermişti. Verilen izin üzerine ayrılan Karasungur'un Haleb naibliği görevi de geçici olarak emir Şihabuddin Karatay'a teslim edilmişti. Karasungur, Belka⁵²³ yakınlarında iken, sultanın memlûklerden oluşan bir atlı birliği hazırlamakta olduğu haberini almıştı. Bundan dolayı endişelenen Karasungur, sultanın kendisini kastedebileceğini düşünerek hemen Hicaz'a ulaşmadan Haleb'e geri döndü. Ancak Karasungur'un Haleb'e alınması, iki şarttan birinin sağlanmasına bağlanmıştı. Sunulan şartlara göre Karasungur, ya hacıların dönüşüne kadar bekleyecek, ya da ancak resmi bir berat aldıktan sonra şehre girebilecekti. Haleb'teki mevcudunu aldıktan sonra çaresizce Berriye'ye doğru yönelen Karasungur, Trablus naibi Akkuş el-Efrem ile yazışarak, kendisine itaat edeceğini, her şekilde emir sahibinin kendisinin olacağını, ona çokça mallar vereceğini ve onu savunacağını

⁵²² İbn-i Kesir, İbn-i el-Baba olarak bilinen bu kişinin, Mısır sultanına nasihatlerinin yanı sıra Moğolların konumu hakkında da bilgi verdiği için kendisine büyük değer verildiğini yazmaktadır. Bkz. İbn-i Kesir, c.14, s.79; Bedreddin el-Ayni, *Ukde'l-Cuman*, Memlûk Dönemi, c.4, s.303.

⁵²³ Metnin içeriğine göre en uygun anlamı “Bulkiyne” şeklinde tanımlanan yer olup, Mısır'da kıyılara yakın bir köy olduğu söylenmektedir. Buraya aynı zamanda el-Bob da denildiği aktarılmaktadır. Bkz. Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.1, s.489.

bildirdi. Bunun haberini alan sultan da Emir Ergün ile birlikte başka emirleri de görevlendirerek sorunun çözülmesini istedi. Emirler Şam'da bir araya gelerek asker toplarken, sultan da toplanan askerlere kendinden askerler ilave etmişti. Emirlerin bu şekilde bir araya gelişlerinden dolayı kaygılanan Akkuş el-Efrem de Ra'sü'l-Ayn'a gitti. Buraya ulaştığında, emirlerden Aydemir ez-Zerdekeş, el-Baban ed-Dimaşki ve Baybars el-Husami'yi buldu. Burada bulunan emirlerin de aleyhinde ittifak ettiklerinin haberini alınca, Trablus'taki emirlerle yazışmak istedi ancak onlar da kendisine cevap vermedi. Durumun vehametini anlayan Akkuş, Berriye'ye doğru yola koyuldu. Bunu duyan Karasungur da Akkuş'un kendisini kovaladığını düşünerek, kendisine ulaşmasını engellemeye çalıştı. Ancak Akkuş, Karasungur'a haber gönderip de eman verdiğini bildirdikten sonra bir araya gelen ikili, Moğol emiri Hurbande ile yazışarak kendisine ulaşmak istediklerini söylemişlerdi. Moğol emiri de buna sevinerek, ikilinin kendisine katılımını kabul etti. Hurbande, onlara hilatler verdikten sonra Akkuş'a Hemedan valiliğini vermiş, Karasungur'u da ölene kadar Moğolların himayesinde bırakmıştı (H.728/1327).⁵²⁴

H.712/1312 yılına gelindiğinde, Moğol emiri Hurbande, kendisine katılmış olan emirlerin ailelerine kavuşturulması amacıyla Şam'a doğru bir sefer planlamış olduğu görülmektedir. Söz konusu sefer öncesinde, emirlerin görüşleri doğrultusunda Mısır'a doğru yapılacak bir keşif harekâtında görevlendirilen beş kişilik Arap kafilesi arasında bir grup Ra'sü'l-Aynlı da yer almıştı. Bunların çok gizli bir görevi ifa edecekleri, metnin içeriğinden anlamak mümkündür.⁵²⁵ Grubun içindeki Ra'sü'l-Aynlıların varlığı da Moğolların bölge üzerindeki ideallerinin sürmekte olduğunu göstermesi bakımından önemliydi. Bunun yanında Memlük emirlerinin Ra'sü'l-Ayn'de toplanıp, Karasungur ve Akkuş hakkında karar vermiş olmaları şehrin hâkimiyetinin kimin elinde olduğu ile ilgili önemli bir bilgidir. Ancak bu bilgi "Ra'sü'l-Ayn'ın Memlüklerin eline geçti" demek için de yeterli bir bilgi olmadığı ortadadır. Nitekim kısa bir süre sonra Mardin Artuklularının Ra'sü'l-Ayn'deki valilerinden bahsedecek olan Mardin yerel tarih araştırmacıları Kâtip Ferdi ve Abdüsselam Efendi, Ra'sü'l-Ayn'ın halen Mardin'e bağlı olduğunu açık bir şekilde

⁵²⁴ Bedreddin el-Ayni, *Ukde'l-Cuman*, Memlükler Dönemi, c.5, s.257-259; Aynı hadise hakkında bilgi için bkz. İbn-i Kesir, c.14, s.110-115.

⁵²⁵ Bedreddin el-Ayni, *Ukde'l-Cuman*, Memlükler Dönemi, c.5, s.353.

ifade etmişlerdir. Bununla birlikte, Moğolların eski hallerine dönme çabalarının da sürmekte olduğu gözlerden kaçmamaktadır.

Moğol hâkimiyetinin Mardin’de sürdüğü bu dönemde (H.712/1312) Mardin Artuklularının başına geçmiş olan Melik Salih, şehri adaletle yönettiği, köy ve kasabaları bayındır hale getirdiği bildirilmektedir. Melik Salih dönemi Mardin Artuklu ve Ra’sü’l-Ayn tarihi açısından farklı bir öneminin olduğu açıktır. Zira bütün Artuklular dönemi boyunca Ra’sü’l-Ayn’i idare eden Artuklu valilerinden önceki dönemlerde bahsedilmezken ilk defa bu dönemde Melik Salih’in çocuklarından Melik Burhaneddin’in Ra’sü’l-Ayn’a yönetici olarak atandığından söz edilmiş, hatta Melik Burhaneddin’in ölmesi üzerine yerine kardeşi Melik Davut’un Ra’sü’l-Ayn’e yönetici olarak atanmış olduğu ifade edilmiştir.⁵²⁶ Melik Salih’in hükümdarlık süresi içerisinde (H.712/1312 –H.765/1364) gerçekleşen bu atamaların tarihi ise maalesef bilinmemektedir. Bununla birlikte bu tarihe kadar Ra’sü’l-Ayn’ın Mardin Artuklularına bağlı olma durumunun da sürmüş olduğu buradan çok açık bir şekilde anlaşılabilir.

H.715/1315 yılında da Moğolların halen Mardin ve dolayısıyla Ra’sü’l-Ayn üzerinde egemen olduğunu gösteren önemli bulgulara rastlamak mümkün görünmektedir. Makrizi’ye göre, Memlük emirlerinden Emîr Şihâbuddin Karatay, Mardin sahibinin kendisinden istenenleri yerine getirmede gösterdiği isteksizlik nedeniyle 600 kişilik bir atlı birlik hazırlayıp Mardin ve Dunaysır üzerinde iki gün boyunca akınlarda bulunmuştu. Karatay, bu akınlar esnasında her yıl olduğu gibi bu yıl da Mardin’e yıllık vergi almaya gelmiş olan Moğol askerleriyle karşılaşmıştı. 1000 kişilik bir kuvvet olan bu Moğol birliği, Karatay ile savaşa tutuşmuş ancak Karatay bunlardan 600 kişiyi öldürdükten sonra 260 kişiyi de esir almıştı. Karatay, ölümlerin kafaları ile çok sayıda esir ve atlarla birlikte Haleb’e girdiğinde, berid bu haberi sultana ulaştırmış, sultan da bu habere çok sevinerek Haleb naibi ile Karatay’a teşrifler göndermişti.⁵²⁷ Moğolların, yaşanan bu hadise ile bir darbe daha yedikleri, aynı zamanda bölge içerisinde siyasi anlamda gittikçe tükenmekte oldukları, dirilme çabalarının ise sonuçsuz kaldığı anlaşılmaktadır.

⁵²⁶Kâtip Ferdi, s.35; Abdusselam Efendi, *Mardin Tarihi*, Hazırlayan: Hüseyin Haşimi Güneş, İstanbul, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayını, 2007, s.60.

⁵²⁷ Makrizi, Beyrut, c.2, s.505.

Ancak siyasi alandaki bu tükenmişliğe karşın, bölgeye yerleşmiş olan Moğol nüfusunun sosyal alandaki tahribat etkisi tam anlamıyla bir dramın yaşanmasına sebebiyet vermişti. Zehebi, sözkonusu drama neden olan H.718/1318 yılında Cezire’de yaşandığını söylediği bir kıtlık hadisesi hakkında şunları nakletmektedir:

Bu yıl el-Cezire’de yaşanan kıtlık, Musul, Erbil ve Diyar-ı Bekir’de çok etkili olmuştu. Alınan bilgilere göre 1 Şam Rıtılının (sıvı ölçü birimi olarak 4,5 kg) 3 dirheme satıldığı, ayrıca çocukların satıldığı, ölülerin yenmeye başlandığı söylenmektedir. Denildi ki; Ceziret-i İbn- Ömer’de 15 bin insan bu kıtlık nedeniyle ölmüştü. Ayrıca çocuklarından yaklaşık 3000 erkek satmışlardı. Tatarlar, erkek çocuğunu babasından 20-50 dirheme satın alabiliyorlardı. Köpekler, açlıktan ölümlerin etlerini yemeye ve camilerde barınmaya başlamışlardı. Bu şekilde dört cami işlevsiz kalmıştı. Altı dükkânın dışında ayakta olan bir şey kalmamıştı. Musul’da bir insan kendi çocuğunu 12 dirheme sattı ve dedi ki: Başlangıçta 50 dinara satmayı düşünmüştüm. Fakat daha sonra Müslüman çocukların alım-satımı durmuştu. Bir kız açlıktan dolayı kendini satılabilmesi için Müslüman olduğu halde “ben Hıristiyanım” diye bağırıyordu.400 tane kız, açlıktan dolayı Erbil’den koparak Murağa’ya doğru gitmek istediler ancak yolda soğuktan öldüler. Erbil’de 15 bin evden 500 ev kalmıştı. El-Fakih Bahaaddin el-Mavsali el-Hanbelî’nin bana bildirdiğine göre; Irak ve el-Cezire’deki pahalılık çok olağanüstüydü (acayıpti). Bir adam oğlunu bir ekmeğe satın ekmeği yemiş ama hemen sonra ölmüş. Köpek ve ölmüş insan etini yeme aleni hale gelmişti. Ben de insanların etini yedim. Bu kıtlık 4 yıl sürdü ki bu süre içerisinde konuşulamayacak kadar birçok şey cereyan etti. Ben ve ailem bir günde 8 dirheme aldığımız bir ekmeği yedik. Otuz dirhemlik bir yapıyı 1 dirheme, düzgün bir hatla yazılmış hediyelek bir (levhayı) da 1 dirheme aldım. Bağdat halkı da bir kıtlığın içindeydi ancak onlar ne çocuklarını sattılar ne de leş yemek zorunda kaldılar. Ancak yağmurlar orada da azalmıştı. Kıtlığın esas sebebi; kesif bir şekilde çekirge istilası ve İlkan Harbanda’nın ölümünden sonra Tatarların köylere uyguladıkları zulümler neticesinde köylerin terk edilmesi ve harap olmasıydı.⁵²⁸

Makrizi, yukarıda bahsedilen kıtlıktan söz ederken, kıtlığın aslında dört yıl değil, altı yıl sürmüş olduğunu aktarmaktadır. Makrizi’ye göre H.724/1323 yılında “Biladü’ş-Şarkiyye”de büyük bir kuraklık ve çekirge istilası yaşanmış bundan dolayı insanlar Biladü’ş-Şam’a göç etmeye başlamıştı. Yükselen fiyatları engellemek ve buradaki insanlara yardımcı olmak amacıyla emirler ve tüccarlar deniz yoluyla

⁵²⁸ Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.53, s.188-189.

Mısır'dan yüklü miktarda tahıl sevkiyatı yapmış ve bu şekilde pahalılığın önüne geçmeye çalışmışlardı.⁵²⁹ Yöneticilerin ancak altı sene sonra bu durumun farkına varıp yardım etmeye başlamış olmaları dikkat çekicidir. Bu arada “Bildü’ş-Şarkiyye” tabirinin içine Ra’sü’l-Ayn’ın geçmiş olduğu yukarıdaki metinlerden anlaşılmaktadır.

14.6. Moğol Hâkimiyetinin Sonu Türkmenler ve Ra’sü’l-Ayn

H.735-36/1335 yılında İlhanlı hükümdarı Ebû Said Bahadır’ın ölümü ve bu ölümün ardından Moğol noyanlarının kendi aralarındaki iç çekişmeleri ile birlikte Türkmenler siyasi bakımdan önem kazanmaya başlamışlardı. Çobanlılar maiyetinde Türkmenler bulunduğu gibi, Akkoyunluların da 1340 yılından itibaren Trabzon Rum İmparatorluğu topraklarına akınlar yapmaya başladıkları görülmektedir. Karakoyunluların da bu dönemde Sutaylıların hizmetinde ve gittikçe artan bir öneme sahip oldukları anlaşılmaktadır. Sutaylardan Barımbay oğlu İbrahim Şah⁵³⁰ iki yıla yakın çektiği bir felç hastalığından sonra 751/1350 yılında vefat etmişti. Bu vefatla birlikte, Sutayların Doğu ve Güneydoğu Anadolu’daki hâkimiyetleri de oldukça zayıflamış oldu. Hatta Barımbay Oymağı, Diyarbakir Bölgesinde kalamayıp Orta Anadolu’ya göç etmek zorunda kalmıştı. İbrahim Şah’tan sonra emirlik makamına getirilen Hacı Turgay’ın oğlu Pir Muhammed’in öldürülmesi ile de Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Sutayların (Moğolların) hâkimiyeti sona ererek yerine Türkmen hâkimiyeti başlamış oluyordu.⁵³¹

Türkmenlerin farklı gerekçelerle bölgeye gelerek yerleştikleri yerleri hâkimiyetleri altına alma girişimlerinden Ra’sü’l-Ayn’ın da etkilenmiş olduğu görülmektedir. Bunun bir tezahürü 786/1384-85 yılında Dulkadiroğulları Beğliğinin Memlükler aleyhinde kurmuş olduğu bir ittifak ile Memlüklere ait Elbistan ve Maraş’ın alınmasında ortaya çıkmıştı. Yaşanan olaylar nedeniyle Maraş’a gelen Memlüklerin Haleb valisi Yelboğa en-Nasiri, Dulkadiroğullarını bozguna uğrattıktan sonra bir süre burada kalmıştı. Yelboğa, Dulkadir oğlu Halil Bey’in⁵³² Sivas

⁵²⁹ Makrizi, Beyrut, c.3, s.72.

⁵³⁰ İbrahim Şah, Mardin Artuklu Meliki, Melik Salih’in kızı ile evli olduğu söylenmektedir. Bu kişi ile ilgili geniş bilgi için bkz. Es-Safdi, *A’yane’l-Asır*, c.1, s.64-65.

⁵³¹ Faruk Sümer, *Karakoyunlular*, Ankara, TTK, 1992, c.1, s.37.

⁵³² Dulkadir Oğlu Halil Bey ile ilgili yukarıda geçen bilgilerin kısmı anlatılmış ve 788 yılında öldürüldüğü ifade edilmiştir. Geniş bilgi için bkz. İbn-i Kadı Şuhbe, c.3, s.199.

hükümdarı Kadı Burhaneddin ve Moğollarla yeniden ittifak kurup Darende ile Divriği havalisini yeniden yağmaladığı haberi üzerine Elbistan'a gelmiş, önce Darende yakınında Aslantaş mevkiinde daha sonra da Sivas'a yakın bir yerde müttetikleri peş peşe iki defa yenilgiye uğrattıktan sonra bunlara destek veren Ra'sü'l-Ayn ve Harran Türkmenlerini de dağıtmıştı.⁵³³ Bu olayların ardından "Mardin'e tâbi Ra'sü'l-Ayn'e dönen" Yelboğa en-Nasiri, Türkmenlerin isteği doğrultusunda daha sonra Harran'a gelerek burada bir süre kalıp yerine geri dönmüştü.⁵³⁴ Bu arada Memlük Sultanı Berkuk da Türkmen beylerinden Umuroğlu İbrahim Bey aracılığıyla olayların müsebbibi olarak gördüğü Dulkadiroğlu Halil Bey'i öldürmüştü.⁵³⁵ Makrizi'nin bahsettiği sözkonusu olaylarda dikkat çeken iki önemli husustan biri Ra'sü'l-Ayn'den, "Mardin'e tâbi yerlerden biri" olarak söz edilmiş olması, diğeri ise Ra'sü'l-Ayn çevresindeki Türkmen varlığıdır. İlki, Ra'sü'l-Ayn'de Mardin Artuklularının hâkimiyetinin sürdüğünü göstermekte, ikincisi ise burada sözü edilen Türkmenlerin ileride bahsedileceği gibi Karakoyunlu Türkmenleri olduğunun anlaşılmasıdır.

Karakoyunlular veya Baraniler olarak bilinen bu Türkmen aşireti, Oğuz boylarındandır. Bu boyların bir kısmı Moğol istilası esnasında Maverâünnehr ve Horasan taraflarından batıya doğru sürüldüğünde Ak Koyunlu ve Kara Koyunlu aşiretleri de bunların içinde yer almıştı. Bunlar Moğol hâkimiyeti yıllarında ve özellikle Argun Han devrinde (1284-1292) Türkistan'dan göçüp Fırat ve Dicle nehirlerinin yukarı vadilerine yerleşmişlerdi. Konar-göçer bir Türkmen aşireti olan Karakoyunlular, yazı, Aladağ yaylalarında, kışı da Diyarbekir ve Fırat civarında geçirirlerdi. Bayram Hoca ve Kara Muhammed, kurucuları olarak kabul edilir. İleriki yıllarda da Kara Yusuf ve oğlu İskender Mirza, Karakoyunluların cesaret ve savaşçılıklarıyla öne çıkmış en önemli hükümdarları olarak tarihe geçeceklerdir.⁵³⁶

H.787/1385 yılınının Şevval ayında Bayram Hoca'nın kardeşi ve Mardin'den Musul'a kadar olan yerlerin sahibi Türkmen Emiri Kara Muhammed'in amcası Mısri

⁵³³ Makrizi, Beyrut, c.5, s.167; Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar II*, 2. Baskı, Ankara, TTK, 1991, s.128.

⁵³⁴ Makrizi, Beyrut, c.5, s.167; bu arada 786 yılı öncesinde 770 yılında da Ra'sü'l-Ayn'ın Artuklu amillerinden bir yer olduğu söylenmektedir. Bkz. Şemseddin Muhammed İbn-i Abdurrahman Es-Sihavi, *Ed-Davv el-Lami' Li Ehl-i Kurn et-Tasi'*, Beyrut, Darü'l-Cil, (t.y.) c.3, s.102.

⁵³⁵ İbn-i Kadı Şuhbe, c.3, s.199; Yücel, *Anadolu Beylikleri*, s.128.

⁵³⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu-Karakoyunlu Devletleri*, Ankara, TTK, 1998, s.180.

Hoca, Mısır'a gönderildi. Gönderiliş amacı, sultanın himayesine girme isteği idi. Özellikle kendilerine karşı herhangi bir taarruzda sultanın yardımını almak veya sultanın topraklarına herhangi bir taarruz halinde birlik oluşturup sultana yardımcı olmayı amaçladığı söylenmektedir.⁵³⁷ Burada, Kara Muhammed'in neden böyle bir şeye ihtiyaç duyduğu tam olarak bilinmemekle birlikte himaye talebinin yaklaşan Timur tehlikesi ile ilgili olabileceği tahmin edilmektedir.⁵³⁸ Yaklaşan Timur tehlikesinin yalnızca Karakoyunluları değil Mardin Artuklularını da endişelendirdiğini bu sebeple de böyle bir tehlike karşısında zayıf olan durumlarını güçlü bir koruyucu ile desteklemek istedikleri anlaşılmaktadır. Nitekim H.788/1386 yılında Mardin sahibinin Mısır'a göndermiş olduğu elçi, Kahire'ye ulaşır, Timur'un Tebriz'i alıp şehrin içinde birçok kişiyi öldürdüğünü ve şehri tahrip ettiğini, şehrin sahibinin de Bağdat'a kaçtığını bildirmişti.⁵³⁹ Burada aslında bir aidiyetin de ortaya çıkmış olduğu görülmekte ve bölgede Moğolların boşaltmış olduğu alanı Memlüklerin doldurmuş olduğunu veya en azından bölgede yaşayan küçük güçsüz beyliklerin kendilerini büyük bir devlete ait olduğu hissini yaşayarak varlıklarını sürdürmek istediklerinin açık bir örneği görülebilmektedir. Güçlü bir devletin himayesine girmek de elbette bir bedel karşılığında sağlanabileceği muhakkaktır. Farklı tarihlerde Ra'sü'l-Ayn ve çevresinde yaşanmış aşağıda verilen iki hadise, bedel ödemeye hazır olmanın birer örneği olarak önümüze çıkmaktadır.

İlk örnek, H.791/1388 yılı Rebi'ülahir ayının ortalarında yaşanmış olan bir isyan hareketine karşı verilen tepkidir. Mardin sahibi ve Kara Muhammed'in elçileri Memlük sultanına ulaşarak, Memlüklere karşı isyan etmiş olan Yelboğa en-Nâsirî ile savaşmak üzere Habur'a kadar vardıklarını ve sultanın izin vermesi halinde topraklarına girip isyancıya karşı savaşacaklarını bildirmişlerdi. Sultan, bu teklifi büyük bir memnuniyetle karşılayarak teşekkürlerini iletmişti.⁵⁴⁰

İkinci örnek ise doğrudan Mısır'daki saltanatla ilgili olup Mardin Artuklularının da müdahil olduğu bir hadise idi. H.792-3/1390 tarihinde ikinci defa Memlük tahtına geçmiş olan Sultan Berkuk, kendisinin tahttan indirilmesinde büyük

⁵³⁷ İbn-i Kadı Şuhbe, c.3, s.164.

⁵³⁸ Sümer, *Karakoyunlular*, s.48.

⁵³⁹ İbn-i Kadı Şuhbe, c.3, s.181.

⁵⁴⁰ İbn-i Kadı Şuhbe, c.3, s.269; Turan, s.214.

rolü olan Türk Memlük emirlerinden Mintaş'ın,⁵⁴¹ Döğer aşiretinin lideri Salim Bey'in⁵⁴² yanında olduğunu öğrenmişti. Salim Bey, aslında o güne kadar sultana karşı herhangi bir sorunu olmadığı halde onu teslim almak üzere gelmiş olan Karademirtaş'ı değişik bahanelerle oyalamış, bundan rahatsızlık duyan Karademirtaş da Döğer beyinin obasını yağmalatıp adamlarından bazılarını öldürmüştü. Buna rağmen Salim Bey, Mintaş'ı teslim etmediği gibi onu alarak Sincar'a kaçırmıştı. Mintaş'ın eski adamlarından ve aynı zamanda Memlüklerin ünlü valilerinden biri olan Yelboğa en-Nasırı, olanları öğrenince, yaptıklarından dolayı Karademirtaş'a kızmış ve topuzunu çekerek onu vurmak istemişti. Bundan dolayı da Berkuk'a, Mintaş'ı koruyan kişinin Yelboğa olduğu söylenmiş ve Yelboğa, Mısır'a dönünce de bu sebeple öldürülmüştü.⁵⁴³

Sözkonusu isyanda Mintaş'ın adamlarından bir kısmı Mardin Artuklu emiri tarafından tutuklanmıştı. Mısır yönetimi bir taraftan Mintaş'ın yakalanması için Karademirtaş'ı görevlendirirken diğer taraftan da Mardin Artuklu emirinin elinde bulunan Mintaş'ın adamlarını almaya çalışıyordu. Mintaş'ın adamlarını teslim almak üzere Aynal adında bir emir gönderilmiş ve bu adamların teslimi de Ra'sü'l-Ayn'de gerçekleşmişti. Mardin sahibi, elindeki 13 emir ve yanındaki memlükleri Aynal'a teslim ederken, asıl isyancı Mintaş'ı yakalayıp teslim edemediği için sultana özrünü bildiren bir mektup yazmış ve onu da yakalayıp kendisine ulaştıracağına sözünü vermişti.⁵⁴⁴ Burada da Artukluların Memlüklere bağlı oldukları bir defa daha ortaya çıktığı gibi Ra'sü'l-Ayn'le ilgili de aksi bir durum belirtilmediği için halen Mardin Artuklularına bağlı olduğu anlaşılmaktadır.

⁵⁴¹ Mintaş, Malatya naibi idi. Memlüklerde Türklerin tasfiye edilerek kurulan yeni Çerkes hükümdar sultan Berkuk'a karşı isyan etmiş ve yeniden Türk asıllı Hacci adında birini hükümdar yaptırmıştı. Berkuk, Mintaş'a karşı verdiği mücadeleyi kazanarak tekrar Mısır tahtını ele geçirmişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadi, *Bezm u Rezm*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, s.316-324; Ayrıca bkz. Şehabeddin Tekindağ, "Berkuk"*DİA*, TDV, 1992, c.5, s.512.

⁵⁴² İlgili hakkında geniş bilgi için bkz. Abdullah Ekinci-Kazım Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi*, Şanlıurfa, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2008, s.288-290.

⁵⁴³ Makrizi, Beyrut, c.5, s.313; A.Ekinci, K.Paydaş, s.290.

⁵⁴⁴ Makrizi, Beyrut, c.5, s.313; İbn-i Kadı Şuhbe, c.3, s.386; İbn-i Haldun, c.5, s.569-570; Turan, s.214-215; Ayrıca İsyanın gelişimi ve sebepleri hakkında geniş bilgi için bkz. Yücel, *Anadolu Beylikleri II*, s.126-139.

15. TİMUR İSTİLASI

Moğolların Anadolu'da yaptıkları tahribattan sonra 1395 yılında Asya'da yeni bir iktidar büyümeye başlamıştı. Bu iktidar Timur tarafından kurulmaya çalışılan bir iktidardır. Timur kendini Cengiz Han'ın varisi olarak görüyor ve bu sebeple Moğolların daha önce ele geçirmiş olduğu yerleri imparatorluğuna katmak istiyordu. Bu amaçla yola çıkan Timur, hedefine varmak üzere harekete geçmişti.⁵⁴⁵

Bu amaçla Timur, önce Şah Şuca'ya, Irak-ı Acem, Kirman, Irak-ı Arab naibi Sultan Ahmed İbn-i es-Senih ve Azerbaycan liderlerine adına hutbe okumalarını ve kendi hâkimiyetini tanımalarını istemişti.⁵⁴⁶ Burada amacını gerçekleştirdikten sonra Anadolu'ya yönelen Timur, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bulunan beylere (Özellikle Akkoyun ve Karakoyunlulara) ve hatta Mısır sultanı Berkuk'a da fermanlar göndererek kendisine tâbi olmalarını istemişti. Bunun daha neticesini bile almadan⁵⁴⁷ Musul'dan 796/1394 yılında Mardin'e doğru yola çıkmıştı.⁵⁴⁸ Bundan önce Mardin Sultanı İsa, Emir Timur'a karşı bir müddet ihlas ve ubudiyet iddiasında bulunup muhabbet ve müveddetten dem vurmıştı. Emir Timur, bu nedenle Sultan İsa'yı kendine bağlı olarak bildiğinden⁵⁴⁹ Safer ayının sonlarında Mardin'e uğramadan Ra'sü'l-Ayn'de inmişti.⁵⁵⁰ Timur, burada, şehre hücum ve yağma

⁵⁴⁵ A. Ekinci, K.Paydaş, s.282.

⁵⁴⁶ Ebu'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Muhammed İbn-i Arabşah, *Acaibü'l-Makdur fi Ahbar-i Teymur (Timurname)*, Arapça Çeviri(?): Kebireddin Ahmed, Bender, Erdokaid Matbaası, 1882, s.34; Timur'un Burada geçen yerlerin alınması ve Musul'a gelişine kadar olan faaliyetleri ile ilgili İbn-i Hacer şunları nakletmektedir. 796 yılı Muharrem ayı içerisinde, Timur'un bizzat kendisi askerleriyle birlikte Tikrit'i kuşattı. Muharrem ayının bir kısmını buradaki kuşatma ile geçiren Timur, nihayet ayın sonunda Tikrit'e zor kullanarak girmeyi başardı. Önce şehrin emirini öldürüp sonra da şehir halkına yönelen Timur çok sayıda insanı öldürerek, "öldürdüğü insan kafalarıyla iki minare ve üç kubbe oluşturdu". Şehri de çöl edercesine yıkıp tahrip etti. Bu sırada Tikrit kalesinde kale emiri olarak görev yapmakta olan Hasan b.Yağmur, kendisine yönelen Timur'dan eman isteyerek teslim oldu. Ancak Timur bunu bir evin içine koyarak evin yıkılmasını istedi. Böylece evin enkazı altında kalan Hasan da bu şekilde ölmüştü. Bundan sonra da erkeklerin öldürülmesi, kadın ve çocukların da esir edilmesi üzerine yoğunlaştı. Buradan Musul'a geçen Timur'u, Musul emiri Yâr Ali İbn-i Berd Hacı karşılayarak onunla anlaşıp hizmetine girdi. Bkz. İbn-i Hacer el-Askalani, *Enbau'l-Ğumr bi Enbai'l-'Umr*, Tahkik: Hasan Habeşi, Kahire, El-Meclis el-A'lâ li Şuun el-İslamiyye Lecnet İhya et-Turas el-İslami, 1969, c.1, s.471-472.

⁵⁴⁷ Esterâbadi, s.411-416; Yücel, *Anadolu Beylikleri*, s.161; Sümer, *Karakoyunlular*, s.57; A.Ekinci, K.Paydaş, s.282.

⁵⁴⁸ Esterâbadi, s.411-416; Nizamüddin Şami, *Zafername*, Çev. Necati Lugal, 2.Baskı, Ankara, TTK, 1987, s.178; Yücel, *Anadolu Beylikleri*, s.161; Sümer, *Karakoyunlular*, s.57; A.Ekinci, K.Paydaş, s.282.

⁵⁴⁹ Nizamüddin Şami, s.178.

⁵⁵⁰ Nizamüddin Şami, s.178; İbn-i Hacer el-Askalani, *Enbau'l-Ğumr*, c.1,s.471-472; Abdusselam Efendi, s.62; Turan, s.215; Yücel, *Anadolu Beylikleri*, s.161.

etmeleri için askerine izin verdiği⁵⁵¹ insanları esir ettiği, yurdunu yuvasını dağıtıp çoluk çocuğuna el koyduğu, çoğunu sopa ve işkenceye tabi tutup öldürdüğü haberlerinin yayılmasının yanı sıra civarda bulunan Karakoyunlu Türkmenlerine saldırıp onların mallarını ve hayvanlarını da yağmaladığı aktarılmaktadır.⁵⁵²

Ra'sü'l-Ayn'ı yağmaladıktan sonra Urfa'ya geçen Timur, burayı da işgal ederken⁵⁵³ kalenin valisi olan Güzel Nami, Emir Timur'un ordusunun gelmekte olduğu haberini alır almaz kaleyi bırakıp Birecik'e kaçtığı söylenmektedir.⁵⁵⁴ Timur, şehir halkının bir kısmının da valiye uyararak kaçması üzerine askerlerinden, kaçan emirin getirilmesini istemiş, burada 19 gün kaldıktan sonra da kaleyi tahrip ederek buradan ayrılmıştı.⁵⁵⁵ Timur, buradan Mısır'a geçmeye niyetlenmiş bu amaçla Mardin emirine elçi göndererek "Mısır'a gitmek kararlaştırılmıştır, asker toplayarak mümkün mertebe süratle bize iltihak et" diye haber gönderdi. Sultan İsa, gitme konusunda ihmalkârlık gösterince emir Timur, yönünü Mardin'e doğru çevirerek "bir vilayetin ortasında düşman varken başka memleketlerin fethine gitmek için bir töre ve yasak yoktur" deyip⁵⁵⁶ Mardin'i kuşatma kararı aldı. Ancak bu kuşatma öncesinde yaşanmış önemli bir gelişmenin bilinmesinde fayda vardır. H.795/1393 yılında Mardin hâkimi el-Melikü'z-Zâhir Mecdü'd-Dîn İsa'nın elçisi Kahire'ye ulaşarak Timur'un Tebriz'i aldığını ve kendisinin de oraya gitmesi için bir elçi göndermiş olduğunu söylemişti. Elçi ayrıca Timur ile Mardin hâkimi arasında geçen şu önemli yazışmaları da aktarmıştı: Timur'un Melikü'z-Zahir'i Tebriz'e istemesi üzerine, Mardin hâkimi, elinin üzerinde bir el ve bu elin de Mısır Sultanının eli olduğunu söyleyince, Timur cevaben "ataların asırlardır burada hâkim, sikke ve hutbe senin adına olduğu halde Mısır sultanının nesi var ki"? Demişti. Timur, ayrıca Mardin

⁵⁵¹Nizamüddin Şami, s.178; İbn-i Arabşah, s.67; Yücel, *Anadolu Beylikleri*, s.161.

⁵⁵²Esterâbadi, s.414; Yücel, *Anadolu Beylikleri*, s.161; Oppenheim, Timur'un Ra'sü'l-Ayn'ı tamamen tahrip edip yakıp yıktığını, halkını da kılçtan geçirdiğini ve Ra'sü'l-Ayn namına bir şey bırakmadığını, hatta daha sonra da Mardin kuşatmasında belki de şehri alamamanın öfkesiyle bütün kuzey Mezopotamya bölgesini aynı şekilde tahrip ettiğini, o kadar ki artık buranın ıssız bir çöl stepine dönüştüğünü ve güneyden gelen bedevi Araplarının burada hayvanlarını otlatmak amacıyla kullanmaya başladığını aktarmaktadır. Bkz. Oppenheim, s.76.

⁵⁵³Nizamüddin Şami, s.178; İbn-i Arabşah, s.67; İbn-i Hacer, *Enbau'l-Ğumr*, c.1,s.471; Yücel, *Anadolu Beylikleri*, s.161.

⁵⁵⁴Nizamüddin Şami, s.178; İbn-i Kadı Şuhbe, c.3, s.504.

⁵⁵⁵Nizamüddin Şami, s.178; İbn-i Hacer de Urfa'nın savaş yapılmadan alındığını ancak şehir büyük bir yağma ve esir alma hareketine maruz kaldığını, nihayet Urfa hâkimi de Timur'la anlaşkıktan sonra, Timur'un Mardin'e doğru harekete geçtiğini ifade etmektedir. Bkz. İbn-i Hacer, *Enbau'l-Ğumr*, c.1,s.471.

⁵⁵⁶Nizamüddin Şami, s.179.

hâkimine hilat ve hediyeler de yollamıştı. Mardin hâkimi, Timur'un kendisine gönderdiği mektup ve hediyeleri Mısır sultanına yollamış, sultan da ona kararını beklemesini söylemişti.⁵⁵⁷ Timur'un belki de göndermiş olduğu bu hilatlara güvenerek Mardin hâkiminin kendisine bağlı olduğunu düşünmüş ve bu nedenle önce Mardin'e uğramayıp Ra'sü'l-Ayn'e uğramıştı. Ayrıca Mardin hâkimi burada bir kez daha Timur'a değil, Memlûklere olan bağlılığını ifade etmiş oluyordu.

Buna rağmen Timur, Mardin'e yaklaştığında Sultan İsa Mardin'den çıkıp onu karşılamış ve çeşitli hediyeler takdim ederek⁵⁵⁸ bağlılığını ifade etmişti.⁵⁵⁹ Timur da sultanı iyi karşılamıştı ancak alışveriş için şehre çıkmış olan Timur'un askerleri ile şehir halkı arasında birtakım sorunlar yaşanmış ve halk, Timur'un askerlerinden birkaçını öldürmüştü. Mesele hakkında sultan İsa'dan bilgi isteyen Timur, yapmış olduğu tahkikatta, Sultan İsa'nın çıkarken kardeşlerine ve adamlarına kaleyi elden bırakmamaları ve şehri terk etmemeleri için tenbihlediği anlaşılmış, hatta daha da ileri giderek "eğer ben size bin tane mektup dahi yazsam, rica ve şefaata etsem de siz buna aldırmayınız ki ben sizin ve memleketin selameti için canımı feda ederim" dediği de ortaya çıkmıştı. Bunları öğrenen emir Timur, Sultan İsa ve beraberinde gelmiş olanların tümünü hapse attırdıktan⁵⁶⁰ sonra Mardin'i yoğun bir kuşatma altına aldı (H.796/1394).⁵⁶¹ Kuşatma esnasında bir hile ile şehrin kale dışında kalan kısmını ele geçirdiği anlaşılan Timur'a, kale kapıları kapatılmış⁵⁶² ve yapılan bütün alma gayretleri sonuçsuz kalmıştı. Timur, bölgede hayvanlar için otlak olmayışı ve zahire sıkıntısı da baş gösterince tekrar geri dönmek üzere Mardin'den ayrılmıştı.⁵⁶³

Mardin'den götürülen Sultan İsa, üç yıl Sultaniye'de hapiste kalmıştı. Bu sırada da Artukluların veziri Alaaddin Altunboğa, Timur'un ordusuna birçok zayıat verdirdikten sonra Sultan İsa'nın yiğeni Melik Salih'i tahta çıkarmıştı.⁵⁶⁴

⁵⁵⁷ İbn-i Kadı Şuhbe, c.3, s.472; Turan, s.215.

⁵⁵⁸ Nizamüddin Şami, s.179.

⁵⁵⁹ Esterâbadi, s.411-416; Yücel, *Anadolu Beylikleri*, s.161; Sümer, *Karakoyunlular*, s.57; A.Ekinci, K.Paydaş, s.282.

⁵⁶⁰ Nizamüddin Şami, s.182; İbn-i Arapşah, s.68-74; İbn-i Kadı Şuhbe, c.3, s.513; Turan, s.215; Yücel, *Anadolu Beylikleri*, s.161

⁵⁶¹ İbn-i Kadı Şuhbe, c.3, s.503.

⁵⁶² İbn-i Kadı Şuhbe, c.3, s.513; İbn-i Arapşah, s.68-74; Yücel, *Anadolu Beylikleri*, s.161

⁵⁶³ Nizamüddin Şami, s.182; İbn-i Arapşah, Sultan İsa'nın teslim oluşu ve emirlerine ne olursa olsun kaleyi teslim etmemeleri, Timur'un sözlerine inanmamaları hakkındaki tavsiyelerini ayrıntılı bir şekilde aktarmaktadır. Bkz. İbn-i Arapşah, s.68-74; Yücel, *Anadolu Beylikleri*, s.161

⁵⁶⁴ Turan, s.215.

Mardin sahibinin Timur'a teslim olması, o günün siyasi tarihi açısından çok önemli bir gelişme olacak ki, İbn-i Kadı Şuhbe, "Mardin sahibi ve çevrede bulunan kale sahipleri Timur'un hâkimiyetini kabul ederek ona çeşitli hediyeler gönderdikleri haberleri aynı yıl içinde Mısır'a ulaştırılmıştı" diye yazmaktadır.⁵⁶⁵ Aynı olay hakkında belki de hem ilginç hem de sert denilebilecek bir yorum da Esterabadi'den gelmişti. Esterabadi, "Kartalın, burçları üzerinde uçmayı göze alamadığı, yüksekliğinden dolayı Güneş'in geç doğduğu kalesinden, hiç sıkılıp utanmadan, kendi isteği ile aşağıya inip Emir Timur'un yanına gittiği, başına itaat ve bağlılık tasması taktığı, kendisini küçüklük zincirine ve hüsrana bağına bağlamıştır" demektedir.⁵⁶⁶ Esterabadi ayrıca "kumda yağ, yılanın ağzında bal arayan Mardin sultanı, zincire vurularak zindana atılmıştır" demek suretiyle Sultan İsa'nın teslim oluşunu eleştirmiştir.⁵⁶⁷

Mardin'den Cezire taraflarına giden Timur, buranın hazinesinin alınıp da Musul'a gönderilmesinin ardından aynı yılın Camaziyeluhra ayının başlarında tekrar Mardin'e geri döndü. Kuşatma altına alınan Mardin kalesine ulaşmak neredeyse imkânsızdı. Timur'un askerleri ne kadar gayret gösterdilerse de kaleyi aşamamışlardı. Nihayet Mardinliler, birçok at verdikten sonra haraç vermeyi de kabul etmişlerdi ki o sırada Timur'a bir evlat müjdesi gelmişti. Timur, yeni doğan Uluğ Bey'in şerefine tutukladığı bazı Mardinlileri bağışlamış, yönetimi de Melik Salih'e bırakarak buradan ayrılmıştı.⁵⁶⁸ Timur'un ayrılışından sonra H.797/1394 yılında Mardin meliki Melik Salih'in elçisi, Mısır sultanına ulaşmış, sultan da kendisine büyük bir hürmet göstererek atlaslı iki elbise ve bir kılıç hediye etmişti.⁵⁶⁹ Bu da Mardin Artuklularının her ne kadar Timur tarafından sıkıştırılmış ve itaat sözü alınmışsa da aslında gönüllerinin Memlûk sultanından yana olduğunu ve onun hâkimiyetini kabul ettiklerini ortaya koymaktaydı. Fakat bu itaatin de geçici olduğu anlaşılmaktadır ki, daha önce Timur tarafından alıkonulmuş olan Sultan İsa, H.798/1395 yılında, Timur adına para basıp hutbe okutmak kaydıyla serbest

⁵⁶⁵ İbn-i Kadı Şuhbe, c.3, s.508; Turan, s.215.

⁵⁶⁶ Esterâbadi, s.414; Yücel, *Anadolu Beylikleri*, s.161.

⁵⁶⁷ Esterâbadi, s.416.

⁵⁶⁸ Nizamüddin Şami, s.183-184.

⁵⁶⁹ İbn-i Kadı Şuhbe, c.3, s.545.

bırakılmıştı.⁵⁷⁰ Sultan İsa serbest kalınca da Melik Salih, tahtı derhal amcasına bırakmıştı.⁵⁷¹

Sultan İsa'nın Timur'la anlaşmasının belki de ilk semeresi, H.799/1396 yılında Melik İsa'nın naibi Altunboğa'nın Mardin'den kaçarak Mısır sultanına sığınması olmuştu. Bunun sebebi ise, Melik İsa'nın Timur tarafından tutuklandığı sırada şehri iyi korumuş ve Timur'un adamlarından çok kişiyi öldürmüş olmasından dolayı idi. Melik İsa, Timur tarafından serbest bırakılınca, kendisine bağlı kalacağına ve Mısır sultanına bağlanmayacağına, adına para basıp hutbe okutacağına ve emir Altunboğa'yı da kendisine teslim edeceğine dair yemin etmişti. Melik İsa, yeminini yerine getirmek üzere emir Altunboğa'yı tutuklayıp Timur'a göndermek isteyince, emir kaçmış ve Mısır'a sığınmıştı. Sultan ise hem Altunboğa'ya hem de beraberindekilere büyük hürmet göstererek onlara maaşlar bağlamış ve hayatlarını Mısır'da sürdürmelerine imkân tanımıştı.⁵⁷² Buna rağmen aynı yıl içerisinde Timur ordusunun bir kısmı veya Timur'un oğlu tarafından Mardin bir defa daha kuşatılmıştı.⁵⁷³

Her şeye rağmen Mardin sultanının yeminine sadık kalmadığı ve belki de bu son kuşatmanın etkisiyle yeniden Timur'un itaatinden çıkıp Memlük sultanının itaatinde olduğunu gösterme ihtiyacı hissettiği görülmektedir. Bu amaçla H.800/1397 yılında Mardin meliki Melikü'z-Zahir İsa'dan bir elçi, sultana ulaşarak kendisini affedip etmeyeceğini soruyordu. Melik, olup bitenlerden dolayı üzülüğünü ve Timur'dan ancak yemin ederek kurtulabildiğini, olanların da bu yeminden ötürü olduğunu, şimdi ise kendisine itaat etmek istediğini bildiriyordu. Sultan, melikin mazeretini kabul ederek onu affetmiş ve ona taklid ile birlikte 30 bin dinar para da göndererek, eski düzende yola devam etmesini istemişti.⁵⁷⁴ Aynı yıl içerisinde Mardin hâkiminin Timur'a ait Musul ve Sincar'ı işgal ettiği haberi gelmişti.⁵⁷⁵ Yaklaşık bir sene sonra da (H.801/1398) Emir Mengliboğa ed-Divadar, Mardin'de

⁵⁷⁰ İbn-i Kadı Şuhbe, c.3, s.588. Yazar, burada sultan İsa'nın Timur ile dostluk dahi kurmuş olduğunu yazmaktadır. Nizamüddin Şami, Timur'un 805/1403 yılında Anadolu'ya yaptığı sefer sırasında Melik İsa kendisinden af dileyerek kızlarından birini Timur'un oğluyla evlendirmek suretiyle akarabalık kurmuş olduğunu nakletmektedir. Bkz. Nizamüddin Şami, s.317.

⁵⁷¹ Turan, s.215.

⁵⁷² İbn-i Kadı Şuhbe, c.3, s.604.

⁵⁷³ İbn-i Kadı Şuhbe, c.3, s.617.

⁵⁷⁴ İbn-i Kadı Şuhbe, c.3, s.657.

⁵⁷⁵ İbn-i Kadı Şuhbe, c.3, s.663.

sultan Berkuk adına basılan bir miktar para ile birlikte Şam'a ulaşarak Memlük sultanı Melikü'z-Zahir Berkuk adına hutbe okutulduğunu ilettili.⁵⁷⁶ Bu da Mardin Artuklularının, Memlüklere olan bağılılığını kesin bir şekilde ortaya koymaktaydı.

H.802-3/1401 yılında Birecik ve ardından Urfa'daki beylerin itaatini alan Timur, Mardin üzerine bir defa daha yürümüştü. Bu yürümenin de sebebi yine Sultan İsa'nın hapisten serbest bırakılmasına karşılık, Timur'a gerekli hallerde askeri yardımda bulunacağını vaat ettiğı halde bunu yapmamış olmasıydı. Dolayısıyla Sultan İsa sözünü yerine getirmemiş ve bu yüzden Timur tarafından cezalandırılmak istenmişti. Şehir bir defa daha kuşatıldı ancak alınmasının imkânsızlığı bir defa daha görüldüğünden askerlere şehrin her tarafının yakılıp yıkılması emri verildi. Bu şekilde yapıldıktan sonra şehir terk edildi.⁵⁷⁷ Bu terk edişin de son olmadığı anlaşılmaktadır ki Timur, H.805/1402 yılında yine Mardin sahibine haber göndererek huzuruna çıkmasını istemişti. Karşısına çıkmadığı takdirde, şehre zahire girişini engelleyeceğini kaleyi alana kadar kuşatacağını bildiren Timur, bundan önce de Mardin'e ait ekinleri hayvanlara yemlik yapmıştı. Mardin hâkimi çaresiz bir şekilde tekrar Timur'a itaat etmek zorunda kaldı.⁵⁷⁸ Bu itaati, dönemin önemli tarihçilerinden Nizameddin Şami şu şekilde özetlemektedir: "H.805-6/1403 yılında Sultan İsa, Mardin üzerindeki muhasaranın tamamen kaldırılmasını sağlamak amacıyla Anadolu'ya geçmiş olan Timur'un yanına giderek affını istemiş, Timur da onu affederek çeşitli hediyeler verdikten sonra kızlarından da birini oğluna alarak, akrabalık tesis etmiştir".⁵⁷⁹ Buna rağmen Timur, H.807/1404 yılında yine Mardin'e gelmiş, Mardin sahibi de onu hediyelerle karşılamış, Timur da Mardin'i sahibine bağışlamıştı.⁵⁸⁰ Buradan Haleb'e gidip burayı yakıp yıkan Timur, bu seferin dönüşü esnasında Mardin halkının kaleye çekilmiş ve şehri boşaltmış olduğunu görmüştü. Ramazan ayının başlarında kaleyi yeniden kuşatan Timur 15 gün boyunca kaleyi muhasara ettikten sonra alınamayacağını anlayıp cami, çarşı ve şehri harap ederek Mardin'den ayrılmıştı.⁵⁸¹

⁵⁷⁶ İbn-i Kadı Şuhbe, c.4, s.9,40,41.

⁵⁷⁷ Nizamüddin Şami, s.285.

⁵⁷⁸ İbn-i Kadı Şuhbe, c.4, s.298.

⁵⁷⁹ Nizamüddin Şami, s.317.

⁵⁸⁰ İbn-i Kadı Şuhbe, c.4, s.432.

⁵⁸¹ İbn-i Kadı Şuhbe, c.4, s.433.

16. AKKOYUNLULARIN KARAKOYUNLULARLA MÜCADELESİ VE RA'SÜ'L-AYN'IN TÂBİ OLDUĞU ARTUKLULARIN SONU

XIV. asırda Anadolu'nun doğusunda güneyde Urfa, Mardin ve Kuzeyde Bayburt olmak üzere Fırat ile Dicle'nin muhtelif kollarının suladığı sahalarda kışlak ve yaylak yaparak dolaşan, bu asırda Anadolu'nun doğu kısmının getirdiği büyük anarşi içinde birçok ihtilal ve muharebelere karışan ve öteye beriye akın yapan⁵⁸² Akkoyunlu Türkmen Devletinin kurucusu, Kara Yülük adıyla meşhur olan Kara Osman Bey'dir.⁵⁸³ Akkoyunlular, Oğuzların Bayındır Boyu'na mensup olduklarından kendilerine Türk kaynaklarında "Bayındır Han Oğlanları", İran kaynaklarında ise Bayındırıyye adı verilmiştir. Kaynaklarda ilk olarak Akkoyunlulardan 1340 yılında Tur Ali Bey idaresinde Trabzon Rum Devletine karşı düzenledikleri akınlar ile isimlerinden söz edilmeye başlanmıştır.⁵⁸⁴ Akkoyunlu Türkmenleri, 13. Yüzyılın sonlarına doğru İlhan Argun Han (1284-1291) zamanında Horasan'dan Azerbaycan'a gelmiş bir aşiret olup XIV. Yüzyılın sonlarında Azerbaycan, Harput ve Diyarbekir arasındaki yerlerde bulunmakta idi.⁵⁸⁵

H.809/1406-7 yılında Karakoyunlular ile Akkoyunlular arasında Mardin ile Hısn-ı Keyfa arasında Savur civarında şiddetli bir savaş olmuş ve her iki taraf da birçok insan kaybına uğramıştı. Kara Yusuf, Kara Osman'a haber gönderip, "her ikimiz de Türkmeniz. Bundan sonra birbirimiz ile uğraşmayalım. Ben Çağatay, sen de Anadolu tarafında meşgul ol" demişti. Aralarında sulh akdolunca Kara Osman, Timur zamanında katıldığı Mardin kuşatmalarına yeniden başlayarak Artuklular üzerinde azalan baskıyı tekrar başlatmış oldu. Sultan İsa, bu sırada Haleb'te bağımsızlığını ilan eden ve oradan doğuya doğru ilerleyip Birecik'i alan Türkmen Bey'i Çekem'den yardım istedi.⁵⁸⁶ Bu sırada Çekem'e bağlı Bayat ve İnallu Boyları kendisinden kaçıp, Kara Osman'a sığınmıştı. Çekem bunları istediye de Kara Osman bu talebi reddettikten sonra itaatini ve Haleb'e dönmesini bildirdi. Bu

⁵⁸² M.Halil Yınanç, "Akkoyunlular" *İ.A.* c.1,s.251.

⁵⁸³ Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Çeviren: Mürsel Öztürk, Ankara, TTK, 2014, s.1; Yınanç, "Akkoyunlular" s.252; Akkoyunlu Devleti hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. İlhan Erdem, Kazım Paydaş, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi:(Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, 1.Baskı, Ankara, Birleşik Kitabevi, 2007.

⁵⁸⁴ Faruk Sümer, "Akkoyunlular" *DİA*, İstanbul, TDV, 1989, c.2,s.270; Yınanç, "Akkoyunlular" s.252

⁵⁸⁵ Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s.188.

⁵⁸⁶ Tihrani, s.50; Hasan-ı Rumlu, s.48; Turan, s.216-217. A.Ekinci, K.Paydaş, s.298-299.

durumdan faydalanan Çekem, sultanın veziri ve askerlerini bulup anlaştıktan sonra Amed'te bulunan Kara Osman'ın üzerine yürüdü. Kara Osman, kuvvetlerini şehrin güneyinde Akma-Taş (veya Ahme-Taş) mevkiinde Karacadağ'a yaslayarak muharebeyi kabul etti. Burada vukubulan şiddetli savaşta Kara Osman'ın oğlu İbrahim, Çekem tarafından öldürüldü. Karayülük Osman Bey, Akkoyunluları alarak Amed'e çekildi ve şehrin kapılarını kapatarak etraftaki bağları su altında bıraktı. Sultan İsa ve Çekem'in askerleri bataklıklara saplanıp hareket edemez bir hale gelince, Kara Osman Bey hücumu geçerek Çekem'i öldürdü. Bunu gören Artuklular da çekilmeye başladı. Ancak Akkoyunlular saldırılarını devam ettirerek H.809-10/1407 yılında Artuklulardan birçok kişi ile birlikte Sultan İsa'yı da öldürdü.⁵⁸⁷

Yerel tarih yazarlarından Abdusselam Efendi, Melik İsa'nın ölümünden sonra Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf'un, çevre yerleri ele geçirdikten sonra Mardin önlerine geldiğini, Artukluların yeni hükümdarı Melik Salih'in de askerlerini toplayarak Kara Yusuf'un üzerine gittiğini ancak yenildiğini, ikinci bir saldırının ardından Artuklu emirinin kaçarak kaleye sığınmak zorunda kaldığını, bu sırada Kara Yusuf'un çevre şehirleri almaya devam ettiğini ve aldığı yerler arasında Ra'sü'l-Ayn'ın da bulunduğunu aktarmaktadır.⁵⁸⁸ Ancak dönemin kaynaklarında Kara Yusuf'un Artuklu sultanı Melik Salih ile bu şekilde bir savaşına rastlanmadığı gibi, Mardin'in de belirtilen şekilde muhasara edildiğine dair bir bilgiye rastlanmamaktadır. Abdusselam Efendi'nin konuyu aktarırken kaynak zikretmemiş olması nedeniyle, tam anlaşılamamış ancak muhtemelen eserinde anlattıkları hadiselerin Akkoyunlu hükümdarı Karayülük Osman Bey'le alakalı olduğu düşünülmekte ve her iki hükümdarın karıştırılmış olabileceğideğerlendirilmektedir.

Nitekim dönemin önemli kaynaklarından Hasan-ı Rumlu'nun aktardıkları, Abdusselam Efendi'nin söylediklerine ihtiyatlı yaklaşmamız gerektiğini ortaya koymaktadır. Rumlu'ya göre, H.812/1409 yılında Kara Yusuf'un Muş civarında sefere çıktığı bir sırada, Melik Salih'in habercisi, Kara Osman'ın Mardin'in üzerine gelmekte olduğu haberini Kara Yusuf'a iletmiş, Kara Yusuf da büyük bir hızla Mardin'e doğru harekete geçerek yoğun bir çarpışmanın ardından Kara Osman'ı

⁵⁸⁷ Makrizi, Beyrut, c.6, s.184-185; Hasan-ı Rumlu, s.50-52; Turan, s.216-217; A.Ekinci, K.Paydaş, s.298-299.

⁵⁸⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdusselam Efendi, s.67; Aynı bilgileri İshak Armale de aktarmakta ancak tıpkı Abdusselam Efendi gibi o da kaynak zikretmemektedir. Bkz. İshak Armale, s.12.

kaçmaya mecbur bıraktığı aktarılmaktadır. Bundan sonra şehri artık tek başına koruyamayacağını anlayan Melik Salih de Kara Yusuf'la bir antlaşma yaparak şehri kendisine teslim etmişti. Varılan antlaşmaya göre, Melik Salih, Kara Yusuf'un kızıyla evlenecek ve kendisine Musul ikta olarak verilecekti. Antlaşma gereği Kara Yusuf'un kızıyla evlenen Melik Salih, Musul'a gittikten birkaç gün sonra eşiyle birlikte zehirlenerek öldürülmüştü. Böylece Ra'sü'l-Ayn'ın tâbi olduğu Artuklu hanedanı sona ermiş olduğu gibi⁵⁸⁹ Mardin'in de barış yoluyla Kara Yusuf'a teslim edildiği anlaşılmaktadır.

Artukluların, gerek İlgazi'nin kurmuş olduğu ve gerekse daha sonra kurulacak olan diğer kolları ile ilgili Cecile Morrison'un bir tespiti, Artuklu siyasetinin özeti mahiyetindedir. Cecil; "Yukarı Mezopotamya (Diyar-ı Bekir), Musul'daki Türk beyine hiçbir zaman boyun eğmemiş olan diğer Türkmen grupların bölgesidir. Bu grupların en önemlisi Artuklular, farklı devletler arasında ikili oynayarak XV. Yüzyıla kadar özerk kalacaklardır" demektedir.⁵⁹⁰

17. BÖLGEDE SÜREN MÜCADELELER VE RA'SÜ'L-AYN'IN OSMANLI HÂKİMİYETİNE GİRMESİ

Mardin Artuklu hanedanının sona ermesiyle, Ra'sü'l-Ayn'ın kimin egemenliğine geçtiği ve mahiyetinin ne olduğuna dair açık bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak, bölgede egemen tek gücün Memlükler olduğu bilindiğine göre, Ra'sü'l-Ayn'ın da Memlüklere kaldığını, toprakları üzerindeki tasarruf yetkisini de kendi çıkarlarına hizmet edecek olan hanedana devredebileceğini aşağıda yer alan bölge tarihi örneklerinden çıkarmak mümkün görülebilmektedir. Bölge tarihi olarak zikredilen hadiselerde daha çok Karakoyunlu ve Akkoyunlular öne çıkmakta ve büyük bir olasılıkla Ra'sü'l-Ayn'ın tarihi geçmişi de söz konusu mücadelelere bağlı olarak sürdüğü tahmin edilmektedir. Buradan hareketle, aşağıda işlenecek konular, lokal anlamda Ra'sü'l-Ayn'ı tam anlamıyla kapsamasa dahi yakın çevresi ile ilgili konular olduğu tereddütsüz söylenebilmektedir.

⁵⁸⁹Hasan-ı Rumlu, s.77; Turan, s.217.

⁵⁹⁰Cecile Morrison, *Haçlılar*, Çev. Nermin Acar, Ankara, Dost Yayınevi, 2005, s.35.

Yukarıda da ifade edildiği gibi XV. yüzyılın başlarında bölgede yaşanan kavganın merkezinde Akkoyunlular ve Karakoyunlular yer alırken, temelinde de bölgede egemen güç olma mücadelesi olduğu açıktır. H.820/1417 yılında Akkoyunlular'ın Karakoyunlu ülkesine sık sık düzenledikleri saldırılar sebebiyle yine böyle bir mücadele başlamış ve Karakoyunlu Kara Yusuf, Akkoyunlu Karayülük Osman Bey'in üzerine yürüyerek, Mardin-Âmid arasında onu yenilgiye uğratmıştı. Karayülük'ün Memlük sınırları içine kaçması üzerine, Memlük sınırları içinde de onu kovalayarak Mercidâbık'ta bir defa daha yenilgiye uğratan (18 Şâban 821 / 20 Eylül 1418) Kara Yusuf, Karayülük'ün bütün ağırlıklarını ele geçirerek, onu çaresiz bir şekilde Memlük sultanına sığınmak zorunda bırakmıştı. Bu sığınmanın ardından, Memlükler'in Karayülük'ü koruması sebebiyle Memlüklere ait Ayıntab (Antep) ve Bire (Birecik) şehirleri, Karakoyunlular tarafından yağma ve tahrip edilmişti.⁵⁹¹

Kara Yusuf'un gerek Ayıntab gerekse Birecik'e yaptığı yağma ve yıkma hareketinin sebebi, Karayülük'ün Haleb'e sığınmasına müsaade edilmiş olmasıydı. Hâlbuki Memlüklü tarihçelere göre Karayülük Osman Bey, Mardin civarında şehri yakmak, kan dökmek, kadınları, oğlanları, kızları sattırmak gibi kötü fiillerde bulunmuştu. Hatta o dönemde küçük kız çocuklarının ikişer dirheme satıldığı söylenmektedir. Bunları yapmış bir insana kolayca sığınma müsaadesi verilmesi, onun Memlükler tarafından Kara Yusuf'a karşı himaye edildiğini gösteriyordu ki, Kara Yusuf'u kızdıran da buydu.⁵⁹²

H.823-4/1420-21 yılında Kara Yûsuf'un öldüğü anlaşılmaktadır ki, ölümüyle birlikte Çağataylılar, Memlükler ve Karayülük, güçlü bir düşmandan kurtulmuştu.⁵⁹³ Hatta Karayülük bundan faydalanma yoluna giderek Karakoyunlulara ait Mardin'e saldırmıştı. Bu saldırı üzerine Kara Yusuf'un oğlu İskender, Musul'dan harekete

⁵⁹¹ Faruk Sümer, "Karakoyunlular" *DİA*, c.6, s.436

⁵⁹² Sümer, *Karakoyunlular*, s.101; A.Ekinci, K.Paydaş, s.299. Memlük tarihçilerinin Karayülük'ten hoşlanmadıkları, Makrizi'nin şu cümlelerinden anlaşılmaktadır: Yeryüzünde fitne-fesat çıkaranlardan biriydi. Hem kendisi hem de babası Mardin Artuklularına hem yakın hem de tâbi idiler. Hakkında çokça bilgi olan biri olup, yaptıkları tasvip edilen biri değildi. Bkz. Makrizi, Beyrut, c.7, s.316.

⁵⁹³ Faruk Sümer, "Akkoyunlular", *DİA*, İstanbul, TDV, 1989, c.2, s.271; Uzunçarşılı, Kara Yusuf'un ölümü ve sonrası ile ilgili gelişmeleri şu şekilde değerlendirmektedir: 822-23/1420 yılında Kara Yusuf'un vefatı, Karayülük Osman Bey'e rahat bir nefes aldırılmış ise de ondan daha korkunç çıkan oğlu İskender Mirza, Kara Osman için en büyük engellerden biri olmuştu. Buna rağmen 824/1422'de Osman Bey, Diyarbakir ve Erzincan çevresinde tutunmaya muvaffak olmuştu. Bkz. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s.189.

geçti. Bunu öğrenen Osman Bey, Nusaybin'e doğru harekete geçerek, Sincar'ın kuzeybatısında Hatuniyye Gölü'nün az kuzeyinde Şeyh-Kendi denilen yere gelmiş ve burada Karakoyunlularla savaşa tutuşmuştu.⁵⁹⁴ Savaş esnasında Döğer Bey'i Gökçe Musa (Salim'in yerine geçen kişidir),oğlu Mısır ile birlikte Akkoyunlu saflarında bulunuyordu. Çarpışmanın 21. Gününde Gökçe Musa, askerleriyle birlikte Akkoyunlu saflarını terk ederek Karakoyunluların saflarına geçmişti. Bu saf değişimi, Karayülük Osman Bey'in bozgununa sebebiyet verdi. Savaşın ardından Kara Yusuf'un oğlu İskender Bey, kendisine hizmeti dokunan ve aynı zamanda kayın babası da olan Gökçe Musa'ya Musul'u vermiş (829/1425) Gökçe Musa da kardeşiyle birlikte Musul ve Caber'e hâkim olmuştu.⁵⁹⁵

Memlükler, Karayülük'ü korumuş olmalarına rağmen, Karayülük'ün sınırlarda rahatsız edici hareketlerde bulunmuş olması nedeniyle Sultan Barsbay'ın tepkisini çekmiş ve ardından idaresindeki Memlük ordularıyla birlikte Âmid'in üzerine yürümüştü.⁵⁹⁶ İbn-i Tağriberdi, muhtemelen bu kuşatmaya işaret ederek Memlük ordusunun önce Ra'sü'l-Ayn'de çadırlarını kurduğunu ve buradan hareketle Amed'e geçtiğini aktarmaktadır.⁵⁹⁷ Memlüklüler her ne kadar bu seferde önemli bir başarı sağlayamadılarsa da Karayülük'ün onlara bağlı kalmak şartı ile barış teklif ettiği görülmektedir (H.835/1431). Barsbay da bu teklifi kabul etmiş ancak Karayülük, çok geçmeden bu antlaşmayı da bozmuştu. Yaptığı seferden pişmanlık duymuş olan Memlük hükümdarı ise yeni bir harekette bulunmadı. Karayülük, bir yıl sonra Mardin'i Karakoyunlular'dan almış,⁵⁹⁸ ancak üç yıl sonra karşısına çıkan İskender Mirza'dan kendini kurtaramayarak, 5 Sâfer 838(10 Eylül 1434) yılında Erzurum yakınlarında yaptığı savaşta kaçmak isterken su dolu bir hendeğin içine atlamak suretiyle boğularak ölmüştü. Makrizi, "Karayülük öldüğünde 100 yaşına yaklaşmıştı" demektedir.⁵⁹⁹ Bu arada Memlük sultanının çadırlarını kurduğu Ra'sü'l-Ayn'ın bir Memlük toprağı olabileceğine dair önemli bir bilgiyi de gözden kaçırmamak gerekir.

⁵⁹⁴ Hasan-ı Rumlu, s.134; Sümer, *Karakoyunlular*, s.119; A.Ekinci, K.Paydaş,s.292.

⁵⁹⁵ Sümer, *Karakoyunlular*, s.119; A.Ekinci, K.Paydaş, s.292.

⁵⁹⁶ Sümer, "Akkoyunlular",*DİA*, s.271.

⁵⁹⁷ İbn-i Tağriberdi, c.14, s.210.

⁵⁹⁸ Sümer, "Akkoyunlular",*DİA*, s.271; Hasan-ı Rumlu, "837 yılında Mardin'de hapis olan Kara Osman'ın oğlu, serbest kalarak Mardin kalesine hâkim olmuştur" demektedir. Bkz. Hasan-ı Rumlu, s.205.

⁵⁹⁹ Makrizi, Beyrut, c.7, s.316.

Karayülük Osman Bey'in ölümünden sonra Akkoyunlu şehzadeleri arasında büyük bir rekabet başlamıştı. Bu rekabette özellikle Osman Bey'in çocukları ile amcaları Hamza Bey arasındaki Urfa'yı ele geçirme mücadelesi öne çıkmıştı.⁶⁰⁰ Urfa, bu sırada kendisine bir süre önce Memlük sultanı tarafından ikta olarak verilmiş olan Cihangir Mirza'nın elindeydi ve sultan onu Hamza Bey'e karşı savaşmakla memur etmişti. Mardin Hâkimi Hamza Bey ise Amed'i ele geçirmiş ve birçok Akkoyunlu şehzadesi tarafından "Ulu Bey" olarak tanınmıştı.⁶⁰¹H.840/1437 yılında Mardin ve Amed'ten sonra Urfa'yı da almak isteyen Hamza Bey, yiğeni Uzun Hasan tarafından durudurulunca, Mardin'e geri dönmek zorunda kalmıştı. Bir süre sonra Hamza Bey'in Mardin'den Erzincan'a hareket ettiğini öğrenen diğer yiğeni Cihangir Mirza Bey de Urfa'dan bir ordu sevk ederek Mardin ve çevresini yağmalatmıştı.⁶⁰² Bu hadisenin ardından Uzun Hasan, Cihangir'e katılarak Mardin'i bir defa daha muhasara edip amcaları Hamza Bey'in adamlarından birçoğunu öldürdükten sonra şehri de yağmalayarak geri dönmüşlerdi.⁶⁰³ Aynı yıl içerisinde Bağdat sahibi Isbahan İbn-i Kara Yusuf'un da taaruzuna maruz kalan Hamza Bey, bu savaştan galip ayrılmış, az kalan Isbahan'ın askerleri de Isbahan'ı öldürmek istemişlerdi.⁶⁰⁴

Bir taraftan Uzun Hasan bölgede önemli faaliyetler yürütürken diğer taraftan Mardin sahibi Hamza Bey'in de o kadar rahat hareket edemediği görülmektedir. Makrizi'nin nakline göre H.841/1437 yılında Memlüklerin Biladü's-Şamiyye'de bulunan komutanlarından emir Korkmaz, yakınlarındaki emirlerle birlikte Şam'a giderken Ridaniye yakınlarında bir yerde durduktan sonra Şam naibi Emir İnal eç-Çekemi'ye bir yazı yazarak, yakını sayılabilecek emirlerle birlikte Haleb'e doğru yönelmelerini istemişti. Emir Korkmaz, ayrıca Mardin ve Erzen Sahibi Hamza Bey'in de çağrılmasını, şayet çıkıp gelirse kendisine saltanat hil'atlerinin verilmesini, gelmeyecek ve ona doğru kendileri gidecek olurlarsa, o zaman da onunla savaşarak elindekilerinin alınmasını istemişti.⁶⁰⁵

⁶⁰⁰ Tihrani, s.109-110; A.Ekinci, K.Paydaş, s.305.

⁶⁰¹ Sümer, "Akkoyunlular", *DİA*, s.272

⁶⁰² Tihrani, s.109-111; A.Ekinci, K.Paydaş,s.305.

⁶⁰³ Tihrani, s.109-110; A.Ekinci, K.Paydaş,s.305.

⁶⁰⁴ Makrizi, Beyrut, c.7, s.336; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s.190.

⁶⁰⁵ Makrizi, Beyrut, c,7, s.349.

Hamza Bey, vaziyeti anlamış olacak ki, aynı yıl (H.841/1437) içinde Murat Bey ve Şemseddin el-Kutamavi'yi hediyelerle göndererek, sultanın itaatine gireceğini bildirmişti. Ayrıca sultan Melikü'l-Eşref adına hutbe okutup, para da bastırıldığını söyleyerek, bastırılmış olduğu sikkelerden birkaç tanesini sultana göndermişti. Gönderilen sikkeler, sultanın vefatından sonra ulaşılmış olmalarına rağmen Hamza Bey'in elçilerine çok iyi davranılarak kendisine teşekkür gönderilmişti.⁶⁰⁶H.842/1438 yılında Hamza Bey'in elçisi ile kadı Şemseddin el-Kutamavi'nin geri gönderilmesi için hazırlıklar yapılarak geri gönderilmişti. Yanlarında sultanın teşekkürü ile birlikte onu öven satırlar, değerli hediyeler ve sultana bağlı kalacağına dair edeceği yeminin metni bulunuyordu.⁶⁰⁷

Ancak Hamza Bey'in, sözüne sâdık kalmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü bir sonraki yılda (H.842/1438) Hamza Bey, sultanın almış olduğu Erzincan'ı almak istediği gibi sultanın askerleriyle barış yaptı diye kardeşi Yakub'a da çok kızmıştı. Hamza Bey, Erzincan'ı almak üzere şehre girdiğinde kardeşinin oğlu Cihangir ve diğer kardeşi Yakub'un oğlu Cafer, buna engel olmak istediler. Asker sayısı daha fazla olan ikilinin karşısında tutunamayıp yenilgiye uğrayan Hamza Bey, yaralı bir şekilde geri çekilmek zorunda kalmıştı.⁶⁰⁸

Sultan Hamza, H.848/1444 yılı Ekim ayında vefat etti. Bu vefatın ardından taht namzetleri olarak görülen Cihangir Mirza ve Şeyh Hasan, Amed'e çağrılmışlardı. Her ikisinin de etrafında farklı emirler toplanmış olması nedeniyle her ikisi de bu çağrıya uymuştu. Ancak Amed'e ilk yetişen Cihangir Mirza olduğu için Akkoyunluların yeni lideri de o olmuştu.⁶⁰⁹ Yeni lider, önceden nişanlandığı Hamza Bey'in kızı ile Mardin Kalesini, kale hâkimi Hasan-ı Ferraş'tan istedi. Hasan-ı Ferraş da hem kızı hem de kaleyi Cihangir Mirza'ya verdi. Cihangir Mirza, Mardin'e gelmek üzere Ra'sü'l-Ayn'a ulaştığında, Unayn Araplarının Akkoyunlulara ait olan Caber'e saldırmak niyetinde olduğu haberini almıştı. Bunun üzerine kardeşi Uzun Hasan'ı 400 kişiyle Unayn Arapları üzerine göndererek kaldıkları yerleri yağmalattı.

⁶⁰⁶ Makrizi, Beyrut, c,7, s.362.

⁶⁰⁷ Makrizi, Beyrut, c,7, s.372.

⁶⁰⁸ Makrizi, Beyrut, c,7, s.373-374.

⁶⁰⁹ Tihrani, s.116; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s.190.

“Uzun Hasan o kadar çok miktarda at ve deve yağmalamıştı ki, biri hediye olarak bir elma getirse dahi ona bir deve bağışlıyordu”.⁶¹⁰

Cihangir, Karayülük Osman Bey'in torunu ve Ali Bey'in oğluydu. Diyarbekir'de doğmuş, babası ve dedesinin eli altında büyümüştü. Babası ile birlikte Mısır'a gitmiş ve kendilerine Halep'te bir imaret verildikten sonra buraya gönderilmişti. Cihangir, burada bir süre kaldıktan sonra Melik Zahir Çakmak tarafından Urfa valiliğine gönderildi. Kendisine verilen bu görevi uzun süre yapan Cihangir, Urfa'da büyüyüp askerlerini çoğaltmış ve nihayet amcası Hamza Bey'in ölümünden sonra da savaşarak Amed'i ele geçirmişti. Daha sonra da Erzincan, Mardin ve bölgede bulunan diğer kaleleri de teker teker düşürerek, Diyarbekir'in de hâkimi olmuştu. Cihangir, kendine olan güveni artınca Melik Zahir'e karşı başkaldırarak ona ait bazı yerleri ele geçirmeye başlamıştı. Bu sırada Hama naibliğinden azledilen emir Beygut el-A'rec ve beraberinde çok kişi de Cihangir'e katılmıştı (H.854/1450). Bunu duyan Tebriz, Bağdat ve başka yerlerin sahibi Cihanşah İbn-i Karayusuf, askerlerini hazırlayarak üzerlerine yürüdü. Aynı yıl içinde Cihangir'den Erzincan ve Mardin'i aldı. Bu sırada Cihangir ve Cihanşah arasında büyük savaşlar vukubuldu. Cihangir, sıkıştığını anlayınca bir taraftan annesini Biladü's-Şamiye'ye gönderirken diğer taraftan da kardeşi Hasan'ı, amcası Şeyh Hasan'a gönderip Sultan'a itaatini arz etmesini istemişti. Annesi, Halep'te toplanmış olan umeradan Mısır'a geçmesi için izin talebinde bulundu ancak ümera kendisine bu izni vermeyince, çaresizce Amed'e geri döndü. Kardeşi de amcasının müttefiki olan Cihanşah'ın askerlerinden birkaç kişiyi öldürdükten sonra amcasına ulaşmış ancak amcası, Hasan'ı öldürerek kafasını da Cihangir'e göndermişti. Cihanşah da askerlerinin öldürülmesine çok kızarak Amed'i muhasaraya başlamıştı.⁶¹¹

H.855-56/1452 Eylülünde Uzun Hasan Bey, Kemah'ta yaşanan bir öldürme hadisesinin ardından buradaki halka yardım etmek üzere gitmeye hazırlanırken, Cihangir Mirza'nın Kürtleri yağmalamak amacıyla Amed'ten ayrılıp şehri boş bıraktığı haberini almıştı. Bu fırsatı ganimet olarak gören Uzun Hasan, yaptığı bir tebdil-i kıyafet hilesiyle Amed'i ele geçirdi.⁶¹² Cihangir Mirza'ya birkaç gün sonra haber ulaştırıldı ancak iş işten geçmişti. Cihangir Mirza, şehrin kapısına geldiği

⁶¹⁰Tihrani, s.116.

⁶¹¹ Makrizi, Beyrut, c,7, s.373-374, 2 nolu bilgilendirme notu.

⁶¹² Tihrani, s.151; Sümer, “Akkoyunlular” *DİA*, s.272; İ.Erdem, K.Paydaş, s.81.

zaman her şeyi öğrenmiş ve çaresizce hemen yönünü Mardin'e çevirmek zorunda kalmıştı.⁶¹³ Bu sırada kış mevsiminin Uzun Hasan bölgesinde bir kıtlık yaşattığını haber alınca, kardeşi Üveys Bey ile birleşerek Urfa'yı ele geçirdi. Bahar mevsimine girildiğinde ise Uzun Hasan, önce Mardin'e sonra da Urfa'ya saldırarak Cihangir'i burayı terk etmek zorunda bıraktırdı. Uzun Hasan, Ben-i Rebia Araplarını da yenip yağmalamış ve çok miktarda mal elde ederek ucuz fiyatlarla satmıştı. Bir süre sonra yeniden Üveys Bey'in Cihangir Bey'e katıldığı haberi gelmişti ki, Uzun Hasan tekrar harekete geçerek Ra'sü'l-Ayn'e gelmiş ve buradan Mardin'e saldırmıştı.⁶¹⁴

Ebubekir Tihrani, Uzun Hasan'ın ismini Ra'sü'l-Ayn ile birlikte birkaç yerde daha andığı görülmektedir. Bunlardan biri, Uzun Hasan'ın Musul'a karşı yapmış olduğu seferde kullandığı güzergâhın, Ra'sü'l-Ayn'den geçtiği ile ilgilidir.⁶¹⁵ Diğeri de yine aynı seferin tamamlanıp da geri dönülmesi gerektiğinde, bizzat Uzun Hasan'ın bulmuş olduğu bir geçit kullanılarak Tel-Lana, Tel-Afar ve Sincar'ın yağmalandıktan sonra tekrar Ra'sü'l-Ayn'e gelinerek yağmalanan malların beşte birinin burada ayrılması ile ilgilidir.⁶¹⁶ Buradan Amed'e ardından da Urfa Cullab bölgesine kışı geçirmek üzere giden Uzun Hasan, bu esnada avlanmak üzere binip gittiği attan düşerek ayağı kırılmıştı. Bu halde iken önce Akçakale'ye ardından da tekrar Ra'sü'l-Ayn'e geri döndüğü söylenmektedir⁶¹⁷ ki yine aynı seferin devamı olarak Ra'sü'l-Ayn bir defa daha bu şekilde anılmış olmaktadır.

Gerek Hamza Bey, gerekse de Cihangir Mirza dönemlerinde Ra'sü'l-Ayn'ın Mardin'den kopmuş olabileceği yönünde bir takım gelişmelerin yaşandığı görülmektedir. Her iki hükümdar döneminde de Memlûklere bağlı bir yönetim anlayışı benimsenmiş olması sebebiyle, şayet Ra'sü'l-Ayn Mardin'e bağlı ise dolaylı olarak Memlûk toprağı sayılmakta, bağlı değilse de doğrudan bağlı olduğu sonucuna ulaştırmaktadır. Cihangir Mirza'nın son dönemlerinde, Memlûklerin zayıf tavırları dikkatlerden kaçmamakta ve bu da Uzun Hasan'ın işini kolaylaştırdığı anlaşılmaktadır. Nitekim Uzun Hasan'ın Ra'sü'l-Ayn ile ilgili yukarıda örneklendirilen rahat tavırları, buranın kendi egemenliği altındaki topraklardan bir

⁶¹³ Tihrani, s.151; İ.Erdem, K.Paydaş, s.81.

⁶¹⁴ Tihrani, s.152-153; İ.Erdem, K.Paydaş, s.81.

⁶¹⁵ Tihrani, s.158.

⁶¹⁶ Tihrani, buradan yağmalanan malların arasında30 bin koyun, 1000 at ve 3000 ineğin olduğunu söylemektedir. Bkz. Tihrani, s.159.

⁶¹⁷ Tihrani, s.159-163.

yer olduğu izlenimini vermektedir. (15.yüzyılda bölgede bulunan federasyonlar için bkz. Ekler, Harita-18)

Bütün bu olup bitenler yaşanırken Osmanlı Padişahı Yavuz Sultan Selim, H.919-20/1514 yılında İdris-i Bitlisi'nin tavsiyeleri doğrultusunda Bıyıklı Mehmet Paşa'yı bölgeye göndermişti.⁶¹⁸ Bölgede, başta İdris-i Bitlisi'nin harcamış olduğu yoğun bir çabanın ardından Mardin Kalesi Safevilerden alınmıştı. Safevilerin elinde kalmış olan Hısn-ı Keyfa Kalesi de kalenin hâkimi Şeref Bey, Sason hâkimi Mehmed Bey, Hizan hâkimi Davut Bey ve Melik Halil Eyyübi'nin gayretleriyle yine İdris-i Bitlisi'nin aracılığıyla sulhen teslim alındı. Savur Kalesinin de sulhen alınmasından sonra Urfa ve Çermik kaleleri de alınarak, Urfa, Piri Bey'e verildi. Bunun dışında Musul Kalesi, Sincar, Tela'far, Birecik Ergani ve Siverek gibi yerler de alınmak suretiyle bölgedeki Safevi hâkimiyetinin uzantıları silinirken, Osmanlı çağının başlaması için sıra Memlûk hâkimiyet uzantılarına gelmişti.⁶¹⁹

Osmanlı ve Memlûk ilişkileri başlangıçta dostane bir şekilde başlamıştı. Ancak Osmanlı'nın bölgede hâkimiyet kurabilmesi için Memlûkleri aradan kaldırması gerekiyordu. İşte bu hâkimiyet mücadelesi iki devleti karşı karşıya getirmişti. Gerginleşen ilişkiler, Yavuz Sultan Selim döneminde doruk noktasına ulaşmıştı. 23 Ağustos 1514 yılında Çaldıran'da önce Safeviler'i hezimete uğrattı ardından da Dulakadiroğlu Alaü'd-Devle'yi de öldürerek topraklarını ilhak eden Yavuz, Bıyıklı Mehmet Paşa aracılığıyla⁶²⁰ 24 Ağustos 1516'da Mercidabık'ta Memlûk hükümdarı Kansu Guvri'yi ağır bir yenilgiye uğrattıktan sonra Memlûk ordusunun çoğunu imha ederek Suriye, el-Cezire, Kilikya ve Filistin bölgesini ele geçirdi.⁶²¹ Böylelikle içerisinde Ra'sü'l-Ayn'ın da yer aldığı topraklar, Osmanlı egemenliğine geçmiş oldu. Mısır seferine devam eden Sultan Selim, 22 Ocak 1517'de de Tomanbay yönetimindeki Memlûk ordusunu Ridaniye'de mağlup etmesiyle 267 yıl devam eden Memlûk Devletini tarihe gömmüş ve bütün topraklarını Osmanlı Devletine katmış oldu.⁶²² Oppenheim, Ra'sü'l-Ayn'ın Osmanlı hâkimiyetine geçişinin şehre herhangi bir şans getirmediğini, ancak çok ileri

⁶¹⁸ Göyünç, s.17.

⁶¹⁹ Hoca Sadettin, *Tacü't-Tevarih*, Universty of Toronto Library, 1862, c.2, s.320-321, Göyünç, s.34; A.Ekinci, K.Paydaş, s.311.

⁶²⁰ Göyünç, s.25-26.

⁶²¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 7.Baskı, Ankara, TTK, (t.y.), c.2, s.284-287.

⁶²² Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c.2, s.288-290;

dönemlerde burada kurulan Çeçen Köyü ile I.Dünya Savaşından sonra Fransızların buraya yerleşmesinin ardından buranın yeniden canlanmaya başladığını yazmaktadır.⁶²³

⁶²³ Oppenheim, s.76.

5.BÖLÜM

18. RA'SÜ'L-AYN'DE KÜLTÜR, SOSYAL VE İKTİSADİ HAYAT

18.1. Eğitim ve Kültür

Bizans hâkimiyetine kadar geçen sürede, Ra'sü'l-Ayn'de eğitim ve kültür faaliyetlerini aydınlatacak bilgilerin maalesef yeterli olmadığını söylemek gerekir. Bu dönemlerde yukarıda da görüldüğü gibi coğrafi alan olarak Ra'sü'l-Ayn'ın çok el değiştirdiği ve ancak bu el değiştirme hadiseleriyle birlikte isminden bahsedildiği görülmektedir. Bununla birlikte bölgede Ra'sü'l-Ayn'a yakın sayılabilecek yerlerde yapılan kazılarda ele geçen kil tabletler, belki de o dönemlerin en önemli kültürel eserleri olarak varlıklarını muhafaza etmiş ve bir kısmı günümüze kadar intikal etmiştir. Tabii bunların yanında saray ve tapınak yapıları, ev tipleri vb. yaşam izlerinin de keşfedilmiş olması da kuşkusuz o günün kültürel izlerini taşıyan önemli unsurlardır.¹

18.1.1. Hıristiyanlık Dönemi Kültürel Gelişmeleri

Local anlamda Ra'sü'l-Ayn'deki eğitim faaliyetlerinin kayıtlara geçtiği ilk dönem, Hıristiyanlıktan sonraki periyotta olup genelde bu dönemde yoğun bir eğitim faaliyetinden söz edilebilmektedir.² Özellikle 5 ve 6. Yüzyıllarda gelişen

¹Bkz. Oppenheim, Clascow, (t.y.); Layard, İstanbul, 2000.

²Doğuda Hıristiyanlıkla birlikte başlayan eğitim faaliyetleri ile ilgili Levchenko'nun ilginç tespitleri bulunmaktadır. Levchenko'ya göre; doğunun ilk kilise babaları, eşsiz İlkçağ okulundan gelmekle ve geçmişin zengin mirasını tanımakla birlikte, eski dünyanın bilimlerini ya da felsefesini reddetmişlerdi. Bunlar, kilise babalarına, yanlışlığı ortaya koyma ve insan hatalarının geçmişini inceleme vesilesi yarattı. Hıristiyanlık ideologlarının İlkçağ kültürünü değerlendirmedeki hareket noktası, insan ruhunun zayıflığı ve bozulmuşluğu postulatıdır; bilimsel araştırmada özgürlük ve bağımsızlığı asla kabul etmezler. Genellikle, pagan filozoflardaki iki yönü birbirinden ayrı tutmuşlardır: Kuram ve uygulama. İlki, hiçbir işe yaramaz; sadece ikincisinin bazı ahlaki tümdengelimleri, Hıristiyan inancının emirlerini tasdik hizmet edebilir. Babaların dinsel bakış açısından insanlık tarihi, "kurtuluşumuzun düzenlenmesi" olarak düşünülür. Dini temel alan yazarlar, tarihi olayların nedenleri ve sonuçları hakkında pragmatik bir açıklama yapmak yerine, her şeye, tanrısal iradeyle ya da "şeytan oyunu"na gönderme yaparak bir açıklama bulmuşlardır; dolayısıyla, kilise adamlarının tarih eserleri, övgüye ya da yergiye dönüşmüştür. Doğa bilimleri konusunda ise, İlkçağ biliminin verileriyle İncil'in dünyanın yaratılışı hakkındaki anlatılarını uzlaştırmaya, *Heksametron'larda* (Eski Yunan Edebiyatında kullanılan bir nazım birimi; altı ayaklı, vurgulu hece düzenine göre kurulmuş ve ritmiyle aruz vezni andıran bir

Nestorianism ve Monofizitizm gibi dilsel, ulusal kimlik ve dinsel hareketler, Bizans ve Sasani ülkelerinde, özellikle de Urfa ile Antakya gibi şehirlerde Süryani çalışma merkezlerinin kurulmasına sebep olmuştur.³Anılan bu süreçte Antakya ve Urfa'nın yanında başta, İskenderiye ile Nusaybin Akademileri olmak üzere birçok ileri düzeyde okullar açılarak eğitim-öğretim faaliyetlerinin organize edilmiş olduğu görülmektedir. Bu organizasyonlarda en dikkat çeken hususlardan biri ise, bahsedilen eğitim-öğretim faaliyetlerinin dini kurum ve kişilerce yürütülmüş olması idi. Zikredilen dönemde her ne kadar yukarıda adı geçen akademiler kadar bir üne sahip olamamışsa da isminin günümüze kadar gelmiş olması sebebiyle varlığını öğrendiğimiz Ra'sü'l-Ayn Okulunun da önemli bir yer işgal ettiği anlaşılmaktadır.

18.1.2. Riş-Ayno/Ra'sü'l-Ayn Okulu (536-?)

Döneminin en önemli tıp merkezi olan Ra'sü'l-Ayn Akademisi⁴Okulunun tarihi açıdan en büyük talihsizliği, hakkında ayrıntılı bilgi olmayışıdır. Bu talihsizliği dile getirenlerden biri olan 1996 yılının Halep Metropolit, Ra'sü'l-Ayn Okulunun tarihi ile ilgili ellerinde ayrıntılı bir bilginin olmadığını ancak bu okulun önemini, özellikle buradan mezun olmuş kişiler aracılığıyla açıklamanın mümkün olabileceğini bildirmektedir.⁵

vezin. Bkz.<http://www.lafsozluk.com/2013/06/heksametron-nedir-ne-demektir.html-29.02.2016>doğanın ve Yaratan'ın bilgeliğinin anlamını göstermeye çalışırlar. Büyük Basileios'un yazdığı *Heksameron*, çok tutulmuş ve çağlar boyu, Hıristiyan doğunun tüm ülkelerinde, Hıristiyan doğa tarihi ansiklopedisi niteliğini kazanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Levchenko, s.106-107. Levchenko'nun bu anlattıklarının nerdeyse tamamını bütün Hıristiyan Kroniklerinde görmek mümkündür.

³ Lorenzo Minio-Paluello Ed. *Encyclopaedia Britannica. Encyclopaedia Britannica Online Academic Edition.* Encyclopædia Britannica Inc., 2014. Web. 24 Jan. 2014. (<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/34511/Aristotelianism/33148/The-Syriac-Arabic-and-Jewish-traditions>); Burada geçen okulların kurulması öncesinde yaşanan gelişmelere ışık tutan bir araştırmacı şunları söylemektedir: "İskender'in ardıllarının Hellenistik çağda ve ondan sonraki Yunan-Roma çağında, Doğu Akdeniz'in, Atina Bergama, Rodos ve İskenderiye gibi birçok merkezinden düşünsel uyarımlar aldığı bir zaman olmuştur. Daha sonra, Justinianus çağında bile yalnızca İstanbul'da değil, Antakya ve İskenderiye'de ve Yunan felsefe düşüncesinin yuvası olarak ün salan Filistin'deki Gazze'de ayrıca hukuk okuluyla tanınan ve ozan Nonnus'un Dionysiaka'sının bir kitabında şiir diliyle övdüğü Suriye ve Beyrut'ta da düşünsel yaşam merkezleri vardı." Ayrıntılı bilgi için bkz. Ernest Barker, *Bizans Toplumsal ve Siyasal Düşüncesi*, Çeviri: Mete Tunçay, 1.Baskı, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 1982, s.31.

⁴ Suphi Aksoy, Tuma Çelik, *Mezopotamya Uygarlığında Süryani Tarihi*, 1. Baskı Ankara, Nika yayınları, 2013, s.218.

⁵ Grigorius Yuhanna İbrahim (Halep Metropolit), "El-Merakiz es-Sekafe fi Bilad mâ Beyn en-Nahreyn fi es-Sadis ve es-Sâbi" (6. ve 7. Yüzyılda İki Nehir Arasındaki Kültür Merkezleri) , *Patriklik Dergisi*, Şam, S. 24, (1996), s.25-26.

Söz konusu mezunlara geçmeden önce okul yerinin tespitini yapmak gerekir. Bu doğrultuda yapılan tanımlamaya göre okulun merkezi, Habur nehri kenarı, Ra'sü'l-Ayn ile Haseke arasındaki Micdel Köyü⁶ yakınlarındaki,⁷ Mar Şem'un'un inşa ettiği söylenen⁸ Karkafto⁹ Manastırı olduğu söylenmektedir.¹⁰ Burası eski bir manastır olması sebebiyle¹¹ bulunduğu yerle alakalı farklı görüşlerin olduğu da görülmektedir. Barsavm'ın bildirdiğine göre bazıları, bu manastırın Tur-Abdin'de oluşunu söylerken, bazıları da bu görüşe katılmayıp, Ra'sü'l-Ayn'e yakın Habur nehri üzerinde yer alan Micdel Köyün'de olduğunu söylemektedir.¹² Bunların dışında Karkafto'nun "Mardin Dağında" veya "Deyru'z-Zafaran Manastırı yakınında" olduğuna dair tahminler de görülebilmektedir. Bütün bu ihtilafların temelinde ise, manastırın çok eski olması ve adının 10. Yüzyıldan itibaren tarihte zikredilmemiş olmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.¹³

Bu manastır, Süryani dili ve ilmi ile Kutsal Kitabın öğretimini üstlenmiş olması sebebiyle önemli bir merkez sayılmakta idi.¹⁴ Özellikle burada bulunan rahiplerin yapmış oldukları Süryanice İncil tercüme çalışmaları, sonraki yıllarda "Karkafto Tercümesi" olarak şöhret bulduğu, Tarihçi İbn-i el-İbri'nin (Sırlar Hazinesi adlı eserinde) de aynı tercümeden söz ederek birkaç kez gözden geçirildiğini aktarmaktadır. Eldeki veriler, Manastırın eğitim öğretim faaliyetlerine 8. Yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar devam ettiğini, hatta bu dönemde Rakka Metropoliti Yuhanna, Tillo Episkoposu Yuhanna, Anazarbo Metropoliti, Arap Tağliblilerinin Episkoposu Yuhanna, Neced-Madenlilerin Episkoposu Yuhanna ve Şam Metropoliti Timotheos gibi piskoposların da buradan mezun olduğunu göstermektedir.¹⁵

⁶ Ra'sü'l-Ayn'den bir merhale kadar güneyde, Habur nehrinin kenarında olduğu söylenmektedir. Bkz. El-İstahri, *Mesalik el-Memalik*, s.74.

⁷ William Wright, *A Short History of Syriac Literature*, London, Printed by C.J. Clay, M.A. and Sons, at The University Press, 1894, s.23; Barsavm, s.23.

⁸ Barsavm, s.23.

⁹ "Kafatası" veya "dağın doruğu" anlamında olduğu söylenmektedir. Bkz. Barsavm, s.23; Wright de eserinde "the skull" olarak ifade ettiği görülür. Bkz. Wright, s.23.

¹⁰ Gabriyel Akyüz, *Tüm Yönleriyle Süryaniler*, Mardin, Anadolu Ofset, 2005, s.261.

¹¹ Barsavm, s.22.

¹² Wright, s.23; Barsavm, s.23.

¹³ Barsavm, s.23.

¹⁴ Barsavm, s.23.

¹⁵ Barsavm, s.24.

Yukarıda da işaret edildiği gibi okulun tanınmasında şüphesiz en büyük katkısı olan kişilerden biri, bu okuldan mezun olmuş Ra'sü'l-Aynlı Sergis'tir. İleride hakkında daha ayrıntılı bilgi verilecek olan Sergis; tıp, mantık, felsefe ve fen ilimleri alanında vermiş olduğu eserlerle büyük bir ün kazanmıştı. Yunancadan Süryaniceye çeviriler de yapan Sergis, 526-545 yılları arasında Antakyalı Patrik Efrem tarafından bazı önemli konuları görüşmek üzere Roma ve Kostantinye'ye gönderilmiş, kendisine verilen görevi başarı ile tamamladıktan sonra da geri döndüğü anlaşılmaktadır.¹⁶

Ra'sü'l-Ayn Okulunun ayrıntıları hakkında her ne kadar bilgi sahibi olamıyorsak da Halep Patriğinin ifade ettiği gibi gerek mezunlarından gerekse bağlı bulunduğu merkezden hareketle bir takım bilgiler edinilebileceği düşünülmektedir. Bu amaçla, 3. Yüzyılın sonlarına bakıldığında önemli bazı bilgilerin varlığı dikkatleri çekmektedir. Diocletianus dönemine denk gelen bu tarihlerde, gerek yapılan idari taksimat sonucu gerekse de düşünsel anlamda Ra'sü'l-Ayn Kilisesi'nin bağlı olduğu merkezin Antakya Patrikliği olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷ Dolayısıyla Antakya'da kurulmuş olan Felsefe Okulunun sistem ve öğretilerinin de Ra'sü'l-Ayn Okulunda okutulmuş olma ihtimali yüksek görünmektedir. Nitekim Hayes, Süryani tanrıbilimini mantıksal ve bilimsel olarak bütün Mezopotamya'daki Süryani kiliselerinde ilk dile getirenlerin Antakyalılar olduğunu yazmak suretiyle bu öngörüyü teyit etmektedir.¹⁸ Bu durumda Antakya'da kurulan okulun öğretileri, Ra'sü'l-Ayn Okulunun mahiyetini açıklaması noktasında önem kazanmış olmaktadır.

Özellikle Antakya'da kurulan Süryani okullarıyla ilgili araştırma yapmış olan Musa Kazım Arıcan, esasında burada iki okuldan bahsedilebileceğini söylemekte ve ilkinin M.S. 2. Yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkmış ve daha çok bir "Yakubi Cemiyeti" mahiyetinde olduğunu ifade etmektedir. Okul kurucusunun, kutsal kitap konusundaki fikir ve çalışmalarıyla adını duyurmuş olan Lucian'ın (ö.312) olduğunu belirten Arıcan, burada toplanan din ve ilim adamlarının, kendi aralarında tartışmalarının yanı sıra Yunancadan Süryaniceye de tercümele yaptıklarını

¹⁶ Gabriyel Akyüz, *Tüm Yönleriyle Süryaniler*, s.261.

¹⁷ İshak Armale, s.33; Segal, s.164

¹⁸ Hayes, s.275.

bildirmektedir.¹⁹ İkincisi olan Antakya Felsefe Okulu ise felsefî yöntem ve bakış açısına sahip bir okul olması sebebiyle genelde “Antakya Felsefe Okulu” olarak anıldığı belirtilmektedir. Eldeki bilgilere göre M.S. 200 yıllarının sonlarına doğru kurulduğu söylenen bu okulun, kuruluş amacının ilk etapta İskenderiye Okulu’nun bütün felsefî ve doktriner ya da sembolik açıklamalarına karşı çıkmak olduğu bildirilmektedir.²⁰ Bu nedenle zaman zaman okulun, ders okutmaktan çok, dini yayma faaliyetine önem verme gayesinin daha ön plana çıktığı vurgulanmaktadır. Öte yandan okulun felsefî çabalar içinde olduğu, bu okulda Probus tarafından Süryaniceye ilk tercüme edilen Aristoteles’in (M.Ö. 322) eserinden anlaşılmaktadır.²¹ Felsefenin yanı sıra güzel yazma-konuşma ve tıp konularında da öğretileri olduğu anlaşılan²² okulun, belli bir süre sonra hocalarının çoğunun Urfa Okulu’na gittiği ve böylece okulun varlığını devam ettiremeyip çöktüğü bildirilmektedir.²³ Gerek Urfa gerekse de Antakya Okulu gibi önemli Süryani merkezleri, Arapların Bizans ve Sasani topraklarını ele geçirdikleri dönem ile birlikte, ileriye dönük birkaç nesil sonrasında da önemleri artarak devam etmişti.²⁴ Bu süreçte özellikle felsefenin İslam dünyasına geçişinde söz konusu okulların önemli roller üstlendiği bilinmektedir.²⁵

Aşağıda da görüleceği gibi Ra’sü’l-Aynlı Sergis’in yapmış olduğu ilmi çalışmalar dikkate alındığında, Ra’sü’l-Ayn Okulunun Antakya Felsefe Okulu ile aynı ekolü benimsemiş olduğu açık bir şekilde görülebilecektir.

Ra’sü’l-Ayn ve çevresinde Hıristiyanlığın yayılmaya başlaması ile birlikte eğitim ve kültür çalışmalarının yalnızca Ra’sü’l-Ayn Okulu ile de sınırlı kalmadığı, muhtemelen yakın çevrede bulunan başka manastırlarda da bu faaliyetlerin

¹⁹Musa Kazım Arıcan, “Antakya Felsefe Okulu”, *Journal of Islamic Research*, S.23/3, (2012), s.101-102.

²⁰ Aynı kanaati paylaşan Vasiliev: “Suriye’nin fikir merkezi Antakya’da, İskenderiye mektebine muhalif, Mukaddes Kitabın, mecazî tefsirlere müracaat etmeksizin, olduğu gibi kabulünü savunan orijinal bir akım ortaya çıkmıştı” demektedir. Bkz. Vasiliev, s.146.

²¹ Arıcan, s.103.

²² Yapılan eğitim-öğretim hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Glandville Downey, *Antioch in The Age of Theodosius The Great*, Copyright1962 by The University of Oklahoma Press, Publishing Division of The University. Published by The University of Oklahoma Press, Norman, Oklahoma (Orijinal). Arapçaya çeviri: Albert Butros, Beyrut-New York, Yayımlayan: Muesseset Franklin, 1968, s.87-89.

²³ Arıcan, s.103.

²⁴ Lorenzo Minio-Paluello, *Encyclopaedia Britannica Online* 24 Jan. 2014. Söz konusu okulların bölge üzerindeki etkileri hakkında geniş bilgi için bkz. Ekinci, *Ortaçağda Urfa*, s.199-220.

²⁵ Arıcan, s.103.

yürütülmüş olabileceği düşünülmektedir. Efram Barsawm, Ra'sü'l-Ayn'de bulunan veya buraya yakın olan bu kiliseleri şu şekilde tanımlamaktadır:

18.1.2.1. Mar Zehuro Manastırı:

Habur'da olup Taban Köyü'nün yakınlarındadır. Eski bir manastırdır. Tarihi, 4. yüzyılın sonlarına veya 5. yüzyılın başlarına dayanmaktadır. Kefertüth Episkoposu Mar Barsavmo inşa etmiştir. 1190 yılında Mafıryan 1. Ğriĝorıyos'un ziyaret ettiği bu manastır, 13. yüzyıla kadar varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır.²⁶

18.1.2.2. Deyru'l-Bayz (Yumurta) Manastırı:

Ra'sü'l-Ayn dağında olup büyük ve meşhur bir manastırdır. Yumurta manastırı denilmesinin sebebi; onu inşa eden Mar Yakub'un, içinde bazı gök kuşlarına ait yumurtalar bulmuş olmasındandı. Manastırın reisi ise 641 yılında Rişir'di. Manastırla ilgili bir rivayette, Hz. Ömer'in, Sa'ad İbn-i Ebi Vakkas'ı anılan tarihte Perslerin üzerine gönderdiğinde, İslam orduları Mardin'e uğramış ve bu manastırda bulunan rahipleri, Perslerin casusları oldukları gerekçesiyle öldürmüşlerdi.²⁷ Ancak bu rivayetin hem coğrafik ve hem tarihi vakalara ters düşüyor olması sebebiyle doğru olmadığı anlaşılmaktadır.

18.1.2.3. Kıdır veya Kıdar Manastırı:

Ra'sü'l-Ayn'daki en eski manastırlarından birisidir. Hamud manastırı olarak da bilinmektedir.²⁸

18.1.2.4. Sfulos Manastırı:

Ra'sü'l-Ayn'ın en meşhur ve eski manastırlarındandır. Kuruluş tarihi, 4. yüzyılın sonlarına doğru uzanmaktadır. Patrik II. Severiyos (680) ve Patrik I. Basil (937)'in bu manastırda eğitim gördükleri söylenir. Patrik Mihoyel Rabo'nun belirttiğine göre; 10. yüzyılın ortalarına kadar bu manastırdan 9 episkopos yetişmiş ve 1203 yıllarında da manastırın bozulduğu ifade edilmiştir. Patrik 8. Atanasiyos, her

²⁶ Barsavm, s,15.

²⁷ Barsavm, s,16.

²⁸ Barsavm, s,16.

ne kadar onu restore etmek istemişse de, bazı sebeplerden dolayı imkânlarının buna elvermediği belirtilmektedir.²⁹

18.1.2.5. Tir veya Tiz Manastırı:

Ra'sü'l-Ayn'ın yakınlarındadır. 519 yılında yapılan iztihadta, inançlarından dolayı manastır rahiplerinin kovulmuş olduğu söylenmektedir.³⁰

Yukarıda da belirtildiği gibi Ra'sü'l-Ayn Okulu'nun en meşhur mezunlarından biri Sergis er-Ra'si idi. Sergis ile ilgili muhtelif kaynaklarda geçen bazı bilgiler de şunlardır:

18.1.3. Sergis İbn-i İlyas er-Rafi' er-Ra'si:

Urfa'da doğduğu söylenen³¹ Sergis, Ra'sü'l-Ayn halkındandır.³² Ra'sü'l-Ayn Okulu mezunlardan biri olup belağati ile ünlü olmasının yanında Ra'sü'l-Ayn'de tabiplerin başı olduğu da söylenmektedir. 535-536 yıllarında tanınmaya başlanmıştı. İdareciliğinin yanı sıra özellikle filozofluk, mütercimlik³³ ve tıp alanındaki başarılarıyla ün kazanmıştı.³⁴ Yapmış olduğu tercümelerle ilgili kimileri çok överken kimileri de bu övgülere katılmadığı görülmektedir. Örneğin İbn-i Sina ve İbn-i Ebi Usaybaa, Sergis'in kitap tercümesinde orta düzeyde sayılmasına rağmen çokça kitap tercüme eden birisi olduğunu, tercüme ettiği kitapları, Huneyn İbn-i İshak'ın düzelttiğini, tercüme ettiği eserlerin Huneyn'in elinden geçmişse çok iyi, geçmemişse orta sayılabileceğini ifade etmektedirler.³⁵ Buna karşılık, “genç

²⁹ Barsavm, s.16.

³⁰ Barsavm, s.17.

³¹ Procopius, *History of the Wars I-II*, With an English Translation By H.B. Dewing, New York, The Macmillan Co. 1964, s.473-474.

³² İbn-i Sina, el-Kanun fi't-tıp, s.1300 (Elektronik Kitap-04.03.2016) <http://www.alwaraq.net/Core/AlwaraqSrv/bookpage?book=30&session=ABBBVFAGFGFHAWE R&fkey=2&page=1&option=1>; İbn-i Ebi Usaybaa, s.281.

³³ İbn-i el-İbri, s.149; Edward Kerinliyus Fandik, İktifa el-Kanu' Bime Huve Matbu', Tashih ve İlaveler: Es-Seyyid Muhammed Ali El-Babalavi, 3.Baskı, Mısır, 1896, Matbaat et-Te'lif (el-Hilâl) s.230. (elektronik ortamdan alınmıştır- <http://shamela.ws/index.php/book/9199>); Grigorius Yuhanna, s.25-26; Zachariah Of Mitylene, Books IX, Chapter XIX, s.266'da Sergis'in Ra'sü'l-Ayn'ın baştabibi olduğunu hatta bir gün Antakya'ya giderek patriğe Asylyus'un kendisini yaraladığı gerekçesiyle şikâyet ettiğini yazmaktadır.

³⁴ Grigorius Yuhanna, s.25-26.

³⁵ İbn-i Sina, (Elektronik Kitap) s.1300; İbn-i Ebi Usaybaa, s.281.ve Sergis'in yaptığı tercümelerle ilgili İbn-i Usaybaa'nın ilginç bir nakli mevcuttur. Bu nakle göre, yanında çalıştığı hocası olduğu anlaşılan Cebrail'in, Huneyn'in genç yaşta olmasına rağmen güzel tercümeler yaptığını ve sağlıklı bir yaşama devam etmesi halinde ileride Sergis'in tercüme konusunda ipliğini pazara çıkaracağını

yaştaki acemiliğine rağmen Yunanca ve Süryanice dillerinden yapmış olduğu tercümelemlerle bu iki dil alanındaki geniş ilmini” ortaya koyduğunu belirten Halep Metropolitisi, “Huneyn İbn-i İshak’ın da bunu, Ali İbn-i Yahya’ya yazdığı mektupta onayladığını” belirtmektedir.³⁶

Sergis’in yapmış olduğu tercümelemlerin eleştiri veya övgüsünü bir kenara bırakarak değerlendirildiğinde, ortaya koymuş olduğu çalışma azmi ve eserleri ile gerçekten takdire şayan bir şahsiyet olduğu görülebilmektedir. Sergis’in başarılı olduğu alanlardan biri de felsefe olduğu anlaşılmaktadır. Bunu da Helenistik dönemin kitaplarını tercüme edip, Hipokrat, Calinus ve Aristo mantığını yazmak suretiyle ortaya koymuştur.³⁷ Ebu’l-Farac ve İbn-i Ebi Usaybaa da “Riş-Aynlı” Sergis’in felsefe ve tıp alanındaki bazı eserleri, Yunancadan Süryaniceye tercüme edenlerin ilki olduğunu yazmak suretiyle bunu onayladıklarını göstermektedirler.³⁸ Sergis’in Yunancadan Süryaniceye tercüme ettiği önemli eserleri arasında Aristo’nun cinsiyet, tür ve kişiliklerin oluşumundaki ilkelerine göre dünyanın oluşumu hakkında olumluluk ve olumsuzlukla ilgili yedi cüz,³⁹ İsağoci Porphyrios es-Savri makaleleri ile Aristo’nun, Dünyanın oluşumu ve “Ruh” hakkındaki makaleleridir.⁴⁰ Ayrıca Basit Tıbbi İlaçlar⁴¹, Mantık ve ziraat ile ilgili

söylemekte, böylelikle Sergis’in zayıf tercümesine atıfta bulunmuş oluyordu. Bkz. İbn-i Ebi Usaybaa, s.258-259.

³⁶ Grigorius Yuhanna, s.25-26.

³⁷ Grigorius Yuhanna, s.25-26; İbn-i Usaybaa özellikle Sercis’in Calinus tercümesine dikkat çekmektedir. Bkz. İbn-i Ebi Usaybaa, s.145.

³⁸ İbn-i el-İbri, s.131; İbn-i Ebi Usaybaa, s.159.

³⁹ İbn-i el-İbri, Sergis’in Yunancadan Süryaniceye eser tercümesi yaptığını belirttiikten sonra onun Antakya Patriği (Saviri) Severius’un mezhebine tâbi olduğunu yazmaktadır ki bu mezhep de neticede Yakubiliği ifade etmekte idi. Bkz. İbn-i el-İbri, s.149; Fandik ise Sergis’in Hıristiyanlığın Yakubi Mezhebine tâbi olduğunu bildirmektedir. Bkz. Fandik, s.230; Antakya Patriği Severius ile ilgili bilgiler için bkz. P.Gabriel Akyüz, *Deyru’z-Zafaran Manastırı’nın Tarihi*, s.34.

⁴⁰ Segal, Süryani felsefesi ve tanrıbilimi üzerinde büyük etkisi olduğunu söylediği Aristoteles’in çevirmenleri, Nasturi kanadından Probus, Monofizitler kanadından Resülaynı Sergis, olduğunu her ikisinin de Edessalı olmadıkları halde Edessa Okulunda tercüme faaliyetleri yürüttüklerini belirtmektedir. Ancak yalnızca bu tercüme faaliyeti ile de yetinilmediği anlaşılmakta ve Sergis ile Probus’un Edessa Okullarıyla birlikte çevrede bulunan okullarda, Tarsuslu Diodoros’un, Mopsuestialı Theodoros’un (her ikisi de 435’ten daha önce), Nestorios’un, Samsatlı Paulus’un, Antakyalı Severus’un ve daha birçok Yunanlı yazarın eserinin de Süryaniceye çevrilmesinin sorumluları olduğunu belirtilmektedir. Bkz. Segal, s.218-219; Sergis’in tercümedeki aktif rolü ile ilgili ayrıca bkz. Richard Pankhurst, Review (gözden geçiren): A. K. Irvine, “History of Ethiopian Towns from the Mid-Nineteenth Century to 1935”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Cambridge University Press on behalf of School of Oriental and African Studies, University of London, Vol. 50, No:2 (1987), s.429; Fandik, s.230; Sergis’in Süryaniceden Arapçaya tercüme ettiği eserler arasında el-Kas Ahron’un yazdığı el-Kenaş olduğu bu eserin 30 makaleden oluştuğunu, Sergis’in bu makalelere iki makale daha eklediğini yazmaktadır. Bkz. İbn-i Ebi Usaybaa, s.158.

makaleleri de mevcuttur.⁴² Ziraatle ilgili kaleme alınmış bir eseri Kosta İbni-i Luka tarafından SüryanicedenArapçaya tercüme edilmiş olup, H.1293/1876 yılında Kahire’de basılmıştır.⁴³ Yazmış olduğu eserler, lügat ve coğrafya alanında da çok büyük faydalar sağlayan, önemli bir kaynak (bir veri yolu) olmuştur. Özellikle coğrafya ve ziraat ile ilgili eserlerinde, ekinlerin isim ve telafuzları ile ilgili oldukça faydalı bilgiler mevcuttur.⁴⁴ Bunun yanındaProbus ile birlikte Urfa ve Antakya okullarında Aristocu çalışmaların kurulması, temel mantıksal metinlerin tercümelerinin yapılması ve bunların yorumlanması çalışmalarına da katılmış olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁵ Hayatı boyunca birçok eseri YunancadanSüryaniceye tercüme eden Sergis’in bu eserleri, ölümününardından da Süryaniceden Arapçaya tercüme edilerek⁴⁶ Grek kültürünün İslam Dünyasına geçmesinde çok büyük katkılar sağlamışlardır. Gerek bu etki ile gerekse de bunlardan bağımsız gelişen İslam dönemi kültürel gelişmeleri de zaman zaman Hıristiyanların kurmuş oldukları okullarla birlikte eğitimlerini sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Bütün çalışkanlığına ve hayatı boyunca göstermiş olduğu başarılarla rağmen Sergis’in bir Süryani Kroniğinde “para ve kadın düşkünü biri”⁴⁷ olarak tanımlanmış olması ise dikkat çekicidir.

18.2. İslam Dönemi Kültürel Gelişmeleri

Önceki bölümlerimizde belirttiğimiz gibi; İslam’ın bölgedeki ilk fetih hareketleri miladi 7. Yüzyılın ilk yarısına tekabül etmekte ve bu fetihlerle birlikte el-Cezire bölgesinde yaşayan insanlar arasında köklü bazı değişikliklerin yaşanmış olduğu görülmektedir. Yaşanan bu değişikliklerin ulusal bir değişiklikten ziyade kültürel ve dini anlamda yaşanmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönmemin en önemli gelişmelerden biri de Arapçanın Aramice ve Farsçaya karşı üstünlük sağlayarak ilim ve kültür dili haline gelmiş olmasıydı.⁴⁸ Arapçanın bu gelişimi el-Ceziretü’l-Furatiyye’de kültürel ve düşünsel alanda çok önemli roller üstlenecek olan büyük

⁴¹ Konu hakkında ayrıntılı bilgi ve Sergis’in tercüme çalışmaları hakkında bkz. John Scarborough, “Symposium on Byzantine Medicine: Introduction”, *Dumbarton Oaks Papers, Symposium on Byzantine Medicine*, Vol. 38, (1984), pp. İx-xvi, Dumbarton Oaks, Trustees for Havard University, s.xiii (www.jstor.org/stable/1291488-09/10/2013).

⁴² Grigorius Yuhanna, s.25-26.

⁴³ Fandik, s.230.

⁴⁴ Grigorius Yuhanna, s.25-26.

⁴⁵ Lorenzo Minio-Paluello *Encyclopaedia Britannica Online*, 24 Jan. 2014.

⁴⁶ Fandik, s.230.

⁴⁷ Zachariah Of Mitylene, Books IX, Chapter XIX, s.266-267.

⁴⁸ Sevadi Abid, s.64.

İslam şehirlerinin ortaya çıkmasını sağlamıştı: Musul, Nusaybin, Meyyafarikin, Hısn-ı Keyfa, Ruha, Rakka, Amed, Mardin, Dunaysır, Erbil ve Ra'sü'l-Ayn,⁴⁹ bu şehirlerin bazıları idi.⁵⁰

Bu dönemde kültürel gelişimi ileri boyutlara taşıyan öğretim kurumları olarak Medreseler, Ribatlar, Hangahlar, Camiler, Tekkeler görünmekte ve bunların aracılığıyla gelişen “Ders Halkaları” da halkın büyük bir kısmını içine çekmekte idi. Ulema ve fukaha da farklı alanlarda kendini göstererek ön plana çıkmaktaydı. Özellikle Arap Dili, Kur'an-ı Kerim ve Hadis ilimlerinin yanı sıra Akli İlimler olarak bilinen; Matematik, Astronomi, Mühendislik, Cebir, Kimya ve İstatistik gibi alanlardaki hocalar, büyük değer görmekteydi.⁵¹

Esasında el-Cezire’de yaşanan kültürel zenginliğe en büyük katkıyı sağlayan hususlardan biri de el-Cezire şehirlerinin bir kısmının farklı etnik unsurlardan oluşmasıydı. Örneğin Ahlat’ta yaşayan biri, Arapça, Farsça ve Ermenice olmak üzere toplam üç dil konuşabiliyordu. Bununla birlikte İslam’ın yayılmasına paralel olarak Kur'an-ı Kerim dili olması hasebiyle, Arapçanın insanlar üzerinde büyük etkisi olmuş ve bunun neticesinde insanların Araplaşması hızlanmıştır. Bu durum aşağı yukarı hicri 6. Yüzyıla kadar da sürmüştür.⁵²

Yukarıdaki bilgiler ışığında İslamfethinden sonra Ra'sü'l-Ayn’de yaşanan kültürel gelişim incelendiğinde önemli bazı bilgilere ulaşılmaktadır. Özellikle İbn-i Cubeyr’in, Ra'sü'l-Ayn’e seyahatinden aktardıkları, şehirdeki kültürel gelişmeler önemli bir ışık tutmaktadır. İbn-i Cubeyr’e göre:

Ra'sü'l-Ayn’de çıkan (kaynayan) pınarlardan birinin suyu, yanına inşa edilmiş sufi ve kimsesizlere ait bir tekkenin ortasından geçmektedir. Kimsesizlere ait olan bu yere aynı zamanda “Ribat” da denilmektedir. Tekkenin yakınında simetrik vaziyette bir medrese ve medresenin hemen yanında bir hamam bulunmaktadır. Her ikisi de yıkık dökük ve kullanılamaz bir vaziyettedir. Dünyevi konular içerisinde bu medrese

⁴⁹ Yazar, burada Ra'sü'l-Ayn’i zikretmemiş ancak ileriki sayfalarında Yakut el-Hamavi’den naklen, şehirlerin yüzölçümü, nüfusu ve imar durumuna göre değerlendirerek “büyük şehir”, “şehir” v.s. gibi tabirler kullanmış ve Ra'sü'l-Ayn için de “büyük şehir” tabirini uygun görmüştür. Bkz. Sevadi Abid, s.76. Gerek buradaki bilgilere ve gerekse İbn-i Cubeyr’in verilerine dayanarak Ra'sü'l-Ayn’i “kültürel ve düşünsel” anlamda önemli şehirler arasına ekledim.

⁵⁰ Sevadi Abid, s.65.

⁵¹ Sevadi Abid, s.65.

⁵² Sevadi Abid, s.65.

hakkında anlatılanlar gibisini duymamıştım. Çünkü bu medrese yeşil bir adanın üzerindedir. Nehir üç tarafını sarmaktadır ve tek bir yerden girişi bulunmaktadır. Ön ve arka tarafında da bahçeler bulunmaktadır. Yanında da bir dönme dolap, nehrin akıntısının yüksekliğinde bulunan bahçelere suyu taşımaktadır. Böyle bir güzellik ve akan pınarlar, ancak Endülüs'ün doğusundaki köylerde bulunabilmektedir. Biri yeni diğeri de eski olmak üzere iki camisi bulunmaktadır. Eski olan, bahsettiğimiz pınarların yanındadır. Kaynağı bu caminin önü olan ve yukarıda söz ettiğimiz iki pınarın dışında bir pınar daha bulunmaktadır. Cami, Ömer b. Abdülaziz tarafından inşa edilmiş camilerdendir. Ancak geçmiş yılların onu eskitmesi nedeniyle harap olmaya yüz tutmuştur. Diğer cami ise şehrin içinde olup şehir halkı, burada bir araya gelmektedir. Şehirde kaldığımız bu günlük gezintide ondan daha güzelini görmemiştik.⁵³

Burada görüldüğü gibi el-Cezire bölgesi veya neredeyse bütün İslam şehirlerinde eğitim ve öğretim için olması gereken bütün kurumların Ra'sü'l-Ayn'de mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar bazılarının yıkık olduğundan bahsedilmişse bile yıkık olanların da bir zamanlar söz konusu kültürel faaliyetleri yürüttükleri unutulmamalıdır. Ayrıca aşağıda hayatlarından kesitler aktaracağımız Ra'sü'l-Aynlı âlimlerin varlığı, İbn-i Cubeyr'in saydıklarının bir onayı olduğunu göstermektedir. Eğitim ve kültürel faaliyetler nerdeyse bütün ortaçağ boyunca hep aynı doğrultuda devam ettiği bilinmektedir.

18.3. Ra'sü'l-Aynli Meşhurlar

18.3.1. El-Muafi İbn-i Süleyman er-Ras'ani

Ra'sü'l-Aynlı bir muhaddistir. Felih İbn-i Süleyman, el-Kasım İbn-i Muin Zahiyr İbn-i Muaviye ve diğer başka kişiler hakkında rivayetlerde bulunmuş, kendisi hakkında da Hilal İbn-i Âlâ, Ahmed İbn-i İbrahim İbn-i Mülhan el-Kasım İbn-i El-Leys el-Utabi er-Ras'ani, Cafer el-Feryabi ve daha birçok kişi rivayette bulunmuş

⁵³ İbn-i Cubeyr, s.218; Aynı bilgiler Makdisi tarafından da dile getirilmiştir. Bkz. Makdisi, *Ahsenü't-Tekasim*, s.137.

olup güvenilir olarak kabul edilmiştir. H.234/848 yılı içinde vefat edenlerin arasında yer almaktadır.⁵⁴

18.3.2. Ebu Yahya Zekeriyya İbn-i el Hakem el-Esedi el-Ras'ani

İbn-i Habban diyor ki; bu şahıs Ra'sü'l-Ayn halkındandır. Yezid İbn-i Harun ve Abdullah İbn-i Bekr es-Sehmi ile Irak halkı hakkında rivayetlerde bulunmuş, kendisi hakkında da Ebu Aruba'nın bize bildirdiğine göre H.253/857 yılında Ra'sü'l-Ayn'de ölmüştür. Saç ve sakalını salan (traş etmeyen) biri olduğu söylenmektedir.⁵⁵

18.3.3. İshak İbn-i Zureyk el-Ras'ani

Ra'sü'l-Ayn halkındandır. Ras'ani nispeti, Diyar-ı Bekir bölgesinde yer alan Ra'sü'l-Ayn adlı beldeden alınmıştır⁵⁶ ki bu beldeden Dicle nehri çıkmaktadır.⁵⁷ Ebu Nuaym el-Melai hakkında rivayetlerde bulunmuş ve İbrahim İbn-i Halid için de rivayet konusunda kaynaklık etmiştir. Ebu Aruba el-Harrani'nin rivayetine göre H.259/872 yılında vefat etmiştir.⁵⁸ Ravi zincirinde İshak İbn-i Zurek'in bulunduğu bir Hadis-i Şerifte şunlar söylenmektedir: “Ahir zamanda öyle bir kavim tanıyorum ki, iman, onların etleri ve kanlarıyla kaynaşmıştır. Bunlar, Kazvin denilen bir beldede savaşıyorlar. Cennet onları özler ve devenin yavrusuna gösterdiği şefkat gibi şefkat gösterecektir”. Memleketi olan Ra'sü'l-Ayn'den ötürü El-Resği veya er-Ra'siy diye künyelenen İbn-i Zureyk, hadiste geçen “iman, onların etleri ve kanlarıyla kaynaşmıştır” cümlesini şerhederek, bunun şiddetli bir bağlılığı ifade ettiğini belirtmiştir. Kazvin ile ilgili yine İbn-i Zureyk'e atfedilen başka hadisler de mevcut olduğu görülmektedir.⁵⁹

⁵⁴ El-Hafız ez-Zehebi, *El-'Abr fi Habar Men Ğabar*, Tahkik: Ebu Hacer Muhammed es-Said İbn-i Besyoni Zeğlül, 1.Baskı, Lübnan-Betrut, Darü'l-Kütüb el-İlmiyye, 1985, c.1,s.330; El-Hafız ez-Zehebi, *Siyer A'lem en-Nübelâ*, c.11, s.121.

⁵⁵ Es-Sem'ani, c.3, s.65.

⁵⁶ Es-Sem'ani, c.3, s.64-65; İbnü'l-Esir, *Lübab*, c.2, s.25-26.

⁵⁷ Yazar burada Habur nehirlerini karıştırmıştır. Ra'sü'l-Ayn kaynaklı Habur nehri, Dicle'ye değil Fırat nehrine akmaktadır. Küçük Habur olarak tanımlanan ve kaynağı Doğu Anadolu Bölgesi olan Irak sınırlarımızı oluşturan akarsu, Dicle nehrine akmaktadır. Bkz. “Habur” tanımlaması.

⁵⁸ Es-Sem'ani, c.3, s.64-65; İbnü'l-Esir, *Lübab*, c.2, s.25-26.

⁵⁹ Abdülkerim İbn-i Muhammed Er-Râfii el-Kazvini, *Et-Tedvin fi Ahbar Kazvin*, Tahkik: Eş-Şeyh Azizullah el-Attari, Lübnan-Beyrut, Darü'l-Kütüb el-İlmiyye, 1987, c.1,s.10-11.

18.3.4. Cafer İbn-i Muhammed İbn-i El-Fudayl er-Ras'ani

Muhammed İbn-i Humejd, Ebi el-Muğire, Ali İbn-i Ayyaş el-Humsiyyeyn, Abdulmelik İbn-i el-Macişun, Said İbn-i ebi Meryem, Abdulhamed İbn-i Abdulaziz İbn-i ebi Ravvad, Muemmel İbn-i İsmail hakkında rivayetlerde bulundu. Kendisi hakkında da Ebu Ya'le el-Bağdiyyu, Muhammed İbnü'r-Rammah el-Bahili, Yakub el-Bezzaz, Yusuf İbn-i Yakub et-Tenuhi el-Ezrak rivayetlerde bulunmuşlardır. Nesai, Cafer'in güçlü bir muhaddis olmadığını ifade ederken, başkaları onun güvenilir biri olduğunu söylemektedir.⁶⁰ Şam'da dersler aldığını bildiren İbn-i Manzur'a göre Said İbn-i Meryem, Ebi Said'de dayandırarak şu hadisi naklettiğini bildirmektedir; Resulullah şöyle demiştir: Beni görmüş olan, gerçekten görmüş olur, zira şeytan kendini bana benzetemez".⁶¹ Cafer İbn-i Muhammed H.260/873 yılında vefat etmiştir.⁶²

18.3.5. Ebu Said el-Hasan İbn-i Musa İbn-i Nasıh İbn-i Yezid el-Haffaf er-Ras'ani

Bağdat'a gelerek burada Muafi İbn-i Süleyman, Said İbn-i Abdülmelik el-Harrani, el-Hasan İbn-i Umr İbn-i Şakik el-Belhi ve Ukbe İbn-i Mükerrrem ed-Dabi hakkında rivayetlerde bulundu. Kendisi hakkında da Muhammed İbn-i Halef Vekii İbn-i Hayyan, Yahya İbn-i Sa'ad, Muhammed İbn-i Muhalled, Ebu Zerr el-Kıratisi rivayetlerde bulunmuşlardır.⁶³ Hasan İbn-i Musa ile ilgili, başında Kadı Ebu'l-Âlâ Muhammed İbn-i Ali el-Vasiti'nin; sonu, İbn-i Ömer'in de bulunduğu ve ravi zinciri içerisinde Hasan İbn-i Musa'nın da yer aldığı şu hadisi nakledilmektedir: Bilal ve Resüllullah birlikte çıktıkları bir sırada, Allah'ın Resülü şunu söylemişti: "İnsanlara duyur, benden sonra halife olacak olan kişi Ebubekir'dir". Sonra bir kere daha dedi ki; "duyur ey Bilal, Ebubekir'den sonra halife Ömer olacaktır". Ardından bir defa daha; "duyur ey Bilal, Ömer'den sonra halife olacak olan kişi Osman'dır". Bunları söyledikten sonra kafasını göğe kaldırdı ve hadi Bilal Allah yalnızca böyle istiyor dedi ve bunu üç defa tekrarladı. Hadisin geçtiği sayfanın 1 nolu bilgilendirme

⁶⁰Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.19, s.99; Ebubekir Ahmed İbn-i Ali İbn-i Sabit el-Hatib el-Bağdadi, *Tarih Medinetü's-selam (Bağdad)*, Tahkik: Beşşar Avad Maruf, 1.Baskı, Beyrut, Darü'l-Garb el-İslami, 2001, c.8, s.64.

⁶¹ İbn-i Manzur, *Muhtasar*, c.6, s.84.

⁶²Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.19, s.99; Bağdadi, c.8, s.64.

⁶³ Es-Sem'ani, c.3, s.65; Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.20, s.336; Bağdadi, c.8, s.460-461.

notunda Zehebi'ye dayanarak bu hadisin mevzu bir hadis olmasının yanı sıra "yalancı Said İbn-i Abdülmelik İbn-i Vakid tarafından uyduruldu"ğu yazılmaktadır.⁶⁴H.280/893 yılında vefat ettiği anlaşılmaktadır.⁶⁵

18.3.6. Süleyman İbn-i el-Muafi Ebu Eyyub er-Ras'ani

Babası hakkında rivayette bulundu, kendisi hakkında da Taberani Eba'l-Kasım rivayet etti. Kendisi Ra'sü'l-Ayn müftüsü idi.⁶⁶ Zehebi H.300/912 tarihli tabakatta zikretmiştir ancak Taberani'nin kitabında düşülen dipnotta H.289/901 yılında vefat ettiği yazılmaktadır. Taberani ayrıca Süleyman İbn-i Eyyüb olarak bahsettiği bu şahsın Hz. Ayşe'den rivayet edilen bir hadisi de naklettiği görülmektedir.⁶⁷

18.3.7. El-Kasım İbn-i El-Leys ebi Salih er-Ras'ani

Abdullah İbn-i Ebu Cafer'e dayanarak şunu rivayet etmiştir: Ebu Talib vefat ettiğinde Allah'ın Resülü Taif'e yalınayak yürüyerek gitmişti. Onları İslam'a davet etti ancak onlar buna icabet etmediler. Oradan ayrıldıktan sonra bir ağacın gölgesine çekilerek iki rekât namaz kıldı. Ardından Allah'a şöyle duada bulunmuştu; "Allah'ım güçsüzlüğümü, hilekâr olmayışımı ve insanlar üzerindeki etkisizliğimi sana şikâyet ediyorum. Ey merhametlilerin en merhametlisi, sensin bana en çok merhamet edecek, beni kime emanet ediyorsun? Bana benzeyen bir düşmana mı? Karanlıkları aydınlatan yüzünün nuruna sığınırım.....Senden başka sığınılacak kimse yoktur.

Abdullah İbn-i Ömer'e dayanarak el-Muafi İbn-i Süleyman'dan şu hadisi rivayet etmiştir: Allah'ın Resülü şöyle buyurmuştur; "İçkiyi, içeni, içireni, sıkkanı, sıktıranı, taşıyanı, kendisine taşınanı, satanı, sattıranı ve satışından kazanılanı Allah lanetlemiştir".

Ebu Salih er-Ras'ani güvenilen (sika) birisiydi. H.304/916 yılında vefat etmiştir.⁶⁸

⁶⁴ Bağdadi, c.8, s.460-461.

⁶⁵ Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.20,s.336.

⁶⁶ Zehebi, *Tarihu'l İslam*, - c.22, 155-156.

⁶⁷ Bkz. Taberani, c.1, s.294.

⁶⁸ İbn-i Manzur, *Muhtasar*, c.21, s.44.

18.3.8. Mansur İbn-i İsmail İbn-i Ömer Ebu Hasan et-Temimi el-Mısıri ez-Zarir

Tamim Kabilesinden olup aslı, el-Cezire'nin meşhur şehirlerinden Ra'sü'l-Ayn'dendir. Gözü görmediğinden ez-Zarir olarak ifade edilmiştir. Şafii mezhebinin imamlarından biri⁶⁹ olduğu gibi aynı zamanda Edip, şair, ünlü ve bestekâr biriydi. Her ilimde şanslı olan biri olduğu söylenen Mansur, kendi döneminde Mısır'da ondan daha iyisi yoktu. Ebi Ubeyd el-Kadı'nın yanında çok değeri vardı. Kendileriyle müzakere ve istişare ettiği özel adamlarından biriydi. Bazı ayrıntılar hakkında aralarında tartışma olmuş ve bundan dolayı birbirlerine karşı husumet oluşmuştu. Bu husumet, daha sonra çatışma aşamasına kadar gelmişti. Bu sırada Kadının adamlarından İbn-i Rabi adında birinin, Mansur'dan bir şeyler işittiğini söylemiş, Kadı da “başka biri daha çıkıp İbn-i Rabi'in söylediğini söylerse (şahitlik ederse) Mansur'un kafasını uçuracağım” demişti. Bu olanların ardından Mansur korkusundan⁷⁰ Remle'de ikamet ettikten sonra Kahire'ye geçerek burada Cemaziyelülâ ayı H.306/918 yılında vefat etmişti.⁷¹ Şafii mezhebine dair önemli ve güzel sayılabilecek Fıkhi çalışmaları bulunmaktadır. Bunlardan bazıları: “Kitabü'l-Vacip, Kitabü'l-Müsta'mel, Zâd el-Musafir (Yolcunun Azığı),⁷² “el-Hidâye⁷³ ve başkaları bulunmaktadır.⁷⁴

Eş-Şeyh Ebu İshak, onu fakihlerin tabâkatında zikretmiştir.⁷⁵ Kurak geçen bir yılda, açlıktan dolayı başına gelenlerden sıkılmış ve bu sebeple de evinin damına bir gece vakti çıkarak, yüksek sesle şu şiiri okuduğu söylenmektedir:

Yağmurlar ey özgür yağmurlar,
Sizler deniz, bizler haliçler

⁶⁹Selahaddin Halil İbn-i Aybek Es-Safdi, *Nükte'l-Himyen fi Nükte'l-Umyen*, Mısır, Cemaliye Matbaası, 1911, s.297-298; İsmail Paşa el-Bağdadi, *Hediyetü'l-Arifin-Esmâ el-Müellifin ve Asare'l-Musannifin*, Orijinal Baskı İstanbul, 1951, Yeniden basım, Lübnan-Beyrut, Dar Ahya' et-Turas el-Arabî, (t.y.) c.2, s.473; Yakut el-Hamavî-Rumi, *İrşade'l-Erib ile Ma'rifetü'l-Edib: Mu'cemu'l-Edibbâi*, Tahkik: İhsan Abbas, 1.Baskı, Beyrut, Dare'l-Garb el-İslami, 1993, c.6, s.2723 (Şahıs Tanıtım Numarası:1161). Burada şahsın hayat hikâyesinin yanı sıra şiirinden örnekler de verilmiştir.

⁷⁰ Yakut el-Hamavi, *İrşade'l-Erib*, c.6, s.2723.

⁷¹ Es-Safdi, *Nükte'l-Himyen*, s.297-298; İsmail Paşa el-Bağdadi, c.2, s.473; Yakut el-Hamavi, *İrşade'l-Erib*, c.6, s.2723.

⁷² Es-Safdi, *Nükte'l-Himyen*, s.297-298; Yakut el-Hamavi, *İrşade'l-Erib*, c.6, s.2723.

⁷³ Es-Safdi, *Nükte'l-Himyen*, s.297-298.

⁷⁴ Yakut el-Hamavi, *İrşade'l-Erib*, c.6, s.2723.

⁷⁵ Es-Safdi, *Nükte'l-Himyen*, s.297-298; İsmail Paşa el-Bağdadi, c.2, s.473.

Darlıkta kötülükler bile iyi olurken,
Fiyatların ucuzlayacağı yoktur bir an!

(Rivayete göre)Bu şiirini duyan komşusu, sabah olur olmaz hemen kapısına yüz yük kadar buğday bırakmıştı.⁷⁶

18.3.9. Muhammed İbn-i Ahmed İbn-i Musa, Ebu Abdullah el-Massisi:

“Sevaniti” olarak tanınır. Bağdat’a gelmiş ve burada Ali İbn-i Bekkar ve başkaları hakkında dersler verdi. Memleketi olan Ra’sü’l-Ayn’a doğru gelirken H.309/921 yılında vefat etti.⁷⁷

18.3.10. Hilal İbn-i Mahfuz İbn-i Hilal er-Ras’ani el-Fakih

Bağdad’ta fıkıh derlerini aldı. Şuhdetu’l-Kâtibe’den dersler alarak Ra’sü’l-Ayn’de hadis ilmini yaymaya çalıştı.⁷⁸ İbn-i el-Adim, Fırat nehri ile ilgili bilgileri aktarırken bu şahıstan nakiller yapmış, ayrıca Ebu’l-Farac el-Buri’nin kızı Şuhdetu’l-Kâtibe’den de rivayetlerde bulunduğu görülmektedir.⁷⁹H.610/1213 yılında vefat etmiştir.⁸⁰

18.3.11. Ebubekir İbn-i Yusuf İbn-i Muhammed el-Hekim Takiyeddin Er-Ras’ani

“Taki” olarak lakaplanmaktadır. Faziletli bir Hekim olan bu kişi, Ra’sü’l-Aynlıdır.Tıp ilmini tahsil etmiş ve edebiyat ile de kendini kokulandırmıştır.⁸¹ Özellikle tıbbi araç gereç yapımı ve bu araçların kullanımı ile ilgili derin bilgilere sahipti. Sahip olduğu bilgiden dolayı Anadolu Selçuklu Sultanlarının büyük teveccühünü kazandığı anlaşılan tabip, epey zenginleşmiş ve emrine bir çok hizmetçi verilmişti.⁸² Elde ettiği zenginliğin kaynağında şüphesiz Rum diyarına gidip de orada Anadolu Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubad İbn-i Keyhüsrev’in hizmetine girmiş ve burada da yüksek meblağlı kazançlar elde etmiş olmasının payı çok büyüktü. Elde

⁷⁶ Es-Safdi, *Nükte’l-Himyen*, s.297-298.

⁷⁷ İbn-i el-Cevzi,*El-Muntazam*, c.13, s.207.

⁷⁸ Zehebi, *Tarihü’l-İslam*, c.43,s.393; İbn-i el-İmad, c.7, s.82-83.

⁷⁹ Bkz. İbnü’l-Adim, *Buğye*, s.364, 1662, 2621.

⁸⁰ Zehebi, *Tarihü’l-İslam*, c.43,s.393; İbn-i el-İmad, c.7, s.82-83.

⁸¹ İbnü’l-Adim, *Buğye*, c.10, s.4356-4357; İbn-i el-İbri, s.479; Sevadi Abid, s.139

⁸² İbn-i el-İbri, s.479; Sevadi Abid, s.139

etmiş olduğu bu kazançlarla da çokça mülk (arazi) satın almıştı.⁸³ Alaaddin'den sonra oğlu Gıyaseddin, Gıyaseddin'den sonra da oğlu İzzeddin Keykavus'un hizmetinde bulunmuştu.⁸⁴ Keykavus, onu Haleb emiri Melik en-Nasır Yusuf'a, buradan Mısır'a Melik el-Muazzam Turanşah'a ve ardından da tekrar kendi hizmetine almıştı. Daha sonra elçi olarak Melikü'n-Nasır'la görüşmek üzere Haleb'e gitti. Melikü'n-Nasır, Sultan Alaadin'in damadıydı ve Sultanın kızının da Ras'ani'ye yakınlığı bu ziyarette etkili olmuştu (Melikü'n-Nasır, Müluk eş-Şam'da Eyyübi Hanedanının son temsilcisidir). H.651/1253 yılında gerçekleşen bu ziyarette Melik, ona çok güzel armağanlar vermişti. Buradan Rumeliye geçtikten sonra Sultan Keykavus onu tekrar Melikü'n-Nasır'a göndermiş, Haleb'te hızlıca işini gördükten sonra tekrar Anadolu'ya dönmüştü. Moğolların Anadolu'yu istila etmeleri üzerine tekrar elçi olarak Şam'a gönderilen Takyüddin, burada bir süre kaldıktan sonra Anadolu'ya deniz yoluyla ulaşmak üzere Mısır'a geçmişti. Mısırlılar onu denizde yolculuğa çıkardılar ancak Anadolu'ya geçmeden önce kendileri ile Melikü'n-Nasır'ın aralarını bulması için ricada bulunmuşlardı. Bunun üzerine Şam'a gelerek burada Melikü'n-Nasır'dan yemin almış ve tekrar Mısır'a dönmüştü. Melikü'n-Nasır'a ulaştırılmak üzere Mısır Meliki Mansur için de bir yemin hazırlayarak bunu almış ve tekrar Şam'a geri dönerek burada bir süre kalmıştır.

Anadolu yollarının kesilmiş olması sebebiyle Mısır'a geçmek isteyen hekim, bu sırada Keykavus'tan kendisine verilmek üzere Melikü'n-Nasır'a bir elçi aracılığıyla mektup ulaştırıldı. İbn-i el Adim, "elçi, hekimi gördüğü takdirde öldüreceğini bana söylemişti" demektedir. Bunu hissetmiş olan hekim, bundan dolayı büyük bir korkuya kapılarak hastalanmış, ardından Haçlılara mektup yazarak canı ve malı için onlardan eman istemişti. Haçlılar bu konuda ona yardım ettiler. Bir süre hasta kaldıktan sonra H.655/1257 ile H.656/1258 yılları arasındaki Rebi'ülevvel ayında Şam'da vefat etti. Malının üçte birlik kısmının esirlerin serbest bırakılması için fidye olarak bağışladığını vasiyet ettikten sonra vasiyetinde emir Cemalüddin Musa İbn-i Yağmur'u kendine vekil olarak bırakmıştı.⁸⁵

⁸³ İbn-i el-İbri, tabibin elindeki arazilerin satın almaktan ziyade kendisine, hizmet ettiği sultanlar tarafından ikta olarak verilen arazilerdi. Bkz. İbn-i el-İbri, s.479.

⁸⁴İbnü'l-Adim, *Buğye*, c.10, s.4356-4357; İbn-i el-İbri, s.479.

⁸⁵İbnü'l-Adim, *Buğye*, c.10, s.4356-4357.

Kendisi için gönderilen elçi, Haçlılardan eman isteyerek ölümünden sonra kendisine ulaştı. Haçlılar onu kendisine teslim etti. İbnü'l-Adim diyor ki: “Hekim, benimle birlikte birkaç kez bir araya gelmişti. Tatlı sözlü, nazik mizacı olan birisiydi. Aramızda bazı müzakereler geçmişti. Bana, benimle ilgili şiirler okurdu ki çoğunluğu hicivdi. Buna rağmen ben onunla ilgili bir şey yazmadım”.⁸⁶

18.3.12. Abdurrezzak İbn-i Rizkullah İbn-i Ebubekir İbn-i Halef; İzzeddin Ebu Muhammed er-Ras'ani el-Muhaddis el-Hanbeli

İmam, Hafız ve Müfessir olan bu kişi İbn-i Muhaddis olarak da bilinir. 23 Receb589 (31 Temmuz 1193) yılında Ra'sü'l-Ayn'de doğmuştur. Ebi el-Yumn el-Kindi'den bütün “Bağdat Tarihi”ni dinledi (dersini aldı). Bağdat'ta Abdulaziz Haniyne'den dersler ve tabâkat, Haleb'te de el-İftihar el-Haşimi'den, dersler aldı. Bağdat'a elçi olarak gitti ve orada Ebu Amed İbn-i es-Sabuni kendisinden kısmen ders aldı. Şam'a da elçi olarak gittiği söylenir. Güzel şiirleri olan bu kişi, Musul'daki Darü'l-Hadis başkanlığını da yapmıştı. Ra'sü'l-Ayn'de Ebi el-Mecd el-Kazvini ve başka birinden ders aldı. Rivayetleri ile birlikte güzel bir tefsir yazdı. “Mektele'l-Hüseyn”⁸⁷ ve başkaca da eserleri mevcuttur.⁸⁸ Yayıncının düştüğü 5 nolu dipnotta şunlar yazılıdır: Musul emiri kendisine sözkonusu tefsiri tasnif etmesini istedi. O da Hz. Hüseyi'in öldürülmesi ile ilgili yalnızca doğru bilgileri yazdı. Bağdat'a gittiğinde, Mustansır kendisine büyük bir değer vermişti. Sözkonusu tefsirin tasnifini doğduğu yerde (Rasüalyn'de) yaptıktan sonra Musul Emirine gönderdi. Sekiz cilt olan bu eser Bağdat'ta Beşiriye Medresesi vakfı olarak bırakılmıştır. Bu meşhur tefsirin dışında da tefsir, fıkıh ve aruz alanlarında eserleri mevcuttur.⁸⁹

Kendisi, imam, muhaddis, fakih, edip, şair, dindar, hayırsever ve saygılı biriydi. Fazileti ve onuruyla Musul Emiri Lu'lu ve Mardin sahibi el-Melikü's-Said'in yanında önemli bir yeri vardı.⁹⁰ Hakkında el-Ebrekuhiyyi kendi Mu'ceminde rivayette bulundu. Ayrıca ed-Dimyati ve başkaları da kendisi hakkında rivayetlerde

⁸⁶ İbnü'l-Adim, *Buğye*, c.10, s.4356-4357.

⁸⁷ Bu kelime Zehebi'nin *Tarihü'l-İslam*'ında “Fazl el-Hüseyn” olarak geçmekte, ancak doğrusu yukarıda yazıldığı şekliyle olacaktır.

⁸⁸ Zehebi, *Ahkâm er-Rical min Mizan el-İ'tidal fi Nakdi'l-İ'tidal (Siyer A'lam en-Nübelâ c.27)*, Takdim Edenler: Seyyid Hüseyin el-Affani, Hayri Said, Kahire, El-Mektebetü'l-Tevfikkiye, Eksik veya Kayıp olan cilt, (t.y.), c.27, s.23; Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.49, s.73.

⁸⁹ Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.49, s.73. Muhtemelen eseri tasnif eden kişinin düştüğü 5 nolu dipnot.

⁹⁰ Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.49, s.72-74; El-Yunini, c.1, s.545; Zehebi, *Ahkâm er-Rical*, c.27, s.24.

bulunmuşlardı. Zehebi diyor ki; Seyfeddin İbn-i el-Mecid'in el yazması kitabından Abdurrezzak er-Ras'ani hakkında şunları okudum: “el-Mukne”yi müellifi ile birlikte hıfz etmiş ve onun mezhebini kabul etmişti. Şam'da dersler aldı. Ayrıca el-Kindi ve el-Hazir İbn-i Kamil, İbn-i el-Herestani, İbn-i el-Celacelliy ve İbn-i Kudame'den dersler aldı. Bağdat'ta da Dahriyyi ve Ömer İbn-i Kerem'den dersler almıştı.⁹¹

El-Yunini'ye göre, Rebi'ülahir ayının 12.gününde Sincar'da vefat etmiş olup aynı şehrin dışında doğu tarafında defnedilmiştir.⁹²H. 661/1262 yılında vefat ettiği anlaşılmaktadır.⁹³

18.3.13. Muhammed İbn-i Abdurrezzak İbn-i Rezekallah İbn-i Ebibekir; el-Adil, el-Âlim Şemseddin İbn-i el-Muhaddis er-Res'ani, el-Hanbeli

Şam'ın misafiri; Yaşlı beyaz sakallı, fiziği düzgün biriydi. Tahminen H.610/1213 yılında dünyaya geldi. (4 nolu dipnotta; Makrizi'nin, anılan kişinin H.621/1224 yılının Rebi'ülahir ayının 3. gününde Ra'sü'l-Ayn'de doğduğunu belirtmektedir).⁹⁴ Ebi el-Hasan İbn-i Ruzbe, İbn-i Behruz Nasır İbn-i Abdurrazzak el-Cilli, İbn-i el Kubbiti ve Bağdat'ta bir gruptan; Şam'da da Kerime ve başkalarından dersler almıştı. Şam'da ikamet ederek Rimaheyn'deki Mescidü'l-Kebir'de imamlık yaptı. Döneminin ileri gelen tanıklarından biriydi. Çok iyi bir şiire sahiptir. Söylenenlere göre Mısır'a gitmiş ve Eş-Şeyh Kutbeddin ile bir defadan fazla bir araya gelmişti. Kendisine vezirlik verilmeden önce sık sık Şemseddin İbn-i Es-Sel'us'a uğrayarak onu överdi. Mısır'da o kadar uzun süre kaldı ki onu öldü zannetmişlerdi. Bu haber Şam'da da yayılmıştı. Bundan dolayı Mısır'dan ayrılmak istedi. Ancak yolda eşeği, üzerindikilerle birlikte çalındı. Tekrar Kahire'ye şikâyet etmek üzere geri döndü ancak herhangi bir sonuç alamadı. Bundan sonra da Şam'a doğru yöneldi. Yolda Şeri'a Irmağı⁹⁵ üzerinde atını sularken burada boğuldu. Atı ve kumaşı Şam'a ulaşırken kendisinden bir daha haber alınamadı. İlimeddin dedi ki: H.689 yılı Cemaziyelahir ayının 22. Gününde (2 Temmuz 1290) boğulmuştu.⁹⁶

⁹¹ Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.49,s.72-74; Zehebi, *Ahkâm er-Rical*, c.27,s.24.

⁹² El-Yunini, c.1,s.545.

⁹³ Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.49,s.74; El-Yunini, c.1,s.545.

⁹⁴ Zehebi de aynı görüşü paylaşmaktadır. Bkz. Zehebi, *Ahkâm er-Rical*, c.27, s.221.

⁹⁵ Sözkonsu nehir, Ürdün'de geçen bir nehirdir. Bkz.Ebu'l-Fida, *Takvimü'l-Büldan*, s.39.

⁹⁶ Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.51,s.387-388; Bedrüddin Ayni, *Ukdu'l-Cumen*, Memlük Dönemi, c.3, s. 46; İbn-i el-İmad, c.7, s.716; Zehebi, *Ahkâm er-Rical*, c.27, s.221-222.

18.3.14. Hilal İbn-i Mahfuz İbn-i Hilal, Eş-Şeyh Bedreddin er-Ras'ani

Şeyh Seyfeddin'in kardeşidir. Mübrek bir yaşlı Mute'de Cafer et-Tayyar'ın Şehit edildiği yerde ikamet etmekteydi. Buradan İbn-i Elletti hakkında rivayette bulunmuştur. Abdulaziz İbn-i Menina ve Ebi'l-Bekai el-Ubkari'den icazet almıştır. H.689/1290 yılında İbn-i el-Muhendis'ten dersler almış ancak ne zaman vefat ettiği bilinmemektedir.⁹⁷

18.3.15. Abdurrahman İbn-i Mahfuz İbn-i Hilal Seyfeddin er-Ras'ani:

Adaletli, salih ve hayırsever biriydi. El-Fahr İbn-i Teymiye, el-Muvaffak et-Talibani, el-Mecd el-Kazvini, Abdulaziz İbn-i Hilal ve başka topluluklar hakkında rivayetlerde bulundu. Ali İbn-i Muhammed el-Mavsali ve Abdulaziz İbn-i Manina'dan icazet aldı. El-Mizzi, İbn-i Seyyid en-Nas, el-Barzali, Alaaddin el-Makdisi ve başka bir topluluk, kendisinden dersler aldı. Zehebi'nin Derebe'l-Ekfeneyn'de komşusu olan bu şahıs, H.691/1292 yılının Muharrem ayında vefat etmişti.⁹⁸

18.3.16. Muhammed İbn-i Muhammed İbn-i el-Muhaddis Nasireddin el-Adil Şemseddin er-Ras'ani el-Hanbelî

Zehebi diyor ki: “Komşumuz olup, çok iyi bir gençti. Bir grup Ashab-ı Tabrezda'dan (?) dersler aldı. H.692/1293 yılı Zilhicce ayında 20 yaşlarında iken Horan'da şehit edilmiştir.”⁹⁹

18.3.17. Ebubekir İbn-i İlyas İbn-Muhammed İbn-i Said İbn-i Muhammed İbn-i Harun İzzeddin el-Humeydi el-Kurdi er-Ras'ani el-Hanbelî

Fakih, mimar ve Salihlerden biriydi. Fahreddin İbn-i Teymiye ve Mecid el-Kazvini hakkında rivayetlerde bulundu. El-Birzali, İbn-i Seyyid en-Nas, İbn-i Habib ve başka topluluklara dersler verdi. Kahire'deki Salihyye Medrese'sinde fakih, çarşıda bulunan bir mescitte de ikamet etmekteydi El-Birzaliyyu onun çok dindar

⁹⁷ Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.51,s.393.

⁹⁸ Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.52,s.123-124; İbn-i el-İmad, c.7, s.730; Zehebi, *Ahkâm er-Rical*, c.27, s.216.

⁹⁹ Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.52,s.167.

kişiliğe sahip olduğunu bildirmektedir. H.694/1295 yılı içerisinde Recep ayından önce vefat etmişti.¹⁰⁰

18.3.18. İbrahim İbn-i Abdurrezzak İbn-i Ebubekir İbn-i Rizkullah İbn-i Halef Burhaneddin Ebu İshak er-Ras'ani

Hanefi mezhebinden âdil bir fakih, olup, “Muhaddisin oğlu” olarak bilinir. Şems İbn-i el-Muhaddis el-allame İzzeddin'in kardeşidir. 642/1244 yılında dünyaya geldi. Babası ve başkasından dersler aldı. El-Birzaliyyu onun hakkında nazım yazdı. H.695/1296 yılı Ramazan ayının 16.gününde vefat etmiştir.¹⁰¹ İbrahim İbn-i Abdurrezzak, yukarıda geçen benzer künyelilerle muhtemelen 3. kardeş olarak görünmektedir.

18.3.19. Muhammed İbn-i Ebibekir İbn-i Berekat İbn-i Yusuf İbn-i Batih

Kılı kırk yaran yaşlı biriydi. Rahbe çarşısında simsarlık yapan perişan halde biriydi. Sincar ve Ra'sü'l-Ayn arasında H.620/1223 yıllarında doğmuştu. Babası, Melikü'l-Eşref'in mimarı olup mesleği nedeniyle Şam'a gitmişti. Muhammed, Ebu ez-Zubeydi, İbn-i Elleti ve Nasih İbni el-Hanbeli'den dersler aldı ve talebeler onun hakkında yazılar yazdı. Safer ayının sonlarına doğru vefat etti. Çok dindar ve çokça namaz kılan biriydi. H.696/1297 yılında vefat ettiği anlaşılmaktadır.¹⁰²

18.3.20. Ömer İbn-i İbrahim İbn-i Hüseyin İbn-i Selame İbn-i el-Hüseyin Cemaluddin Ebu Hafs el-Ensari el-Akimi er-Ras'ani

İmam, edip, şair, bestekâr, güvenilir hadis ravisi ve aynı zamanda mimarıdır: H.606/1209 yılında Ra'sü'l-Ayn'de doğmuştur.¹⁰³ Kendisinin beyanına göre el-Kindi'den icazet almıştır. Ancak bunu geri almak da Şeyh Muvaffak'ın yazısı ile oldu. Bir rivayete göre Hülagu zamanında bu icazet elinden alınmıştır (çıkıştır). El-Mecd el-Kazvini, Ebi el-Hasan İbn-i Ruzba ve Ebi'l-Hasan İbn-i Ruvahe'den dersler aldı. Gençliğinde Şam'a giderek burada meşgul oldu. Ayrıca Ebi Abdullah İbni'z-Zubeydi, Abdusselam İbn-i Ebi Ustrun, Mahmut İbn-i Karkin ve Ziya el-

¹⁰⁰ Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.52,s.236-237.

¹⁰¹ Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.52,s.247;Kişi ile ilgili ayrıca bkz. Bedruddin Ayni, *Ukdu'l-Cuman*, Memlükler Dönemi, c.3, s.329.

¹⁰² Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.52,s.311; İbn-i el-İmad, c.7, s. 762.

¹⁰³ Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.52,s.428-429; Bedruddin Ayni, *Ukdu'l-Cumen*, Memlükler Dönemi, c.4, s.105.

Hafız'dan da dersler almıştır. Kadı Şemseddin Ebu Nasr İbn-i eş-Şirazi'nin Şam Medrese'sinde müderris iken buraya misafir (müderris) olarak gitti. Arapçayı okuyarak şiir ve Kur'an-ı Kerim'i okumada öne çıkmıştı. El Melikü'n-Nasır döneminde kendinden söz edilir ve bu zamanın şairlerinden sayılıyordu. Kemaleddin İbni'l-Adim'in arkadaşı, Ra'sü'l-Ayn'de iken kendinden bahisle yazılar yazdı. Bu zamana kadar burada kalıp hizmet etti. Borç, emanet, kendisine sığınanı koruma ve adalet konusunda ünlenmişti. Kendisine saygı duyulan ve âlimlerle birlikte oturup kalkan biriydi. Eş-Şeyh Kemaleddin İbn-i ez-Zemlekani onun hakkında şunları söylemiştir: Onunla şiirin ve sanatın büyüklüğü bitti. Sultanın hizmetleri için koşturmuştu. Ed-Dimyati "Mu'cem"inde onun hakkında rivayette bulunarak bazı beyitlerini nakletmiştir. İbn-i el-Habbaz, İbn-i Sayrafi Mukatil ve şairlerden bir grup da onun hakkında rivayetlerde bulunmuşlardır. (Şiirinden beyitler verilmiş). Cemaleddin el-Akimi, H.699 yılı Şevval ayının 27. Gecesinde (23 Temmuz 1300) yaşı 93'ü geçkin bir şekilde¹⁰⁴ Şam'da vefat ederek, Sefeh Kasyon'da defnedilmiştir.¹⁰⁵ (Metin içinde açıklama: el-Akime; Sincar'ın karşısında yer alan büyük bir köydür).¹⁰⁶

18.3.21. Mansur En-Namri

Asıl adı Mansur İbn-i Selma İbn-i Zeberkan'dır. Ra'sü'l-Ayn halkındandır. "Ebulfazl" olarak künyelenmektedir. Harun er-Reşid döneminin ünlü şair ve kasidecilerden biri olduğu anlaşılmaktadır. Kitapta, sevdiği bir dostuna, eşinin doğumu sırasında çektiği ızdırabı anlatmasıyla başlayan ve ardından Harun Reşid'e şikâyetle son bulan bir hadise anlatılmaktadır. Bundan sonra da birçok kaside ve şiire yer verilmiştir. Mansur'un peygambere olan methiyeleri ve Harun Reşid'in Rakka'ya yerleşmeye karar vermesinden sonra şairlerden, onu buraya yerleşmekten caydırıp tekrar Bağdat'a dönmeyi sağlayacak Bağdat Methiyesi isteyen Halifenin eşi Zubeyde için söylediği şiirlerle tanınmıştır.¹⁰⁷ Harun Reşid döneminde (763/1361-809/1406) yaşadığı anlaşılan şairin ölüm tarihi belirtilmemiştir.

¹⁰⁴ Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.52, s.428-429.

¹⁰⁵ Bedrüddin Ayni, *Ukdu'l-Cumen*, Memlükler Dönemi, c.4, s.105.

¹⁰⁶ Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.52, s.428-429.

¹⁰⁷ İbn-i Mu'tezz, *Tabakat eş-Şuara*, Tahkik: Abdussettar Ahmed Farac, 3. Baskı, Kahire, Dar el-Maarif, (1119) 1708, s.241-247.

18.3.22. İbrahim İbn-i Halil İbn-i İbrahim er-Ras'ani el-Halebi el Kadı Burhaneddin

H.662/1263 yılı Ramazan ayında doğdu. İlimle ilgilenmiş ve Haleb'te bir süre dersler verdikten sonra 41 yaşında iken kadılık makamına atanmıştır. İbn-i Habib, kendisiyle ilgili güzel şeyler söylemiştir. Örneğin, “çok âlim biri olup, ilmiyle amel eden, kendisiyle iktidâ olunabilecek bir imam, iffet sahibi, ahkâm-ı Şeriiyyeye karşı gözüpek ve halkın sorunlarına karşı sabırlı biriydi. Fıkıh bilgisini Mardin'de aldıktan sonra Şam'da geri kalan dini bilgilerini ehlinden tahsil etti. Daha sonra da Haleb'e geçerek buraya yerleşmiş ve öğrendiklerini yaymaya çalışmıştı. H.742/1341 yılı Cumaziyelula ayında Halep'te vefat etmiştir.¹⁰⁸

18.3.23. El-Hasan İbn-i Abdulahad İbn-i Abdurrahman İbn-i Muhammed İbn-i Abdulaziz İbn-i Hibetullah İbn-i Muhammed İbn-i Abdurrahman el-Bedr Ebu Muhammed el-Karşi et-Teymi el-Bekri el-Harrani er-Ras'ani el-Hanbelî El-Müeddeb

Yaklaşık olarak H.770/1368 yılında Mardin amillerden biri olan Ra'sü'l-Ayn'de doğmuştur. Rabia'da Sefaksi Meşihati seçkinlerinden Bahaüddin Abdullah İbn-i Muhammed ed-Demamini tarafından yetiştirilmiş ve Mansur İbn-i Selim tarafından mezun edilmiştir. Mezun olduktan sonra hocası hakkında birçok faziletli insana bilgiler verdi. Mekke içerisinde Mescid-i Haram'da çocuklara yıllarca eğitim verdi. Hayırsever, ibadete düşkün ve sâkin bir kişiliğe sahipti. H.826/1422 yılının Rebi'lerden (Rebi'ülevvel veya Rebi'ülahir) birinde Mekke'de öldü, Maale'de defnedildi.¹⁰⁹

18.3.24. Abdurrahman İbn-i Ebi Bekr Zeyneddin e-Sâlihi el-Hanefi el-Ma'ruf bi'l-Ayni

Ra'sü'l-Aynlı olması nedeniyle “Ayni” nispetiyle bilinen biri olup Şam'ın Salahiye'sinde ikamet etmiştir. H.837/1433 yılında doğan el-Ayni'nin birçok eseri bulunmakla birlikte bunlardan bazıları şunlardır: “Tuhfetü'l-Meani fi İlm el-Meani”, “Muhtasar Talhis el-Miftah” Tehzib el-Mantık”ın şerhi ile ilgili makaleler ve Hasais en-Nebeviye gibi eserlerin yanında “Ed-Dürretü'l-Maziye fi Lüğati't-Turkiyye”

¹⁰⁸ İbn-i Kadı Şuhbe, c.2, s.252-53

¹⁰⁹ Sihavi, c.3,s.102.

(Türkçe'nin geçmişteki durgunluğu), İbn-i Malik'in Elfiye'sinin şerhi, el-İraki'nin hadis alanındaki Elfiye'sinin şerhi, Buhari'nin el-Cami'u's-Sahih'inin şerhi, Konevi'nin Dürer el-Bihar adlı eserin fûruatıyla birlikte şerhi, Şemsiye fi'l-Mantık'ın şerhi, Mavsali'nin "Feraiz el-Muhtar" adlı eserinin şerhi, Neseî'nin üsul alanındaki el-Menar adlı eserinin şerhi, En-Nikaye li-Sadre's-Şeria (Şeriat'ın seçkinleri)'nin şerhi, El-Vaşşah fi Meani ve'l-Beyan'ın şerhi, Neseî'nin "Medarik et-Tetril" tefsirinin muhtasarını yazıp ilaveler eklenmesi ve "Miftah"ın özetiyle birlikte başka eserler de yazmıştı. H.893/1487 yılında vefat etti. ¹¹⁰

18.3.25. El-Kasım İbn-i El-Leys İbn-i Mesrur İbn-i El-Leys İbn-i Malik İbn-i Ubeydullah (Kendisine İbn-i Ubeyd de denilmektedir)

Ebu Salih el-Utâbi el-Ras'ani Cezire'deki Ra'sü'l-Ayn'dendir. Tenis'te¹¹¹ ikamet etmiştir. Ebu Hurayra'dan naklen el-Muafi İbn-i Süleyman'dan şu hadisi nakletmiştir: Resullullah (s) dedi ki; Ümmetimin tümü cennete girecek ancak kibir gösterip karşı gelenler (أبسن) hariç. Denildi ki bu karşı gelenler kimlerdir ey Allah'ın Resülü? Dedi ki: Kim bana itaat ederse cennete girecek kim itaat etmezse de işte onlar karşı gelenlerdir.¹¹² Ölüm tarihi belirtilmemiştir.

18.3.26. Muhammed İbn-i Ahmed İbn-i Hamdan İbn-i İsa Ebu't-Tayyib el-Mürveruzi er-Ras'ani el-Varrak

Cezire'de bulunan Ra'sü'l-Ayn'de ikamet etmiştir. İbn-i Ömer kaynaklı, Muhammed İbn-i Ahmed İbn-i Muhammed İbn-i Matar İbn-i 'Ala'dan nakledilen hadise göre; Allah'ın Resülü bizimle konuşur ve şöyle derdi: "Cumaya biriniz gelecek olursa, yıkansın, temizlensin". İbn-i Adiy diyor ki: Ebu't-Tayyib el-Varrak, hadisi getirir sonra görmediği/tanımadığı kişilerden aldıklarını hadisine eklerdi.¹¹³ İshak İbn-i Şahin hakkında rivayette bulunarak onun yalancı biri olduğunu söylemiştir. Ayrıca Ahmed İbn-i Ahi İbn-i Vehb, Şuayb İbn-i Eyyüb es-Sarifini, Sevvar İbn-i Abdullah el Anburi, Hasan ez-Za'farani, Bahr İbn-i Nasr ve Halaik hakkında rivayette bulunmuştur. Kendisi hakkında da Ebu Ahmed İbn-i Adiy ve el-Hâkim rivayetlerde bulunmuş olup, el-Hâkim, "onu yalanlayanları gördüm, o

¹¹⁰ İsmail Paşa el-Bağdadi, c.1, s.533.

¹¹¹ Yakut, Mısır'da Nil kenarında olduğunu söylediği benzer isimli bir yerden bahsetmektedir. Bkz. Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.2, s.51-53.

¹¹² İbn-i Manzur, *Muhtasar*, c.21,s.43.

¹¹³ İbn-i Manzur, *Muhtasar*, c.21, s.268.

Ra'sü'l-Ayn'de oturuyordu” demektedir. İbn-i Adiy de onun hakkında Ebu'l-Aruba'nın şunu söylediğini duydum der ve “Yalancılıkta onun kadar yüzüsüne rastlamadım”. Zehebi onu Mizan'ında tekrar kaleme almış ve dedesinin adının İsa olduğunu bildirmiştir. Mervurruzi, onun Ra'sü'l-Ayn'de ikamet ettiğini söylemiştir. İbn-i Adiy, onunla ilgili birçok hadisi öne sürmüş ve “onun rivayet ettiği bin tane hadis bende mevcuttur” dedikten sonra “onunla ilgili yanlışları (münker) sıralasam, uzayıp gidecektir” demiştir. Burada kendisine inanılan şahıs, İbn-i Adiy'dir.¹¹⁴

18.3.27. Muhammed İbn-i Ruh el-Cezeri er-Ras'anî el-Kazî

Ra'sü'l-Ayn kadısıdır. Hişam İbn-i İlğaz'dan rivayetle, Abbas İbn-i el-Velid İbn-i el-Mezid hakkında şöyle bir rivayette bulunmuştur: Ben ve Abdurrahman İbn-i Yezid İbn-i Caber ile birlikte, halife Cafer el-Mansur'a (714-775) elçi olarak gittik.¹¹⁵

18.3.28. Abu'l-Fazl Cafer İbn-i Muhammed İbn-i el-Fazl er-Rasiy:

Künyesini Ra'sü'l-Ayn'den almaktadır. Ra'sü'l-Ayn Diyar-ı Bekir'de bir beldedir.¹¹⁶ “El-Rasiğ” en meşhur nispetidir (Ra'sü'l-Ayn'ın) olup, “El-Rasiy” künyesiyle meşhur olmuştur.Ebu Hâtim İbn-i Habban dedi ki; bu şahıs Ra'sü'l-Aynlıdır. Ebu Nuaym el-Küfi'den rivayet nakletmiş, Abu Ya'le Ahmed İbn-i el Mavsali ve Cezire halkının da rivayetine göre bu kişi hadis konusunda güvenilir biriydi.¹¹⁷Ra'sü'l-Ayn ehlinde olup, “Ebu'l-Fazl” olarak künyelenmektedir. Bağdat'a giderek Muhammed İbn-i Himyer el-Humsi, İbn-i İbrahim el-Huneyni, Said İbn-i Ebi Meryem el-Mısri ve başkaları hakkında bilgiler verdi. Abdullah İbn-i Ahmed İbn-i Hanbel, Muhammed İbn-i el-Bağindi ve başkaları da onun hakkında rivayette bulunmuştur. Ahmed İbn-i Muhammed İbn-i Ahmed İbn-i Hammad el-Vaiz'in rivayetiyle, içlerinde Cafer İbn-i Muhammed er-Ras'ani'nin de bulunduğu bir rivayet zinciri içerisinde Peygamberin şunu söylediği rivayet edilmiştir: “Kim beni görürse hakkı görmüş olur, şeytan benim suretime giremez” (sahih hadis). Yine Ebubekir el-Berkani ile başlayan bir rivayet zinciriyle el-Hasib İbn-i Adullah el-Kadi

¹¹⁴ Ahmed İbn-i Ali İbn-i Hacer el-Askalani, *Lisan el-Mizan*, Baskısı için İlgilenen: Süleyman Abdulfettah Ebu Ğudde, Riyad, Mektebet Matbuat el-İslamiyye, 2000, c.6, s. 503-504.

¹¹⁵ İbn-i Manzur, *Muhtasar*, c.22, s.162.

¹¹⁶ Birçok coğrafyacı Diyar-ı Rebia'da olduğunu söylemektedir. Bkz. Coğrafya bölümü.

¹¹⁷ İzzeddin İbnü'l-Esir,*el-Lübe*, c.2, s.7; Es-Sem'ani, c.3,s.26; Ez-Zubeydi,c.16,s.210.

dedi ki: Abdülkerim İbn-i Aburrahman en-Nesei bana kendi el yazısıyla bir kitap vererek dedi ki: Babamı şunu söylerken duydum: Cafer İbn-i Muhammed İbn-i Fuzayl Ra'sü'l-Ayn'de idi. Hadiste güçlü ravilerden değildir. Ali İbn-i el-Hüseyin et-Tağlibi Şam'da dedi ki: Temmam İbn-i Muhammed er-Razi dedi ki: Ali İbn-i el-Hasan İbn-i Allen el-Harrani el-Hafız dedi ki: Cafer İbn-i Fuzayl er-Ras'ani sika (güvenilir) biridir.¹¹⁸Ra'sü'l-Aynlıdır. Ebu Nuaym hakkında rivayette bulunmuş, Ebu Ya'le el-Mavsali ve bir mutaahhirinden bir grup da kendisi hakkında rivayette bulunmuştur.¹¹⁹ Cafer İbn-i Muhammed, Osman İbn-i Salih'ten naklettiği rivayete göre, El-Leys İbn-i Said Mısır'a gidip de Hz.Osman'ın faziletlerini anlatana kadar, Mısır halkı Osman'ı küçümsüyordu. El-Leys'ten sonra bu küçümseme sona ermişti.¹²⁰ Cafer İbn-i Muhammed'in de içinde bulunduğu bir rivayet zincirinde peygamber efendimizin "Kura'an-ı Kerim mahlûk değildir" dediği rivayet edilmektedir. Hadisin doğrulanması noktasında Ahmed İbn-i Hanbel'in, Cafer İbn-i Muhammed'e mektup yazıp bu hadisin doğruluğunu sorgulattığı ve İbn-i Muhammed'in de bunu onayladığı görülmektedir.¹²¹

18.3.29.Ebu'l-Fazl Cafer İbn-i Muhammed İbn-i Fudayl er-Ras'ani

Ra'sü'l-Ayn halkındandır. Bağdat'a gelerek Muhammed İbn-i Hamir el-Hımsi, İshak İbn-i İbrahim el-Hanini ve Said İbn-i Ebi Meryem el-Mısri hakkında bilgiler verdi. Kendisi hakkında da Abdullah İbn-i Ahmed İbn-i Hanbel, Ebubekir Muhammed İbn-i Muhammed İbn-i Süleyman el-Bağindi rivayetlerde bulunmuş ve bunlardan bazıları onun hadisteki güvenilirliğini ortaya koymuşlardır. Ebu Abdurrahman en-Nesai, bu şahsın, hadis rivayetinde fazla güçlü olmadığını bildirmiştir.¹²²

¹¹⁸ Bağdadi,c.8, s.62-64.

¹¹⁹ İbn-i Hacer el-Askalani, *Tabsir el-Müntebih bi Tahrir el-Müştebiş*, Tahkik: Muhammed Ali en-Naccar-Ali Muhammed el-Bacavi, Lübnan-Beyrut, el-Mektebet el-İlmiyye, 1964, (Birleştirilmiş ciltler), s.619.

¹²⁰ Zehebi, *Siyer A'lam en-Nübela*, c.8, s.148,316.

¹²¹ Muhammed İbn-i Ebi Bekr Abdullah İbn-i Musa el-Ensari et-Telmasani eş-Şehir bi'l-Berri, *Ec-Cavhara fi Nesebi'n-Nebi ve Ashabihi el-Aşere*, Tahkik: Muhammed et-Tunci, Riyad, Menşurat Dare'r-Rifai, (t.y.), c.1, s.178.

¹²² Es-Sem'ani, c.3, s.65.

18.3.30. Avf İbn-i Muhalleme el-Huzai

Ebu Abdullah dedi ki: Bu şahıs Ben-i Saadlerden olup Şeybanilerden olanı ise ayrıdır. Kendi zamanında bilgi sahibi ve nüktedan birisiydi. Tahir İbn-i Hüseyin İbn-i Mus'ab, bu adamı kendisiyle birlikte içki âlemine katılması için özel olarak seçmişti. Bu adamdan ne seferde ne hazerde ayrılmazdı. Şayet sefere çıkacak olsa İbn-i Avf'ı mutlaka yanına alır, gece muhabbetinde kendisine arkadaş edinirdi. Öyle ki ayağa kalktığı anda onu düzelden kendisiydi. Ona ilmi hatırlatır ve bir takım dersler verirdi. Tahir, edip ve şair bir kişiliğe sahip olup edebiyatla ilgilenenleri severdi. Onun bu dünyadaki zevklerinden edebiyat için harcadığını başka bir şey için harcamazdı. Avf, Harran halkındandır. Denildi ki Ra'sü'l-Ayn asıllı bir kavimendir. Tahir ile birlikte hiç ayrılmadan 30 yıl yaşamıştı. Hatta çokça kişi ona yakın akrabalarıyla bir araya gelmesine veya vatanını ziyaret etmesine müsaade edilip edilmediğini sorardı da o bu sorulara cevap vermezdi. Ona fazla ihsanda bulunduğu için malı da epeyce çoğalmıştı. Tahir öldüğünde, kurtulduğunu zannetmişti. Artık kendi yurduna ve akrabalarına kavuşacak ve kazandıklarıyla güzel bir hayat geçireceğini zannetmişti. Ancak Tahir'in oğlu Abdullah buna engel oldu. Kendi evinin üstünde bulunan babasının evine onu yerleştirdi ve o da tıpkı babası gibi, Eba Muhalleme'i kendisine en yakın dost olarak edindi. Abdullah, edebiyatı güçlü, "Eyyamü'l-Arab" konusunda bilge, şiir konusunda da Arapların önde gidenlerindendi. Abdullah, Eba Muhalleme'i, babasının dönemindeki yaşantısına tekrar mecbur kıldı. Bundan kurtulmak için bazı çareler aradıysa da başarılı olamadı.¹²³ İkili arasında geçen uzun uzadıya şiirler nakledilmekte ancak her ikisinin akıbeti hakkında bilgi verilmemektedir.

18.3.31. Süleyman İbn-i el-Muafi İbn-i Süleyman er-Ras'ani

Muhtemelen yukarıda adı geçen Ra'sü'l-Ayn Müftünün oğluydu. İbn-i Adiy, Babasından hiçbir zaman ders almadığını söylemektedir. Böyle olduğu halde, "babasından rivayette bulunmuş" şeklinde bir yükü kendisine yüklemişlerdir. İbn-i Hacer diyor ki: Bundan dolayı babasıyla ilgili rivayetleri sadece duyuma dayanıyordu. İbn-i Adiy ayrıca Ebi et-Tayyib Muhammed İbn-i Ahmed er-Ras'ani'den şunu da nakletmektedir ki; "babası ile ilgili söz konusu rivayeti isnat eden kişi budur" demektir (kastedilen kişi Ebi Tayyib Muhammed). Hâlbuki

¹²³ İbn-i Mu'tezz, s.185-193.

babasından hiçbir zaman ders almamıştı. Ra'sü'l-Ayn ve Harran'da, kendi memleketinin şeyhlerinden de bunun böyle olduğunu (yani babasından herhangi bir rivayette bulunmadığını) duydum. Süleyman, Ra'sü'l-Ayn kadısı idi.¹²⁴

18.3.32. El-Hasan İbn-i Ali İbn-i Ruşeyd; Ebu Ali el-Mukri'u er-Ras'ani ez-Zarir

Muhtemelen kör olması sebebiyle ezberden çok iyi Kura'-ı Kerim okuması nedeniyle kendisine "el-Mukri'u" sıfatı da eklenmiştir. Ra'sü'l-Ayn halkından biridir. Halep'te Ebi Zekeriyya Yahya İbn-i Ammar İbn-i Ebi'l-Kasım el-Assar'ın şiirinden nakiller yapmıştır. Onun hakkında, Ebu'l-Hattab Ömer İbn-i Muhammed el-Uleymi yazmıştır. Hafızasının çok güçlü olması nedeniyle ezberden okuduğu şiirlerle, döneminde ünlendiği anlaşılmaktadır.¹²⁵ Doğum ve ölüm tarihi tespit edilememiştir.

18.3.33. Muhammed İbn-i Said İbn-i Hilal er-Ras'ani İbn-i el-Benna

İbn-i Adiy dedi ki: Muafi İbn-i Süleyman hakkında bizlere bilgi ulaştıran kişidir. İbn-i Aruba'nın şunu söylediğini duydum: Kendisine güvenilen biri değildi. Yani burada Ebu Aruba'nın işaret ettiği şey; bu şahsın geçmişte sultan adına denizcilik ve başka işler yapmıştı.¹²⁶ İbn-i Adiy dedi ki: Onun hakkında Süleyman İbn-i Muafi aracılığıyla Ra'sü'l-Ayn'de yazdım. Bizden sonra da Ebu Cafer en-Nufeyli hakkında da bilgiler vermiş. Ayrıca İshak İbn-i Raşid'in, Musa İbn-i Ayan hakkında yazmış olduğu kitabın bir nüshası da kendisinde bulunmaktaydı. Bu yazdıklarımızı da kendisine dayandırarak yazdık.¹²⁷

¹²⁴ İbn-i Hacer, *Lisan el-Mizan*, c.4,s.178; Aynı müellif c.9, s.240'ta Ra'sü'l-Ayn kadısı olduğunu bildirmektedir.

¹²⁵ İbnü'l-Adim, *Buğye*, c.5, s.2502.

¹²⁶ İbn-i Hacer, *Lisan el-Mizan*, c.7, s.156.

¹²⁷ İbn-i Hacer, *Lisan el-Mizan*, c.7, s.156.

18.4. Ra'sü'l-Ayn ile Bağlantılı Bilim Adamları

18.4.1 Abdullah İbn-i Muhammed İbn-i Hacer eş-Şami

Ra'sü'l-Ayn'ın konuğu muhaddis bir kişiydi. El-Ezdi onun hadiste zayıf olduğunu bildirmiştir.¹²⁸ Ancak Mucem es-Sikat'te güvenilir biri olduğu yazılmaktadır.¹²⁹

18.4.2 Abbas İbn-i Ahmed İbn-i El-Abbas

H.600'lü (1203) yıllarından önce hadis rivayetlerinde bulunmuş bir şeyh olup güvenilir biri olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak bu açıklama bu şahıs için yeteri derecede bir açıklama değildir. "İbn-i en-Neccar'ın Zeyl"ine müracat ettim. Burada birkaç tane Abbas İbn-i Ahmed İbn-i el-Abbas'a rastladım. Bunların içerisinde aradığım kişiye en yakın olan 600'lü yıllardan önce muhaddislik yapmış olan kişiden birinin hakkında (ikinci sıradaki Abbas için) İbn-i Ebi'r-Reyyan" Ebu Ahmed el-Habbaz olarak tanımlamıştır. Babe'l-Ezec dolaylarından birisidir. Bağdat'ta göç etmiş ve burada kadı Ebi el-Hüseyin İbn-i el-Kadı Ebi Ya'le el-Furai hakkında rivayetlerde bulunmuştur. Daha sonra da "bu şahıs ümmi bir yaşlı/şeyh olup hiçbir şeyden anlamazdı" demektedir. Bağdat'tan ayrılıp Ra'sü'l-Ayn'de iskân etmeye başlamıştı. Burada "Sünen-i Ebi Davut" aracılığıyla İbn-i el-Furai hakkında bilgiler verdi. İbn-i Neccar diyor ki: Farklı çevrelerden karışık bir grup insan, bu şahsın ne olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bunlara göre, bu ve benzerleri şahıslardan hucet olmayacağı gibi bunlara güven de duyulmaz.¹³⁰ Künyesinde Ra'sü'l-Ayn'den olduğuna dair herhangi bir bilgi yok ancak Ra'sü'l-Ayn'de bir süreliğine dersler vermiş olması sebebiyle buraya alınmıştır. Ölüm tarihi belirtilmemiş.

¹²⁸ Şemseddin Muhammed İbn-i Ahmed ez-Zehebî, *Mizanü'l-İktidal fî Nakde'r-Rical*, Tahkik: Eş-Şeyh Ali Muhammed Muavvaz, Eş-Şeyh Adil Ahmed Abdulmevcud, Lübnan-Beyrut, Darü'l-Kütüb el-İlmiyye, 1995, c.4, s.184.

¹²⁹ Bkz.EbuTalib et-Teclil et-Tebrizi, *Mu'cem es-Sikat* ve Tertibü't-Tabakat, Gözden geçirilmiş ve tamamlanmış 3. Baskı, Kum Şehri, Müesseset en-Naşr el-İslami et-Tâbia li-Cemaatü'l-Müderresin, (t.y.), s.180.

¹³⁰ İbn-i Hacer, *Lisane'l-Mizan*, c.4, s.400-401.

18.4.3. Mübeşşir İbn-i Ahmed İbn-i Ali Ebu'r-Raşid er-Razi

Künyesinden de anlaşılacağı gibi Ra'sü'l-Aynlı değildir. Bağdat'ın konuğu idi. Cebir, mukabele ve hayet¹³¹ konusunda uzmandı. Zekâsı çok keskin olan biriydi. İbn-i Ebi'l-Vakt'tan ve başkalarından dersler aldı. İbn-i Neccar dedi ki: Akideyi fesada uğrattığına dair hakkında söylentiler mevcuttu. H.589/1193 yılında Ra'sü'l-Ayn'de öldü.¹³²

18.4.4. Mübeşşir İbn-i Ahmed İbn-i Ali Ebu er-Raşid er-Razi el-Bağdadi

Künyesinden de anlaşıldığı üzere Ra'sü'l-Aynlı biri olmamakla birlikte Ra'sü'l-Ayn'de vefat etmiş olması sebebiyle buraya alınmıştır. Faydalı eserlere sahip biridir. Ebi'l-Vakt hakkında rivayetlerde bulunmuştur. Zilka'de ayında Ra'sü'l-Ayn'de vefat etmiştir. Birçok kişi kendisinden faydalanmıştır. İbn-i en-Neccar, yazdıkları ile ilgili bir rivayette bulunarak şunları söylemektedir: Cebir, Mukabele, Kadastro mühendisliği, Asal sayılar, Bağış hesapları, İstihrac ez-zamir(?), Bölme işlemi(?), Mantık, Felsefe ve Heyet alanında üst düzey bir konumda olup bu alanların tümüyle ilgili eserler vermiştir.¹³³ İbni Hacer onun özellikle Cebir konusunda çok ileri düzeyde olduğunu ifade etmesi için “ayet” tabirini kullanmaktadır.¹³⁴ Çok zeki biri olduğu anlaşılan er-Reşid, daha sonra göçe zorlanmıştı. Denildi ki; Akide bozucu işler yaptı, vahyi inkâr etti ve farzları basitleştirdi. Şam'a gönderildi daha sonra Ra'sü'l-Ayn'e dönerek burada H.589/1193 yılında öldü.¹³⁵

18.4.5. Ali İbn-i el-Kasım İbn-i Yuannis Ebu el-Hasan İbn-i Zukak el-İşbiliyyu en-Nahviyyu

Ra'sü'l-Aynlı değildir ancak bir dönem Ra'sü'l-Ayn'de hatib olarak çalışmış olması nedeniyle buraya alınmıştır. El-Kıfti kendi tarihinde kendisinden söz etmiştir. Kıftiye göre; Babası tarafından Kuran-ı Kerim öğretildikten sonra Cezire'ye indi. Bir süre Ra'sü'l-Ayn'de hutbeler okudu. Şam'da kardeşiyle birlikte bir süre kaldıktan sonra ders vermek üzere Haleb'e geçti. Burada dersler vererek bolca rızık kazandı,

¹³¹ İslam bilim tarihinde astronomi karşılığında kullanılan terim. Geniş bilgi için bkz.Tevfik Fehd, “İlm-i Felek”*DİA*, c.22, s.126.

¹³² İbn-i Hacer, *Lisan el-Mizan*, c.6,s.457.

¹³³ Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.41,345; İbn-i Hacer, *Lisan el-Mizan*, c.6,s.456-457.

¹³⁴ İbn-i Hacer, *Lisan el-Mizan*, c.6,s.456-457.

¹³⁵ Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.41,345; İbn-i Hacer, *Lisan el-Mizan*, c.6,s.456-457.

hem bir ev satın aldı hem çocukları oldu. Kişilik olarak dar yaradılışlı (sınırlı), bedduası çok, sevabı az işleyen, kendisine yardım edene mukabelede bulunmayan, hatası kendisine söylendiğinde geri dönüş yapmayan biriydi. “Lilcuml” adlı esere dört ciltlik bir şerh yazmıştır. Ayrıca “Müfredat el-Kiraa” (Okuma Müfredatı) adlı bir eseri de telif etmiştir. Babası, Kıraatın ileri gelenlerdendi. Dedesi Yuannis ise Rum asıllı bir köle idi. Son derece yoksul (fakir) biriydi. Karnının büyüklüğü nedeniyle “zukak” diye lakaplanmıştı. H.605/1208 yılının tabakatında zikredilmiş ve hac yolunda vefat ettiği söylenmiştir.¹³⁶

18.4.6. Ali İbn-i Nabit İbn-i Talib El-Fakih Ebu el-Hasan el-Ezecci el-Hanbeli el-Vaiz

Talibaniyyi olarak da bilinir. Ebi Muhammed Salih İbn-i er-Rihle, Şuhde ve Hatib el-Mavsali (Musullu), ve Ebi el-Hüseyn Abdulhak ve başkalarından olmak üzere dersler almıştır. Onun hakkında rivayette bulunanlar: Ez-Ziya ve Ziya'nın kardeşinin oğlu el-Fahr, eş-Şeyh Şemseddin Abdurrahman ve başka topluluklar.¹³⁷ Bağdat'ta İbn-i el-Menni'de fıkıh derslerini aldı. Musul'da İbn-i Yunus eş-Şafii'nin muhalif olarak çalıştı. Daha sonra Harran'a geçerek Hatib İbn-i Teymiye'nin yanında bir süre kaldı. Burada kendisi ile İbn-i Teymiye arasında bir sorun oluştu. Bu sebeple önce Şam'a¹³⁸ daha sonra da Ra'sü'l-Ayn'e geçerek burada ikamet etti.¹³⁹ Burada kaldığı sürece vaizlik yaptı. Halk da bundan epey faydalandı. İbn-i Nukta, onun derslerini dinlediğini ve söylediklerinin doğru olduğunu söyledi. El-Munzuri de Mezhebinde(Hanbeli) önemli içtihatları olduğunu söylemektedir.¹⁴⁰ 618 yılı 19 Şabanında (8 Ekim 1221) aynı yerde vefat etmiştir. Lakabı “Muvaffakuddin”dir.¹⁴¹

18.4.7. Muhammed İbn-i İsa İbn-i Berke el-Cessas, Ebu'l-Feth

Bağdatlı olup hadis talebesidir. Yahya İbn-i Sabit, Ebi Ali Ahmed İbn-i Muhammed er-Rahabiyyu ve Muhammed İbn-i el-Haşşab ve başkalarından ders aldı. Musul, Erbil ve Cezire'de muhaddislik yaptı. Cemaziye'l-ula ayında Ra'sü'l-Ayn'de

¹³⁶ Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.43,s.182-183; Selahaddin Halil İbn-i Aybek es-Safdi, *El-Vaifi bi'l-Vefayat*, Tahkik: Ahmed Arnavut, Turki Mustafa,1. Baskı, Beyrut, Dar İhya et-Turas el-Arabi, 2000, c.21, s.258.

¹³⁷ Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.44,s.414-415; İbn-i el-İmad, c.7, s. 144.

¹³⁸ İbn-i el-İmad, c.7, s.144.

¹³⁹ Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.44,s.414-415; İbn-i el-İmad, c.7, s.144.

¹⁴⁰ İbn-i el-İmad, c.7, s.145.

¹⁴¹ Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.44,s.414-415; İbn-i el-İmad, c.7, s.144.

veya başka bir yerde vefat etti. İbn-i en-Neccar dedi ki: bu kişi sadık ve dinine son derece bağlı biriydi. H.620/1223 yılında vefat etmiştir.¹⁴²

18.4.8. Muhammed İbn-i el-Hüseyin İbn-i Ebi'l-Mekarim Ahmed İbn-i el-Hüseyin İbn-i Behram, el-Kadi es-Salih, el-Âlim Mecdüddin Ebu el-Mecd el-Kazvini es-Sufi

H.554/1159 yılının Safer ayında Kazvin'de doğmuştur.¹⁴³ Babasından, Muhammed İbn-i Esat Hafede el-Attari, Ahmed İbn-i Yinal et-Turki, Eba'l-Hayr Ahmed İbn-i İsmail el-Kazvini, Ömer el-Meyanişi, Ebu'l-Farac Sabit İbn-i Muhammed el-Medini ve başkalarından dersler aldı.¹⁴⁴ Özellikle “Şerh es-Sünne” ve “Mealim et-Tenzil”i el-Utari'nin torunlarından aldı.¹⁴⁵ Azerbaycan'da, Bağdat'ta Musul'da, Ra'sü'l-Ayn'de, Şam'da, Baalbek'te ve Kahire'de muhaddislik yaptıktan¹⁴⁶ sonra Said es-Suada Hangahına indi. El-Munzuriyyu der ki; Salih, yaşlı bir kuldu. Mısır'da çokça kabul gören biriydi. Babası da aynı şekilde Mısır'da çokça kabul görenlerden biriydi. İbn-i Habbab der ki; muhteşem görünüşlü, güzel ahlaklı, güzel ruhlu ve asil bir insandı. Zehebi diyor ki; birçok insan kendisinden “Şerhü's-Sünne” ve “Mealime't-Tenzil”i öğrendi. Bu eserin bir nüshası Şam'da Darü'l-Hadis el-Aşrafiyye'de vakıf olarak bulunmaktadır. Bu kişi hakkında rivayette bulunanlar: Ez-Ziya el-Mukaddesi, Ez-Zekiyyu el-Munziri, İzeddin Abdurrezzak İbn-i Rezekallahu er-Res'ani, Seyfo Abdurrahman İbn-i Mahfuz er-Ras'ani, Abdulkahhar İbn-i Teymiye, Ebu'l-Ğanaim İbn-i Mehasin el-Kufraiyy v.s...¹⁴⁷(hakkında rivayet eden kişi sayısı çok fazladır. Ayrıntılar için esere müracaat edilebilir). Anılan bu kişi H.622 yılı Şaban ayının (Ağustos 1225) 13. günü veya 23. günü Musul'da vefat etmiştir.¹⁴⁸

¹⁴² Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.44,s.88.

¹⁴³ Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.45,s.132-133; İbn-i el-İmad, c.7, s.179.

¹⁴⁴ Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.45,s.132-133.

¹⁴⁵ İbn-i el-İmad, c.7, s.179.

¹⁴⁶ Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.45,s.132-133; İbn-i el-İmad, c.7, s.179.

¹⁴⁷ Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.45,s.132-133. Şahıs hakkında rivayet eden kişi sayısı çok fazla olup, ayrıntılar için esere müracaat edilebilir.

¹⁴⁸ Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.45,s.132-133; İbn-i el-İmad, c.7, s.179.

18.4.9. El-Hüseyn İbn-i Ebi Bekr el-Mubarek İbn-i Muhammed İbn-i Yahya İbn-i Musellem

Eş-Şeyh Siraceddin; Ebu Abdullah er-Rabi'iyyu Ez-Zebidiyyu el-Asıl el-Bağdadiyyu, el-Fakih el-Hanbeli el-Babe's-Sariyyu el-Feresiyyu (Rebia kabilesine nisbeple el-Ferese).Takriben H.545/1150 veya H.546/1151 yılında dünyaya gelmiştir. Dedesi Ebi'l-Vakt es-Sicziyyi, Ebu'l-Fûtuh et-Taiyyi, Ebi Zer'a el Makdisi, Ebi Hamed el-Gırnati, Ebi Zeyd Cafer İbn-i Zeyd el-Hamavi ve başkalarından dersler almış, Ebu Ali el-Cezzaz ve başkaları da kendisine icazet vermişlerdi. Bağdat'ta, Şam ve Halep'te muhaddislik yaptı. Kendisi, fâkih, faziletli, dindar, hayırsever, güzel ahlaklı, mütevazı biri olup Vezir Avneddin Yahya İbn-i Hubayra'nın medresesinde müderrislik yapmaktaydı. Bu kişi hakkında sayısızca insan bilgi vermiştir.¹⁴⁹

Zehebi diyor ki; bu şahıs hakkında Seyf İbn-i el-Mecd'in yazdıklarından şunları okudum: “Bağdat'tan H.630/1232 yılında ayrıldığımda, içimde kalan şey, Buhari'yi anlatan bir âlime rastlayamayışımı” dedikten sonra İbn-i Ruziyeh'in H.626/1228 yılında göç ettirilişi ile ilgili kıssayı anlattı. Ra'sü'l-Ayn'e ulaştığında buranın halkı kendisini beğendi, kendisi de burada oturup onlara Buhari'yi anlattı. Daha sonra Harran'a geçti. Buranın halkı da onu beğendi ve ondan kitabı (Kur'an'ı) öğrendi. Sonra Halep'e geçip burada da halkın teveccühünü kazandı. Halep halkı, Şam'a gitmesini engellemek amacıyla şehrin kuşatılmış olmasıyla onu korkuttu. Bu sebeple Şam'a gitmekten vazgeçerek Bağdat'a geri döndü. Es-Seyf dedi ki: Kendisine uğradım, kazancın tadını almıştı ki 100 dinardan fazla para kazanmış bu sebeple karşısındakini küçümsemeye başlamıştı. Bir süre sonra sultanın huzuruna çıktığı anlaşılan bu şahısla ilgili şunlar nakledilmektedir: Bir Ramazan gününde, sultana doğru yaklaştığında, sultan Melikü'l-Aşraf buna çok sevinmişti. Onu kaleye alıp ihtiyaçlarını da gördükten sonra kendisinden yeterince “Sahih”i dinledi. Buradan da bir ay öncesi açılmış olan Dare'l-Hadis el-Aşrafıyye'ye indi. Kendisine büyük hayran kitlesi oluşturan bu şahıs “Sahih”i öğretmesi için insanlar, etrafında izdiham oluşturmuştu. Kendisi de Kur'an-ı Kerim ve Şafii Müsned'inin dağlılarla ilgili olan kısmı hakkında bilgiler verdi. Adı meşhur oldu ve namı uzak yerlere ulaştı.

¹⁴⁹ Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.46,s.60-63. Zehebi, 61 ve 62. Sayfalarda ondan ders alan ve hakkında bilgi verenleri, uzun bir liste halinde vermektedir.

Buradan da memleketi olan Bağdat'a hasta olarak geri döndü. H.631 yılı Safer ayının 23. Gününde (23 Kasım 1233) burada vefat ederek el-Mansur camiine defnedildi.¹⁵⁰

18.4.10. El-Feth İbn-i Musa İbn-i Hammad İbn-i Abdullah İbn-i Ali, El-Fakih Necmeddin Ebu'n-Nasr el-Ceziryi; aslen el-Kasri el-Murabba eş-Şafii el-Usulî

H.588/1192 yılının Receb ayında yeşil Cezire'de dünyaya geldi ve Kütame'nin sarayında yetişti. Nahiv ilmiyle ilgilenip ec-Cezveli'nin "Mukaddime"sini kedisinden öğrendi. 610 yılında Şam'a gidip el-Kindi'den dersler aldı. Hama'da Es-Seyfe'l-Amedi'nin kelamıyla ilgilendi. Ra'sü'l-Ayn'de İbn-i El-Maştub Medresesinde müderrislik yaptı. Zemaşeri'nin "el-Mufassal", İbn-i Sina'nın "el-İşarat", eserlerini tanzim etti. Ayrıca İbn-i Hişam'ın "Siyret"ini 12 bin beyit şeklinde düzgün bir kafiye ile tanzim etti. Bununla birlikte başkaca eserleri de bulunmaktadır. Döneminin faziletli insanlarından biriydi. Mısır'a da giderek İsyut adlı yerde müderrislik yaptı daha sonra da buraya vali olarak atandı. Aynı zamanda Rebiülevvel ayının 4. gününde aynı yerde vefat etti. Düzgün bir üsluba sahip olan bu şahıs hakkında İbn-i Hallikan rivayette bulunarak onu yüceltmıştır. H.663/1264 yılında vefat ettiği anlaşılmaktadır.¹⁵¹

18.4.11. Ebubekir İbn-i Hayat İbn-i Ebubekir İbn-i eş-Şeyh el-Kebir Hayat İbn-i Hasan el Harrani

Ra'sü'l-Ayn'ın Misafiri: Yaşlı, Salih, bilgili, zahid ve meşhur biriydi. 81 yaşında hacı oldu. Şam'da İsa İbn-i Hayyat ve Muracca İbn-i Şukayr hakkında rivayetlerde bulunmuştu. Zilka'de ayında Ra'sü'l-Ayn'de orta yaşlarda iken vefat etmiştir. (2 nolu dipnotta Sakai'den rivayetle şunlar aktarılmaktadır: Salihlerin önde gelenlerden biri olup, kerem sahibi, yaşadığı bölgede ve başka yerlerde de hakkında güzellik dolu ve etkili söylemler mevcuttu). H.685/1286 yılında vefat ettiği anlaşılmaktadır.¹⁵²

¹⁵⁰ Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.46,s.60-63; İbn-i Tağriberdi, c.6, s.254. (İbn-i Tağriberdi, Zehebi'ye dayanarak ölüm tarihini aynı yılı ve ay olarak vermektedir).

¹⁵¹ El-Yunini, c.2, s.327-329; Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.49,s.153-154.

¹⁵² Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.51,s.253.

18.4.12. Muhammed İbn-i Yusuf el-İsbahani

Künyesinden de anlaşılacağı gibi Ra'sü'l-Aynlı değildir. Ancak Ra'sü'l-Ayn'da geçen bir ayı ile ilgili nakledilen bir anısı nedeniyle buraya alınmıştır.

Döneminin ünlü zahid-sufilerinden biri olduğu anlaşılmakta ve bu yönünü dile getiren birçok nakil görülmektedir. Bunlardan biri de Ra'sü'l-Ayn'la ilgilidir. Ahmed İbn-i İsam, Yusuf İbn-i Zekeriyya'dan naklettiğine göre: “Bizler Harran'da iken yanımıza Muhammed İbn-i Yusuf geldi. Etrafında muhaddisler toplanınca Ra'sü'l-Ayn denilen bir yere gittiler. Burada ribat¹⁵³ bulunmamaktaydı. Burada bir ay kaldı. Buradan döndükten sonra Hasan İbn-i Utbe kendisine; “orada bir süre imamlık yaptın” o da dedi ki; doğrudur orada kaldığım bu süre içerisinde ne kimseyi tanıdım ne de kimse beni tanıdı”. Yusuf İbn-i Zekeriyya diyor ki: Muhammed İbn-i Yusuf, azığına (veya ekmeğini) aynı fırıncıdan almazdı. “Belki beni tanırlar ve severler de ben de dinimi rahat yaşayayım” düşüncesindeydi.¹⁵⁴ Doğum ve ölüm tarihi hakkında bilgi verilmeyen bu şahsın, ilk tabiinlerden ve önemli hadis ravilerinden biri olduğu da anlaşılmaktadır.

18.4.13. Abdullah İbn-i Muhammed İbn-i Hucr eş-Şami, Ra'sü'l-Ayn'ın Konuğu

El-Ezdi, onun hadiste zayıf olduğunu söylemektedir. İbn-i Hibban'ın eseri olan “es-Sikât” (güvenilirler)'ta, Abdullah İbn-i Muhammed İbn-i Hucr, Ebu'l-Fazl el-Karşi, Allah'ın en hayırlı kullarındandı. İbn-i Uyeyne hakkında rivayette bulunmuş, Cafer İbn-i Muhammed İbn-i el-Fazl er-Ras'ani ve kendi belde halkı da hakkında rivayetlerde bulunmuştur.¹⁵⁵

18.4.14. Muhammed İbn-i Bektaş el-Emir Nasıruddin Mütevelli Medine't-Dımaşk (Şam Valisi)

Ra'sü'l-Aynlı değildir. Önceleri Gazze ve sahilde görev yapmakta iken daha sonra Şam'a gelmiş ve burada bulunduğu sırada 50 bin dirhemi çalınmıştı. Bu olaydan sonra Şam'a vali olarak atanan Bektaş, Şam'da çıkan büyük yangının Şam

¹⁵³ Buradaki anlamının “garipler hanı” olduğu tahmin edilmektedir. Bkz. <http://www.almaany.com/ar/dict/ar-tr/%D8%B1%D8%A8%D8%A7%D8%B7/> (01.4.2015)

¹⁵⁴ Abdullah el-İsfahani, c.8,s.231.

¹⁵⁵ İbn-i Hacer, *Lisan el-Mizan*, c.4, s.563.

halkı tarafından özellikle vali Bektaş'a olan kızgınlıklarından dolayı çıkarıldığı söylentileri üzerine Emir Tinkiz tarafından görevinden alınmış, bir süre işsiz kaldıktan sonra iki defa görevden alınarak tekrar görevine iade edilmiş ardından tekrar görevden alınmıştı. Bu sırada Mısır'a gitmek istediğini bildiren Bektaş, Trablus'a giderek buranın emiri oldu. Trablus'ta görülen veba hastalığı nedeniyle küçük oğlu ve ailesinden birkaç kişi ölmüştü. Bu sebeple Trablus'tan ayrılmak üzere yola çıktı. Yolda da kızı vefat edince, Baalbek'te onu defnetmek üzere buraya doğru yürümeye başladı. Yolda, Baalbek idarecisinin Ra'sü'l-Ayn'de bulunan naibi tarafından kendisine bir ziyafet hazırlanarak, hazırlanan yemeklerden yemesi gerektiğine dair yemin etti. Bu yemeklerden yiyen Bektaş, bir süre sonra vefat etti (749 yılı Rebiülevvel ayının sonları/Haziran 1348). O da kızının yanında defnedildi.¹⁵⁶

18.4.15. Ebu el-Hasan Ali İbn-i Muhammed İbn-i Uceyf er-Ras'ani

Bu şahıs, Filistin'de bulunan Ra'sü'l-Ayn köyünden olup Cezire'deki Ra'sü'l-Ayn ile karıştırılmaması gerekmektedir.¹⁵⁷

19. RA'SÜ'L-AYN'DE SOSYAL VE İKTİSADİ HAYAT

Ra'sü'l-Ayn, coğrafi konumu gereği geçmişte birçok topluluğun üzerinden akıp geçtiği bir yer olmuştur. Şehrin kuruluşu işlenirken de söz edildiği gibi, buranın kimin tarafından kurulduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte özellikle isminden ötürü ilk yerleşimcilerinin Sami olabileceği söylenmişti. Nitekim Fikret Işıltan da "bölgenin geçmişteki eski ahalisini teşkil eden etnik unsurlar hakkında ancak tahmini bir takım öngörüler ileri sürülebilir. Bununla birlikte bölgemizin en yakın komşusu olan Orta Fırat'taki Mari ve Hana bölgelerinde eski sakinlerin Sami olduğu, Mari Krallarının iki istisnası ile Samî adlar taşımalarından çıkarmak mümkündür" demek suretiyle hem farklı kavimlerin varlığına işaret etmiş hem de bu kavimlerin kimler olabileceğine vurgu yapmış olmaktadır.¹⁵⁸

Ra'sü'l-Ayn'a yerleşmiş ilk kavimlerin Samiler olabileceği tahmin edilmekle birlikte bölgede ilk devlet kurucularından M.Ö. III. binden itibaren Mezopotamya'da

¹⁵⁶ Es-Safdi, *El-Vâfi Bi'l-Vefâyât*, c.2, s.185.

¹⁵⁷ İbnü'l-Esir, *Lübab*, c.2, s.25-26; Es-Sem'ani, c.3, s.65.

¹⁵⁸ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.28.

görülen Subarilar,¹⁵⁹M.Ö. III. Bininin sonlarına doğru yerleşmeye başlayan Hurriler¹⁶⁰ ile M.Ö. 2000 yıllarında bölgeye gelen Mittaniler olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶¹ Her üç topluluğun da akraba topluluklar ve kurdukları devletin de ortak bir devlet olduğu söylenmektedir.¹⁶² Ancak M.Ö. III. Binyılları boyunca gerek kuzeyden gelen adı geçen toplulukların, gerekse de güneyden kuzeye doğru göçen Samilerin Mezopotamya’da bir araya geldikleri ve etkileşim sonucunda iklim ve bölge şartlarına daha yatkın görünen Samilerin diğer toplulukları asimile ettikleri anlaşılmaktadır.¹⁶³ Dolayısıyla bölgede zaman ilerledikçe Samileşmenin etkisinin daha da artacağı görülecektir.

M.Ö. II. binin ilk asırlarında bütün Önasya’ya doğru büyük sonuçlar doğuran önemli göçler meydana gelmiş, bu göçlerin nedenlerinden biri olan¹⁶⁴ Hitit istilasına rağmen Mezopotamya’da etnik bir değişiklik meydana gelmediği ancak aynı bin yılın ikinci yarısında özellikle Aramilerin ortaya çıkmasıyla birlikte bölgenin büyük bir oranda Aramileştigiine şahit olunmaktadır. Bu dönemde Subari kavimlerinin de tamamıyla asimile olup ortadan kaybolduğu ileri sürülmektedir.¹⁶⁵

Büyük Asur imparatorluğu, Asur unsurunun bütün Mezopotamya’da yayılması için şehirler kurup büyük bir enerjiyle çalışmış olmasına rağmen, kendini Aramilerin etkisinden kurtaramadığı görülür. Bununla birlikte Asur İmparatorluğunun yıkılmasıyla birlikte Asurî karakter de büyük oranda yok olduğu söylenmektedir.¹⁶⁶

M.Ö. VI. yüzyılda Pers kralı II. Kyros’un Mezopotamya’daki Babil egemenliğini sona erdirmesiyle birlikte¹⁶⁷ Aramiler artık bölgenin asıl sakinleri durumuna gelmiş oldukları görülmektedir. İranlılar, bölgeyi ele geçirmiş olmalarına

¹⁵⁹ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.28; Aydın, v.d., s. 30.

¹⁶⁰ Mieroop, s.151; Roaf, s.102.

¹⁶¹ *Türk Ansiklopedisi*, “Hurriler”, c.19, s.388; Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s.36; Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.42; Köroğlu, s.125.

¹⁶² İlkçağ kısmına müracaat edilebilir.

¹⁶³ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.28.

¹⁶⁴ Bu dönemde yaşanan göçler ile ilgili geniş araştırmalarıyla bilinen Jak Yakar’a göre bölgede büyük bir kuraklığın yaşanmış olduğuna, bu sebeple de halkların bir kısmının Güney Mezopotamya’ya göç ettiğine işaret etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yakar, s.391, 402-403.

¹⁶⁵ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.28.

¹⁶⁶ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.29.

¹⁶⁷ M.Çelik, *Urfa*, c.1, s.130.

rağmen büyük oranda bir iskân hareketine girişmemiş olmaları sebebiyle bölgede etnik bakımdan herhangi bir değişikliğin yaşanmadığı anlaşılmaktadır.¹⁶⁸

Bununla birlikte Sasanî hâkimiyetinin başlamasının ardından Arap göçleri duraksamış gibi görünse de kısa bir süre sonra daha güçlü şekilde kendini gösterdiği anlaşılmaktadır. Arap kabilelerinin bilhassa İran ve Roma imparatorluklarının güçlü dönemlerinde ancak boyun eğmek¹⁶⁹ ve bu medenî devletlerin kanunlarına tâbi olmak suretiyle buralara yerleşmeleri, öyle anlaşılıyor ki tarihçilerin de dikkatlerini çekmemişti. Bu sebeple buraya göç etmiş olan Arap kabilelerinin tespiti de ancak ileriki tarihlerde yaşanacak siyasi hadiselerin içinden çıkarılmasıyla mümkün olacağı görülmektedir.¹⁷⁰

Arapların dışında bölgede dikkat çeken bir başka topluluk, Büyük İskender'in istilâsıyla başlayan Hellenistik devirde, büyük kitleler halinde Mezopotamya'ya gelip yerleşen Makedon ve Grekler'di. Bölgenin etnik çehresini renklendiren Makedon ve Grekler, eskiden beri mevcut olan iskân yerlerine genellikle kendileri için, alışkın oldukları sisteme uygun şehirler kurup buralara yerleştikleri söylenmektedir.¹⁷¹

Büyük İskender İmparatorluğunun bakiyesi olan Selevkoslar devletinin yıkılışı ile Partların bütün Mezopotamya'ya hâkim olmalarını müteakip, Arapların bu bölgeye daha da yoğunlaşan kesafette göçleri başlamıştı. Bu dönemde Araplar artık yerli halk arasına karışmış ve hatta başta Urfa'da olmak üzere Urfa'nın yakın çevresinde de bazı krallıklar kurmuş oldukları da görülmektedir.¹⁷² Buna paralel olarak da Selevkos Devletinin yıkılışı ile birlikte Grek anayurdundan göçler durmuş özellikle de Part hâkimiyetinin başlamasıyla Grek unsurları da gittikçe azalmıştır.¹⁷³

Bölgedeki bu unsurların dışında M.Ö. 1. Asırda kısa süreliğine dahi olsa Ermenilerin de Osrhoene şehirlerine yerleşmiş oldukları görülmektedir.¹⁷⁴

¹⁶⁸ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.29.

¹⁶⁹ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.30.

¹⁷⁰ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.31.

¹⁷¹ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.30.

¹⁷² Söz konusu krallıklar hakkında bilgi için bkz. İrfan Şehid, s.55; Segal, s.39-40,47; Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.30.

¹⁷³ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.30.

¹⁷⁴ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.30.

Ermenilerin yanı sıra M.Ö. VI. Yüzyılda Pers Kralı II. Kyros'un Mezopotamya'daki Babil egemenliğini sonlandırmasının ardından başlayan Pers egemenliği ile birlikte Babil Kralı II. Nabukadnezar'ın kendi ülkelerinden sürgün ederek zorla Babil'de tuttuğu Yahudilerin de yeniden kentlerine dönmeye başladıkları ve bunların bir kısmının Suriye ile Yukarı Mezopotamya kentlerine yerleşmiş oldukları bildirilmektedir.¹⁷⁵Yahudilerin bölgedeki varlıkları bundan sonra da uzun bir süre boyunca devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Roma İmparatoru Trajan (53-117) devrinin sonlarında Kıbrıs, Mısır, Libya, Siranika ve Bet-Nahrayn'de isyan edip burada bulunan Rumları öldürdüğü söylenen Yahudilerin, bölgedeki aktif varlığı hâlâ dikkat çekici olarak kalmıştır.¹⁷⁶Yahudilerin bölgedeki aktif ve kalabalık varlığının ne zamana kadar devam ettiği tam olarak bilinmese de Işıltan'ın söylemiş olduğu “çok eskiden beri bölgede yabancı olarak telâkki edilen ve itibarsız bir azınlığı teşkil eden Yahudileri de bu karışık nüfusun içinde zikretmek gerekir” cümlesi ile gittikçe azalan bir Yahudi nüfusuna işaret ettiği muhakkaktır.¹⁷⁷Azınlık dahi olsa Yahudi nüfusunun varlığı çok geç sayılabilecek dönemlere kadar sürmüş olacak ki, 1165-1173 yılları arasında seyahatnamesini yazmış olan Yahudi asıllı seyyah Bünyamin et-Tatili, verilen tarihler arasında Ra'sü'l-Ayn'de 100 (yayıncının belirttiğine göre başka bir nüshada bu sayı, 1000 şeklinde ifade edilmiştir-aynı sayfa 2 no'lu dipnot) Yahudi'nin yaşamakta olduğunu bildirmektedir.¹⁷⁸

Arapların bölgeyi kontrolleri altına alınmalarına kadar geçen süre içinde yukarıda adı geçen toplulukların değişik zamanlarda Ra'sü'l-Ayn'de hâkimiyet kurdukları anlaşılmaktadır. Kurulan her bir devletin kendine özgü bir yönetim biçimi veya toplumsal-iktisadi uygulamaları da muhakkak ki olmuştur. Ancak özellikle bu dönemlerde uygulanan gerek iktisadi politikalar gerekse de sosyal uygulamalar, her ne kadar farklı devletler tarafından yürütülmüşlerse de birçok yönden benzerlikleri

¹⁷⁵ M.Çelik, *Urfa*, c.1, s.130; Tevrat'ta da bu geri dönüş ile ilgili önemli bilgilere yer verilmiştir. Bkz. Tevrat, Yeramaye, Bölüm 52, Yer. 24-34 (<http://www.yolgosterici.com/tevratt/tevratt25.htm>-10.03.2016)

¹⁷⁶ Abu'l-Farac, s.126.

¹⁷⁷ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.30.

¹⁷⁸ Bünyamin et-Tatili, s.284; Aynı konu hakkında Penssylvanya Üniversitesi tarafından yayınlanan “The Itinerary of Benjamin of Tudela (Continued)”de Ra'sü'l-Ayn'de bulunan Yahudi sayısı 200 olduğu bildirilmektedir. Seyahatnamenin orjinaline ulaşamadığımız için bu sayının kesin olarak ne kadar olduğu bilinmemektedir. Bkz. The Itinerary of Benjamin of Tudela (Continued), The Jewish Quarterly Review, University of Pennsylvania Press, Vol. 17, No. 2 (Jan.1905), pp. 286-306, s.302. (<http://www.jstor.org/stable/1450810> - 27.1.2014)

dikkat çekmektedir. Örneğin kölelik sisteminin ilkçağda kurulan hemen hemen bütün uygarlıklarda görmek mümkündür.¹⁷⁹

Yukarıda da ifade edildiği gibi bölgede oluşan Pers hâkimiyeti ile birlikte yoğunlaşan Arap göçlerine, önce Makedonlar, ardından da Romalıların müdahaleleri eşlik etmişti. Bu müdahaleler her ne kadar başta Ra'sü'l-Ayn olmak üzere bütün bölgeye zararlar vermişse de sonuçta bölgede Arapların asıl sâkin olarak yerleşmelerini sağlamıştı. Gerek Persler, gerekse Romalılar, oluşan yeni demografik yapıdan faydalanma yoluna gitmiş ve bu sebeple her iki taraf da bu sakinleri kendi tarafına çekmek suretiyle diğer tarafa karşı üstünlük sağlamaya çalışmıştır.¹⁸⁰

Segal, 201 yılı hadiselerinden söz ederken genelde çalışma alanımıza yakın çevrede yaşayan insanların hem sosyal hem de iktisadi hayatlarına dair önemli bilgiler vermektedir. Bu bilgilere göre:

Köylerin bulunduğu bölgenin ötesinde işlenmeyen toprakların insanları yaşamaktaydı. Onlar ara bir aşamada, göçebelikten yerleşik hayata geçiş aşamasında bulunmaktaydılar. Köylerin yakınlarında yılın bir bölümünü tarlalarda çalışmak, diğer bir bölümünü sürülere bakmakla geçiren yarı göçebeler, Araplar vardı. Bu bölgelerden daha da uzaklarda saf göçebeler, çadırlarda yaşayan, şehrin otoritesini kabul etmeyi reddeden, geçimlerini sadece sığır yetiştiriciliğinden değil, bunun yanında yol kesip adam soymaktan, çapulculuktan sağlayan ve sürekli hareket halinde yaşayan bedeviler bulunmaktaydı. Yunan ve Roma yazarlarının “Sarsen”ler diye adlandırdıkları, bunlardır. Süryani yazarlar bunları en çok tanıdıkları bedevi Tayy kabilesinden türemiş bir adla “Tayyoye” diye adlandırmaktaydılar.¹⁸¹

Bu bilgilerin dışında yine Segal’ın Ammianus Marcellinus ve Aziz Jerome’dan aktardığını söylediği şu ilginç bilgilere de rastlanmaktadır:

Arapların hiçbiri bir sabanın ucunu tutmamış veya bir ağaç yetiştirmemiştir. Hiçbiri toprağı işleyerek geçimini sağlamaya çalışmamıştır. Onlar evsiz, ocaksız ve kanunsuz

¹⁷⁹ Hurrilerde bu sistemle ilgili bilgiler için bkz. A.Ünal, s.23; Hitit, Asur ve Babil dönemleri için bkz. V.Diakov-S.Kovalev, s. 97,102-103,159,183.

¹⁸⁰ Bununla ilgili çok sayıda örnekler verilebilir ancak en güzel örneklerden biri İran’ın Bedevi liderlerinden Münzir’i kral olarak tanıyıp Romalılar üzerine saldırtması, buna karşılık olarak da Romalıların da başka bir Bedevi lideri olan Haris’i kral tanıyıp aynı şekilde Perslere karşı saldırtması gösterilebilir. Olayın ayrıntıları hakkında bkz. Segal, s.194-195.

¹⁸¹ Segal, s.54.

bir biçimde sürekli olarak geniş ve işlek yollar üzerinde dolaşıp durmuşlardır... Onlar içinde tahıldan ve şaraptan tamamen habersiz birçok insan gördüm.¹⁸²

İsmail'in oğulları atlara ve develere binerler, uzun saçlarını kurdelelerle tuttururlar. Bedenleri yarı çıplaktır, üstlerine bir pelerin giyerler, ok torbaları omuzlarından aşağı sarkar ve yayları gevşektir. Ellerinde uzun mızraklar vardır, çünkü onlar dövüşmeye değil, yağmalamaya gelmişlerdir.¹⁸³

Bu anlatımlara rağmen Geç antik çağda (Yaklaşık 284-565 yılları arası) Habur vadisinde Bizans'ın sahip olduğu iki önemli kent olan kuzeyde Theodosiopolis (Ra'sü'l-Ayn) ve güneyde Circesium'un (Rakka) Habur nehri boyunca uzandığını ve söz konusu dönem boyunca bu vadinin tamamının sulanmakta olduğu söylenmekte ve bu da bölgenin tarımsal faaliyetlerden tamamen yoksun olmadığını ortaya koymaktadır.¹⁸⁴

Bütün bu alıntılardan anlaşılan odur ki, bu dönemlerde özellikle bedevileri kontrol altında tutmak güç olmuştu. Nitekim Anatasius'un Dara'yı, Justinianus'un da Ra'sü'l-Ayn'e çok yakın bir yer olan Thannurios'u (Tenanir) kurmuş olmalarının ana sebeplerinden birinin de bedevi Araplarının akınlarından korunmak olduğu söylenmektedir.¹⁸⁵ Hatta belli ki bu tedbirler de yeterli görülmemiş olacak ki Romalılar ek tedbirler almak zorunda kalmıştı. Bu ek tedbirlerden söz eden Segal, bedevilerin kişilere rütbelerine göre değer veren insanlar olmadığını, ticaret kervanları ve şehir sakinleri gibi yarı yerleşik Arapları da taciz ettiklerini ve muhtemelen bundan dolayı Tayy kabilesine karşı yol güvenliğini sağlamak için olduğu kadar Arapları da savunmak üzere Edessa'da *Arabarkos*, (Süryanice *şallita de 'Arab*) adını taşıyan bir kişinin ifa ettiği bir memurluk makamı tesis edilmiş olduğunu bildirmektedir.¹⁸⁶

Buna rağmen güvenliğin tam olarak sağlanamadığı çöl steplerinde, tek başına bir yolcunun hiçbir zaman güvende olmadığı ifade edilmektedir. Yoldan ayrılmak

¹⁸² Segal, s.193.

¹⁸³ Segal, s.193.

¹⁸⁴ Michael Decker, s.224.

¹⁸⁵ Segal, s.192

¹⁸⁶ Segal, s.55.Bedevilerin bölgedeki icraatları hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. Aynı eser, s.93-95.

hemen hemen kesin olarak ölümü davet etmek olduğu da Kadı Tenuhi'nin anlattığı ve Ra'sü'l-Ayn'de geçtiği anlaşılan şu hikâyeden açık bir şekilde anlaşılmaktadır:

Kadı Tenuhi, “Nişvar el-Muhazara” adlı eserinde, İbrahim en-Nasibi adlı kişiden, komşusu olan Ebâ'l-Kasım hakkında şu hikâyeyi aktarmaktadır. Ebâ'l-Kasım anlatıyor:

Güzel bir yaz gününde babamdan bana miras kalmış olan kılıçla Nusaybin'den ayrıldım. Amacım, bu kılıcı Ra'sü'l-Ayn'de bulunan Rebia emiri Abbas İbn-i Ömer'e hediye etmekti. Yoldayken, Ra'sü'l-Ayn'e yakın olduğumuz bir sırada, Bedevi şeyhlerinden biri yanıma gelerek benimle yol arkadaşlığı ve sohbet etmeye başladı. Bana hangi amaçla burada olduğumu sordu, ben de gerekçemi söyledim. Ra'sü'l-Ayn'e girerken birbirimizden ayrıldık. Arasına yanıma gelir, beni takip eder ve bana iyilikte bulunuyormuş gibi yapardı. Bir gün halimi sorduğunda ona, emirin hediyemi kabul ettiğini, ayrıca bana 1000 dirhem ve elbiseler hediye ettiğini ve filan gün şehirden ayrılacağımı kendisine söyledikten sonra ayrıldı. Söylediğim gün geldiğinde, eşeğime binip evden ayrıldım. Biraz uzaklaşıp çöle vardığımda bir de baktım ki aynı adam zayıf bir küçük bineğe binmiş, tıpkı beni taklit edercesine yanında bir kılıçla karşıma çıkıverdi. Onu görünce irkildim ve yüzünü tanımamazlıktan geldim; ancak gözlerindeki kötülüğe inanmıştım. Ona sordum: Burada ne yapıyorsun? Dedi ki: İşimi gördüm ve şu anda ayrılmak istiyorum. Bu arada seninle sohbet etmeyi başka biriyle sohbet etmekten daha değerli buluyorum. Pekiyi, öyle olsun dedim ve yola devam ettik. Bu sırada o bana yaklaşmak istedikçe ben ondan uzaklaşmaya çalıştım ki bu şekilde epey yol almıştık. Biz ikimizden başka üçüncüsü olarak Allah'tan başka kimse yoktu. Aradaki mesafeyi kapatıp yanıma yaklaşınca, eşeğimi uyardım ki onu geçebileyim. Birde baktım arkamda duruyordu. Ona doğru baktığımda kılıcını çekip üzerime saldıracağını anladım. Kendimi eşeğin üzerinden atıp koşmaya başladım. Onu geçeceğimi anladığı anda; “ya eba'l-Kasım ben sana şaka yaptım” dedi. Onun bu söylemlerine aldırış etmedim, o ise bineğini daha hızlı koşturma çabasındaydı. O anda gözüme ilişen türbeye doğru gitmeye başladım. Bedevi tam bana yetişecekken kendimi türbenin içine attım ve kapının arkasına saklandım. Bu türbenin şöyle özellikleri vardı: Bu türbe taştan yapılmış bir türbe idi. Kapısı da oyulmuş ve işlenmiş tek taştan yapılmış muazzam bir şeydi. Bir elin bunda işlemesi mümkün görünmüyordu. Kapının dışında bir halkası mevcuttu ancak iç taraftan elin işleyebileceği hiçbir şeyi yoktu. Dışarıdan içeriye doğru iteklediğinde kapı açılır, dışarıya çıkıp da halkayı çektiğin anda kapı kapanır ve dışarıdakini kapı üzerinde etkin

kılmasını sağlardı. Ben kapının arkasında gizlendim. Bedevi gelip bineğini kapının halkasına bağladıktan sonra içeri girdi ve türbe sahibinden beni istemeye başladı. İçerisi karanlıktı ve beni görmemişti. İçeriye doğru biraz daha ilerleyince, kapının arkasından hemen çıkıp halkayı çektim ve kapıyı kapattım. Böylece ölümü gözüyle görmüş oldu. Adam içerden şöyle bağıırıyordu: “Ya Eba’l-Kasım, Allah’tan kork! Ben bu halde mutlaka itlaf olacağım (öleceğim)”. Ben de “ben itlaf olacağıma senin itlaf olman daha iyidir” dedim. Bedevi: “Beni buradan çıkarırsan sana eman vereceğim, yazılı bir ahitle güvence vereceğim” dedi. Ben de: Sen verdiğin sözü tutacak adam değilsin ben de sana güvenmiyorum. O ise söylediklerini tekrar edip duruyordu. Ona dedim ki: Geveleyip durma! Ben şimdi bineğine bineceğim, eşeğimi de yanıma alıp gideceğim. Birkaç gün sonra tekrar aynı yerde görüşelim. Sakın ben gelmeye kadar buradan ayrıılma. Yemeye ihtiyaç duyarsan da “Cif el-Uluc”(Dışkı) senin için en iyi yiyecektir. Adam ağlayıp “vallahı beni öldürdün” diyordu. Allah’ın lanetine kadar git dedim. Adamın bineğine binip eşeğimi de yanıma aldım. Bineğinin üstünde bir heybe buldum. Heybenin içinde adamın elbiseleri vardı. Aldım onları Nusaybin’e götürdüm. Elbiseleri de adamın bineğini de sattım ve olanlardan kimseye söz etmedim. Birkaç ay sonra Ra’sü’l-Ayn’e tekrar gitmem icabetti. Yine aynı yola çıktım. Türbenin yanından geçmek istedim. Türbenin içine girdiğimde bedevinin kemik haline gelmiş cesedini buldum. O anda ben sağ olduğum, bedevinin de ölmüş olmasından dolayı Allah’a şükrettim. Ayağımla cesedi hareket ettirdim ve “ne haber ey filan” dedim, o sırada ayaklarının altında bir şeylerin hışırdağını duydum. Elimle yokladım, bu bir cüzdan(himyen)di. Himyeni ve kılıcını alıp türbeden çıktım. Himyenin içinden 500 dirhem çıktı. Kılıcı da 100 dirheme sattım.¹⁸⁷

19.1. İslam’dan sonra Ra’sü’l-Ayn ve Yakın Çevresinde Yaşayan Süryaniler ve Arap Kabileleri

Gerek İslam öncesi gerekse de İslam sonrasında Ra’sü’l-Ayn’de en fazla söz edilen iki topluluktan biri Hıristiyan Süryaniler, diğerleri ise Araplardır. Bunlar ayrı ayrı değerlendirilecek olursa:

¹⁸⁷ Kadı Tenuhi, c.5, s.250-253.

19.1.1. Süryaniler

Süryani (Süryoyo) adının nasıl, ne zaman ve neden dolayı kullanıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Süryaniler, bu konuda beş varsayım¹⁸⁸ ileri sürmekle birlikte neticede bu ismin kaynağının Suriye olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte konu hakkında yapılan yorumları değerlendiren araştırmacılardan Yakup Bilge, Süryani tarihçiler tarafından hatırlatılan beş görüşün olduğunu ancak bunların kabul görmeyen tezler olduğunu söylemektedir. Bilge, Süryanilerin kabul gördükleri iki tezden ilkinin “Süryani” adının Arami kralı Suros’tan geldiği, ikincisininse “Asur” ismi ile ilgili olduğunu söylemekte ve bunların sonuç itibarıyla önemli olduğunu bildirmektedir. Sonucu da şu şekilde değerlendiren Bilge, Suros’tan geldiğini iddia edenler için “Süryanilerin”, çoğunluğu Aramilerin oluşturduğu bir topluluk ile birlikte Hıristiyanlığı kabul eden diğer Asur ve Mezopotamya halklarını; ikinci görüşü savunanlar ise bu ismin Hıristiyanlıktan sonra kullanılmaya başlandığı ve tüm Mezopotamya halkını kapsadığını ileri sürmektedir.¹⁸⁹ Bu görüşe yakın duran bir başka düşünceye göre ise Süryanilerin ataları Asurîler, Aramiler ve Keldaniler olup anavatanları da Mezopotamya idi.¹⁹⁰

Bu açıklamaların dışında Süryani araştırmaları ile bilinen Mehmet Çelik de bu konulara dikkat çekmekte ve mantıklı görülen aşağıdaki açıklamayı yaptığı görülmektedir:

Süryani adı her ne kadar insanda “Suriyeliler” imgesini uyandırıyor da bu lakabın kullanılması dini bir zorunluluğa dayanmaktadır. Pavlos’un Hıristiyanlığı kabulüyle, Suriye ve Filistin’deki putperestler üzerinde yoğunlaştırılan misyon çalışmaları sonucunda bu bölgenin sakinlerinden olan Aramilerin bir kısmı da Hıristiyanlığı kabul etmişti. Hıristiyanlığı kabul eden Aramiler, kendilerini putperest ırkdaşlarından ayırmak için “Suyoyé-Süryaniler” lakabını kullanmaya başlamış ve zamanla bu lakap, ayrı bir mezhebe ad olmuştur. Süryani adı, bugün çeşitli ırklara bağlı olmalarına rağmen, bir Hıristiyan mezhebi ve kilisesi yandaşlarının adı olarak

¹⁸⁸ Söz konusu varsayımlar için bkz. Mehmet Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi-1*, İstanbul, Ayraç Yayınları, 1987, s.15-16.

¹⁸⁹ Yakup Bilge, *Süryanilerin Kökeni ve Türkiyeli Süryaniler*, İstanbul, 1991, Zafer Matbaası, s.31.

¹⁹⁰ S.Aksoy, T.Çelik, s.21-22; Aynı görüşü paylaştığı anlaşılan Gorgis David de burada geçen dört ulusun da aynı ulustan geldiğini ve aynı dili kullandığını ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gorgis David Malik, s.49-50.

kullanılmaktadır. Bu nedenle bu sözcüğün kökü kesin olarak bilinmemekle birlikte, kilise içinde daha çok yandaş bularak egemen görüş haline gelmiştir.¹⁹¹

Her ne kadar Yakup Bilge Süryanilerin Aramilerden geldiğini ıspat edecek çok şeyin olmadığını söylese de¹⁹² aslında birçok kaynakta buna işaret edildiği görülmektedir. Bu kaynaklardan biri olan M.Çelik, “Hıristiyanlığın Doğuşuna kadar Süryanilerin Genel Durumu” başlığı altında milattan önceki Arami tarihini anlatmış ve bir bakıma Süryanilerin Arami kökenden gelmiş olabileceğine işaret etmiştir.¹⁹³ Bu çalışmada da Aramilerin özellikle tarihi geçmişleriyle ilgili yukarıda (II. Bölümde) önemli bazı bilgiler verilmiş olması sebebiyle tekrarına gerek duyulmamaktadır. Bununla birlikte Süryanilerin gerek el becerileri ile gerekse yaşamış oldukları toplumun genel durumunu anlatan tarihi yazılarıyla günümüze dahi büyük katkılar sağlayan bir topluluk olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Taş oymacılığı-Kesme taş, telkari, dokumacılık, bakırcılık, el nakışı ve basmacılık gibi sanatların eskiden beri Süryanilerce yürütülmekte olan önemli el sanatları olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹⁴ Süryaniler, günümüzde bile bölgenin önemli unsurlarından biri olduğu bilinmekte ve halen yukarıda sayılan birçok el sanatlarını sürdürmeye devam ettiği de bilinmektedir.

19.1.2. Arap Kabileleri

Arap kabilelerine gelince, bunlar da Müslümanların bölgeye hâkim olmasıyla birlikte artık tartışmasız bir şekilde buranın egemenleri durumuna gelmişlerdi.¹⁹⁵ Bu arada öteden beri sürmekte olan Arap kabile göçlerinin yukarıda da ifade edildiği gibi tarihçilerin dikkatlerini fazla çekmemiş olması sebebiyle ne sayı ne de hangi kabilenin nereye yerleştiği tam olarak kestirilememiştir. Bu bağlamda İslâm’ın ilk

¹⁹¹ Çelik, *Süryani Tarihi-1*, s. 16.

¹⁹² Bilge, s.31-35.

¹⁹³ Çelik, *Süryani Tarihi-1*, s. 17; Aynı konuya dikkat çeken başka bir araştırmacı, Süryanilerin kendilerini “Arami” olarak isimlendirdiğini Yunanlıların ise bunlara “Syrian” dediklerini “Syrian” isminin ise günümüzde “Süryani adına dönüştüğünü yazmaktadır. Bkz. İrfan Işık, *Birlikte Olduğumuz Halklar (Keldani-Assuri-Süryani-Ermeni)*, 3. Baskı, İstanbul, 2000, Sorun Yayınları, s.82; Sebastien de Courtois de Süryani kültürünü “Aramilerin mirasçısı kültürlerden biri olan Süryani kültürü” diye tanımladığı görülmektedir. Bkz. Sebastien de Courtois, s.19.

¹⁹⁴ Sözkonusu el sanatları hakkında geniş bilgi için bkz. Osman Ayağ, *Süryaniler ve Din*, İstanbul, 2014, Karma Kitaplar Yayını, s.19-23.

¹⁹⁵ Sevani Abid, s.100. Sevani Abid, buradaki İslam varlığının, ötedenberi göç etmekte olup fetihlerden sonra da hızlıca artan Arap kabilelerinin etkisinin çok büyük olduğuna ve bu durum da Müslüman nüfusunu Hıristiyan, Yahudi ve Sabiilerin yanında yer almasını sağladığına dikkat çekmektedir.

devrinde yaşanan siyasi hadiselerden, bölgemizde ikamet ettikleri anlaşılan kabilelerin başını Mudar kabilelerinin çektiği anlaşılmaktadır. Bu kabileleri sıralayan Işıltan, bunların; Kilâb, Hilal, Ukayl, Süleym ve bunların muhtelif şubeleri olduğunu söylemektedir. Işıltan ayrıca bu kabilelerin, Mudar'ın en büyük kolu olan Kays Aylân'a mensup olmasının yanı sıra el-Cezire'nin asıl sekencesini teşkil eden bu dörtkabileden ilk üçünün Havâzin'in kolları, Süleymlerin ise Havazinlerin kardeşleri olduğunu bildirmektedir.¹⁹⁶ Bunlara ilaveten İbn-i Abdi Rabbihi'nin söylemiş olduğu "Cezire halkı Haricidir. Çünkü burası Rebiahların diyarıdır. Rebia ise bütün fitnelerin başıdır. Çoğunluğu da Hıristiyan ve Haricidir"¹⁹⁷ sözleri, Rebia'nın da el-Cezire'nin önemli unsurlarından biri olduğunu göstermektedir. Esasında Mudar ve Rabia da Nizar kabilesinin iki büyük kolu olup neticede aynı soya bağlı oldukları anlaşılmaktadır.¹⁹⁸ Özellikle Rebia kabilesinin ana iskân bölgelerinden birinin Ra'sü'l-Ayn olduğunun söylenmesi, Rebia kabilesini ayrıca önemli kılmaktadır.

Rebia kabilesinin Ra'sü'l-Ayn'a gelip yerleşmesinden önceki süreçte kan davalı olduğu anlaşılan Temim kabilesiyle, belki de farklı zamanlarda göç etmiş olmalarına rağmen, kader her ikisini el-Cezir'de, hatta Ra'sü'l-Ayn'de bir araya getirmişti. Bu birliktelik, iki kabile arasındaki eski husumeti yeniden depreştirdiği de gözlerden kaçmamaktadır. Buna işaret eden Kahhale, Arap kabilelerinden Temim ve Bekir İbn-i Vail'in kabilesi (Rebiahlar) arasında İslam'dan önce Yemen'de başlayan mücadelenin, İslam sonrasında da devam ettiğini¹⁹⁹ söyleyerek bunu doğruladığı görülmektedir. Yaşananları aynı şekilde aktaran Yakut da, iki kabile arasında yaşanmış olan hadiselerin Arap şiirine²⁰⁰ dahi konu olduğunu yazmakta ve buna başka yazarlar da destek vermektedir.²⁰¹ Şiire konu olan hadisenin²⁰² Ra'sü'l-

¹⁹⁶ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.31.

¹⁹⁷ İbn-i Abdi Rabbihi, *el-Ukdu'l-Ferid*, c.7, s.276.

¹⁹⁸ İbn-i Haldun, c.2, s.359.

¹⁹⁹ Kahhale, s.40.

²⁰⁰ Suheym İbn-i Vuseyl er-Riyahi'nin söylemiş olduğu meşhur için bkz. Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.3, s.13; Bu iki kabile arasındaki çatışmalar ile ilgili bkz. Kahhale, c.1, s.94.

²⁰¹ Yakut el-Hamavi, *Mu'cem*, c.3, s.13; Bu iki kabile arasındaki çatışmalar ile ilgili bkz. Kahhale, c.1, s.94; Hem iki kabile arasındaki çatışma ve hem bunula ilgili söylenmiş şiir için bkz. En-Nuveyri, *Nihayet el-Ereb fi Fünune'l-Edeb*, http://www.alwaraq.net/Core/AlwaraqSrv/bookpage?book=101&session=ABBBVFAGFGFHA_AWER&fkey=2&page=3841&option=1 (24.8.2015) s.1695.

²⁰² Kaynaklarda çok sık geçen bu hadisede Ben-i Yerbü'dan birkaç kabile Ra'sü'l-Ayn'de Rebia'nın üzerine akın yaparak, koyun sürülerini çevirmişlerdi. Bu arada Muaviye İbn-i Firas da bunlara yetişerek bu yağma olayına katılmıştı. Bunun üzerine Rebiahlar da mallarını kurtarmak üzere harekete geçerek onlara yetişip ve Muaviye İbn-i Firas'ı öldürmüşlerdi. Tarihte "Yevm Ra'sü'l-Ayn"

Ayn'de geçmiş olması, burada yaşayan kabilelerin kimler olduğunun açıklanmasını gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda Ra'sü'l-Ayn'de aşağıdaki kabile veya kabile kollarının yaşamış oldukları tespit edilmiştir.

19.1.2.1. Rebia

Soyu Adnanilere dayanan²⁰³Nizar Kabilesinin iki önemli ve büyük kolu; biri Rebia, diğeri de Mudar'dır.²⁰⁴Rebia'nın anayurdu Tihame, el-Hima ve Yemame'dir. Bir kadın meselesi nedeniyle kendilerinden intikam alınacak korkusuyla buradan göç etmişlerdi.²⁰⁵ Göç ettikten sonra kendine yeni yerler bulan Rebia'nın yeni yurdu, el-Cezire ile Irak toprakları arasında²⁰⁶ veya bir başka deyişle Hire ile Şam arasındadır.²⁰⁷ Bu topraklar üzerindeki Rebia merkezlerinden biri de Ra'sü'l-Ayn'dir.²⁰⁸ Rebia'nın alt kolları olan Heneb İbn-i Akza, en-Nemr ve Vail; Kasit İbn-i Heneb'in çocuklarıdır.²⁰⁹ Nemr İbn-i Kasit'in yurdu Ra'sü'l-Ayn olup, künyeleri, Ben-i Nemr İbn-i Kasit İbn-i Heyt İbn-i Aksa İbn-i Da'me, İbn-i Cudeyle İbn-i Rebia şeklindedir.²¹⁰ Maad İbn-i Yekrub İbn-i el-Haris İbn-i el-Haris İbn-i Amru tarafından bir süre idare edildiği ve sayılarının da çok olduğu söylenmektedir.²¹¹ Suheyl İbn-i Sinan İbn-i Malik İbn-i Add Amru, İbn-i Ukayl İbn-i Amir İbn-i Cendele İbn-i Cezime İbn-i Kaab İbn-i Sa'ad İbn-i Eslem İbn-i Evs Mina İbn-i Nemr İbn-i Kasit, Resulullah'ın meşhur dostlarından biridir. Bu meşhur sahabeye, Rumların yaşadığı bölgede bir süre kalmış olmasından dolayı Suheyb er-Rumi de denilmekteydi.Kisra, onun babası olan Sinan'ı Ebla üzerinde kullanmıştı. Nemr İbn-i Kasit'in ayrıca ridde olaylarında önemli etkisi bulunmaktaydı. Haccac zamanında fesahatiyle nam salmış

olarak geçen bu gün için de şair Suheym meşhur şiirini söylemişti. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. İbn-i Abdi Rabbihi, *el-Ukdu'l-Ferid*, c.6, s.51-52.

²⁰³ Kalkaşandi, *Nihayet el-Ereb*, s.77; Kalkaşandi, *Subhe'l-A'ş'a*, c.1, s.337; İbn-i Haldun, c.2, s.359.

²⁰⁴ İbn-i Haldun, c.2, s.359. İbn-i Haldun burada aynı zamanda İyad ve Enmar kabilelerinin de Nizar Kabilesinin kollarından olabileceğini söylenmektedir.

²⁰⁵ El-Bekri, c.1, s.568.

²⁰⁶ İbn-i Haldun, c.2, s.359.

²⁰⁷ Son dönem yerel kaynaklara göre Rebia bölgesinin sınırları, Mardin'den başlayıp Habur merkezine, Rakka'dan başlayıp Saara'ya kadar uzanmakta idi. Bkz. Abdusselam Efendi, s.11.

²⁰⁸ El-Bekri, s.623;

²⁰⁹ El-Bekri, s.623;

²¹⁰ Kalkaşandi, *Nihayet el-Ereb*, s.77; Kalkaşandi, *Subhe'l-A'ş'a*, c.1, s. 338; İbn-i Haldun, c.2, s.359; Kahhale, s.330.

²¹¹ Kahhale, s.330.

İbnü'l-Kariye, Harun Reşid'in meşhur meddahı ve şair Mansur İbn-i Nemr de bunlardandır.²¹²

19.1.2.2. Şarabiyyun

300 çadırlık, Cezire aşiretlerinden Cubur Aşiretinin bir kolu olarak kabul edilmektedir. Zaten kendileri de Cubur Aşiretiyle aynı soydan geldiklerini iddia etmektedirler. Bunların alt kolundan olan birçok aşiret, Habur kıyısında Ra'sü'l-Ayn ile Tell-Rumman arasında yaşamaktadır.²¹³ Bu kollardan olup en çok bilinenler; Ebu Muhammed ve Tahat kollarıdır.²¹⁴

Abbas el-Azavi'nin kanaatine göre ise Şarabiyyun kolu, Zubeyd Aşiretindedir. El-Azavi, özellikle Irak'takileri kastettiğini belirterek, bunlar aynı zamanda Zimar aşiretinin yakınlarında bulduklarını, bazılarının da Ben-i Said Aşiretinden olduklarını iddia ettiklerini bildirmektedir. Azavi, bunlara ilaveten, başlarında, ait oldukları aşiretten ötürü gururlandıkları el-Amru, Cubur'a yakın olup aşiretin alt kollarından bazılarının liderleri ile birlikte şunlar olduğunu söylemektedir: Salih, liderleri, Aziz en-Nemr; Havaşi, liderleri Veysi; Hasan, liderleri, Hasan el-Yusuf; Ez-Zeazia, liderleri Muhammed er-Rahim. Bunlar Bölgenin değişik yerlerinde dağılmış olarak yaklaşık 1000 kadar evden oluşmaktadırlar.²¹⁵

19.1.2.3. Muhammed

Cezire'de bulunan Şarabiyyun Aşiretinin bir kolu, Ebu Muhammed olarak bilinen aşirettir. Sayıları 500 evden oluşmakta ve toplamda 1500 koyunları bulunmaktadır. Habur'un yukarı kıyılarında Ra'sü'l-Ayn ile Tel-Rumman arasındaki araziye ekip biçmektedirler. Hayvanlarını otlatmak amacıyla, otlakları bol olan Cebel Abdülaziz'in hemen kuzeyi, B'irr es-Suse çevresi, Ayn Mefluce ve Kasır Sakra'da daima çadırlarını kurmakta idiler.²¹⁶

Bunların dışında genel olarak el-Cezire bölgesi içinde dağılmış olan Arap kabilelerin geniş anlamda tasvirini en iyi yapanlardan birinin Hamdani olduğu

²¹²İbn-i Haldun, c.2,s.359.

²¹³ Abbas el-Azavi, *Aşair el-Irak- el-Kadime-el-Bedeviyye el-Hazira*, 1.Baskı, Lübnan-Beyrut, Dare'l-Arabiyya Li'l-Mevsuat, 2005, c.2, s.117-119; Kahhale, s.165.

²¹⁴ Kahhale, s.165.

²¹⁵ Abbas el-Azavi, c.2, s.117-119.

²¹⁶ Kahhale, s.290.

görülmektedir. Hamdani'nin yapmış olduğu bu tasvir, bölgenin adeta bir röntgeni mahiyetindedir. Hamdani'ye göre geniş anlamda coğrafyamızın, üzerinde yaşayan Arap kabilelerine göre idari taksimatı şu şekilde idi:

El-Cezire bölgesinde Diyar-ı Kelb olarak bilinen yerde, Kelb Arap aşiretine düşen köyler şunlardı: Tedmur, Selmiyyu, Asimiyye, Humus (burası Hamirilere aittir), Humus'un arka tarafları, Irakın aşağısında, Hama, Şeyzer ve Kefertab, Kelbiler'den Kunane'nin; Buradaki Kunane Kelb yerlerinden Semave ve Fırat dolaylarına kadar olan şehirler, Tell-Mennus, Harsa (veya Haras), Zaaraya ve Menbic'e kadar olan yerler. Menbic ve Betnae (Suruç) vadisine kadar olan yerler, Kinane ile Kilab arasında ortak topraklar olarak kabul edilmekteydi. Fırat nehri Anadolu'dan aşağıya doğru önce Şam tarafını geçerek Irak'a doğru adeta bir sınır çizerek uzanır. Fırat'ın batısında kalan topraklara Diyar-ı Kelb, Doğusunda kalan kısım ise Diyar-ı Mudar olarak ayrılır. Burada bulunan şehirlerden Rafıka, Fırat nehri üzerinde kurulmuş bir yer olup Mudar kabilesinin karışımı tarafından iskân edilmektedir. Harran, ölçü aletlerinin (örneğin usturlab v.b. gibi) yeridir. Ayrıca burası, Temim ve Suleym karışımı kabilelerinin develeri için keten ile kıldan tasmaların yapıldığı yerdir. Ruha, Ben-i Suleym'indir. Merbaa ve Habur, Ben-i Ukayl'indir. Yukarı kısmı Ben-i Malik ve Ben-i Habib'in, geri kalanıysa Tağlib'in değişik fırkalarına aitti. Diyar-ı Mudar'ın sonu olarak bilinen Ra'sü'l-Ayn, Nemr İbn-i Kasıt'ın idi.

Diyar-ı Rebia'nın başlangıcı, Diyar-ı Mudar'ın sonu olan Ra'sü'l-Ayn'dır. Kefertusa, Ceşm kabilesinin, sol tarafı Mare denilen yer ki yılanların yeri olarak bilinir ve atasözlerinde bile kullanılır. Burası iki merkezli bir höyüktür. Nusaybin, akreplerin yeri olarak bilinir ve Tağlib mevalisi Hamdan İbn-i Hamdun'un topraklarıdır. Nusaybin'den Edreme ve es-Sumey'iyye'ye kadar bir günlük mesafedir. Buranın sağ tarafında Cebel-i Sincar (Sincar Dağları) bulunmakta olup burası Tağlib tarafından satın alınmış daha sonra da Tağlib'ten Ben-i Zuheyr ve Ben-i Amru satın almışlardı. Buranın sağ tarafında bulunan Duhune'den Rahbe'ye kadar olan yerler, Malik bin-i Tavk'ın; Karkisya sonra tekrar Edreme'ye geri dönerek Berkaid'e kadar olan yerler, Tağliblilerin bir kölesine aitti.

Berkaid'ten Beled'e ve Musul sınırına kadar uzanan yerde, satın alınmış toprakların yanı sıra farklı nitelikte topraklar da mevcuttur. Şayet Musul topraklarından sonra Tikrit topraklarından geçmek istersen, Sarsar nehri, sağında kalacaktır. Musul halkının çoğunluğu Rebia kabilesinin Mezhic kolundandır. Musul kuzey tarafında Cudi denilen dağ vardır. Cudi dağı Rebialılar, arka tarafını ise Kürtler ve Ermeniler iskân etmektedir. Musul'dan aşağıya doğru inildiğinde Tikrit, Bağdat, el-Hadise ve Barimma (günümüzde Hamrin) dağı gelmektedir. Denildiğine göre burası mutlaka her gün ölümün yaşandığı yerdir. Bevazic ve Sin, Rebia'dan satın alınmış topraklardır. Daha sonra da Tur el-Berri (muhtemelen Turabidin) gelir ki burası Diyar-ı Bekir'in ilk sınırı sayılmaktadır. Burası Ben-i Şeyban ve akrabalarının toprağıdır. Buradan Horasan'a kadarki alanda onlara karışan tek topluluk Kürtlerdir.²¹⁷

Rebialıların yaşadığı alanlar: Nusaybin, Erzen, Amed, Ra'sü'l-Ayn, Meyyafarikin, Mardin, Baarbaya, Beled, Sincar, Karda, Bazebe ve Tur-Abidin'dir.²¹⁸

19.2. Bölgenin Temel Geçim Kaynakları

Bölgenin bilinen temel geçim kaynağı eskiden olduğu gibi günümüzde de değişmemiş olan tarımdır. Bölgede en eski dönemlerden beri yapılan tarımsal üretime dikkat çeken Ksenophon, Kyros'un, ordusuyla birlikte kardeşine karşı taht mücadelesi yürütmek üzere bölgeye geldiği M.Ö. 401-400 yıllarında, Habur nehrinin kıyısında, buğday ve şarapla dolup taşan köylerin olduğunu söyleyerek²¹⁹ Ra'sü'l-Ayn'a en yakın olan bu bölgedeki hububat ve belki de üzüm yetiştiriciliğine dikkati çekmektedir. Roma döneminde özellikle Decius'un Ra'sü'l-Ayn'de bastırmış olduğu paralardaki çif süren insan figürünün yer alması, bölgedeki ziraatin son derece önemsendiğini gösteren en önemli örneklerdendir.²²⁰

Bölgedetarımın yanında hayvancılık ve ticaretin de ana gelir kaynakları arasında yer aldığı bilinmekte ve gerek İslam öncesi gerekse de İslam sonrasında yaşanan dönemlerde bunun değişmediği bilinmektedir. Ancak tarımsal üretimle

²¹⁷ Hamdani, s.246-247.

²¹⁸ İbn-i Hurdezbih, s.95.

²¹⁹ Ksenophon, s.29;

²²⁰ Bkz. Ekler, Resim, 13,14,23.

ilgili sulu tarım uygulamalarına dair bazı bilgilere rastlanmaktadır. Sevadi Abid, özellikle Emeviler döneminde olduğu anlaşılan Ra'sü'l-Ayn ile Rakka arasında bir sulama projesinden bahsetmektedir.²²¹ Pekâlâ, bunun mümkün olabileceği varsayılsa dahi bahsettiği Ra'sü'l-Ayn'ın pınarlarından birinin suyunun Meyyafarikin'e akıtılması projesi, o günkü şartlar altında teknik olarak mümkün olmayacağı açıktır. Zira mesafe uzaklığı bir tarafa, rakım olarak Ra'sü'l-Ayn'ın 360 m. iken, Meyyafarikin'in (Silvan) rakımı 840 m.²²² olması bu durumu imkânsız kılmaktadır.

Ra'sü'l-Ayn'ın kendine özgü ağaçlarının yanı sıra öne çıkan en önemli tarım ürününün pamuk olduğu anlaşılmaktadır. Sevadi Abid, Ra'sü'l-Ayn ve çevresine pamuk ziraatini getirenlerin Hamdaniler olduğunu bundan önce el-Cezire ve Irak bölgesinde bu ziraatın bilinmediğini yazmaktadır.²²³ Tel-Halaf'ta bir limanın varlığını keşfettiğini söyleyen Oppenheim da önemli bir ziraatin varlığını onayladıktan sonra "Habur nehri aracılığıyla Fırat'a kadar küçük gemilerle gidip-gelinebildiği, Arap ortaçağında da Habur nehri özellikle pamuk taşımacılığında kullanılmış olduğunu belirterek "bölgede yetişen pamuğun vergisini toplayan Abbasi halifeleri bu vergileri Bağdat'a yemekteydi" demektedir.²²⁴

Bu arada Roma döneminde Ra'sü'l-Ayn'de kurulmuş olan darphanenin şüphesiz ekonomik ve siyasi anlamda büyük bir önemi bulunmaktadır. 198 tarihi Septemius Severius, 216 yılı Caracalla,²²²⁻²³⁵ Severus Alexander ve 249-251 Decius dönemlerinde bu darphanede basılan paralar, Ra'sü'l-Ayn'ın Romalılar açısından ekonomik ve siyasi önemini ortaya koymaktaydı.²²⁵

19.3. Bölgenin Ticaret Yolları

El-Cezire bölgesi, İran'dan Suriye'ye, Mısır'a; Basra ve Bağdat'tan Anadolu'ya giden ticaret yollarının geçtiği, bu yönüyle de önemli bir ticaret merkezi

²²¹ Sevadi Abid, s.201,203.

²²² Rakımlar, ilgili şehirlerin Wikipedia açıklamalarından alınmıştır.

²²³ Bkz. Sevadi Abid, s.220.

²²⁴ Daha geniş bilgi için Bkz. Oppenheim, s.53.Oppenheim, ayrıca bu dönemde yetiştirilen pamuğun ham olarak Musul ve Ermenistan'a gönderildiğini ve burada işlendikten sonra Avrupa'da "Müslin" adıyla şöhret bulduğunu, Haçlıların da Haçlı Seferleri esnasında tanıştıkları bu kumaşa "Arabic "Musil" dediklerini söylemektedir. Bkz. Oppenheim, s.75.

²²⁵ Söz konusu paralar için bkz.David Oates and Joan Oates, s.216.

durumunda olduğu gibi aynı zamanda büyük bir zenginliğin de kaynağı olması²²⁶ nedeniyle, o günkü hâkim toplumların ele geçirmek ve dolayısıyla da ticaret yollarına egemen olmak için büyük savaşlar verdikleri bir yer olmuştu.²²⁷

Bahsedilen bu ticaret yolları veya ulaşım sistemleri, o günkü şartlarda değerlendirildiğinde önemli bazı bulgulara ulaşılabileceği değerlendirilmektedir. Bu bulgulardan bir tanesi de Mezopotamya'nın coğrafi yapısı ile ilgili olduğu görülmektedir. Örneğin Mezopotamya'nın büyük çapta çöllerle kaplı olması, ulaşım sistemlerini de bu yapıya uymak zorunda bıraktığı anlaşılmaktadır.²²⁸ Bu sisteme bağlı olarak Eski çağda Osrhoene'yi kateden iki büyük ticarî ve askerî yolun mevcut olduğu görülmektedir. Bunlardan kuzeyde olanı, Ninova'da Musul yakınlarında Dicle'yi geçerek Nusaybin'e, oradan Mardin-Urfa üzerinden Birecik'e ve buradan bir kaç kola ayrılarak bunlardan birisiyle Cyrrhos(muhtemelen Kıbrıs)üzerinden İskenderun'a, bir ikincisiyle Antakya'ya, üçüncü bir kol ile de Haleb'te sonlanıyordu.²²⁹ Muhtemelen aynı yolun bazı farklı coğrafi yerlerin ismi zikredilerek yapılan tanımlanmasında da şu ifadeler kullanılmaktadır: Bereketli Hilal bölgesini, yani güneydoğu Torosların eteklerini izleyerek Harran Üzerinden geçen yol, güneydoğudan kuzeybatıya doğru, Zagros Dağları'nın eteklerini izleyerek, Dicle boyunca uzanan ve Yeni Asur döneminde *Harran Şarri* (kral yolu)²³⁰ adını taşıyan ana yol, Güney Mezopotamya'dan Dicle'yi izleyerek, Musul yoluyla Sincar'a, Nusaybin'e (Nisibis) ve Ra'sü'l-Ayn üzerinden Harran Ovası'na, buradan da Fırat'ı Karkamış'ta aşarak kuzeybatı ve güneybatıya ayrılmaktadır.²³¹

İkinci büyük yola gelince, Ekbatana üzerinden Bactria'ya ve kuzey doğu Hindistan'a; diğer büyük bir yol ile de Sîstân üzerinden aşağı İndus'a bağlı bulunan Ktesiphon-Madayin'den çıkarak Hatra-Sincâr-Ra'sü'l-Ayn yolu ile Harran'a varıyor ve buradan iki istikamete ayrılarak kuzeydeki kolu ile Suruç üzerinden Birecik'e

²²⁶ Bulduk, s.xix.

²²⁷ Bölgenin önemli ticaret yolları için bkz. William, M.Ramsey, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Çev. Mihri Pektaş, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1961.

²²⁸ Özfırat, s.21-22.

²²⁹ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.2.

²³⁰ Bu yol hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Herodot, s.405-406.

²³¹ Özfırat, s.21-22; E.Ay, Z.A. Ay, s.79.

ulaşıp yukarıda zikredilen kuzey yolu ile birleşmekte, diğer kolu ise Cisir Manbic ve Manbic üzerinden Halep'e ulaşıyordu²³²

Yapılan bu iki ticaret yolu tanımlamasının yanında farklı kaynaklarda farklı tanımlamalara rastlanmakta ancak genelde aynı yollardan söz edildiği anlaşılmaktadır. Örneğin Ritter'den aktardığını ifade ettiği tanımlamaya göre Suavi Aydın, yine iki anayoldan bahsederek bunlardan birinin Urfa üzerinden Birecik'e, oradan Antep ve Halep'e uzandığını; ikincisinin ise Ra'sü'l-Ayn üzerinden Harran'a ulaştığından söz etmektedir.²³³ Başka bir örnekte Aynur Özfırat'ın yukarıda geçen tanımlamasına ilaveten Marcellus'tan naklen aktardığına göre, Mezopotamya'dan iki önemli ticaret yolunun geçtiğini, içinde Kalhu, Ninive (Ninova) ve Dur Şarrukin gibi ünlü başkentlerin bulunuşu nedeniyle Asur üçgeni denen yöreden geçen birinci ana yolun dışında, Mezopotamya'nın öteki önemli yolu, Kuzeyden Fırat vadisini izleyerek Babil'e ulaşmakta idi. Özfırat ayrıca Kuzey Mezopotamya'ya gitmek için ilkinden daha kısa olan ikinci yolun, Babil'den başlayarak, Hit, Ana ve Rakka'ya ulaştıktan sonra Belih'i izleyerek Harran ovasına geldiğini, ayrıca buradan çeşitli yönlerle ayrılması sebebiyle buranın bir düğüm noktasını oluşturduğunu belirtmektedir.²³⁴

Segal'in yaptığı tanımlamada da Mezopotamya'da geçen bu yollardan birinin Ermenistan'dan geldiğini, bu yolun büyük Amed (Diyarbakır) merkezinden aşağıya doğru inip bu noktada dağlardan ovaya kavuştuğunu bildirmektedir. Segal'e göre bu yol, güneye Harran'a doğru devam ediyor, Belih Irmağı boyunca uzanıyor, Fırat'ı geçerek batıda ve güneyde Suriye'nin büyük şehirlerine doğru gidiyordu. Urfa'da kuzey-güney yolu, Nusaybin'i ve onun üzerinden doğuda İran, Hindistan ve Çin'i batıda Fırat'ın geçit veren yerleri ile birleştiren doğu-batı yolu ile de birleşiyordu. Bu yol boyunca gerek Selevkoslar döneminde, gerekse tahminimize göre ondan önceki çağlarda kervanlar Hindistan'dan aldıkları baharat, kıymetli taşlar ve muslini, Çin'den aldıkları ipeği, Ön Asya'nın kalabalık şehirlerine ve Akdeniz sahillerine

²³²İşıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.2; M.Çelik, *Urfa*, c.1, s.57.

²³³ Aydın, v.d. s.2.

²³⁴Özfırat, s.22. Özfırat'ın işaret ettiği Romalı yazar Ammianus Marcellinus'un ifade ettiği gibi Harran'dan, her ikisi de İran için önemli, bu ülkeye doğru uzanan iki farklı kralî yolu olduğunu, bunlardan soldaki Adiabene ve Tigris (Dicle) üzerinden, sağdaki ise Assyria ve Euphrates (Fırat) üzerinden gittiği ifade edilmektedir. Bkz. Macellinus, XXIII, 3.1. s.320.

taşıyorlardı.²³⁵ Selevkosların Suriye ve Yukarı Mezopotamya'daki egemenliğinin parçalanması neticesinde²³⁶ ortaya çıkan yerel hanedanların idare ettiği bir dizi küçük krallık, ticari hayatın can damarı niteliğindeki bu yolun (Fırat yolunun) istikrarsız bir ortamda körelmesine neden olmuştu. Bu da M.Ö. 1. yüzyılda Orta Mezopotamya'ya ulaşan yeni bir yol ve bu yol üzerindeki Ra'sü'l-Ayn ile Singara kentlerini öne çıkarmış olduğu anlaşılmaktadır.²³⁷ Yolların değişimine değinen bir başka araştırmacı da bazı dönemlerde ticaret yolları değişiminin gerekli olması ve Harran, Nusaybin ile Ra'sü'l-Ayn gibi kentlerin de ticaret için uygun bir pozisyonda yer almaları, yolların bu tarafa doğru kaymasına neden olduğunu ifade etmektedir. Araştırmacı ayrıca "Nusaybin, her zaman dağ eteği yolunda bir istasyon iken Harran da (yol yerleşkesi) benzer bir biçimde büyük bir öneme sahipti. Bahsedilen yol ağında vuku bulan ticaret, üzerinde konumlanan yerleşkelerin refah düzeyini arttırmış ve bütün bölgeyi her yönden bir fetih nesnesi haline getirmişti"²³⁸ demektedir.

Sonuçta, burada zikredilen Mezopotamya ana ticaret yollarının iki önemli kavşak noktasından birinin Harran diğerinin ise Urfa olduğu çıkarımı yapılabilir. Bunun yanında özellikle Harra'a varan yolların önemli konaklama ile ticaret merkezlerinden birinin de Ra'sü'l-Ayn olduğu anlaşılmakta²³⁹ ve "bütün dönemlerin yol ağlarının geçtiği Nusaybin-Ra'sü'l-Ayn-Diyarbakir üçgeni" ifadesi ile de Ra'sü'l-Ayn'ın ticari konumu ortaya konmakta idi. Bu da Ra'sü'l-Ayn'ın ilkçağlardan beri dünya ticareti açısından önemli bir yer işgal ettiğini göstermekle birlikte içinden geçen yol ağları sayesinde hem stratejik önemi artmış hem de yerel kültürlerin farklı kültürlerle dinamik bir ilişki kurmasına da yardımcı olmuştur (Bkz. Ekler, Harita-19).Ra'sü'l-Ayn'ın bu konumu, avantajların yanı sıra ovalı halklar ile dağlı halkların kapışmaları durumunda, her iki kesimden gelebilecek yıkımlara karşı açık hale getirmiş olmanın dezavantajını da yaşatmıştır.²⁴⁰

²³⁵ Segal, s.32.

²³⁶ Philip K.Hitti, *Tarih Suriye*, c.1, s.262; Aydın, v.d. s.47.

²³⁷ Aydın, v.d. s.47.

²³⁸ The Monthly Record, Published by: *The Royal Geographical Society* (With the Institute of British Geographers), *The Geographical Journal*, Vol. 55, No.2 (Feb., 1920), PP. 149-155, s.152 (www.jstor.org/stable/1781593-09/10/2013).

²³⁹ Segal, Eddesa s.40; Oppenheim, "Tabula Peutingeriana haritasına göre Ra'sü'l-Ayn çok sayıda eski yolun buluşma noktasıydı. Ben de keşif gezilerimde bu yollara ve bunları koruyan Roma askeri karakollarına rastladım" diyerek burada geçen bilgileri teyit ettiği görülmektedir. Bkz. Oppenheim, s.74.

²⁴⁰ Eyüp Ay, Zahide Ayşen Ay, s.79.

20. DİNÎ DURUM

Ra'sû'l-Ayn'ın dinî açıdan tarihteki durumuna genel olarak bakıldığında, antik çağlardan itibaren Paganizm, Hıristiyanlık ve İslam dinlerinin sırasıyla egemen inançlar olarak karşımıza çıktığını görürüz. Bu olgu, doğal olarak bölgenin süreç içerisinde değişen dinî yapısına paralel bir seyir izlemiştir.²⁴¹

İlahî olduğu söylenen dinler tarafından “kutsal” kabul edilen kitaplara bakıldığında, Mezopotamya bölgesinde tarihin çok eski zamanlarından itibaren “monoteist” akideyi tebliğ etmekle görevli bazı peygamberlerin ortaya çıktıkları belirtilmektedir. Ne var ki, Miladî takvimin başlangıcından önce bölgede Paganizm kapsamında değerlendirilebilecek olan çok tanrılı çeşitli inançların ve bilhassa Akdeniz Havzası'nın başka bölgelerinde de karşılaşılan sırlı tarikat dinlerinin yaygın şekilde benimsendiği yazılı ve arkeolojik bulgulardan hareketle anlaşılmaktadır.²⁴² Bu bağlamda, Hıristiyanlığın ortaya çıkışından evvel Ra'sû'l-Ayn'de de durum büyük oranda böyle olmalıdır.

Bir sonraki safhada, miladi I. yüzyılda Filistin bölgesinde ve Yahudi karakterli bir inanç olarak ortaya çıkan Hıristiyanlığın bölgede yayılmaya başladığı söylenebilir. Hıristiyanlığın bölgedeki yükselişi, Yahudiliğe karşı başkaldırısı ile mümkün olan bağımsız bir dinî sisteme evrilmesi süreci²⁴³ ile paralel gerçekleşmiş ve sonraki dönemlerin Hıristiyanlarınca çeşitli efsane ve rivayetlerle süslenmiştir.²⁴⁴

²⁴¹ Bölgenin genel dini hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Ekinci, *Ortaçağda Urfa*, s.121-187.

²⁴² Hıristiyanlık öncesinde Akdeniz Havzası'ndaki dinî yapı hakkında bk. Zafer Duygu, *Konstantinos'tan Teodosyus'a: Hıristiyanlığın Roma Siyasal Sistemiyle Entegrasyonu Süreci*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Manisa, 2015, s. 20-50.

²⁴³ Meryem, İsa, havariler ve İsa'nın çekirdek cemaati Filistin bölgesinde yaşayan ve İsrailoğulları kavmine mensup olan kişilerdi. İsa, yaşamı sırasında “Hıristiyanlık” diye bağımsız bir inanç sistemi kurmamış, aksine bütün vaaz ve söylemlerinde Yahudi inancının omurgasını oluşturan Musa Şeriatı üzerine konuşmuştu. Nitekim bu olguya dikkat çeken modern araştırmacılar, Hıristiyanlığın gerçek kurucusunu Nasıralı İsa'dan ziyade Tarsuslu Pavlus olarak göstermektedirler. Konuya ilişkin pek çok örnek arasından bk. Hyam Maccoby, *The Mythmaker: Paul and Invention of Christianity*, New York 1987; Ayrıca bk. Şinasi Gündüz, *Pavlus: Hıristiyanlığın Mimarı*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2001.

²⁴⁴ Bu efsanelerin en meşhuru henüz İsa'nın yaşamı sırasında Urfa Kralı Abgar'ın Hıristiyanlığı kabul ettiği yönündedir. Bkz. *Doctrine of Addai*, İngilizce trc. G. Phillips, London, Trübner&Co.,Lugate Hill, 1876; Kilise tarihçisi Eusebius, bu efsaneyi daha önceki bir tarihte ve ilk defa olarak kayda geçiren kişiydi. Fakat o, muhtemelen Adday isminden haberdar olmadığı için Taddeus'u bu efsanenin başlıca aktörü yapmıştı. Bk. Eusebius, *The Fathers of The Church*, Edidoryal Board: Roy Joseph Deferrari..., Translated by Roy Joseph Deferrari, Washington, The Catholic University of America Press, Books, 1-5, 1965, s.76-77; Ayrıca bkz. Abdulmesih Numan Karabaşı,

Mezopotamya bölgesi, dinî açıdan, M. IV. yüzyıl başlarında artık evrensel bir din mahiyetine inkılâp etmiş durumdaki Hıristiyanlığın Roma/Bizans devletinin siyasal sistemine eklenmesi olgusu kapsamında ve 325 yılında toplanan İznik Konsili vesilesiyle “Ekümenik” statüye kavuşturulan Antakya Kilisesi’ne bağlanmıştır.²⁴⁵ Ancak henüz I.yüzyıl ortalarından itibaren yaşanmakla birlikte Hıristiyanlık bünyesinde V. yüzyılda kiliseler arası rekabete paralel şekilde artış gösteren teolojik tartışmaların neticesinde, Antakya Kilisesi’nin “Miafizit Kristoloji” ekseninde kendi görüşünü netleştirdiği bilinmektedir.²⁴⁶ 451 yılında toplanan Kadıköy Konsili’ne ve bu Konsili dinî siyasetinin merkezine yerleştiren Bizans idaresine muhalefetin bir ifadesi olarak ülkenin doğu eyaletlerindeki Hıristiyanların çoğunluğu tarafından savunulan bu görüş, birleşmeden sonra Mesih’teki ilahî ve beşerî tabiatların etkileşime geçtikleri varsayımına dayanmıştır. Buna göre, söz konusu iki doğadan beşerî olanın, ilahî olan tarafından ortadan kaldırıldığı ve bu yüzden Mesih’te tek bir doğa bulunduğu öne sürülmüştür. Diğer bir deyişle, Mesih tam bir Tanrı olarak görülmüş, fakat tam bir insan tabiatı taşımadığı düşünülmüştür.²⁴⁷

Ra’sü’l-Ayn, bütün bu süreç boyunca bir yandan Miafizit Hıristiyanlık yorumunu kabul ederek kendi teolojik görüşünü netleştiren, öte yandan 451 yılındaki Kadıköy Konsili’nin kararlarını reddetmesi yüzünden Bizans merkezi ile şiddetli bir mücadeleye kalkışan Antakya Kilisesi’ne bağlı bir episkoposluk merkezi olarak tanımlanmaktadır. Hıristiyanlığın Resülayn’de İslamiyet’in ortaya çıkışına kadar geçen süreçte oldukça kökleşmiş olduğu anlaşılmaktadır.²⁴⁸ Öyle ki, Müslümanlar tarafından ele geçirilmesinden sonra da şehirde Hıristiyan nüfusun çoğunluğu oluşturduğu rahatlıkla söylenebilmektedir.²⁴⁹ Şehirdeki Hıristiyan kültürünün en önemli yansımaları olarak tanımlanabilecek bazı manastırlardan daha önce söz edildiği için burada tekrara girilmeyecektir. Ancak söz konusu bu manastırlardan

Ed-Demmü'l-Mesfuk(The Shed Blood The Syrian Massacres In Mesopotamia), Arapçaya Tercüme; Theophilus Corc Saliba, 1. Baskı, Cebel Lübnan, (y.y) 2005; Eusebios, I.Kitap, III. Bölüm, 2011.

²⁴⁵ Burada İznik Konsili’nin 6. Kanonuna atf yapalım. Bu kanonun kısa tercümesini verebiliriz.

²⁴⁶ Sürecin tasviri için bk. M.Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, 1987; Z. Duygu, *Konstantinos’tan Teodosyus’a*, s.20-50.

²⁴⁷ Detaylar için bk. Craig A. Stern, “Justinian: Lieutenant of Christ, Legislator for Christendom”, *Regent University Law Review* 11S.15, (1998), ss. 152-154.

²⁴⁸ Konu hakkında geniş bilgi için bkz. Zafer Duygu, “Zuknin Manastırı Süryani Kroniği (775) Özelinde İslam İdaresi Altındaki Hıristiyanlarda “Din Değiştirme Meselesi,” *Milel ve Nihal, İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, S.2 (2013), c.10, s.193-197.

²⁴⁹ Oppenheim, s.76.

yetişmek suretiyle Süryani dinî hiyerarşisinde önemli mevkilere yükselen bazı Ra'sü'l-Ayn'le bağlantılı ruhbanların hatırlatılması önem taşımaktadır.

20.1. Ra'sü'l-Ayn'le Alakalı Süryani Hiyerarşisinde Bazı Rahipler

20.1.1. II. Severus (Bar Maske): (668–684)

Sevire Bar Maske, Riş-Ayno'daki Fgimto veya Sfulos Manastırı'nın rahibidir (Bir zamanlar Amed Metropolitiydi). 668 yılında Tarsus Metropoliti Yuhanon Bar Ebroyto'nun el koymasıyla Patrikliğe yükseltilmişti. Müslümanların o zamanki halifesi I. Muaviye'den de destek gören II. Severus, münzevi bir hayat yaşamakta ve kilise işlerini taviz vermeden katı bir şekilde idare ettiği söylenmektedir.²⁵⁰

20.1.2. II. Atanasiyos Baldoyo (684–687)

Sevire Sabugat'ın öğrencisi olan Atanasiyos, Ballot'ta dünyaya gelmiş ve Kınnesrin Manastırın'da tahsilini yapmıştır. Patriğin vefatının ardından Riş-Ayno'daki Sfulos Manastırında bir araya gelen episkoposlar, onu oy birliğiyle patrikliğe seçmişlerdi. Kürsüyü üç yıl yöneten II. Anastasiyos, 11 Eylül 687 yılında vefat etmiştir.²⁵¹

20.1.3. III. Atanasiyos (724–739)

Atanasiyos, Gubo Baroyo Manastırının reisidir. 724 yılının Nisan ayında Kartmin Manastırında, Riş-Ayno'lu Teodosyos'un el koymasıyla Patrikliğe yükseltilmişti. Bir başka ksaynağa göre ise Harbo Manastırın'dan olup Episkopos Gabriyel tarafından kutsanarak Urfa'da patrikliğe yükseltilmişti.²⁵²

20.1.4. Yasal Olmayan iki Patrik, İşhok Ve Sandloyolu Atanasiyos (755–759)

Mor İvennis'in vefat etmesi üzerine, Müslümanların halifesi Ebu Cafer Mansur, Kartmin Manastırın'dan olan Harran Episkoposu İşhok'u patrikliğe seçmeleri için episkoposlara emir vermişti. Halifenin baskısı altında Riş-Ayno'da

²⁵⁰ Hanna Dolabani, *Antakya Süryani Kadim (Ortodoks) Kilisesi Patriklerinin Özgeçmişi*, Çeviren: Gabriyel Akyüz, Editörler: İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş, İstanbul, Mardin İhtisas Kütüphanesi Yayınları, 2006, s.44.

²⁵¹ Hanna Dolabani, *Antakya Süryani Kadim*, s.45.

²⁵² Hanna Dolabani, *Antakya Süryani Kadim*, s.46-47.

toplanan episkoposlar,²⁵³ yasal olmayan bir şekilde İshok'u patrikliğe taşımış oldular. Patrikliğini her yerde meşrulaştırmak amacıyla halifeden bir ferman alan İshok, kendisine destek bulmak amacıyla birçok yeri gezmiş ve bir yılın bitiminden önce de halife tarafından çağrılarak ne yaptığı sorulmuştu. Halife, İshok'un bilgisiz biri olduğunu görmesi üzerine emir vererek onu boğdurtmuş ve ardından da Fırat nehrine attırılmıştı (İshok'un da zavallı bir rahibi boğduğuna dair söylenti vardı. Böylelikle başkasına yaptığının aynısını kendisi de yaşamış oldu). İshok'un ölümünden sonra, halife Ebu Cafer, tekrar episkoposları baskı altında tutarak, bu sefer Mifarkat (Meyyafarikin-Silvan) Episkoposu Atanasiyos Sandloyo'yu patrik yapmalarını istemişti. 775 yılında patrikliğe yükseltelen Atanasiyos, halifeden de ferman almıştı. Patrik Atanasiyos, Harran'a geldiğinde, İshok'un öğrencisi olan Abdon'u episkopos yapmak istemişti. Ancak Harranlılar bunu kabul etmeyerek bir gece baskısıyla onu boğmuşlardı. Bu olayın da halife tarafından tertip edildiği tahmin edildiği söylenmektedir.²⁵⁴

20.1.5. Filluksinos

829 yılında Nuno adında meşhur ve saygın biri, Nusaybin Episkoposu Filluksinos hakkında Patriğe çok çirkin şikâyetlerde bulunmuştu. Bunun üzerine Riş-Ayno'da toplanan 40 episkopostan oluşan Konsil, Filluksinos'un azledilmesine karar vermişti. Bu karar, Nusaybin kilisesinin ikiye bölünmesine neden olan bir karar olmuştu.²⁵⁵

20.1.6. Dördüncü Yuhanon (847–874)

Kaluniki şehrinin yakınlarında yer alan Mor Zoğe Manastırı'nın Rahiplerindendir. Mor Diyonosiyos'un vefatından sonra Episkoposlar Suruç'ta bulunan Mor Silo Manastırı'nda bir araya gelmiş ve 21 Kasım 847 tarihinde Mor Yuhanon'u Patrikliğe yükseltmişlerdi (Bazılarına göre de 15 Kasım 847 tarihinde Tarsus Metropolit Mor Habib'in el koymasıyla patrikliğe yükselmişti). Yuhanon, 849 yılının Şubat ayında Kefertut'ta kutsal sinodu toplamıştı. 27 yıl boyunca kiliseyi

²⁵³ Aynı hadise, 846 Süryani Kroniğinde de zikredilmekte ve bu olayın oluş tarihi 776 yılı olarak verilmektedir. Oysa Hanna Dolabani'nin kronolojik olarak aktardığı olaylar daha tutarlı görünmektedir. Geniş bilgi için bkz. 846 Yılı Kroniği, s.543, İ.s.586; Hanna Dolabani, *Antakya Süryani Kadim*, s.48.

²⁵⁴ Hanna Dolabani, *Antakya Süryani Kadim*, s.48.

²⁵⁵ Hanna Dolabani, *Antakya Süryani Kadim*, s.55.

idare eden patrik, 3 Aralık 874 tarihinde vefat etmiş ve Riş-Ayno'daki Mor Sfulos Manastırın'da toprağa verilmişti ki daha sonra vasiyeti gereği kendi Manastırı olan Mor Zoğe'ye nakledilmiştir.²⁵⁶

20.1.7. Baseliyos (923–935)

Riş-Ayno'nun Sfulos Manastırı'nın rahiplerindendir. Fazilet sahibi, hoşgörölü, iyi ahlaka sahip ve Allah korkusunu yüreğinde taşıyan bir kişi idi. Episkoposlar bir elçi aracılığıyla onu getirtmeye birini gönderdiklerinde; "Sakalın patrikliğe laiktir" demeleri üzerine, hemen odasına girip sakalını kestigi ve onu rahiplerden biriyle episkoposlarına gönderdiği söylenmektedir. Gösterdiği bu tavırdan dolayı episkoposlar onun sevgisiyle daha da tutuşmuş ve ısrarla onu istemişlerdi. Nihayet 15 Ağustos 923 tarihinde Anazarbo Episkoposu Mor Habib'in el kutsamasıyla Riş Kifo'daki Maribo kazasında onu patriklik makamına oturtular. Baseliyos, kiliseyi 11 yıl 7 ay yönetmiş ve 32 episkopos kutsamıştı. 25 Mart 935 yılı Elem Haftası'nın Çarşamba günü vefat eden patriğin cenazesi de Madinhoyto Manastırı'nda toprağa verilmişti.²⁵⁷

20.2. Ra'sü'l-Ayn'ın Süryaniler İçin Önemi ve Hıristiyanlığın Bölgede Zayıflamaya Başlaması

Örneklerde de görüldüğü gibi, Ra'sü'l-Ayn'deki Sfulos Kilisesi, dönemin Hıristiyan Süryanileri için büyük bir önem arz ettiği rahatlıkla söylenebilmektedir. Burada Ra'sü'l-Ayn, özellikle bölge Hıristiyanlarını idare edecek olan patriklik seçim merkezi olarak öne çıkmakla birlikte aynı zamanda patriklerin bazılarının yine aynı kilisedeki rahiplerden seçiliyor olması da Ra'sü'l-Ayn'ın Hıristiyan Süryaniler açısından önemini bir kez daha ortaya koymakta idi.

Şüphesiz, bölge Hıristiyanlığı bazen iniş çıkışlar yaşasa da etkinliğini yakın bir geçmişe kadar sürdürdüğü malumdur. Bununla birlikte bölgede yaşayan bütün topluluklar adına en fazla iniş çıkışların yaşandığı dönemin, Moğol istilasının yaşandığı dönem olduğu da bilinmektedir. Bu dönemde Hıristiyanlarla birlikte diğer

²⁵⁶ Hanna Dolabani, *Antakya Süryani Kadim*, s.58.

²⁵⁷ Hanna Dolabani, *Antakya Süryani Kadim*, s.89.

farklı etnik ve dini unsurların da etkilenmiş olduğuna şahit olunmuştu. Ebu'l-Farac, yaşanan o dönemle ilgili bir kesitte şunları aktarmaktadır:

Mafriyan Ignatius yani Salibha'nın ölümü (Yunani 1576, Milâdi 1265) sırasında memleket karmakarışık bir halde idi. Bağdat harap olmuştu. Daha sonra Halep, bütün Suriyeye Betnahrin (Mezopotamya) de tahrip edilmişti. Asur ve Ninova Arapları buradaki Hristiyanlara karşı ayaklanarak bunları kılıçtan geçirmiş, ancak kısa bir süre sonra da Tatarlar gelip Arapları öldürmüşlerdi. Böylece ortalığı harabi istilâ etmişti. Metruk bir halde yaşayan Şark kilisesi 6 yıl kadar bir dul gibi kaldı. Mafriyan Salibha'nın ölümünden evvel, kilise umumi bir babadan da mahrum olmuştu. Bu yüzden mukaddes piskoposlardan müteşekkil Sinod, Kilikya'da toplanarak Gavikat manastırı reisi Mar İgnatiusyani Rabban İšo'yu patrik tâyin ettikleri zaman bir mafriyan da seçmişlerdi. Sis şehrinde patriğin ilânından birkaç gün sonra Gregori,yani Ahron'unoğlu Abul-Faracçağırıldı ve Yunanlıların 1575 (M. 1264) senesi Kanun el-Ahir ayının 16. pazar günü Tikrit ve Şark Mafriyanı ilân olundu. Bar Madani,Patrik Mar John'un kendisini mafriyan ilân etmesini istiyordu. Fakat ortalıktaki karışıklık nedeniyle onun tayini gecikmişti.²⁵⁸ Mafriyanın tayin olduğu günde Kilikya kralı, oğulları, kardeşleri, asilzadeleri, diğer Ermeni piskoposları, Hz. Meryem Kilisesinde hazır bulunmuşlardı. Patrik ile Mafriyan vesair piskoposlar hazırlanarak krallar kralına (yani Tatarların kiralı Hulagü'ya) itaatlerini arz etmek üzere yola çıktılar. Patrik için bir, mafriyan için de bir berat yazılmıştı. Patrik Rumaya (Roma diyarına) doğru gittiği halde mafriyan Musul'a hareket etmişti.²⁵⁹

İslam'ın bölgeye hâkimiyetinden önce Hristiyanların dışında hem etnik ve hem de bir dini unsurolarak Yahudilerin varlığına dair önemli bilgilerin mevcudiyeti de dikkat çekmektedir. Önceki konularda (Sosyal ve İktisadi Hayat) da belirtildiği gibi, Hristiyanlardan önce Mezopotamya'da mevcut olduğu bilinen Yahudilerin bu varlığının ne zamana kadar sürdüğü kesin olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte, 1165-1173 yılları arasında seyahatnamesini yazmış olan Yahudi asıllı seyyah Bünyamin et-Tatili, verilen tarihler arasında Ra'sü'l-Ayn'de 100 Yahudi'nin yaşamakta olduğuna işaret etmektedir.²⁶⁰

²⁵⁸ Abu'l- Farac, c.1, s.16

²⁵⁹ Abu'l- Farac, c.1, s.17.

²⁶⁰ Bünyamin et-Tatili, s.284.

20.3. Bölgede İslam'ın Yayılışı

Öncelikle şunu belirtmek lazım gelir ki Müslümanlar, fethettikleri bölgelerde dine girme konusunda kimseyi zorlamamış²⁶¹ ancak Müslüman olunması için teşviklerde bulunmuş oldukları söylenmektedir. Fetih bölgelerinde dini bir baskının kurulmaması talimatlarını ise bizzat Hz. Ömer'in vermiş olduğu bildirilmektedir.²⁶²Bu doğrultuda bölgede gerçekleşen İslamlaşma hareketinin iki farklı boyutu olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki, önceki konularda değinilen Arap kabilelerinin İslam'ı kabulü; ikincisi ise bölgede bulunan ve yukarıda kendilerinden söz edilen Hıristiyan Süryani-Yakubi'lerin ihtidasıdır.

20.3.1. Arap Kabilelerinin İslam'ı Kabulü

Müslümanların bölgeyi fethetmeye başlamasıyla birlikte, Ermenistan sınırlarına kadar yayılan, koloniler halinde önceki iskânlarla oranla çok daha yoğun bir biçimde bölgeye yerleşen Arap kabileleri, belirli bir nüfus baskısı oluşturmaya başlamıştı.²⁶³ Öyle ki bu göçler yüzyıllar süren bir nüfus hareketinin zirvesi olmuştu.²⁶⁴Yaşanan bu göçlerde Ra'sü'l-Ayn bölgesindeki etkinliğinden söz edilebilecek iki kabileden biri Tağlib, diğeri ise İyaz İbn-i Nizar idi. Tağlib kabilesi, bölgenin fethi ile birlikte Hazreti Ömer döneminde cizyeye bağlanmış²⁶⁵ buna rağmen, Acemleri sevmediklerinden, fetihler sırasında intikam almak amacıyla Müslümanlara yardım etmiş²⁶⁶ ve bir süre sonra da İslâmiyet'i kabul etmiş oldukları söylenmektedir.²⁶⁷Kabilenin tamamının İslâmiyet'i ne zaman kabul ettiği kesin olarak bilinmemekle birlikte²⁶⁸ 693 yılında Mezopotamya valiliğine Muhammed b.

²⁶¹Bernard Lewis, *Ortadoğu-Hıristiyanlığın Başlangıcından Günümüze Ortadoğu'nun İki Bin Yıllık Tarihi*, Çeviren: Seler Y.Kölay, Ankara, Arkadaş Yayınları, 2005, s.64.

²⁶² Mehmet Azimli, "Hulafa-i Raşidin Dönemindeki İlk Fetihlerin Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler" *İSTEM*, Konya, S.6, (2005), s.182; Hz. Ömer döneminden sonra da dine girme konusunda zorlama yapılmadığına dair o günün kroniklerinde bizzat Süryani din adamları tarafından defalarca ve ısrarla ifade edilmiştir. Bkz. Zafer Duygu, "Zuknin Manastırı Süryani Kroniği (775), c.10, s.173-201.

²⁶³ Aydın, v.d. s.71; T.W. Arnold, *İntişar-ı İslâm Tarihi*, Çev. Hasan Gündüzler, İstanbul, Akçağ Yayınları, 1971, s.88.

²⁶⁴ Ira M.Lapidus, *İslâm Toplumları Tarihi*, Çeviren: Yasin Aktay, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, c.1, s.83.

²⁶⁵Nasuhi Ünal Karaaslan, "Hamdaniler" *DİA*. İstanbul, 1997, c.15, s.446. D.B.Macdonald, "Hamdaniler" *İA*, Eskişehir, MEB, 1997, c.5/1 s.179.

²⁶⁶Corci Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi (Tarihu'l- Temeddünü'l-İslâm)* Çeviren: Necdet Gök, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s.110.

²⁶⁷ Karaaslan, s.179.

²⁶⁸ H.Kindeman, "Tağlib" *İA*, Eskişehir, MEB, 1997, c.12/2, s.623.

Mervan et-Tağlibi'nin atanmış olması²⁶⁹, Tağlib Kabilesi arasında İslam'ın artık yaygın bir din olduğunu göstermekte idi. Bunun dışında Cezire Araplarından olmadığı anlaşılan bir kısım Tağliblilerin hicretin 9. Yılında İslam'ı kabul ettiği ifade edilmektedir.²⁷⁰

Tağlib kabilesi ile birlikte diğer Arap kabilelerinin İslam'a girmeleri ile ilgili Süryani piskopos İshak Armale'nin de bazı bilgiler paylaştığı görülmektedir. Armale'ye göre bölge valilerinden Velid b. Ukbe, Tağlib kabilesinin Hıristiyanlarını toplayıp İslâm dinine girmelerini istemiş, Hıristiyan Tağlibliler de bu isteği yerine getirerek Müslüman olmuşlardı. Armale, ayrıca Müslümanların, Dara, Nusaybin, Kal'ate'l- Mera (Mardin'e yakın bir köy), Diyarbekir ve Silvan'ı da ele geçirmelerinin ardından Diyar-ı Rebi'a, Diyar-ı Bekir ve Diyar-ı Mudar Hıristiyanlarının İslam'a girdiğini belirtmektedir.²⁷¹

İbnü'l-Esir'in nakline göre de Tağliblilerin fetihler esnasında Velid b. Ukbe tarafından kuşatılarak İslâm'a girmenin dışında başka bir seçeneğin kendilerinden kabul edilmeyeceği bildirmiş ve bu durum aynı zamanda Hz. Ömer'e de bildirilmişti. Hz. Ömer ise, "Senin bu dediğin husus Arap yarımadasındadır. Oradakilerden, İslâm'ın dışında hiçbir şey kabul edilemez. Sen onların çocuklarını Hıristiyanlaştırmamaları ve İslâm'a girmek isteyenleri de alıkoymamaları şartıyla serbest bırak" içeriğinde bir mektup göndermiş ve Velid'i bu konuda uyarılmış hatta görevinden alarak yerine Furat b. Hayyan ile Hind b. Amr el-Cumeli'yi tayin ettiği de görülmektedir.²⁷²

İyaz b. Nizar kabilesi de el-Cezire'nin fethi sırasında rastlanan ve bir kolu da Rebia aşireti olması hasebiyle Ra'sü'l-Ayn'le yakından alakalı bir kabile idi. Söz konusu kabilenin Müslümanlarla ilk karşılaşmasında bazı olumsuzlukların yaşanmış olduğu, ileriki yıllarda da İslam'ı kabul etmiş olmalarına rağmen özellikle Hz. Ali

²⁶⁹ İshak Armale, *Al Qousara fi Nakabete'n-Nasara*, (Türkiye Mezopotamiasında Mardin) Çev. Turan Karataş, Nsibin Yay. İsveç, Nsibin Yay. 1993, s.11.

²⁷⁰ H.Kinderman, "Tağlib" s.623.

²⁷¹ İshak Armale, Nsibin Yayınları, s.10.

²⁷² İbnü'l-Esir, trc. M.Beşir Eryarsoy, c.2,s.487; Aynı hadise için ayrıca bkz. El-Belazuri, *Fütuh*, s.259-263; Taberi, trc. M.Faruk Görtunca, c.3, s.447-448 (Taberi burada Tağliblilerden Sa'lebeoğulları olarak söz etmektedir).

dönemi sonrasında yaşanan siyasi hadiselerde de hep başı çektikleri anlaşılmaktadır.²⁷³

Burada verilen bilgilerin dışında da El-Cezire bölgesinde yaşayan Arap Kabilelerinin Müslümanlaşması hakkında genel anlamda bazı bilgilerin verildiği görülmektedir. Bilgi verenlerden biri olan Oryantalist T.W Arnold, özellikle bedevi kabilelerin kuzey Suriye'nin fethinden hemen sonra Hazreti Muhammed'in saliklerine katılmış olduklarını bildirmektedir.²⁷⁴ Diğer bir Oryantalist Lapidus da İslâm'a en erken girenlerin "Verimli Hilal" bölgesinin kenarında yaşayan ve büyük göçlerle geçip giden Hıristiyan bedevi kabileleri olduğunu, Arap hâkimiyetinin ilk yüzyılında da diğer Mezopotamyalı Arap kabilelerin İslâm'ı kabul ettiğini bildirmektedir.²⁷⁵

Arap kabilelerin İslâm'ı kabulünde fetihler esnasında gelişen "Arap eşittir İslâm"²⁷⁶ anlayışının da etkili olduğu tahmin edilmektedir.

20.3.2. Hıristiyanlar'ın İslâm'ı Kabulü (İhtida)

Bölgedeki İslamlaşmanın bir başka boyutu da Doğu Hıristiyanları ile ilgilidir. Ortaçağın nispeten daha geç dönemlerinde İslam topraklarına genel olarak göz atıldığında, Doğu Hıristiyan unsurların birçok bölgede demografik açıdan hala büyük bir nüfusa sahip oldukları, hatta birçok yerleşim biriminde çoğunluğa tekabül ettikleri söylenebilir. Örneğin XII. yüzyıl ortalarında, kırsaldakilerle birlikte Ortodoks Süryani nüfusun en büyük kitleyi oluşturduğu Urfa, hala büyük oranda Hıristiyan bir şehirdir. Bu açıdan bakıldığında, İslam inancına karşı mücadeleyi sürdürmekte olan Hıristiyan ve Süryani kiliselerinin, tamamen başarısız oldukları da söylenemezdi. Anlaşıldığı kadarıyla, birçok Hıristiyan şu ya da bu gerekçeyle İslam dinini kabul etmişti, ancak birçok Hıristiyan'ın da, atalarının inancına ve kendi kiliselerine bağlı kalmayı sürdürdükleri de görülmektedir.²⁷⁷

²⁷³ Yaşanan sıkıntılar konusunda bkz. İslam Dönemi, d.n. 23; Hz. Ali sonrası hadiseler için de bkz. İslam Dönemi, Harici Ayaklanmaları.

²⁷⁴ Arnold, s.88.

²⁷⁵ M. Lapidus, s.95.

²⁷⁶ Zeydan, s.109.

²⁷⁷ Zafer Duygu, "Zuknin Manastırı Süryani Kroniği (775),s.197.

Buna rağmen Doğu Hıristiyan Kiliselerinin İslam'a karşı yapmış oldukları mücadele ve kendi dindaşlarına uyguladıkları çeşitli yaptırımlar dahi, toplu ihtida hareketlerinin önüne geçemediği anlaşılmaktadır. Bu ihtida hareketlerinin yoğun olarak yaşandığı yerlerden birinin de Ra'sü'l-Ayn olduğunu Zuknin tarihçisinden öğrenebilmekteyiz. Tarihçiye göre:

Eğer böyle bir işi yapanlar (İslam dinine geçen Hıristiyanlar) bir kişi, yüz kişi, bin kişi ya da [...] olsalardı, sessiz kalabilirdim. [...] Darbe ya da işkence olmaksızın, onları yönlendiren hiçbir zorlama yok iken insanlar yirmili, otuzlu, yüzlü, ikiyüzlü, üç yüzüzlü gruplar halinde, büyük bir şevkle/can atarak (İslam inancını) tercih etmeye yöneldiler. Harran'a, valilere gelir ve İslam inancına geçerlerdi. Sonrasında ise bize şöyle söyleyip gururlanırlar ve tepeden bakarlardı: 'Sizler tanrısızsınız ve kendisine evler edinen örümcekler gibisiniz.'²⁷⁸ Böylece (Şeytan?), Edessa, Harran, Telia (Viranşehir), Riş-Ayno, Dara, Nisibis, Sincar ve Callinicum (Rakka) bölgelerinden büyük bir kitlenin kanına girmişti. Bu bölgelerdeki (sadece) bir köyden bazen elli ya da yüz kişilik yahut bunun yarısı ya da üçte biri (şeklindeki kabileler halinde) gelen insanlarda, ölçsüz bir miktarda hata ve iftira (leke) hâsıl olmuştu.²⁷⁹

Doğu Hıristiyanlarının bir diğer kolu da Nasturilerdi. Nasturilerin de tıpkı Süryaniler gibi herhangi bir zorlama olmaksızın İslam'ı kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Konu ile ilgili İzzeti'nin vermiş olduğu aşağıdaki örneğin dikkate değer olduğu düşünülmektedir. İzzeti'ye göre;

İslami fetihleri müteakiben, ilk yüzyılların en dikkate değer olaylarından biri, İslam'ın, Nasturi Hıristiyanlarınca benimsenmesidir. Oysa bir zamanlar Pers krallarının uyguladığı sert baskı ve kıyımlara rağmen dinlerinden dönmemişlerdi. Bu şaşırtıcı sonucun doğmasında öyle görünüyor ki, Hıristiyanların, İslam gibi ruhbansız bir dini benimseyerek kendilerini ruhanilerin dayanılmaz vesayet ve baskılarından kurtarmak arzusunun büyük rolü olmuştur.²⁸⁰

²⁷⁸ Burada Zafer Duygu'nun da işaret ettiği gibi, Zuknin Kronikçisi Kuran-ı Kerim'de geçen Ankebut Süresi 41. Ayete atıfta bulunmak istemektedir. Ayette (Allah'tan başka dostlar edinenlerin durumu, kendisine ev edinen örümceğin durumu gibidir. Evlerin en dayanıksız ise şüphesiz örümcek evidir)Bkz. Zafer Duygu, *Zuknin Manastırı Süryani Kroniği (775)*,s.193.

²⁷⁹ Daha geniş bilgi için bkz. Zafer Duygu, "*Zuknin Manastırı Süryani Kroniği (775)*",s.192-193.

²⁸⁰ Ebulfazl İzzetî, *İslam'ın Yayılış Tarihine Giriş*, Çev. Cahit Koytak, İstanbul, İnsan Yayınları, 2003, s.111.

İhtida hareketleri ile ilgili örnekleri çoğaltmak mümkün olmakla birlikte aşağı yukarı birbirlerine benzer hadiseler olması ve Ra'sü'l-Ayn'ı direkt ilgilendirmemesi sebebiyle verilen örneğin yeterli olduğuna kanaat getirilmektedir. Ancak yaşanan ihtida hareketlerinin altında yatan saiklerin de irdelenmesi gerektiği düşünülmektedir. Bu amaçla aşağıda konu hakkında kısa bir özetin verilmesi uygun görülmektedir.

20.3.3. İslam Neden Tercih Edildi?

Doğu Hıristiyanlarının İslam'ı neden seçtikleri ile ilgili şüphesiz birçok sebep sıralanabilir. Ancak burada Müsteşrik T.W.Arnold'un söz konusu sebepleri toparlayıcı mahiyetindeki açıklamalarına yer verilecektir. Kapsam itibarıyla ana sebeplerin bir özeti sayılabilecek olan bu açıklamalar şu şekildedir:

Sade ve açık şeyleri anlamaya meyli daha çok olan Doğu için, Rum kültürü, dini bakış açısından bir felaketti. Çünkü bu kültür, İsa'nın sade ve ulvi talimatını belirsizlik ve şüphelerle, anlaşılması mümkün olmayan pürüzlerle dolu bir mezhebe çevirmişti. Bu ise derin hayretin doğmasına sebep olmuş ve dini itikadı kökünden sarsmıştı. Durum böyle iken nihayet yeni bir ilhamın haberleri çöl taraflarından gelmeye başladı. O sıralarda bu yozlaşmış Hıristiyanlık çeşidi, iç karışıklıklarla altüst edilmiş bir halde yalpa vurup duruyor ve karasızlık içinde şaşırıp kalıyordu. Artık yeni dinin cazibelerine mukavemet edemiyordu. İşte Doğu böylece İsa'yı bırakıp Arabistan'dan gelen Resulün kucağına kendini attı.²⁸¹

T.W. Arnold'un söylediklerine şunların da ilave edilmesi halinde bir eksikliğin daha ortadan kalkacağı düşünülmektedir. İzzeti'ye göre, Hıristiyanların karmaşık dini öğretilerine karşılık, İslam, sadelik ve yalınlığı; teslis (üçleme) yerine, birliği; insanın tanrısallığı yerine, beşerciliği ve insancılığı; boş inançlar yerine, yalın gerçekleri; bir yere vardırılamayan teolojik çekişmeler yerine de, somut "şahadet"i koymuştu. İzzeti, bütün bunlar insanların İslam'ı tercih etmelerinde önemli bir katkı sağlamış olduğunu ifade etmektedir.²⁸²

Sonuç itibarıyla bölgenin İslamlaştığına dair belki de en önemli ifadelerden biri de hiç şüphesiz ki yapılan dini mimari eserlerdir. Özellikle Cami, Medrese,

²⁸¹Arnold, s.118.

²⁸²İzzetî, s.65.

Ribat, Hangah ve Tekkeler bunların en önemli örnekleridir. 1184 yılında²⁸³ Ra'sü'l-Ayn'den geçtiğini anlatan İbn-i Cubeyr, burada bir Tekke/Ribat ile yıkık-dökük medrese ve hamamın olduğundan söz etmektedir. Bunların yanında yine Emevi Halifesi Ömer b. Abdulaziz (halifelik dönemi: 717-720) dönemine ait olduğunu söylediği eski yıkık bir cami ile yeni ve halkın kullanmakta olduğu ayrı bir cAmeden de söz etmektedir.²⁸⁴ Bütün bunlar Ra'sü'l-Ayn'deki İslamlaşmayı en yalın haliyle ortaya koymaktadır. Fethin gerçekleştiği 640 yılı ile eskimiş veya yıkık vaziyetteki eserlerin birlikte değerlendirilmesi halinde, İslamlaşmanın Ra'sü'l-Ayn'de geç olmayan bir dönemde başlamış olduğunu ortaya koymaktadır. Ra'sü'l-Ayn'de İslam'ın ilk izleri olarak değerlendirilen bu eserlerle ilgili yerli halkla yapılan yüz yüze görüşmelerde, söz konusu eserlerden hiç birisinin günümüzde mevcut olmadığı söylenmiştir.

21. RA'SÜ'L-AYN'DE MİMARİ YAPI

Ortaçağın sonuna kadar geçen süre içerisinde Ra'sü'l-Ayn'deki mimari yapılarla ilgili mevcut bilgiler oldukça azdır. Hatta bazı seyyah ve coğrafyacıların verdiği bilgilerle sınırlı olduğu da söylenebilir.

Ancak bunlara geçmeden önce tarihi seyirin takibi açısından Ra'sü'l-Ayn'in bir parçası olduğueski Mezopotamya mimarisinden kısaca söz etmek gerekir. Mezopotamya mimarisinin genel karakteri, kerpiç ve tuğla; yapısı, sedler üstüne inşa, sedlere çıkan rampalar, kule ve kale şekilleri, dişli ve kademeli bina taçları, dikine oyuk çizgiler, kalın duvar, penceresiz plastrlı fasad (yüzey), avlu, kaplamalı kolon, çeşitli kemer-tonoz ve kubbe tatbikatı, köşeli düz maslar renkli ve rölyef dekorasyon şeklinde olduğu söylenebilir.²⁸⁵ Bölgenin kuzey kesiminin dağlık olması sebebiyle

²⁸³ Seyahatin tarihi için Bkz. La Strange, Beyrut, s. 125.

²⁸⁴ İbn-i Cubeyr, s.218; Muhtemelen İbn-i Cubeyr'den alıntı yaptığı tahmin edilen Makdisi de aynı bilgileri verdiği görülmektedir. Bkz. Makdisi, *Ahsenü't-Tekasim*, s.137.

²⁸⁵ Behçet Ünsal, *Mimari Tarihi*, 3. Baskı, İstanbul, Teknik Okulu Yayını, 1967, c.1, s.112; Bölgenin genel mimari özellikleri hakkında ayrıca bkz. Murat Aykaç Erginöz, *İlkçağdan Günümüze Mimarlık ve Şehircilik Tarihi*, 1. Baskı, İstanbul, 2010, Arion Yayınevi, s.13-14; Bölgenin Tek zenginliğinin kil olduğunu ifade eden Diakov da kilden kerpiç, kap kacak ve yazı tabletlerinin yapıldığını aktarmaktadır. Bkz. V.Diakov-S.Kovalev, c.1, s.82; Ayrıca Eskiçağ mimarisi için bkz. Gerard Monnier, *Mimarlık Tarihi*, Fransızcadan Çeviren: İsmail Yerguz, 1. Baskı, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2006; Sümer yapıları için bkz. Leland M. Roth, *Mimarlığın Öyküsü*, Çeviren: Ergün Akça, 3. Baskı, İstanbul, 2006, Kabalıcı Yayınevi, s.220-221; Sümerlerde ayrıca kutsal mekân (ziggurat)

taş; hurma ağacı da keresteye elverişli olmadığından, kereste ve taş genelde dışarıdan temin edilmekteydi.²⁸⁶

Ortaçağda İslam coğrafyacılardan Makdisi,(940-991) şehrin yukarı tarafında kireç taşından yapılmış evlerin bulunduğunu ifade ederken²⁸⁷ İbn-i el-Cevzi,(1116-1201) şehrin Nebil taşından yapılmış surlar olduğunu, surların içerisinde mezarlar, yel değirmenleri ve bahçelerin de yer aldığını bildirmektedir.²⁸⁸

1184 yılında Ra'sü'l-Ayn'den geçen İbn-i Cubeyr (1145-1217) de burada bir Tekke/Ribat ile yıkık-dökük bir medrese, hamam, Emevi Halifesi Ömer b. Abdulaziz (halifelik dönemi: 717-720) dönemine ait olduğunu söylediği eski yıkık bir cami ile yeni ve halkın kullanmakta olduğu yeni bir camiden de söz etmesine²⁸⁹ rağmen bu yapıların özellikleri hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir.

olarak inşa edilen yapılar hakkında bilgi için bkz. Köroğlu, s.69; Sebastien de Courtois, *Süryaniler*, Çev. Ersel Topraktepe, 2. Baskı, Ankara, YKY yayımları, 2014.

²⁸⁶ Behçet Ünsal, c.1, s.111; V.Diakov-S.Kovalev, c.1, s.82.

²⁸⁷ Makdisi, *Ehsanü't-Tekasim*,s.140.

²⁸⁸ İbn-i Elcevzi, *El-Muntazam*, c.14,s.34.

²⁸⁹ İbn-i Cubeyr, s.218;

SONUÇ

Hakkında araştırma yaptığımız Ra'sü'l-Ayn, Kuzey Suriye bölgesinde el-Cezire veya Mezopotamya'da yer alan Sami asıllı bir topluluk tarafından kurulduğu değerlendirilen bir şehirdir. İsmi, “pınarın başı” anlamına gelmesi nedeniyle çevresinde akan pınarların birisinden almış olabileceği fikrini güçlendirmektedir. Şehrin güneyinde yer alan ve sayılarının 360'ı bulunduğu söylenen pınarlar, aynı zamanda Habur nehrinin önemli kaynaklarındanır.

Tarihin ilk dönemlerinde Hurri ve Mitannilerle tanışan Ra'sü'l-Ayn, başkentleri olan Waşşukani ve çevresinde, Hititlerle mücadeleleri olmuş ve bu mücadeleden Hititler galip gelerek Hitit-Mittani devletini ortadan kaldırmışlardır. Hititleri izleyen Asurlular, bölgede inişli çıkışlı bir hâkimiyet izledikleri görülür. Asurluların egemenliği sürerken kendi soyadlarına göre kurdukları devletçiklerle Aramiler ortaya çıkmış ve bunlardan Bit-Bahiyani'nin Ra'sü'l-Ayn'de kurulduğu tespit edilmiştir. Asurluların ortadan kaldırdığı bu krallıkların ardından Babilliler, Asurluları yenerek kısa sayılabilecek bir hâkimiyet kurmuş, nihayetinde ortaya çıkan Persler, buradaki bâkiyeleri ortadan kaldırarak kendi imparatorluklarını kurmuşlardır.

Perslerin bölge üzerindeki egemenlikleri, Makedonyalı Büyük İskender'in M.Ö.334 yılında çıktığı doğu seferine kadar sürdüğü görülür. İskender, anılan tarihte Pers kralı III. Darius'u mağlup ederek imparatorluğunu yıkması üzerine, bölge hâkimiyeti, Makedonların eline geçmiş oldu. Ancak B.İskender'in genç yaşta ölmesi, imparatorluğunun parçalanmasına neden olmuş ve bu parçalanma neticesinde Ra'sü'l-Ayn, Makedonların Selevkoslar koluna bağlı devletin toprakları içerisinde kalmıştı. Selevkoslar da bir süre varlığını sürdürdükten sonra Perslerin yerine kurulan Part hanedanı ile Romalıların saldırılarına maruz kalmış ve neticede, parçalanmış Selevkoslar devletinin Ra'sü'l-Ayn bölgesindeki kısmı, Romalıların eline geçmişti.

Her ne kadar bundan sonra Romalılarla Sasaniler arasında çoğu zaman bir savaş alanı olarak kullanılmışsa da, Romalıların Ra'sü'l-Ayn'ı uzun süre

ellerinde tutmuştu. Bu süreçte Romalılar Ra'sü'l-Ayn'ı bazen bir koloni bazen de ordusunun sığındığı bir ordugâh olarak kullanılmıştır. Bu arada Roma imparatorları Septemius Severius (198), Caracalla,(216),Severus Alexander ve (222-235) Decius'un (249-251)dönemlerinde Ra'sü'l-Ayn'de basılan madeni paraların, Ra'sü'l-Ayn'ın hem koloniyel yönünü hem de buradaki darphanenin varlığını açıkça ortaya koymaktaydı. Ra'sü'l-Ayn, 609 yılında Roma hâkimiyetinden çıkarak Sasanilerin hâkimiyetine girmişti. Ancak bu hâkimiyetin de uzun sürmediği anlaşılmaktadır ki Bizans imparatoru Heracleios tarafından 628 yılında geri alınmıştı.

Ra'sü'l-Ayn'deki Bizans hâkimiyeti İslam Ordularının bölgeyi fethettikleri tarih olan 640-1 yılına kadar devam etmişti. Bu tarihten sonra Hz. Ömer'in görevlendirdiği İslam orduları tarafından alınarak, İslam Devleti topraklarına katılan Ra'sü'l-Ayn, bundan sonra sürekli Müslüman toprağı olarak kalmaya devam edecektir. Fetihten sonra, Müslümanların kendi aralarındaki iç çekişme nedeniyle ortaya çıkan "Haricilik" meselesinde de haricilerin önemli uğrak yerlerinden biri haline gelen Ra'sü'l-Ayn, bu sırada karşıt grupların çekişme alanı haline geldiği görülmektedir. Gerek Emevi, gerekse Abbasi döneminde de Ra'sü'l-Ayn'de benzer olayların çıktığına şahit olunmaktadır. Bu arada Abbasi yönetiminin sürdüğü yıllarda Ra'sü'l-Ayn'ın sırasıyla; Tulunoğulları, Hamdaniler, Ukayliler, Büyük Selçuklular ve nihayet Artukluların idaresine geçtiği görülmektedir. Artukluların elinde iken iki defa Haçlıların taarruzuna maruz kalan Ra'sü'l-Ayn, bu saldırıların ardından Zengilerle Artukluların arasında gidip geldikten sonra neticede Artuklularda kalmıştı. 1183 yılında, çevresinde yer alan başka şehirlerle birlikte Selahaddin tarafından alınan Ra'sü'l-Ayn, bundan sonra Eyyübi hanedanının mülkü olarak bazen kendilerinin kullandığı bazen de Artuklulara ikta olarak verdikleri bir yer olacaktır.

Eyyübilerin son dönemlerinde ilkin Harezmlilerin, ardından Moğolların saldırısına maruz kalan Ra'sü'l-Ayn, önceleri Mardin Artuklu hükümdarına, kendilerine itaat etmesine karşılık olarak verilirken, daha sonra direkt kendilerinin atadığı bir vali tarafından idare ettikleri görülecektir. Moğol egemenliğinin sona ermesinin ardından bölgeye büyük bir şiddetle gelen Timur, Ra'sü'l-Ayn'ı içinde yaşayan insanlarla birlikte ortadan kaldırdığı söylenmektedir.

Bundan sonrası da Türkmenlerin arenasına dönen Ra'sü'l-Ayn, 1517 yılında Osmanlıların Memlûklere karşı yapmış olduğu seferde, Memlûkleri yenilgiye uğratmasıyla birlikte Osmanlı toprağı haline getirilmiştir.

Ra'sü'l-Ayn, bütün savaş ve yıkımlara rağmen önemli bir kültür alanı olduğu anlaşılmaktadır. Ra'sü'l-Ayn Okulu ve yakın çevresinde kurulan kiliselerdeki Antakya ekolü eğitim tarzının varlığı, bu kültürel gelişmişliğı teyit etmektedir. Ra'sü'l-Aynlı Sergius, bu okuldan yetişmiş tabip, filozof bir bilim adamedır. İslam fetihlerinden sonra da kültürel aktivitelerini sürdürdüğü Ra'sü'l-Ayn'ın içinde birtakım medreselerin varlığına dikkat çekilmektedir. İslam döneminin en önemli bilim adamlarından biri de Ra'sü'l-Aynlı tabip Takiyuddin er-Ras'ani idi.

İslam fetihlerinden sonra Ra'sü'l-Ayn'de dini bakımdan en kalabalık iki topluluktan biri Müslümanlar diğeri Hıristiyanlar idi. Halkın temel geçim kaynağının tarım, hayvancılık ve ticaret olduğu görülmektedir.

Sonuç olarak, İslam öncesi dönemde çoğunlukla Urfa ile Nusaybin arasınada; İslam sonrasında da Küfe ile Şam arasında kalmış olmasının büyük dezavantajlarını yaşamış, bu nedenle neredeyse her dönemini savaş ve yıkımla geçirmiş olan Ra'sü'l-Ayn'in bu coğrafi konumu, kötü bir talih yaşamasına neden olmuştu. Bu sebeple aslında "Ra'sü'l-Ayn'in Tarihi" ile birlikte "Ra'sü'l-Ayn'in kem Talihi"ni de anmak gerekmektedir.

KAYNAKÇA

A. Harrak, *The Chronicle of Zuqin*, Parts III and IV A.D. 488-775, Toronto: 1999, Çev. Zafer Duygu, Süryani Historiyografisi, *Zuqin Kroniği*, Bölüm IV, Yayına Hazır Kitap Çalışması.

Abay, Eşref, *Hayat Erkanala'a Armağan; Kültürlerin Yansıması*, “Geç Uruk “Çüküşünden” Sonra Güneydoğu Anadolu’da Siyasi Yapılanma ve Bölgeselleşme Eğilimleri”, Editörler: Armağan Erkanal vd., 1. Baskı, İstanbul: Homer Kitabevi, 2006.

Abbas el-Azavi, *Aşair el-Irak- el-Kadime-el-Bedeviyye el-Hazira*, 1. Baskı, 4 Cilt, Beyrut: Dare’l-Arabiyya Li’l-Mevsuat, 2005.

Abdurrahman İbn-i Haldun, *el-İber ve Divan el-Mübtede ve'l Haber fi Tarih el-Arab ve'l Berber ve Men Âsarahum Min Zuvi'l-Şan el-Akbar-Tarih İbn-i Haldun*, Takdim: Halil Şehade, Suheyl Zekkar, (Mukaddime ve son cildi Fihrist dâhil olmak üzere toplam 8 cilt) Beyrut: Dare’l-Fikr, 2000.

Abdusselam Efendi, *Mardin Tarihi*, Hazırlayan: Hüseyin Haşimi Güneş, İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayını, 2007.

Abu’l-Farac, Gregory (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, Süryaniceden İngilizceye Çeviren: Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye Çeviren: Ömer Rıza Doğrul, 2 Cilt, Ankara: TTK, 1999.

Acar, Abdurrahman, “Arap Coğrafyacılarına Göre Mardin”, *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Koordinatör: İbrahim Özçoşar, İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayını, 2006.

Ağırakça, Ahmet, *Emeviler Döneminde Kıyamlar*, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, İstanbul: Şafak Yayınları, 1992.

Ahmetbeyoğlu, Ali (Çeviri), “Bizans Tarihçisi Theophanes Byzantios’ta Türkler” *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S.2. (2012), 541-546.

Ainsworth, W. Francis, “The Assyrian Origin of the Izedis or Yezidis-the So-Called "Devil Worshippers" *Transactions of the Ethnological Society of London*, Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland: Vol. 1 (1861), pp. 11-44,

Akbaş, Mehmet; “Hz. Ömer Dönemindeki Fetihlerin Ardından Gerçekleştirilen Tebliğ Faaliyetleri (Irak-Suriye-Cezire-Mısır)”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Elazığ, S. 16/2, 2011.

Akbaş, Mehmet; *İyaz b. Ganm*, 1.Baskı, İstanbul: Ravza Yayınları, 2011.

Aksoy, Suphi, Tuma Çelik, *Mezopotamya Uygarlığında Süryani Tarihi*, 1. Baskı Ankara: Nika yayınları, 2013.

Akurgal, Ekrem, *Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara: Tubitak Yayınları, 2005.

Akurgal, Ekrem, *Anadolu Uygarlıkları*, 9. Baskı, İstanbul: Net Turistik Yayınları, 2007.

Akyüz, Gabriyel, *Kilise Ataları Tarafından “Kutsal Ruhun Kavalı” Olarak Adlandırılan Mor Efrem’in Şiirleri*, Ankara: Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları, 2012.

Alper, Ömer Mahir, Ali Durusoy, Arslan Terzioğlu, Ahmet Hakkı Turabi, H.Bekir Karlığa, Tahsin Görgün, “İbn-i Sina” *DİA*, İstanbul: TDV, 1999.

Alpman, Adil, “Hurriler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara: S.25, (1981) s.283-313. (<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/833/10518.pdf> 24.8.2015)

Altıkulaç, Tayyar, “Zehebi” *DİA*, İstanbul: TDV, 2013.

Altundağ, Şinasi, “Tulunlular” *İA*, 2. Baskı, 13 Cilt, İstanbul: MEB, 1979.

Antaki, Muhammed, *Ma’rake’t-Aynecalut (Aynecalut Savaşı)*, Beyrut: Dare’ş-Şark el Arabî, (t.y.)

Arendonk, C. Van, “Haşebiye” *İA*, 13 Cilt, İstanbul: MEB, 1987.

Arıcan, Musa Kazım, “Antakya Felsefe Okulu”, *Journal of Islamic Research*, S.23(3),(2012).

Arnold, T.W. *İntişar-ı İslâm Tarihi*, Çev. Hasan Gündüzler, İstanbul: Akçağ Yayınları, 1971.

Ay, Eyüp, Zahide Ayşen Ay, *Hayat Erkanala'a Armağan; Kültürlerin Yansımaları*, “Arkeolojik Yüzey Araştırmaları Işığında Yukarı Habur Bölgesi Su Kaynaklarının Tarihi Topografisine Giriş” Editörler: Armağan Erkanal v.d., 1. Baskı, İstanbul: Homer Kitabevi, 2006.

Ayağ, Osman, *Süryaniler ve Din*, İstanbul: Karma Kitaplar Yayını, 2014.

Aydingün, Haldun, *Uygarlık Dünyasının İlk Yıkılışı M.Ö. 1200*, Yayımlayan: Nezih Başgelen, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2014.

Ayni, Bedreddin Mahmut, *Ukde'l-Cuman fi Tarih Ehli'z-Zemen*, Eyyübiler/Memlûkler Dönemi, Tahkik: Mahmut Rezek Mahmud, 2. Baskı, Eyyübi Dönemi 4 Cilt, Memlûk Dönemi 5 Cilt, Kahire: Darü'l-Kütüb ve'l-Vesaik el-Kavmiyye, 2010.

Azimli, Mehmet, “Hulafa-i Raşidin Dönemindeki İlk Fetihlerin Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler” *İSTEM*, Konya, S.6, s.(177-193), 2005.

Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadi, *Bezm u Rezm*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.

Bağdadi, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Arifin-Esmâ el-Müellifin ve Asare'l-Musannifin*, Orijinal Baskı İstanbul, 1951, Yeniden basım, 2 Cilt, Beyrut: Dar Ahya' et-Turas el-Arabî, (t.y.) .

Bahadır, Gürhan, “Anadolu’da Bizans Sasani Etkileşimi (IV ve VII. Yüzyıllar)”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/1 Winter, 2011, p. 685-703.

Bailly, Auguste, *Bizans Tarihi*, Çev. Haluk Şaman, 2 Cilt, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, (t.y.).

Barker, Ernest, *Bizans Toplumsal ve Siyasal Düşünüüü*, Çev. Mete Tunçay, 1.Baskı, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları,1982.

Barsavm, Efrem, *Deyru'z-Zafaran Manastırı'nın Tarihi*, Çev. Gabriel Akyüz, Editör: İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş, İstanbul: Mardin İhtisas Kütüphanesi Yayını, 2006.

Baydur, Nezahat, *İmparator Julyanus*, İstanbul: Kanaat Matbaası, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1999.

Baykara, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş 1 Anadolu'nun İdari Taksimatı*, 2.Baskı, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2000.

Becker, C.H, "Belazuri" *İ.A.* İstanbul: MEB, 1979.

Bekri, Eba Eyyüb Abdullah İbn-i Abdüaziz, *Mu'cem Maste'cem Min Esmail-Bilad ve'l-Mevazi'*, Tahkik: Mustafa Es-Sakka, (Birleştirilmiş 4 cilt), Beyrut, Aleme'l-Kütüb, 1945.

Belazuri, El-İmam Ahmed İbn-i Yahya İbn-i Caber, *Ensabü'l-Eşraf*, Tahkik: Süheyl Zekkar, Riyad Zirikli, 1.Baskı, 13 Cilt, Beyrut: Mektebetü'l-Buhûs ve'd-Diraset Dare'l-Fikr, 1996.

Belazuri, El-İmam Ahmed İbn-i Yahya İbn-i Caber, *Fütuhu'l-Büldan*, Çev. Mustafa Fayda, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.

Berri, Muhammed İbn-i Ebi Bekr Abdullah İbn-i Musa el-Ensari et-Telmasani, *Ec-Cavhara fiNesebi'n-Nebi ve Ashabihi el-Aşere*, Tahkik: Muhammed et-Tunci, Riyad: Menşurat Dare'r-Rifai, (t.y.)

Beysanoğlu, Şevket, *Kültürümüzde Diyarbakır*, Ankara: San Matbaası, 1992.

Bilge, Yakup, *Süryanilerin Kökeni ve Türkiyeli Süryaniler*, İstanbul: Zafer Matbaası, 1991.

Bonnard, Andre, *Antik Yunan Uygarlığı*, Fransızca'dan Çeviren: Kerem Kutgözü, 1.Baskı, İstanbul: Evrensel Basım Yayım, 2004.

Bottero, Jean Marie-Joseph Steve, *Evvel Zaman İçinde Mezopotamya*, 5. Baskı, (y.y.): YKY (Genel Kültür) yayınları, (t.y.).

Brock, S. B. "North Mesopotamia in the Late Seventh-Century: Book XV of John Bar Penkaye's *Ris Melle*", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 9, 1987, ss. 51-75=yeniden basım: S. P. Brock, *Studies in Syriac Christianity*, Çev. Zafer Duygu, Süryani Historiyografisi, *Yuhanna Bar Penkaye, Riş Mele*, VII. Yüzyıl, XIV. Kitap, Yayına Hazır Kitap Çalışması.

Brock, Sebastijan, *Canlı Kültür Mirası Turabdin*, "Eski Süryani-Arami Kültürünün Anavatanı", Çeviren: Sevil Gülçur, 3. Baskı, İstanbul: Hans Hollerwerger Yayını, 1999.

Brockelmann, Carl, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, Çev. Neşet Çağatay, 2. Baskı, Ankara: TTK, 2002.

Brooks, E. W. "A Syriac Fragment: Chronicle of 754-813 AD", *ZDMG* 54, 1900, s. 195-230, Çev. Zafer Duygu, Süryani Historigrafyası, *754-813 Dönemi Kroniği*, Yayına Hazır Kitap Çalışması.

Brooks, Ernest Walter, "A Syriac Chronicle of the Year 846", *ZDMG* 51 (1897): 569-588, Çev. Zafer Duygu, Süryani Historygrafyası, *846 Yılı Kroniği*, Yayına Hazır Kitap Çalışması.

Bulduk, Abdulgani, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, Yayına Hazırlayan: Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, Elazığ: Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2004.

Bullough, Vern L. "The Roman Empire vs. Persia, 363-502: A Study of Successful Deterrence" *The Journal of Conflict Resolution*, Sage Publications, Inc., Vol. 7, No. 1 (Mar., 1963), pp. 55-68,

Bury, J.B. *History of The Late Roman Empire From The Death of Theodosius I to the Death of Justinian*, Dover Publications, Macmillan & Co., Ltd. 1923.

C. Pliny Secundi, *Naturalis Historiae, Recensuit et Commentaris Criticis Indicibusque Instruxit: Iulius Sillig, Hamburgi et Gothae Sumptibus Friderici et Andreae Perthes, In Volume 37, Volume I, 1751.*

C.H.Becker, “Eyyübiler”, *İA*, 13 Cilt, Eskişehir: MEB, 1997.

Cahen, Claude, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, Çev. Mustafa Daş, 1. Baskı, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2010.

Cezeri, İzzeddin İbnü'l-Esir, *el-Lübab fi Tehzib el-Ensab*, 3 Cilt, Bağdat: Mektebetü'l-Müsenna, (t.y.).

Childe, Gordon, *Tarihte Neler Oldu*, Çev. Mete Tuncay-Alâeddin Şenel, İstanbul: Alan Yayınları, 1993.

Clarke, Graeme, The Cambridge Ancient, *The Crisis of Empire A.D. 193-337*, “Christianity in The First Three Centuries-Third-Century Christianity”, Edited by Alan K.Bowman, Peter Garnsey, Averil Cameron, Chapter 18B, Volume: 12, Cambridge University Press, 2005.

Courtois, de Sebastien, *Süryaniler*, Çev. Ersel Topraktepe, 2. Baskı, Ankara: YKY yayımları, 2014.

Cumont, Franz, *Undieu Syrien a Dos de Chameau Covarage: 1920-2007(T.1-84)*, JSTOR: Syria T. 10, Published by Institut Français du Proche-Orient, Fasc.1, 1929.

Çelik, Mehmet, *Edessa'dan Urfa'ya*, 2 Cilt, Ankara: Atılım Yayınları, 2007.

Çelik, Mehmet, *Süryani Kilisesi Tarihi*, İstanbul: Ayraç Yayınları, 1987.

Çevik, Adnan, *XI-XIII Yüzyıllarda Diyar-ı Bekir Bölgesi Tarihi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2002.

D'anville, Monsieur, *Compendium of Ancient Geography*, Designed for Private Libraries, as well as the Use of School, London, Printer for R.Faulder, New Bond-Street, 1791.

Dahlan, Ahmet Zeyni, *El Fütuhât el-İslamiyye*, 2 Cilt, Mekke: Matbaat el-Miriyye, H.1302/1884.

Decker, Michael, "Frontier Settlement and Economy in the Byzantine East", Published by: Dumbarton Oaks, Vol. 61 (2007), pp.217-267.

Desti, Marc, *Anadolu Uygarlıkları*, Çev. Muna Cedden, 2.Baskı, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2005.

Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca Lügat*, 7. Baskı, Ankara: Aydın Kitabevi, 1986.

Diakov V.-S.Kovalev, *İlkçağ Tarihi*, Çeviren: Özdemir İnce, 2.Baskı, İstanbul: Yordam Kitap Yayınları, 2010.

Dictionary of Greek and Roman Geograpy, "Arabia" Edited by William Smith, London: volume 1, 1854.

Diehl, Charles, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. A.Göke Bozkurt, 1.Baskı, İstanbul: İlgı Yayınları, 2006.

Dineveri, Ebu Hanife Ahmet b. Davut, *El-Ahbare't-Tival*, Tahkik: Abdulmun'im Amir, Mısır: Vüzerat es-Sekafe ve'l-İrşad el-Kavmi el-İklim el-Cenubi el-İdarete'l-Amme li's-sekafe, 1959.

Doctrine of Addai, İngilizce trc. G. Phillips, London, Trubner&Co., Lugate Hill, 1876.

Dodgeon, Micael H. and Samuel N.C.Lieu, *The Roman Eastern Frontier and The Persian Wars Ad 226-363*, A Documentary History, London and New York: Routledge, 2005.

Dolabani, Hanna, *Antakya Süryani Kadim (Ortodoks) Kilisesi Patriklerinin Özgeçmişi*, Çeviren: Gabriyel Akyüz, Editörler: İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş, İstanbul: Mardin İhtisas Kütüphanesi Yayınları, 2006.

Downey, Glandville, *Antioch in The Age of Theodosius The Great*, Copright 1962, by The Universty of Oklahoma Press, Publishing Division df The University. Published by The Universty of Oklahoma Press, Norman, Oklahoma (Orijinal).

Arapçaya çeviri: Albert Butros, Beyrut-New York, Yayınlayan: Muesseset Franklin, 1968.

Dozi, Rinhart, *Tekmilet Meacime'l-Arabiyya*, Arapçaya Tercüme: Muhammed Selim en-Naimi, Irak: Menşurat Vüzerat es-Sekafıyye ve'l-İ'lam, 1982.

Drinkwater, John, The Cambridge Ancient, *The Crisis of Empire A.D. 193-337*, "Maximinus to Diocletian and The Crisis" Edited by: Alan K.Bowman, Peter Garnsey, Averil Cameron, Chapter 2, Volume: 12, Cambridge University Press, 2005.

Droysen, *Büyük İskender Tarihi*, Çeviren: Bekir Sıtkı Baykal, 1.Baskı, İstanbul: Dharma Yayınları, 2007.

Duval, Rubens, *Histoire, Politique, Religieuse Et Litteraire D'Edesse, Jusqua La Premiere Croisade, İmperimerie Nationale*, Paris: Memoire Couronne Par L'Institut, 1892.

Duygu, Zafer, "Zuknin Manastırı Süryani Kroniği (775) Özelinde İslam İdaresi Altındaki Hıristiyanlarda "Din Değiştirme Meselesi," *Milel ve Nihal, İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, S.2 (2013), ss, 193-197.

Duygu, Zafer, *Konstantinos'tan Teodosyus'a: Hıristiyanlığın Roma Siyasal Sistemiyle Entegrasyonu Süreci*, Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, 2015.

Ebi'l-Fida, İmaduddin İsmail İbn-i Muhammed İbn-i Ömer, *Takvimü'l-Büldan*, Basım Yeri: Paris, Neşir: Beyrut: Darsader. 1840,

Ebi'l-Fida, İmaduddin İsmail, *Kitabü'l-Muhtasar fi Ahbare'l-Başar*, 1.Baskı, 4 Cilt, Mısır: Bi'l-Matbaatü'l- Hasiniyye el-Mısriyye, (t.y.).

Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Çeviren: Mürsel Öztürk, Ankara: TTK, 2014.

Ebu'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Muhammed İbn-i Arabşah, *Acaibü'l-Makdur fi Ahbar-i Teymur (Timurname)*, Arapça trc.(?): Kebireddin Ahmed, Bender: Erdokaid Matbaası, 1882.

Ebu'l-Farac Yahya b. Said b. Yahya el-Antaki, *Tarih el- Antaki*, Tahkik: Ömer Abdusselam Tedmuri, Trablus: Crus Bars, 1990.

Edwell, Peter M. *Between Roma and Persia: The Middle Euphrates, Mesopotamia and Palmyra Under Roman Control*, First Published, British Library Cataloguing in Publication Data, New York: Routledge, 2008.

Ekinci, Abdullah -Kazım Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi*, Şanlıurfa: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2008.

Ekinci, Abdullah, *Ortaçağda Urfa*, Ankara: Gazi Kitabevi, 2006.

Ekinci, Abdullah; *Ortadoğuda Marjinal Bir Hareket: Karmatiler*, Ankara, Odak Yayınları, 2005.

El-Hamdani, El-Hasan İbn-i Ahmed İbn-i Yakub, *Sıfat Ceziretü'l-Arab*, Tahkik: Muhammed İbn-i Ali el-Ekve' el-Havali, 1.Baskı, Yemen-San'a: Mektebet el-İrşad, 1990.

Emine Bilgiç, "M.S. III. Yüzyıl Roma-Sasani İhtilaflarına İlişkin Bir Değerlendirme: Pers Kralı I. Şapur'un Roma İmparatoru Valerianus'u Esir Alması", *Mediterranean Journal of Humanities*, mjh.akdeniz.edu.tr. II/2, (2012), s. 25-34.

Encyclopaedia Britannica. Encyclopaedia Britannica Online Academic Edition. "Shāpūr I." Encyclopædia Britannica Inc., 2014. Web. 24. Jan. 2014. (<<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/538703/Shapur-I>>.)

Er, Rahmi, "Şehabeddin İbn-i Arabşah" *DİA*, İstanbul:TDV, 1999.

Erdalkıran, Mücella, *Altan Çilingiroğluna Armağan; Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığına Adanmış Bir Hayat*, "Halaf Kapları Üzerinde Görülen Hayvan Motifleri" Editörler: Haluk Sağlamtimur, Eref Abay vd. Yayınlayan: Nezih Başgelen, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2009.

Erdem, İlhan, Kazım Paydaş; *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi:(Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, 1.Baskı, Ankara: Birleşik Kitabevi, 2007.

Erginöz, Murat Aykaç, *İlkçağdan Günümüze Mimarlık ve Şehircilik Tarihi*, 1. Baskı, İstanbul: Arion Yayınevi, 2010.

Erinç, Sırrı, *Kültürel Çevre Bilim Açısından Güneydoğu Anadolu*, Güney Doğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları-1, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1980.

Es-Safdi, Selahaddin Halil İbn-i Aybek, *A'yane'l-Asır ve A'van en-Nasr*, Tahkik: Ali Ebu'z-Zeyt, Nebil Ebu Amşe, Muhammed Mev'ad, Mahmud Salim Muhammed, Takdim Eden: Mazen Abdulkadir el-Mübarek, 1. Baskı, 6 Cilt, Beyrut: Darü'l-Fikr el-Muasır, 1998.

Eusebios, *Kilise Tarihi*, Latince'den Çeviren: Furkan Akderin, 1. Baskı, İstanbul: Chiviyazıları Yayınları, 2011.

Eusebius, *The Fathers of The Church*, Edidoryal Board: Roy Joseph Deferrari..., Translated by Roy Joseph Deferrari, Washington: The Catholic University of America Press, Books, 1-5. 1965.

Ezdi, Ali b.Zafer, *Hamdaniler*, Çev. Mehmet Akbaş, 1. Baskı, İstanbul, Ravza Yayınları, 2011.

Fandik, Edward Kerinliyus, *İktifa el-Kanu' Bime Huve Matbu'*, Tashih ve İlaveler: Es-Seyyid Muhammed Ali El-Babalavi, 3.Baskı, Mısır: Matbaat et-Te'lif (el-Hilâl), 1896.

Farisi, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed, *El-Mesalik ve'l-Memalik*, Beyrut: Dar Sader, 1927.

Fayda, Mustafa, "Halife b.Hayyat" *DİA*, İstanbul: TDV, 1997.

Fayda, Mustafa, "İbn-i Sa'd," *DİA*, İstanbul: TDV:1999.

Fazlullah's, Rashiduddin, *Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles*, A History Of Mongols Part III, English Translation-Annotation by W.M. Thackston,

Yayınlayanlar: Şinasi Tekin Gönül Alpay Tekin, Harvard Üniversitesi, Yakın Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 3 cilt, Ortaasya Kaynakları Yayınları, 1999.

Fehd, Tefvik, “ İlm-i Felek”*DİA*, İstanbul: TDV, 2000.

Foss, Clive, *The Persians in The Roman Near East (602-630 AD)*, The Royal Asiatic Society 2003, JRAS, Series 3, 13, 2 (2003).

Fraser, J.Baille, *Mesopotamia and Assyria, From The Earliest Ages To The Present Time With Illustrations of Their Natural History*, Newyork: Harper and Brothers, Cliff-st. 1842.

Frederic, Louis, *Medeniyet Tarihi*, Çev. Vahdet Gültekin, İstanbul: Doğan Kardeş Matbaacılık, 1974. (4 Cilt)

Frye, Dietz O. Edzard Wolfram Th. von Soden Richard N. "history of Mesopotamia." *Encyclopaedia Britannica. Encyclopaedia Britannica Online Academic Edition*. Encyclopædia Britannica Inc., 2014. Web. 24 Jan. 2014. <<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/376828/Mesopotamia>>.

Gibbon, Edward, *Roma İmparatorluğunun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi-Bizans*, Çev. Asım Baltacıgil, 6 Cilt, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1984.

Göyünç, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara: TTK, 1991.

Greatrex, Geoffrey, “The Two Fifth-Century War Between Rome and Persia”, *Florilegium* 12, 1993.

Grigorius Yuhanna İbrahim (Halep Metropolit), “El-Merakiz es-Sekafe fi Bilad mâ Beyn en-Nahreyn fi es-Sadis ve es-Sâbi” (6. ve 7. Yüzyılda İki Nehir Arasındaki Kültür Merkezleri) , *Patriklik Dergisi*, S.24, Şam: 1996, s.24-26.

Grousset, Rene, *Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Çev. Sosi Dolanoğlu, 2. Baskı, İstanbul: Aras Yayınları, 2006.

Grousset, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. M.Reşat Uzmen, 1.Baskı, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1980.

Gül, Muammer, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti*, 1. Baskı, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005.

Günaltay, M.Şemseddin, *Yakın Şark*, 2.Baskı, Ankara: TTK, 1987.

Günaltay, Şemseddin, *İslam Tarihinin Kaynakları*, İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.

Günaltay, Şemsettin, *İran Tarihi (En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar)*, Ankara: TTK, 1987.

Gündüz, Şinasi, *Pavlus: Hıristiyanlığın Mimarı*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.

Gündüzöz, Soner, "Ebu Ali Tenuhi" *DİA*, İstanbul:TDV, 2011.

Gür, Selçuk, *İlk İnsandan Selçuklu'ya Anadolu Uygarlıkları ve Antik Şehirler*, 1.Baskı, İstanbul: Alfa Yayınları. 2007.

Haldon, John, *Bizans Tarih Atlası*, Çev. Ali Özdamar,1.Baskı, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007.

Halife b. Hayyat, *Tarih Halife b. Hayyat*, Tahkik: Ekrem Ziya el-Umeri, 2.Baskı, Riyad: Darü't-Tayyiba, 1985.

Hanfmann, George M. A. "Soundings at Tell Fakhariyah by Calvin W. McEwan; Linda S. Braidwood; Henri Frankfort; Hans H. Güterbock; Richard C. Haines; Helene J. Kantor; Carl H. Kraeling", *American Journal of Archaeology*, Vol. 63, No. 3 (Jul., 1959), pp. 292-294.

Hanna Dolapönü, *Tarihte Mardin (İtre'l-Nardin fi Tarih Merdin)*, İstanbul: Hilal Matbaacılık, 1972.

Hanun, Nail, "Waşşukani", *Arap Ansiklopedisi*, (http://www.arab-ency.com/_/details.php?full=1&nid=162673-22.6.2016)

Haravi, Ebi el-Hasan Ali İbn-i Ebibekr, *El-İşârât ile Marifete'z-Ziyarat*, Tahkik: Ali Ömer, 1.Baskı, Kahire: Mektebetü's-Sekafetü'd-Diniyye, 2002.

Hasan eş-Şümeysani, *Medine't-i Mardin Minel Fethu'l- Arabî İla Sene 1515*, Beyrut: Âlem el-Kütüb, 1987.

Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevarih*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK, 2006.

Hatib el-Bağdadi, Ebubekir Ahmed İbn-i Ali İbn-i Sabit, *Tarih Medinetü's-selam (Bağdad)*, Tahkik: Beşşar Avad Maruf, 1.Baskı, Beyrut: Darü'l-Garb el-İslami, 2001.

Hayes, E.R. *Urfa Akademisi*, Çev. Yaşar Güneç, 2. Baskı, İstanbul: Yaba Yayınları, 2005.

Hemdani, Hasan ibn-i Ahmed ibn-i Yakub, *Sifâtu Ceziretü'l-Arab*, Tahkik: Muhammed bin Ali el-Ekve' el-Heveli, San'a-Yemen: Mektebeti'l-İrşad, 1990.

Herodotos, *Tarih*, Çev. Müntekim Ökmen, 7. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2011.

Herrin, Judith, *Bizans, Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı*, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

Hitti, Philip, *Tarih Suriye*, Arapçaya çeviren: Corc Harrad-Abdülkerim Rafika, Beyrut: Dare's-Sakafe, (t.y.) Kitabın Orjinali: (Philip K.Hitti, History of Syria, By The Macmillan Company, New York, Published in 1951).

Hizmetli, Sabri, "İbn Ebû Tâhir" *DİA*, İstanbul: TDV, 1999.

Hoca Sadettin, *Tacü't-Tevarih*, 2 Cilt, Toronto: Universty of Toronto Library, 1862.

Hollerweger Hans, -Andrew Palmer, *Canlı Kültür Mirası Turabdin*, "Kartmin (Mor Gabriyel) Manastırının 1600 Yıllık Öyküsü", Çev. Sevil Gülçur, İstanbul: (y.y.), 1999.

Honigmann, Ernst "Rakka" *İA*, 13 Cilt, İstanbul: MEB, 1964.

Honigmann, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Çev. Fikret İşıltan, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1970.

Honigmann, Ernst, Besim Darkot, "Ra'sü'l-Ayn" *İA*, 13 Cilt, İstanbul: MEB, 1964.

[http://en.wikipedia.org/wiki/Apamea, Syria](http://en.wikipedia.org/wiki/Apamea_Syria)-25.3.2015

<http://en.wikipedia.org/wiki/Arbela>-12.8.2014

<http://www.almaany.com/ar/dict/ar-tr/%D8%B1%D8%A8%D8%A7%D8%B7/>
(01.4.2015)

<http://www.al-mostafa.info/data/arabic/depot/gap.php?file=001488-www.al-mostafa.com.pdf> (11.11.2015).

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0064%3Aentry%3Dzaitha-geo> 03.8.2016

<http://www.renklinot.com/soru-cevap-2/fersah-nedir-fersah-kullanimi-ve-tarihcesi.html> (11.11.2015)

<http://www.seslisozluk.net/?=0&word=janus&lang=tr-en> 08.09.2014.

<http://www.yabeyrOUTH.com/pages/index905m.htm> (31.07.2012);

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Sind> (25.11.2015)

Irvine, A. K. "History of Ethiopian Towns from the Mid-Nineteenth Century to 1935", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London: Vol. 50, No:2 Cambridge University Press on behalf of School of Oriental and African Studies, 1987.

Işık, İrfan, *Birlikte Olduğumuz Halklar (Keldani-Assuri-Süryani-Ermeni)*, 3. Baskı, İstanbul: Sorun Yayınları, 2000.

İşıltan, Fikret, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1960.

Işın Demirkent,"Haçlılar"*DİA*, İstanbul: TDV, 1996.

İA, "Habur" İstanbul: MEB, 1987.

İA, "Harura" 13 Cilt, İstanbul: MEB, 1987.

İbn-i A'sem el-Küfi, Allame Ebi Muhammed Ahmed, *Kitabü'l-Fütuh*, Tahkik: Ali Şiri, 1. Baskı, 8 Cilt, Beyrut: Darü'l-Azva, 1991.

İbn-i Abd-i Rabbihi, Ahmed İbn-i Muhammed el-Endelüsi, *El-İkdü'l-Ferid*, Tahkik: Abdülmecid et-Terhini, 2. Baskı, 9 Cilt, Beyrut: Darü'l-Kütüb el-İlmiyye, 1983.

İbn-i Cevzi, El-İmam Ebi'l-Farac Abdurrahman, *Sifatu's-Safve*, 2 Cilt, Beyrut: Müessesetü'l-Kûtübi's-Sakafiye, 1991.

İbn-i Cubeyr, Ebu'l-Hüseyin Muhammed İbn-i Ahmed el-Kinani el-Endelüsi (1144-1217), *Rihlet-i İbn-i Cubeyr*, Beyrut: Darsader, (t.y.).

İbn-i Ebi Usaybaa, Muvaffakuddin Ebi'l-Abbas Ahmed İbn-i el-Kasım İbn-i Halife İbn-i Yunus es-Sadi, *Uyune'l-Enba' fi Tabakati'l-Etibba*, Şerh ve Tahkik: Nizar Rıza, Beyrut: Dar Mektebet el-Hayat, (t.y.)

İbn-i el-Cevzi, Ebi'l-Farac Abdurrahman Ali İbn-i Muhammed, *El-Muntazam Fi Tarih el-Müluk ve'l-Umam*, Tahkik: Muhammed Abdulkadir Atta, Mustafa Abdulkadir Atta, 1.Baskı, 18 Cilt, Beyrut: Dare'l-Kütüb el-İlmiyye, 1992.

İbn-i el-İbri, Gregoryus Ebi'l-Farac İbn-i Ahrun et-Tabib el-Malati, *Tarih Muhtasar ed-Düvel*, Tashih: El-Eb Anton Salhanuel-Yusai, 2. Baskı, Lübnan-Hazimiyye: Dare'r-Raid el Lübnaniyye, 1994.

İbn-i el-İmad, Şihabuddin Ebi'l-Fellah Abdühayy İbn-i Ahmed Muhammed el-Akriyyi, *Şezarat el-Zehab fi Ahbar min Zeheb*, Tahkik: Abdulkadir el-Arnaut, Mahmud el-Arnaut, 1. Baskı, 10 Cilt, Şam-Beyrut: Dar İbn-i Kesir, 1991.

İbn-i el-Kalanisi, Ebi Ya'le Hamza, *Tarih (Zeyl Tarih Dimaşk)*, Beyrut: Matbaat el-Ebâ el-Yesuiyye, 1908.

İbn-i Hacer el-Askalani, *Enbau'l-Ğumr bi Enbai'l-'Umr*, Tahkik: Hasan Habeşi, 4 Cilt, Kahire: El-Meclis el-A'lâ li Şuun el-İslamiyye Lecnet İhya et-Turas el-İslami, 1969.

İbn-i Hacer el-Askalani, *Lisan el-Mizan*, Baskısı için İlgilenen: Süleyman Abdulfettah Ebu Ğudde, 10 Cilt, Riyad: Mektebet Matbuat el-İslamiyye, 2000.

İbn-i Hacer el-Askalani, *Tabsir el-Müntebih bi Tahrir el-Müştebiş*, Tahkik: Muhammed Ali en-Naccar-Ali Muhammed el-Bacavi, 2 Cilt, Beyrut: el-Mektebet el-İlmiyye,1964.

İbn-i Hacer el-Eskalani, *El-İsabe fi Temyiz es-Sahabe*, Tahkik: Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavvaz, Cuma Tahir en-Necca, 1. Baskı, 8 Cilt, Beyrut: Darül'l-Kütüb el-İlmiyye, 1995.

İbn-i Havkal en-Nasibi, *Sûretü'l-Arz*, 2 Cilt, Beyrut: Menşurat Dar Mektebeti'l-Hayat, 1992.

İbn-i Hazm el-Endelüsi, Ebi Muhammed Ali İbn-i Said, *Camharat Ensabü'l-Arab*, Tahkik: Lefi Brujnisal, Mısır: Darü'l-Maarif, (t.y).

İbn-i Hazm, *Esmâü's-Sahabe er-Ruvât*, Beyrut: Darü'l-Kütübe'l-İlmiye,1992.

İbn-i Hurdezbih, Ebi'l-Kasım Abdullah İbn-i Abdullah, *el-Mesalik ve'l-Memâlik*, Leiden: Brill Matbaası,1882.

İbn-i İshak es-Sukeyt, Ebu Yusuf Yakub, *İslahe'l-Mantuk*, Şerh ve Tahkik: Ahmed Muhammed Şakir, Abdusselem, Muhammed Harun, 2 Cilt, Kahire: Dare'l-Maarif, 1949.

İbn-i Kesir, İmadu'd-Din Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, Çev. Mehmet Keskin, 14 Cilt, İstanbul: Çağrı Yayınları,1994.

İbn-i Manzur, İmam el-Ülema, *Lisanü'l-Arab*, Tahkik: Muhammed Abdulvahab, Muhammed es-Sadık el-Abidi, 3. Baskı, 18 Cilt, Beyrut: Dar Ehia Al-Tourath Al-Arabî, 1999.

İbn-i Manzur, İmam el-Ülema, *Muhtasar Tarih-i Dimaşk*, Tahkik: İbrahim Salih, 1. Baskı, 29 Cilt, Şam: Dare'l-Fikr, 1989.

İbn-i Mu'tezz, *Tabakat eş-Şuara*, Tahkik: Abdussettar Ahmed Farac, 3. Baskı, Kahire: Dar el-Maarif. (1119) 1708.

İbn-i Sa'ad, Muhammed İbn-i Muni' Ez-Zahriy, *Tabakat el-Kübra*, Tahkik: Ali Muhammed Ömer, 1.Baskı, 11 Cilt, Kahire: Mektebete'l-Hanci, 2001.

İbn-i Sina, el-Kanun fi't-tıp, s.1300 (Elektronik Kitap-04.03.2016)
[http://www.alwaraq.net/Core/AlwaraqSrv/bookpage?book=30&session=ABBBVFA
GFGFHAAWER&fkey=2&page=1&option=1;](http://www.alwaraq.net/Core/AlwaraqSrv/bookpage?book=30&session=ABBBVFA GFGFHAAWER&fkey=2&page=1&option=1;)

İbn-i Şeddad, Bahauddin Yusuf İbn-i Rafi', *En-Nevadire's-Sultaniyye ve'l-Mehasine'l-Yusufiyye (Siret Selahaddin)*, 2. Baskı, Kahire: Mektebeti'l-Hanci, 1994.

İbn-i Şeddad, İzzeddin İbn-i Muhammed İbn-i Ali İbn-i İbrahim, *el-A'lak el-Hatira fi Zikr-i Ümera eş-Şam ve'l-Cezire*, Tahkik: Yahya Abbara, 3 Cilt, Dimaşk(Şam): Menşurat Vezaret es-Sekafe ve'l-İrşad el-Kavmi, 1978.

İbn-i Tağriberdi, Cemaleddin Ebi'l-Mehasin Yusuf el-Atabeki, *En-Nücume'z-Zahira fi Müluk Mısır ve'l-Kahire*, Takdim: Muhammed Hüseyin Şemseddin, 1.Baskı, 16 Cilt, Beyrut: Dare'l-Kütüb el-İlmiyye,1992.

İbn-i Tayfur, Ebi'l-Fazl Ahmed İbn-i Tahir el-Katib (Masur Şems'ten Londra Kütüphanesinde bulunan nüshasından), *Kitab Bağdad*, Tahkik: Muhammed Zahid İbn-i el-Hasan el-Kevseri, Naşir: İzzetü'l Attar el-Hasiyni, (y.y.), 1949.

İbn-i Vasil, Cemaleddin Muhammed İbn-i Salim, *Mufarricü'l-Kürub*, Tahkik: Hüsneyn Muhammed Rabi', 1.Baskı, 5 Cilt, Mısır: (y.y.), (t.y.).

İbnü'l-Adim, Kemaleddin Ebi'l-Kasım Ömer İbn-i Ahmed İbn-i Hibetullah, *Zübdetü Haleb Min Tarih Haleb*, Tahkik: Sami Dehhen, 2 Cilt, Şam: el-Ma'hed el-Fransi fi Dimaşk (Şam'da Bulunan Fransız Enstitüsü), 1954.

İbnü'l-Adim, Kemaleddin, *Buğyetu't-Taleb fi Tarih-i Haleb*, Takdim: Suheyl Zakkar, 2 Cilt, Lübnan-Beyrut: Dare'l-Fikr, 1988.

İbnü'l-Esir, İzzeddin el-Cezeri, *el-Lübebe fi Tehzib el-Ensab*, 3 Cilt, Bağdat: Mektebetü'l-Müsenna, (t.y.).

İbnü'l-Esir, Muhammed İbn-i Muhammed İbn-i Abdülkerim İbn-i Abdulvâhid eş-Şeybani, *el-Kamil fi't-Tarih*, Tercüme: M.Beşir Eryarsoy, 12 Cilt, İstanbul: Bahar Yayınları, (t.y.)

İbnü'l-Esir, Muhammed İbn-i Muhammed İbn-i Abdülkerim İbn-i Abdulvâhid eş-Şeybani, *el-Kamil fi't-Tarih*, Tahkik: Ebi'l-Fida Abdullah el-Kadi, 1. Baskı, 11 Cilt, Beyrut: Dare'l-Kütüb el-İlmiyye, 1987.

İbnü'l-Ezrak, Ahmed İbn-i Yusuf İbn-i Ali, *Tarih el-Fariki*, Tahkik ve Takdim: Bedevi Abdullatif Avad, Kahire: el-Hey'etü'l Amme li Şuun el-Matabi' el-Emiriyye, 1959.

İdrisi, Ebi Abdullah Muhammed İbn-i Muhammed İbn-i Abdullah İbn-i İdris el-Hammudi el-Hayseni Şerif, *Nüzhetü'l-Müştak fi İhtirak el-Âfâk*, 2 Cilt, Kahire: Mektebet es-Sekafetü'd-Diniyye, (t.y.).

İplikçioğlu, Bülent, *Hellen ve Roma Tarihinin Anahatları*, Yayımlayan: Nezih Başgelen, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007.

İsfahani, Ebi Nuaym Ahmed İbn-i Abdullah, *Hilyeti'l-Evliya ve Tabakat el-Asfiya*, 1.Baskı, 10 Cilt, Beyrut: Dare'l-Kütübe'l-İlmiyye, 1988.

İshak Armale, *Al Qousara fi Nakabete'n-Nasara*, (Türkiye Mezopotamya'sında Mardin) Çev. Turan Karataş, İsveç: Nsibin Yay. 1993.

İshak Armale, *el-Kusara fi Nekebeti'l-Nasâra*, (Orijinal İsim: Al-Kouçara Ou Recit Des Massacres et Crimes Commis en Mésopotamié et Particuliérement a Mardin En 1895 et 1914-1919), (y.y.): Par Un Temoın Oculaire, (t.y.).

İslam Ansiklopedisi, "İbnü'l-Kalânisi" İ.A. İstanbul:MEB, (t.y.).

İzzetî, Ebulfazl, *İslam'ın Yayılış Tarihine Giriş*, Çev. Cahit Koytak, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.

Johns, Bp. Of Ephesus, *Extracts From the Ecclesiastical History of John of Ephesus*, Leiden: Semitic Study Series Edited By: Richard J.H. Gottheil and Morris Jastrow Jr. No: XIII, 1909.

Jones, A.H.M. *Cities of the Eastern Roman Provinces*, New York: Oxford University Press, 1998.

Judah Benziol Segal, *Edessa/Urfa Kutsanmış Şehir*, Çev. Ahmet Arslan, 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

K.V.Zettersteen, “Abbasiler” *İA*, 13 Cilt, İstanbul: MEB, 1978.

Kadı Ebu Ali el-Muhassen İbn-i Ali et-Tenuhi, *Nişvare'l-Muhazara ve Ahbar el-Mezkure*, Tahkik: Abbud eş-Şalci, (y.y.), 13 Cilt, Merkez Tahkikat Kompiyutiri Ulum İslami, 1972.

Kadı Şuhbe, Takyuddin Ebubekir Ahmed İbn-i el-Esedi ed-Dimaşki, *Tarih İbn-i Kadı Şuhbe*, Tahkik: Adnan Derviş, 4 Cilt, Dimaşk: el-Ma'hed el-Fransi Li'd-Diraset el-Arabiyya, 1994.

Kahhele, Ömer Rıza, *Mu'cem Kabaili'l-Arab el-Kadime ve'l-Hadise*, 3 Cilt, Dimaşk: Mektebeti'l-Haşimiyye, 1949.

Kalkaşendi, Ebi'l-Abbas Ahmed, *Nihayet el-Ereb fi Ma'rifeti Ensabü'l-Arab*, Tahkik: İbrahim el-Ubari, 2.Baskı, 33 Cilt, Beyrut: Dare'l-Kitab el-Lübnani, 1980.

Kalkaşendi, Eş-Şeyh Ebi'l-Abbas Ahmed, *Subhu'l-A'ş'a fi Kitabetü'l-İnşa*, 1.Baskı (Krallık Baskısı), 14 Cilt, Kahire: Dare'l-Kütüb el-Hudeyviyye, 1914.

Karaarslan, Nasuhi Ünal, “Hamdaniler” *DİA*, İstanbul: TDV, 1997.

Karabaşi, Abdulmesih Numan, *Ed-Demmü'l-Mesfuk(The Shed Blood The Syrian Massacres In Mesopotamia)*, Arapçaya Tercüme; Theophilus Corc Saliba, 1. Baskı, Beyrut: Cebel Lübnan, 2005.

Karamani, Ahmed İbn-i Yusuf, *Ahbare'd-Düvel ve Asare'l-Evvel fi't-Tarih*, Tahkik: Ahmed Hatit, Fehmi Sa'ad, 14 Cilt, Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1992.

Karuğuz, Güngör, *M.Ö. 2000'de Orta Anadolu'nun Güney Kesimi*, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2005.

Karul, Necmi, *Ufuk Enis'e Armağan- Köyden Kente Yakındığı'da İlk Yerleşimler*, “Mezraa Teleilat ve AB yapısı”, Hazırlayanlar: Mehmet Özdoğan, Harald Hauptmann, Nezih Başgelen, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2003.

Kâtip Ferdi, Mardin *Artuklu Melikleri Tarihi*, Naşir: Ali Emiri, Hazırlayan: Y.Metin Yardımcı, Editör: İ.Özcoşar, H.H. Güneş, İstanbul: Mardin İhtisas Kütüphanesi Yayını, 2006.

Kaya, M.Ali, “III. Gordianus’un Pers(Sasani) Seferi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S.1, (2005), Cilt/Volume XX, Temmuz/July s.157-167.

Kazvini, Abdülkerim İbn-i Muhammed Er-Râfii, *Et-Tedvin fi Ahbar Kazvin*, Tahkik: Eş-Şeyh Azizullah el-Attari, Lübnan-Beyrut: Darü’l-Kütüb el-İlmiyye, 1987.

Kazvini, Zekeriyya İbn-i Muhammed İbn-i Mahmud *Asaru’l-Bilad ve Ahbaru’l-İbad*, Beyrut: Darsader, (t.y.).

Kılıç, Hulusi, “İbn-i Manzur”, *DİA*, İstanbul: TDV, 1999.

Kiepert, Heinrich, *A Manuel of Ancient Geography*, London: Macmillan and Co. 1881.

Kindermann, H. “Rebia ve Mudar”, *İA*, 13 Cilt, İstanbul: MEB, 1964.

Kindermann, H. “Tağlib” *İA*, 13 Cilt, İstanbul: MEB,1979.

Kitab-ı Mukaddes (Tevrat), Tekvin X, 8,10,11, (<http://www.bibleonline.ru/bible/tur/01/10/> (16.01.2015)).

Kozbe, Gülriz, *Hayat Erkanala’a Armağan; Kültürlerin Yansıması*, “Çanak Çömlek Gelenekleri Işığında Geç Tunç Çağı Sonundan Geç Demir Çağı Sonuna Dek Yukarı Dicle Bölgesinde Assur Varlığı” Editörler: Armağan Erkanal v.d., 1. Baskı, İstanbul: Homer Kitabevi, 2006.

Köroğlu, Kemalettin, *Eski Mezopotamya Tarihi*, 6. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.

Kraeling, E.G.H. “The Origin and Real Name of Nimrod” *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, The University of Chicago Press, S.3 (April, 1922).

Ksenophon, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, Tercüme: Tanju Gökçöl, 2.Baskı, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1998.

Kuhrt, Amelie, *Eskiçağda Yakındoğu*, Çev. Dilek Şendil, 2 Cilt, İstanbul: 2.Baskı, T.İş Bankası Kültür yayınları, 2009.

Küçükaşcı, Mustafa Sabri, “Kutbeddin el-Yunini”, *DİA*, İstanbul: TDV, 2013.

Kütük, Ahmet, *Bizans İmparatorluğu Döneminde Nusaybin'in Siyasi, Sosyal, İktisadi, Mimari ve Kültürel Durumu (IV.-X. Yüzyıl)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ: Fırat üniversitesi, 2014.

Lapidus, Ira M. *İslâm Toplumlari Tarihi*, Çev. Yasin Aktay, 2 Cilt, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

Layard, Austen Henry, *Ninova ve Kalıntıları*, Çev. Zafer Avşar, 1. Baskı, 2 Cilt, İstanbul: Avesta Yayınları, 2000.

Lendering, Jona, *Büyük İskender*, Çev. Burak Sengir, 1. Baskı, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009.

Levtchenko, Metrofan Vasiliyeviç, *Bizans Tarihi*, Çev. Maide Selen, İstanbul: Doruk Yayınları, 2007.

Lewis, Bernard, *Ortadoğu-Hiristiyanlığın Başlangıcından Günümüze Ortadoğu'nun İki Bin Yıllık Tarihi*, Çeviren: Seler Y.Kölay, Ankara: Arkadaş Yayınları, 2005.

Lissner, Ivar, *Uygarlık Tarihi*, Çev. Adli Moran, 1. Baskı, İstanbul: Nokta Kitap, 2006.

Lloyd, Seton, *Türkiye'nin Tarihi Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları*, Çev. Ender Varinlioğlu, Ankara: Tubitak Yayınları, 2003.

Maccoby, Hyam, *The Mythmaker: Paul and Invention of Christianity*, New York: 1987.

Macdonald, D.B. “Hamdaniler” *İA*, 13 Cilt, Eskişehir: MEB, 1997.

Macqueen, J.G. *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Çev. Esra Davutoğlu, 2.Baskı, Ankara: Arkadaş Yayınları, 2009.

Makdisi, El-Mutahhar İbn-i Tahir, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, 6 Cilt, Kahire: Mektebet Sekafetü'd-Diniyye, (t.y).

Makdisi, Şemseddin Ebi Abdullah Muhammed İbn-i Ahmed İbn-i Ebibekr *Ehsanü't-Tekasim fi Ma'rifetü'l-Ekalim*, 2. Baskı, Leiden: Darsader, 1906.

Makdisi, Şihabuddin Ebi Muhammed Abdurrahman İsmail Ebi's-Şame ed-Dimaşki, *Teracim Rical el-Kurneyn es-Sadis ve's-Sabı'*, Tashih: Muhammed Zahid el-Hasan el-Kevseri, 2.Baskı, Beyrut: Dare'l-Cil, 1974.

Makrizi, Ahmet İbn-i Ali İbn-i Abdulkadir el-Ubeydi, *Es-Sûluk li Marifeti'd-Düvel ve'l-Mûluk*, Tahkik: Muhammed Abdulkadir Ata, 1.Baskı, 8 Cilt, Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997.

Makrizi, Ahmet İbn-i Ali, *Kitabü's-Sûluk Li-Ma'rifeti'd-Düvel ve'l-Mûluk*, Tashih: Muhammed Mustafa Ziyade, 2.Baskı, 3 Cilt, Kahire: Matbaatü'l-Cenne li't-Te'lif, 1956.

Malalas, *The Chronicle of Malalas*, (Translated by Elizabeth Jeffreys, Michael Jeffreys ve Roger Scot ed.) Melbourne: Australian Association Byzantine Studies, 1986.

Malik, Gorgis David, *Süryanilerin Tarihi*, Çev. Vedii İlmen, 1.Baskı, İstanbul: Yaba Yayınları, 2012.

Mallowan, M.E. L. "The Excavations at Tall Chagar Bazar, and an Archaeological Survey of the Habur Region", *British Institute for the Study of Iraq*: Vol. 3, No. 1 (1936), pp. 1-59+61-85, 1934-5,

Mango, Cyril, Bizans, *Yeni Roma İmparatorluğu*, Çeviren: Gül Çağalı Güven, 1. Baskı, İstanbul: YKY Yayınları, 2008.

Marcellus, Ammian, *The Roman History of Ammianus Marcellinus, During The Reigns of The Emperor Constantius, Julian, Jovianus, Valentian and Valens*, İng. çev. C. D. Yonge, M.A., London: George Bell, Sons, 1902.

Mark, Josuha J., "Mittani", *Ancient History Encyclopedia*, Yayın Tarihi: 28 Nisan 2011. (<http://www.ancient.eu/Mitanni/> 8.2.2016).

Mcevedy, Colin, *Ortaçağ Tarih Atlası*, Çev. Ayşen Anadol, 2. Baskı, İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2005.

Memiş, Ekrem, *Eskiçağda Mezopotamya*, 1. Baskı, Ankara: Ekin Basım Yayın, 2007.

Merçil, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara: TTK, 1993.

Mes'udi, Ebi'l-Hasan Ali İbn-i el-Hüseyin İbn-i Ali, *Et-Tenbih ve'l-İşraf*, Leiden, Beyrut: Darsader- Brill Matbaası, 1893.

Mesudi, Ebi'l-Hasan Ali İbn-i el-Hüseyin İbn-i Ali, *Mûruc ez-Zeheb ve Maadin el-Cevher*, Tahkik: Muhammed Muhyiddin Abdulhamed, 5. Baskı, 2 Cilt, Beyrut: Dare'l-Fikr, 1973.

Michael, Syrian, *The Chronicle Mihael the Great*, Translated from Classical Armenian: Robert Bedrosiyan, Sources of the Armenian Tradition, Long Branch, N.J., 2013.

Mihael, Süryani, *Vakayiname*, II. Kısım, Çeviri: Hrant D. Andersyan, Yayınlanmamış Kitap, Ankara: TTK, 1944.

Millar, Fergus, *The Roman Near East (31 BC-AD337)*, London: Harvard University Press Cambridge, 1993.

Minio, Lorenzo -Paluella Ed. *Encyclopaedia Britannica. Encyclopaedia Britannica Online Academic Edition*. Encyclopædia Britannica Inc., 2014. Web. 24 Jan. 2014. (<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/34511/Aristotelianism/33148/The-Syriac-Arabic-and-Jewish-traditions>)

Monnier, Gerard, *Mimarlık Tarihi*, Fransızcadan Çeviren: İsmail Yerguz, 1. Baskı, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2006.

Morrisson, Cecile, *Haçlılar*, Çev. Nermin Acar, Ankara: Dost Yayınevi, 2005.

Muhammed el-Hazeri Bek, *Ed-Devletü'l-Emeviyye*, Tahkik: Eş-Şeyh Muhammed el-Usmani, Beyrut: Darü'l-Erkam İbn-i Ebi'l-Erkam, (t.y.)

Muhammed Hasan Ğaleh, *Ra'sü'l-Ayn Abre't-Tarih*, <http://www.wata.cc/forums/archive/index.php/t-48073.html> (25.3.2013)

Muhammed, Sevadi Abid, *Ehvâle'l-İctimaiyye ve'l-İktisadiyye fi Bilade'l-Cezire el-Furatiyye*, Basra: Dare's-Şuun es-Sakafiyye el-'amme, 1989.

Mutçalı, Serdar, *El-Mu'ceme'l-Arabî el-Hadis (Arapça-Türkçe Sözlük)*, İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995.

Müstevfi, Hamdullah, *Nüzhetü'l-Kulüb*, İngilizceye Çeviren: G.Le Strange, Leyden: E.J. Brill, Imperimerie Orientale, 1919.

Naci, Muallim, *Lugat-ı Naci*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995.

Nemri, İbn-i Abdilberr el-Kurtubi, *El-İsti'ab fi Ma'rifetü'l-Ashab*, 4 Cilt, Bağdat: Mektebetü'l Müsenna, 1990.

Nissen, Hans J. *Anahatlarıyla Mezopotamya*, Çev. Z.Zühre İlkelen, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2004.

Norwich, John Julius, *Bizans I (Erken Dönem)*, Çev. Hamede Koyukan, 1. Baskı, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2013.

Nuveyri, *Niheyetü'l-Ereb fi Fünun el-Edeb*, <http://www.alwaraq.net/Core/AlwaraqSrv/bookpage?book=101&session=ABB BVFAGFGFHAAWER&fkey=2&page=3841&option=1> (24.8.2015).

Oates, David Oates and Joan, "Ain Sinu: A Roman Frontier Post in Northern Iraq", *British Institute for the Study of Iraq*: (Autumn, 1959), Vol. 21, No: 2, pp. 207-242.

Oates, Joan, *Babil*, Çev. Fatma Çizmeli, Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2004,

Ohun, Murat, “Justinianus’un Hukuk Reformasyonu” *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 10/5 Spring 2015, p. 267-284 DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.8226>.

Olmstead, A. T. “The Mid-Third Century of the Christian Era II” *Classical Philology*, The University of Chicago Press Stable, Vol. 37, No. 4 (Oct., 1942), pp. 398-420.

Olmstead, A. T. “The Mid-Third Century of the Christian Era” *Classical Philology*, Published, The University of Chicago Press, Vol. 37, No. 3 (Jul., 1942), pp. 241-262. (<http://www.jstor.org/stable/264624-09/10/2013>).

Oppenheim, Max von, *Tell Halaf, (A New Culture in Oldest Mesopotamia)*, Almanca’dan İngilizceye çeviren: Gerald Wheeler, Printed In Great Britain By Robert Maclehose And Co. Ltd. The University Press, Clascow, (t.y.)

Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 6.Baskı, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2001.

Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, 5.Baskı, Ankara: TTK, 1999.

Öktü, Armağan Erkanal, *Hayat Erkanala’a Armağan; Kültürlerin Yansıması*, “Gırnaz Höyük Kazısında Bulunan Fildişi Ayna Sapı Parçası ve Düşündürdükleri” Editörler: Armağan Erkanal vd., 1. Baskı, İstanbul: Homer Kitabevi, 2006.

Özaydın, Abdülkerim, “Ebubekir es-Suli”, *DİA*, İstanbul: 2009.

Özaydın, Abdülkerim, “Hamdullah el-Mûstevfî”, *DİA*, İstanbul: TDV, 1997.

Özaydın, Abdülkerim, “İbnü’l-Kalânîsî” *DİA*, İstanbul: TDV, 2000.

Özfirat, Aynur, *Eskiçağda Harran*, Yayınlayan ve Yöneten: Nezh Başgelen, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1994.

Özgüdenli, Osman G. *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim Gazan Han ve Reformları*, 1.Baskı, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2009.

Procopius, *History of the Wars I-II*, With an English Translation By H.B. Dewing, New York: The Macmillan Co. 1964.

Prokopius, *Bizans'ın Gizli Tarihi*, Çev. Orhan Duru, 5.Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2005.

Ramsey, William, M. *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Çev. Mihri Pektaş, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1961.

Rawlinson, George M.A., *The Seven Great Monarchies of The Ancient Eastern World*, New York: (Digitized by The İnternet Archive in with Funding From University of Toronto) in Three Volumes-Volume-3, 2011.

Rawlinson, George, *The Sixth Great Oriental Monarchy (Altıncı Büyük Doğu Hakanlığı)*, Çev. Süreyya Ülker, 2. Baskı, İstanbul: Teknografik Matbaacılık-Süreyya Ülker Yayını, 1988.

Razi, Muhammed İbn-i Ebi Bekr İbn-i Abdulkadir, *Muhtar es-Sahhah*, Beyrut: Mektebet Lübnan, 1986.

Roaf, Michael, *Atlaslı Büyük Uygarlık Ansiklopedisi-Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, Çev. Zühal Kılıç, 9 Cilt, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.

Ross, Steven K. *Roman Edessa, Politics and Culture on the Eastern Fringes of the Roman Empire, 114-242 CE*, This Edition Published in the Taylor&Francis e-Library, British Library Cataloguing in Publication Data, 2005.

Roth, Leland M. *Mimarlığın Öyküsü*, Çev. Ergün Akça, 3. Baskı, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2006.

Roux, Jean-Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket, 1. Baskı, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001.

Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, 3 Cilt, Ankara: TTK, 2008.

Safdi, Selahaddin Halil İbn-i Aybek, *Nükte'l-Himyen fi Nükte'l-Umyen*, Mısır: Cemaliye Matbaası, 1911.

Safdi, Selahaddin Halil İbn-i Aybek, *El-Vafi bi'l-Vefayat*, Tahkik: Ahmed Arnavut, Turki Mustafa, 1. Baskı, 29 Cilt, Beyrut: Dar İhya et-Turas el-Arabî, 2000.

Safiye İd, "Ra'sü'l-Ayn" http://www.arab-ency.com/_/details.php?full=1&nid=10535 (22.5.2016).

Sami, Şemseddin, *Kamusu'l-A'lam*, Ankara: Kaşgar Neşriyat, 1996.

Sartre, Maurice, *The Cambridge Ancient History*, "The Arabs and The Desert Peoples (Araplar ve Çöl İnsanları) AD 193-337", Editor: Alan Bowman, Peter Garnsey, Averil Cameron, New York: Cambridge University Press, Volume: 12, Chapter 16, 2005.

Sartre, Maurice, *The Middle East Under Rome*, Tranlated by Catherine Porter and Elizabeth Rawlings, London: The Belknap Press of Harvard University Press Cambridge, 2005.

Savran, Ahmet, "Ahmed İbn-i Yusuf İbn-i Ali İbnü'l-Ezrak", *DİA*, İstanbul: TDV, 2000.

Scarborough, John, "Symposium on Byzantine Medicine: Introduction", *Dumbarton Oaks Papers*, Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University, Vol. 38, *Symposium on Byzantine Medicine* (1984), pp. İx-xvi.

Schmitz, Leonhard, *Manual of Ancient Geography*, Philadelphia: Blanchard And Lea, 1857.

Seeck, Otto, "Die Zeit des Vegetius", *Hermas*, Franz Steiner Verlag, 11. Bd., H 1 (1876), pp. 61-83.

Sem'ani, Ebi Sa'ad Abdülkerim İbn-i Mansur et-Temimi, *El-Ensab*, Takdim: Abdullah Ömer el-Barudî, 1. Baskı, 5 Cilt, Beyrut: Dare'l-Cinen, 1988.

Sevin, Veli, *Anadolu Arkeolojisi*, III. Baskı, İstanbul: Der Yayınları, 2003.

Sihavi, Şemseddin Muhammed İbn-i Abdurrahman, *Ed-Davv el-Lami' Li Ehl-i Kurn et-Tasi'*, 12 Cilt, Beyrut: Darü'l-Cil (t.y.).

Sobernheim, M. "Hamdaniler" *İA*, İstanbul: MEB, 1987.

Sozomen, *History of The Church (from A.D.324 to AD.440)*, Translated from the Grek: With a Memoir of The Author, Translted by: Edward Walford, London: Coven Garden,1860.

Stern, Craig A. "Justinian: Lieutenant of Christ, Legislator for Christendom", *Regent University Law Review* 11/15, 1998.

Strange, G.Le, *Büldan el-Halife eş-Şarkiyye (Halife'nin doğu illeri)*, Arapçaya Çev. Beşir Fransis- Gorgis Avvad, 2. Baskı, Beyrut: Müesseseti'r-Risale,1985.

Strange, G.Le, *The Lands of The Eastern Caliphate*, New York: Cambridge: At the University Press, 1905.

Suavi Aydın, Kudret Emiroğlu, Oktay Özel, Süha Ünsal, *Mardin -Aşiret- Cemaat-Devlet*, İstanbul: Tarih Vakfi Yayınları, 2001.

Suli, Ebibekr Muhammed İbn-i Yahya, *Kitabü'l-Evrak (Abbasi Devletinin 322-333 Dönemleri arası Tarihi)* Neşre Hazırlayan: G.Hayert Dan, 3.Baskı, Beyrut: Dare'l-Mesira,1983.

Sümer, Faruk, "Akkoyunlular", *DİA*, İstanbul: TDV, 1989.

Sümer, Faruk, "Karakoyunlular" *DİA*, İstanbul: TDV, 1992.

Sümer, Faruk, *Karakoyunlular*, Ankara: TTK, 1992.

Swan, Peter Michael, *The Augustan Succession: An Historical Commentary on Cassius Dio's Roman History Books 55-56 (9 B.C.–A.D. 14)*, New York: The American Philological Association, Oxford Universty Press, 2004.

Sykes, Mark, "Journeys in North Mesopotamia"*The Royal Geographical Society (with the Institute of British Geographers)*, The Geographical Journal, Vol. 30, No. 3 (Sep., 1907), pp. 237-254.

Şakir, Mahmut, *Sahabe Hayatından Tablolar*, Çev. Kazım Ağcakaya, İstanbul: Ravza Yayınları, 1998.

Şami, Nizamüddin, *Zafername*, Çev. Necati Lugal, 2.Baskı, Ankara: TTK, 1987.

Şehit, İrfan, *Roma ve'l-Arab (Rome and The Arabs)*, Arapçaya Çev. Kasım Muhammed Suveydan, 1. Baskı, Şam: Dar Keyvan, 2008.

Şer, Adday, *Nusaybin Akademisi*, Çev. Nesim Doru, 1. Baskı, İstanbul: Yaba Yayınları, 2006.

Şer, Adday, *Siirt Vakayinamesi*, Çeviri: Celal Kabadayı, 2. Baskı, İstanbul: Yaba Yayınları, 2010.

Şeşen, Ramazan, "Cezire", *DİA*, İstanbul: TDV, 1993.

Şeşen, Ramazan, "İbn-i Havkal" *DİA*, İstanbul: TDV, 1999.

Şeşen, Ramazan, *Harran Tarihi*, Ankara: TDV, 1993.

Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, Takdim Eden: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul: İSAR, 1998.

Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, Takdim: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul: İsvar Yayınları, 1998.

Taberani, Ebu'l-Kasım Süleyman İbn-i Ahmed İbn-i Eyyüb İbn-i Mutayr, *Er-Ravz ed-Dani ile Mu'cem es-Sağir*, Tahkik: Muhammed Şükür, Mahmud El-Hac Emrir, 1.Baskı, 2 Cilt, Beyrut: El-Mektebü'l-İslami, 1985.

Taberi, Ebi Cafer Muhammed İbn-i Cerir, *Tarihe'r-Rûsul ve'l-Mûluk*, Tahkik: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, 2. Baskı, 11 Cilt, Kahire: Darü'l-Maarif, 1964.

Taberi, *Tarih-i Taberi*, Çev. M.Faruk Gürtunca, 4 Cilt, İstanbul: Sağlam Yayınevi, (t.y.)

Tanoğlu, Sara, "Kilisenin ve Toplumun Zihinsel Fıratı Süryani Mor Efrem", *Kurkmo Dergi*, S.6, 2007.

Tatili, Bünyamin İbn-i Yunah en-Nubâri el-Endelüsi, *Rihlet Bünyamin et-Tatili (1165-1173)*, İbranice'den Arapçaya trc. Azra Haddad, Abudabi: Merkez Tahkikat Kompiyuteri Ulum el-İslam, 2002.

Tebrizi, EbuTalib et-Teclil, *Mu'cem es-Sikatve Tertibü't-Tabakat*, Gözden geçirilmiş ve tamamlanmış 3. Baskı, Kum Şehri: Müesseset en-Naşr el-İslami et-Tâbia li-Cemaatü'l-Müderrisin,(t.y.).

Tekin, Oğuz, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, 5.Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.

Tekindağ, Şehabeddin "Berkuk" *DİA*, İstanbul: TDV, 1992.

Tevrat, Krallar II, 15/19 (<http://www.yolgosterici.com/tevrat/tevrat12.htm-07.2.2016>);

Tevrat, Krallar-II: 17/6, (<http://www.yolgosterici.com/tevrat/tevrat12.htm-23.03.2016>)

Tezcan, Mehmet, "VII. Yüzyılın Başlarında Doğu Roma-Sasani İlişkileri ve Mardin'in Sasanilerce Zaptı", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Editörler: İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş, İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayını, 2006.

The Itinerary of Benjamin of Tudela (Continued), "The Jewish Quarterly Review", University of Pennsylvania Press, Vol. 17, No. 2 (Jan., 1905), pp. 286-306.

The Monthly Record, Published by: The Royal Geographical Society(With the Institute of British Geographers), *The Geographical Journal*, Vol. 55, No.2 (Feb., 1920), pp. 149-155.

The Secular History Of Dionysius Of Tel-Mahre in The Seventh Century In The West-Syrian Chronicles(Introduced, Translated and Annotated by Andrew Palmer) Liverpool: Liverpool Univ. Press, 1993,Çev. Zafer Duygu, Süryani Histriğrafyası, *Tel Mahreli Dionysius'un Tarihi*, Yayına Hazır Kitap Çalışması.

Theophanes, *The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, Translated with Introduction and Commentary by Cyril Mango and Roger Scott with the assistance of Geoffrey Greatrex, Oxford: Clarendon Press, 1997.

Turan, Şerafettin, “Hoca Sadeddin Efendi” *DİA*, İstanbul: TDV, 1998.

Türk Ansiklopedisi, “Hurriler” 19 Cilt, Ankara: MEB, 1971.

Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos’un Vakayinamesi ve Papaz Grigorius’un Zeyli*, Türkçe Çev. Hrant D.Andreasyan, 3. Baskı, Ankara: TTK, 2000.

Uysal, Bora, *Hayat Erkanala’ a Armağan; Kültürlerin Yansıması*, “Kertvin, Nusaybin Bölgesinde Bulunan Önemli bir Ninive 5 Merkezi”, Editörler: Armağan Erkanal vd., 1. Baskı, İstanbul: Homer Kitabevi, 2006.

Uysal,Bora, “Ninive 5 Kültürü’nün Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ndeki Yayılımı”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* www.e-sosder.com ISSN: 1304-0278 (2007) s.19 (48-62).

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu-Karakoyunlu Devletleri*, Ankara: TTK, 1998.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, 7.Baskı, Toplam 7 Cilt, Ankara: TTK, (t.y.) .

Ünal, Ahmet, *1996 Anadolu Mediyetleri Müzesi Konferansları*, Hurriler, Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojisiyle İlgili Yeni Buluntular ve Gelişmeler, Ankara, Kültür Bakanlığı Anadolu Mediyetleri Müzesi Yayını, 1997.

Ünsal, Behçet, *Mimari Tarihi*, 3. Baskı, İstanbul: Teknik Okulu,1967.

Van De Mieroop, Marc, *Antik Yakındoğunun Tarihi*, Çev. Sinem Gül, 1. Baskı, Ankara: Dost Yayınları, 2006,

Vasiliev, A.A. *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Arif Müfid Mansel, Ankara: Maarif Vekkaleti (Milli Eğitim Bakanlığı) Yayınları, 1943.

Vida, C. Levi Della, “Nümeyr” *İA*, 13 Cilt, İstanbul: 1964.

Vida, G. Levi Della, “Hariciler” *İA*, 13 Cilt, İstanbul: 1987.

W. Witakowski, “Chronicles of Edessa” *Orientalia Suecana* 33-35, 1984-1986, ss. 487-498. Süryani Histografiyası, *Urfa Kroniği*, Çev. Zafer Duygu, Yayına Hazır Kitap Çalışması.

Wallace-Hadrill, D.S. *Christian Antioch, A Study of Early Christian Thought in The East*, Newyork: Cambridge Universty Press, 1982.

Weissbach, “Resaina” *Paulys Realencyclopädie Der Classischen Altertumswissenschaft*, Neue Bearbeitung Begonnen von Georg Wissowa, Zweite Reihe, Halbband, J.B.Metzlersche Verlagsbuchhandlung Stuttgart:1914.

Weissbach, “Theodosiopolis” *Paulys Realencyclopädie Der Classischen Altertumswissenschaft*, Neue Bearbeitung Begonnen von Georg Wissowa, Zweite Reihe, Halbband, J.B.Metzlersche Verlagsbuchhandlung Stuttgart:1934.

Wellhausen, Julius *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, Çev. Fikret İşıltan, Ankara: TTK, 1995.

Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sûkutu*, Çev. Fikret İşıltan, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları,1963.

Wensinck, A.J. “Ukayliler”, *İA*, 13 Cilt, İstanbul: MEB, 1986.

Wiesehöfer, Josef, *Antik Pers Tarihi*, Çeviren: Mehemet Ali İnci, 1.Baskı, İstanbul: Telos yayımları, 2003.

Witakowski, Witold, “The Chronicle of Jacob of Edessa”, *Jacob of Edessa and Syriac Culture of His Day*, ed. Leiden: Bar ter Haar Romeny, 2008, ss. 25-48, Çev. Zafer Duygu, Süryani Historiyografisi, *Urfalı Yakub Kroniği VII. Yüzyıl*, Yayına Hazır Kitap çalışması.

Wright, William, *A Short History of Syriac Literature*, London: Printed by C.J. Clay, M.A. and Sons, at The Universty Press, 1894.

Yakar, Jak, *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Çev. Selen Hırçın Riegel, 1. Baskı, İstanbul: Homer Kitabevi ve Yayıncılık, 2007.

Yakubi, Ahmed İbn-i Ebi Yakub İbn-i Cafer İbn-i Vehb İbn-i Vazih el-Katib el-Abbasi, *Tarih*, 2 Cilt, Leiden: Brill Matbaası, 1883.

Yakut el-Hamavir-Rumi, *İrşade'l-Erib ile Ma'rifetü'l-Edib: Mu'cemu'l-Edibbâi*, Tahkik: İhsan Abbas, 1.Baskı, 7 Cilt, Beyrut: Dare'l-Garb el-İslami, 1993.

Yakut İbn-i Abdullah el-Hamavi, Eş-Şeyh el-İmam Şihabuddin Ebi Abdullah er-Rumi el-Bağdadi, *Mu'cemü'l-Büldan*, 5 cilt, Beyrut: Darsader, 1977.

Yavuz, Yusuf Şevki, Avcı, Casim, "İbnü'l-Cevzi", *DİA*, İstanbul: TDV, 1999.

Yazıcı, Tahsin, "Aziz b.Erdeşir b. Esterabadi" *DİA*, İstanbul: TDV, 1995.

Yeşua, Mar, *Vakayiname (494-507 Yıllarına ait Urfa, Amed ve Güneydoğu Anadolu Vak'aları Bizans Sasani Savaşları)*, The Chronicle of The Stylite, İng.Çev. W.Write, Türkçe Çev. Mualla Yanmaz, İstanbul: Şehir Matbaası, 1958.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbasiler" *DİA*, İstanbul: TDV, 1988.

Yınanç, M.Halil, "Akkoyunlular" *İA*. 5. Baskı, 13 Cilt, İstanbul: MEB, 1978.

Yınanç, Mükrimin Halil, "Aynülverde" *İA*.5. Baskı, 13 Cilt, İstanbul: MEB, 1979.

Yunini, Kutbeddin Ebi'l-Feth Muhammed İbn-i Ahmed İbn-i Kutbeddin, *Zeyl Mir'atü'z-Zeman*, 1. Baskı, 3 Cilt, Haydarabad: Matbaat Meclis Dairetü'l-Maarif el-Osmaniyye,(Ayasofya'daki Nüshanın Basımındır) 1954.

Yücel, Yaşar, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar II*, 2. Baskı, Ankara: TTK, 1991.

Zachariah of Mitylene, *The Syriac Chronicle*, Translated into English: F.J.Hamilton, D.D. and E.W. Brooks, M.A. Edited by J.B.Bury, London: Methuen&Co. 1899.

Zehebi, El-Hafız, *El-'Abr fi Habar Men Ğabar*, Tahkik: Ebu Hacer Muhammed es-Said İbn-i Besyoni Zeğlül, 1.Baskı, 4 Cilt, Beyrut: Darü'l-Kütüb el-İlmiyye, 1985.

Zehebi, El-İmam Şemseddin Muhammed İbn-i Ahmed İbn-i Osman *Ahkâm er-Rical min Mizan el-İ'tidal fi Nakdi'l-İ'tidal (Siyer A'lam en-Nübelâ c.27)*, Takdim Edenler: Seyyid Hüseyin el-Affani, Hayri Said, Kahire: El-Mektebetü'l-Tevfikkiye, (t.y.).

Zehebi, El-İmam Şemseddin Muhammed İbn-i Ahmed İbn-i Osman *Siyer A'lam en-Nübele*, Tahkik: Şuayb el-Arnauti, Nezir Hamran, 11.Baskı, 23 cilt, Beyrut: Müesseset er-Risale, 1996.

Zehebi, Hafız Muhammed İbn-i Ahmed İbn-i Osman İbn-i Kaymaz *Siyer A'lem en-Nübele*, Tahkik: Şuayb el-Arnaut-Muhammed Naim el-Arkusi, 9.Baskı, 23 Cilt, Beyrut: Müesseset er-Risale, 1413.

Zehebi, Şemseddin Muhammed İbn-i Ahmed İbn-i Osman, *Tarihü'l-İslam ve Vefâyât el-Meşahir el-Âlâm*, Tahkik: Ömer Abdusselam Tedmüri, 52 Cilt, Lübnan: Dare'l-Kitebe'l-Arabî, (t.y.).

Zehebi, Şemseddin Muhammed İbn-i Ahmed *Mizanü'l-İktidal fi Nakde'r-Rical*, Tahkik: Eş-Şeyh Ali Muhammed Muavvaz, Eş-Şeyh Adil Ahmed Abdulmevcud, 8 Cilt, Beyrut: Darü'l-Kütüb el-İlmiyye, 1995.

Zettersteen, K.V. "Dahhak b.Kays eş-Şeybani", *İA*. 13 Cilt, Eskişehir: MEB, 1997.

Zettersteen, K.V. "Dahhak İbn-i Kays el-Fihri", *İA*. 13 Cilt, Eskişehir: MEB, 1997.

Zettersteen, K.V. "Abbasiler" *İA*, 5. Baskı, 13 Cilt, İstanbul: MEB, 1978.

Zeydan, Corci, *İslâm Uygarlıkları Tarihi (Tarihu'l- Temeddünü'l-İslâm)* Çev. Necdet Gök, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

Zha, Mşiha, *Erbil Vakayinamesi*, Çev. Erol Sever, Gözden Geçirilmiş 1. Baskı, İstanbul: Yaba Yayınları, 2002.

Zirikli, Hayreddin, *el-A'lam*, 6 Cilt, Beyrut: Dare'l-ilm li'l-Melayin, 2002.

Zubeydi, Seyyid Muhammed Murtaza el-Hasini *Tece'l-Arus*, Tahkik: Mahmut Muhammed et-Tenahi, 40 Cilt, Kuveyt: Matbaat Hükümtü'l-Kuveyt, 2004.

Haritalar İçin Kaynakça

Harita-1-2, Google Uydu Fotoğrafı.

Harita-3, Suavi Aydın vd. Mardin Aşiret Cemaat Devlet, s.436.

Harita-4,

<https://www.google.com.tr/search?q=hitit+haritası&biw=1440&bih=770&tbm=isch&tbo=u&source>(31.8.2016)

Harita-5, Suavi Aydın vd. Mardin Aşiret Cemaat Devlet, s.471.

Harita-6, Roaf, s.160.

Harita-7, <https://www.google.com.tr/search?q=hitit+haritası&biw=1440&bih=770&tbm=isch&tbo=u&source>(31.8.2016)

Harita- 8,9,Ed.Zaine Ridling, Access Foundation, Bible Atlas, s.82-83-87.

Harita-10, Chris Scarre, The Penguin Historical Atlas of Ancient Rome, Printed and bound in Great Britain by The Bath Press, Avon A CIP catalogue record for this book is available from the British Library, 1995, s.27.

Harita-11, Haldon, Bizans Tarih Atlası, s.89.

Harita-12, Suavi Aydın vd. Mardin Aşiret Cemaat Devlet, s.478

Harita-13, Haldon, Bizans Tarih Atlası, s.69.

Harita-14, <http://www.bilgizenginleri.org/haritalar/12916-emeviler-donemi-haritasi.html> (31.8.2016)

Harita-15, <http://www.tarihbilimi.gen.tr/makale/tolunogullari-2/>(31.8.2016)

Harita-16, <http://www.nkfu.com/eyyubiler-donemi/> (31.8.2016)

Harita-17, <http://sinavex.com/Blog/ilk-turk-beylikleri/>(31.8.2016)

Harita-18,19, Suavi Aydın vd. Mardin Aşiret Cemaat Devlet, s.483,473.

Ra'sü'l-Ayn Paraları için Kaynakça

1. http://www.wildwinds.com/coins/ric/caracalla/_rhesaena_Castelin_2cf.jpg

2. http://www.wildwinds.com/coins/ric/caracalla/_rhesaena_Castelin_09.jpg

3. http://www.wildwinds.com/coins/ric/caracalla/_rhesaena_AE18_Lindgren_2606.jpg

4. http://www.wildwinds.com/coins/ric/caracalla/_rhesaena_Lindgren_2608.jpg

5. http://www.wildwinds.com/coins/ric/elagabalus/_mesopotamia_AE18.jpg

6. http://www.wildwinds.com/coins/ric/elagabalus/_raphanea_AE22_BMC_2.jpg

7. http://www.wildwinds.com/coins/ric/elagabalus/_raphanea_AE26_BMC_3v.jpg

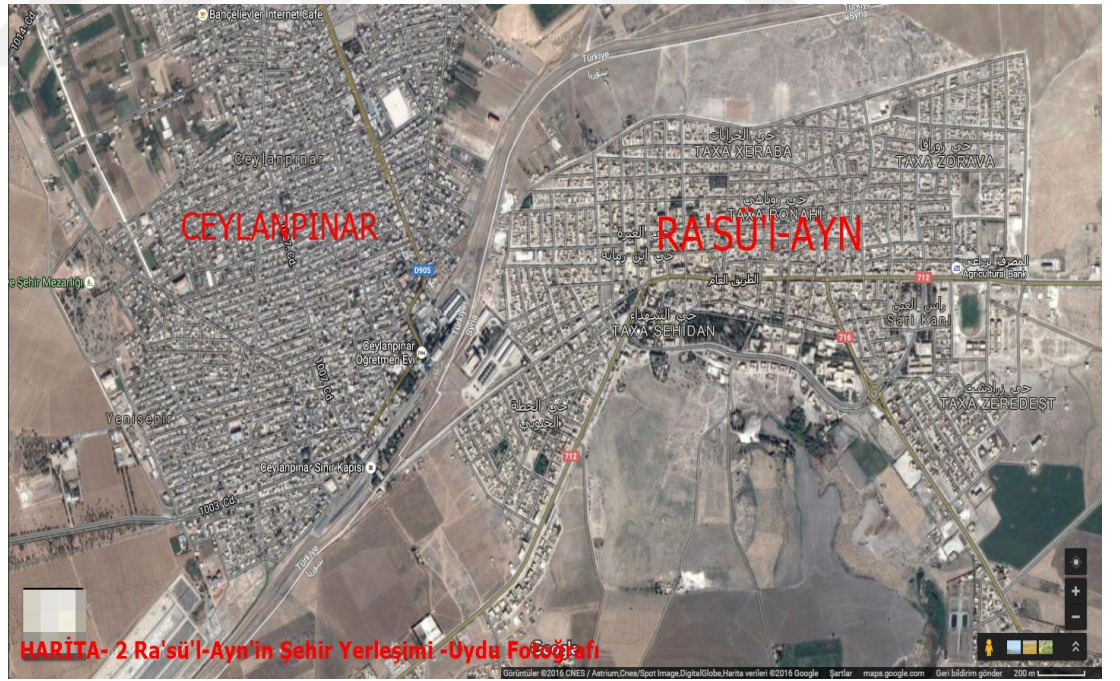
8. http://www.wildwinds.com/coins/ric/elagabalus/_raphanea_BMC_3.jpg

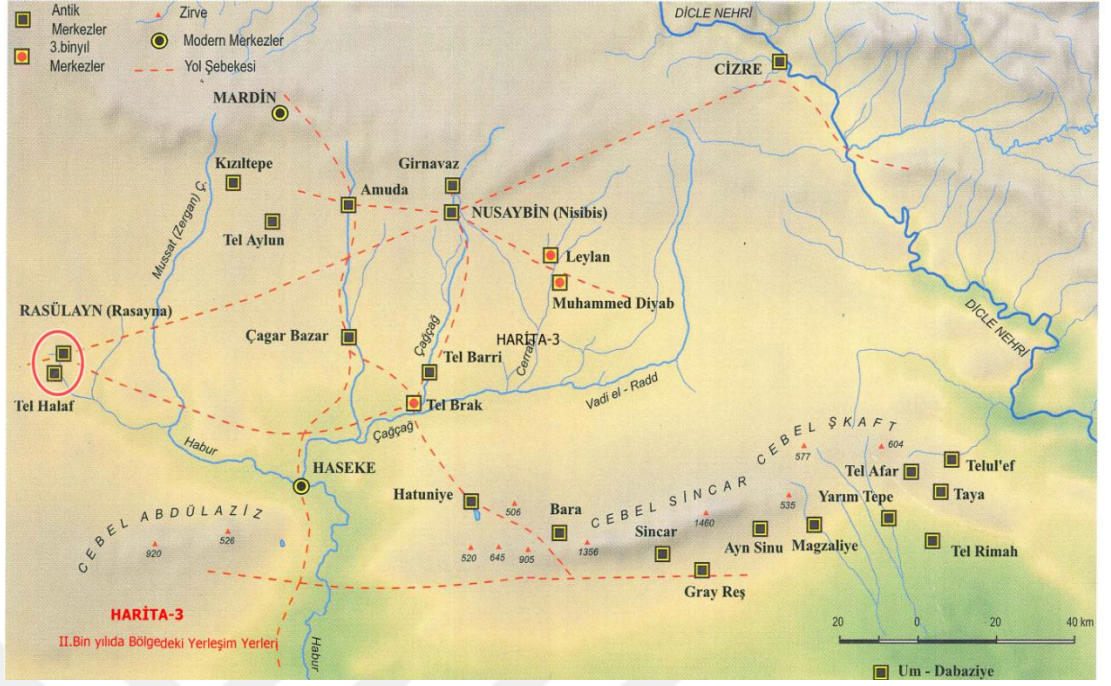
9-12 http://www.wildwinds.com/coins/ric/severus_alexander/i.html

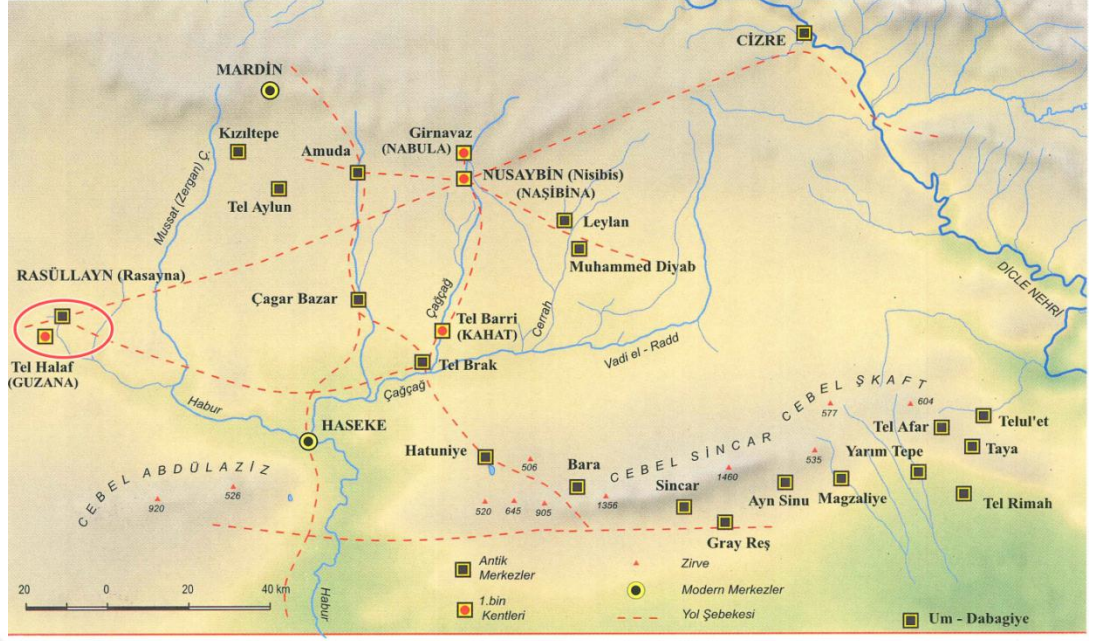
13-24 http://www.wildwinds.com/coins/ric/trajan_decius/i.html

EKLER

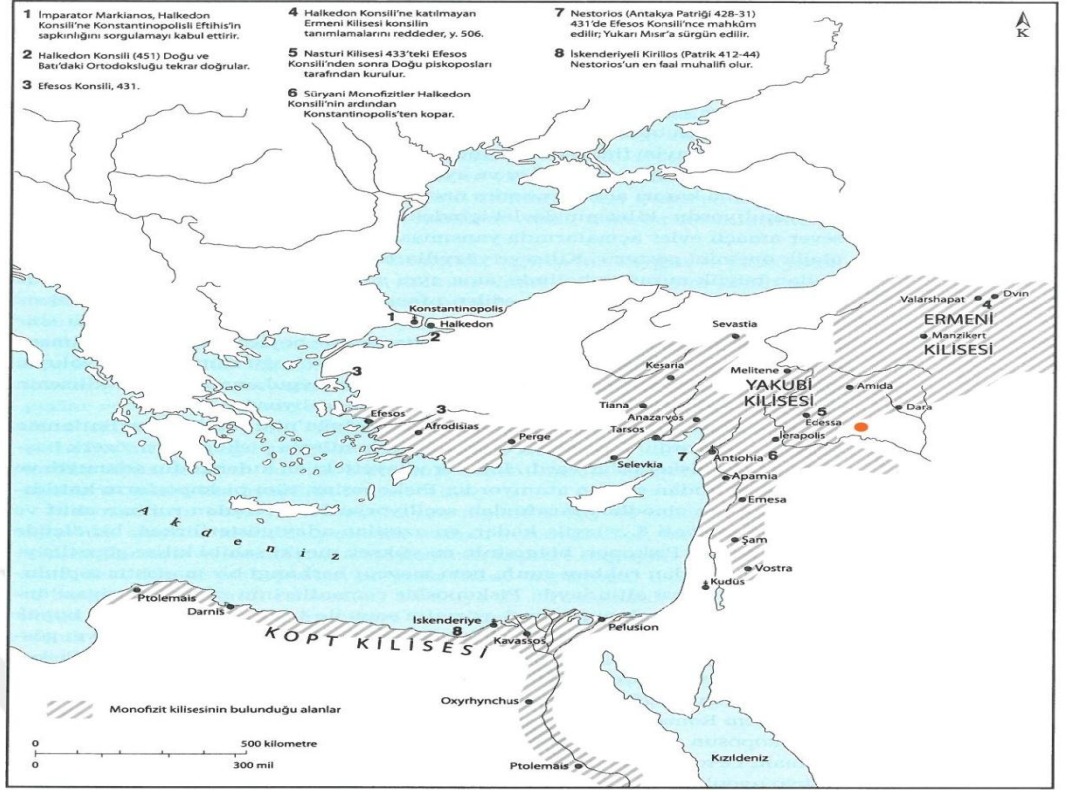

HARİTA-5 I. Binyıl Yeni Assur dönemi.

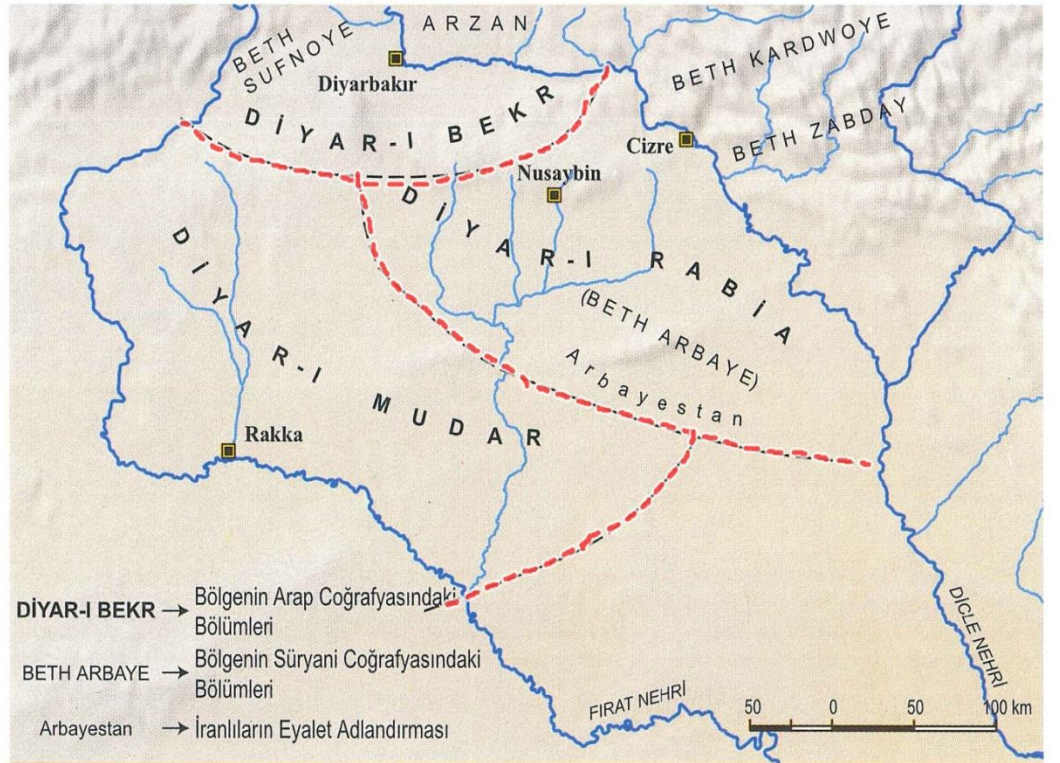

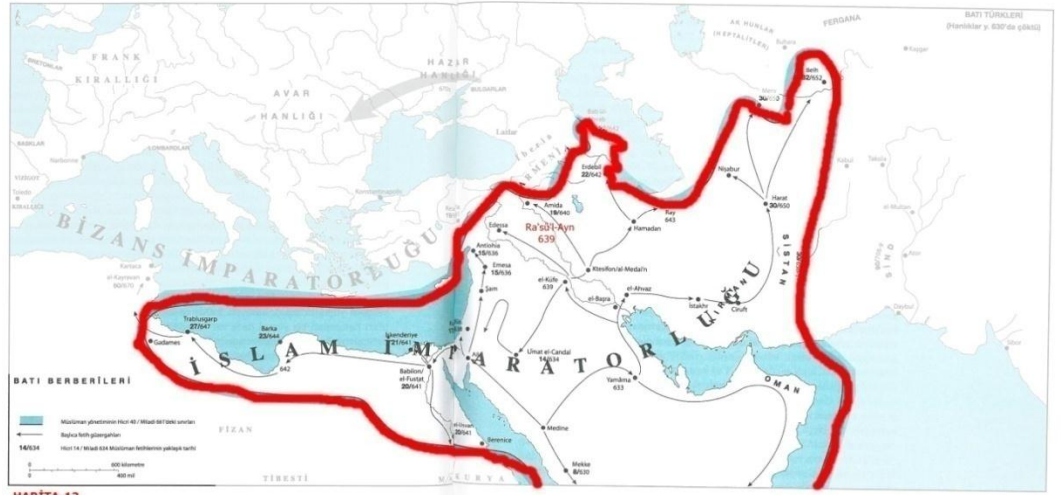

HARİTA-11 Politika, din ve sakinlik, 5.-6. yüzyıllar

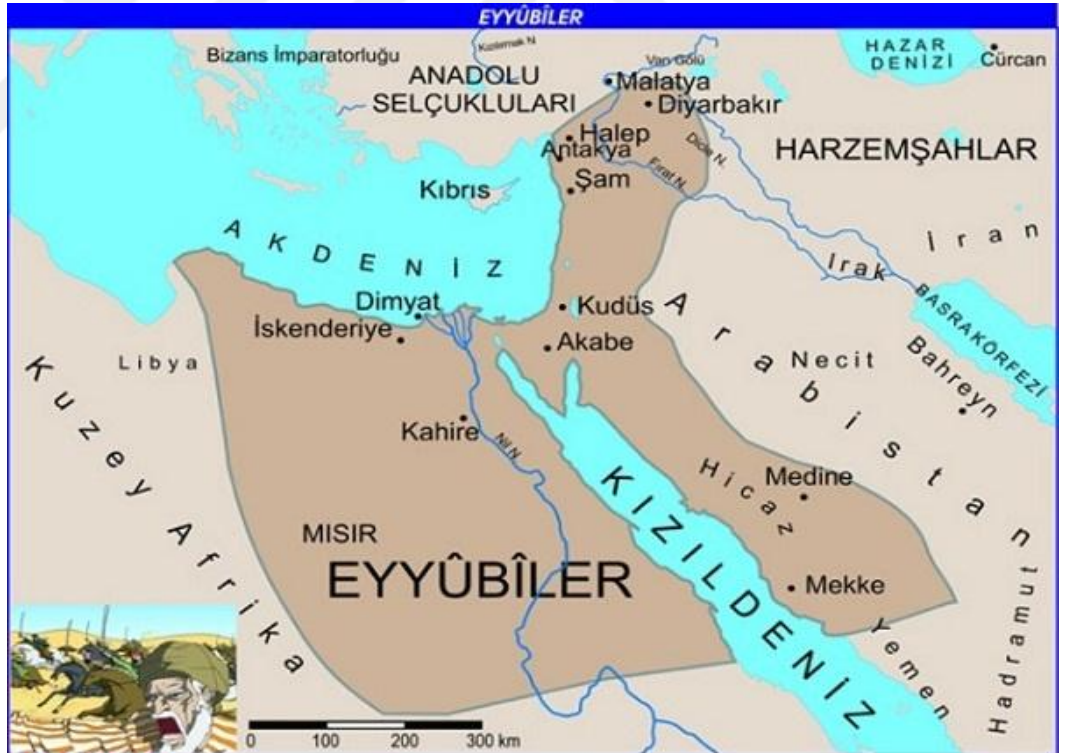

HARİTA-12 Cezire: Coğrafi bölgeler.

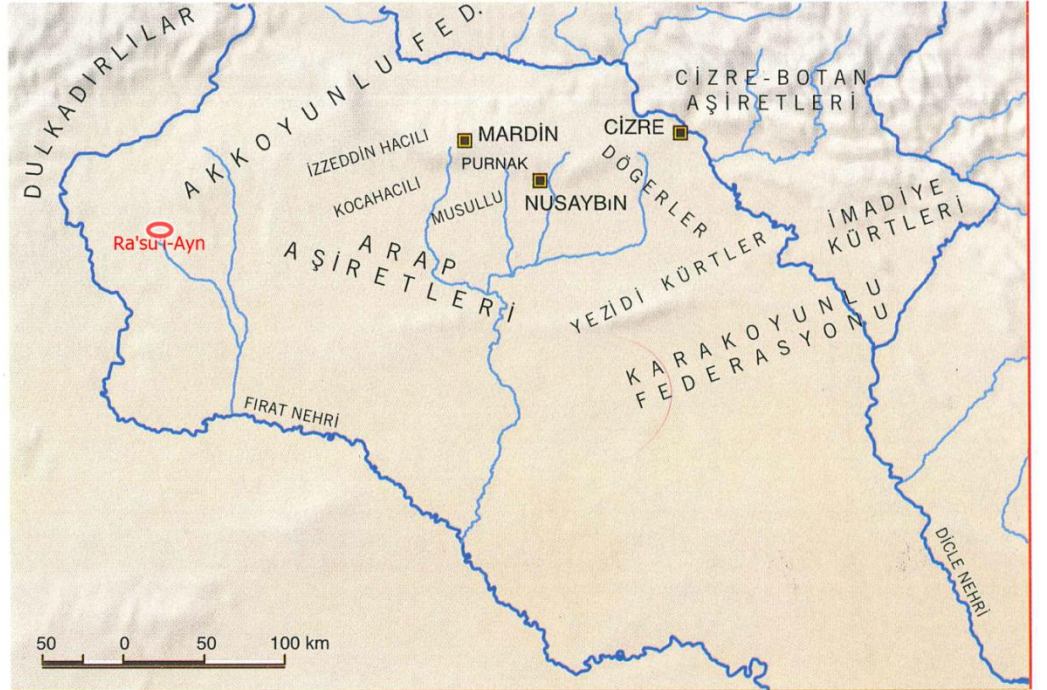
HARİTA-15 Abbasiler Dönemi

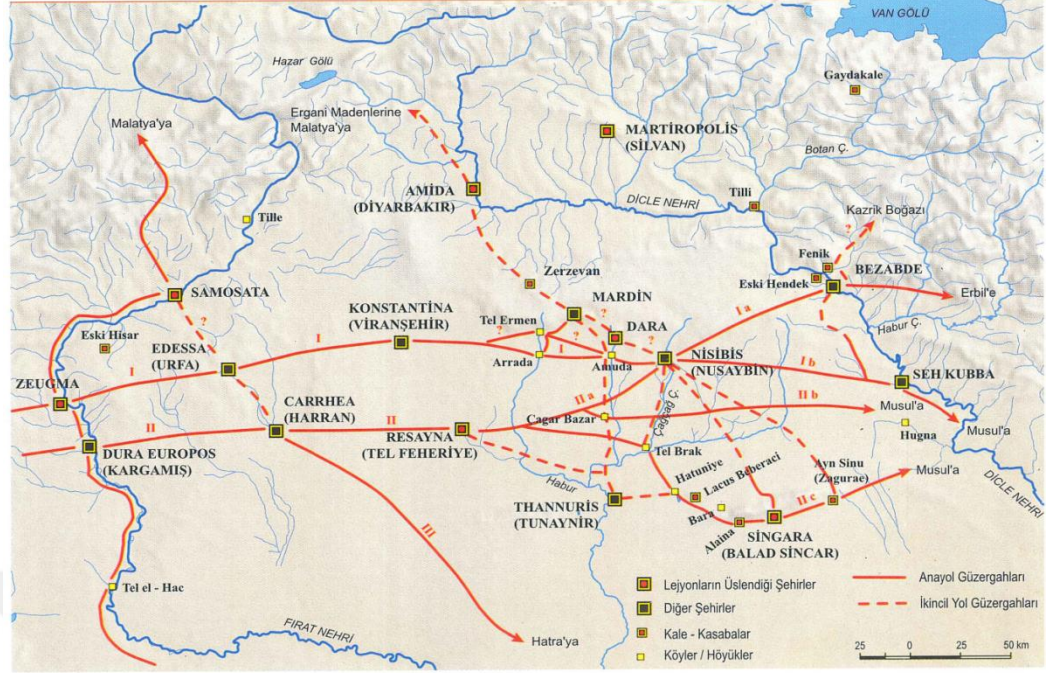
HARİTA-16 Eyyübiler Dönemi

HARİTA-17 Memlükler Dönemi

HARİTA-18 XV. yüzyılda bölgedeki aşiret ve federasyonlar.

HARİTA-19 Helenistik dönemde ve Roma döneminde yollar.

**RA'SÜ'L-AYN DARPHANESİNDE DEĞİŞİK DÖNEMLERDE
BASILAN SİKKE ÖRNEKLERİ**

**CARACALLA DÖNEMİ
RESİM-1**

RESİM-2

RESİM-3

RESİM-4

ELAGABALUS DÖNEMİ
RESİM-5

RESİM-6

RESİM-7

RESİM-8

ALEXANDER SEVERUS DÖNEMİ

RESİM-9

RESİM-10

RESİM-11

RESİM-12

DECIUS DÖNEMİ

RESİM-13

RESİM-14

RESİM-15

RESİM-16

RESİM-17

RESİM-18

RESİM-19

RESİM-20

RESİM-21

RESİM-22

RESİM-23

RESİM-24

ÖZGEÇMİŞ

04.02.1971 yılında Mardin ili Midyat ilçesi Söğütlü beldesinde doğdum. İlk ve Ortaokulu aynı beldede bitirdikten sonra 1987 yılında Midyat Lisesinden mezun oldum. 1988 yılında yapılan ÖSYM sınavında Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünü kazandım. Aynı yıl içinde kayıt yaptığım bu bölümden 1992 yılının Haziran ayında mezun oldum. 1993 yılının Ekim ayında öğretmenlik atamam, Konya-Chanbeyli Gölyazı kasabasına yapıldı. Burada iki yıl görev yaptıktan sonra Şanlıurfa ili Ceylanpınar ilçesine tayinim çıktı. Askerlik dönüşünde göreve başladığım bu ilçede yaklaşık üç yıl kaldım. Ceylanpınar Lisesi Tarih Öğretmeni iken 1997 yılında Mardin Lisesi Tarih öğretmenliğine naklen atandım. Uzun bir süre burada görev yaptıktan sonra MEB'in yapmış olduğu sınav sonucuna göre Mardin Anadolu Öğretmen Lisesine atandım. 2006 yılında Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD. Ortaçağ Tarihi alanında tezli yüksek lisansımı tamamladım. Yüksek Lisans tezim, yine yaşadığımız bölgeyi ilgilendiren "El-Cezire Fatih İyaz b. Ganm ve Mardin'in Fethi-İslaşması"konulu idi.02.03.2009 tarihinde MEB'den ayrılarak halen icra etmekte olduğum Mardin Artuklu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sekreterliğine naklen atandım. Evli ve 3 çocuk babasıyım.

Abdülbaki BOZKURT